A.BURXANOV

QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI

65.9(5026)
B94

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

A.BURXANOV

QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI (DARSLIK)

Guliston davlat universit
..xborot resurs markazi
I-nv № 330422
GDU QIROATXONASI

GULISTON-2021

BBK: 65.5 (5O'zb)
KBK: 40
B 94

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti: oliy o'quv yurtlari bakalavr, 5410500– qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasi, 5410200 –agranomiy, 5410100- Agrokimyo va agrotuprokhunoslik, 5411600- Sabzavotchilik, polizchilik va kartoshkachilik, 5411700 - Issiqxona xo'jaligini tashkil etish va yuritish, 5233000 – Suv xo'jaligini tashkil etish va boshqarish, 5230100 – iqtisodiyot ta'lim yo'nalishi (sohalar va tarmoqlar bo'yicha), magistratura 5A230100 iqtisodiyot yo'nalishi talabalari va magstirlari uchun darslik. //A. Burxanov//. Mas'ul muharrir A.A.Mamatov – iqtisod fanlari doktori, professor. 611 bet.

Ushbu darslikda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining nazariy, tarixiy va ilmiy-amaliy masalalari keltirilgan. Qishloq xo'jaligida yer, mehnat va moddiy-texnika resurslarini shakllantirish va ulardan samarali foydalanishning iqtisodiy asoslari batafsil yoritib berilgan. Qishloq xo'jaligi sohasida bozor munosabatlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi tashkilotlarining investitsiya va innovatsion faoliyati, qishloq xo'jaligida tabiiy resurslardan foydalanishning ekologik va iqtisodiy samaradorligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Bozor sharoitida o'simlik va chorvachilik mahsulotlarining ayrim turlarini ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi, ishlab chiqarish xarajatlari va sotish narxlari masalalari har tomonlama ko'rib chiqilgan.

Mamlakatimizda qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotni globallashuvi sharoitida qishloq xo'jaligiga raqamli iqtisodiyotni joriy etish va aqlli qishloq xo'jaligi konsepsiyasini qo'llash masalalari yoritilgan. Qishloq xo'jaligida klasterlashtirish tizimini izchil davom ettirish va kooperatsiya munosabatlarini qaror toptirish orqali rivojlantirishning yangi bosqichiga chiqish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Mazkur darslik oliy ta'lim muassasalari talabalari, doktorantlar, o'qituvchilar, qishloq xo'jaligi tashkilotlari rahbarlari va mutaxassislari, qishloq xo'jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalari xodimlari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: A.A.Mamatov – iqtisod fanlari doktori, professor
Taqrizchilar:
O.T.Sattorqulov – Guliston davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasi dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi.
S.R.Umarov – Toshkent irigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti «Iqtisodiyot» kafedrasi professori, iqtisod fanlari doktori.

Guliston davlat universiteti Kengashi tomonidan nashrga tavsiya qilingan (2021 yil 31 maydagi 10-sonli bayonnoma)
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil 25 dekabrdagi 538-sonli buyrug'iga asosan chop etishga ruxsat etilgan (ro'yxatga olish raqami538-723)

© Guliston davlat universiteti, 2021
©«Ziyo nashr-matbaa», 2021

".....kambag`allikni qisqartirish va qishloq aholisi daromadlarini ko'paytirishda eng tez natija beradigan omil bu – qishloq xo'jaligida hosildorlik va samaradorlikni keskin oshirishdir."[1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev.

Kirish

Dunyo mamlakatlarida qishloq xo'jaligi sohasi qarshisida ko'plab muammolar mavjud. Agar 2018 yilda dunyo aholisi soni 7,6 mlrd. kishi bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2050 yilga borib taxminiy baholarga ko'ra 9,6 mlrd dan oshadi, bu esa oziq – ovqatga talabni salmoqli oshiradi (UN DESA, 2017). Ayni shu vaqtda tabiiy resurslar, shuningdek ichimlik suvi va hosildor haydaladigan yerlar esa kamayib bormoqda.

Agrar oziq ovqat sektori bandlikni ta'minlash va mavjudlik uchun vositalar manbai sifatida o'ta muhim hisoblanadi. Jahonda kichik fermer xo'jaliklar soni 570 mln dan ortiq (Lowder et al., 2016), agrar oziq – ovqat sektorida esa jahon mehnat resurslarining 28 % band (ILOSTAT, 2019).

Barqaror rivojlanish sohasida, BMT tomonidan 2030 yilgacha aniqlab berilgan maqsadlarga erishish, ochlikni bartaraf etish, yanada hosildor, samarali, mustahkam, inklyuziv, shaffof va tashqi ta'sirga mustahkam oziq – ovqat tizimlarni qurishni talab etadi[2]. Bu hozirda mavjud agro oziq – ovqat tizimlari zudlik bilan qayta tashkil etilishi lozimligini anglatadi.

Mazkur qo'yilgan vazifalarga qisman yechimni raqamli innovatsiyalar va texnologiyalar ta'minlashi mumkin. Bu borada O'zbekistonda 2020 yilni "Ilm ma`rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb nomlani va davlat dasturini qabul qilinishi hamda O' ziston Respublikasi Prezidentining 5 oktabr 2020 yildagi «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6019-sonli Farmoni qabul qilinishi raqamli qishloq xo'jaligi rivojlanishi bosqichini boshlab berdi.

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. www.gov.uz.
[2] Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti, Rim, 2019 yil.

Qishloq xo‘jaligi - O‘zbekiston milliy iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri. U mamlakat aholisi uchun oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqaradi va jamiyatning boshqa ehtiyojlarini qondiradi. Aholining iste‘mol tovarlariga bo‘lgan ehtiyojining qariyb 75 foizi qishloq xo‘jaligiga to‘g‘ri keladi.

Mamlakatimiz rahbari tomonidan 2021 yil 29 dekabrdagi Oliy Majlisga yo‘llangan Murojaatnomasida kambag‘allikni qisqartirish va qishloq aholisi daromadlarini ko‘paytirishda eng tez natija beradigan omil bu – qishloq xo‘jaligida hosildorlik va samaradorlikni keskin oshirishga erirish zarurligi ta`kidlandi. Xususan bunda har gektar erdan olinadigan daromadni hozirgi o‘rtacha 2 ming dollardan kamida 5 ming dollargacha etkazish ustuvor vazifa qilib qo‘yildi. Buning uchun qishloq xo‘jaligiga eng ilg`or texnologiyalar, suvni tejaydigan va biotexnologiyalarni, urug‘chilik, ilm-fan va innovatsiyalar sohasidagi yutuqlarni keng joriy etishimiz lozimligi ta`kidlandi[3].

2019 yilda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i bo‘lib, unda **3,6** million kishi (iqtisodiyotda band bo‘lganlarning **27** foizi) ish bilan ta’minlangan. Tarmoqning ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotining **32** foizini tashkil etadi.

Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer maydonlari respublika hududining **45** foizini egallaydi, aholining qariyb **50** foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi.

Qishloq xo‘jaligi mamlakatning moddiy resurslarining asosiy iste‘molchilaridan hisoblanadi. Xususan, traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, yoqilg‘i-moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar. Qishloq xo‘jaligi 2018 yilda u mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha traktorlarning 75 foizini, mamlakatda ishlab chiqarilgan dizel yoqilg‘isini deyarli 21 foizini va 80 foiz mineral o‘g‘itlarni iste‘mol qiladi. Qishloq xo‘jaligi O‘zbekistonda asosiy vositalar qiymatining 12% dan ortig‘ini tashkil qiladi.

Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksporti O‘zbekiston Respublikasiga jami eksport daromadining qariyb **20-25** fozini keltiradi. Hozirgi vaqtda **180** dan ortiq turdagi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari **80** dan ortiq mamlakatga eksport qilinmoqda.

[3] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. www.gov.uz.

Ma`lumki, COVID-19 pandemiyasi butun dunyoda shu jumladan, Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlariga tovarlarning global narxlari qulashi, global va mintaqaviy qiymat zanjiridagi uzilishlar va moliya bozorlaridagi xavf-xatarlardan qochish kabilar ta`siri ostida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Jahon bankining 2020 yil iyun oyidagi hisobotida Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyodagi mamlakatlarda koronavirus pandemiyasi fonida 4,7 foizga pasayishi prognoz qilinayotgan bir vaqtda O'zbekistonda turg'unlik o'rniga 1,5% ga iqtisodiy o'sish kuzatilishi ta`kidlangan[4].

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish, sohaga zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish, ushbu yo'nalishda boshqaruvning zamonaviy tizimlarini rivojlantirish, uning eksport salohiyatini oshirish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublika qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasining qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning klaster modeli joriy etildi, natijada oxirgi yillarda paxta ekin maydonlarining 125 ming gektari yoki 12 foizida kooperatsiyalar, 908 ming gektari yoki 88 foizida klasterlar faoliyat yuritmoqda.

Qishloq xo'jaligida qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, ilmiy-tadqiqot muassasalarining faoliyatini tubdan isloh qilish, ularning moddiy-texnika bazasini yaxshilash, sohaga jahon tajribasi asosida qishloq xo'jaligida bilim, innovatsiyalar va agroxizmatlar tizimini keng joriy etish, shuningdek, sohada xizmat turlarini takomillashtirish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va Jahon banki bilan hamkorlikni yanada kengaytirilmoqda.

Xususan, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida 500 mln. dollarlik "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasi amalga oshiril moqda.

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasiga muvofiq amalga oshirilgan instituttsional o'zgarishlar natijasida mamlakatimizda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini

[4] Jahon bankining 2020 yil iyun oyidagi hisoboti www.invest.gov.uz.

yaxshilashga va suv resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlarning keng kompleksini izchil amalga oshirish yer va suv resurslari, shuningdek, umuman respublikada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi unumdorligini oshirish imkonini bermoqda.

Biroq, global iqlim o'zgarishi natijasida so'nggi yillarda davriy ravishda kuzatilayotgan suv tanqisligi va ichki irrigatsiya tarmoqlarining asosiy qismi yaroqsiz holatga kelganligi sug'oriladigan ekin yerlarining meliorativ holati yomonlashishiga va yillar davomida foydalanishdan chiqib ketishiga olib kelgan.

Qishloq xo'jaligida erkin raqobatni ta'minlaydigan bozor tamoyillarini joriy etish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligini va mahsulot ishlab chiqaruvchilar manfaatdorligini oshirish, investitsiyalarni keng jalb qilish hisobiga qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish vazifalarini yanada dolzarbligini ko'rsatmoqda.

Yuqorida bayon qiliganlardan ko'rinib turibdiki, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarishda qishloq xo'jaligining ahamiyati beqiyosdir. Buning uchun albatta qishloq xo'jaligining tabiatini ochib berish, qishloq xo'jalik iqtisodiyotini chuqur tahlil qilish masalalarini yoritishga bag'ishlangan, oliy ta'limda tahsil olayotgan mutaxassis kadlarni tayyorlashda yangi avlod darsliklarini yaratish katta ahamiyat kasb etadi.

1-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIK IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, VAZIFASI VA USLUBLARI

Reja:

1.1. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanining predmeti, maqsadi va vazifalari. Fanni o'rganish usullari

1.2. Qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati

1.3. Qishloq xo'jaligining xususiyatlari

1.4. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari

Tayanch tushuncha va iboralar: *qiymat, mehnat unumdorligi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, jamg'arish, ekonomiks, monografik, iqtisodiy-statistik (korrelyatsiya, dispersiya, indeks, regressiya), abstrakt-mantiqiy, eksperimental, iqtisodiy-matematik, grafik, konstruktiv.*

1.1. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanining predmeti, maqsadi va vazifalari. Fanni o'rganish usullari

Davlat mustaqilligini ta'minlash va mustahkamlash-ning birdan - bir ishonchli vositasi - bu qishloq xo'jaligidir. Dunyoning barcha boyliklariga ega bo'lsangiz-da, ammo qorin to'qlashga hech vaqongiz bo'lmasa, siz baribir kimgadir qaram bo'lasiz. Savdo boylikni yaratadi, qishloq xo'jaligi esa erkinlik va farovonlikni ta'min etadi.

Jan Jak Russo

Tarmoq iqtisodiyoti tushunchasi va vazifalari. Qishloq xo'jaligining eng muhim vazifasi mamlakat aholisini oziq-ovqat, qayta ishlash sanoatini zarur qishloq xo'jaligi xom ashyosi bilan ta'minlashdan iborat. Ushbu muammoni hal etish sohani yanada faollashtirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, mulkchilikning turli shakllari va boshqaruv turlarini rivojlantirish bilan bog'liq.

Xo'jalik yuritishning ilmiy salohiyatini ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni boshqarishdagi tashabbuskorlik va faollikni oshirishning asosiy sharti qishloq xo'jaligiga malakali mutaxassislarni tayyorlashda iqtisodiy bilimilarni o'qitishdan iboratdir.

Shu munosabat bilan "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" kursining asosiy maqsadi obyektiv iqtisodiy qonunlar va ularning qishloq

xo'jaligida namoyon bo'lishlarini o'rganishdir. Iqtisodiy fan qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganadi, tabiiy, texnik va boshqa tegishli fanlarni o'rganish natijalariga tayanadi.

Iqtisodiyot deganda odamlar tomonidan ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarning umumiyligi tushuniladi. Iqtisodiyot tarmoqlari (iqtisodiyot, sanoat, transport, qurilish, savdo, qishloq xo'jaligi va boshqalar) iqtisodiyot tarmoqlarida umumiy iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganadi.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fan sifatida obyektiv iqtisodiy qonunlarning harakatlari va qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishdagi namoyon bo'lish shakllarini o'rganadi. Qishloq xo'jaligiga bo'ysunadigan iqtisodiy qonunlar tabiatan obyektiv bo'lib, odamlarning ongiga bog'liq emas. Umumiy iqtisodiy qonunlarga rioya qilgan holda qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti muayyan sharoitlarda ularning harakatlarining o'ziga xosligini ochib beradi va ulardan iqtisodiy amaliyotda foydalanish usullarini ishlab chiqadi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy qonunlar tizimiga quyidagilarni kiritamiz: qonun, qiymat, mehnat unumdorligining o'sishi qonuni, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuni, jamg'arish qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning butun tizimining harakatini hisobga olish va obyektiv foydalanish aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini ta'minlashga va jamiyatning barcha a'zolarining erkin har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti tarmoq sifatida ilm-fan sifatida amaliy xulosalar chiqaradi va asosiy iqtisodiy qonunlarni agrosanoat kompleksi rivojlanishining o'ziga xos sharoitlarida qo'llash usullarini ishlab chiqadi.

"Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanining predmeti - odamlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirida o'rganadi. Qishloq xo'jaligining muhim vazifasi qo'llanilayotgan qishloq xo'jaligi texnikasi va uskunalari, qishloq xo'jaligi, texnologik, meliorativ tadbirlar va boshqa tadbirlarning samaradorligini aniqlashdir.

Iqtisodiyot fanida bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida tarmoq iqtisodiyoti tushunchasi bilan bir qatorda ekonomiks tushunchasi keng qo'llaniladi. Iqtisodiy qonunlarni o'rganish, moddiy resurslardan

foydalanish va aholining ehtiyojlarini qondirish nuqtai nazaridan ushbu tushunchalar yaqin, ammo bir xil emas. Iqtisodiyot milliy iqtisodiyot tarmoqlarida (shu jumladan qishloq xo'jaligida) ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan birgalikda o'rganadi. "Ekonomiks" asari mualliflari K.R.Makkonnell va S.P.Bryu[5] so'zlari bilan aytganda - bu cheklangan resurslar dunyosida odamlarning moddiy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonini o'rganish.

Ekonomiks ikkita asosiy dalillarga asoslanadi:

- jamiyatning moddiy ehtiyojlari cheksiz va uni to'liq qondirish imkoni cheklangan;
- iqtisodiy resurslar, ya'ni tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish vositalari cheklangan.

Shu nuqtai nazardan, mutlaq moddiy mo'l-ko'lchilik amalga oshmaydi. Insonning moddiy ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish variantlarini izlash iqtisodiyotining predmetidir.

Fanlararo aloqalari va tadqiqot usullari. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti iqtisodiyot nazariyasi, mikro va makroiqtisodiyot fanlarining ma'lumotlaridan keng foydalanadi. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti kursini o'rganishda qishloq xo'jaligi, o'simlik ishlab chiqarish, agrokimyo, melioratsiya, mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, chorvachilik, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash, sabzavotchilik va meva yetishtirish kabi boshqa texnologik fanlar bo'yicha bilimlarni chuqur o'zlashtirish muhim o'rin tutadi va iqtisodiy fanlar: matematika, siyosatshunoslik, iqtisodiy nazariya, qishloq xo'jaligida rejalashtirish va prognozlash, ishlab chiqarish kuchlarini taqsimlash, kompyuter texnologiyalari, informatika, statistika, mehnat iqtisodiyoti va buxgalteriya kabi fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga qishloq xo'jaligining iqtisodiyoti fanning bir tarmog'i sifatida qishloq xo'jaligini tashkil etish, iqtisodiy faoliyatni tahlil qilish, iqtisodiy va matematik usullar, moliyalashtirish va kreditlash, qishloq xo'jaligi menejmenti, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, tadbirkorlik kabi iqtisodiy sohaning keyingi fanlarini o'rganishga asos yaratadi.

---

[5] Макконел К. Р., Брю С. П. Экономикс: Принципы, проблемы и политика /: в 2х томах-М.: Инфра-М, 2003.-С.386.

Atrofdagi voqelikni bilish usullari fan metodidir. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti ilm-fan dialektik usulga asoslangan bo'lib har bir hodisa eski va yangisi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning birligi va kurashlari bilan ajralib turganda doimiy harakat va o'zgarish holatidagi rivojlanish jarayonini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Ommaviy iqtisodiy materiallarni tahlil qilish uchun iqtisodiy tadqiqotning turli usullari qo'llaniladi: monografik, iqtisodiy-statistik (korrelyatsiya, dispersiya, indeks, regressiya), abstrakt-mantiqiy, eksperiental, iqtisodiy-matematik, grafik, hisoblash va konstruktiv va boshqalar.

Monografik usul odatiy hodisa yoki jarayonlarni, shuningdek qishloq xo'jaligi tashkilotlari va umuman sohada ko'p yillik tajribani chuqur o'rganishga asoslangan. Ushbu usul yordamida ma'lum bir ishlab chiqarish jarayoni o'rganiladi, ilmiy umumlashtirish va sohani samarali tashkil etish va boshqarishning progressiv usulidan keng foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Iqtisodiy-statistik usul ko'p sonli obyektlarni tekshirishda, ishlab chiqarish omillarini o'rganishda va ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga ta'sir ko'rsatishda qo'llaniladi. U ommaviy kuzatuvlarga asoslanib, umumlashtirilgan va analitik qiymatlardan foydalangan holda dastlabki ma'lumotlarni guruhlashni amalga oshirib ko'rsatkichlarni dinamika, indekslar seriyasini qurish, tuzatishni qo'llash va o'zgarishni tahlil qilish bilan o'zaro bog'liqligini aniqlaydi. Ushbu usul amaliy echimlarni ishlab chiqishda chuqurroq xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Abstrakt mantiqiy usul bu ma'lum bir hodisa yoki jarayonlarni ahamiyatiz tomonlari va belgilarisiz o'rganishdir. Bu sizga tadqiqot mavzusidan mavhumlashtirish va bilish faoliyatni amalga oshirish uchun mantiqdan foydalanish imkonini beradi.

Eksperimental usul ishlab chiqarishni tashkil qilish usullari, korxona va tashkilotlar faoliyati shart-sharoitlari va ularning qishloq xo'jaligining yakuniy natijalariga ta'sirini baholash bo'yicha eksperiment o'tkazishda qo'llaniladi.

Iqtisodiy-matematik usul ishlab chiqarishni umuman yoki alohida texnologik bosqichlar, jarayonlar optimallashtirish muammolarini hal qilishda, shuningdek, eng maqbul tashkiliy, iqtisodiy va texnik va texnologik yechimlarni tanlashda qo'llaniladi. Bu sizga maqbul

natijalarga erishish uchun amaliy harakatlarning istiqbolli yo'nalishlari, mintaqalar, tashkilotlar va mintaqalarning moddiy-texnik resurslaridan foydalanishning eng maqbul variantini topishga imkon beradi

Grafik usul dinamikadagi ishlab chiqarish jarayonlari va hodisalaridagi o'zgarishlarni yoki resurslardan foydalanish imkoniyatlari va iqtisodiy faoliyat natijalarini taqqoslashda vizual ravishda aks etadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tahlil qilish jarayonida sxemalar, jadvallar, raqamlar, hodisalar va omillarning tarkibiy tuzilmalari qo'llaniladi.

Hisoblash-konstruktiv usul ko'pincha qishloq xo'jaligi tashkilotlarining individual yoki moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish istiqbollarini ishlab chiqishda qo'llaniladi. Bu sizga korxonaning yakuniy maqsadiga erishish va eng maqbul echimni ishlab chiqish choralarini asoslash uchun eng samarali variantni tanlash imkonini beradi.

1.2. Qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati

Jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendensiyasi shundan guvohlik beradiki, kishilik jamiyatining barcha soha va jabhalarida, ayniqsa global iqlim o'zgarishi ta'sirida sayyoramizning ko'plab mintaqalarida tobora avj olayotgan qashshoqlik va ocharchilikka barham berishning asosiy omillaridan biri sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi, shuningdek ularga turli yo'nalishlarda xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning xo'jalik yuritish faoliyatlarini innovatsiyalar asosida tashkil etish strategik ahamiyat kasb etib, ushbu jarayonni uzluksiz takomillashtirish davr talabiga aylanib bormoqda. Qishloq xo'jaligi sohasining taraqqiyoti iqtisodiyotning rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Xitoy, Hindiston, Braziliya, Chili va Vetnamdagi iqtisodiy o'sishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining jadal o'sishi bilan bog'liq bo'lgan holda, ayrim Afrika mamlakatlarining rivojlanishdan ortda qolishi, mazkur mamlakatlarning qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining yetarli darajada ta'minlay olmayotganliklari bilan izohlanadi

O'zbekistonda taxminan 16,4 mln. kishi (umumiy aholining 49,4%) qishloq joylarda (2019 y.) yashaydi. Mamlakatimizda tug'ilish darajasi yuqori (23.3 promille), qishloq hududlarida ishchi kuchining

ortiqchaligi yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbekistonda 25 yoshgacha bo'lgan aholi 45,5%ni, 30 yoshdan kichik aholi soni 55% dan ko'proqni tashkil etadi. Qishloq xo'jaligidan boshqa daromad topishning muqobil manbalari kamligi bois, bugungi kunda qishloq xo'jaligi mamlakatimizda aksariyat hududlar iqtisodiyotining asosini tashkil qiladi. O'z navbatida juda ko'p sonli fuqarolar:

- asosan qishloq xo'jaligi (jumladan, dehqonchilik, chorvachilik, o'rmon xo'jaligi va baliqchilik) hisobiga kun kechiradilar. Ular tabiiy kapitalga (yer, suv, hayvonlar, daraxtlar) egalik qilganlari holda, tabiiy kapitaldan kun kechirishning asosiy manbai sifatida foydalanadilar;

- ishlab chiqarishda asosan oilaviy mehnatdan foydalanadilar. Oilaviy mehnatga qaraganda yollanma mehnatdan cheklangan miqdorda foydalaniladi;

- iste'mol (uy xo'jaligi iste'moli) va resurslardan foydalanish (oilaviy mehnat, urug', organik o'g'itlar kabi uy xo'jaligi ishlab chiqarishi resurslari) borasida o'zini –o'zi ta'minlashga asoslanilgani holda, bozor bilan nisbatan past darajada o'zaro uyg'unlashgan.

2019 yilda qishloq xo'jaligi sohasining O'zbekiston YalM dagi hissasi 28,1% ni tashkil etdi va 2019 yilda mamlakat YalMining o'sishiga qishloq xo'jaligining qo'shgan ulushi 0,9 %ni tashkil qildi. O'tgan 2019 yilda qishloq xo'jaligi sektorida 3,543 million kishi (band bo'lganlar umumiy sonining 26%i) ish bilan band bo'lgani holda, ularning 1,066 millioni rasman ish bilan band bo'lgan bo'lsa, 2,477 million kishi norasmiy sektorda yoki o'z-o'zini ish bilan band qilganlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga sotish O'zbekistonga jami eksport daromadlarining 25% gacha bo'lgan qismini ta'min etadi.

Qishloq xo'jaligi - O'zbekiston milliy iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri. U mamlakat aholisi uchun oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqaradi va jamiyatning boshqa ehtiyojlarini qondiradi. Aholining iste'mol tovarlariga bo'lgan ehtiyojining qariyb 75 foizi qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi.

2019 yilda O'zbekistonda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i bo'lib, unda **3,6** million kishi (iqtisodiyotda band bo'lganlarning **27** foizi) ish bilan ta'minlangan. Tarmoqning ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotining **32** foizini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari respublika hududining **45** foizini egallaydi, aholining qariyb **50** foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi.

Qishloq xo'jaligi mamlakatning moddiy resurslarining asosiy iste'molchilaridan hisoblanadi. Xususan, traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, yoqilg'i-moylash materiallari, mineral o'g'itlar. Qishloq xo'jaligi 2018 yilda u mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha traktorlarning 75 foizini, mamlakatda ishlab chiqarilgan dizel yoqilg'isini deyarli 21 foizini va 80 foiz mineral o'g'itlarni iste'mol qiladi. Qishloq xo'jaligi O'zbekistonda asosiy vositalar qiymatining 12% dan ortig'ini tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksporti O'zbekiston Respublikasiga jami eksport daromadining qariyb **20-25** fozini keltiradi. Hozirgi vaqtda **180** dan ortiq turdagi qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari **80** dan ortiq mamlakatga eksport qilinmoqda.

Amalga oshirilgan islohotlar natijasida qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning klaster usuli yo'lga qo'yildi, ular bilan qishloq xo'jaligi yer maydonlarining hajmi ekin turlari bo'yicha paxta-to'qimachilikda - **62** foizi, chorvachilikda - **8** foizi, meva-sabzavotchilikda - **7,5** foizi qamrab olindi.

O'rta hisobda qishloq xo'jaligida bitta kishi xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida (moddiy ishlab chiqarish, qurilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va boshqalar) ishlaydigan 4-6 kishini ish bilan ta'minlaydi.

Qishloq xo'jaligi - bu nafaqat iqtisodiyotning sohasi, balki mamlakat aholisining muhim qismining yashash joyidir. Bu yerda xalqning axloqiy asoslari, ularning milliy psixologiyasi, tarixiy xotirasi shakllanadi.

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi ko'p jihatdan aholining turmush darajasi va farovonligiga bog'liq holda oziq-ovqatning hajmi va tarkibi, jon boshiga daromad, tovarlar va xizmatlar iste'moli, ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadi.

1.3. Qishloq xo'jaligining xususiyatlari

Qishloq xo'jaligida milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi bir xil umumiy iqtisodiy qonunlar qo'llaniladi. Biroq, ular sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda paydo bo'ladi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyati shundaki, yer bu yerda asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan taqqoslaganda, yer eskirmaydi, ammo to'g'ri ishlatilganda uning sifat ko'rsatkichlari yaxshilanadi.

Milliy iqtisodiyotning har bir tarmog'i o'ziga xos ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulotlarga, ma'lum ishlab chiqarish munosabatlariga ega va ishchilardan tegishli malakalarni talab qiladi. Qishloq xo'jaligi mahsuloti ham ba'zi xususiyatlarga ega:

• qishloq xo'jaligida yer asosiy, almashtirib bo'lmaydigan ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatiladi. Boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan taqqoslaganda, yer eskirmaydi va to'g'ri ishlatilsa, uning sifat ko'rsatkichlari yaxshilanadi.

• qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'ziga xos vositalari tirik organizmlar - biologik qonunlar asosida rivojlanadigan o'simliklar va hayvonlar.

• qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining natijalari tuproq-iqlim sharoitiga bog'liq.

• qishloq xo'jaligida ish davri ishlab chiqarish davriga to'g'ri kelmaydi. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarining mavsumiyligini belgilaydi. Mavsumiylik ishlab chiqarishni tashkil etishga, uskunalar va mehnat resurslaridan foydalanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

• yaratilgan mahsulotlar bevosita ishlab chiqarish jarayonida uning vositalari (urug'lar, ozuqa, yosh mollar, organik o'g'itlar va boshqalar) sifatida bevosita foydalaniladi.

• qishloq xo'jaligida, qoida tariqasida, ular mehnat ob'ektlarini (o'simliklarni) emas, ishlab chiqarish vositalarini (traktorlar, mashinalar, kombaynlar) harakatga keltiradilar.

• qishloq xo'jaligida ijtimoiy mehnat taqsimoti sanoatga qaraganda boshqacha ko'rinishda namoyon bo'ladi.

• sanoat qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabning narx elastikligi bilan ajralib turadi.

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining ko'pligi mahsulot bozorida yuqori raqobat uchun sharoit yaratadi.

Qishloq xo'jaligida hayvonlar va o'simliklar kabi tirik organizmlar ishlab chiqarish vositasi sifatida harakat qilishadi. Ikkinchisi biologik qonunlar asosida rivojlanadi. Binobarin, ko'payishning iqtisodiy jarayoni tirik organizmlarning tabiiy rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi mahsuloti ulkan maydonlarda amalga oshiriladi va turli iqlim zonalarida tarqalgan. Yakuniy natijalar ba'zan ko'p jihatdan ishlatilgan resurslarning miqdori va sifatiga emas, balki ishlab chiqarish amalga oshiriladigan aniq sharoitlarga bog'liq.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini hududiy taqsimlanishi ishlab chiqarilgan mahsulotlarni (don, kartoshka, shakar lavlagi, sut, go'sht va boshqalar), shuningdek uskunalar va moddiy resurslarni (yoqilg'i, yoqilg'i-moylash materiallari, mineral o'g'itlar) tashishning katta hajmi bilan bog'liq.

Qishloq xo'jaligining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda yaratilgan mahsulotlar keyingi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi. Qishloq xo'jaligida urug'lar va ko'chat materiallari (don, kartoshka va boshqalar), ozuqa, shuningdek chorva mollarining katta qismi podalarni tiklash va kengaytirish uchun ishlatiladi. Bularning barchasi binolar va sanoat obyektlarini (zaxiralar, ozuqa omborlari, urug'lar va ko'chatlar uchun materiallar va boshqalar) qurish uchun qo'shimcha moddiy resurslarni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligining muhim xususiyati shundaki, ish davri ishlab chiqarish davriga to'g'ri kelmaydi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish davri jarayoni inson mehnati ta'siri ostida sodir bo'lgan vaqtni (ishlov berish, yetishtirish, ekish va o'simliklarga g'amxo'rlik qilish, o'rim-yig'im va h.k.) va to'g'ridan-to'g'ri tabiiy sharoitlar ta'sirida amalga oshiriladigan vaqtni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish davri va ish davri o'rtasidagi tafovut qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyligini belgilaydi. Ikkinchisi ishlab chiqarishni tashkil etishga, texnologiyadan, mehnatdan samarali foydalanishga va oxir-oqibat butun sohaning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat taqsimoti va shunga mos ravishda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni ixtisoslashishi sanoat va iqtisodiyotning boshqa

tarmoqlariga qaraganda boshqacha namoyon bo'ladi. Yer, mehnat va moddiy resurslardan oqilona foydalanish uchun o'simlik ishlab chiqarishning chorvachilik bilan maqbul uyg'unligiga erishishda yordamchi ishlab chiqarish va hunarmandchilikni rivojlantirish zarur bo'ladi. Ijtimoiy mehnat taqsimotini takomillashtirishda muayyan hududlardagi o'ziga xos sharoitlarni hisobga olish kerak.

Shubhasiz, qishloq xo'jaligining asosiy xususiyatlaridan biri bu texnologiyadan foydalanish darajasi va shartlari hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida qoida tariqasida ishlab chiqarish vositalari (mashinalar, kombaynlar, qishloq xo'jaligi texnikalari) boshqa joyga ko'chirilishi va mehnat obyektlari (o'simliklar) bir joyda joylashganligi sababli qishloq xo'jaligining texnik jihozlarining tabiati sezilarli darajada farq qiladi. Sanoat tarmoqlariga nisbatan energiya manbalariga bo'lgan talab yuqori. Shu bilan birga qishloq xo'jaligining hududiy tarqalishi va ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati korxonalarning texnologiya va asosiy vositalarga bo'lgan talabining sezilarli darajada o'sishini talab qiladi.

Qishloq xo'jaligida dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mehnat jarayonlarini tashkil etish boshqacha tuzilishga ega. Bu yerda sanoatdagi kabi pudratchining doimiy ish joyi yo'q. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish jarayonida yil fasliga va yetishtirilgan hosilning o'ziga xos xususiyatlariga qarab dala ishchilari va mexanizatorlar har xil ishlarni bajaradilar. Mashina operatori deyarli barcha mashina va agregatlarda ishlashi kerak, dala ishchilari esa urug'lar va ko'chat materiallarini tayyorlash, o'simliklarga g'amxo'rlik qilish, ozuqani yig'ish va yig'ib olish ishlarini olib borishlari kerak. Bundan tashqari ish turi nafaqat kundalik balki sharoitga va bir ish kuni davomida o'zgarishi mumkin.

Qishloq xo'jaligining sanoat tarmoqlari bilan taqqoslangan xususiyatlari tarmoqning moddiy-texnik bazasini shakllantirish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda har tomonlama tahlil va hisobga olishni talab qiladi.

1.4. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari

Zamonaviy sharoitda qishloq xo'jaligini rivojlantirishni yanada jadallashtirishning eng muhim muammolaridan biri bu sohaning samaradorligini yanada oshirishdir. Ishlab chiqarish samaradorligi - bu iqtisodiy qonunlarning harakatlarini aks ettiradigan va korxonaning eng muhim jihati - uning samaradorligini aks ettiradigan murakkab iqtisodiy kategoriya.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini tavsiflashda tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi qo'llaniladi. Tabiiy unumdorlik ko'rsatkichlari bu hosildorlik va hayvonlarning mahsuldorligi. Tabiiy ko'rsatkichlar tannarx ko'rsatkichlarini hisoblash uchun asosdir: yalpi va sotiladigan mahsulotlar, yalpi va sof foyda, ishlab chiqarishning rentabelligi (1.1-rasm).

Yalpi mahsulot - bu ma'lum bir davrda pul shaklida yaratilgan barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sotiladigan mahsulotlar - bu barcha savdo kanallari orqali sotiladigan mahsulotlar.

Yalpi daromad (YaD) - yalpi mahsulot (YaM) qiymati va moddiy xarajatlar (M3) o'rtasidagi farq:

$$YaD = YaM - M3$$

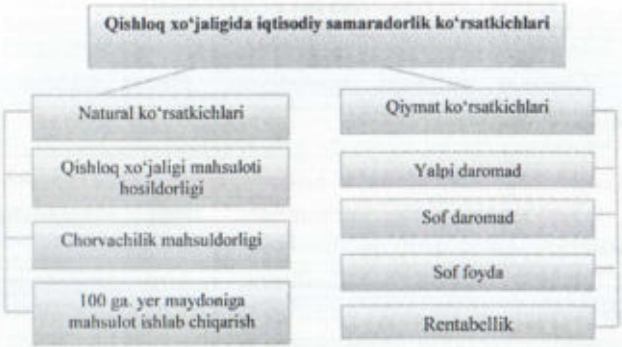

1.1-rasm. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari

Sof daromad (SD) yalpi mahsulot qiymatidan mahsulot tannarxini yoki uning qiymatini (Mt) chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi:

AXBOROT-RESURS MARKAZI
Guliston davlat universiteti
Axborot resurs markazi
Inv № 330422

$$SD = YaD - Mt$$

Sof daromad miqdori, shuningdek, ish haqi miqdorini yalpi daromad qiymatidan chegirib tashlash orqali aniqlanishi mumkin. Keyin sof foyda teng bo'ladi:

$$SD = YaD - Ih$$

Iqtisodiy tadqiqotlarda yaratilgan (T) va realizatsiya qilingan (T) sof daromadni ajratib oling. Sof daromadning realizatsiya qilingan qismi kompaniya foydasiga to'g'ri keladi. Shuning uchun, agar sof daromad yalpi mahsulotni taqsimlashda bo'lsa, foyda (F) mahsulotni sotishdan olingan tushum (Yat) va uning umumiy xarajat (X) o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

$$F = Yat-X$$

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining umumlashtirilgan natijasi rentabellikdir. Rentabellilik darajasi (R) ishlab chiqarishning to'liq (tijorat) qiymatiga tushadigan foydaning foizi sifatida hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligining samaradorligini tavsiflashda ham, tarmoqlar va mahsulotning alohida turlarini samaradorligida ham qo'llaniladi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyot deganda keng ma'noda nima tushuniladi?
2. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" faniga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Mutaxassislarini tayyorlashda o'rganilayotgan "qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" ning boshqa fanlar bilan fanlararo aloqalari qanday?
4. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanini o'rganishda iqtisodiy tadqiqotlarning qaysi usuli qo'llaniladi?
5. Qishloq xo'jaligi sanoatining hozirgi rivojlanish darajasini tavsiflab bering.
6. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining xalq xo'jaligining bir tarmog'i sifatida ahamiyati nimada?
7. O'zbekistonda qishloq xo'jaligida aholi jon boshiga qancha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqariladi?
8. Nima uchun O'zbekistonda aholi jon boshiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi pasaygan?

9. Qishloq xo'jaligining milliy iqtisodiyot tarmog'i sifatida asosiy xususiyatlari nimada?

10. Nima uchun qishloq xo'jaligining o'simliklarni yetishtirishda ishlab chiqarish davri va ish davri o'rtasidagi tafovut kabi xususiyatlarini hisobga olish kerak?

11. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini tavsiflashda nega natural va qiymat ko'rsatkichlari tizimidan foydalanish kerak?

12. Sanoatdagi yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti, yalpi va sof daromad qanday hisoblanadi?

2-MAVZU. O‘ZBEKISTONDA AGRAR ISLOHOTLARNING MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO‘NALISHLARI

Reja:

2.1. Respublikada agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati

2.2. Agrar islohotlarning maqsadi,tamoyillari va huquqiy asoslari

2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish

2.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalalari

2.1. Respublikada agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijrosiga muvofiq agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo‘jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 fevraldagi “Qishloq va suv xo‘jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5330-son Farmoniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi negizida Qishloq xo‘jaligi vazirligi va Suv xo‘jaligi vazirligi tashkil etildi.

Ushbu vazirlikni ikkiga ajratilishi qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv iste‘moli sohalarida haqiqiy holatni va rivojlanish istiqbollarini chuqur tahlil qilish asosida ularni strategik rejalashtirish siyosati bo‘yicha ta‘sirchan ishlarni yo‘lga qo‘yish, mazkur yo‘nalishlar bo‘yicha boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

O‘zbekiston Fermerlari kengashi O‘zbekiston Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi.

Keyingi yillarda mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan, sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi

munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatga mo'ljallangan strategiyaning mavjud emasligi yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga, sohaga investitsiyalarni keng jalb etishga, ishlab chiqaruvchilarning yuqori daromad olishiga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga to'sqinlik qilmoqda.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktabrdagi Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlanishi qishloq xo'jaligidagi islohotlarni yangi bosqichini boshlab berdi.

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2019 yilda YaIM tarkibidagi qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining ulushi 28,1 foizni, jami ish bilan band bo'lganlarning ulushi 26 foizni tashkil etadi (2.1-jadval).

2.1-jadval. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi (mlrd. so'm)[6]

	2000	*2015*	*2016*	*2017*	*2018*	*2019*
Qishloq xo'jalik mahsulotlari (mlrd. so'm)	1387,2	99604,6	115599,2	148199,3	187425,6	215672,6
Shu jumladan						
O'simlikchilik	696,8	55429,2	61755,1	83303,4	98406,4	108240,1
chorvachilik	690,4	44175,4	53844,1	64895,9	89019,2	107432,5

[6] Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. www.stat.uz

2017-2019 yillarda yalpi ichki mahsulotdagi qishloq xo'jaligi ulushining bosqichma-bosqich qisqarish tendensiyasi saqlanib qoldi (2017 yildagi 34 foizdan 2019 yilda 28,1 foizgacha), bu tarmoqlar va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyatini yanada kengaytirish bilan bog'liq. Shu bilan birga, yalpi ichki mahsulotdagi qishloq xo'jaligi ulushining pasayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'rtacha yillik o'rtacha o'sish sur'atlari fonida yuz berdi, bu 1,3 foizni tashkil etdi va tarkibiy islohotlar hamda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va intensiv rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hisobiga erishildi. Shunday qilib, 2019 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'sish sur'ati 2018 yilning mos davriga nisbatan 102,5 foizni tashkil etdi.

Umuman olganda, 2017-2019 yillar uchun qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti 1,5 baravarga, aholi jon boshiga 1,4 baravarga o'sdi (2019 yil narxlarida). Shu bilan birga, o'simliklarni yetishtirish 1,3 barobar, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish 1,7 baravar oshdi.

Qishloq xo'jaligida yalpi mahsulot tarkibi. 2017-2019 yillarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarmoq tarkibi o'zgargan: qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmidagi o'simlik mahsulotlarining ulushi 2017 yilda 56,2 ga nisbatan 2019 yilda 50,2 foizni tashkil etdi, chorvachilik ulushi, aksincha, 43,8 dan 49,8 foizgacha o'sdi. ...

Agrotexnologik jarayonlarni takomillashtirish va urug'larning sifatini oshirish asosida o'simlik yetishtirishning asosiy turlari bo'yicha hosildorlikni oshirish ta'minlandi. Kartoshka va sabzavotlar kabi oziq-ovqat ekinlari hosildorligi 1,2 baravarga, meva va rezavor ekinlar 1,9 martaga oshdi.

2017-2019 yillarda respublikada yetishtiriladigan oziq-ovqat ekinlari ishlab chiqarish hajmlarini yanada oshirish va turlarini kengaytirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida g'alla yetishtirish hajmi 7 288,5 ming tonnadan 7 187,4 ming tonnagacha kamaydi, kartoshka ishlab chiqarish ko'paydi 2 793,7 ming tonnadan 2 950,9 ming tonnagacha, 2019 yilda sabzavot yetishtirish hajmi 9 945,5 ming tonnani tashkil etdi (o'sish sur'ati, 2018 yilga nisbatan 101,9%). 2017-2018 yillarda,xususan,ishlab chiqarish 6,012 ming tonnadan 9,578 ming tonnaga, meva va rezavorlar 2 614,9 ming tonnadan 2 706,2 ming tonnaga o'sdi.

Chorvachilik sanoatining salohiyatini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi ichki iste'mol bozorining go'sht va sut mahsulotlari bilan to'yinganligiga hissa qo'shdi. Qoramollar soni 2017 yilda 12 414,7 ming boshdan 2019 yilda 12 968,3 ming boshga, qo'y va echki - 20 680,5 ming boshdan 21 986,0 ming boshga, qushlar - 71 343,4 ming boshdan 93 132,3 ming boshgacha (ya'ni 1,3 marta). Shu tufayli tirik vaznda go'sht ishlab chiqarish hajmi shu davrda 2017 yildagi 2281,1 ming tonnadan 2019 yilda 2465,0 ming tonnaga, sut - 10 083,2 ming tonnadan 10710,8 ming tonnagacha o'sdi. tonna, tuxum - 6605,5 mln. 7757,4 million donagacha.

Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish shakllari. 2020 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 5 million birlik dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari va qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanadigan 27,6 ming birlik tashkilotlar mavjud. Shu bilan birga, fermer xo'jaliklari soni 2017 yilda 75 ming donadan 2019 yilda 92,6 ming donaga etdi, shundan 40 ming fermer xo'jaliklari paxta xomashyosi va g'alla ekinlari yetishtirishga ixtisoslashgan, 31 ming fermer xo'jaligi bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanadi, 14,8 ming fermer xo'jaligi - chorvachilik, 5 ming fermer xo'jaligi - sabzavotchilik va polizchilik, 1,8 ming fermer xo'jaligi - boshqa sohalarda.

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti ishlab chiqarishda dehqon xo'jaliklari ustun mavqeni saqlab qoldi, ularning ulushi 2017 yildagi 68,4 foizdan 2019 yilda 70,1 foizga yoki 1,7 foiz punktga o'sdi. Sanoatning yalpi mahsulotidagi qishloq xo'jaligi korxonalarining ulushi 2017 yildagi 2,3% dan 2019 yilda 3% gacha o'sdi, shundan 26,9% fermer xo'jaliklariga, 3,0% - qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga to'g'ri keladi.

So'nggi ikki yil ichida ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari soni 45 foizga o'sib, 75 mingtaga yetdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda uni chuqur qayta ishlash va qishloq aholisiga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari sonini yanada ko'paytirish ko'zda tutilgan bo'lib, bu yuz minglab yangi ish o'rinlarini, shu jumladan, chekka qishloqlarda ham yaratishga imkon beradi.

Qishloq xo'jaligida klasterlashtirish. O'zbekiston qishloq xo'jaligida qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlashni va tayyor

mahsulotni bozorga yetkazib berishni ta'minlaydigan klasterli ishlab chiqarish usuli allaqachon joriy qilingan. Ekinlarning ayrim turlari uchun klasterlarga ajratilgan qishloq xo'jaligi yerlarining maydoni paxta va to'qimachilik sanoatida 67%, chorvachilikda - 8%, bog'dorchilikda - 7,5%.

Paxta va to'qimachilik klasterlari soni 2018 yildagi 15 tadan 2019 yilda 73 taga etdi. 2019 yilda paxta hosilining 73% paxta-to'qimachilik klasterlari ulushiga to'g'ri keldi va klasterlardagi paxta hosildorligi 4,1 s/ga yoki klasterlar tashqarisidagi dalalarga qaraganda 20-30% ga yuqori bo'ldi. Bu xuddi shu ekin maydonlari bilan 2019 yilda paxta xomashyosi yig'imining 428 ming tonnaga ko'payishini ta'minlashga imkon berdi.

Paxtachilikda erishilgan klaster tizimining muvaffaqiyati ushbu usulni bog'dorchilik sohasida ham kengaytirishga imkon beradi, bu yerda klaster tizimi ham joriy etilmoqda, bu hosilni oshirishi va sabzavot va mevalarni eksport qilish hajmini oshirishi kerak. Ushbu sohada tegishli ichki tarmoq kooperatsiyasining yo'qligi, bu muammoni hal qilish uchun mamlakatda 31 ta agrologik markaz tashkil etilganiga qaramay, O'zbekistonda yiliga ishlab chiqarilayotgan 21 million tonna meva-sabzavotning atigi 1,5 million tonnasi eksport qilinishiga olib keladi. mahsulotlarni saralash, qadoqlash, qayta ishlash va eksport qilish. Biroq, aylanma mablag'larning yetishmasligi va ta'minotdagi uzilishlar ularning aksariyatini faqat mavsum davomida ishlashga majbur qiladi, shuning uchun ularning quvvati atigi 10-15 foizga ko'tariladi.

Meva-sabzavot sanoatini rivojlantirishdagi muammolarni hal qilish uchun 2019 yil 14 martdagi farmon bilan Jizzax, Samarqand, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining 8 ta tumanida meva-sabzavot yetishtirishga ixtisoslashgan 41 ta qishloq xo'jaligi birlashmalari tashkil etildi. Shuningdek, Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarining 22 ta tumanida kam ta'minlangan oilalarni ish bilan ta'minlash uchun 2020 yilda 31 ta, 2021 yilda esa respublikada 100 ta qishloq xo'jaligi birlashmalarini xalqaro moliya institutlarining mablag'larini jalb qilgan holda tashkil etish rejalashtirilgan[7].

[7] Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. www.stat.uz

Qishloq xo'jaligida eksport potensiyalini oshirish. So'nggi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksport salohiyatini ro'yobga chiqarish bo'yicha tub choralar ko'rilmoqda.

- "O'zagroeksportbank" aksiyadorlik tijorat banki tashkil etildi, uning muassislari tarkibiga quyidagilar kirdi: O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi - 75%; "O'zbekinvest" NKEIS - 10%; "O'zbekozikovkatholding" XK - 5%; "O'zagrosug'urta" AJ - 5%; "Kafolat SK" OAJ - 5%. Ushbu bankning asosiy vazifalari qatoriga agrosanoat, birinchi navbatda meva-sabzavot, mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport qilishni rivojlantirish bo'yicha investitsiya loyihalarini, shuningdek agrosanoat sohasidagi tashkilotlar va uning infratuzilmasi uchun kompleks kredit va hisob-kitob xizmatlarini moliyalashtirish kiradi.

- "O'zagroeksport" ning meva-sabzavot mahsulotlarini chet elga yetkazib berish bo'yicha monopoliyasi bekor qilindi va tadbirkorlik subyektlariga yangi meva-sabzavot, uzum va poliz mahsulotlarini 100 foiz avans to'lovi asosida to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida eksport qilishga ruxsat berildi.

- 2017 yil 1 avgustdan boshlab eksport qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) eksport qilishdan tushadigan valyuta tushumining 25 foizini majburiy sotish bo'yicha talab bekor qilindi.

- Hindiston, Tojikiston, AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Latviya va boshqalarda O'zbekistonning davlat savdo uylari tarmog'i kengaytirildi.

- Paxta va g'alla sotib olishga o'xshash meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotib olishni moliyalashtirish tizimi joriy etilmoqda.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli, COVID-19 pandemiyasiga qaramay, o'zbek meva-sabzavotlari eksportida o'sish kuzatilmoqda. Shunday qilib, EastFruit ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilning dastlabki to'rt oyida o'zbek sabzavot va mevalarini Rossiya bozoriga yetkazib berish 2019 yilning shu davriga nisbatan 42 foizga o'sdi va 25,6 million dollarga yetdi, bu meva-sabzavot eksporti bo'yicha yangi rekord bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, "to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish" ko'paygan, odatda O'zbekistondan kelgan sabzavot va mevalarning bir qismi Rossiyaga uchinchi mamlakatlar mahsulotlari niqobi ostida boshqa mamlakatlar orqali tranzit bilan kirib kelgan va

hatto Rossiya import statistikasida ham har doim ham o'z aksini topmagan (masalan, gilosning importi O'zbekiston).

2020 yil yanvar-mart oylarida Rossiyaga karam yetkazib berish bo'yicha O'zbekiston ikkinchi, Xitoydan keyin ikkinchi, limon yetkazib berish bo'yicha Turkiya, Marokash va Misrdan keyin to'rtinchi o'rinni egalladi. Yangi gulkaram va brokkoli eksporti 2,3 baravarga o'sdi - 75 foizga, o'zbek o'riklarining Rossiya bozoriga eksporti o'sdi. O'zbek quritilgan o'riklari sezilarli darajada oshdi - 5 baravar. Bu O'zbekistonga ushbu quritilgan mevalarni Rossiyaga yetkazib beruvchilar reytingida Turkiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallashga imkon berdi, bu esa Yevropa Ittifoqi, Tojikiston, Armaniston va Xitoy yetkazib beruvchilarini chetlab o'tdi. Rossiyada o'zbek muzlatilgan mevalarining eksporti 3 baravar, yangi sabzi eksporti esa 3,5 baravar o'sdi.

Bugungi kunda respublikada ishlab chiqarilgan 80 dan ortiq turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari dunyoning 66 mamlakatiga eksport qilinmoqda. Shu bilan birga, so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish tarkibida tub o'zgarishlar yuz berdi. Agar 2010 yilda paxta tolasining ulushi eksportning 11,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilga kelib bu ko'rsatkich 1,6 foizgacha kamaydi.

Oxirgi yillardagi asosiy yutuqlar. O'zbekiston oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Buning asosiy sabablaridan biri hosildorlik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sezilarli darajada oshirishdir. Bu yaxshilanishlar qishloq xo'jaligi sohasidagi islohotlar natijasida paxtani monokulturadan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishga va qishloq infratuzilmasini takomillashtirishga yo'naltirilgan.

So'nggi yillarda bu yo'nalishda ekilgan maydonlar sezilarli darajada kengaytirildi va ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali mamlakat eksport salohiyatini oshirish bo'yicha zarur choralar ko'rildi. Shuningdek, hududlarni bog'dorchilikka ixtisoslashtirish, bog'dorchilik klasterlari va kooperativlarida mahsulot ishlab chiqaruvchilarni birlashtirish bo'yicha amaliy choralar ko'rildi.

Natijada, pandemiya inqirozining hozirgi og'ir sharoitida ham, butun dunyo davlatlari karantin cheklovlari sababli oziq-ovqat tanqisligidan qochish xavotirida bo'lgan paytda ham, O'zbekiston o'z

agro oziq-ovqat sektorini muvaffaqiyatli safarbar qila oldi, aholini oziq-ovqat bilan uzluksiz ta'minlashga erishdi va bundan tashqari, oziq-ovqat bozorlarida eksport salohiyatini mustahkamladi.

Davlatning rolini pasaytirish va xususiy investorlar uchun sektorning investitsiya jozibadorligini oshirish O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishning boshqa strategik ustuvor yo'nalishlariga aylandi. Shu nuqtai nazardan, ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga mo'ljallangan donli ekinlarga aralashuvlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hajmlardan tashqari, davlat xaridlaridan butunlay voz kechish muhim edi. Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid tug'ilganda oziq-ovqat zaxiralarini yaratish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashning muhim yo'nalishlaridan biri oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda katta zaxiraga ega bo'lgan uy xo'jaliklarining uy-joy uchastkalarining imkoniyatlarini amalga oshirish edi. Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi va uning hududiy organlari tashkil etildi, mahalla fuqarolari yig'ilganda, uy-joy uchastkalarini rivojlantirish bo'yicha yangi maxsus o'rinbosar lavozimi joriy etildi. O'zbekiston fermerlari, dehqon xo'jaliklari va uy-joy mulkdorlari kengashi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi.

2017 yildan boshlab g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekilmoqda va qariyib 5 million tonnadan ortiq mahsulot yetishtirilishi yo'lga qo'yildi.

Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho'l meva eksport qilindi.

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal yetishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko'plab xo'jaliklar faoliyati yo'lga qo'yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko'paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda

yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda.

Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo deyarli yo'qolib borayotgan an'analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho xom ashyo bo'lgan ipak yetishtirishning mutlaqo yangi tizimi yo'lga qo'yildi. O'tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o'tkazildi va ijobiy natija berdi. Har bir viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxona ishga tushirildi.

Baliqchilik sohasini tiklash uchun «O'zbekbaliqsanoat» uyushmasi tashkil etildi. Uning tizimiga 3 ming 600 ta baliqchilik xo'jaligi kiritildi. 580 ming gektar tabiiy va 28 ming gektar sun'iy ko'llarda 100 ming tonnadan ortiq baliq yetishtirildi.

Asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib, unga asal yetishtiradigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a'zo bo'ldi.

Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo'llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo'lgan xo'jalik va tashkilotlarga qo'shimcha imtiyoz va preferensiyalar berildi. Natijada, bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar yerda tomchilatib sug'orish texnologiyasi joriy qilindi.

2013 — 2017 yillar davrida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish davlat dasturiga muvofiq 5443 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalari, 751 ta tik drenaj quduqlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, 72,2 ming kilometr kollektor-drenaj tarmoqlarini, 2907 ta tik drenaj quduqlari, 75 ta meliorativ nasos stantsiyalari va boshqalarni ta'mirlandi hamda qayta tiklandi, 1745 kilometrdan ko'proq irrigatsiya tizimlari, 388 kilometr novli sug'orish shoxobchalari, 135 ta gidrotexnika inshootlari, umumiy hajmi sekundiga 49,6 kub metr suv chiqaradigan nasos stantsiyalari qurilishi va ularni rekonstruktsiya qilindi.

Natijada, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 149,4 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin (2 metrgacha) joylashgan maydonlar 302,9 ming gektarga qisqardi, 897 ming

gektardan ko'proq maydonning meliorativ holatini saqlash chora-tadbirlari amalga oshirildi, sug'oriladigan 1,3 million gektardan ko'proq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi.

2.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari

Agrar siyosat o'zida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohalaridir. Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmoq, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi bosqichlari va tabiiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda aniq maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi (2.1-rasm).

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;
- qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish haqini oshirish;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrab-avaylash;
- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadliligi oshishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;
- qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar hajmini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratish;

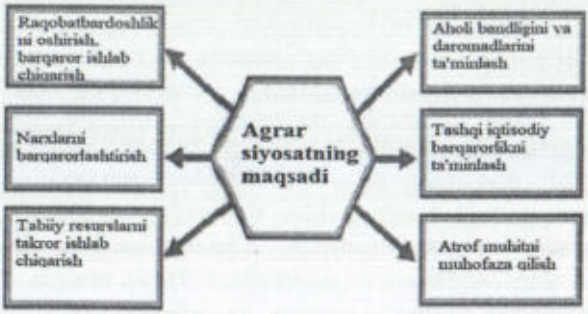

2.1-rasm. Agrar siyosatning maqsadi

Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik - qishloq xo'jaligida va qishloq aholisi hayoti bilan bog'liq holda amalga oshayotgan jarayonlarga ta'sir o'tkazuvchi huquqiy me'yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mehnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta'minot va boshqalar agrar qonunchilikning muhim sohalariga kiradi: Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo'jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog'liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yig'indisidir. U mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning vazifalariga quyidagilar kiradi:

-mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash;

-qishloq xo'jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta'minlash, agrar sektorni rivojlantirish;

-agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaratish

-atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish (2.2-rasm).

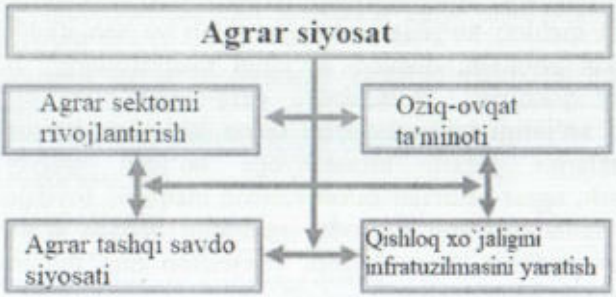

2.2-rasm. Agrar siyosatning vazifalari

Agrar siyosatning tamoyillarini ko'rib chiqib, uning muhim oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko'rsatkichlariga e'tiborni qaratish lozim: Oziq-ovqat jihati tamoyillar tahlilining muqaddimasi bo'lib, agrar siyosat maqsadi - oziq-ovqat xavfsizligining miqdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to'lovga qodir chegaralarini aniqlaydi, shuning uchun iste'molning fiziologik me'yorlari, iste'molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish hisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligi jihati oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy holatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniqlaydi. U qishloq xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi: (yer hosildorligi, mehnat unumdorligi, chorva mollari mahsuldorligi, ozuqa qoplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mehnatga haq, qishloq xo'jaligiga dotatsiyalar, fond qaytimi va boshqa omillar). Agrosanoat jihati, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi tahlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baholashga imkon beradi. Baholash uchun muhim ko'rsatkichlar- sarf-xarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish. Tashqi savdo jihati jahon va ichki qishoq xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar bo'yicha importga qaramlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baholash va boshqalar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan

keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini yetarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muhim masalalardan hisoblangan edi.

Agrar Agrosanoat integratsiyalashuv jarayonining hozirgi bosqichi avvalgi holatdan tubdan farq qiladi. Birinchidan, u iqtisodiyotni isloh qilish, uni bozor boshqaruv tamoyillariga o'tkazish bilan bog'liq.

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning rivojlanish holati doimiy e'tiborga molikdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

birinchidan, ko'p yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari hukmronlik qilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning hukmronlik qilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

ikkinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuqlarini qo'llash va uni amalga oshirishning qiyinlashib qolganligi;

uchinchidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortiqcha mehnat resurslarining yig'ilib qolganligi, ularni bo'shatish va boshqa ish bilan ta'minlash hukumat oldiga yana bir ulkan muammoni qo'yganligi;

to'rtinchidan, qishloq xo'jaligi texnikalarining eskiligi va tarmoqda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish qimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablag'ning yo'qligi;

beshinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi ssuda va kreditlarning yetishmasligi yoki ularni olishning haddan tashqari qiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon qadar tezroq barham berish va iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmog'ini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular

ichida eng muhimlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- Yer Kodeksi;
- Mehnat Kodeksi;
- Fermer xo'jaligi to'g'risidagi qonun;
- Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar va boshqa qonunosti hujjatlari.

Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o'zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Biroq, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha agrar sohada muhim institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning yetishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo'lib, ular bevosita chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy qoidalar bir kechadayoq siyosiy qarorlar yordamida o'zgartirilishi mumkin bo'lgani holda, norasmiy me'yorlar juda sekin o'zgaradi. Norasmiy qoidalar asrlar davomida qaror topgan urf-odatlar, hatti-harakatlar me'yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo'lgan rasmiy qoidalar darajasiga ko'tarilishi yoki ularni qaror topishiga ta'sir ko'rsatgan shart-sharoitlarning o'zgarishi natijasida yo'q bo'lib ketishi mumkin. Masalan, O'zbekiston qishloq xo'jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarqalgan va bu ko'nikma hosil etgan

shaxsiy tomorqa xo'jaliklarining dehqon xo'jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy qoidalar sifatida asta-sekin urf-odat va an'analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urf-odat va an'analarga ta'sir ko'rsatgan chog'da yuz berishi mumkinki, buni ko'proq iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta'siri jamiyatda ularga ehtiyoj etilgan bo'lishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi (2.2-jadval).

Agrosanoat integratsiyasi butun qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va qiymat tizimidagi ishtirokchilarning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, agrosanoat kompleksini boshqarishni mexanizmini agrosanoat majmui shakllantirish va hududiy va tarmoq xususiyatlariga nisbatan «o'sish polosini» joylashtirish kabi tushunchalar asosida tashkil etishga imkon beradi.

Eng umumiy tavsifda qiymat zanjiri xarajat manbalarini va differentsiatsiya manbalarini tushunish uchun mo'ljallangan strategik ahamiyatga ega faoliyatlar orqali xom-ashyolardan final iste'molchilarga tasniflash usuli hisoblanadi. Zanjirning har bir bosqichi o'zining maqbul miqyosiga ega, shuning uchun turli tashkilotlarda, kompaniyalarda, firmalarda yoki yirik sanoat korporatsiyasining bo'linmalarida qo'shimcha qiymat mavjud.

Mamlakatning raqobatbardosh afzalliklaridan biri qishloq joylarining tabiiy, demografik, iqtisodiy, tarixiy va madaniy salohiyati bo'lib, ulardan oqilona va samarali foydalanish ko'p tarmoqli barqaror rivojlanishni, to'liq ish bilan ta'minlanishni, qishloq aholisining turmush darajasini va sifatini ta'minlaydi.

Qishloq joylarining strategik ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish qishloq rivojlanishining kompleks yondashuvidan jamiyatning ijtimoiy-hududiy kichik tizimi sifatida foydalanishni talab qiladi, u ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-madaniy, ekologik, rekreatsion kabi bir qator muhim milliy iqtisodiy funktsiyalarni amalga oshiradi. Qishloq joylarini barqaror rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qishloq aholisi uchun mavjud bilim va ma'lumotlarning darajasini oshirishdan iborat.

2.2-jadval. Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari

Qishloqda agrar munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari		
Bevosita talluqli qonunlar	**Asosiy qonunlar**	**Bilvosita talluqli qonunlar**
Yer kodeksi	O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida	Davlat tassarufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida
Yer to'g'risida		Ijara to'g'risida
Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida		Tadbirkorlik erkinliklari va kafolatlari to'g'risida
Fermer xo'jaligi to'g'risida	O'zbekiston Respublikasi Konstituttsiyasi	Yer solig'i to'g'risida
		Soliq kodeksi
Dehqon xo'jaligi to'g'risida		Fuqarolik kodeksi
		Aholini ish bilan ta'minlash va bandlik to'g'risida
Naslchilik to'g'risida		Banklar va bank faoliyati to'g'risida
Suv va suvdan foydalanish to'g'risida		Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida
	Mulkchilik to'g'risida	Bankrotlik to'g'risida
Sanatsiya to'g'risida		Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida

Agrosanoat majmuasida muhim o'rinni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar egallaydi. O'zbekistonda yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari iqlim sharoitining juda qulayligi tufayli jahon qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida yuqori darajada raqobatlasha oladi. Aynan agrar sektorda eksportga mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va uni qayta ishlaydigan sanoatni yetakchi o'ringa ko'tarish qishloq xo'jaligida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Mamlakat raqobatbardoshligini oshirishni global tizimga integratsiyalashgan hamda optimal loyihalashtirilgan milliy logistik xizmatlar majmui taqdim etadi. Bunda ichki va tashqi logistika xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi katta o'rin egallaydi. Aynan

jahon bozoriga eksport qilinayotgan mahsulotlarni tashish jarayonida uning sifati o'zgarmasligi, tovar yyetkazib berish umumiy zanjiridagi xarajatlarni monitoring qilib borish va bozordagi holatni nazorat qilish uchun agrosanoatda logistik funktsiyalariga birinchi navbatda e'tiborni qaratishi lozim.

Logistik tizimlarda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish logistik masalalarni hal etishning samarali axborot va instrumental-operatsion ta'minotini yaratish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladi. Birinchi navbatda, bunday ta'minot logistikada qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlari uchun ayniqsa zarurdir.

Meva-sabzavotlarni ishlab chiqarish va ularni saqlashga qaratilgan hajmining oshishi, mazkur mahsulotlarni saqlash uchun maxsus sovutgichlarni qurish va saqlash texnologiyasini takomillashtirishga mustahkam zamin yaratdi. Xususan, 2016 yilda 93,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 204 yangi sovutish kamerasi tashkil etildi hamda 12,7 ming tonna mahsulotni saqlaydigan 26 sovutish kamerasi modernizatsiya qilindi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rnini inobatga olgan holda mazkur tarmoqni modernizatsiyalash, bu jarayonda esa temir yo'l logistikasini yanada rivojlantirish, bu sohalardagi islohotlarni yanada izchil davom ettirish lozim.

Aynan logistika xizmatlarini ko'rsatish miqdori va sifati jihatdan dunyo tajribasida temir yo'l sohasi katta o'rinni egallamoqda. Yurtimizda ham temir yo'l logistika liniyasi bo'ylab zamonaviy agrosanoat korxonalari qurilmoqda, yangi ish o'rinlari tashkil etilmoqda.

Mintaqalar qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar yetishtirish ko'paymoqda. Bu esa o'z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu jarayonni tizimli tashkillashtirish maqsadida mintaqalar va xalqaro magistrallarga chiqishni temir yo'l liniyalarini qurish orqali amalga oshirish lozim.

Mamlakat agrosanoat majmuasining xalqaro aloqalarini rivojlantirish, dunyo mamlakatlari va ilg'or texnologiyalardan foydalanish katta ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, o'zimizda shakllangan tajriba va texnologiyalarni targ'ib qilish va dunyoga tarqatish zarurati ham mavjud.

2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish

Agrar islohotning turli mamlakatlarda rivojlanishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining darajasiga qarab har xil bo'lishini hisobga olish lozim. Qishloq xo'jaligining roli umumiy davlat iqtisodiyoti barqarorligiga kam ta'sir ko'rsatadi, lekin qishloq ho'jaligi mamlakat hayoti uchun, iqtisodiyoti uchun va aholisi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun qishloq xo'jaligi juda kam ulushdagi qismni tashkil etsada, davlat bu tarmoqqa katta ahamiyat beradi, uni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi, samarali agrar siyosat olib borishga harakat qiladi. Shu jihatlarni e'tiborga olib, agrar siyosatning rivojlanish tarixini o'rganish va uning asosiy tamoyillarini mukammallashtirish dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston iqtisodiyotida agrar islohotning rivojlanish tarixini shartli ravishda bir necha davrlarga bo'lish mumkin.

1. 1920 yillargacha bo'lgan davr. Bu davrda qishloq xo'jaligi tarqoq holda rivojlangan. Qishloq xo'jaligi asosan oziq-ovqat muammosini hal qilish va qisman xorijiy bozorlarga muhim tovarlarni ayirboshlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Yerga asosan ma'lum guruh egalik qilgan va ularning shaxsiy manfaatlari agrar siyosatning mohiyatini tashkil qilgan. Agrar siyosat soliqlar va to'lov vositalari orqali amalga oshirilgan.

2. 1920-1991 yillar. Mamlakat agrar siyosati asosan paxta yakkahokimligi siyosatiga qaratilgan, yerga egalik davlatning qo'lida, ishlab chiqarish va mulk munosabatlari umumiylikka asoslangan. Agrar siyosat davlat tomonidan, asosan sanoatning manfaatlariga asoslangan holda amalga oshirilgan.

3. 1991-1997 yillar. Barcha sohalarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga qishloq xo'jaligida ham amalga oshirilishga harakat qilindi.

4. 1998 – 2016 yillar. Bu davr mamlakat hukumatining qishloq xo'jaligiga keskin e'tibor qaratishi bilan boshlandi. Mamlakat qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni keskin chuqurlashtirish borasida qator qonun va me'yoriy hujjatlarning qabul qilinishi bu tarmoqqa e'tiborning kuchayishidan dalolat berdi. Mamlakat qishloq xo'jaligidagi mavjud

iqtisodiy tushkunlikni yo‘qotish va uni samarali rivojlantirishning qator dasturlari ishlab chiqildi va ular davriy ravishda takomillashtirilib amalga oshirilmoqda. Bu davrdagi agrar siyosatning asosiy xususiyatlariga yerga munosabatning keskin o‘zgartirilishi, rivojlangan mamlakatlar tajribalari va mamlakat ichki xususiyatlari e’tiborga olinib amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, ishlab chiqarishni fan yutuqlari asosiga qurish, yangi texnologiyalardan foydalanish kabi bir qator xususiyatlar xosdir.

5. 2017 yil va undan keyingi davr. Ushbu davrni yangilanayotgan O‘zbekistonga qiyoslash to‘g‘ri bo‘ladi. Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligidagi ulkan imkoniyatlardan foydalangan holda, keyingi yillarda sohani isloh qilish va bozor mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha keskin burilish yasaldi. Xususan, yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, mehnat unumdorligi va ish haqini oshirish maqsadida paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etilmoqda, bular — islohotlarning birinchi bosqichi bo‘ldi.

Eng muhimi faqat bugunni emas, balki, ertangi kunni ham o‘ylab, uzoqni ko‘zlab, islohotlarni yangi bosqichga ko‘tarish vazifasi qo‘yildi. Shu maqsadda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ishlab chiqildi. Bunda erning meliorativ holatini yaxshilash, kuchini oshirish, hosildorlikni ko‘tarish, yer ajratishning shaffof tizimini yaratish, erga bo‘lgan huquqning kafolatlanishi, yerning daxlsizligini ta’minlash kabi o‘ta muhim vazifalar ilgari surildi.

Qishloq xo‘jaligida yillar davomida to‘planib qolgan, sohaning rivojiga to‘siq bo‘lib kelayotgan muammolar oz emasdi. Ayniqsa, yerni talon-taroj qilish, yer ajratishda ta’magirlik, korrupsiya avj olib, ko‘p adolatsizliklarga ham yo‘l qo‘yilgandi. Buning oqibatida yerdan samarasiz foydalanish, qishloq xo‘jaligi sohasida katta yo‘qotishlar davom etayotgandi.

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini istiqbolda barqaror rivojlantirish sohada davlat siyosatini yangicha yondoshuvlar asosida yuritishni talab qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ushbu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi (2.3-jadval).

Shuningdek, mamlakatda yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5742-sonli Farmoniga muvofiq «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi» qabul qilindi.

Unga ko'ra, 202-2030 yillarda Respublika bo'yicha 1 111 723 gektar qishloq xo'jaligi yerlari qaytadan foydalanishga kiritiladi. Shu jumladan, qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan 298 563 gektar, yer osti suvidan foydalanish hisobidan 155 057 gektar, boshqa suv manbalari hisobidan 50 000 gektar, lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan 535 632 gektar, o'rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan 72 472 gektar qishloq xo'jaligi yerlari foydalanishga kiritiladi (1-ilovaga qarang).

Unga ko'ra, 202-2030 yillarda Respublika bo'yicha 1 111 723 gektar qishloq xo'jaligi yerlari qaytadan foydalanishga kiritiladi. Shu jumladan, qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan 298 563 gektar, yer osti suvidan foydalanish hisobidan 155 057 gektar, boshqa suv manbalari hisobidan 50 000 gektar, lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan 535 632 gektar, o'rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan 72 472 gektar qishloq xo'jaligi yerlari foydalanishga kiritiladi (1-ilovaga qarang).

Shuningdek, kontseptsiyaga muvofiq, 2019 — 2022 yillar davomida 253 381 gektar qishloq xo'jaligi yerlarida suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilinishi ishlari amalga oshirilmoqda (2-ilovaga qarang).

2.3-jadval. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida erishiladigan ko‘rsatkichlar

T/r	Ko‘rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
1.	Qishloq xo‘jaligida qo‘shilgan qiymatning yillik o‘sishi	117,3 trln so‘m (14 mlrd AQSh doll.)	3%	5%	5%
2.	Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ida ish o‘rinlari sonining o‘sishi: Qishloq xo‘jaligi Oziq-ovqat sanoati To‘qimachilik sanoati	 3 671 300 91 420 140 200	 2% 3% 3%	 1% 4% 4%	 1% 5% 5%
3.	Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining eksporti hajmining oshishi	2,3 mlrd AQSh doll.	3,5 mlrd AQSh doll.	10 mlrd AQSh doll.	20 mlrd AQSh doll.
4.	Aholi o‘rtasida to‘yib ovqatlanmaydiganlar ulushi	6,3%	5%	3%	0
5.	Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish (bir nafar ishchiga bir yilda dollarda)	3 960 AQSh doll.	4 300 AQSh doll.	5 200 AQSh doll.	6 500 AQSh doll.
6.	Qishloq xo‘jaligidagi issiqhona gaz chiqindilarini kamaytirish	15 740 gigagramm (2016 yil)	10%	30%	50%

So‘nggi yillarda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va eksport geografiyasini kengaytirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Natijada, 2016-2019 yillar davomida yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi – 171,2 foizga, jumladan, meva-sabzavotchilik – 172,6 foizga, chorvachilik mahsulotlari – 170 foizga, o'rmon va baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish – 177,5 foizga oshgan.

Meva-sabzavot mahsulotlarining eksport hajmi 1,4 million tonnadan oshib, 2016 yilga nisbatan 1,5 barobarga o'sishga erishilgan.

Shu bilan birga, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash uchun qo'shimcha choralar ko'rishni talab qilmoqda.

Shu maqsadda Respublikada Organic va Global G.A.P. xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish, tartibga solish va muvofiqlashtirish tizimlarini rivojlantirish, qishloq va o'rmon xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlarini yaxshilash, eksport geografiyasini kengaytirish, shuningdek, mamlakatimizning organik mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan to'liq foydalanish imkoniyatini oshirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasida organik qishloq xo'jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish kontseptsiyasi qabul qilindi.

Shu o'rinda organik qishloq xo'jaligi tushunchasiga aniqroq ta'rif berib o'taylik, ya'ni - bu dehqonchilik, chorvachilik va baliq yetishtirish tizimi bo'lib, unda atrof-muhitni muhofaza qilish va xo'jalik yuritishning tabiiy usullaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladigan yo'nalish hisoblanadi.

Bu faqat yakuniy mahsulotgina emas, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning butun jarayoni va yetkazib berishga ham tegishlidir. Shu maqsadda, qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish va qayta ishlashdan tortib, transportirovka qilish va yetkazib berishdan iborat butun siklida genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMOlar), pestitsidlar, veterinariya preparatlari, kimyoviy qo'shimchalar va o'g'itlar kabi bir qator sun'iy mahsulotlardan foydalanish jiddiy ravishda cheklanadi. Buning o'rniga, organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar ekologiya sohasidagi tabiiy qishloq xo'jaligi usullari va zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanib, ekotizimning sog'lig'ini uzoq muddat davomida maksimal darajada oshirish, uning samaradorligi, mahsulot sifatini yaxshilash va

atrof-muhitni muhofaza qilish uchun harakat qilishadi. Organik usullarni qo'llab-quvvatlovchilar ushbu yo'nalishni qishloq xo'jaligi yuritishning eng barqaror va kam zarar keltiruvchi usuli deya ta'kidlashadi.

Ma'lumki, organik usullarning iqtisodiy samaradorligi qanday bo'ladi degan o'rinli savol tug'ilishi tabiiy. Masalan, organik qishloq xo'jaligi tadqiqotlari instituti (FIBL) va Organik qishloq xo'jaligi harakati bo'yicha Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM)ning Jahon organik qishloq xo'jaligi statistikasi bo'yicha 2019 yildagi nashrida O'zbekiston Respublikasi meva yetishtirish bo'yicha qulay sharoitga ega bo'lgan dunyodagi 10 ta davlat qatoriga kiritilgan va respublikamiz organik meva ishlab chiqarish uchun qulay yer maydonlariga ega ekanligi qayd etilgan bo'lsa, birgina paxta xom-ashyosi 2019 yilda AQSH bozorlarida 1 tonna organik paxta xom ashyosi an'anaviy turiga nisbatan 155 dollardan 225 dollargacha yuqori narxlarda baholangan. Yoki, Respublikamizdagi «Sunny Fruit Production» MCHJ tomonidan 2017 — 2019 yillarda jami 1 848 tonna organik mayiz yetishtirilib, Rossiya Federatsiyasi, Frantsiya, Germaniya, Gollandiya, Italiya va Gretsiya mamlakatlariga mayizning an'anaviy turiga nisbatan 14,7 foizga yuqori narxlarda eksport qilingan va 4,1 barobar ko'proq sof foyda olingan..

Mazkur kontseptsiya ijrosi natijasida mamlakatimizda 2025 yilga kelib paxta xom-ashyosi va don, dukkakli va moyli ekinlarni ishlab chiqarishda 5 foiz, bog'dorchilikda 10 foiz, uzumchilikda 15 foiz, sabzavot va polizchilkda 3 foiz, go'sht yetishtirishda 5 foiz va sut yetishtirishda 8 foiz organik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga bosqichma-bosqich o'tish rejalashtirilgan.

Shuningdek, yangilanayotgan O'zbekiston davrida qishloq xo'jaligida bozor tamoyillarini keng joriy etish yoki keskin ijobiy burilish yili bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida qishloq xo'jaligidagi mavjud ahvolni tahlil etib, tarmoq oldida turgan vazifalar mohiyatini shunday belgilab berdi: "Paxta va g'alla yetishtirishga davlat buyurtmasini bekor qilib, ushbu mahsulotlarni bozor tamoyillari asosida xarid qilish tizimiga bosqichma-bosqich o'tamiz. Agar bu yo'ldan bormasak, fermer va dehqonlarimiz mahsulot yetishtirishda erkin

bo'lmaydi, ular o'zlari kutganlaridek manfaat ko'rmaydi, hokimlarning esa ish uslubi o'zgarmaydi"[8].

Mazkur fikrlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari bilan huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

2.4. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari

O'zbekistonda oziq-ovqat iste'moli holati quyidagilar bilan belgilanadi:

- Jahon amaliyoti ko'rsatishicha aholi iste'mol xarajatlari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli ulushi 50% dan kam bo'lishi lozim, O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 2019 yilda 47,0%ni tashkil etdi, vaholanki 1990 yilda mazkur ko'rsatkich 58,3% ga teng edi.
- Mustaqillikka qadar 1990 yilda aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirilish darajasi qo'yidagicha bo'lgan edi: go'sht mahsulotlari-46,0%, sut mahsulotlari-57,0%, qand-56,0%, konditer mahsulotlari-49,0%, mevalar-51,0%, kartoshka18,0%.
- Respublikaga iste'mol qilinadigan mahsulotlar hajmini quyidagi ulushi chetdan olib kelinardi: donni 80%, go'sht mahsulotlarning 50%, sut mahsulotlarining 60%, kartoshkaning 50%, qandni 100% va boshqalar.
- O'zbekistonda maqsadli va istiqbolni o'ylab oziq-ovqat va don xavfsizligini ta'minlashga, ishlab chiqarishni mahalliylashtirish, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarni ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish aholini muntazam o'sib borayotgan asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'liq ta'minlash va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini 80 foizini mahalliy tovar resurslari hisobidan qondirish imkoniyatini yaratdi.

[8] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasidan. Manba: www.uza.uz

O‘zbekistonda oziq-ovqat iste‘molini holati va rivojlanish tendentsiyalari:

- respublikada aholi tomonidan sabzavot mahsulotlarini iste‘mol qilishni ko‘payishiga jiddiy e’tibor berilmoqda va u aholini oziq-ovqat mahsuloti iste‘moli ratsioni tarkibini yaxshilashga va uni Umumjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan tavsiya etiladigan yog‘, uglevodlar, oqsillar, vitaminlar va quvvat qadriyatlarini o‘rtasidagi nisbatga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

- O‘zbekistonda sabzavot va mevalarni aholi iste‘mol mahsulotlari ratsionidagi ulushi 40-50% tashkil etib, xalqaro standartlarga muvofiq kelmoqda va u jon boshiga kundalik iste‘moli 400 grammni tashkil etmoqda.

- O‘zbekistonda aholini bir kunda iste‘mol qiladigan oziq-ovqat mahsulotlarini kaloriyalik darajasi 2500 kkal. tashkil etib, xalqaro normalarga mos kelmoqda.

- mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlari turlari bo‘yicha amalda erishilgan iste‘mol darajasi (iste‘mol savati) O‘zbekiston uchun tavsiya etilgan normativlarga, mezonlariga nisbatan yuqoridir.

2019 yilda O‘zbekistonda 7,0 mln. tonnadan ortiq don mahsulotlari, 16,5 mln. tonna (ehtiyoj 8 mln. tonna) meva va poliz mahsulotlari yetishtirildi. Bu O‘zbekiston aholisini don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish (6,5 mln. tonna) ta’minlangan holda non mustaqilligiga erishish imkoniyatini bermadi. Gap shundaki, sug‘oriladigan yerga ekiladigan kuzgi bug‘doy sifati yaxshi, sifatli tandir nonini yopish imkonini bermaydi. Shuning uchun mamlakat har yili taxminan 2 mln. tonna bug‘doyni Qozog‘istondan sotib oladi (2.4 – jadval).

Mustaqillik yillarida sholi, makkajo‘xori va arpa bilan band bo‘lgan yerlar miqdori kamaygan holda, kartoshka ekiladigan maydon 43 mingdan 68 ming gektargacha ko‘paydi. Hozirgi zamon agrartexnologiyalarini qo‘llash tufayli kartoshka hosildorligi uch marta va yalpi hosil besh marta ko‘paydi.

2.4 – jadval. O'zbekiston aholisining oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli (kg)[9]

T.p	Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari	1990 yil	2000 yil	2010 yil	2015 yil	2017 yil
1.	Non va non mahsulotlari	170	167	160	173	174
2.	Go'sht va go'sht mahsulotlari	31	34	38	42	43,2
3.	Sut va sut mahsulotlari	183	162	239	248	270
4.	Tuxum (dona)	97	47	138	215	215
5.	Sabzavot (shu jumladan poliz ekinlari)	107	128	238	281	277,0
6.	Kartoshka	29	36	45	55	55,2
7.	O'simlik yog'i	12	12	13	22	24,0
8.	Shakar	12	16	17	28	
9.	Mevalar (shu jumladan uzum)	23	42	83	142	145,2

Chorvachilik mahsulotlari qoramol sonini ko'payishi tufayli keskin ortdi.

O'zbekistonda istiqbolda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash borasidagi kutilayotgan potentsial risklar va muammolar mavjud:

- 2021 yilga borib mamlakatda meva va sabzavotlarni yetishtirishni 26 mln. tonnaga etkazish asosida meva va sabzavot eksport hajmini ikki baravarga ko'paytirish, jumladan qayta ishlangan mahsulot ulushini 17 foizdan 30 foizga yetkazish ko'zda tutilgan;

- yer resurslarini chegaralanganligi va tuproq unumdorligini pasayishi (yerlarni sho'rlanishi, urbanizatsiya, sug'oriladigan yerlarning suv bilan ta'minlanishining kamayishi, tuproq eroziyasi). 2014 yilda O'zbekistonda jon boshiga 0,161 gektar sug'oriladigan va 0,122 gektar ekiladigan yer maydoni to'g'ri keldi. Turli darajada sho'rlangan yerlar yer maydonlarining 67% ini tashkil etmoqda. 245 ming gektar past sifatga ega bo'lgan sug'oriladigan yer maydoni ishlab chiqarish aylanmasidan chiqib ketdi. Tuproq boniteti bali 1991 yildagi 60 dan 2007 yilda 53 ga tushdi, jumladan o'rtacha respublika bo'yicha paxta hosildorligi gektariga 1960 yildan 29,5 sentner o'rniga 2015 yilda 25,7 sentnerni tashkil etdi;

[9] O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

- suv resurslari tanqisligining kuchayishi (respublika hozir har yili o'rtacha 51 mlrd m^3 suv iste'mol qiladi, ehtiyoji esa 65 mlrd m^3 ni tashkil qiladi). Hozirgi holat saqlanib qoladigan bo'lsa, suv tanqisligi kuchayadi va qishloq xo'jaligini rivojlanishini cheklovchi bosh omil bo'lib qoladi;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining katta hajmda nobud bo'lishi (o'rtacha 25%ga yaqin mevalar);

- mamlakat aholisi soni va daromadlarining ortishi, tufayli, ovqatlanish ovqatlanish tarkibini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari foydasiga o'zgarishi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi har doim iqtisodiyotning boshqa sohalarida donor bo'lib kelgan, mamlakatning haqiqiy vazifalarini hal qilish uchun milliy daromadni to'ldirish manbai bo'lgan. Asosiy milliy iqtisodiy nisbatlar va butun mamlakat iqtisodiyotining o'sishi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining holati va rivojlanish sur'atlariga bog'liq. Qishloq xo'jaligiga milliy daromad qiymatining qariyb 8% va balans foydasining 4,5% to'g'ri keladi.

Mustaqillik yillarida sanoatda ham iste'mol mollari shu jumladan, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish jadal sur'atlarda o'sdi. 2005-2017 yillarda iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2 barobarga, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari 16,5 barobarga, nooziq-ovqat mahsulotlari 14,4 barobarga, vino-arok mahsulotlari va pivo ishlab chiqarish hajmi esa 12,9 barobarga o'sdi (2.5-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil davrida iste'mol mollari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi 39,6 %dan 43,1% ga o'sgani holda nooziq ovqat mahsulotlari ulushi 57,0%dan 54,8%ga, vino-aroq mahsulotlari va pivoning ulushi 3,4% dan 2,9 % ga kamaydi (2.5-jadval).

2.5-jadval. O'zbekiston sanoatida iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish (amaldagi narxlarda)

Kursatkichlar	2005 yil		2010 yil		2017 yil	
	Mlrd. So'm	Jamiga %da	Mlrd. So'm	Jamiga %da	Mlrd. So'm	Jamiga. %da
Jami iste'mol	2771.0	100.0	10847,0	100.0	56159,	100.0
Shu jumladan:						
Oziq-ovqat	1097,9	39,6	3817,5	35,2	24200,	43,1
Vino-aroq	93,7	3,4	502,8	4,6	1207,3	2,1
Nooziq-ovqat	1579,4	57,0	6526,7	60,2	30751,	54,8

2017 yilda iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 2,7 foizga o'sgan. Nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 6,5% foizga o'sgani holda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi esa 1,4%ga kamaygan (2.6-jadval).

2.6-jadval. O'zbekiston sanoatida oziq-ovqat iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

Ko'rsatgichlar	1995 y.	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2016 y.
Non va non mahsulotlari, ming tonna.	598,3	843,4	651,4	912,9	1269,9	1575,3
Un, ming tonna.	1781,8	1726,7	1576,2	1579,8	2062,3	2268,2
yorma, ming tonna.	201,2	77,8	36,8	20,5	36,9	43,3
Makoron mahsulotlari ming tonna.	23,4	83,3	50,1	57,4	125,	125,0
Go'sht va go'sht mahsulotlari, ming tonna.	65,7	127,1	152,7	178,5	283,3	287,2
Kolbasa mahsulotlari, tn.	-	2942,0	3 667,0	23863,2	36431,1	43554,6
Sut va sut mahsulotlari, ming tonna.	197,0	182,4	250,6	307,2	464,5	546,3
O'simlik yogi, ming tonna.	340,5	245,9	216,7	244,2	223,1	223,6
Mol yog'i, ming tonna.	10,4	2,2	1,7	5,2	11,5	13,1
Qandolat mahsulotlari, ming	-	57,5	32,0	36,3	93,7	113,6

tonna.						
Margarin mahsulotlari, ming tonna	24,8	22,4	21,3	16,2	27,1	33,8
Qand-shakar, ming tonna.	-	10,2	146,4	286,1	500,4	535,0
Tabiiy choy, ming tonna.	11,6	1,0	8,4	21,1	26,2	32,6
Osh tuzi, ming tonna.	103,6	28,4	52,1	58,7	74,0	69,3
Aroq, liker-aroq mahsulotlari, mln doll.	4,6	7,2	6,8	11,7	15,1	15,4
Alkogolsiz ichimliklar,mln. doll.	-	17,5	7,5	43,0	61,1	66,8

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayorlangan

Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yilda 1995 yilga nisbatan non va non mahsulotlari ishlab chiqarish 2,6 martaga, makaron mahsulotlari 5,3 martaga, go'sht va go'sht mahsulotlari 5,3 sut va sut mahsulotlari 2,7 martadan ziyodga oshgan. 2016 yilda 2000 yilga nisbatan esa qand-shakar ishlab chiqarish hajmi 52,4 martaga, kolbasa mahsulotlari 14,8 martaga, alkogolsiz ichimliklar 3,8 martadan ziyodga, qandolat mahsulotlari 1,9 barobarga o'sdi. Tahlil davrida o'simlik yog'i va osh tuzi ishlab chiqarish hajmlari kamaydi. Bu hol mazkur turdagi mahsulotlar importining oshganligi bilan izohlanadi.

Oziq-ovqat sanoatida eng muhim muammolardan biri qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasining hamon past ekanligi hisoblanadi. O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi (darajasi) 2012 yildagi 13,3% dan 2016 yilda 17,8% ga, go'shtni qayta ishlash ulushi 6,9%dan 12,0%ga, sutni qayta ishlash ulushi esa 9,8% dan 14,1% ga o'sdi (qarang: 2.7-jadval).

Quyida jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikaning barcha xududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasi taxlil davrida o'sgan. Meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi Samarqand (30,2%), Toshkent viloyati (Toshkent shaxri bilan)da (22,4%), Kashkadaryo (20,6%), Namangan (19,8%) viloyatlarida birmuncha yukoridir. Ammo bu ko'rsatkich

Qoraqalpog'iston Respublikasida, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax va Navoiy nisbatan ancha pastdir.

2.7-jadval. O'zbekiston Respublikasi xududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarni qayta ishlash salohiyati

Xududlar	Meva-sabzavotni qayta ishlash			Go'shtni qayta ishlash			Sutni qayta ishlash		
	yillar			yillar			yillar		
	2012	2016	%	2012	2016	%	2012	2016	%
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2,8	5,9	207	3,2	7,2	225	13,9	15,6	112
Andijon viloyati	2,1	12,2	587	11,3	17,3	153	11,0	14,6	133,
Buxoro viloyati	8,7	13,8	158	5,7	10.8	190	8,2	12,9	156,
Jizzax viloyati	9,7	10,7	109	5,2	10,0	192	9,5	13,3	139,
Qashqadaryo	19,5	20,6	105	4,6	10,9	237	8,7	14,3	164,
Navoiy viloyati	8,3	10,9	132	3,6	8,3	232	7,2	8,7	122,
Namangan	17,0	19,8	116	3,9	8,6	217	18,4	22,9	124,
Samarqand	24,5	30,2	123	5,4	11,1	206	8,6	12,6	146,
Surxondaryo	3,0	10,4	345	3,5	6,5	186	6,7	10,7	159,
Sirdaryo viloyati	5,1	11,6	226	5,6	12,3	220	7,6	9,5	125,
Toshkent viloyati	14,9	22,4	150	22,1	27,6	125	16,8	20,2	120,
Farg'ona viloyati	4,8	13,5	279	4,5	7,8	174	7,4	12,1	164,
Xorazm viloyati	5,9	9,2	156	3,2	7,8	241	3,7	11,2	302,
O'zbekiston Respublikasi	**13,3**	**17,8**	**134**	**6,9**	**12,0**	**172**	**9,8**	**14,1**	**144**

Go'shtni qayta ishlash ulushi Toshkent va Andijon viloyatlarida kuzatiladi. Sutni qayta ishlash ulushi esa Namangan va Toshkent viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasi mamlakatimizda ancha past bo'lib, bu borada muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bu muammolar qayta ishlash tarmoqlari korxonalari sonining kamligi, ularning asosiy ishlab chiqarish fondlarining ancha eskirganligi, qayta ishlash korxonalarining respublika xududlari bo'ylab notekis joylashtirilganli bilan bog`liqdir.

Endilikda bu muammolarni hal etish uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari sonini barcha xududlarda kupaytirish, mavjudlarini modernizatsiya kilish, yangi texnika va texnologiyalar bilan qayta jihozlash asosida ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, shuningdek qishloq xo'jaligi mahsulotlarini

saqlash omborlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Respublikada agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati.
2. Agrar islohotlarning maqsadi,tamoyillari va huquqiy asoslari.
3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish.
4. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari
5. Qishloq klasterlashtirishni hozirgi holatini baholang.
6. O'zbekiston Respublikasi xududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarni qayta ishlash salohiyati.

3-MAVZU. AGROSANOAT MAJMUASINING MOHIYATI, TARKIBI VA VAZIFALARI

Reja:

3.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi

3.2. Agrosanoat majmuasining tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar

3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

3.4. Agrosanoat majmuasining tushunchasi, tarkibi va tuzilishi

Tayanch tushuncha va iboralar: *agrosanoat majmuasi, agrar islohot, samaradorlik, agrar siyosat, iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy samaradorlik.*

3.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi

Agrosanoat kompleksini yaratish obyektiv zaruriyati. Zamonaviy sharoitda samarali qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'p jihatdan iqtisodiyotning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishiga bog'liq.

Birinchidan, qishloq xo'jaligini texnika, qishloq xo'jaligi texnikasi, yoqilg'i-moylash materiallari, zaharli kimyoviy moddalar, mineral o'g'itlar, qurilish materiallari, transport vositalari va boshqalar bilan ta'minlaydigan tarmoqlar.

Qishloq xo'jaligining rivojlanish dinamikasi va sur'ati ko'p jihatdan uning uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan sohalarda ishlab chiqarish darajasi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligining rivojlanishi qishloq xo'jaligi korxonalariga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarning samarali faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Bu, birinchi navbatda, mashinasozlik, qishloq xo'jaligi inshootlarini qurish, ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berish, mahsulotlar va materiallarni tashish va boshqa sohalarga tegishli. Shu bilan bir qatorda oziq-ovqat, yengil, to'qimachilik va boshqalarda qishloq xo'jaligining xom ashyosidan tayyor mahsulot olishda muhim rol o'ynaydi.

O‘z navbatida xalq xo‘jaligining tarmoqlarida ixtisoslashuvning chuqurlashishi, ular o‘rtasida yanada yaqinroq munosabatlarga olib keldi. Ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligining alohida turlari asosida ishtirokchilari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan va yagona maqsadga qaratilgan yagona agrosanoat majmuasini shakllantirish.

Agrosanoat majmuining tushunchasi, maqsadlari va tuzilishi. Agrosanoat majmui - bu iqtisodiyotning turli sohalarida qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, uning ishlab chiqarilishini ta’minlash va iste‘molchilarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetkazib berish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimidir.

Agrosanoat majmuasining rivojlanishi hal qiluvchi darajada butun milliy iqtisodiy salohiyatning holatini, davlatning oziq-ovqat xavfsizligi darajasini va jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni belgilaydi.

Agrosanoat majmuasining asosiy vazifasi aholining oziq-ovqat va iste‘mol tovarlariga bo‘lgan ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishdan iborat. O‘zbekistonning agrosanoat majmui - bu eng yirik milliy iqtisodiy majmua. U yagona yaxlit birlik sifatida 70-yillarning o‘rtalarida milliy iqtisodiyotning ko‘plab tarmoqlarini yagona kompleksga birlashtirish uchun moddiy, texnik, ilmiy, nazariy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan paytda shakllandi.

Iqtisodiyot tarmoqlarining 70 dan ortiq ishlab chiqarish va muomila jarayonlarining turli bosqichlarida agrosanoat majmuasining tayyor mahsulotlarini yaratishda bevosita yoki bilvosita ishtirok etadilar. Agrosanoat majmui ishlab chiqarish jarayonida ham yakuniy mahsulotni iste‘molchiga etkazishda ham bevosita ishtirok etadigan texnologik va iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan bog‘liq tarmoqlarni o‘z ichiga oladi.

Agrosanoat majmuasining tarkibi. Agrosanoat majmuasi uchta sohani o‘z ichiga oladi. Birinchi yo‘nalish qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish vositalari bilan ta’minlaydigan tarmoqlar, shuningdek, qishloq xo‘jaligiga ishlab chiqarish va texnik xizmat ko‘rsatadigan sohalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu sohaga sanoat va ishlab chiqarish kiradi: traktor va qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, oziq-ovqat mashinalari, mineral o‘g‘itlar va o‘simliklarni kimyoviy

himoya qilish vositalari, mikrobiologiya sanoati, qishloq xo'jaligi texnikalarini ta'mirlash, qishloq xo'jaligida kapital qurilish.

Agrosanoat majmuasining **birinchi sohasiga** kiritilgan tarmoqlar ishlab chiqarish jarayonini resurslar bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligini industrlashtirish va qayta ishlash sanoatida texnologik taraqqiyot uchun zamin yaratish va kompleksning barcha qismlarining normal ishlashini ta'minlashga da'vat etiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini va umuman tayyor mahsulotning ritmi, oqimi va ommaviy ishlab chiqarilishi ko'p jihatdan ularning faoliyatiga bog'liq. O'zbekistonda 2 ta yirik Toshkent qishloq xo'jaligi texnikasi zavodi, Chirchiq qishloq xo'jaligi texnikasi zavodi o'z faoliyatini kengaytirib bormoqda.

Agrosanoat majmuasining birinchi tarmog'iga jami ishlab chiqarilgan mahsulotning qariyb 12%, asosiy vositalarning 11% va ishchilar sonining 18% to'g'ri keladi.

2018 yilda fermerlarga 11,5 ming dona texnika yetkazib berilgan. O'tgan yili 10 million dollar, joriy yilning birinchi yarmida esa 15 million dollarlik qishloq xo'jaligi texnikasi eksport qilingan. Lekin bu mavjud salohiyat va talabga nisbatan juda kam. Bugungi kunda qishloq xo'jaligida yiliga 11 mingdan ziyod texnikaga, jumladan, 4 mingta traktor, 500 ta kombayn va 5 mingdan ziyod osma-tirkama texnikaga ehtiyoj mavjud. Bundan tashqari, 2022 yilgacha 263 ming gektar, 2025 yilgacha yana 1 million gektardan ziyod yerlar qayta foydalanishga kiritilishi bois bu ehtiyoj yanada oshadi.

Hozirda mavjud texnikalarning 46 foizi ko'p muddatdan buyon foydalanishda bo'lib, yaroqsiz ahvolga kelib qolgan. Fermerlardagi texnikalarning 97 foizi paxta va g'alla uchun mo'ljallangan.

Mazkur sohada islohotlarni izchil amalga oshirish barobarida mamlakatimizda qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish, eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek, aholini mahalliy ishlab chiqarilgan texnikalar bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda «Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish,agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat

tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarishni mahalliylashtirish darajasini 2021 yilda 60 foizga yetkazish, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarish sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari o'rtasida kooperatsiyani amalga oshirish, bog'dorchilik, meva-sabzavotchilik va chorvachilik yo'nalishida texnika turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va umumiy ishlab chiqarish hajmini oshirish, qishloq xo'jaligi texnikalari tayyor mahsulot eksportini ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan 2022 yilda 20 foizga, 2025 yilda esa 30 foizga etkazish, 2019-2021 yillarda qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan mahalliylashtirish darajasi 20 foizdan kam bo'lmagan holda respublikada ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi texnikalari xarid qilinganida texnika narxining 15 foizi miqdorida subsidiya berish, kombaynlarni xorijda xizmat ko'rsatish (xizmatlar eksporti) uchun tashish transport xarajatlarining 80 foizini kompensatsiya qilish kabi aniq vazifalar belgilab berilgan[10].

Ikkinchi sohaga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan korxona va tashkilotlar kiradi.

Qishloq xo'jaligi agrosanoat majmuasining eng muhim tarmog'idir. Qishloq xo'jaligidagi muhim bo'g'in bu qishloq xo'jaligi. U nafaqat qishloq xo'jaligida, balki butun mamlakat iqtisodiyotida alohida o'rin tutadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari aholining hayotiy manfaatlarini qondirishning asosiy manbai hisoblanadi. Uni boshqa sohalarda ko'paytirish yoki boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirish mumkin emas. Qishloq xo'jaligida bunday o'ziga xos ishlab chiqarish vositalari yer, o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar sifatida ishlatiladi. Bu yerda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning iqtisodiy jarayonlari tabiiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Shu munosabat bilan agrosanoat kompleksining birinchi tarmog'ining ishlab chiqarish tarmoqlari jarayonlarning ishlashi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishi va umuman qishloq xo'jaligini jadallashtirishni tezlashtirishi kerak; O'z navbatida,

[10] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda «Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. Manba: www.lex.uz.

agrosanoat kompleksining birinchi tarmog'i tarmoqlari va rivojlanishining sur'ati va darajasi qishloq xo'jaligining moddiy resurslariga bo'lgan ehtiyojga bog'liq.

Maxsus uskunalar, avtomatlashtirish uskunalari, kimyoviy vositalar, ozuqa va mikrobiologiya sanoatining mahsulotlari, hayvonlarni saqlash, mahsulotlarni saqlash va hokazolarni qurishda qishloq xo'jaligiga ehtiyoj ortmoqda.

O'z navbatida, qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarishni ko'paytirish, tayyor mahsulotni sotib olish, saqlash, tashish, qayta ishlash va sotish uchun tegishli tarmoqlarni rivojlantirishni talab qiladi.

2018 yilda 192,7 trln. so'mga teng bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarildi va ushbu hajmning 102,5 trln. so'mga teng qismi yoki 53,2 foizi dehqonchilik, 90,2 trln. so'mga teng qismi yoki 46,8 foizi chorvachilik sohasiga to'g'ri keladi. Mamlakatda ishlab chiqarilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari umumiy hajmining hududlar kesimida taqsimlanishi tahlil qilinganda, Andijon, Namangan, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro, Toshkent viloyatlarida asosan dehqonchilik sohasining ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. Ushbu viloyatlarda jami qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmining 51,6 – 69,3 foizini dehqonchilik mahsulotlari tashkil etadi.

Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida asosan chorvachilik sohasining ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. Ushbu viloyatlarda jami qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmining 52,5 – 61,5 foizini chorvachilik mahsulotlari tashkil etadi.

Xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlillar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 70,0 % – dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 27,3 % – fermer xo'jaliklariga, 2,7 % – qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri kelishini ko'rsatmoqda.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti ulushining hududlar bo'yicha xo'jaliklar toifalari kesimida taqsimlanishi tahlil qilinganda, eng yuqori ko'rsatkichlar barcha hududlarda dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga to'g'ri kelishi kuzatildi. 2018 yil yakunlariga ko'ra fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi

mahsuloti tarkibidagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Samarqand viloyatida (36,1 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining eng yuqori ulushi Navoiy viloyatida (77,5 %), qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng yuqori ulushi Toshkent viloyatiga (7,5 %) to'g'ri kelgan.

Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi bo'yicha eng kam ko'rsatkich Navoiy viloyatida (19,4 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining eng kam ulushi Samarqand viloyatida (60,7 %), qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng kam ulushi Andijon viloyatida (1,0 %) qayd etilgan.

Agrosanoat majmuasining uchinchi sohasi - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazishni ta'minlovchi tarmoqlar va korxonalarni o'z ichiga oladi. Bu yerda oziq-ovqat, go'sht va sut, baliq, un va don mahsulotlari, paxta sanoati, ozuqa sanoati ishlab chiqariladi. Bundan tashqari, ushbu sektor qisman qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlari savdosi va umumiy ovqatlanish sanoatini o'z ichiga oladi. Agrosanoat majmuasining uchinchi sohalari qishloq xo'jaligi xom ashyosini birlamchi sanoat qayta ishlashini, ularni sotib olish va saqlashni, shuningdek, xom ashyoni ikkilamchi qayta ishlashni va ularni iste'molchiga sotishga tayyorligini ta'minlaydi. Ular tayyor mahsulotlarni saqlash va sotish joylariga yetkazib berishni amalga oshiradilar.

Respublikaning qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohasidagi salohiyatini yanada oshirish, olib borilayotgan islohotlar va zamon talabiga to'liq javob beradigan ishlab chiqarish, qayta ishlash, standartlash hamda agrobiznes yo'nalishida konsalting, marketing xizmatlarini rivojlantirish va ilmiy tadqiqotlarga asoslangan intensiv agrosanoat tizimini tashkil qilish, oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish, sohaning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va agrar sohaga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra 2019 — 2021 yillarda qishloq xo'jaligi

mahsulotlarining asosiy turlarini qayta ishlash va eksport qilishning prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqildi (3.1-jadval)[11].

Mamlakatimizda pronoz ko'rsatkichlariga muvofiq, 2021 yilga borib 2018 yilga nisbatan meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash 1,84 barobar, go'sht mahsulotlarini qayta ishlash 5 barobar, sut mahsulotlarini qayta ishlash 2,6 barobarga, baliq mahsulotlarni qayta ishlash 3 barobarga oshirish rejalashtirilgan.

Amalda 2018 yilda meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish 16 153,3 tonna, 2021 yilga borib 17 765,6 tonnaga yetkazish yoki 1,6 mln. tonna ko'paytirish rejalashtirilgan. Shuningdek, oziq-ovqat sohasida dolzarb mahsulot bo'lgan go'sht mahsulotlari 2018 yilda 1 409,7 tonna ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2021 yilda 338 ming tonnaga ko'paytirish nazarda tutilgan (3.1-jadval).

[11] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

3.1-jadval. 2019 — 2021 yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashning

PROGNOZ KO'RSATKICHLARI

T/p	Mahsulot turlari	Ishlab chiqarish					Qayta ishlashga				
		2018 y. (amaldagi)	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2021 y. 2018 y., %	2018 y. (amaldagi)	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2021 y. 2018 y., %
1	Meva-sabzavot-poliz	**16 153,3**	**16 628**	**17 167,1**	**17 765,6**	**110,0**	**2 131,5**	**2 692**	**3 177,2**	**3 922,6**	**184,0**
1.1.	Sabzavot	**9 760,3**	**10 053,1**	**10 374,8**	**10 727,6**	**109,9**	**1 170,7**	**1 489,6**	**1 740,6**	**2 166,9**	**185,1**
	pomidor	2 284,2	2 352,2	2 427,0	2 509,0	109,8	280,4	356,9	417,2	519,5	185,2
	bodring	857,1	883,8	913,1	945,1	110,3	128,5	164,3	193,0	241,4	188,1
	piyoz	1 464,5	1 507,4	1 554,7	1 606,5	109,7	134,3	169,9	197,5	244,9	182,3
	sarimsoq-piyoz	254,9	263,6	273,2	283,6	111,2	28,8	37,8	45,2	54,3	188,5
	sabzi	2 185,1	2 251,9	2 325,3	2 405,4	110,1	293,2	373,1	437,1	545,4	186,6
	karam	745,4	764,4	787,6	813,0	109,4	154,6	195,5	227,1	281,4	182,0
	ko'katlar	633,7	654,2	677	701,1	110,6	46,5	60,7	72,4	91,7	197,0
	boshqalar	1 337,4	1 375,6	1 417,6	1 463,8	109,4	105,4	131,5	153,1	188,4	178,7
1.2.	**Meva**	**2 706,2**	**2 771,1**	**2 857,1**	**2 957,1**	**109,3**	**516,1**	**651,6**	**771,2**	**938,8**	**181,9**
	olma	1 130,3	1 157,5	1 193,5	1 233,4	109,3	175,2	221,3	262	319,0	182,1
	nok	98,4	101,1	104,5	108,5	110,2	29,9	38,7	46,9	60,0	194,1
	gilos	172	176,8	183,0	190,1	110,5	39,7	49,1	57,1	68,3	172,7
	o'rik	493,8	506,8	523,6	543	110,0	103	133,7	159,1	195	189,7
	shaftoli	161,9	167	173,4	180,6	111,6	98,1	125,0	149,2	182,8	186,4
	yong'oq	59,8	61,5	63,7	66,3	110,8	12,8	14,8	16,2	18,5	144,6

	[illegible]	84,0	87,2	91,9	97,1	115,6	8,4	11,1	13,4	16,7	398,4
	[illegible]	60,1	62,5	65,5	68,8	114,4	14,5	18,8	22,8	28,2	394,5
	[illegible]	505,7	512,2	521,7	533,6	105,5	45,3	53,8	60,5	70,5	155,4
1.1	**PrBz**	**1 937**	**1 893,9**	**1 958,3**	**2 028,8**	**110,4**	**3**	**3,5**	**4,1**	**4,9**	**164,4**
	[illegible]	635,6	655,8	678,1	703,5	110,7	1	1,2	1,4	1,7	166,4
	[illegible]	903,8	930,8	961,5	995,2	110,1	1,5	1,7	2	2,3	157,6
	[illegible]	297,6	307,3	318,8	330,2	110,9	0,5	0,6	0,7	0,9	180,6
1.2	**Dokhakhli**	**260**	**276,6**	**295,2**	**315,8**	**121,1**	**107,8**	**133,7**	**151,2**	**188,7**	**174,9**
	[illegible]	134,9	143,6	153,2	160,6	119,0	72,1	89,5	101,2	128,2	177,7
	[illegible]	99,1	105,4	112,8	124,2	125,4	20,6	25,5	28,9	37,0	179,6
	[illegible]	26	27,7	29,2	30,2	116,0	15,1	18,7	21,2	23,4	155,1
1.3.	**Ururu**	**1 589,8**	**1 632,7**	**1 681,7**	**1 737,2**	**109,3**	**333,9**	**413,6**	**516,1**	**623,3**	**186,7**
1	[illegible]	**1 409,7**	**1 503,2**	**1 614,9**	**1 747,4**	**124,0**	**274,2**	**376,2**	**439,5**	**507,6**	**185,1**
	[illegible]	1 053,6	1 123	1 205	1 304,8	123,8	204,9	281	328,2	379,9	183,9
	[illegible]	255	250,1	268,1	289,6	113,2	45,7	62,6	73,0	83,1	177,5
	[illegible]	121,1	130,1	140,8	153,4	126,7	25,6	32,6	38,3	44,6	189,2
1	**Sul**	**10 466,4**	**10 994,4**	**11 579,7**	**12 231,1**	**116,9**	**1 485**	**1 860**	**2 410**	**3 264,3**	**219,8**
1	**Rolig**	**91,0**	**141,8**	**184,4**	**219,3**	**241,0**	**8,2**	**14,5**	**20,3**	**26,3**	**321,4%**

3.2. Qishloq xo'jaligining tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy bosqichlari. Agrosanoat ishlab chiqarishida o'zaro bog'liq besh bosqich ajratilgan:

- butun qishloq xo'jaligi tizimida ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosidan tayyorlangan xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish;
- ko'paytirish siklining barcha bosqichlarini ishlab chiqarish va texnik va texnologik ta'minlash;
- tayyor mahsulotlarni sotish.

Ayrim tarmoqlarni agrosanoat majmuasiga kiritish juda qiyin masala, chunki faqat ba'zi sanoat tarmoqlari aniq qishloq xo'jaligiga ega. Aksariyat sanoat tarmoqlari qisman qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Agrosanoat kompleksini yaxlit bir mahsulot sifatida tavsiflab, shuni ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jaligi doimo sanoat, qurilish, transport, savdo va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ammo "agrosanoat kompleksi" tushunchasi yetmishinchi yillarning o'rtalarida muomalaga kirdi. Uning yaratilishi qishloq xo'jaligining va u bilan bog'liq sanoatning yagona takror ishlab chiqarish jarayoniga birlashtirilgan aloqalari va o'zaro aloqalarining sifat jihatidan yangi darajasini anglatadi.

Agrosanoat majmuasini shakllantirish uchun asos agrosanoat integratsiyasi hisoblanadi. Bu ishlab chiqarish aloqalarini mustahkamlash va qishloq xo'jaligini qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi va uning mahsulotini iste'molchiga etkazish bilan shug'ullanadigan boshqa tarmoqlar bilan organik bog'lash jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi natijasidir. Shu asosda qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari yanada yaqinlashmoqda. Undan ishlab chiqarish, texnik,

agrokimyoviy xizmatlar, melioratsiya, veterinariya xizmatlari va boshqalar kabi maxsus korxonalar va sohalarga berilgan bir qator funksiyalar ajratilgan. Agrosanoat majmuasining boshqa tarmoqlari bilan mahsulotlarni sotish va qayta ishlash sohasida qishloq xo'jaligi aloqalari tobora mustahkamlanmoqda.

Agrosanoat majmuining mutanosib va barqaror rivojlanishi. Diversifikatsiyalangan ishlab chiqarish tizimining samarali ishlashi ikkita asosiy omilga bog'liq: resurslar, ishlab chiqarish sur'atlari, ishlab chiqarish hajmi va har bir aloqaning yakuniy natijalarga yo'naltirilgan faoliyati. Oraliq mahsulotning har bir turini ishlab chiqarish hajmi ushbu mahsulotni iste'mol qiladigan aloqaning talablari bilan belgilanadi. Ushbu bosqichda butun kompleksning zarur mutanosibligi va mutanosib rivojlanishi ta'minlanishi kerak.

Jamg'arma ishlab chiqaradigan tarmoqlar o'z mahsulotlarini qishloq xo'jaligi va qayta ishlash korxonalariga yetkazib beradi. Ular nafaqat kompleksdagi har bir bo'g'inning ehtiyojlarini qondirish, balki qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish bosqichlariga qarab ularning nisbati optimalligini ta'minlash uchun mo'ljallangan. Aks holda, qishloq xo'jaligining rivojlanishida nomutanosibliklar mavjud bo'lib, bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchilarga tashish, saqlash va yetkazib berish paytida katta yo'qotishlarga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, saqlash va qayta ishlash bilan shug'ullanadigan agrosanoat kompleksining uchinchi tarmog'ining moddiy-texnik bazasini va ishlab chiqarishni takomillashtirish zarur. Ushbu sohaning kapital ishlab chiqaruvchi tarmoqlari, shuningdek, dehqonchilik va chorvachilik bilan maqbul nisbatlariga rioya qilish kerak. Qishloq xo'jaligining tarmoqlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar mahsulotlar va xizmatlar narxlarining maqbul darajasini belgilash orqali amalga oshiriladi. Narxlarning nomutanosibligi iqtisodiy munosabatlarni og'irlashtiradi va tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va sotishni ko'paytirishni rag'barlantirmaydi.

3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

Yakuniy mahsulot tushunchasi va tuzilishi. Agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarining asosiy vazifasi tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va bir birlik uchun umumiy xarajatlarni kamaytirishdir. Qishloq xo'jaligida yakuniy mahsulot to'g'ridan-to'g'ri iste'mol qilish yoki sanoat qayta ishlash uchun sanoat tashqarisida sotiladigan mahsulotdir. Tarmoq ichidagi mahsulot aylanmasi yakuniy natijalarga kiritilmagan. U bu holatda oraliq mahsulot sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, aholiga sanoat qayta ishlanmasdan kiradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bir qismi (don, kartoshka, sabzavot, sut, go'sht va boshqalar) agrosanoat majmuasining yakuniy mahsulotiga kiritilgan.

Qishloq xo'jaligi asosan qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqarishga qaratilgan va uning faoliyatining iqtisodiy natijalari tarmoqlararo muvozanat sharoitida tobora aniqlanib bormoqda. Shuning uchun agrosanoat kompleksi nuqtai nazaridan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning yakuniy natijalari o'rtacha hisoblanadi.

Butun agrosanoat majmuasining samarali ishlashi nafaqat qishloq xo'jaligidagi faoliyatga, balki yakuniy mahsulotni iste'molchiga etkazishda ishtirok etadigan barcha bo'linmalarning ish sifatiga ham bog'liq. Agrosanoat majmuasining yakuniy mahsuloti ma'lum vaqt ichida yaratilgan va shaxsiy yoki sanoat iste'moliga kiritilgan mahsulotlarning butun hajmini anglatadi. Turli shaklda yakuniy mahsulot quyidagilardan iborat.

- aholiga to'g'ridan-to'g'ri yetkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosi tovarlari;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va uni qayta ishlash buyumlari;
- qishloq xo'jaligining birinchi tarmoqlari mahsulotlari.

Agrosanoat majmui yakuniy mahsulotining tuzilishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning umumiy hajmiga alohida tarmoqlarda ishlab chiqarish tannarxining foiz nisbati sifatida belgilanadi. Yakuniy mahsulot tannarxining o'zgarishi qishloq xo'jaligining

ayrim tarmoqlarida mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar narxining oshishi yoki pasayishi bilan bog'liq.

Yakuniy mahsulotni baholash. Korxonada yoki qishloq xo'jaligi kompleksida yakuniy mahsulot barcha sotiladigan mahsulotlar va xizmatlar hajmini, shuningdek xodimlarga chiqarilgan yoki sotiladigan va ovqatlanish va boshqa maishiy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan mahsulotlarni o'z ichiga oladi. Yakuniy mahsulot (Yak.m) yalpi mahsulot hajmi (tovarlar va xizmatlar) (YaM) hajmi va uning ma'lum bir sohada to'g'ridan-to'g'ri iste'mol qilish uchun ishlatiladigan qismi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi (Ist.q) (dona).

$$Yak.m = YaM - Ist.q$$

Agrosanoat majmuasining (Yak.m.q.) yakuniy mahsulotining qiymati qishloq xo'jaligida (SM.qiymati) yaratilgan oziq-ovqat va oziq-ovqat, yengil sanoat (SM.sanoatda) tarmoqlari, shuningdek muomalada, transportda va aloqa (SM.transportda) tarmoqlarida ishlab chiqarilgan sof mahsulot massasining yig'indisidir.

$$Yak.m.q = (SM.qiymati - SM.sanoatda + SM.transportda)$$

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorligi. Agrosanoat majmuasining samarali faoliyati nafaqat tarmoqlar va tarmoqlarning moddiy-texnik bazasining ishlash darajasiga, balki agrosanoat kompleksining barcha sohalarini mutanosib rivojlanishiga ham bog'liqdir. Butun agrosanoat majmuasining natijalari qishloq xo'jaligi va kompleksning boshqa tarmoqlari va tarmoqlari o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi va muvozanati bilan belgilanadi.

Agrosanoat majmuasini muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim sharti yakuniy mahsulotni olishda barcha sheriklarning moddiy qiziqishlarini tenglashtirish hisoblanadi. Ushbu talab agrosanoat tarmoqlarining bozor munosabatlari rivojlanishiga o'tish davrida yuqori faollik kasb etmoqda, bunda sanoat korxonalari tomonidan ikkinchi sohaga yetkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va moddiy resurslar, mashinalar, uskunalar va boshqa ishlab chiqarish vositalari narxlarida nomutanosibliklar mavjud.

Agrosanoat majmui tarmoqlari va tarmoqlarining iqtisodiy samaradorligi muayyan sohalar faoliyatining darajasi va yakuniy

natijalarini aks ettiruvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Butun agrosanoat majmuasi samaradorligining asosiy ko'rsatkichi aholi jon boshiga qishloq xo'jaligi xom ashyosidan olingan oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlaridir. Boshqacha qilib aytganda, bu qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish va qayta ishlash orqali mamlakat aholisini to'qimachilik sanoati va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash darajasi bilan belgilanadi.

Agrosanoat majmui samaradorligini tavsiflash uchun o'rtacha ishchiga to'g'ri keladigan yakuniy mahsulotning qiymati (mehnat unumdorligi), ishlab chiqarish xarajatlari va asosiy vositalar yig'indisi (kapital unumdorligi) kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

$$S = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{Ish. soni}} = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{I/ch. xarajati}} = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{As. vosita i/ch}}$$

bu yerda,

Ish. soni - bu ishlovchilarning o'rtacha yillik soni;

I/ch. xarajati - yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari hajmi, so'mda;

As. vosita i/ch – ASMda asosiy vositalarni ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda.

Qishloq xo'jaligining yuqori samaradorligi. Shunday qilib, agar butun xalq xo'jaligida ortiqcha mahsulotning asosiy vositalar qiymatiga nisbati taxminan 20 foizni tashkil etsa, qishloq xo'jaligida 32 foizdan oshadi. Agrosanoat majmuasidagi har bir ishchiga to'g'ri keladigan ortiqcha mahsulot hajmi milliy iqtisodiyotdagi o'rtacha ko'rsatkichdan 8-10% ga yuqori. Agrosanoat majmuasida kapital qo'yilmalarning rentabelligi milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga qaraganda ancha yuqori. Agrosanoat majmuasi faoliyati samaradorligini oshirish uchun oraliq va yakuniy natijalar orasidagi tafovutga yo'l qo'yilmaydi. Buning uchun agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarining mutanosib rivojlanishini ta'minlash, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash va ishchilarning yakuniy mahsulotni olishga bo'lgan qiziqishini oshirish zarur.

Agrosanoat majmuasining ijtimoiy samaradorligi. Agrosanoat majmuasining samarali rivojlanishi har bir sohada,

ishlab chiqarish sohalarida ishchilar uchun normal sharoitlarni ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Bu ish joyidagi jarohatlarning kamayishi, ishlovchilarning kasallanishi sonining kamayishi va umuman mehnat resurslaridan foydalanishning yaxshilanishi bilan tavsiflanadi. Agrosanoat majmui tarkibiga kiruvchi korxona va tarmoqlarda kadrlarni ko'paytirish, mehnat va dam olishning ijtimoiy sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy va madaniy obyektlarni qurish uchun imkoniyatlar mavjud.

Bu borada mamlakatimizda keng ko'lamli bunyodkorlik ishlarini barcha hududlarda amalga oshirish orqali qishloq aholisi uchun munosib sharoitlar yaratish va ularning turmush madaniyatini yanada yuksaltirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi PF-5386-sonli farmoni bilan «Obod qishloq» dasturi hamda 2018 yil 29 martdagi PQ-3630-sonli Prezident Qarori bilan «Obod qishloq» dasturini 2018 yilda amalga oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari belgilangan edi.

Xususan birgina 2018 yilda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida 159 ta tumandagi 416 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi. Mazkur qishloqlardagi 142 ming yakka va mingdan ortiq ko'p qavatli uylar, 3 ming kilometrlik yo'llarda ta'mirlash ishlari, 2,5 ming kilometrlik elektr tarmoqlari, 2 ming kilometr suv tarmoqlari tortildi va ta'mirlandi, 2400 ta bozorlar va boshqa turdagi infratuzilma obyektlari qurib bitkazildi.

Bundan tashqari, 388 ta umumiy ta'lim maktablari, 313 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 168 ta tibbiyot muassasalari, 38 ta mahalla va 55 ta boshqa ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va ta'mirlash ishlari yakunlandi. «Obod qishloq» dasturining amalga oshirilishi uchun zarur mablag'larning 80 foizini Davlat byudjeti, davlat korxonalari mablag'lari, shuningdek, jalb qilingan sarmoyalar tashkil qilgan bo'lsa, qolgan 20 foizi tadbirkorlar mablag'lari va bank kreditlariga to'g'ri keldi

2019 yilda esa, "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari doirasida 479 ta qishloq va ovulda, shaharlardagi 116 ta mahallada keng ko'lamli qurilish va obodonlashtirish ishlari bajarildi. Bunga 6,1 trillion so'm yoki 2018 yilga nisbatan 1,5 trillion so'm ko'p mablag' sarflangan. Ushbu qayd etilgan islohotlar mamlakatimizda

o‘z navbatida agrosanoat majmui ijtimoiy samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Nazorat savollari

1. Mamlakatning agrosanoat kompleksini yaratishda obyektiv ehtiyoj nima?
2. Qishloq xo‘jaligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. O‘zbekistonning agrosanoat kompleksining tarkibi va tuzilishi.
4. Qishloq xo‘jaligi agrosanoat majmuasining asosiy tarmog‘i ekanligini asoslangan?
5. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning bosqichlari.
6. Agrar-iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish bosqichlari.
7. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasining mazmun-mohiyati.
8. Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasidan ko‘zlangan maqsadlar.
9. Qishloq xo‘jaligi yerlarida suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilinishining iqtisodiy samaradorligi.
10. Organik qishloq xo‘jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish kontseptsiyasi mazmun-mohiyati va iqtisodiy samaradorligi.
11. Agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlari va sohalarini mutanosib rivojlantirish zararuriyati.
12. Agrosanoat kompleksining yakuniy mahsulotini hisoblash usullari.
13. Qishloq xo‘jaligining samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.

4-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDAGI BOZOR VA BOZOR MUNOSABATLARI

4.1. Bozor tushunchasi, roli va shartlari.
4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi.
4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati.
4.4. Bozorlarning tasnifi.
4.5. Qishloq xo'jaligi uchun omillar bozori.
4.6. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish.

Asosuy tushuncha va iboralar: *bozor tushunchasi, bozorni munosobatlari, tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti qonunlari , qiymat qonuni, resurslarni tejash qonuni, bozor muvozanati qonuni, iqtisodiy erkinlik, mulkga egalik huquqi, raqobat, huquqiy bozor institutlari, qat'iy byudjet cheklovlari, bashorat qilinadigan davlat siyosati, bozor funksiyalari, talab egri chizig'i.*

4.1. Bozorning shakllanishi tushunchasi, roli va shartlari

Bozor tushunchasi. Qishloq xo'jaligida tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish tegishli toifalar va tartibga solish usullari bilan bozorni shakllantirishning obyektiv ehtiyojini belgilaydi.

Amalda mahsulotni ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida ikki xil munosabatlar mavjud. Birinchisi - birja sifatida bozor yordamida tovar ishlab chiqarish va muomalada bo'lish qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi. Ikkinchisi - ishlab chiqarilgan mahsulotni o'rganish talablari va buxgalteriya balansi asosida taqsimlanishi.

Birinchi holda, bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, davlatni rejalashtirish va taqsimlash organlari o'rtasida vositachi orqali munosobatlarida o'z aksini topadi. Bu yerda yetakchi rol ishlab chiqaruvchiga tegishli. Ushbu munosabatlarning ikkala shakli ham talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni saqlash vazifasidan kelib chiqadi. Muvozanat usuli keng qo'llaniladi va amalda bozor munosabatlarida mujassamlanadi, chunki u o'z tabiati bo'yicha teskari aloqa zarurligini anglatadi. Bozor muvozanatiga teskari aloqa va haqiqiy talab asosida erishiladi.

Dastlab, bozor savdo maydonida o'ziga xos joy sifatida qaralgan. Mehnat taqsimoti va tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan bozor tushunchasi tobora murakkab talqin qilinmoqda.

Bozorni munosobatlari sohasi sifatida tushuncha mavjud. Ushbu talqinda bozorning ikkita asosiy jihati amalga oshiriladi: iste'molchilarning to'lov qobiliyatiga ega talabini qondirish va ishlab chiqarilgan va bozorga yetkazib berilgan qiymatning pul shaklida qoplanishi. Agar bozorni bozor munosabatlarining subyekti deb hisoblasak, unda bu xaridor va sotuvchilarning o'zaro uyg'un ekanligi aniqlanadi va bu tovarlarni almashish imkoniyatiga olib keladi. Ushbu talqinda bozor iqtisodiy munosabatlar sohasi sifatida taqdim etiladi. Ammo bu yerda ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar o'rtasidagi munosabatlar kuzatilmaydi, eng muhimi ishlab chiqaruvchilar va xaridor o'rtasidagi munosabatlardir.

Bozor - bu iqtisodiy munosabatlarning birikmasi sifatida bunda mahsulotlar tovar-pul shaklida tarqatiladi. Qisqacha qilib aytganda tor ma'noda bozor - bu to'g'ridan-to'g'ri tovarlar aylanmasi, tovarlar uchun pul almashinuvi va aksincha.

Bozorni iqtisodiy munosabatlar to'plami sifatida belgilab, tovar-pul munosabatlari tizimidagi munosabatlarning o'rni va rolini belgilash kerak. Keng ma'noda bozor va tovar-pul munosabatlari savdo-sotiq yo'li bilan sotiladigan mahsulot ishlab chiqarishga tayanadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning bir xil tizimini anglatadi. Shu bilan birga, ushbu ikki iqtisodiy toifani aniqlash mumkin emas. Tovar-pul munosabatlari ishlab chiqarish va muomaladagi sohalarni ham qamrab oladi. Bozor tovar-pul munosabatlarining tomonlaridan birini anglatadi. U tovar va pul muomalasining nisbatini aks ettiradi va tovar ishlab chiqarish bilan birlashadi, uni to'ldiradi. Bundan tashqari, bozor tovar-pul munosabatlari namoyon bo'lishining o'ziga xos shaklidir. Bu bozorning iqtisodiy xususiyatini aks ettiradi.

Shunday qilib, bozor - bu ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar tomonidan yakuniy natijalariga bo'lgan qiziqish asosida iqtisodiyotning samarali ishlashini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Bozorni ijtimoiy-iqtisodiy holatlardan kelib chiqqan holda, shuni ta'kidlash kerakki, bu ishlab chiqarishni iste'molchiga aylantirish mexanizmni ta'minlaydi. Barcha bozor ishlari iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish va rivojlantirishga qaratilgan. Bozor bir

tomondan ishlab chiqarish va taqsimlash, ikkinchi tomondan ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi bog'liqlik vazifasini bajaradi.

Mavjud ta'riflarning xilma-xilligi bozorni iqtisodiy hodisa sifatida bilishning tarixiy jarayonida, uning murakkabligi va ko'p qirrali ekanligidan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti qonunlari. Bozor faoliyatining asosiy iqtisodiy qonunlari qiymat qonuni, resurslarni tejash qonuni va bozor muvozanati qonunidir. **Qiymat qonuni** - bozor munosabatlarida ekvivalentlik tendentsiyasi sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni tovar aylanishi jarayonida barcha subyektlar uchun teng o'zaro foyda olish hisoblanadi. Har bir mahsulotning ikki tomoni bor: bir tomondan, bu foydali iste'mol qiymati, boshqa tomondan ishlab chiqarish xarajatlarining qiymati. Shu munosabat bilan bozor ekvivalenti mahsulotning o'rtacha narxi uning sifatining o'rtacha darajasini ham, ushbu mahsulot uchun sarflangan xarajatlar darajasini ham aks ettirishi kerakligini anglatadi. Bozor narxi aslida uning obyektiv asosi - sifat va xarajatlar darajasiga nisbatan o'zgarib turadi.

Resurslarni tejash qonuni - ishlab chiqaruvchilarga ishlab chiqarish samaradorligini rag'batlantiruvchi omil sifatida narxlarning harakati orqali ta'sir qiladi. Bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatlarning sifat ko'rsatkichlarini doimiy ravishda yaxshilashni va iste'mol qiymatining birligi uchun xarajatlarni kamaytirishni o'z ichiga oladi.

Bozor muvozanati qonuni - talab va taklif muvozanatini anglatadi. Ushbu qonunga muvofiq bozorda sotiladigan tovarlar va xizmatlarning pul hajmi samarali talabning tegishli miqdoriga tenglashtirilishi kerak.

Ushbu umumiy qonunlar bilan bir qatorda bozor boshqa o'ziga xos boshqa qonunlarga ham ega.

Bozorlarning ishlashi uchun shart-sharoitlar. Nazariya va amaliyot shuni ko'rsatadiki, bozor munosobatlarining amal qilish bitta emas, balki butun omillarni mavjud bo'lishini talab qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

iqtisodiy erkinlik:

Jamiyat a'zolari pulni tejash va tejash borasida ham tanlash erkinligiga ega. Korxona, o'z navbatida, o'z mahsulotini qanday va qanday ishlab chiqarish va qayerda sotish kerakligi borasida ma'lum erkinlikka ega.

mulkga egalik huquqi:

Jismoniy va yuridik shaxslar o'z mulklariga aniq belgilangan huquqlarga, shu jumladan mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega. Mamlakatda mulkning katta qismi xususiy mulkka ega bo'lishi kerak va davlat ishlab chiqarish vositalarining ma'lum bir qismiga egalik qilishi mumkin.

raqobat:

Ishlab chiqarish va xizmatlar sohasida raqobatdosh yetkazib beruvchilar ko'p bo'lishi kerak. Yangi firmalar va korxonalar faoliyatini boshlashi bilan raqobat mavjud bo'lgan bozorlarga chiqishiga to'g'ri keladi.

huquqiy bozor institutlari:

Savdo erkinligi, aktsiyadorlar, xo'jalik birlashmalari huquqlarini himoya qiladigan qonun hujjatlarini o'z ichiga olgan va yangi jamiyatlarning erkin tashkil etilishini ta'minlaydigan huquqiy tizim tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Huquqiy tizim nafaqat shartnomalar tuzishning asosiy prinsiplarini, balki iqtisodiy shartnomalarni amalga oshirish usullarini ham belgilab beradi.

qat'iy byudjet cheklovlari:

Jismoniy shaxslar va tashkilotlarning daromadlari ko'p jihatdan davlat subsidiyalari hajmiga emas, balki iqtisodiyotga qo'shadigan hissasiga bog'liq.

bashorat qilinadigan davlat siyosati:

Korxonalar va aholi o'zlarining moliyaviy va iqtisodiy holatini davlat siyosatidagi kutilmagan qarorlardan qo'rqmasdan taxmin qilish imkoniyatiga egalar. Davlat inflyatsiyani past darajada ushlab turish choralarini ko'rishi zarur, soliqqa tortish barqaror va davlatning bevosita korxonalar va bozorlar faoliyatiga aralashuvi cheklangan. Biroq ushbu holatlarni aynan shunday bo'lishini oldindan aytib bo'lmaydi.

Bozor funksiyalari. Bozor bir qator muhim funkiyalarni bajaradi (4.1-rasm).

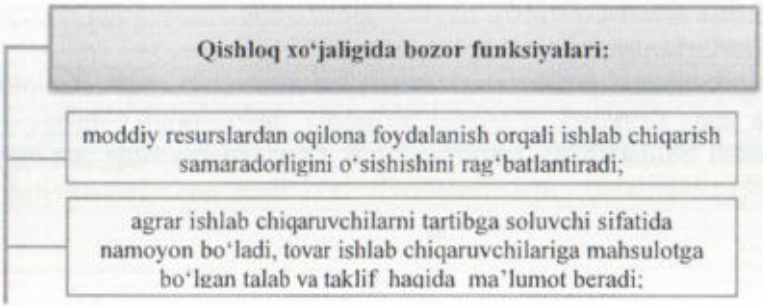

4.1-rasm. Qishloq xo'jaligida bozor funksiyalari

Bozor infratuzilmasi va uning elementlari. Bozorning ishlashi bozor mexanizmini amalda aniqlaydigan asosiy elementlarning mavjudligi bilan izohlanadi, ularning asosiylari: talab, taklif, raqobat va narxlar tizimi. Ushbu elementlarning o'zaro ta'sirining mantig'i shundan iboratki, foydani maksimal darajada oshirishga intilish va jamiyat a'zolari pul to'lashga tayyorligi ishlab chiqaruvchilarni resurslarni jamiyat ehtiyojlari uchun ko'proq bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishga majbur qiladi. Talab va taklif sotib olingan va sotilgan tovarlarning miqdorini aniqlaydi va ular uchun narxlar tizimini shakllantiradi. O'z navbatida narxlar iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar uchun bozor sharoitlari to'g'risida ma'lumot beradigan signaldir. Boshqacha qilib aytganda, narxlar bilvosita zarur tovarlarning mavjudligi va massasi, xarajatlari va ularni ishlab chiqarish texnologiyasi darajasi to'g'risida tushuncha beradi.

Narxlar, raqobat mexanizmi orqali ko'plab individual iqtisodiy qarorlar umumlashtirilib, muvozanatlashadi. Raqobat ishlab chiqarishni ehtiyojlarni eng yaxshi qondirishga yo'naltirilgan. Bu narxlarni pasaytirishni rag'batlantiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, turini kengaytiradi. Boshqa tomondan, raqobat ilmiy-texnik taraqqiyotni amalga oshirishga va jamiyatning cheklangan manbalaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi ma'lum darajada bozor infratuzilmasi bilan belgilanadi. Bozor infratuzilmasi - bu bozor tizimining umumiy tarkibiy qismidir, ular tabiatda yordamchi bo'lib, butun bozor organizmining normal ishlashini ta'minlaydi. U bozor iqtisodiyotiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan muassasalar, tashkilotlar, davlat va tijorat korxonalari to'plamidan iborat.

Tovar bozorining infratuzilmasi tovarlarni saqlash va sotish uchun mo'ljallangan do'konlar va boshqa korxonalar tarmog'ini o'z ichiga olgan ulgurji va chakana savdo bilan ta'minlangan. Ularning asosiy maqsadi tovarlarni sotish uchun normal sharoitlarni ta'minlashdir. Tovar bozori infratuzilmasining tarkibiga kim oshdi savdolari, yarmarkalar, savdo vositachilik markazlari va tovar birjalari va boshqalar kiradi.

4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi

Talab tushunchasi va omillari. Bozor doimo sotuvchi-xaridor munosabatlari bilan namoyon bo'ladi, bu ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi ichki aloqalarni va qarama-qarshiliklarni ifodalaydi. Ushbu munosabatlar talab va taklif bilan tavsiflanadi.

Talab - bu bozorda taqdim etiladigan va tegishli naqd pul bilan ta'minlangan ehtiyojni ifodalash shakli. Boshqacha aytganda, talab to'lov qobiliyatiga bo'lgan ehtiyojdir. Ammo agar biror kishi do'konda moda buyumni ko'rsa va uni sotib olishni xohlasa, ammo buning uchun zarur vositasi bo'lmasa, uning ehtiyojini talab deb hisoblash mumkin emas. Talab qonuni bu narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari munosabatlardir. Shunday qilib, mahsulot narxining pasayishi talabning mos ravishda o'sishiga olib keladi. Aksincha, tovarlar narxining oshishi talabning pasayishiga olib keladi (4.2-rasm).

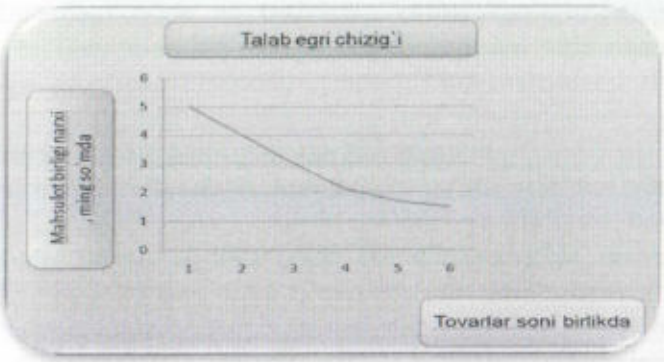

4.2-rasm. Talab egri chizig'i

Talab ko'p omillar ta'sir qiladi. Xususan, ularning asosiylari quyidagilar:

Tegishli mahsulotlar narxining o'zgarishi. Masalan, bug'doy narxining oshishi arpa, makka doni, tariq, no'xat va shu kabilar uchun talabning oshishiga olib keladi.

Aholining pul daromadlari o'zgarishi. Masalan, daromadlarning o'sishi aholining sariyog', shokolad, go'sht, baliq kabi mahsulotlarga bo'lgan talabini oshiradi va aksincha daromadlarning pasayishi sabzavot, kartoshka, margaringa bo'lgan talabning oshishiga olib keladi.

Xaridorning ta'mini o'zgartirish. Qora mol go'shtidagi yuqori xolesterin parranda go'shtining ko'payishiga olib keladi.

Xaridorlar sonining o'zgarishi. Tug'ilish darajasining ko'payishi bolalar kiyimlariga, maktabgacha ta'lim muassasalariga talabni oshiradi.

Taklif tushunchasi va omillari. Taklif - bu bozorda taklif qilinadigan tovarlar hajmi. Boshqacha aytganda, bu ishlab chiqaruvchilar ushbu mahsulotlarning bozor narxlarini ma'lum darajada ishlab chiqarishga tayyor bo'lgan mahsulotlar miqdori.

Taklif qonunida aytilishicha, agar mahsulot narxi pasaysa, ushbu mahsulotning bozorga chiqishi miqdori kamayadi. Shunday qilib, mahsulot narxi va taklif o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud (4.3-rasm).

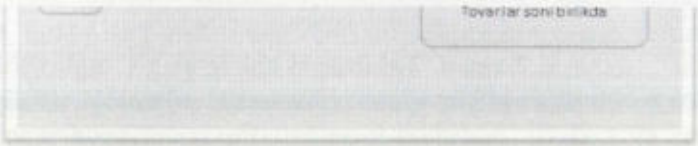

4.3-rasm. Taklif egri chizig'i

Taklifga ta'sir qiluvchi omillar:

Resurs narxlarining o'zgarishi. Mineral o'g'itlarning arzonlashishi don mahsulotlari yetkazib berishni ko'paytiradi va aksincha.

Texnologiyaning o'zgarishi. Issiqxona o'simliklarida zararkunandalardan o'simliklarni biologik himoya qilish uchun yangi texnologiyaning joriy etilishi bodring va pomidor yetkazib berishni ko'payishiga yordam berdi.

Soliqlar va subsidiyalarning o'zgarishi. Chorvachilik mahsulotlariga subsidiyalarning pasayishi ishlab chiqarishning pasayishiga olib keladi va natijada sut va go'shtga bo'lgan talab kamayadi. Qo'shilgan qiymat solig'ining oshishi taklifning pasayishiga olib keladi.

Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi. Mol go'shti sotib olish narxining pasayishi qo'y go'shti va parranda go'shtining ko'payishiga olib keladi.

Yetkazib beruvchilar sonining o'zgarishi. Bog'lar va tomorqa yerlarning ko'payishi kartoshka, sabzavot va mevalarni yetkazib berishni ko'payishiga yordam beradi.

Kutishlarning o'zgarishi. Masalan, valyuta bozorida so'mning qadrsizlanishini kutish bizni hozirgi taklifni yanada oshirishga majbur qiladi.

Ta'minotga ham, talabga ham ta'sir etuvchi ayniqsa kuchli regulyator bu narx.

Bozordagi talab va taklifning egiluvchanligi. Istalgan mahsulot turiga bo'lgan talab iste'molchining mahsulotni sotib olish to'g'risidagi qaroriga asoslanadi. Bundan tashqari, bitta mahsulot turini sotib olish sonining ko'payishi iqtisodiyotning turli sohalarida boshqa tovarlar va resurslarga talabni keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, aholi tomonidan go'sht iste'molining ko'payishi hayvonlar uchun ozuqa, asbob-uskuna, yoqilg'i va boshqa moddiy resurslarga talabni shakllantiradi. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligini resurslar va uskunalar bilan ta'minlaydigan tarmoqlarning rivojlanishini ta'minlaydi. Oxir oqibat bitta mahsulotga dastlabki talab jamiyatning butun iqtisodiy tizimini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Bozorning ishlashi amaliyotida narx o'zgarishi va aholi sotib oladigan tovarlar miqdori o'rtasida ma'lum bir munosabatlar mavjud. Iqtisodiy adabiyotlarda bu bog'liqlik talabning narx egiluvchanligi deb nomlanadi. Bu tovarlar va xizmatlar narxlarining o'zgarishiga mijozlarning reaktsiyasining intensivligini anglatadi.

Talabning narx egiluvchanligi (Te) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Te = \frac{Tx}{Tn}$$

bunda Tx – tovar xaridi o'zgarishi, %

Tn – tovar narxi o'zgarishi? %.

Talabning narx egiluvchanligi - bu narxning o'zgarishiga javoban talab miqdorining o'zgarishi darajasi. Talab miqdori - bu ma'lum bir narxda bozorda talab qilingan mahsulot miqdori.

Talabning egiluvchanligi variantlari. Mutlaqo egiluvchan bo'lmagan talab. Bu shuni anglatadiki, iste'molchilar tovarlar narxining o'zgarishiga qaramasdan bir xil miqdordagi tovarlarni talab qiladilar. Ushbu turdagi noegiluvchanlikni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Te = \frac{Ts}{Tn} \to 0$$

Egiluvchan bo'lmagan talab sotib olingan mahsulot miqdori ushbu mahsulot narxining har foiz pasayishi uchun 1% dan kam o'sganda yuzaga keladi. Bu xaridorlarning narxlarning o'zgarishiga nisbatan zaif reaktsiyasi hisoblanadi.

Egiluvchan bo'lmagan talab shuni ko'rsatadiki, talab miqdori har doim tovarlar narxidagi tegishli o'zgarishlardan kamroq bo'ladi. Bu formula bilan qo'yidagicha ifodalanadi:

$$0 < Te < 1$$

Talabning yagona egiluvchanligi, sotib olingan tovarlar miqdori 1% ga ko'tarilganda, narx 1% ga pasayganda yuzaga keladi. Buni formula bilan quyidagicha ifodalash mumkin:

$$Te = 1$$

Yagona egiluvchanlik bilan talab miqdori faqat tovar narxining o'zgarishi bilan belgilanadi.

Biroq, tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab nafaqat ma'lum bir mahsulot narxiga, balki boshqa tovarlarning narxiga ham bog'liq. Bunday munosabatlar talabning o'zaro narx egiluvchanligi bilan tavsiflanadi. Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Ke = \frac{Xo'}{No'}$$

Bunda, X. o' – tovar xaridi o'sishi, %,

N. o' – tovar narxi o'sishi, %.

Egiluvchan talab narxning har foiz pasayishi uchun talab 1% dan oshganda kuzatiladi. Bu mijozlarning kuchli reaksiyasi hisoblanadi.

Elastik talab bilan narxning ozgina o'zgarishi talab miqdorida sezilarli reaktsiyaga sabab bo'ladi.

$$Te > 1$$

Mutlaq elastik talab. Bu mahsulotga bo'lgan talab narxdan mutlaqo mustaqil ekanligini va uning miqdori boshqa ba'zi omillar ta'siri ostida shakllanganligini ko'rsatadi.

$$Te \to \infty$$

Bu shuni anglatadiki, boshqa mahsulot narxining oshishi bilan ushbu mahsulotga talab ortishi va kamayishi mumkin. Masalan, kir yuvish sovuni narxining oshishi kir yuvish vositalariga talabni oshiradi.

Talabning egiluvchanligi bu narxlarning o'zgarishini tovarlarni sotishdan tushgan tushum hajmiga ta'sirini aniqlashni istagan sotuvchilar uchun juda muhim ko'rsatkichdir.

Narxlarning egiluvchanligi bilan bir qatorda, aholi daromadlariga talabning egiluvchanligi ham mavjud. U quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$De = \frac{Ts.o'}{Do'}$$

Bunda Ts. o' – tovar mahsuloti o'sishi, %,

D. o' – daromadning o'sishi, %.

Daromadning o'sishi xaridlarni amalga oshirish qobiliyatini oshiradi. Daromad ortib borishi bilan ko'pgina tovarlarga talab ortadi. Bundan tashqari, zarur tovarlarga bo'lgan talabning egiluvchanligi juda kichik va hashamatli tovarlarga juda katta. Bundan tashqari, yetarlicha yuqori daromad darajasida eng yaxshi tovarlar va ularning o'rnini bosadigan tovarlar mavjud.

Taklifning egiluvchanligi tushunchasi va turlari. Taklifning egiluvchanligi mahsulot narxining o'zgarishiga sezgirlikni, reaktsiyani tavsiflaydi. Talabning egiluvchanligi singari, taklifning egiluvchanligi tushunchasi ham kiritiladi. Bu mahsulot narxining o'zgarishiga taklifning sezgirligi yoki munosabatini tavsiflaydi. Taklifning egiluvchanligi quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$Te = \frac{Ts}{Tn}$$

Bunda Ts - taklif qilingan tovarlar sonining o'zgarishi, %,

Tn - taklif qilingan tovarlar narxining o'zgarishi, %.

Narxlarning egiluvchanligida quyidagi turlarga ajratiladi.

Mutlaqo egiluvchan bo'lmagan taklif. Bu tovar ishlab chiqaruvchisi tovarlar narxining o'zgarishiga qaramasdan ma'lum miqdordagi tovarlarni ishlab chiqarishga tayyor bo'lganda sodir bo'ladi. Shuning uchun taklifning mutlaqo nomutanosibligi quyidagi formulada ifodalanadi:

$$Te = 0$$

Noelastik taklif. Bu tovarlarning narxini o'zgartirish taklifining zaif egiluvchanligini anglatadi. Bu shuni anglatadiki, taklif qilinadigan tovarlar miqdori har doim tovarlar narxidagi o'zgarishlarga qaraganda kamroq bo'ladi.

Taklifning yagona egiluvchanligi. Bu shuni ko'rsatadiki, yetkazib berish miqdori faqat tovar narxining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$Te = 1$$

Egiluvchan taklif. Mahsulot narxining ozgina o'zgarishi taklif miqdorida sezilarli o'zagirishiga sabab bo'ladi. Bu formula bilan quyidagicha ifodalanadi:

$$E > 1$$

Mutlaqo egiluvchan taklif. Bu ma'lum bir mahsulotni yetkazib berish narxdan mutlaqo mustaqil ekanligini va yetkazib berish miqdori boshqa omillarning ta'siriga bog'liqligini ko'rsatadi. Elastik taklif quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$E \to \infty$$

Taklifning egiluvchanligi bir qator omillarga bog'liq. Ularning asosiylari quyidagilar:

Tovarlarning uzoq muddatli saqlash qobiliyati va saqlash qiymati. Bu shuni anglatadiki, uzoq vaqt saqlanib turmaydigan mahsulot taklifning past egiluvchanligiga ega.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlari. Agar ishlab chiqaruvchi narx ko'tarilganda ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishni kengaytirishi yoki ushbu mahsulotning narxini pasaytirganda yangi mahsulotni ishlab chiqarishga o'tish imkoniga ega bo'lsa, ushbu mahsulotning taklifi elastik bo'ladi.

Vaqt omili. Odatda, ishlab chiqaruvchi ma'lum bir mahsulot narxining o'zgarishiga darhol javob bera olmaydi. Buning uchun ma'lum vaqt talab etiladi, bu vaqt davomida ishlab chiqaruvchi asbob-uskunalarni sotib olishi, zarur xom ashyoni sotib olishi, qo'shimcha ishchi kuchi yollashi, bankdan kredit olishi kerak.

Amalda tovarlarni taklif qilish elastik bo'lmagan vaziyat mavjud. Bunday holda talabning o'sishi taklifning ko'payishiga emas, balki narxlarning inflyatsion o'sishiga olib keladi.

4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati

Bozordagi raqobat tushunchasi. Bozor tizimi odamlarning shaxsiy qiziqishlarini qondirish istagiga asoslangan. Bozorda tovarlar va mahsulotlar almashinishidagi manfaatlar to'qnashuvi raqobatni yuzaga keltiradi. Bozor tuzilmalari nafaqat tovarlarning turi va maqsadi, balki ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi raqobat darajasida ham farqlanadi. Bozor raqobatbardoshligi mustaqil korxonaning o'z mahsulotini sotish shartlariga va eng avvalo narxlarga ta'sir ko'rsatish qobiliyati bilan belgilanadi.

Raqobat bozorda ko'plab mustaqil xaridorlar va sotuvchilarning mavjudligi, xaridor va sotuvchilarning bozorga erkin kirishlari va undan chiqib ketishlari uchun teng imkoniyatlarni anglatadi.

Bozor sharoitida foydani tenglashtirish jarayoni o'z-o'zidan sodir bo'ladi va turli sohalardagi tadbirkorlar o'rtasidagi raqobatga asoslanadi. Bunday holda raqobatning ikki turini ajratish mumkin: tarmoq ichidagi va tarmoqlararo.

Tarmoq ichidagi raqobat har bir sohada mehnat unumdorligi darajasi har xil bo'lgan ko'plab korxonalar bilan tavsiflanadi. Tarmoq ichidagi raqobat sharoitida bozor qiymati ijtimoiy zarur ish kuchi bilan belgilanadi va ushbu mahsulotning muhim qismini ishlab chiqaradigan korxonalarning individual qiymatiga yaqinlashadi.

Raqobat - bu eng katta foyda olish uchun o'z mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchilarining o'zaro kurashini angalatadi. Yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar va korxonalar o'z mahsulotlarini sotadigan bozorga qanchalik ta'sir qilsalar, bozor shunchalik raqobatdosh bo'ladi.

Bozor qiymati va tovarlar va xizmatlarning bozor bahosi o'rtasida aniq bog'liqlik mavjud. Agar tovarlarga talab ularning taklifidan yuqori bo'lsa, u holda bozor narxi bozor qiymatidan oshadi. Agar bozorda tovarlar taklifi ularga bo'lgan talabdan yuqori bo'lsa, u holda bozor narxi bozor narxidan pastga tushadi.

Tovarlarni bozorda sotishning yakuniy natijalari ko'p jihatdan ularning bozor bahosiga va korxonadagi tovarlarning individual qiymatiga bog'liq. Agar tovarlarni ishlab chiqarishning individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lsa, unda ishlab chiqaruvchilar mahsulot sotishdan bozor va individual qiymat o'rtasidagi farq miqdorida foyda olishadi. Va aksincha, korxonalari individual qiymati yuqori bo'lgan ishlab chiqaruvchilar tovarlarni sotishdan zarar ko'radilar.

Tarmoq ichidagi raqobat va yuqori foyda olish ilg'or texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga yordam beradi.

Raqobat nafaqat har bir sohada, balki turli sohalardagi korxonalar o'rtasida ham rivojlanmoqda. Tarmoqlararo raqobat kapitalni past rentabelli tarmoqlardan yuqori rentabelli tarmoqlarga o'tkazishda namoyon bo'ladi.

Tarmoqlararo raqobat - bu o'zlarining kapitallaridan yuqori foyda olish uchun tadbirkorlar, monopolistik uyushmalar va iqtisodiyotning turli sohalari o'rtasidagi raqobat turlaridan biri. Tarmoqlararo raqobat orqali mablag'larni bir sohadan ikkinchisiga o'tkazish amalga oshiriladi va ijtimoiy kapitalning ko'payishi nisbati belgilanadi. Shu bilan birga, past rentabelli tarmoqlar bo'yicha mablag'larni qayta taqsimlash quyidagi iqtisodiy oqibatlarga olib keladi:

- ishlab chiqarishning pasayishi;
- tovarlarni yetkazib berishning kamayishi;
- bozor narxlarining oshishi;
- foydaning o'sishi va h.z.

To'g'ridan-to'g'ri proportsional iqtisodiy hodisalar yuqori daromadga ega bo'lgan sohalarda kuzatiladi.

Monopol raqobat sharoitida iqtisodiy raqobat nafaqat narxga, balki mahsulot sifati, reklama va mahsulotni sotish bilan bog'liq shartlar kabi noshartli omillarga ham e'tibor qaratadi.

Bozorga kiradigan tovarlar va mahsulotlar o'zlarining farqiga ega va ma'lum vaqtdan keyin ularni o'zgartirish mumkin. Mahsulotlarning ayrim turlarining parametrlari va xususiyatlari ularning sotilishini rag'batlantirish uchun ishlab chiqaruvchining reklamalarida tegishli ravishda aks ettirilishi kerak. Ushbu mahsulot raqobatchilarning mahsulotlaridan yaxshiroq ekanligiga xaridorlarni ishontirish uchun ko'plab ishlab chiqaruvchilar savdo belgilariga alohida e'tibor berishadi. Bunday raqobat narxsiz raqobat deb ataladi. Bozorni zabt etish uchun ishlab chiqaruvchilar o'z tadqiqotlarini o'tkazishlari kerak. Ushbu quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi (4.4-rasm).

Bozorlarning umumiy tasnifi. Turli mezonlar asosida barcha bozorlarni quyidagicha tasniflash mumkin (4.5-rasm).

Shu bilan birga, bozorlarni sifat xususiyatlariga ko'ra quyidagilarga bo'lish mumkin:

- mukammal va nomukammal bozorlar;
- uyushgan va uyushmagan;
- kirishi cheklangan va cheklanmagan bozorlar;

Qishloq xo'jaligidagi bozor turlari. Mavjud bozorlarning xilma-xilligi ularni quyidagi turlarga bo'lishimizga imkon beradi: qishloq xo'jaligi bozorlari; qishloq xo'jaligi uchun moddiy-texnik resurslar bozori; xizmat ko'rsatish sohasi bozori; marketing bozorlari.

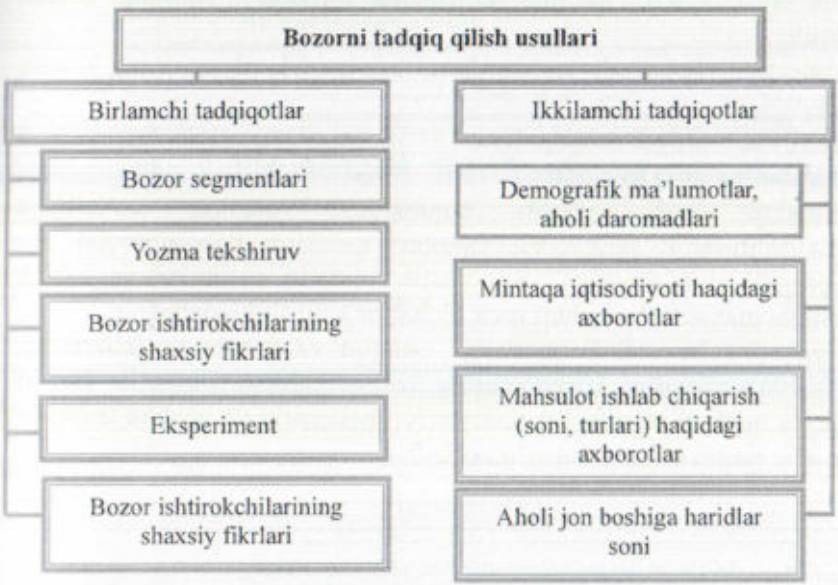

4.4-rasm. Bozorni tadqiq qilish usullari

4.4. Bozorlarning tasnifi

Qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, unda erkin bozor raqobatiga mos keladigan bozor tarkibi va munosabatlar tizimi saqlanib qoladi.

Erkin raqobat bozorining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- bozorda ko'plab mustaqil ishlab chiqaruvchilar mavjud;
- har bir alohida ishlab chiqaruvchi narxga ta'sir qila olmaydi;
- mahsulotlar bir xil va standartlashtirilgan;
- kirishga to'siqlar yo'q.

Qishloq xo'jaligi uchun moddiy-texnik resurslar bozori. Bozor uchta yirik tarmoqqa asoslanadi:

- qishloq xo'jaligi texnikasi;
- kimyoviy moddalar va o'g'itlar ishlab chiqarish;
- ozuqa ishlab chiqarish.

Ushbu tarmoqlar tipik oligopolistik tuzilma bilan ajralib turadi, ya'ni bir nechta yirik firmalarning bozorda ustunligi.

Oligopoliya quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- ishlab chiqarish hajmini aniqlashda firmalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik;
- narxlarni belgilash va narxlarni boshqarish siyosatining o'zaro muvofiqligi;
- tabiiy texnologik monopoliya;
- kirishning aniq to'siqlari.

Shunday qilib, yuqori raqobatdosh qishloq xo'jaligiga monopollashtirilgan sanoat mahsulotlari qarshilik ko'rsatmoqda. Bu narx pariteti muammosini ya'ni sotib olingan resurslar va ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun narx nisbatini keltirib chiqaradi.

Xizmatlar bozori. Fermerlarga, dehqon va fermer xo'jaliklariga, yirik qishloq xo'jaligi korxonalariga ko'rsatiladigan xizmatlar bozori dilerlik, ta'mirlash-texnik, agrokimyoviy, meliorativ va boshqa tashkilot va firmalar tizimi bilan namoyon bo'ladi.

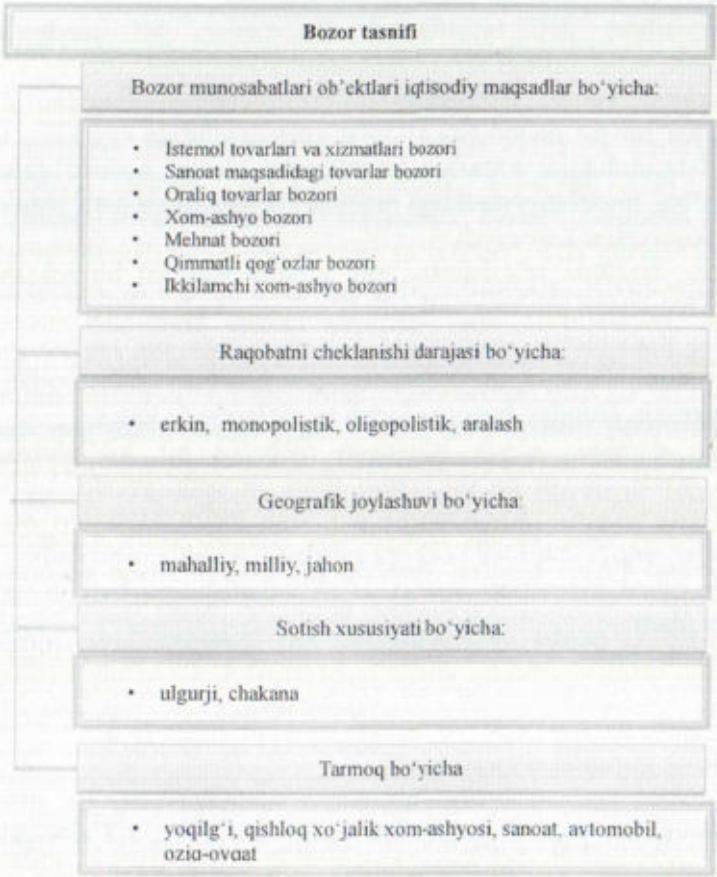

4.5-rasm. Bozor tasnifi

Marketing sohasining bozorlari. Mahsulotlar tabiati va firmalarning raqobatbardosh xatti-harakatlariga ko'ra ular quyidagi turlarga bo'linadi:

- oziq-ovqat tovarlari bozori. Bu un va don mahsulotlari, shakar va boshqa qator sohalar uchun asosiy hisoblanadi. Uning xarakterli xususiyatlari quyidagilardir: mahsulotlarning nisbiy bir xilligi, tovarlarni ko'p miqdorda standartlashtirish;

- yuqori darajada qayta ishlangan oziq-ovqat mahsulotlari bozori. Ushbu bozor guruhida sotiladigan mahsulotlar turli xil, yuqori

tabaqalashtirilgan deb tasniflanadi. Bu tamaki va qandolatchilik mahsulotlari, keng turdagi tayyor mahsulotlar.

Tovarlarni yuqori darajadagi differentsiatsiyasi shundan dalolat beradiki, har bir tur uchun har xil sifat xususiyatlariga ega keng navlar mavjud. Iste'molchilar nazarida tovarlarning o'rnini bosishi qanchalik yuqori bo'lsa, tovarlar o'rtasidagi raqobat kuchayadi va narx ustuvorligi uchun imkoniyatlar kamayadi.

Bunday bozorda raqobatning eng muhim vositasi bu reklama va tovarlarni ro'yxatga olish va yetkazib berishning turli usullari.

Ushbu mahsulotlar guruhining bozori odatda bir nechta etakchi firmalar ustunlik qiladigan yuqori tabaqalashtirilgan mahsulotlar bilan oligopolistikdir. Bunday bozorga kirish to'siqlari juda katta:

- past darajada qayta ishlangan nisbatan bir xil mahsulotlar (masalan, yarim tayyor go'sht mahsulotlari va yangi go'sht, sut va sut mahsulotlari) bozori. Ushbu bozor guruhiga kirish to'siqlari nisbatan past, narxlar raqobatbardosh bozorga asoslanib amalga oshiriladi;
- oziq-ovqat xizmatlari bozori. U ovqatlanishning barcha turlarini o'z ichiga oladi;
- kichik bufet va oshxonadan tortib qimmat restoranlargacha. Ushbu bozor o'ziga xos va turli xil. U reklama va monopollashtirishning turli darajalari, narxlari erkin bozordan monopoliyaga qadar bo'lgan bir nechta kichik guruhlarni ajrata oladi.

Oziq-ovqat xizmati bozori bir necha darajaga ega. Bu mahalliy bo'lishi mumkin - non mahsulotlari, yangi sut, to'liq sut mahsulotlari uchun; mintaqaviy - go'sht mahsulotlari, sabzavotlar va mevalar uchun; milliy - konserva va import qilingan oziq-ovqat uchun.

4.5. Qishloq xo'jaligi uchun omillar bozori

Ishlab chiqarish omillari tushunchasi va talabi. Qishloq xo'jaligida mahsulotlar ishlab chiqarishning barcha omillari tomonidan yaratiladi: yer, ish kuchi, kapital. Ulardan ba'zilari foydalanish qiymatining shakllanishiga, boshqalari esa tovarlarning qiymatini yaratishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish jarayonidagi omillar bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi, bir-birini almashtiradi va umumiy samaradorlikni oshiradi.

Ishlab chiqarish jarayonining normal ishlashi uchun korxona barcha zarur ishlab chiqarish omillariga va yetarli miqdorda ega bo'lishi kerak. Binobarin, iste'mol tovarlari bozori bilan bir qatorda, bozorga kiradigan ishlab chiqarish omillari ham mavjud. Ishlab chiqarish omillari bozori yer, tabiiy, mehnat va kapital-texnik resurslar kabi iqtisodiy resurslarning tovar aylanishi sohasidir. Ishlab chiqarish omillari bozorlarini resurslarning eng muhim turlari bo'yicha guruhlash va yer, mehnat bozori va kapital bozoriga bo'lish mumkin. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat tovarlari juda ko'p bo'lib, ilmiy va texnologik taraqqiyot ta'siri ostida doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Omillar bozorlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib pul va qimmatli qog'ozlar bozori bilan o'zaro ta'sir qiladi. Ikkinchisi ishlab chiqarish omillarining bozorda aylanishda harakatlanishiga vositachilik qiladi. Omillar bozorlari davlatning iqtisodiy siyosati bilan boshqariladi. Birinchidan, alohida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yer va mehnat resurslarining bozor aylanishini qonuniy tartibga solish zarur. Yer va mehnat bozorlari millat boyligini kamsitmasligi kerak. Davlat ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantirishi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor aylanishidagi salbiy tendentsiyalarni qonuniy va iqtisodiy jihatdan yumshatishi kerak.

Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi iqtisodiy raqobat jamiyatning cheklangan resurslaridan samarali foydalanishga olib keladi. Raqobat ishlab chiqarish omillariga narx belgilash orqali korxonalar o'rtasida resurslarni jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini qondiradigan tarzda taqsimlaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun zarur tovarlar assortimentini chiqarishni hisobga olgan holda, resurslar korxonalar va tarmoqlar o'rtasida oqilona taqsimlanishi kerak. Bu resurslarni taqsimlash samaradorligi deyiladi. Resurslardan foydalanishning yana bir talabi shundaki, har bir mahsulot ishlab chiqarishning eng kam xarajatlari bilan ishlab chiqariladi. Bu ishlab chiqarish samaradorligiga mos keladi.

Ishlab chiqarish omillariga talab iqtisodiy xususiyatga ega. Bu manbalar odamlarning ehtiyojlarini tom ma'noda emas, balki bilvosita tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish orqali qondirishidan iborat. Ishlab chiqarish omillarining ma'lum bir turiga bo'lgan talab ishlab chiqarishning ushbu omillaridan foydalangan holda yaratilgan iste'mol tovarlariga bo'lgan talabga qarab ortishi yoki kamayishi mumkin.

Ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talab nafaqat berilgan resurs uchun narx darajasiga, balki u bilan bog'liq bo'lgan boshqa ishlab chiqarish omillariga ham bog'liqdir. Har bir ishlab chiqarish omiliga bo'lgan talabning egiluvchanligi quyidagilarga qarab o'zgaradi.

- tadbirkorlik daromadlari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talab darajasi;
- amaldagi iqtisodiy resurslarni almashtirish imkoniyatlari;
-bir-birini almashtiradigan ishlab chiqarish omillari uchun bozorlarning mavjudligi;
- ishlab chiqaruvchilarning yangi texnologiyalarni rivojlantirishga, innovatsiyalar va ilmiy-texnikaviy yutuqlarni joriy etishga intilishlari.

Ishlab chiqarish omillarini yetkazib berish. Raqobat bozorida ishlab chiqarish omillari narxlari talab va taklif ta'sirida shakllanadi. Ishlab chiqarish omillarining taklifi - bu ularning hozirgi bozorda mavjud narxlarda taqdim etiladigan miqdoriga aytiladi. Ishlab chiqarish omillari bozorida talab iqtisodiy resurslar taklifini keltirib chiqaradi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarish omillari bozorlari iste'mol tovarlari va xizmatlar bozorlaridan farq qilmaydi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish omillari bozorlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shu o'rinda taklif ishlab chiqarish har bir omilining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq va cheklangan ham kamyob iqtisodiy resurslar bilan bog'liq degan xulosaga kelish mumkin.

Resurslarning yetkazib berilishi ularda tovar ishlab chiqaruvchilarning zarur tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga bo'lgan ehtiyojiga nisbatan cheklangan. Agar ishlab chiqarish omillari erkin bo'lganida, iqtisodiy resurslarni yetkazib berish cheklanmagan bo'lar edi. Shunday qilib, ma'lum bir tovarlar bozorlari keraksiz bo'lib qolishi mumkin.

Aslida, iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sababli, ularni bozorga yetkazib berish ishlab chiqaruvchilarda ma'lum qiziqishni keltirib chiqaradi.

Bozorda har bir ishlab chiqarish omilining taklifi turli xil egiluvchanliklarga ega. Shunday qilib, yer bozorida taklif egiluvchan emas, chunki uning o'lchamlari aniq belgilangan va yer maydoni deyarli o'zgarmagan. Yerning o'rnini bosadigan muqobil iqtisodiy resurs mavjud emas. Qishloq xo'jaligidagi yerlar qaytarib bo'lmaydigan iqtisodiy resursdir.

Shu bilan birga, bozorda xom ashyo yetkazib berish yanada moslashuvchan bo'lib chiqadi, chunki alternativ, bir-birining o'rnini bosadigan xom ashyo turlari mavjud. Foydali qazilmalar va tabiiy xom ashyo zaxiralari cheklangan bo'lib, ularning aksariyati qayta tiklanmaydi, shuning uchun resurslar o'rnini bosmasdan bozor egiluvchan bo'lmaydi.

Har bir daqiqada mehnat resurslari ham cheklangan bo'lib nisbatan sekin o'zgarib turadi. Mehnat resurslarining to'liq ish bilan bandligi, ishsizlikning kamayishi, ishlab chiqarish jarayonlarining yaxshilanishi hisobiga ishchi kuchining egiluvchanligini oshirish mumkin.

Me'yoriy mahsulot haqida tushuncha. Ishlab chiqarish omilining me'yoriy mahsuloti agar boshqa omillar o'zgarishsiz qolsa, qo'shimcha omil birligini kiritish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha mahsulotdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning barcha omillari quyidagi guruhlarga bo'linadi.

- tabiiy boyliklar, yerlar;
- mehnat resurslari;
- kapital;
- tadbirkorlik ko'nikmalari.

Ushbu ishlab chiqarish omillarining har biri muayyan daromad olish imkoniyatiga ega. Yer resurslaridan olinadigan daromad odatda renta deb nomlanadi. U uchta turga ega: differentsial renta I; differentsial renta II va mutlaq ijara. Ikkinchisi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxni ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo'lgan mexanizm orqali amalga oshiriladi. Mutlaq ijara qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxiga qo'shimcha emas, balki ular qiymatining faqat bir qismini tashkil etadi. Mutlaq rentaning manbai ortiqcha ishchi kuchi tomonidan yaratilgan ortiqcha qiymatdir. Mutlaq ijara yerdagi xususiy mulkning monopoliyasi hisobiga vujudga keladi.

Mutlaq ijaraning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, differentsial rentadan farqli o'laroq, ularning sifatidan qat'i nazar, barcha yerlardan olinadi. Differentsial renta qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlariga ta'sir qilmaydi, mutlaq ijara esa qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxini ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo'lishiga olib keladi.

Erning me'yoriy mahsuloti - bu boshqa ishlab chiqarish xarajatlarining doimiy hajmi bilan boshqa yer uchastkasini ishlab

chiqarish jarayoniga kiritish natijasida jami mahsulot qiymatining oshishi hisoblanadi.

Mehnat resurslari keltiradigan daromad ishlab chiqarish omillari sifatida ish haqi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu jismoniy va aqliy ishchilarning ish haqi miqdoridan shakllanadi.

Ishchi kuchining me'yoriy mahsuloti boshqa mehnat birligi joriy etilishi bilan yaratilgan qo'shimcha mahsulotdir, bunda boshqa ishlab chiqarish xarajatlari esa o'zgarmaydi.

Kapital daromadlari yillik foiz stavkasi bilan ifodalanadi. Mahsulot - bu hozirda resurslarga to'lanishi zarur bo'lgan narx, boshqacha aytganda mablag'lar paydo bo'lishini kutish o'rniga resurslar uchun hozir to'lanadigan narx.

Qishloq xo'jaligida investitsiya resurslari kapital sifatida ishlaydi. Bundan tashqari, pul kapital mablag'lari tarkibiga kirmaydi. Ikkinchisi mashinalar, uskunalar va boshqa ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Shunday qilib, daromad faqat real kapitalni keltirishi mumkin: mashinalar, asboblar, uskunalar va boshqa ishlab chiqarish uskunalari.

Ishlab chiqarish omillarining maxsus guruhi - bu tadbirkorlik faoliyati. Tadbirkorlik qobiliyatini amalga oshirishdan olingan daromad tadbirkorlik foydasi hisoblanadi. Tadbirkorlikning cheklangan mahsuloti qo'shilgan tadbirkorlik faoliyatini ishlab chiqarish xarajatlarining boshqa turlarida doimiy ravishda ishlatishda olinadigan mahsulotning qo'shimcha hajmi.

Ishlab chiqarish omilining narxi faqat talab va taklif bilan belgilanadi. Muvozanatli narx ishlab chiqarish omilining ma'lum talab va taklif nisbati uchun rentabellik darajasiga to'g'ri keladi. Ishlab chiqarishda hosil bo'ladigan daromad har bir omilning me'yoriy rentabelligi yig'indisiga teng bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarish omillariga talabning o'zgarishi sabablari. Ishlab chiqarish omillarini sotib olishda ishlab chiqaruvchilarning xarajatlari resurs egalarining yerni ijarasi, ish haqi, foizlar va kapitaldan olinadigan foyda ko'rinishidagi daromadlari sifatida namoyon bo'ladi. Bunday omillar narxi sifatida yer rentasi hisoblanadi. Bu ijaraning bir qismi bo'lishi mumkin. Ishlab chiqarish omillari bozorlarida yer bilan ta'minlash mutlaqo nomuvofiqdir. Foiz stavkalarining dinamikasiga muvofiq talab va yer narxining o'zgarishi. Ssuda foiz darajasiga qarab

yer bahosining o'zgarishi yer kabi iqtisodiy resursni diskontlash shaklidir. Bunday hisob-kitoblar yerni ma'lum bir muddatga ijaraga berish paytida tuzilishi kerak. Buni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin.

$$En = \frac{\sum Yer}{Sx}$$

Bunda Yer – yer uchastkasidan kelgan renta summasi;

Sx – ssuda foizlari hajmi.

Yer resurslariga talabning o'zgarishi sabablari quyidagilar:

- yer resurslarini hududlar bo'yicha tarqatish;
- yerlarning soni va tarkibi;
- yerlarning sifatli holati;
- alohida erlarning unumdorligi (haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik ko'chatlar).

Barcha kapital aktivlar bo'yicha kapital bo'yicha daromadlarning umumiy ifodasi foizlardir. Uning darajasi yillik foiz stavkasi (Fs) bilan belgilanadi. Bu sof foyda (Sf) qiymatini ishlatilgan kapital miqdoriga bo'lish orqali hisoblanadi (Km).

$$Fs = \frac{Sf}{Km} * 100\%$$

Naqd shaklda ifodalangan barcha iqtisodiy resurslar bozorda faoliyat ko'rsatadigan asosiy kapital shaklida bo'ladi. Kapitaldan foydalanishdan kutilayotgan foyda butun hayot davri davomida yillik daromadlardan yig'ib olinadi. Kapitalning qiymati ishlab chiqaruvchi tomonidan uni sotib olish jarayonida bir marta to'lanadi. Shu sababli, ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqt faoliyat ko'rsatgandan so'ng kerakli daromad olish uchun hozirgi paytda kapitalga qancha miqdorda to'lash kerakligini bilishi muhimdir. Bunday hisob-kitoblar kelajakdagi daromadlarni diskontlash yordamida amalga oshiriladi.

Kapital mahsulotning taklif narxi ushbu mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi, uni sotish harajatlari va uni ishlab chiqarishdan olingan foyda yig'indisi sifatida belgilanadi. Taklif narxi bu kapitalning sotish narxi. Agar talab narxi kapital resursining taklif narxidan oshsa, u holda kompaniyaga ushbu resursning qo'shimcha birliklarini sotib olish foydali bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning asosiy omillaridan biri bu mehnatdir. Ishlab chiqaruvchi tomonidan ishchi kuchiga talab quyidagilarga bog'liq.

- ushbu mehnatdan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan talabdan;
- boshqa iqtisodiy resurslar va eng avvalo kapitalni taklif qilishdan. Bunday holda, mehnatni boshqa ishlab chiqarish omillari bilan almashtirish va ishchi kuchiga talabni kamaytirish mumkin;
- mehnat unumdorligidan. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, unga bo'lgan talab shunchalik yuqori bo'ladi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar ish haqiga bo'lgan talab narxini ish haqi darajasi orqali aniqlaydilar. Ishchi kuchi va ishlab chiqarishning boshqa omili singari uning narxi ham unumdorlikka bog'liq. Bu ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmasa, qo'shimcha ishchi kuchidan foydalanish natijasida hosil bo'lgan mahsulot hajmining o'sishini anglatadi. Shunday qilib, korxona ishchilarining o'zlarining eng yuqori mahsuloti pul ko'rinishidagi ishchi kuchi qiymatiga tenglashguncha yollashadi. Agar me'yoriy mahsulot minimal ish haqidan kam bo'lsa, ishlab chiqaruvchi qo'shimcha ishchilarni yollashi iqtisodiy jihatdan zararli bo'ladi.

Ish haqi darajasi nafaqat ishchi kuchiga bo'lgan talab narxini, balki ishchi kuchi narxini ham anglatadi. Mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi quyidagi shartlar ta'siri ostida bo'ladi:

- umumiy aholi soni;
- faol ishlaydigan aholi soni;
- yiliga ishlagan vaqt miqdori;
- kasbiy darajasi, xodimlarning malakasi, mehnat unumdorligi, mehnatning murakkabligi va boshqalar.

Ishchi kuchi narxi ishlab chiqarishning shaxsiy omilini ko'paytirish uchun zarur bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar tomonidan ishchi kuchi tovarlarining qiymati bilan belgilanadi. Kompaniya ishchi kuchini talab narxida sotib oladi va uni ishlatishdan ma'lum daromad olishni kutadi.

4.6. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish

Bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishda obyektiv ehtiyoj hisoblanadi. Birinchidan, erkin bozorda davlatning iqtisodiy roli va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotidagi davlatning iqtisodiy rolini aniq ajratib olish kerak. Iqtisodiyot fanida erkin bozor quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- raqobat ishtirokchilarining cheksiz soni, bozorga erkin kirish va undan ixtiyoriy chiqish; erkin bozor davlatdan tashqari har qanday mulk turiga mos keladi. Erkin raqobat tizimi iste'molchilarni kamsitishning barcha shakllarini yo'q qiladi;
- moddiy, mehnat, moliyaviy va boshqa manbalarning mutlaq harakatchanligi;
- raqobatning barcha ishtirokchilariga mahsulot va xizmatlarga talab, talab va narxlar to'g'risida to'liq hajmda ma'lumot berish;
- bir hil mahsulotlarning mutlaq bir xilligi, tovar belgilarining va tovar sifatining boshqa individual xususiyatlarining yo'qligi;
- erkin raqobat ishtirokchilari boshqa tadbirkorlarning qarorlariga ta'sir qilmasligi kerak.

Shunday qilib,erkin bozor tizimida monopoliya bo'lmasligi kerak va inflyatsiya, ishsizlik va ortiqcha ishlab chiqarishni istisno qilish kerak. Biroq, shu bilan birga, erkin bozor jamiyatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy muammolarining hal qilinishini kafolatlay olmaydi. Bu yerda bozor munosabatlarini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli alohida ahamiyatga ega.

Bozor mexanizmiga bog'liq bo'lmagan bunday muammolarni hal qilishda davlatning iqtisodiy aralashuvi talab qilinadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- tashqi ta'sirlarni davlat tomonidan tartibga solish. Bu birinchi navbatda atrof-muhitni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini oshirish, meliorativ va drenaj ishlari va boshqalarga tegishli;
- jamoat tovarlari iste'molini davlat tomonidan tartibga solish. Erkin bozor faqat talab orqali ifodalangan ehtiyojlarni qondirishga imkon beradi. Biroq, boshqa iste'mol tovarlari va xizmatlari mavjud bo'lib, ular iste'mol qilinishida butun aholi ishtirok etadi. Bu birinchi navbatda jamoat tartibini himoya qilish, milliy mudofaa, davlat boshqaruvi, shuningdek, yagona energiya tizimi, aloqa tarmoqlari va boshqalarning ishlashiga tegishli;

- davlat iqtisodiyotining zarur miqdordagi pul massasi bilan ta'minlanishi. Bozor ushbu muhim muammoni hal qilishga qodir emas.

Davlatning iqtisodiy faoliyatining asosiy maqsadi samarali bajarolmaydigan bozor funktsiyalarini to'ldirishdir. Bozor ishlash huquqiga rioya qilinishini kafolatlamaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlik mavjud. Davlat to'liq bandlikni ta'minlash uchun mehnat bozorini tartibga solishi kerak.

Bozor mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarida, ayniqsa katta investitsiyalarni talab qiladigan fundamental fan va texnologiyalarni rivojlantirishda ilmiy-texnik taraqqiyotning jadal rivojlanishini ta'minlay olmaydi. Bozor iqtisodiyoti inflyatsiyaga qarshi va monopoliyaga qarshi davlat tomonidan olib borilayotgan siyosatga muhtoj.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish tamoyillari.

Qishloq xo'jaligi bozorini iqtisodiy jihatdan tartibga solish davlatning protektsionizmiga asoslanadi, bu esa ko'payish, soliq va kreditni rag'batlantirish uchun subsidiyalarni ta'minlaydi. Qishloq xo'jaligi bozorini iqtisodiy rag'batlantirish vazifalarini hal etish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- davlatning oziq-ovqat xavfsizligini rag'batlantirish;
- qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasida ilmiy asoslangan ekvivalent aloqalarni o'rnatish;
- qishloq ishlab chiqaruvchilarini ishlab chiqarishni ko'payishini ta'minlaydigan darajada qo'llab-quvvatlash;
- ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini keng joriy qilish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun sharoitlar yaratish;
- davlat ichida yagona iqtisodiy makonni shakllantirish, yaqin va uzoq xorij bozorlariga chiqish.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining bozor iqtisodiyotiga o'tishi bir tomondan qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat siyosati kontseptsiyasini ishlab chiqishni, ikkinchi tomondan, sohada davlat tomonidan tartibga solish tamoyillarini asoslashni talab qiladi. Ular qishloq xo'jaligining xususiyatlari, uning moddiy va ishlab chiqarish resurslari va qishloq rivojlanishining ijtimoiy shartlariga asoslanadi.

Shu o'rinda O'zbekistonda 2016 yildan boshlab qishloq xo'jaligida shiddat bilan bozor munosabatlarini qaror toptirishga qilinayotgan say-harakatlarini alohida ta'kidlash lozim. Xususan, O'zbekiston

Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini, O'zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlanish kontseptsiyasini ishlab chiqilganligi va amaliyotga keng joriy etilayotganligi shular jumlasidandir.

Qishloq xo'jaligi xalq xo'jaligining boshqa ko'plab tarmoqlaridan o'ziga xos ishlab chiqarish sharoitida (yer, mavsumiylik, tirik organizmlar, ish davrining ishlab chiqarish davriga mos kelmasligi, mavsumiylik va boshqalar), yakuniy mahsulotlar - oziq-ovqat mahsulotlarida farqlanadi. Shu bilan birga, oziq-ovqatga bo'lgan talab mahsulot narxiga qarab beqaror bo'ladi. Mutlaq noelastik bozor narxlarining o'zgarishi mahsulotga bo'lgan talabga ta'sir qilmasligini anglatadi. Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$N.\text{el.} = \frac{\Delta Ms}{\Delta N}$$

Bunda N. el. – mutloqa noelastik narxlar;

ΔMs – mahsulot soning o'sishi, joriy yilda o'tgan yilga nisbatan, %da

ΔN – tahlil qilinayotgan davr uchun mahsulot narxining o'zgarishi, %da

Shunday qilib, aholi ma'lum oziq-ovqat mahsulotlarini nisbatan barqaror iste'mol qiladi va uzoq muddatli tovarlarga, masalan kiyim-kechak, poyabzal, ijtimoiy xizmatlar va boshqalarga ehtiyojni kamaytiradi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmi tezda ixtisoslashishi va ko'payishi bilan bog'liq (bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilikda 5-7 yil, dala xo'jaligida 2-3 yil) va ishlab chiqarishni intensivlashtirish omillari orqali amalga oshiriladi (o'g'itlash, texnologiyalarni o'zgartirish bilan mashina va uskunalardan foydalanish). Shunday qilib, qishloq xo'jaligini yangi narx darajasiga moslashtirish uchun ancha vaqt talab etiladi. Narxlarning o'zgarishi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ta'siri o'rtasida sezilarli vaqt oralig'i mavjud. (Kechikish - bu investitsiyalarni jalb qilish va samarani olish o'rtasidagi vaqt oralig'i. Pul bir yil ichida sarflanadi va daromad faqat 2-5 yildan keyin bo'ladi. Shu munosabat bilan ushbu tamoyil qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritishda e'tiborga olinishi lozim.

Ikkita nomuvofiq subyektning bozorida to'qnashuvi narxlarning nomutanosib ravishda katta o'zgarishiga olib keladi. Masalan, bozorga mahsulot yetkazib berish hajmining 1 foizga o'sishi narxlarning bir

necha foizga o'zgarishiga olib keladi. Narxlar mexanizmi o'zining asosiy funktsiyasini - talab va taklifni tartibga soluvchi vazifani to'liq bajara olmaydi. Shunday qilib, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish o'z-o'zini tartibga solmaydi va ishlab chiqaruvchi (qishloq xo'jaligi) va iste'molchining (xaridor) manfaatlarini himoya qilish uchun tashqi aralashuv talab etiladi. Va bu yerda davlat asosiy tartibga soluvchi rolini bajarishi kerak.

Qishloq xo'jaligida aktivlarning nisbatan past rentabelligi bilan doimiy investitsiyalarga ehtiyoj katta. Bundan tashqari, ushbu tendentsiya sanoat usullariga o'tish davrida va sanoatni intensivlashtirish rivojlanishi bilan kuchaymoqda. Bu qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari, masalan hududlar bo'yicha keng tarqalishi, ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati va asbob-uskunalardan foydalanish va hokazo. Yerga katta investitsiyalar talab etiladi (meliorativ holat, drenaj va boshqalar).

Hukumat aralashuvisiz qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni to'g'ri darajada ushlab turish muammosini hal qilib bo'lmaydi.

Sanoat ishlab chiqarish usullariga o'tish davrida qishloq xo'jaligining investitsion ehtiyojlarining ortishi sohada takror ishlab chiqarishni sezilarli darajada cheklaydi va qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholining daromadlari pasayishiga olib keladi. Agar faqat bozor kuchlari harakat qilsalar qishloq aholisining daromad darajasi shaharnikiga qaraganda ancha past bo'ladi. Ushbu nomutanosiblikni bartaraf etish uchun davlat o'z vositalari orqali aralashuvi talab etiladi. Va bu yerda ko'pgina davlatlar, shu jumladan AQSh tajribasi qishloq xo'jaligi uchun moddiy resurslar yetkazib beradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat korxonalari mahsulotlarining narxlari tengligini saqlash samarasiz ekanligini ko'rsatmoqda. Soliqqa tortish, pensiya xizmatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, qishloqda sanoatni rivojlantirish va ish bilan ta'minlash imkoniyatlari kabi chora-tadbirlar orqali qishloq va shahar aholisining daromadlari tengligi printsipi eng maqbuldir. Shuningdek, qishloqda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni davlat tomonidan moliyalashtirish ham muhimdir.

Bozor munosabatlarini rivojlantirishda eng muhim muammo - bu yer, yerga egalik, yerdan foydalanish masalasi. Yer munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish qishloq xo'jaligidagi yerlardan samarali

foydalanish va ularni saqlashga yo'naltirilishi kerak. Davlat yerni boshqarish va meliorativ xarajatlarni o'z zimmasiga olishi kerak, chunki qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy resurslari yetarli darajada emas. Yerlarning iqtisodiy xavfsizligi davlat tomonidan tartibga solinadigan obyekt bo'lishi kerak.

Bozor va davlat o'rtasidagi munosabatlarning markaziy muammosi oziq-ovqat eksporti va importidir. Erkin savdo printsipi va qishloq xo'jaligini protektsionizm printsipi mamlakat iqtisodiyoti va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos sharoitlariga bog'liq. Qishloq xo'jaligini protektsionizm printsipi quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash;
- tashqi savdo balansini import va eksportning chegarasi bilan ushlab turish;
- qishloq xo'jaligini saqlab qolish va rivojlantirish butun iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri.

Hukumatning iqtisodiyotga, butun ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligining ijtimoiy mexanizmiga keng aralashuvi katta xarajatlarni talab qiladi. Xususan, Avstriyada qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash darajasi mahsulot tannarxiga nisbatan 44%, Kanadada - 35%, Finlyandiyada - 72%, Shvetsiyada - 47%, Yaponiyada - 72%, Shveytsariyada - 76%, Yevropa Ittifoqida - 38%, AQSh - 27 dan 40% gacha. Aslida, ushbu mamlakatlarda fermer narxning faqat bir qismini bozor to'lovlari tufayli oladi, daromadning katta qismi davlat manbalaridan keladi.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish shakllari va usullari. Talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni saqlash, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va qishloqda tarkibiy va ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish iqtisodiy va ma'muriy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish tizimida yetakchi rol narxlar va narxlar muvozanatining tegishli darajasini ushlab turishdir (3.4-rasm). Narxlar mexanizmining nomutanosibligi halokatli oqibatlarga olib keladi. Oziq-ovqat narxlari tizimidagi bozordagi tebranishlar hukumatning aralashuvi bilan cheklanmoqda. Davlatning qishloq xo'jaligini rivojlantirishga sarflayotgan xarajatlarining katta qismi narxlarni ushlab turishga yo'naltirilishi kerak.

Narxlarni tartibga solish yoki qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bozorni oziq-ovqat bilan to'ldirishning ma'lum darajasigacha amalga oshirilishi kerak. Bozor oziq-ovqat bilan to'lgan bo'lsa, shtat aholisiga nisbatan qishloq aholisi daromadlarining nisbiy tengligini ta'minlash uchun davlat mablag'larni yo'naltirishi kerak.

Narxlarni tartibga solish tizimi quyidagi maqsadlarga ega:

- nisbatan tor koridorda o'zgaruvchanligi bilan narxlarni barqarorlashtirish;
- ishlab chiqarishni ko'paytirishga imkon beradigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga xizmat ko'rsatish;
- narx tizimidan foydalangan holda ishlab chiqarish hajmi va tuzilishini tartibga solish.

Narxlarni davlat tomonidan tartibga solish davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi kerak bo'lgan narxlar va nomutanosib narxlarning o'zgarishi uchun yuqori va pastki chegaralarni belgilashga qadar kamayadi. Shu bilan birga, tez buziladigan mahsulotlar tovar aralashuvi va talab qilinadigan narx darajasini (don, makkajo'xori, paxta, jun va boshqalar) ushlab turish uchun sotib olinishi yoki sotilishi mumkin. Bozor to'yinganligi sharoitida narxlarni tartibga solishning nochorligi ishlab chiqarish narxlari, shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, saqlash va tashish uchun davlat tomonidan katta miqdordagi mablag'ni ushlab turishdir.

Shu munosabat bilan davlat narx mexanizmining ta'sirini tartibga solish uchun qo'shimcha bozor munosabatlariga talluqli bo'lmagan mexanizmlarni qo'llashi mumkin. Bunga ishlab chiqarish hajmini to'g'ridan-to'g'ri rejalashtirishni joriy qilish orqali erishish mumkin (4.6-rasm).

Amalda ikkita variant ishlatiladi:

- berilgan hosilning cheklanishi va almashlab ekish jarayonida yerlar tegishli kompensatsiya bilan olib qo'yilishi;
- ishlab chiqarish hajmiga to'g'ridan-to'g'ri kvotalarni kiritish.

Qishloq xo'jaligiga moliyaviy yordam tuzilishida bozor narxlarini saqlab qolish Yangi Zelandiyada 32% va YYevropa Ittifoqida 80%, Finlyandiyada 90% ni tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan ko'pgina mamlakatlarda soliq tuzilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qo'shilgan qiymat solig'ini olishga qaratilmagan.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari soliqqa tortilmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i mahsulotni har bir qayta taqsimlashda emas, balki uning yakuniy bosqichida to'lanishi kerak.

Shu bilan birga, sotilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga mahsulotni reklama qilish, mahsulot sifatini nazorat qilish, amaliy ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va boshqalar kabi to'lovlar

tizimi qo'llaniladi, ammo qishloq xo'jaligiga yordam berish tarkibida soliq to'lovlari miqdori unchalik katta emas. Masalan, Avstriyada - 4%, Elda - 1%, Finlyandiyada - 5%, AQShda - 1%.

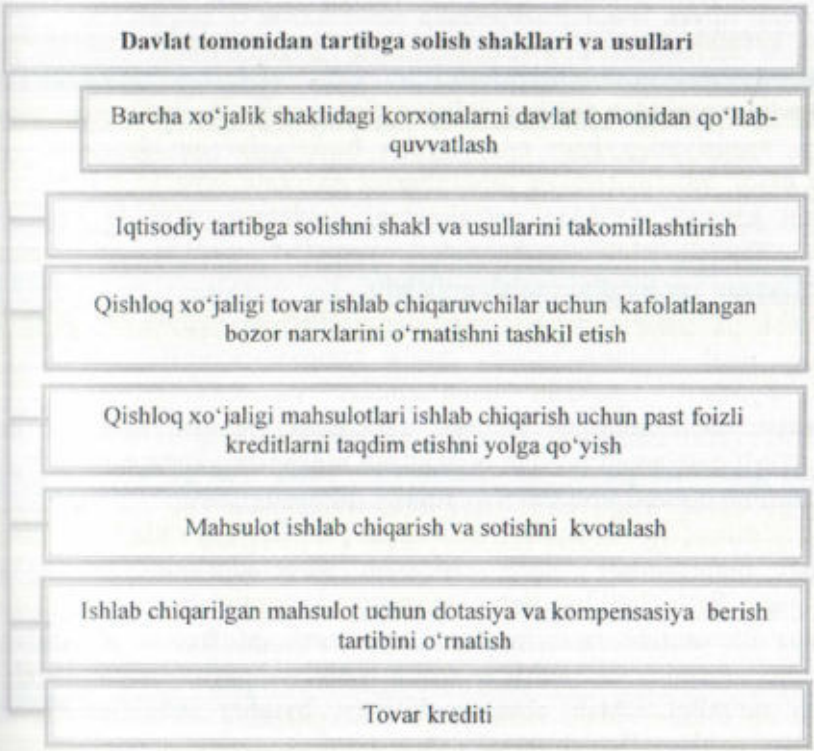

4.6-rasm. Davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullari

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli ishlab chiqaruvchilarga to'g'ridan-to'g'ri to'lovlar yoki subsidiyalar tizimi hisoblanadi. Qoidaga ko'ra, maqsadli davlat subsidiyalari sanoat qurilishi, asbob-uskunalar sotib olish,

chorvachilik binolarini qayta jihozlash va kreditni arzonlashtirish uchun berilishi mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri davlat to'lovlari noqulay ishlab chiqarish sharoitida bir gektar yerga yoki qoramol boshiga to'g'ri keladi. Bunday to'lovlar salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Masalan - yer rentasini va ishlab chiqarish xarajatlarini oshishiga olib keladi. Moliyaviy yordam sifatida to'g'ridan-to'g'ri to'lovlar Yevropa Ittifoqida 22%, AQShda 23% va Norvegiyada 53% tashkil etadi.

Davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim jihati bu ekinlar va chorva mollarini sug'urta qilishdir. Davlat sug'urta organlari tabiiy ofatlar, kasalliklar, yong'inlar natijasida qishloq xo'jaligi korxonalariga etkazilgan zararni qoplashlari shart.

Davlat tomonidan tartibga solish nafaqat iqtisodiy, balki ma'muriy nazorat xususiyatiga ham ega. Ushbu funksiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: veterinariya va fitosanitariya nazorati; urug'lik tekshiruvi; karantin xizmati. Qishloq xo'jaligidagi davlatning alohida vazifasi yerdan foydalanishni boshqarish, mamlakat qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer fondini saqlab qolishdir.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmi. Qishloq ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash davlat byudjeti, maqsadli jamg'armalar va mahalliy byudjetlar tomonidan qabul qilingan qarorlar darajasiga muvofiq ta'minlanishi kerak. Turli darajadagi qo'llab-quvvatlash mexanizmi korxonalar ishiga va bozorning normal ishlashiga to'sqinlik qilmasligi zarur.

To'g'ridan-to'g'ri davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan. To'lovlar byudjetni ajratish va tasdiqlangan tartiblarga muvofiq o'z vaqtida va to'liq bajarilishi kerak. Mulkchilik shaklidan, ishlab chiqarishni tashkil etish va sotish tartiblaridan qat'i nazar, barcha qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga byudjet subsidiyalari va kompensatsiyalar to'lanishi kerak.

Byudjet subsidiyalari obyektiv sabablarga ko'ra qoplanmagan xarajatlarni tovar ishlab chiqarishning asosiy zonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish orqali to'lash uchun to'lanadi. O'z navbatida, narxlarning ko'tarilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yuqori narxlari bilan qoplanmaydigan individual ishlab chiqarish

vositalarini samarali iste'mol qilishning minimal darajasini ta'minlash uchun byudjetdan kompensatsiya to'lanishi kerak.

Shunday qilib, subsidiyalar va kompensatsiyalar yordamida mustaqil ishlab chiqarishning strategik muhim sohalarini, shu jumladan ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan sohaning reproduktiv salohiyatini ta'minlaydigan sohalarni qo'llab-quvvatlaydi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi moslashuvchan bo'lishi, qishloq xo'jaligining hozirgi ehtiyojlarini qondirishi va tez o'zgaruvchan iqtisodiy vaziyatga javob berishi zarur.

Endi bevosita O'zbekistonda qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash amaldagi mexanizmlarini ko'rib chiqaylik.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash. O'zbekistonda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish, davlat xaridi uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishning samarali tizimini shakllantirish, shuningdek qishloq xo'jalik korxonalarini yuqori unumli zamonaviy texnikalar bilan ta'minlashni tubdan takomillashtirish maqsadida mamlakatda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori bilan 2018 yil 17 iyulda "Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash Jamg'armasi" tashkil etilgan.

Qishloq xo'jaligida paxta va g'alla yetishtirishni imtiyozli kredit (transh) mablag'lari bilan ta'minlash va jamag'armaning muhim vazifalaridan biri mamlakatimizda yetishtirilayotgan paxta va g'alla hosili uchun imtiyozli kredit mablag'larini tijorat banklariga joylashtirish hisoblanadi. Xususan, tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga paxta xomashyosini yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun kreditlar berish tartibi qo'yidagicha amalga oshiriladi[12]:

a) fermer xo'jaliklariga 12 oy muddat bilan paxta xom-ashyosi qiymatining 50 foizigacha yillik 8 foiz stavkada, 60 foizigacha yillik 10 foiz (shundan bank marjasi 2 foiz) stavkada;

b) paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishi tashkilotchilari–klasterlarga umumiy foydalanish muddati 19 oygacha bo'lgan davr bilan paxta xomashyosi qiymatining 50 foizigacha yillik 8 foiz stavkada, 60

[12] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 fevraldagi «Paxta xom ashyosi va boshqa don yetishtirishni moliyalashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. Manba: www lex.uz

foizigacha yillik 10 foiz stavkada (shundan bank marjasi 2 foiz), har bir transh uchun 11 oy o'tganidan so'ng keyingi oyning birinchi sanasigacha qaytarish sharti bilan, qaytarish muddatini hisoblash esa kredit resurslar tijorat banklariga joylashtirilgan kundan boshlanadi, kreditlar qaytarish muddatini uzaytirish huquqisiz ajratiladi.

d). qarz oluvchilar olgan kreditlarni shartnomada belgilangan muddatda so'ndirmasa, kreditning so'ndirilmagan qismiga foizlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy stavkasini 1,5 barobari miqdorida hisoblanadi.

• texnika ta'minoti bo'yicha[13]

• mahalliy g'alla o'rish va paxta terish texnikalarini yetkazib berishni moliyalashtirish markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 50 foizidan oshmagan foiz stavkasi bo'yicha va qaytarilish muddati 7 yildan 10 yilgacha bo'lgan qarz mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi;

• qishloq xo'jaligi sohasidagi korxonalarning g'alla o'rish va paxta terish texnikasidan tashqari, respublikada ishlab chiqarilgan barcha turdagi traktorlar, g'alla va paxta seyalkalari, shuningdek, uch yoki undan ortiq omoch korpuslarini xarid qilish uchun kredit va lizing shartnomalari bo'yicha foiz xarajatlari tijorat banklari va lizing kompaniyalari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 10 foizlik punkti miqdorida O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qoplanadi;

• Eksport xizmatlarini ko'rsatish uchun kombaynlarni tashish transport harajatlarini 80 foiz kompensatsiya qilinadi[14].

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi:

• a) 2019 yilda, eksperiment tariqasida, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo va Toshkent viloyatlaridagi qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan paxta terish ishlariga jalb qilinadigan paxta terish mashinalari xizmatidan foydalanganlik uchun xarajatlarning 30 foizini qoplab berishni ta'minlaydi;

• ***uzumchilik bo'yicha***[15]

---

[13] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 apreldagi "Agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan o'z vaqtida ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4268-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

[14] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 26 noyabrdagi "Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 952-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

[15] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 martdagi "O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi hamda O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligining uzum yetishtiruvchilar va vino tayyorlovchilarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida"gi 271-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

• yaratilayotgan uzum plantatsiyalari ekin maydonining bir gektari uchun 8 million so'm miqdoridagi tomchilab sug'orish texnologiyasini joriy qilish. Agar shartnomada ko'rsatilgan tomchilab sug'orish texnologiyasini joriy qilishga sarflangan summa uzumzor ekin maydonining bir gektari uchun 8 milliondan kam bo'lgan taqdirda subsidiya shartnomada nazarda tutilgan summaga ajratiladi;

• 20 million so'mdan ortiq bo'lmagan miqdorda suv chiqarish uchun burg'ulash qudug'i, yaratilayotgan 35 gektar va undan ortiq gektarli uzum plantatsiyalarini sug'orish uchun daryolar, kanallar va boshqa suv havzalaridan suv chiqarish uchun nasos stansiyasini qurishga subsidiyalar beriladi.

• ***chorvachilik uchun ozuqabop ekinlarni yetishtirish***[16]

• ozuqabop ekinlar yetishtiruvchilarga mazkur yer uchastkalarida sug'orish tik quduqlari burg'ulashga har bir metr chuqurligi uchun 100 ming so'mdan subsidiya beriladi.

• O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan ozuqabop ekinlar yetishtiruvchilarga tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish va ularning butlovchi qismlarini sotib olish uchun 5 yilgacha muddatga ajratiladigan kreditlarning valyuta turidan qat'iy nazar, bir gektarga ekvivalenti 20 million so'mdan oshmaydigan qismi bo'yicha foiz xarajatlari tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 50 foizi miqdorida, biroq kredit stavkasining 10 foizlik punktidan oshmagan miqdorda qoplanadi.

Paxtachilikda tomchilatib sug'orishni joriy etish[17]

• O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan paxta xomashyosi ishlab chiqaruvchilariga tomchilatib sug'orish texnologiyalarini joriy qilish uchun ekin maydonlarining har bir gektariga 8 million so'm subsidiya taqdim etiladi.

• Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan paxta xomashyosi ishlab chiqaruvchilariga tomchilatib

[16] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi "Chorvachilik tarmog'ini yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4243-son qarori. Manba.www.lex.uz.

[17] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 dekabrdagi "Paxta xom ashyosini yetishtirishda tomchilatib sug'orish texnologiyalaridan keng foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4087-sonli qarori. Manba: www lex.uz

sug'orish tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish va ularning butlovchi qismlarini sotib olish uchun ajratiladigan kreditlar bo'yicha foiz xarajatlari tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasidan bir gektarga 20 million so'mdan oshmaydigan qismining 10 foizli punkti miqdorida qoplanadi.

Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha[18]

• irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini tiklash, rekonstruktsiya qilish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda suvsizlikka chidamli ekinlarni ekish orqali foydalanishga kiritish uchun investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik asosida:

• qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan yerlar, shuningdek, lalmi va o'rmon fondi yerlari — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va qishloq xo'jaligi korxonalariga;

• yaylov, bo'z, ko'p yillik daraxtzorlar va boshqa yerlar — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, qishloq xo'jaligi korxonalariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan investorlarga 50 yilgacha bo'lgan muddatga berilishi belgilab qo'yildi.

• yerdan foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi;

• mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablag'larning bozor qiymati va olib qo'yish sababli yetkazilgan zararning o'rni to'liq qoplanganidan so'nggina ruxsat etiladi;

• ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma ob'yektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi;

• qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan so'ng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qo'llaniladi;

---

[18] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5742-sonli farmoni. Manba: www.lex.uz

• investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan har bir gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi;

• yerdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xom-ashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona to'lovlari (qo'shilgan qiymat solig'idan tashqari) to'lashdan ozod qilinadi;

• investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan yerlarning suv ta'minoti tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 million so'mdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi;

• yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitim imzolanganidan so'ng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi (mansabdor shaxs)ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish. Narxlar, kredit siyosati, byudjetni taqsimlash, soliq tizimi va ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vositalaridir (4.7-rasm).

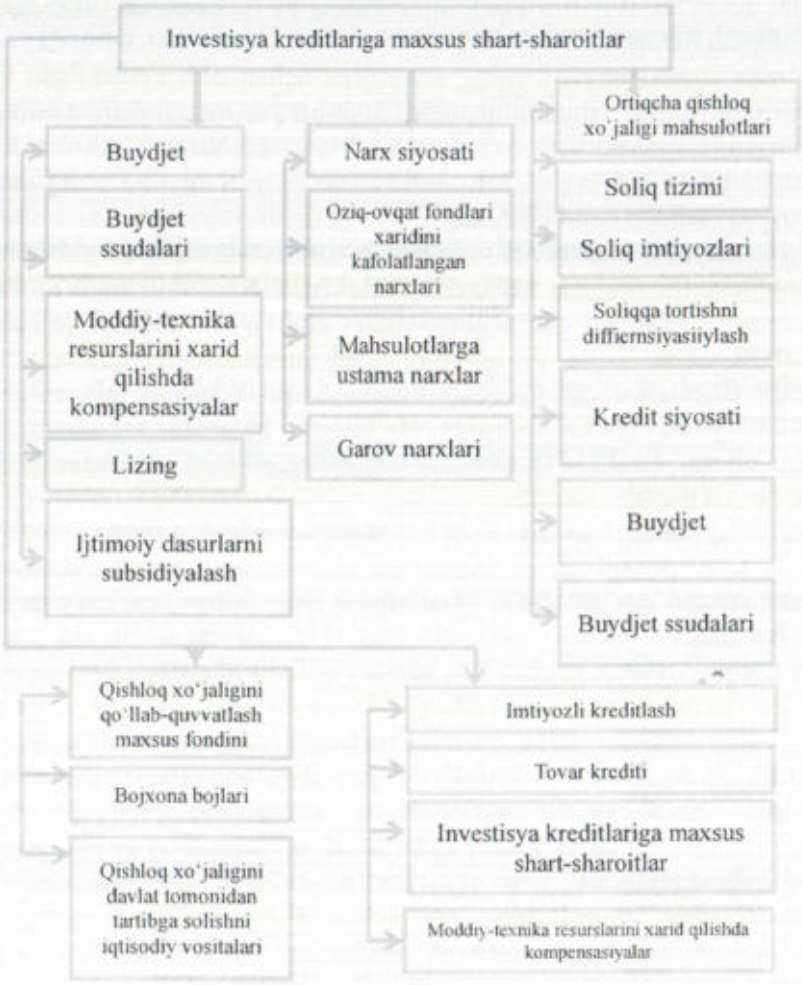

4.5-rasm. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga sholishni iqtisodiy vositalari

Qishloq xo'jaligi bozorini barqarorlashtirish uchun davlat xaridi va tovar interventsiyasini, shuningdek garov operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin. Interventsiya xaridlar shaklida va qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xom ashyo va oziq-ovqat bilan kafolatlangan bitimlar shaklida amalga oshiriladi. Tovar interventsiyasi bu respublika va mintaqaviy oziq-ovqat fondlaridan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishni tashkil etishga aytiladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari garovida davlat ishtiroki quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

byudjet mablag'larini taqsimlash;

- kreditlar berish;

belgilangan tartibda davlat mulkiga sotib olingan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash xarajatlarini qoplash.

Xarid qilish interventsiyasi mahsulotlarning bozor narxi minimal darajadan past bo'lganda yoki ishlab chiqaruvchilar o'z talablarini pasaytirganligi sababli o'z mahsulotlarini sota olmasa amalga oshiriladi.

Tovar interventsiyasi bozorda tegishli turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xom-ashyo va oziq-ovqat yetishmovchiligi mavjud bo'lganda yoki bozor narxlari mahsulotga nisbatan tebranish darajasidan yuqori bo'lganida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi bozorida iqtisodiy munosabatlarning asosini talab va taklif ta'sirida shakllanadigan bozor yoki shartnoma narxlari tashkil etadi. Bozor narxlari bilan bir qatorda, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga kafolatlangan narxlar ham qo'llaniladi. Ular o'rtacha bozor bahosi kafolatlangan narxdan past bo'lganda yoki mahsulot to'g'ridan-to'g'ri davlatga sotilganda qo'llaniladi.

Kafolatlangan narxlar belgilangan narx asosida hisoblanadi va davlat organlari tomonidan belgilanadi, ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga korxonalarda ishlab chiqarish hajmini oshirishni ta'minlaydigan miqdorda daromadlar berishlari shart. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ro'yxati, ularni sotish hajmi, kafolatlangan narxlar darajasi va ularni qo'llash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Maqsadli narxlar sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlarining tengligini ta'minlash, shuningdek soliqlarni, ssudalar va boshqa to'lovlarni yig'ish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash uchun ishlatiladi. Maqsadli narxlar qishloq xo'jaligi mahsulotlariga

kafolatlangan narxlarni belgilash, garovga qo'yilgan mahsulotlar uchun narxlarni belgilashda, shuningdek qishloq xo'jaligida ishlab chiqaruvchilarga qonunda nazarda tutilgan subsidiyalar va kompensatsiyalarni hisoblashda foydalaniladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va tartibga solish uchun davlat byudjeti mablag'lari hisobidan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- mavsumiy xarajatlarni qisqa muddatli kreditlash va zarur zaxiralarni saqlash;
- uzoq muddatli kredit berish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining garovi;
-davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oldindan xarid qilish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish sohasida lizing;
- kredit uyushmalariga ustav kapitalini shakllantirishda uzoq muddatli kreditlar berish, agar ushbu kapitalning 50 foizdan ko'prog'i yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lsa.

Shu bilan birga, qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash uchun maxsus fondlar ham yaratilmoqda. Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xom ashyo yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun tegishli tartib o'rnatilmoqda. Shunday qilib, masalan, qayta ishlash korxonalariga yetkazib berilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, shuningdek, savdo tashkilotlariga yuborilgan oziq-ovqat mahsulotlari uchun to'lov muddati 10 kungacha, tez buziladigan mahsulotlar uchun yetkazib beruvchining bankida hisob-kitob hujjatlari olingandan keyin 5 kungacha belgilanadi. Barqaror iqtisodiy munosabatlar mavjud bo'lganda, mahsulot uchun hisob-kitoblar oyiga kamida uch marta amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib oluvchi yetkazib beruvchiga vaqtincha to'lanmagan mahsulotlar summasi to'langan har bir kechiktirilgan kun uchun 2 foiz miqdorida jarima to'laydi. To'lovni kechiktirish 30 kundan ortiq bo'lsa, jarima miqdori 3 foizgacha oshiriladi. Ushbu operatsiyani bajarish uchun olingan foizlar miqdorining 5 foizi yetkazib beruvchining bank hisob raqamiga o'tkaziladi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'urtalashda ishlab chiqaruvchilar o'z mablag'lari hisobidan sug'urtalovchiga sug'urta mukofotlarining 50 foizini to'laydilar, qolgan miqdorni sug'urtalovchi federal byudjet

hisobidan to'laydi. Sug'urta badallarini to'lash qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan soliq va boshqa darajadagi byudjetga majburiy to'lovlar to'langanidan keyin amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xom ashyo va oziq-ovqat mahsulotlarini eksport va import qilish mahalliy ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash zarurligini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Himoya choralari miqdoriy cheklovlar yoki bojxona to'lovlarini joriy etish shaklida amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning asosiy turlari nimalar.
2. Iqtisodiy kategoriya sifatida bozor nima?
3. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy qonunlarini aytib bering.
4. Bozor infratuzilmasi nima va uning asosiy elementlari nimadan iborat?
5. Qishloq xo'jaligidagi bozorning asosiy funktsiyalarini sanab bering, ularning har birini qisqacha tavsiflang.
6. Talab va taklif tushunchalarini, shuningdek talab va taklif qonunlarini tushuntiring.
7. Talab va taklifga ta'sir qiluvchi asosiy omillar nimalar.
8. «Talab va taklif narxlarining egiluvchanligi» tushunchasi nimani anglatadi?
9. Talab va taklifning egiluvchanligi variantlarini sanab bering.
10. Qishloq xo'jaligi bozorida raqobat tushunchalarini kengaytiring.
11. Qishloq xo'jaligida bozorni o'rganishning birlamchi va ikkilamchi usullarini aytib bering.
12. Qishloq xo'jaligida bozorlar qanday asoslarga ko'ra tasniflanadi?
13. Qishloq xo'jaligi bozorlarining asosiy turlarini nomlang va baholang.
14. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish omillari bozori deganda nimani tushunasiz?
15. Qanday ko'rsatkichlar ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabni tavsiflaydi?

16. Bozorda ishlab chiqarish omillarining taklifi nimani aniqlaydi?

17. Qishloq xo'jaligidagi me'yoriy mahsulot haqida tushuncha bering.

18. Ishlab chiqarish omillariga talab va taklif o'zgarishining asosiy sabablari nimada?

19. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv zarurati nimada?

20. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy printsiplari nima?

21. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solishning shakl va usullari qanday?

22. Bozor sharoitida qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmi qanday?

23. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solishning asosiy vositalarini sanab bering.

24. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bozor munosabatlari qanday tartibga solinadi?

5- MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA YER-SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

5.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi.

5.2. Davlat yer kadastri va yer monitoringi.

5.3. Qishloq xo'jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi.

5.4. O'zbekistonda yer-suv islohoti – qonuniy bazasi, asosiy bosqichlari va hozirgi mavjud holat.

Tayanch iboralar: *Yer fondi, qishloq xo'jalik yerlari, tuproqning sun'iy va iqtisodiy unumdorligi, samaradorligi, yerdan foydalanishni koefitsenti va iqtisodiy samaradorligi, yer monitoringi, kadastr, yerning qiymatini iqtisodiy baholash, suvdan foydalanish koefitsenti, sug'orish tizimi, ulardan foydalanish koefitsenti, yer manitoringi.*

5.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi

O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitga ega. Mamlakat hududi o'ziga xos pasttekislik va tog' relefini o'z ichiga oladi. O'zbekiston hududining katta qismini pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon pasttekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog' (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643m.) tizmalari joylashgan. Dunyoning bepoyon cho'llaridan biri mamlakat hududi markazida - Qizilqum joylashgan.

Mamlaktimiz bo'yicha qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20 236,3 ming gektarni, shundan haydaladigan yerlar 3 988,5 ming gektarni, ko'p yillik daraxtzorlar 383,1 ming gektarni, bo'z yerlar 76 ming gektarni, pichanzor va yaylovlar 11 028,3 ming gektarni, boshqa yerlar 4 760,4 ming gektarni tashkil qiladi.

Keyingi yillarda yurtimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo'llash, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hisobiga

yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar yetishtirish bo'yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda.

Yer va suvning jamiyatdagi, ayniqsa, qishloq xo'jaligidagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Aholi ulardan yashash uchun uy-joy, binolar qurish, iste'mol etish uchun turli hildagi mahsulotlarni yetishtirish va boshqa maqsadlarda foydalanadilar. Shunday ekan yer va suvdaning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati juda ulkandir. Chunki tarmoqda ulardan foydalangan holda turli xildagi o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini, talabni qondiradigan darajada ishlab chiqarish mumkin.

Respublika dehqonchiligi sug'orishga asoslangan. Shuning uchun suv ham yer kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo'jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo'xori, bug'doy, arpa, yem-xashaklarning aksariyat qismi sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi.

Mintaqada qishloq xo'jalik mahsulotlarining 95 foizdan ortig'i sug'oriladigan maydonlarda yetishtiriladi. Sanoatning qishloq xo'jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi.

Lekin yerdan asosiy vosita sifatida foydalanishda uning quyidagi xususiyatlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan, traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida xohlagancha ishlab chiqarish mumkin;

b) yerning tabiat mahsuli ekanligi. Yer va suv tabiat mahsulidir. Shuning uchun uning kelajakdagi taqdiri tabiatga bog'liq. Boshqa asosiy vositalar, ya'ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat tug'ilganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin. Yer va suvni esa inson ishlab chiqara olmaydi. Shuning uchun ular cheklangan resurslar deb ataladi;

v) yer - qishloq xo'jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo'lgan yerlardan qishloq xo'jalik

mahsulotlari yetishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi;

g) yerni qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib yurish imkoniyati cheklangan. Undan joylashgan makonida, ya'ni statsionar holatda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

d) yerning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi, unga ilmiy asoslangan holda ishlov berish natijasida uning unumdorligi oshib boradi. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin.

Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan eskirib ishdan chiqadi. Ular vaqt o'tishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Lekin yerga e'tibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa, unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, yerning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida yerning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligi katta ahamiyat kasb etadi. Hayotda tuproq unumdorligining quyidagi turlari mavjud: tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorlik.

Tuproqning tabiiy unumdorligi–tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sun'iy va iqtisodiy unumdorlik esa inson mehnati natijasida shakllantirilib, oshirilishi mumkin. Jumladan, mehnat, mablag' sarflab, yerlarning irrigatsion, meliorativ holatini yaxshilab, sifatli urug' ekib, ularni o'g'itlash, yaxshi sifatli ishlov berish orqali tuproqning suniy va iqtisodiy unumdorligini yuksaltirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi.

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli

xildagi minerallar kam, lekin Sirdaryo, Jizzax, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p.

Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

Respublika jami yer fondining asosiy qismini qishloq xo'jalik korxonalari, tashkilotlari foydalanmoqdalar. Masalan bu tarmoqda 1995-yilda 67 foizga yaqini foydalangan bo'lsa 2018-yilga kelib 48.3 foizi foydalangan. Ular bu yerlardan turli hildagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadida foydalanadilar. Demak, qishloq xo'jaligining asosiy maqsadi aholi va chorva hayvonlari iste'mol qiladigan mahsulotlarni hamda qayta ishlovchi sanoat korxonalari uchun hom ashyo mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jaligining asosiy maqsaddidan kelib chiqqan holda yerdan quyidagi yo'nalishlarda foydalanilmoqda:

- urug' ekib va ko'chat o'tkazib hosil olinadigan yerlar. Ular ekinzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni o'rtacha 4 mln. gektarni tashkil etgan.

- meva mahsulotlarini yetishtirish maqsadida ko'chatlar o'tkaziladigan yerlar. Ular ko'p yillik daraxtzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni 334.4ming gektar.

- chorva hayvonlari uchun mahsulotlar yetishtiriladigan yerlar. Ularni pichanzorlar va yaylovzorlar deb atash mumkin. Ular 11973.3ming gektarni tashkil etadi.

Yuqorida ta'kidlangan yerlar qishloq xo'jalik yerlari deb ataladi. Qishloq xo'jaligida bulardan tashqari fuqorolarga meros qoldirish huquqi bilan berilgan yerlar mavjud. Ular oila tomorqa yerlari deb yuritiladi. Bulardan tashqari o'rmonzor yerlar ham mavjud. Bu yerlar suv bilan ta'minlaydigan sug'orish shaxobchalarining mavjudligiga qarab sug'oriladigan hamda lalmi yerlardan tashkil topgan.

O'zbekistonda 2019 yil 1-yanvar holatida sug'oriladigan yer maydoni 4191,2 ming gektarni tashkil etgan. Bu jami yer maydonining 9.34 foiziga tengdir. Shu maydondan mamlakat qishloq xo'jalik

mahsulotining 95 foizi olinmoqda. Bu sug'oriladigan yerning ahamiyatini nihoyatda ulkanligidan dalolat beradi.

Shuning uchun ham respublikada bu yerlardan to'liq va samarali foydalanishga doimo katta e'tibor beriladi.

Dehqonchilikda yerning roli va ahamiyati. Moddiy tovarlarni yaratishning eng muhim sharti va tabiiy asosi bu yer resurslari. Yerning roli chindan ham ulkan va xilma-xildir. Bu insoniyat jamiyatining ajralmas shartidir.

Yer resurslaridan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligida va umuman mamlakat iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega. Inson ishlab chiqarish sohalarida yerning o'rni bir xil emas. Sanoatda u ishlab chiqarish joylashgan joy uchun poydevor yoki fazoviy operatsion asos vazifasini bajaradi. Yer qazib chiqaruvchi sohalarda yerlar alohida ahamiyatga ega. Bu yerda mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish jarayoni tuproqning sifatiga, topografiyaga va yerga xos bo'lgan boshqa ko'plab xususiyatlarga bog'liq emas. Qishloq xo'jaligida mahsulotni olish yerning sifati, undan foydalanish tabiati va shart-sharoitlari bilan bevosita bog'liqdir. Bu muhim ishlab chiqarish kuchidir, ularsiz qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish jarayonini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Qishloq xo'jaligidagi yer mehnat qilish ob'yekti bo'lib, odam unga nisbatan mehnat vositalari orqali ta'sir ko'rsatadi va yuqori unumli tuproqlardan samarali foydalanishga hamda ekinlarning o'sishi va rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Shu bilan birga, yer o'simliklarni yetishtirishda qishloq xo'jaligining mahsulotlarini yetishtirish uchun mexanik, fizik va biologik xususiyatlaridan foydalanganda ham mehnat vositasidir. Shunday qilib, yer qishloq xo'jaligida faol ishlab chiqarish vositasiga aylanadi. Bu ishlab chiqarishning muhim moddiy omillaridan biri bo'lgan mehnat jarayonining zaruriy sharti bo'lib xizmat qiladi. Yer qishloq xo'jaligida qayta tiklanmaydigan ishlab chiqarish vositalarini anglatadi. Bu maxsus, noyob, o'ziga xos va ajralmas vositadir.

Dunyoda umumiy yer maydoni 149,1 million km^3 yoki yer yuzasining 29,2 foizini tashkil qiladi. Yerning 20% cho'llar, butalar va o'rmonlar - deyarli 20%ni egallaydi. O'rmonlar yerning 30 foizini egallaydi va tog'lar yerning deyarli 1G'3 qismini egallaydi. Dunyo bo'yicha yerlarning 10% dan ortig'i qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar egallaydi. FAO ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi haydaladigan

yerlarning qariyb 10 foizini, yaylovlar va pichanzorlarning 17 foizini, o'rmonlar 23 foizini egallaydi va 42 foizi yetarli issiqlik yo'qligi sababli qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqsiz deb hisoblanadi, 8 foizi esa shaharlar, aholi punktlari, sanoat korxonalari va boshqalar qurilishlar bilan band qilingan.

Boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqli o'laroq yerni texnik jihatdan rivojlangan ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirish mumkin emas. Busiz ishlab chiqarish jarayoni amalga oshirilmaydi. Masalan, ilmiy va texnik taraqqiyotni jadallashtirish jarayonida boshqa ko'plab ishlab chiqarish vositalari sezilarli darajada o'zgargan. Tuproqqa ishlov berish vositalarini ishlab chiqarish boshlang'ich ketmondan zamonaviy shudgorgacha va hokazolardan iborat. Yer resurslaridan faqat ular joylashgan joyda foydalanish mumkin. Yerni bir joydan ikkinchisiga o'tkazish mumkin emas, aksariyat boshqa ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish bu joyning doimiyligi bilan bog'liq emas. Shunday qilib, traktorlar, avtoulovlar, kombaynlar, dastgohlar va hokazolar turli joylarda ishlatilishi mumkin, ularni kerakli joydan boshqa joyga olib borib ishlatish mumkin.

Shaxsiy yer uchastkalari unumdorligi bo'yicha bir xil emas. Ulardan ba'zilari ko'proq ozuqaviy moddalarni o'z ichiga oladi, boshqalari namlik bilan yaxshiroq ta'minlanadi, boshqalari esa butunlay boshqacha tuproq tuzilishiga va boshqalarga ega. Natijada, bir birlik maydonga ishchi kuchi va mablag'larning teng miqdorda investitsiyalar ajaritishda ishlab chiqarish hajmida tafovutlar yuzaga keladi. Odamlar mehnati ta'sirida ushbu tafovutlarni yumshatish mumkin va kuchaytirish mumkin, bu o'rtacha ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish qiymatiga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi. Yerdan noqonuniy foydalanish ishlab chiqarishning boshqa barcha omillarining roli va ahamiyatini "bekor qilishi" mumkin.

Yerning barcha ko'rsatilgan xususiyatlari ishlab chiqarish vositasi sifatida oqilona qishloq xo'jaligining nazariyasi va amaliyotiga asoslanadi. Bir kishi tuproq unumdorligiga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan ushbu ta'sir darajasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish holati, ularning qishloq xo'jaligida texnologik qo'llanilish darajasi (fan va texnika yutuqlaridan, ilg'or ishlab chiqarish

texnologiyalaridan, ilg'or tajribalardan va boshqalardan foydalanish) bilan belgilanadi.

Tuproq unumdorligining iqtisodiy asoslari. Tuproq unumdorligining mohiyati tuproqning o'simliklarni barcha o'sish va rivojlanish davrlari uchun zarur bo'lgan ozuqa moddalari bilan ta'minlash qobiliyati bilan tavsiflanadi. Ammo tuproq unumdorligi nafaqat ozuqa moddalarining mavjudligi, namlik, uning tuzilish holati, balki o'simliklarni qayta ishlash va yetishtirishga qo'shimcha investitsiyalar melioratsiya, organik va mineral o'g'itlarni qo'llash va boshqalar) bilan bog'liq. Binobarin, unumdor tuproqlar muayyan dehqonchilik sharoitida yuzaga keladigan tabiiy va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro ta'siri natijasidir.

Iqtisodiy fanlarda tuproqning tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorligi ajralib turadi. Tabiiy unumdorlik tabiatning tabiiy kuchlari - quyosh, shamol, suv ta'siri ostida tuproq hosil bo'lishi jarayoni natijasida shakllangan. Tuproq ma'lum fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlari bilan ajralib turadi va qishloq xo'jaligi uchun juda muhimdir.

Biroq, tabiiy unumdorlik yerning faqat mumkin bo'lgan sifatini tavsiflaydi. Tuproq ozuqaviy moddalarga boy bo'lishi mumkin, ammo ikkinchisi namlik, issiqlik yetishmasligi tufayli o'simliklar yetishmasligi yoki minerallarga to'yinmagan bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun barcha tuproqlarni ko'proq yoki kamroq unumdorlikka bo'lish mumkin.

Tuproqning tabiiy unumdorligi O'zbekistonni yerlarining potentsial boyligini anglatadi. Uning amaliy foydalanish darajasi agronomiya va agrokimyo fanining rivojlanishi, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash darajasi va ko'plab ishlab chiqarish omillari bilan belgilanadi. Qishloq xo'jaligining eng muhim vazifasi yerning tabiiy unumdorligidan to'liq va oqilona foydalanishdir.

Tuproqqa ishlov berishni yaxshilash, kimyoviylashtirish va melioratsiyani rivojlantirish, o'simliklar tomonidan ishlatiladigan ozuqaviy moddalar miqdorini ko'paytirish mumkin. Binobarin, inson faoliyati natijasida yaratilgan tuproq unumdorligi bu sun'iy unumdorlikdir. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga bog'liq va shuning uchun jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida bir xil emas. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida sun'iy unumdorlik sug'orish va tuproqni himoya qilish, organik va mineral o'g'itlar va boshqa tadbirlar orqali ta'minlanadi. Shunday qilib, ishlov beriladigan

tuproq unumdor bo'lib ularda qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi barqaror ravishda oshib bormoqda.

Birgalikda tabiiy va sun'iy unumdorlik iqtisodiy yoki samarali unumdorlikdir. Boshqacha qilib aytganda, aynan tuproq unumdorligi, uni qishloq xo'jalik o'simliklari jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarining ma'lum bir rivojlanish darajasida ishlatishlari mumkin. Tabiiy va sun'iy unumdorlik organik birkmalarda mavjud bo'lib o'simliklarning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Iqtisodiy unumdorlik yerning unumdorligini to'liq va har tomonlama aks ettiradi. Bu tabiiy tuproqni saqlash, samarali foydalanish va unumdorligini oshirishni o'z ichiga oladi. Tuproqning sun'iy unumdorligini oshirish uning tabiiy unumdorligidan yanada samarali foydalanish uchun imkoniyat yaratadi.

Tuproqning unumdorligi faqat uni qishloq xo'jaligida ishlatish jarayonida amalga oshiriladi, natijada unumdor tuproq hosil bo'ladi. Iqtisodiy samaradorlikning bevosita ko'rsatkichi bu hosildorlikdir.

Tuproqning iqtisodiy unumdorligini taqqoslash uchun unumdorlik darajasi kabi ko'rsatkich ishlatiladi. Bu qishloq xo'jaligining bir birlik maydon uchun hosildorligini yoki uning sifatini inobatga olgan holda, har bir birlik uchun ishlab chiqarish hajmini ifoda etadi. Birinchi holda, bu mutlaq unumdorlik, ikkinchisida nisbiy unumdorlik bo'ladi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida ular moddiy va pul xarajatlari birligiga qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish kabi qo'shimcha ko'rsatkichdan foydalanadilar. Shunday qilib, mutlaq - unumdorlik hosildorlik bilan nisbiy esa - mahsulot tannarxining birligiga olingan mahsulotlar soni bilan tavsiflanadi.

Yerdan oqilona foydalanish o'sha hududda mahsulot ishlab chiqarishning barqaror o'sishini ta'minlaydi. Yerdan foydalanish tabiati ko'plab tabiiy, tarixiy, texnik va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi.

Yerlarning tasnifi va tuzilishi. O'zbekiston Respublikasida barcha yerlari yagona davlat yer fondini tashkil qiladi. O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq, bizning mamlakatimizdagi yerlar davlat mulki bo'lib, butun xalqning umumiy mulki bo'lib, davlatning eksklyuziv mulki bo'lib, faqat foydalanish uchun beriladi.

Yagona davlat yer fondi tarkibiga yerlarning quyidagi toifalari kiradi:

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha jami yerlar 44 892,4 ming gektarni tashkil etib, yerlardan foydalanish maqsadi va tartibiga ko'ra 8 ta toifaga bo'linadi (6.1-jadval).

«Umumiy yer maydoni» va «qishloq xo'jaligidagi yer maydoni» kabi tushunchalarni farqlash odat tusiga kiradi. Umumiy yer maydonining tarkibi qishloq xo'jaligi korxonalariga biriktirilgan butun hududni o'z ichiga oladi.

Ayrim turdagi yerlarning umumiy yer maydoniga nisbati odatda yer maydonining tuzilishi deb ataladi, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy hajmidagi ayrim turdagi yerlarning foizi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning tuzilishi.

6.1-jadval. O'zbekiston Respublikasining yer fondlari bo'yicha taqsimlanishi

T/r	Yer fondinig toifalari	Umumiy yer maydoni		Shu jumladan sug'oriladigan yerlar	
		jami	foiz hisobida	jami	foiz hisobida
1	Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar	20236,3	45,08	4191,2	9,34
2	Aholi punktlari yerlari	221,4	0,49	51	0,11
3	Sanoat, transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar	866,3	1,93	12,3	0,03
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreasiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar	710,4	1,58	0,6	0,001
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	14,5	0,03		
6	O'rmon fondi yerlari	11199,5	54,95	44,6	0,09
7	Suv fondi yerlari	836,9	1,87	4,7	0,01
8	Zahira yerlar	10807,1	24,07	2,2	0,005
	Jami yerlar	44892,4	100	4306,6	9,59

**Manba: «Davyergeodezkadastr» qo'mitasi ma'lumotlari*

Agroekotizim - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish maqsadida insoniyat tomonidan yaratilgan va muntazam ravishda saqlab turiladigan biotik hamjamiyat. Odatda qishloq xo'jaligi maqsadlarida

foydalaniladigan yerlarda yashovchi organizmlarning birligini qamrab oladi. U qishloq xo'jaligi faoliyatining makon va funktsional jihatdan bog'liq bo'lgan elementlari bo'lib, ushbu elementlarda ishtirok etuvchi tirik va jonsiz komponentlarni hamda ularning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Agroekotizimlar tabiiy ekotizimlar sifatida o'zaro bog'liq bo'lgan ko'pgina biologik, fizik va kimyoviy komponentlardan tashkil topgan. Umumqabul qilingan tasniflashning mavjud emasligi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga texnik-texnologik innovatsiyalar transferti mexanizmining keyinchalik takomillashuvi qishloq xo'jalik innovatsion modernizatsiyasini tezlashtirish imkonini beradi va mamlakatni oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlaydi.

Ma'lum darajada dehqonchilik tarkibining FAOda qo'llaniladigan turkumlanishi bilan to'ldiriladi. Mazkur turkumlanishga muvofiq yerdan foydalanishning besh xil turi ajratib ko'rsatilgan, ularning har biri bo'yicha ekotizimlar quyidagicha tasniflanadi:

1. Dehqonchilik yoki yerdan dalaga xos foydalanish-lalmi, sug'oriladigan agroekotizimlar (donli, dukkakli, ozuqaviy, sabzavot, poliz, texnik ekinlar va dorivor o'ismliklarni rotatsiyalash).

2. Yerdan plantatsiya-bog'lar uchun foydalanish-plantatsiyali agroekotizim: (choy butasi, kakao daraxti, kofe daraxti, shakarqamish), bog'li ekotizimlar (mevali bog'lar, rezavor bog'lar, uzumzorlar).

3. Yerdan yaylov uchun foydalanish-yaylovli agroekotizimlar (mol haydaladigan yaylovlar: tundrali, cho'lli, tog'li yaylovlar; o'rmon yaylovlari; yaxshilangan yaylovlar; pichanzor; madaniylashtirilgan o'tloqlar).

4. Yerdan aralash holda foydalanish-aralash ekotizimlar, ular yerdan foydalanishning bir nechta turlarini hamda birlamchi va ikkilamchi biologik mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonlarini bir xil miqdordagi nisbatlari va uyg'unlashtirilshi bilan tavsiflanadi.

5. Ikkilamchi biologik mahsulotlarni ishlab chiqarish maqsadida yerdan foydalanishagrosanoat ekotizimlari-tizimni tashqaridan keladigan modda va energiya bilan ta'minlashning ustun bo'lgan jarayonlari asosida sut, go'sht, tuxum va boshqa mahsulotlarni intensiv "industrlashgan" ishlab chiqarish hududlaridir.

Zamonaviy agroekotizimlar biologik mahsulotlarni ishlab chiqarishning moddiy, energetik, iqtisodiy va ekologik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan murakkab jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bunda tabiiy

resurs salohiyatining takror ishlab chiqarilishi va energiyaning antropogen subsidiyalaridan samarali foydalanish ta'minlanadi.

Tuproklarning to'rtdan uch qismini (76,6%) cho'l zonasida tarqalgan, ular asosan sur qo'ng'ir tusli, cho'l qumli tuproqlar va qumlar (31,3%). Tog' va tor oldi zonalar tuproqlari 23,4 %ni tashkil qilib, u yerda bo'z tuproqlar (15%), gidromorf tuproqlar, jigarrang, och-tusli qo'ng'ir baland tog' tuproqlar tarqalgan. Tuproqlarning qishloq xo'jaligida foydalanishi ularning joylashgan hududiga, relefiga, gidrolik sharoitiga va boshqalarga bog'liqdir.

O'zbekistonda sho'rlangan yerlar sug'oriladigan yerlarning 50,7% (2170,7 ming ga.) ni tashkil etadi, shundan kuchsiz sho'rlangan yerlar 31,4% ni, o'rtacha sho'rlangan yerlar -15,5% ni, kuchli sho'rlangan yerlar -3,8% ni tashkil etadi. Yaylovlar maydoni -20,8 mln ga, shundan - 18,7 mln ga. sug'oriladigan, 1,6 mln. ga - degressiyaga uchragan yerlar, 15,1 mln. gektardan ziyod yerlar xo'jalik maksadlarida foydalanilmaydi (qiyaliklar, uyumlar, gyuligonlar, qumliklar, chiqindixona va boshqalar.

Sug'oriladigan yerlarning 20 %idan 40 %igacha maydoni deflyatsiyaga uchragan, 2,8 mln. ga yaylovlar sug'orishga muhtoj, 160 ming gektardan ortiq maydon texnogen ta'sirga uchragan. Markaziy Osiyoda sodir bo'ladigan sel toshqinlarining 75%i O'zbekiston hududiga to'g'pi keladi.

Yerlar tanazzulga uchrashining asosiy shakllari bu - tabiiy iqlimiy omillar va inson faoliyati yerlarni cho'llanishiga va tanazzuliga olib keladi. Bular jumlasiga:

- ✓ cho'llanish, o'rmonsizlashish va boshqalar;
- ✓ sug'orma dehqonchilik sharoitlarida yerning ikkilamchi sho'rlanishi, suv bosishi va zax bosishi;
- ✓ tog' va tog'oldi hududlaridagi tuproklarning suv va irrigatsiya eroziyasiga uchrashi;
- ✓ intensiv ko'chma chorvachilik hududlarida yaylovlarni defessiya va deflyatsiyaga uchrashi;
- ✓ yerlarning qishlok xo'jaligi va sanoatda o'zlashtirishdagi texnogen cho'llanishi;
- ✓ agrokimyoviy vositalar qo'llanilishi, sanoat va mahalliy chiqindilar tashlaniladi va ziroatchiliqdagi yakkahokimlik natijasida tuproqning ifloslanishi va hosildorlikning yo'qotilishi;

Orol dengizining qurishi va tuz-chang to'zonlari, aerozol va boshqalarning tuproq yuzasiga o'tirishi hisobiga tuproqlarning sho'rlanishi. Yerlarning ortiqcha sho'rlanishi sho'rlanmagan yerlarga nisbatan kam hosil beradi. Yuqori hosil olishda davlat va yerdan foydalanuvchilardan katta mehnat va yetarlicha mablag' talab etiladi. Shuning uchun yerdan to'g'pi, unumli foydalanib, doimo yerning hosildorligini oshirish, davlat siyosatining mintaqaviy, hududiy va mahalliy hamda mamlakat va har bir xo'jalikning iqtisodiy yarona tizimini rivojlantirish rejalarining bir bo'limi sifatida qarash lozim. Hozirgi vaqtda respublikaning 2170,7 ming gektardan ziyod sug'oriladigan yerlari turli darajada sho'rlangan bo'lib, shundan 17,5 ming ga - sho'ri yuviladigan yerlar, 1344,6 ming ga - kuchsiz sho'rlangan, 663,5 ming ga - o'ptacha sho'rlangan va 162,6 ming ga - kuchli sho'rlangan yerlarni tashkil etadi. Tuproqning unumdorligiga salbiy ta'sir etuvchi asosiy jarayonlardan biri - suv va irrigatsiya eroziyasidir.

5.2. Davlat yer kadastri va yer monitoringi

Davlat yer kadastri tushunchasi. Yerdan oqilona foydalanish va uning unumdorligini doimiy ravishda oshirish yagona yer kadastri asosida har tomonlama miqdoriy va sifatli yer hisobini tashkil etishni talab qiladi ("Davlat yer kadastri to'g'risida» Qonuni 1998 yil 28 avgustda qabul qilingan).

Davlat yer kadastri - bu yer uchastkalarini davlat kadastrini ro'yxatga olish natijasida, O'zbekistondagi yerlarining joylashuvi, maqsadi va huquqiy holati, shuningdek hududiy zonalar va yerlarning mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlarning tizimlashtirilgan tartiblangan to'plami, yer uchastkalari va ushbu yer uchastkalari bilan mustahkam bog'liq bo'lgan obyektlar. Yer uchastkalarini davlat kadastri bo'yicha ro'yxatga olish - yer uchastkalarining yagona davlat reyestrida tavsiflash va individuallashtirish, natijada har bir yer uchastkasi uni boshqa yer uchastkalaridan birma-bir ajratib turishga imkon beradigan va uning sifat va iqtisodiy bahosini beradigan xususiyatlarga ega bo'ladi. Yer kadastrini ro'yxatga olish har bir uchastkaga kadastr raqamini berish bilan birga amalga oshiriladi. Yer uchastkasi deganda, yer yuzasining chegaralari vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda

tavsiflangan va tasdiqlangan qismi tushuniladi. U quruqlikdan yuqorida va pastda joylashgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi.

Hududiy zona - bu yer uchastkalaridan foydalanishning maxsus huquqiy rejimi bilan ajralib turadigan va chegaralari yer qonunchiligiga muvofiq yerlarni rayonlashtirishda aniqlanadigan qism.

Davlat yer kadastri - bu yerlarning huquqiy tartibi, yer egalari tomonidan taqsimlanishi, yerlarning toifalari, shuningdek yerning sifat xususiyatlari va ahamiyati to'g'risida zarur ma'lumotlar va hujjatlar tizimi. Davlat yer kadastri to'g'risidagi nizom O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarori bilan qabul qilindi.

Davlat yer kadastri ma'lumotlari yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni rejalashtirishda majburiy ravishda qo'llaniladi; ularni egallab olish va ta'minlash; yer uchun to'lovlarni aniqlash; yer tuzish; iqtisodiy faoliyatni baholash; yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq davlat nazoratini amalga oshirish. Bundan tashqari, davlat yer kadastri materiallari qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni hududlar va iqtisodiy jarayonlar bo'yicha taqsimlash va ixtisoslashtirish va ilmiy asoslangan dehqonchilik va chorvachilik tizimlarini joriy etish uchun ishlatiladi.

Davlat yer kadastri yerlarning huquqiy holati, soni va sifati va ularning iqtisodiy bahosi to'g'risida ishonchli ma'lumotlar va hujjatlardan iborat. Yer uchastkalarining huquqiy holati to'g'risidagi ma'lumotlar davlat kadastr daftarida aks ettirilgan.

Ma'lumotlar yuqori organlarning yer uchastkalari aniqlangandan va hujjatlar berilganidan keyin ularga egalik, foydalanish va ijaraga berish to'g'risidagi qarori asosida qayd etiladi.

Yerlarning miqdori va sifatini hisobga olish ularning holati va ishlatilishiga qarab amalga oshiriladi. Barcha yer toifalari hisobga olinishi kerak. Yer sifatini hisobga olish yer kadastri bo'yicha rayonlashtirishni, yerni tasniflashni, ularning ekologik, texnologik va shahar xususiyatlari bo'yicha tavsifini, tuproq guruhlanishini o'z ichiga oladi. Yerni baholash tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi yordamida amalga oshiriladi. Baholash to'g'risidagi ma'lumotlar yer kadastr hujjatlarida aks ettirilgan.

Yer kadastrining har bir qismi o'ziga xos maqsadga, mazmunga ega va uni yuritishda tegishli usullar bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, ular o'rtasida ma'lum bir bog'liqlik va ularni amalga oshirishning mantiqiy

ketma-ketligi mavjud. Shuning uchun, kadastrning har bir qismi faqat to'liq birlikda yer kadastrini tizim sifatida taqdim etadi.

Mamlakatimizda yer munosabatlari bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida» 2004 yil 15 oktabrdagi yerdan samarali foydalanishni monitoring qilishning yuqori organi «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasi bo'lib, u tegishli viloyat yer resurslari boshqarmalari respublika qo'mitasiga hisobot beradi.

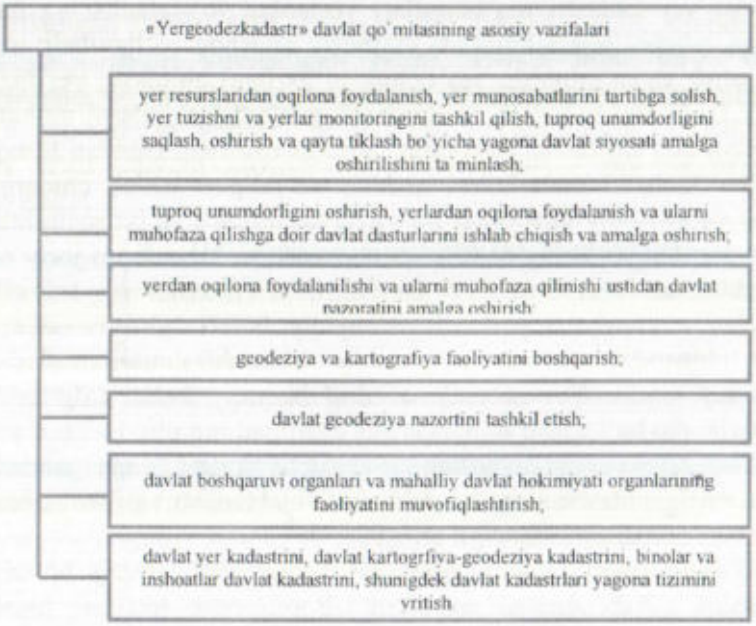

5.1-rasm. «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasining asosiy vazifalari

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalari o'z faoliyatini Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari bilan kelishilgan holda «Yergeodezkadastr»

davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan nizomlarga muvofiq amalga oshiradilar[19].

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalari boshliqlari ayni bir vaqtda tegishli hududlarda yerlardan foydalanilishi va ularning muhofaza qilinishini nazorat qilish bo'yicha davlat inspektorlari hisoblanadilar.

Tumanlar, (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastri bo'limlari o'z faoliyatini tumanlar (shaharlar) hokimlari bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda viloyatlar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalari tomonidan tasdiqlangan nizomlarga muvofiq amalga oshiradilar.

Tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastri bo'limlari:

mulkdorlardan, yer egalaridan, yerdan foydalanuvchilardan va ijarachilardan huquqiy holatda, yer uchastkalarining tarkibida va yer uchastkalaridan foydalanishda yuz bergan o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdilar va naturada tekshirilgandan keyin joriy o'zgarishlarni uch kun mobaynida yer kadastri axborotiga kiritadilar;

tuman (shahar) yer resurslari miqdori va ularning sifati to'g'risidagi ma'lumotlar banklarini tuzadilar va ularni zamonaviy darajada tutadilar;

har yili 15 yanvargacha Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalariga yerlarning miqdori va ulardan foydalanish to'g'risida hisobot taqdim etadilar.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalari:

tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastri bo'limlarining yer kadastrini yuritishga doir faoliyatini muvofiqlashtirib boradilar;

tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastri bo'limlarining hisobotlarini umumlashtiradilar, yer uchastkasiga egalik huquqi subyektlari, mintaqadagi yer resurslari miqdori, sifati va ularni baholashga doir ma'lumotlar bankini yaratadilar, Respublika yer ma'lumotlari yagona bankini yaratishda qatnashadilar;

yer uchastkalariga bo'lgan mulkchilik, ularga egalik qilish, ulardan foydalanish va ijaraga olish huquqini, servitutlar to'g'risidagi bitimlarni

[19] O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi to'g'risida nizomi. Manba www.lex.uz

va ushbu huquqlar bo'yicha boshqa cheklashlarni ro'yxatdan o'tkazadilar;

tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib olingan mintaqa yerlarining miqdori va ulardan foydalanilishi to'g'risidagi hisobotlarni har yili 1 fevralgacha «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasiga taqdim etadilar.

Yer monitoringi: tushunchasi va maqsadi. Yer monitoringi - o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, ularni baholash, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish maqsadida yer fondining holatini monitoring qilish tizimi. Mamlakatda yer monitoringi joriy etilishi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 23 dekabrdagi 496-sonli «Yer monitoringi to'g'risida» qarori bilan ta'minlangan.

Yer monitoringining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

yer fondi holati o'zgarishlarini o'z vaqtida aniqlash ustidan kuzatishlar tizimini tashkil etish va amalga oshirish, ularni baholash, salbiy jarayonlarni prognozlash hamda ularning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

davlat yer kadastri yuritilishini, yerdan foydalanishni, yer tuzishni, yer fondidan maqsadli va oqilona foydalanish, yerlarni muhofaza qilish va yer resurslarini davlat tomonidan boshqarishga doir boshqa funktsiyalar ustidan davlat nazoratini axborot bilan ta'minlash.

Mazkur tadbirlar salbiy jarayonlarning ta'sirini oqilona baholash, ushbu jarayonlarni o'z vaqtida tashxislash va baholash, salbiy hodisalarning oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish choralarini ishlab chiqish, shuningdek yerlarning holatini, undan foydalanish va himoya qilishni yuqori sifat darajasida kuzatish imkonini beradi.

5.3. Qishloq xo'jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi

Yerni baholash tushunchasi va metodologiyasi. Yerlarning iqtisodiy bahosi uning tabiiy va iqtisodiy hududlardagi obyektiv sharoitlarga asoslangan holda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning maxsus vositasi sifatida qiyosiy qiymatini aks ettiradi. Iqtisodiy baho tabiiy va iqtisodiy ishlab chiqarish sharoitlari tufayli yuzaga keladigan tuproq sifatidagi tafovutlarga asoslanadi. Yerlarning iqtisodiy bahosi tuproq sifatining yalpi hosil, yalpi va sof daromad, foyda va hk kabi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir etish darajasini belgilaydi.

Yerlarning iqtisodiy bahosi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: yerni ishlab chiqarish vositasi sifatida umumiy iqtisodiy baholash va individual ekinlarni yetishtirish samaradorligini xususiy baholash.

Yerlarning iqtisodiy bahosi metodologiyasi kamida so'nggi besh yillik davrdagi hosildorlik va ularni yetishtirishning moddiy xarajatlari to'g'risidagi ommaviy ma'lumotlarga asoslanadi. Hisoblangan ko'rsatkichlar nisbatan agrosanoat guruhlari uchun, nisbatan sug'oriladigan, qurigan va meliorativ bo'lmagan yerlar uchun nisbatan ishlab chiqarish tuzilmasiga ega bo'lgan maydonlar uchun hisoblanadi.

Differentsial yer rentasi. Iqtisodiy toifadagi yer rentasi - yer egalari tomonidan yerdan foydalanganlik uchun to'lov shaklida olingan daromad. Turli xil ijara shakllariga xos bo'lgan narsa bu yerga egalik huquqini amalga oshirishning iqtisodiy shakli.

Differentsial yer rentasi - bu yerni ijaraga berish shakli, uning hosildorligi va joylashishi jihatidan o'rta va eng yaxshi yerlarda teng darajada katta xarajatlar bilan mehnat unumdorligining farqi natijasida yuzaga keladigan qo'shimcha foyda bilan tavsiflanadi. Differentsial yer rentasi shakllanishining shartlari bu yer unumdorligi darajasida, sotish bozorlaridagi uchastkalarning joylashishida, shuningdek yer resurslariga qo'shimcha kapital qo'yilmalarni qaytarishda farqlar mavjudligidir. Differentsial rentaning manbai bu nisbatan yaxshi va qulay joylashgan yerlarda yoki yerga qo'shimcha investitsiyalarning samaradorligini oshirish bilan olinadigan qo'shimcha sof foyda. Yerni baholash amaliyotida differentsial renta differentsial daromad deb ham ataladi.

Qo'shimcha foydani ko'paytirish usuli bilan differentsial rentaning ikki turi ajratiladi: differentsial renta I va differentsial renta II. Differentsial renta I har xil unumdorlik va joylashuvdagi teng yer uchastkalarida bir xil mehnat sarfining turli mahsuldorligi natijasida olingan barqaror qo'shimcha daromadni anglatadi. Uning ikkita xili bor: differentsial renta I yerlarning unumdorligini va differentsial renta II yerning joylashishini anglatadi.

Differentsial renta II - bu bitta yerdagi ketma-ket qo'shimcha kapital qo'yilmalarning turli mahsuldorligi natijasida olingan doimiy qo'shimcha foyda. Bu qishloq xo'jaligini jadallashtirish jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning maqsadi ma'lum bir kapital qiymatida yer birligining mahsuldorligini oshirishdan iborat.

Differentsial renta I differentsial renta nisbatan ancha oldinroq paydo bo'lgan va keng qishloq xo'jaligining rivojlanishi bilan o'sib borgan. Bu yangi yer uchastkalarining iqtisodiy oborotga jalb qilinishi hisobiga ko'payadi. Differentsial renta I texnologiya darajasi bilan eng yomon yerlardan eng yaxshisiga o'tish holatida ham, eng yaxshi yerlardan eng yomoniga o'tish holatida ko'payishi mumkin. Birinchi variantda renta massasining o'sishi nisbatan yaxshi yer maydonlarini foydalanishga jalb qilishda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning narxini tartibga solish darajasi bilan belgilanadi. Ikkinchisida - foydalanilayotgan o'rtacha yerning katta maydoni tufayli qo'shimcha daromadlarning ko'payishi hisobiga renta massasi ko'payadi.

Xususiy mulkchilikka asoslangan qishloq xo'jaligida yerga nisbatan monopoliyaning ikki turi mavjud: yerdagi xo'jalik monopoliyasi va yerdagi mulkchilik monopoliyasi. Birinchi holda, yer ijarachilari tomonidan iqtisodiyot ob'yekti sifatida monopoliya qilinadi va har bir yer uchastkasida alohida ijarachilar boshqaradi. Bu boshqa ijarachilarga o'z kapitallarini bitta yerga investitsiya qilish imkoniyatini bermaydi. Ikkinchisida yer egasi mulkining obyekti sifatida monopoliya qilinadi va har bir yer uchastkasi ma'lum bir yer egasining mulkida bo'ladi. Ikkinchisi ijarachiga o'z kapitalini chet elga investitsiya qilish imkoniyatini berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qiladi.

Yer egasining yerdagi monopoliyasi mutlaq ijarani hosil qiladi, bu yerning sifatidan qat'iy nazar foydalanganlik uchun to'lanadi. Mutlaq ijara qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxini ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo'lgan mexanizm orqali yuzaga keladi.

Yerdan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- hosildorlik, kg/ga;
- yalpi mahsulot, yalpi va sof foyda, 1 ga daromad, so'm.;
- yer resurslarida xarajatlarni qoplash, moddiy xarajatlarning 1000 so'miga yalpi mahsulotning qiymati, so'mda.;
- differentsial daromad, so'm/ga;
- ishlab chiqarish rentabelligi %da.

Yalpi mahsulot tannarxi qishloq xo'jaligi ekinlari (asosiy va qo'shimcha mahsulotlar) hosildorligi hamda ma'lum bir mahsulot turining (KB) kadastr bahosining hosilasi sifatida belgilanadi.

Ikkinchisi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$K_b = M_b + M_{oh}$$

bu yerda M_b - ma'lum bir turdagi mahsulot uchun ishlab chiqarish qiymati, so'mda;

M_{oh}- mahsulotning ortiqcha hajmi, so'mda.

Ortiqcha mahsulot hajmi odatda xarajatlarning foizi sifatida belgilanadi. Shunday qilib, agar 1 sentner donning tannarxi 100 ming so'm, ortiqcha mahsulot esa ishlab chiqarish tannarxining 40 foizi bo'lsa, unda donning kadastr bahosi 1 sentner uchun 140 ming so'm (100 ming so'm + (100 000 * 0,4)) bo'ladi.

1 gektar tuproq farqiga yalpi ishlab chiqarish, yalpi va sof foyda yerni iqtisodiy baholash mezonlari sifatida qabul qilinadi. Sifat tavsifi va uzoq muddatli o'rtacha iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha eng yaxshi yerlar 100 ballga baholanmoqda. Mamlakatimizda sug'oriladigan tuproqlarining sifat ma'lumotlari (ball bonitetlari) 5.2-jadvalda qayd qilingan.

Tuproqning boshqa turlari uchun reyting shkalasi har bir taqqoslanadigan qishloq xo'jaligi guruhlarining yalpi mahsuloti, yalpi va sof daromadi qiymatining standart ko'rsatkichlarga nisbati sifatida aniqlanadi.

Yer resurslarida xarajatlarni qoplash (X_q) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$H_q = \frac{YAM_q}{M_x}$$

bu yerda YAM_q – kadastr narxlarida yalpi mahsulotning qiymati, so'm/ga;

M_x – 1 gektar yer uchun moddiy xarajatlar, so'mda.

Differentsial daromad yalpi mahsulot tannarxi va xarajatlarni qoplash asosida aniqlanadi. Differentsial daromad (DD) miqdori quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$DD = \frac{YaM_q(M_x - 1{,}4)}{M_x}$$

bu yerda 1,4 - ortiqcha mahsulotning o'lchov omilidir.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning hisoblangan qiymati yerni kapitalizatsiya qilish davridagi differentsial rentaning hosilasi sifatida aniqlanishi mumkin. O'z navbatida, differentsial renta (D_r) hajmi quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$D_r = \frac{(M_{o'rt.n} - M_{ish.ind.n.})}{H_m}$$

bu yerda $M_{o'rt.n}$ – - asosiy hosilning o'rtacha narxlari, so'm/sentner;

$M_{ish.ind.n.}$ – mahsulotning individual narxi, so'm/sentner;

H_m – me'yoriy hosildorlik, kg/ga.

Mahsulotning individual narxi bu standart ish haqi, moddiy resurslar, ishlab chiqarishning ichki transport xarajatlari, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va hosilni bozorga olib o'tish uchun transport xarajatlari bilan ta'minlangan standart rentabellikka ko'paytiriladigan xarajatlar summasidir.

Yerdan foydalanish darajasini aniqlashda qo'shimcha ko'rsatkichlar sifatida quyidagilardan foydalanish mumkin:

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy yer maydonidagi ulushi,%;

Jami yer maydonida qishloq xo'jaligiga yaroqli (qishloq xo'jaligiga tayin etilgan) yerlarining salmog'i, (foizlarda ifodalanadi). Bu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Qx_{yer.sal} = \frac{Qx_{t.e.yer}}{J_{yer\ may.}}$$

bunda: $Qx_{yer.sal}$ – qishloq xo'jaligiga yaroqli yer salmog'i, %

$J_{yer\ may.}$ – jami yer maydoni, ga

$Qx_{t.e.yer}$ – qishloq xo'jaligi uchun tayin etilgan yer maydoni, ga

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar tarkibidagi haydaladigan yerlarning ulushi,%;

Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar tarkibini ko'rsatadi. Jumladan, jami qishloq xo'jaligi yerlarida haydaladigan yer salmog'i quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Qx_{yer\ tar.} = \frac{Qx_{yer\ tur.}}{J_{q.x.yer.may.}}$$

bunda: $Qx_{yer\ tar.}$– qishloq xo'jaligi yerlarining tarkibi, %

$Qx_{yer\ tur.}$ - qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydoni, ga

$J_{q.x.yer.may.}$ - jami qishloq xo'jaligi yer maydoni, ga

Qishloq xo'jaligi yer maydonlaridan foydalanish koeffitsienti

Bu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Yer_{f.k.} = \frac{X_{e.m.ga.}}{J_{e.m.ga.}}$$

Bunda: $Yer_{f.k.}$ – yerdan foydalanish koeffitsienti, marta

$X_{e.m.ga.}$ - haqiqatda ekilgan ekin maydoni, ga

$J_{e.m.ga.}$- jami ekin maydoni, ga

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni ko'paytirishni yer resurslaridan foydalanish sezilarli darajada oshgan taqdirdagina muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin. Zamonaviy sharoitda bu alohida ahamiyatga ega.

Intensiv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi yangi mashinalar va texnologiyalar ko'rinishidagi moddiy va pul mablag'lariga, kimyoviylashtirish va meliorativ holatni yaxshilash, ekinlarning istiqbolli navlarni selektsiyasi va duragaylarini, yuqori mahsuldor hayvonlar zotlarini kiritishni o'z ichiga oladi. Bularning barchasi pirovardida yer resurslaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradi.

Iqlim o'zgarishining oqibatlari: tuproqning yemirilishi. O'zbekiston hududi tabiiy-iqlim sharoitiga ko'ra cho'llanish va tuproqning anchagina emirilish jarayonlariga uchragan. O'zbekiston hududidagi eng jiddiy ekologik muammolar quyidagilar: tuproqning sho'rlanishi, eol va suv eroziyasi, yaylovlarda yem-xashak mahsuldorligining pasayishi, o'rmonsizlanish va boshqalar.

Tuproq eroziyasi – agrotizimning asosiy muammolaridan bo'lib, tuproqning ifloslantiruvchilari uchun bufer va filtr bo'lib xizmat qilish, yashash muhitini ta'minlash qobiliyati va bioxilma xillikni ushlab turish kabi funktsiyasiga jiddiy ta'sir qiladi.

Tuproq eroziyasi deganda vaqtinchalik suv oqimi yoki shamol bilan tuproqning ustki qismini uzib olish, ko'chirish va qatlam hosil qilish kabi o'zaro bog'liq bo'lgan jarayonlar yig'indisi tushuniladi. Shuning uchun eroziyaning ikkita turi farqlanadi: suv va eol.

Eol eroziya (shamol eroziyasi, deflyatsiya) – dinamik jismoniy jarayon bo'lib, tuproq buzilishiga olib keladi, yumshoq, qurib ketgan, bo'shab qolgan yer ustidan kuchli shamol o'tganda yuzaga keladi. U chang bo'ron (zarrachalar muallaq holatda) va mahalliy eroziya ko'rinishida namoyon bo'ladi. Aniqlanganki, 2,5 sm qalinlikdagi tuproq qatlami buzilishi bilan har bir gektardan qariyb 15 t gumus, 1000 kg azot, 200 kg fosfor uchib ketadi. Shamol eroziyasi natijasida urug'lar uchib ketadi, qishloq xo'jaligi ekinlari nobud bo'ladi va zarar ko'radi, o'g'itlar yerga singmay daladan tashqari chiqib ketadi, tuproq unumdorligi pasayadi, oxir-oqibat, turli ierarxiyadagi ekologik tizimlar buziladi. Bu esa iqtisodiy, ijtimoiy muammolar yuzaga kelishiga olib keladi. Eol eroziya butun dunyoning arid va yarimarid iqlim sharoitli mamlakatlarida milliy va baynalmilal muammodir.

O'zbekiston hududida 3 viloyat tabiiy sabablarga ko'ra shamol eroziyasiga duch keladi: Qashqadaryo viloyati, Surxondaryo viloyatining janubi-sharqiy chekkalari hamda Farg'ona viloyatining g'arbiy qismi. Bundan tashqari, O'zbekistonning sug'oriladigan yerlarida shamol eroziyasi Farg'ona, Zarafshon vodiylari va Qarshi cho'llarida yoyilgan. O'zbekiston hududi tekisliklarining katta qismidagi tuproq, jumladan, Ustyurt yassi tog'lari, Janubiy Orololdi, Qizilqum o'rtacha eroziyaga uchragan deb baholanadi. Iqlim o'zgarishi bilan eroziya jarayoni kuchaydi. Agar 1965 yilda O'zbekistonda sug'oriladigan maydonning 395,1 ming gektar shamol eroziyasiga uchragan bo'lsa, 2004 yilda esa bu maydon 1,5 martaga ortib 628,4 ming gektarga etdi.

Tuproqning eol eroziyasining intensivligiga, birinchi navbatda, quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: shamolning tezligi va yo'nalishi; tuproq ustki qatlamining fizik-ximik holati; atmosfera va to'shaladigan yuza oralig'idagi chegara qatlamning harorat va shamol gradientlari. Eol eroziyasi jarayonlarining rivojlanishiga antropogen omillarning ta'sir ko'rsatishiga ham hech shubha yo'q. Bu, birinchi navbatda, aholi sonining o'sishi hamda ularni suv va oziq-ovqat resurslari bilan ta'minlash zaruratiga bog'liq. Yerdan intensiv foydalanganda tuproqqa

ortiqcha ta'sir etish birdan kuchayish ro'y beradi. Bu holat uning sho'rlanishi, kimyoviy moddalar bilan zararlanishi (pestitsidlar, og'ir metallar) gumusning kamayishi hamda boshqa salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi.

Arid iqlim sharoitida shamol eroziyasining salbiy oqibatlaridan biri atmosfera havosi changlanganlik darajasining yuqoriligidir. Respublika hududida chang va tuzlar chiqishining asosiy o'chog'i Orol dengizi tubining qurib qolgan qismi, sho'rlangan turg'un ko'l va sho'rhok yerlarning yuzasidir. Koinotdan olingan suratlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, tuz tarkibli changning tarqalish maydoni juda katta hajmlargacha etadi, hatto qo'shni hududlarni ham (Turkmaniston, Qozog'iston, Rossiya) qamrab oladi.

Ko'p miqdorda surunkali tarzda changni havodan nafas olish aholi salomatligiga katta ziyon etkazadi. Chang insonning nafas olish organlari, yurak-tomir tizimiga yomon ta'sir ko'rsatadi, organizmda allergik reaktsiyalarni yuzaga keltiradi. Chang tarkibidagi suvda eruvchan mineral tuzlarning katta miqdorda mavjudligi tuproqqa salbiy ta'sir ko'rsatadi, o'simlikni nobud qiladi, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini pasaytiradi, ayrim hollarda ekinlarning butunlay nobud bo'lishiga olib keladi. Gigroskopik changlar o'simlik barglarining ustini suvsizlantirib, qobiq hosil qiladi; bu esa modda almashinuvining tabiiy jarayonlarini buzadi, fotosintez jarayoniga to'sqinlik qiladi.

O'zgidromet GMITI uzoq yillar mobaynida turli konstruktsiyadagi chang tutkichlardan foydalanib, qumchang bo'ronlari va yalama izg'irinlarning aerozol tarkibida abraziv hamda tuz komponentlarning ta'siridan ko'rilgan muhandislik iqtisodiy zararni baholadi. Deyarli barcha kuzatuv joylarida yog'ingarchilik zichligining anchagina ortishi yuzaga keldi. Bu hududda iqlim o'zgarishi hamda atmosferada tsirkulyatsion jarayonlarning o'zgarishiga, shuningdek, Orol dengizi qurishi dinamikasida birdan qattiq o'zgarishlarga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, cho'l hududlari yuzasiga tushadigan chang miqdori yiliga 9 tonnaG'ga etishi mumkin, sug'oriladigan dehqonchilik hududda chang miqdori yiliga 0,1-1,2 tonna/ga darajasida bo'ladi. Aerozol tuzlarning ekinliklarga ta'siri bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, paxta hosildorligi 5-15%ga, sholi 3-6%ga pasaydi. Tuz ta'siridan makkajo'xori, jo'xori, ozuqa ekinlari, yaylov o'simliklari, qamish kamroq zarar ko'rdi.

Tuproq emirilishiga olib keladigan jarayonlardan ko'riladigan zararni imkon qadar kamaytirish uchun doimiy ekologik monitoring ma'lumotlariga asoslangan bir qator tadbirlar majmuini ishlab chiqish zarur. Shamol eroziyasi bilan kurashning an'anaviy usuli fitomeliorativ tadbirlarni o'tkazishdir. Shu maqsadda iloji boricha uzoq vaqtga tuproq yuzasini vegetativ qoplam bilan yopish, dalani himoyalovchi o'rmon ixota tizimini yaratish hamda asrab-avaylash va boshqalarga e'tibor qaratish lozim. Muammoli hududlarda joylashgan sug'oriladigan yerlar uchun iqlim o'zgarishi sharoitida quyidagi tadbirlar juda zarur: sug'orish uchun katta miqdorda suv talab qilmaydigan qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlab olish hamda navlar bilan selektsion ishlar olib borish; yuqori darajadagi agrotexnika, ekishning asoslangan muddatlari, mineral va organik o'g'itlarni o'z vaqtida solish, imkon boricha, tomchilab sug'orishni qo'llashga rioya qilish (5.2-jadval).

5.2-jadval. Sug‘oriladigan tuproqlarning sifat ma’lumotlari

T/r	Respublika va viloyatlar	yillar	Kadastr guruhlari										Jami, ga	O‘rtacha ball
			Yomon yerlar		O‘rtachadan past		O‘rtacha yerlar		Yaxshi yerlar		Eng yaxshi yerlar			
			Kadastr klasslari											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
			Bonitet bali											
			0-10	10-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
1	Qoraqalpog‘iston R.	1997-2013		181,3	25912.0	226274,4	143333.0	39504,2	12076,5	1396,2			448677,6	41,3
2	Andijon	2013			844.0	22345,5	51996,6	52837,3	62741,3	36573,3	5857.0	67,2	232862,4	57,5
3	Buxoro	2010-2011		262,7	15371,1	48790,9	53825,2	53310,8	46751,6	12714,2	81.0		229130,1	51
4	Jizzax	2018			1249	14643,6	133190.9	91293,2	36708,4	9959,2	2060.6		288391,7	52,3
5	Qashqadaryo	2012-2013			334.1	40742,7	207202.9	111110,2	67181,2	26402,4	7959,5		460118,2	52,3
6	Navoiyqon	2008-2011			4506,5	43141,3	48999.0	39358,6	46333,4	33581,3	19193,4	3729,5	235134,6	60
7	Namang	2007-2015		99,2	5319,8	28386,6	20618,7	25388,4	22621,9	10602,9	1457,1		186434,5	53,2
8	Samarqand	2018				4497.0	55930,4	105422,8	95816,3	39455,1	13525,9	187,1	336845,6	60,3
9	Kitobdaryo	2013			3092,4	13964,3	75733,1	70566,8	53575,7	18772,5	5883,9		271090,1	56
10	Bulung‘ur	2014			489,2	26515,9	103404,6	69828.0	54603,4	6541,8	8,8		267391,7	53
11	Toshkent	2014-2018			690,3	11749,8	54471,5	101080,8	116430,7	42094,3	9639,1	8,9	341347,4	59,9
12	Farg‘ona	2008-2011			5357.6	44899,3	79437,3	58661,3	74163,1	29300,1	5267,9	48,8	296934,2	54
13	Xorazm	2012			2837,4	36094,5	45390,6	69981.0	57666,5	8832,4	46.8	0.0	221049,2	54
	Jami:			383,2	65097,1	571642.9	1075398,1	980861,4	730830,1	276220,4	72668,8	2041,5	3711388,5	55

5.4. Yer islohoti va qishloq xo'jaligida yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari

O'zbekistonda yer-suv munosabatlari to'g'risidagi qonunlari. Agrar islohotlarni amalga oshirishda asosiy muammo yerga egalik qilishdir. Mamlakatimizda yer-suvga oid qonunlari qonunlari davlat, kooperativ, xususiy, jamoaviy va umumiy mulk shakllarining xilma-xilligi va tengligini, shuningdek boshqaruvning barcha shakllarini qo'llab-quvvatlaydi. O'zbekistonda yer islohoti mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlandi. Xususan, aholiga tomorqa yer uchastkalarini ajratib berish oila xo'jaligining rivojlanishiga xizmat qildi. Bular, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 apreldagi «Yer kodeksi»; «Fermer xo'jaligi to'g'pisida»gi. «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi 1993 yil 6 maydagi «Yer solig'i to'g'risida»gi, 1998 yil avgustidagi «Davlat yer kadastri to'g'pisida»gi Qonunlar; Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 17 iyulidagi «O'zbekiston Respublikasida Davlat kadastrining yagona tizimini yaratish va yuritish tartibi to'g'pisida»gi va boshqa hujjatlar yer kadastriga bulgan munosabatni tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, yerga egalik qilish va yerdan foydalanishda yangi shakllar vujudga keldi. O'zbekiston tabiiy-iqlim sharoitlarining - iqlim, relef, tuproq paydo qiluvchi jinslar, gidrologik holatlari murakkabligi bu yerda tuproqlarning xilma xil bo'lishini va qishloq xo'jaligida foydalangan yerlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Tuproq unumdorligini saqlash, yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, meliorativ tadbirlarni samarali tashkil etish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirishning asosiy omili vazifasini o'taydi. Shu bois yurtimizda mazkur sohani isloh qilish asnosi yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Modomiki, shunday ekan, Istiqlol yillari amalga oshirilgan melioratsiya ishlarini sarhisob qilish, xususan, ularning samaradorligini baholash orqali tendentsiyalarini aniqlash va kelgusi istiqbolli yo'nalishlarini belgilab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Cug'orma dehqonchilik mintaqalarida yerlarning meliorativ holati tuproqlarning sho'rlanganlik, sho'rtoblanganlik, gipslashganlik, botqoqlik, sizot suvlarining chuqurligi va sho'rlanganligi darajasi kabi asosiy ko'rsatkichlarga qarab baholanadi. Bu tizimning Mustaqillik

davridagi samaradorligini baholash jarayonini, bizningcha, quyidagi uch bosqichga bo'lib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir:

Birinchisi – 1990-2005 yillar, suv xo'jaligida tarkibiy o'zgarishlar ro'y bergan davr (2003 yilgacha suv xo'jaligi ma'muriy-hududiy boshqaruv asosida boshqarilgan).

Ikkinchisi – 2005-2012 yillar, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash borasida chuqur islohotlar boshlangan davr (2007-2012 yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi qabul qilinib, aniq maqsadlar, meliorativ tadbirlarni amalga oshirishning moliyaviy manbalari va qat'iy rejalar belgilab olindi).

Uchinchisi – 2012 2016 yillar. Bu vaqt oralig'ida yuqorida tilga olingan hujjatda belgilangan vazifalar bajarilishi, ularning ijobiy jihatlarini kuchaytirish va ayni jabhadagi intilishlarning mantiqiy davomi sifatida 2013-2017 yillarga mo'ljallangan Davlat dasturini qabul qilib, ijrosini ta'minlash diqqat markazida bo'ldi.

To'rtinchisi – Yangilanayotgan O'zbekiston davri bo'lib bu 2017 yildan boshlandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 noyabrdagi "2018-2019 yillarda irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi to'g'risida"gi Qarori, 2019 yil 17 iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra mamlakatimizda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yer–suv resruslaridan foydalanish holati tahlil qilindi.

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga va suv resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlarning keng kompleksini izchil amalga oshirish yer va suv resurslari, shuningdek, umuman respublikada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi unumdorligini oshirish imkonini berdi.

Xususan, hozirgi kunda qishloq xo'jaligida 20 million gektardan ortiq, shu jumladan, 3,2 million gektar sug'oriladigan ekin yer maydonlaridan foydalanib, aholining ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlari, iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur xom ashyo yetishtirilmoqda.

Sug'oriladigan maydonlarning unumdorligini oshirish, meliorativ holati va suv ta'minotini yaxshilash maqsadida davlat dasturlari

doirasida keng ko'lamli irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Natijada 2008-2017 yillar mobaynida 1,7 million gektardan ortiq sug'oriladigan maydonlarning suv ta'minoti hamda 2,5 million gektar maydonlarning meliorativ holati yaxshilanishiga erishildi.

Biroq global iqlim o'zgarishi natijasida so'nggi yillarda davriy ravishda kuzatilayotgan suv tanqisligi va ichki irrigatsiya tarmoqlarining asosiy qismi yaroqsiz holatga kelganligi sug'oriladigan ekin yerlarining meliorativ holati yomonlashishiga va yillar davomida foydalanishdan chiqib ketishiga olib kelgan.

Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash nazarda tutildi. Farmonga muvofiq:

1. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi ishlab chiqildi va tasdiqlandi;

2. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasini amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi;

3. 2020-2030 yillarda qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlandi;

4. 2019-2022 yillar davomida qishloq xo'jaligi yerlarida suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilishning prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlandi.

Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirishda quyidagilar nazarda tutiladi:

- foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan va foydalanishga kiritiladigan hamda o'rmon fondi yerlarining meliorativ holati, unumdorligi va suv ta'minotini yaxshilash texnologiyasini joriy qilganlik uchun qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga imtiyozlar berish tizimini yaratish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa yerlarni foydalanishga kiritish maqsadida investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida foydalanishga kiritgan, yaroqsiz suv

quduqlari, sug'orish nasoslari, irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini ta'mirlagan yoki ularni yangidan barpo etgan tadbirkorlik subyektlariga davlat tomonidan kafolatlar berish;

- qishloq xo'jaligi yer uchastkalarini ajratishning shaffof va tezkor tizimini yaratgan holda yanada takomillashtirish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining aniq hisobi yuritilishini va yangilab borilishini ta'minlash, har bir dala konturi kesimida ma'lumotlar bazasini shakllantirish maqsadida barcha hududlarni aerofotos'yomkadan o'tkazish;

- davlat yer kadastri ma'lumotlarining haqqoniy va to'liq shakllantirilishini ta'minlash;

- halqaro moliya institutlarining grant mablag'larini jalb qilish hamda investitsiya loyihalari orqali davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi — yergeoportal.uzni ishga tushirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish agrotexnikasi, yer va suv resurslaridan foydalanish holatini geoaxborot tizimi orqali monitoring qilish, yerni masofadan zondlash tizimlaridan keng foydalanish;

- foydalanilmayotgan yerlar haqidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman (shahar) hokimliklari, davlat xizmatlari agentligi, mutasaddi vazirlik, idora va tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining tuproq unumdorligi, konturi, ularga ekinlarni joylashtirish, hosildorlikni belgilash to'g'risidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman (shahar) hokimliklari va manfaatdor tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etish;

- davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi yergeoportal.uzni yaratish maqsadida Koreya Respublikasi xalqaro «KOICA» jamg'armasining grant mablag'lari doirasida investitsiyaviy loyihasini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa foydalanishga kiritilgan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) qurish uchun yer uchastkalarini ajratish tartibini belgilash;

- foydalanishga kiritiladigan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlari minimal me'yorlarining namunaviy loyihasini ishlab chiqish;

- infratuzilma obyektlarini qurish uchun yer maydonlaridan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomani Adliya vazirligi huzuridagi Davlat xizmatlari agentligi tomonidan berish amaliyotini joriy qilish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berish, shuningdek, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer uchastkalarida meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini saqlab qolgan holda yer uchastkasini vaqtincha foydalanish uchun berish shaklini amaliyotga joriy qilish;

- rentabelligi past bo'lgan paxta, g'alla va boshqa ekinlar yer maydonlarini to'liq xatlovdan o'tkazib, unumdorligi va foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini, shuningdek, ushbu maydonlarda yuqori daromadli ekinlarni joylashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish tizimini tubdan takomillashtirish. Bunda hududlarning tuproq, iqlim sharoitlari va suv bilan ta'minlanganlik darajasi, ichki va tashqi bozorda mahsulotga bo'lgan talab, daromadliligi asosiy mezon bo'lishini ta'minlash;

- suv tanqis hududlarda kam suv talab qiladigan, suvsizlikka chidamli va suv to'plash xususiyatiga ega bo'lgan ekinlarni joylashtirish;

- tarmoqlarni intensiv rivojlantirish talabidan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish sxemalarini takomillashtirish, maydon birligi hisobiga ko'chat sonini maqbul darajagacha oshirish;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlardan bir mavsumda kamida ikkita hosil olish choralarini ko'rish, ushbu maqsadga erishish uchun tezpishar ekinlar urug'i, ko'chatlar, mineral o'g'it, yonilg'i-moylash materiallari va boshqa turdagi resurslar bilan barqaror ta'minlash tizimini yaratish;

- sug'oriladigan ekin yerlaridan yanada samarali foydalanish, tuproq unumdorligi va qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirish maqsadida ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimini joriy qilish;

- xalqaro tajribalarga muvofiq qishloq xo'jaligining yangi yo'nalishlarini (Organic, Global G.A.P. va shu kabilar) joriy qilish va rivojlantirish;

- qishloq xo'jaligi yerlari degradatsiyasining oldini olish va uni keskin kamaytirish hisobiga tuproq unumdorligini oshirish;

- yaylovlardan samarali foydalanish tartibini belgilash, yaylov va lalmi yerlardan foydalanishning ilmiy asoslangan samarali texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish;

- fermer xo'jaligi yoki boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi subyektlar tugatilayotganda yoki maqbullashtirilayotganda unga ajratilgan yer maydonida sarflangan xarajatlar (ko'p yillik daraxtzorlar, tomchilatib sug'orish tarmoqlari va boshqalar) qiymatini hisoblash va qoplash tartibini belgilash;

- bog'lar, tokzorlar, baliq hovuzlarini va issiqxonalar tashkil qilishga yer ajratish tartibini belgilash, foydalanishdan chiqib ketgan yerlarda gidroponika, vertikal fermalar usulida issiqxonalar qurishni qo'llab-quvvatlash;

- suv tanqis, qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va foydalanishga kiritish imkoniyati qiyin bo'lgan yerlarda tayyor zamonaviy issiqxonalarni xorijiy investorlar hamda xorijiy moliya institutlarini jalb qilgan holda qurib, tayyor holda lizingga berish tizimini yaratish;

- qishloq xo'jaligida tuproqdan unumli foydalanish texnologiyalarini joriy etish. Bunda yerga ishlov berish va ekinlarni parvarishlashning ilg'or innovatsiya (Mini till, No till va boshq.) texnologiyalarini amaliyotga izchillik bilan tatbiq etish hisobiga agrotexnik tadbirlar sonini minimallashtirishga alohida e'tibor qaratish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilariga sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati, unumdorligi va suv ta'minotini yaxshilash texnologiyalarini joriy qilish bilan bog'liq xarajatlarini qoplab berish tartibini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning unumdorligi va hosildorligi oshirilishini ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini belgilash;

- yer uchastkalari egalarining tuproq unumdorligini saqlash va oshirishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarni nazarda tutgan holda tabaqalashtirilgan soliq imtiyozlarini joriy qilish;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlardan samarasiz foydalanganlik uchun javobgarlik choralarini kuchaytirish;

- yer va suv resurslaridan samarasiz foydalanishning oldini olishni, yerlarning unumdorligini oshirish va suvni tejovchi agrotexnik tadbirlarning amalga oshirilishini (agrotexnik reglament) huquqiy jihatdan tartibga solish;

- iqtisodiy jihatdan samarasiz, kam hosilli bog‘ va uzumzorlarni yaroqsiz deb topish va ekin yerlar toifasiga o‘tkazish tartibini belgilash;

- har 5 yilda bir marotaba davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan qishloq xo‘jaligi ekin maydonlarida tuproqning agrokimyoviy tahlillari asosida agrokimyoviy xaritalarni ishlab chiqish;

- shahar va shahar atrofidan chiqayotgan oziq-ovqat, xo‘jalik, chorva hamda boshqa organik chiqindilarni to‘plash hamda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llagan holda organik o‘g‘itlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilariga yetkazib berish;

- o‘rmon fondi yerlaridan foydalanishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmini yo‘lga qo‘yish;

- har bir hududning qishloq xo‘jaligi imkoniyatlaridan kelib chiqib, mahalliy va xorijiy kompaniyalarga taqdimot qilish maqsadida «qishloq xo‘jaligi bo‘yicha investitsiya xab»larini yaratish;

- rentabelligi past bo‘lgan paxta va g‘alla maydonlari 50 foizdan yuqori bo‘lgan tumanlardagi barcha ekin maydonlarini irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini qurish, rekonstruktsiya qilish shartlari bilan paxta va g‘allani to‘liq qayta ishlashni tashkil etuvchi klasterlarga berish;

- davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi tomonidan qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orishga yaroqli bo‘lgan yer osti suvlari zaxirasini aniqlash ishlarini amalga oshirish uchun davlat byudjeti hisobidan zarur mablag‘larni ajratish;

- foydalanilmayotgan o‘rmon fondi yerlarida yangi o‘rmonzorlar va dorivor o‘simliklar plantatsiyalarini barpo etish maqsadida foydalanish uchun O‘zbekiston Respublikasining fuqarolariga davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida o‘rmon xo‘jaligi organlari tomonidan 50 yilgacha muddatga ijaraga berishni nazarda tutuvchi qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish;

- tuproq eroziyasi va degradatsiyasi, shamol va garmseldan muhofaza qilish maqsadida biomeliorotiv tadbirlar qo‘llashni kengaytirish, ixotazorlar barpo etish va qayta tiklash hamda o‘rmon

fondi yerlarida cho'l-ozuqabop o'simliklar plantatsiyalari va ularni tashqi ekologik omillardan muhofaza qiluvchi yaylovlarni yaratish;

- qayta tiklanadigan va foydalanishga kiritiladigan yer maydonlarining manzilli ro'yxatini shakllantirish.

Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etilganda soliq imtiyozlari. Barcha sohalarda obi hayotdan unumli va oqilona foydalanish choralari ko'rilmoqda. Xususan, o'z xo'jaligida zamonaviy suvni tejash usullarini joriy etgan yer egalarini rag'batlantirish borasida qator imtiyozlar yaratilmoqda.

O'zbekiston Soliq kodeksining 367-moddasiga kiritilgan o'zgartirishlarga asosan yuridik shaxslar, yer uchastkasining qaysi qismida tomchilatib sug'orishdan foydalanilayotgan bo'lsa, tomchilatib sug'orish tizimi joriy qilingan oydan boshlab besh yil muddatga yagona yer solig'i to'lashdan ozod etilgan.

Mahsulotning tannarxini pasaytirish maqsadida Davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan tomchilatib sug'orish tizimi va suvni tejaydigan boshqa sug'orish texnologiyalari uchun butlovchi buyumlar ishlab chiqaruvchi ixtisoslashtirilgan tashkilotlarga deklaratsiya qilingan narxlar bo'yicha polietilen granula xarid qilish uchun yillik kvotalar ajratiladi.

Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etadigan yer egalariga Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi mablag'lari hisobidan imtiyozli foizlarda kredit olish imkoni ham mavjud. Bu mablag'lardan foydalanganlik uchun imtiyozli foiz stavkasi yillik 6 foiz, bank marjasi esa 3 foiz belgilangan. Bunday kichik foizlarda mablag' berilishi qishloq xo'jaligi tizimda faoliyat yuritayotgan fermerlar va tomorqachilar uchun katta engillikdir.

Qayd etish joizki, 28 ming gektardan ortiq maydonda tomchilatib sug'orish, 118 ming gektarda egiluvchan quvurlar, 28,0 ming gektardan ortiq maydonda egatlarga plyonka to'shab sug'orish usullari joriy etilgan.

Nazorat savollari

1. Nima uchun yer qishloq xo'jaligidagi asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi?
2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatida yerning xususiyatlarini tushuntirib bering.

3. Qishloq xo'jaligida yerning tuproq unumdorligi turlarini aytib bering.

4. Davlat yer fondining yerlari yerdan foydalanuvchilar toifalari bo'yicha qanday tasniflanadi?

5. Qanday qilib qishloq xo'jaligi yerlari an'anaviy haydaladigan yerlarga va teng keladigan haydaladigan yerlarga aylantiriladi?

6. Davlat yer kadastri nima, uning tarkibi va vazifalari nimalardan iborat?

7. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning monitoringi nima uchun amalga oshiriladi?

8. Qishloq xo'jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi metodologiyasi haqida gapirib bering.

9. Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanish samaradorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?

10. O'zbekistonda qishloq xo'jaligida yer-suv munosabatlarini isloh qilishning asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

11. Qishloq xo'jaligi korxonalarini qayta tashkil etishda yerning ulushi qanday hisoblanadi?

12. Qishloq xo'jaligida yer-suv munosabatlarini isloh qilish jarayonida qanday yangi huquqiy shakllar ishlab chiqildi?

6 - MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

6.1. Mehnat resurslari qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

6.2. Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozori

6.3. Qishloq xo'jaligida bandlik va ishsizlik

6.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari

6.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati

6.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko'rsatkichlari

6.7. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo'nalishlari

Tayanch iboralar: *Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika potentsiali, moddiy-texnika resursi, muqobil MTP, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, Fan-texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, mablag'lar, baholash, texnik jihozlar, qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarishni moderinzatsiya qilish.*

6.1. Mehnat resurslari qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

Mehnat tushunchasi va roli. Jamiyat boyligining asosiy manbai va insoniyatning moddiy va ma'naviy boyligini yaratishning asosiy omili mehnatdir. Bu tabiat obyektlarini ularning ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtirish va moslashtirishga qaratilgan oqilona inson faoliyatini anglatadi.

Mehnat jarayoni quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: mehnatning o'zi, maqsadli inson faoliyati sifatida, mehnat predmeti, mehnat vositalari va mehnat natijasi. Ishlab chiqarish vositalarisiz biz mehnat jarayonini tasavvur qila olmaymiz, lekin inson mehnatisiz ishlab chiqarish vositalari hech narsani yarata olmaydi. Faqat mehnat ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi va inson maqsadlarini amalga oshirishga hissa qo'shadi. Shunday qilib, mehnat nafaqat boylikning muhim manbai, balki butun insoniyat hayotining asosiy shartidir.

"Mehnat jarayoni" tushunchasi "ishlab chiqarish jarayoni" tushunchasiga nisbatan torroqdir. Ikkinchisi mehnat jarayonlarining butun majmuasi asosida amalga oshiriladi va ularning har biri tayyor

mahsulotni olishning ma'lum bir bosqichini anglatadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni ba'zan tabiiy omillar ta'sirida inson mehnati ishtirokisiz ham sodir bo'ladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashishi mehnat vositalarini takomillashtirishga, har doim yangi mehnat obyektlarini ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilishga yordam beradi. Biroq, fan va texnikaning rivojlanishiga qaramay mehnat ishlab chiqarish jarayonida hal qiluvchi rolni yo'qotmaydi va inson mehnat jarayonida o'z rolini yo'qotmaydi. Mehnat iqtisodiy kategoriya bo'lib, uning tabiati ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi.

Qishloq xo'jaligidagi mehnatning xususiyatlari. Qishloq xo'jaligidagi mehnat sohaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator xususiyatlarga ega (6.1-rasm).

Qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayonida odam tirik organizmlar - o'simliklar va hayvonlar bilan shug'ullanadi. Shuning uchun mahsulot ishlab chiqarishda biologik qonunlarning talablarini bilish va hisobga olish kerak. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ma'lum o'simlik navlari va chorvachilik zotlaridan oqilona foydalanishga bog'liq.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi iqlim sharoiti va yerning sifatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan alohida iqlim zonalarida bir xil mehnat xarajatlari mutlaqo boshqacha ishlab chiqarish natijalarini beradi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati ishlab chiqarish vaqtining ish davri bilan mos kelmasligi tufayli mehnatdan foydalanish samaradorligiga sezilarli ta'sir qiladi. Qishloq xo'jaligida mehnatning mavsumiyligi munosabati bilan ekin ekish va o'rim-yig'im paytida ishchi kuchiga ehtiyoj ortadi. Shu bilan birga, qish mavsumida o'simliklarni yetishtirish tarmoqlarida ortiqcha ish kuchi mavjud.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishda mehnatning tor ixtisoslashuvi deyarli juda kam. Ishlarning xilma-xilligi va qisqa vaqtning yetishmasligi qishloq xo'jaligidagi ko'plab ishchilar bir qator mehnat vazifalarini birlashtirganiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligida dehqonchilik va chorvachilikda mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish darajasi past. Urug'lik va urug'larni tayyorlash, o'simliklarga agrotexnik tadbirlarni o'tkazish, yig'im-terim va tayyor mahsulotlarni tayyorlashda ishlarning katta qismi o'simliklarni yetishtirishda qo'lda bajariladi. Chorvachilikda

mexanizatsiyalashtirish ozuqa, go'ng taqsimlash, yosh hayvonlarni parvarishlash bo'yicha ishlar qisman olib boriladi (6.1-rasm).

Qishloq xo'jaligida mehnat va dam olishning ijtimoiy sharoiti biroz yomonroq. Mehnat jarayonlarining katta qismi har xil ob-havo va iqlim sharoitlari ta'sirida ochiq havoda amalga oshiriladi. Masalan yuqori va past haroratlar, yog'ingarchilik, quyosh nurlari, chang, ekologiya va boshqalar. Shu bilan birga, aholini ijtimoiy infratuzilma obyektlari bilan ta'minlash darajasi boshqa sanoat va shahar joylardagiga qaraganda ancha past. Bularning barchasi qishloq xo'jaligini noqulay va noestetik qiladi.

6.1-rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat sohasining o'ziga xos jihatlari

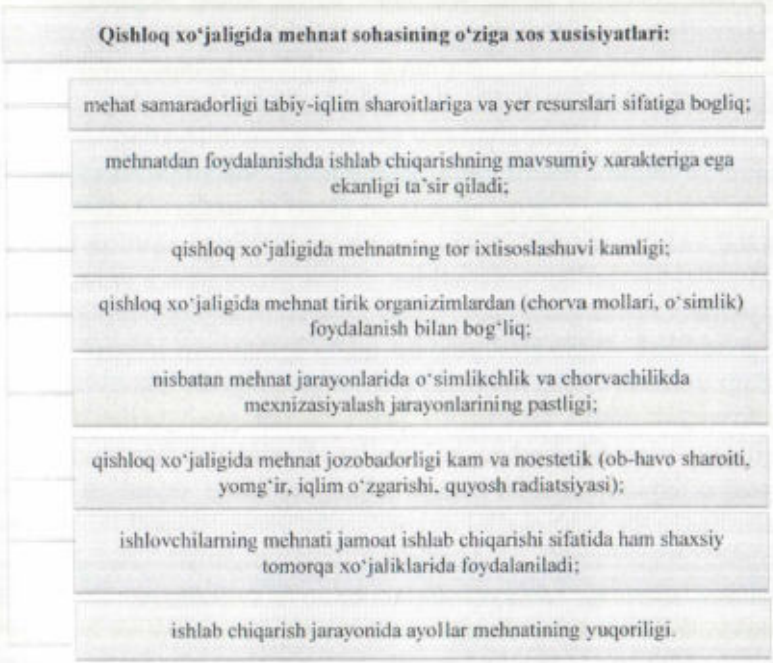

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlariga qaraganda ayollar va nafaqaxo'rlarning mehnatidan ko'proq foydalaniladi. Qishloq xo'jaligidagi ishchilar umumiy sonining

tarkibida ayollar qariyb 40 foizni tashkil etadi, qurilish, transport va o'rmon xo'jaligida ayollar ulushi 20-25 foizni tashkil etadi.

Qishloq joylardagi ishchilarning mehnatidan ijtimoiy ishlab chiqarishda ham, shaxsiy tomorqa xo'jaliklarida ham foydalaniladi. Bu, ayniqsa bozor munosabatlariga o'tish davrida, qishloq aholisining shaxsiy tomorqa xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish tobora ko'payib borayotgan bir paytda yaqqol namoyon bo'ladi.

Qishloq xo'jaligining mehnat resurslari. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi va mehnatning yakuniy natijalari xodimlarning malakasi va mehnat resurslaridan foydalanish darajasiga bevosita bog'liqdir. Qishloq xo'jaligida ishchi kuchining eng samarali va ijtimoiy faol qismi bu ishchi kuchidir. Ishchi kuchi deganda inson zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarni yaratishda foydalanadigan va foydalanadigan jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarining yig'indisi tushunilishi kerak. Bundan kelib chiqadiki, mehnat resurslari mehnat jarayonida insonning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlari amalga oshirilgandan keyingina ishchi kuchiga aylanadi. Shu munosabat bilan, "ishchi kuchi" tushunchasiga qaraganda "mehnat resurslari" tushunchasi biroz kengroq va ko'p qirrali. Ishchi kuchining tarkibiga ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar ham, mehnat jarayonida qatnashmaydigan ammo tegishli sharoitlarda qishloq xo'jaligida ishlatilishi mumkin bo'lgan aholining bir qismi kiradi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq qishloq xo'jaligida ishchi kuchiga mehnatga layoqatli aholi kiradi: 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 54 yoshgacha ayollar. Bundan tashqari, qishloq joylarda yashaydigan o'smirlar va pensiya yoshidagi odamlar ishchi kuchiga kiritiladi. Qishloq xo'jalik korxonalarining mehnat resurslari tarkibi doimiy, mavsumiy va vaqtincha ishlaydiganlar, shuningdek shtatlardagi ishchilarning boshqa toifalari bilan ta'minlangan. Doimiy - bu muddatni ko'rsatmasdan yollangan xodimlarni ham ishlatish holatlari uchrab turadi. Mavsumiy xodimlar yilning ma'lum bir davri uchun hisob-kitob qilinadi lekin 6 oydan oshmaydi va ishda 2 oydan ortiq bo'lmaganlar vaqtincha ishlaydiganlar hisoblanadi. Mazkur salbiy holatlarni bartaraf etish qishloq xo'jaligida ishlovchilarni ham moddiy va ijtimoiy himoya qilish borasida mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga bozor munosabatlarining jadal kirib kelayotgangi, xususan qishloq

xo'jaligining turli sohalarida klasterlarni tashkil etilayotgani yil davomida ish bilan ta'minlash imkonini bermoqda.

Mehnat resurslaridan foydalanish holati. Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanib, unda 3,6 mln mehnat resurslarini bandligi ta'minlanayapti (butun iqtisodiyotdagi band odamlarning 27 foizi). Mamlakatda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diverfikatsiya qilish natijasida 1991 yil qariyib 60 foiz mehnat resurslari band bo'lgan holda 33 foizga kamaygan.

O'zbekistonda 2020 yilning yanvar-sentyabr oylarida mehnat resurslari soni 19 mln 121,3 ming kishini tashkil etib, 2019 yilning shu davriga nisbatan 100,7 foizga yoki 135,5 ming kishiga oshgan. Ishsizlik darajasi 11,1 foizni tashkil etgan[20].

Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlar soni 13 mln 205,2 ming kishini tashkil etib, yilning birinchi yarim yilligiga nisbatan 3,7 foizga (468,5 ming kishiga) oshgan.

Yanvar-sentyabr oylarida rasmiy sektorda band aholi soni 5 mln 673,8 ming kishini tashkil qilib, yilning yanvar-iyun oylariga nisbatan 1,7 foizga yoki 92,6 ming kishiga oshdi.

Norasmiy sektorda band bo'lganlar soni 5 mln 618,8 ming kishini tashkil etib, joriy yilning yanvar-iyun oylariga nisbatan 9,9 foiz yoki 504,2 ming kishiga ortgan. Bu asosan respublikadan tashqariga ishlash uchun chiqadigan mehnat migrantlarining ichki mehnat bozoriga qaytib kelishi hamda mavsumiy ishlar qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ortishi evaziga yuzaga kelgan.

6.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasida ish bilan band aholi soni hududlar va iqtisodiy faoliyat turlari kesimida tahlil etilganda, Jizzax (viloyat bo'yicha jami bandlar soniga nisbatan ulushi 41,8%) va Sirdaryo (48,0%) viloyatlarida qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi sohasi, Navoiy (26,9%), Toshkent (19,9%) viloyatlari va Toshkent shahrida (19,1%) sanoat sohasi, Buxoro (15,2%) va Qashqadaryo (13,9%) viloyatlarida qurilish sohasi hamda Toshkent shahri (68,8 %), Namangan (53,6 %), Samarqand (52,2 %) va Andijon (52,0 %) viloyatlarida xizmatlar sohasi yuqori ulushga ega ekanligi kuzatildi.

[20] Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma'lumotlari 2020 y. Manbaa mehnat uz.

6.1-jadval. Ish bilan band aholi sonining hududlar va iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishi

(2017 yil yanvar-dekabr, jami bandlardagi ulushi, foizda)

Hududlar	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	sanoat	qurilish	xizmatlar
Qoraqal.Respublikasi	29,9	9,4	9,3	51,4
Andijon	26,8	13,9	7,3	52
Buxoro	30,2	13,3	15,2	41,3
Jizzax	41,8	9,8	6,7	41,7
Qashqadaryo	28,1	8,4	13,9	49,6
Navoiy	22,3	26,9	12,3	38,5
Namangan	25,2	12,3	8,9	53,6
Samarkand	28,4	12,2	7,2	52,2
Surxondaryo	36,9	6,4	8,8	47,9
Sirdaryo	48	9,2	6,7	36,1
Toshkent	26,2	19,9	9,5	44,4
Farg'ona	27,6	16,9	7,9	47,6
Xorazm	35,6	8	9,5	46,9
Toshkent sh.	0,9	19,1	11,2	68,8
Respublika buyicha	*27,3*	*13,5*	*9,5*	*49,7*

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Mamlakatimizda Harakatlar strategiyasiga muvofiq aholi bandligini ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilab olingan. Xususan, 2020 yil 10 oktyabrda "Aholi bandligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi.

Shuningdek, aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan chora - tadbirlar amalga oshirilishining moliyaviy manbalari shakllantirildi. Xususan, mustaqillik yillarida birinchi bor respublika byudjetidan to'g'ridan-to'g'ri Bandlikka ko'maklashish jamg'armasiga 2018 yilda 150 milliard so'm ajratildi, 2019 yildan boshlab esa 300 milliard so'mdan kam bo'lmagan miqdorda mablag'lar ajratilishi byudjet parametrlarida belgilandi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzurida yangi ish o'rinlari tashkil etishni rag'batlantirish hududiy jamg'armalari tashkil etildi, ularda mahalliy byudjetlar daromadlarining prognoz parametrlarini oshirib bajarishdan tushadigan 40 foizgacha bo'lgan miqdordagi daromadlar shakllantirilmoqda. Shakllantirilgan mablag'lar

"Mikrokreditbank", "Agrobank" va Xalq bankida kredit liniyalarini ochish va yangi ish o'rinlari tashkil etishni nazarda tutuvchi kichik va miniloyihalarni amalga oshirish uchun mikrokreditlar ajratish maqsadida yo'naltirilmoqda.

Ikkinchidan, aholi bandligini ta'minlash bo'yicha bir nechta muhim, faol instrumentlar joriy etildi. Xususan, Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan tadbirkorlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsiz shaxslarga, aholining ijtimoiy ehtiyojmand qatlamlarini kvota sonidan ortiq ishga qabul qilgan tashkilotlarga, aholi bandligiga ko'maklashish markazlarining yo'llanmasi bo'yicha ishga qabul qilingan xodimlarni kasbga qayta o'qitish va malakasini oshirish uchun ish beruvchilarga bir martalik subsidiyalar berilishi joriy etildi.

2019 yilda subsidiya va grantlarning ajratilishi uchun Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan 8,1 milliard. so'm belgilangan, shuning evaziga 8 mingta ishsiz shaxsning bandligi ta'minlanadi.

Uchinchidan, aholining ish bilan bandligini ta'minlash uchun bir nechta muhim imtiyozlar berildi, jumladan:

– qishloq tumanlarida aholi soni 5 ming kishidan kam bo'lgan aholi punktlarida sartaroshxona, yakka tartibdagi buyurtmalar bo'yicha kiyim tikish, poyabzal ta'mirlash xizmatlarini ko'rsatish, jamoat hammomlarini tashkil etish bo'yicha yakka tartibdagi tadbirkorlar 2023 yil 1 iyulgacha barcha turdagi soliqlar to'lashdan ozod etilgan;

– yakka tartibdagi tadbirkorlar har bir yollangan xodimga to'lanadigan qat'iy belgilangan soliqni to'lashdan ozod etilgan, yuridik shaxs tashkil etmagan holda ish boshlagan oilaviy tadbirkorlik subyektlariga 3 nafargacha mehnatga layoqatli yoshga to'lgan boshqa yaqin qarindoshlarini jalb etish huquqi berilgan. Ushbu imtiyozlar ta'sirida yangi ro'yxatdan o'tgan yakka tartibdagi tadbirkorlar soni 2018 yilda 2017 yilga nisbatan 28 mingdan 90 mingga oshgan, shu jumladan qishloq joylarda maishiy xizmatlar ko'rsatish sohasida 36,1 mingga ko'paygan, yakka tartibdagi tadbirkorlarda yollanib ishlaydigan xodimlar soni 93 mingga ko'paygan.

Shuningdek, 2020 yilning 9 oyi davomida Xitoy tajribasi bo'yicha yurtimiz bo'yicha 8,7 ming gektar foydalanilmayotgan yer maydonlarini o'zlashtirish orqali 412 ta kooperativlar tashkil etilib, kooperativlarga 19,2 ming nafar ishsiz, kam ta'minlangan va kambag'al oila a'zolari biriktirilgan va ularga kooperativlarning ustav fondiga a'zolik ulushi

sifatida 45,0 mlrd.so'm subsidiya mablag'lari ajratilgan. Shaxsiy tomorqalarni rivojlantirish uchun 30,8 ming kam ta'minlangan, ayniqsa "temir daftar"ga kiritilgan oilalarga engil tipdagi issiqxona qurish, shaxsiy va dala tomorqasida ekishga urug'lar va ko'chatlar hamda sug'orish vositalarini harid qilish uchun 84,6 mlrd.so'm subsidiya berilgan[21].

6.2. Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozori

Mehnat bozori tushunchasi. Mehnat bozori iste'mol tovarlari, kapital tovarlar, investitsiya va moliyaviy-kredit bozorlari bilan bir qatorda bozor mexanizmining ajralmas qismidir. Umuman bozor iqtisodiyotining faoliyatisiz uning rivojlanishi mumkin emas.

Mehnat bozori - bu mehnatni takror ishlab chiqarish uchun hayotiy vositalar fondiga ishlash uchun individual qobiliyatni almashtirish jarayonida yuzaga keladigan murakkab munosabatlar tizimi. Mehnat bozorini mehnat bozori deb tushunish kerak, chunki ishchi kuchi tovar emas va shuning uchun bozor munosabatlarining ob'yekti bo'lishi mumkin emas. Mehnat bozorining shakllanishi erkin bozorda tovar sifatida mehnatga ega bo'lgan erkin ishchining paydo bo'lishini anglatadi.

To'liq huquqli, raqobatbardosh mehnat bozorining mavjudligi va ishlashi bir qator shartlarni bajarishni talab qiladi. Ularning asosiylari:

- mehnat bozorida talab va taklif tomonlarini ifodalovchi ko'plab mustaqil subyektlar;
- mehnat bozorida xo'jalik yurituvchi subyektlarning xatti-harakatlarini bozor motivatsiyasi;
- mehnat bozorlaridagi subyektlar uchun iqtisodiy tanlash erkinligi;
- mamlakat iqtisodiyotidagi umumiy raqobat muhiti.

Mehnat bozori, boshqa barcha bozorlar singari, narxlar muvozanati asosida ishlaydi. "Mehnatning bozor bahosi, - deb yozgan A. Smit," bu talab va taklif o'rtasidagi munosabatlarning tabiiy ta'siri tufayli haqiqatan ham to'lanadigan narx: ish kam arzon bo'lsa mo'l-ko'l bo'lganida mehnat qimmat bo'ladi"[22].

---

[21] Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma'lumotlari. 2020 y. Manba: www. mehnat.uz

[22] Смит А. Исследование о природе и причинах богатств народов. Пер. с англ. Петрозаводск, 1993. 320 с.

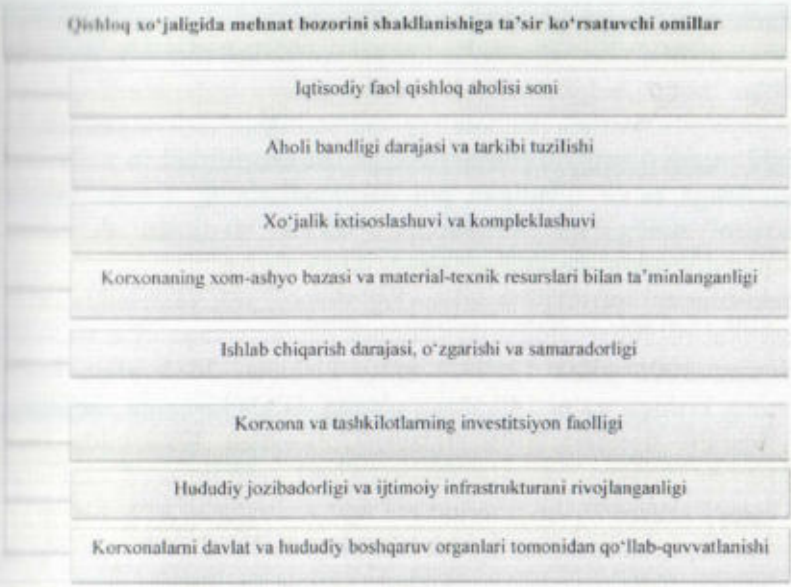

6.2-rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorini shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Mehnatni jamoatchilik bahosiga mos keladigan muvozanat narxi mehnat xizmatlarini yetkazib berish shartlari bilan mehnatning cheklangan mahsuldorligiga mos keladigan darajada belgilanadi. Mehnatning muvozanat bahosi ish haqining mavjudligini ta'minlaydigan va jismoniy zaruriy vositalar minimumiga yaqin bo'lgan ish haqi darajasiga mos kelishi kerak.

Mehnat narxiga bir qator omillar ta'sir qiladi, ular orasida:

- eng kam ish haqi, iste'mol savatining minimal miqdoridan kelib chiqib, hayotning fiziologik minimumini ta'minlaydi;
- me'yorni qoplash va mehnatni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan yashash vositalarining narxi;
- mehnat bozori sharoitlari, talab va taklifning ta'siri.

Mehnat bozori talab va taklif toifalariga asoslanadi. Talab ish beruvchilar mintaqasida mavjud bo'lgan ishchi kuchiga bo'lgan talabga qarab belgilanadi. Ish kuchi ma'lum bir mintaqa aholisining mehnat qilish qobiliyatiga qarab shakllanadi (6.2-rasm).

Ish kuchiga talab ish joylari mavjudligi, mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar, investitsion salohiyat va uning tarkibiy tuzilishi kabi omillar bilan belgilanadi, o'z navbatida ishchi kuchi taklifi mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mavjudligiga, yollangan ishchi yoki tadbirkorning demografik sharoitlariga, ist'emol fondi va mehnatni rag'batlantirishga ta'sir qiladigan pul daromadlarining nisbati, ishchi kuchi va jamiyatning moliyaviy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga bog'liq.

O'zbekistondagi mustaqillik yillaridagi demografik vaziyatdan kelib chiqib mehnat resurslari dinamikasi ijobiy tendentsiyaga ega. Mehnat resurslari soni 2005 yilda 12594,0 ming kishidan 2018 yilga kelib 18835,6 ming kishiga ya'ni 149,5%ga o'sgan. O'zbekistonda aholining ish bilan bandlik darajasi 2005 yildagi 72,3foizdan 2018 yilda 70,4 foizga pasaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi mehnat bozorida asosiy muammo bu mavjud mehnat resurslarini to'la samarali inklyuziv bandligini ta'minlash bo'lib hisoblanadi. Bu davrda aholining iqtisodiy faollik darajasi 72,3 % dan 77,7% ga oshdi. Aholining iqtisodiy nofaollik darajasi 27,7% dan 22,3 % ga tushdi va ishsizlik darajasi 5,4% dan 9,3% ga o'sdi (6.2-jadval).

Qishloq mehnat bozori milliy mehnat bozorining tarkibiy qismi bo'lib, hudud bo'yicha qishloqda joylashganligi, unda agrar munosabatlar ustunlik qilishi bilan ajralib turadi.

Qishloq mehnat bozorining asosiy xususiyatlarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

-mehnat bahosining monopsoniya xususiyatiga egaligi. Ma'lumki, monopsoniya xususiyatiga ega mehnat bozori deyilganda bir xaridorga (ish beruvchiga) ko'p sonli sotuvchilar (yollanma xodimlar) to'g'ri kelishi tushuniladi. Chunki, xuddi ayrim shaharlarda yagona korxona mavjud bo'lganidek, ko'pchilik qishloq joylarida asosiy xo'jalik yurituvchi subyektlar–fermer xo'jaliklari yoki qishloq xo'jaligi korxonalari yagona ish beruvchi bo'ladilar;

-shahar mehnat bozorlaridan farqli ravishda qishloq mehnat bozorlari hudud birligiga to'g'ri keladigan ishchi kuchi va ish joylarining kamligi, turar joy bozori va ijtimoiy infratuzilmalarning rivojlanmaganligi oqibatida ishchi kuchi harakatchanligi pastligi xususiyatlariga egadir;

-qishloq joylarida ishsizlikning shaharlardagiga qaraganda jiddiy ravishda davomiyligi. Bu mazkur hududlarda yangi ish joylari yaratish sur'atlari nisbatan sustligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, qishloqdagi institutsional islohotlar natijasida mehnat unumdorligining sezilarli ravishda ortishi ortiqcha ishchi kuchlarining bo'shatilishiga olib keldi .

6.2-jadval. O'zbekiston Respublikasida mehnat bozorining asosiy indikatorlari(yillik o'rtacha)[23]

Ko'rsatkichlar	2005y.	2010y.	2015y.	2017y.	2018y.
Mehnat resurslari, ming kishi	12594.0	16504,2	17663,1	18672,5	18835,6
Iqtisodiy faol aholi soni, ming kishi	10196	12286,6	12850,1	14357,3	14641,7
Aholining iqtisodiy faolik darajasi, % da	72,3	70,7	70,0	76,9	77,7
Iqtisodiyotda bandlarning o'rtacha yillik soni, ming kishi	8983,0	11628,4	12223,8	13520,3	13273,1
Bandlik darajasi, % da	72,0	66,9	66,6	72,4	70,4
Ishsizlar soni, ming kishi	658,2	658,2	626,3	837,0	1368,6
Ishsizlik darajasi, % da	5,4	5,4	4,9	5,8	9,3
Iktisodiy nofaol aholi, ming kishi	3575,6	4439,4	4714,2	4315,2	4193,9
Iqtisodiy nofaollik (passivlik) darajasi, % da	27,7	25,5	25,7	23,1	22,3

[23] O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to'plam.-T., 2019.-43-bet.; O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2005-2018 yillar.-T.: O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mexnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi.

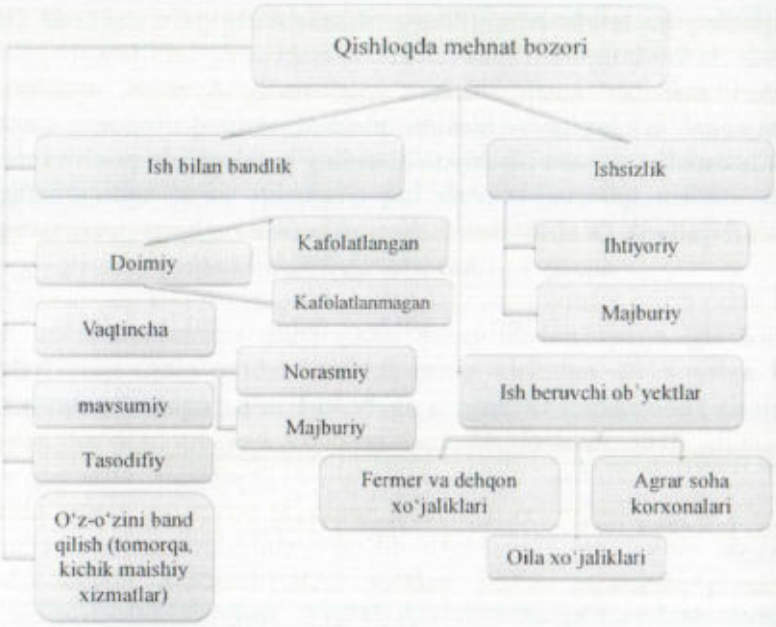

6.3-rasm. Qishloqda mehnat bozori[24]

O'zbekistonda, dunyoning ko'plab boshqa joylarida bo'lgani kabi, vaqtinchalik bandlik ham keng tarqalmoqda. Afsuski bunday holat ish beruchilarni ham qanotlantimoqda yoki aksincha ularga mayfaat keltimoqda. Ikkinchi tomonda ishlovchiga vaqtinchalik mablag' manbasi sifatida xizmat qilmoqda. Odatda to'liq ish kunida ishlash imkoni bo'lmagan, yoki oila tashvishi yoki talabalar kabilar foydalanishga harakat qilishadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda qabul qilgan "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3680 son Qarori qabul qilindi. Qarorda belgilanadiki: "dehqon xo'jaligi va 4 sotixdan kam bo'lmagan tomorqa yerida band bo'lgan yoki ushbu uchastka qoramol yoxud 50 boshdan kam bo'lmagan parranda parvarishlayotgan jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari pensiya

[24] Muallif ishlanmasi

jamg'armasiga yiliga eng kam oylik ish haqining bir barobari miqdorida sug'urta badali to'lagan taqdirda, sug'urta badali to'lagan yil mehnat stajiga kiritiladi" [25]. Bu qaror Respublikamiz qishloq hududlarida yashayotgan uy xo'jaliklaridagi yashirin ishsizlikni bartaraf etib ularni iqtisodiy faollikga yo'naltiradi.

Mehnat bozorining segmentatsiyasi. Mehnat bozori o'ziga xos segmentatsiyaga ega. Mehnat bozorida segmentatsiyalashning mohiyati shundan iboratki, ma'lum tarmoqlar va kasblarda nogiron ishchilarning ayrim toifalari segmentlangan bozordan tashqariga chiqmaydi va boshqa bandlik sohalarida boshqa ishchilar bilan raqobatlashmaydi. Xodimlarning raqobati bozor segmenti doirasida amalga oshiriladi.

Mehnat bozorining uchta o'ziga xos segmentlari mavjud: birlamchi mehnat bozori; ikkilamchi mehnat bozori; ishsizlik.

Birlamchi mehnat bozorining segmenti yuqori ish haqi, yaxshi mehnat sharoitlari, barqaror bandlik, xizmatga ko'tarilish imkoniyati, shuningdek ijtimoiy sharoitlar bilan ta'minlangan (kvartira, oziq-ovqat, xizmatlar va kafolatli nafaqa to'lovlari) ishchilarni o'z ichiga oladi. Ikkilamchi mehnat bozoriga kiradigan mehnatga layoqatiz ishchilar guruhlari umuman boshqacha pozitsiyada. Ular ko'pgina imtiyozlardan qisman yoki to'liq mahrum, ba'zida ular ishlab chiqarishni to'xtatish va qisqa muddatli tayyorlashni kutishadi. Ushbu guruhda ishchilarni eng tez-tez qisqartirish va ishdan bo'shatish. Mehnat bozorining ushbu segmenti doimiy ishlaydigan ishchilar, shuningdek jalb qilingan ishchilardan iborat. Mehnat bozorining segmentlanishi quyidagi sohalarga bo'linadi (6.4-rasm).

[25] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda qabul qilgan "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3680 sonli qarori

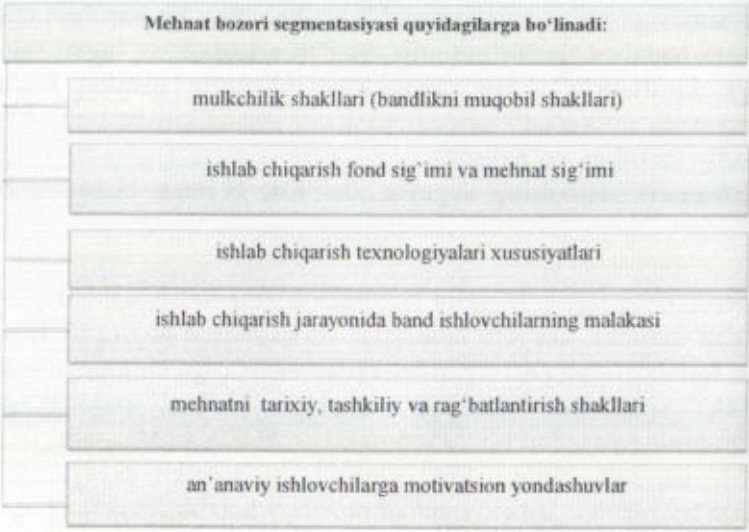

6.4- rasm. Mehnat bozorining segmentlanishi

Mehnat bozorining maxsus segmenti ishsizlardir. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 maydagi yangi tahrirda qabul qilingan "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi qonuniga binoan ishsizlar 16 yoshdan boshlab to pensiyaga chiqish huquqini olishgacha bo'lgan yoshdagi, ishga va ish haqi (mehnat daromadi)ga ega bo'lmagan, haqiqatda ish qidirayotgan, mehnat qilishga, kasb-kor tayyorgarligi va qayta tayyorgarlikdan o'tishga tayyor shaxs sifatida ish bilan ta'minlash davlat xizmatlarida ro'yxatga olingan va shu xizmatlar maqbul keladigan ishni taklif qilmagan, lekin mehnatga layoqatli shaxslar ishsizlar deb hisoblanadilar[26].

Mehnat bozorining segmentatsiyasiga quyidagi omillar ta'sir qiladi.

- xodimlarning ta'lim va kasbiy darajasi;
- ishchilarni jinsiga qarab kamsitish;
- etnik va diniy xususiyatlar;
- ishchilarni yoshiga qarab kamsitish.

Yuqori malakali ishchilar, yuqori malakaga ega bo'lgan ishchilar, qoida tariqasida, raqobatdosh mehnat bozorida g'olib chiqishadi va

[26] O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 maydagi yangi tahrirda qabul qilingan "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi qonuni. Manba: www.lex.uz.

ma'lum bir lavozimga ishga qabul qilishda ustunlik beriladi. Shu bilan birga, erkaklar etakchi va yanada malakali lavozimlarga, ayollar kamroq obro'li ishlarga jalb qilinishi ularning malaka va maoshlari past holatlari ham mavjud.

Kamsituvchi omil, shuningdek, ma'lum bir sohalarda o'rta yoshdagi ishchilarni yollash, yoshlar guruhlari esa kasbiy va ish darajasining pastligidir.

Shunday qilib, mehnat bozorini segmentatsiyalash iqtisodiyotdagi ish o'rinlarini ish kuchiga bo'lgan talab va mehnat xizmatlari narxiga qarab taqsimlashga asoslangan.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozorlarining tasnifi.

Mehnat bozorining ikki turi mavjud: ichki va tashqi. Ichki bozor korxona ichidagi xodimlarning harakatiga asoslanadi. Nisbatan alohida ichki mehnat bozorlarining paydo bo'lishi ushbu ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan o'ziga xos talablar bilan belgilanadi. Kompaniya mehnatni o'qitish ish joyida bevosita o'tkazilishi kerak. Ichki bozorlarda ish sharoitlari va ish haqi ma'muriy qoidalar bilan tartibga solinadi.

Tashqi mehnat bozori ishlab chiqarishni davriy rivojlantirish ehtiyojlariga javob beradi va ichki bozor iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga mos keladi.

Milliy mehnat bozori mintaqaviy bozorlarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Mintaqaviy mehnat bozori, o'z navbatida, viloyat, tuman, shaharning hududiy bo'linishiga mos keladigan mahalliy mehnat bozorlaridan iborat.

Mehnat bozorining mintaqaviy segmentatsiyasi ishchi kuchi taklifini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki uni ko'paytirish asosan ma'lum bir hududda amalga oshiriladi. Ishchi kuchi aholining ijtimoiy-demografik tuzilishiga, ijtimoiy foydali ishlarning bandlik tuzilmasiga va yollangan ishchilarning kasbiy malaka tuzilishiga qarab shakllanadi.

O'z navbatida, ishchi kuchiga talab tabiiy resurslar sharoiti, mintaqaviy va iqtisodiy xususiyatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tezlashishi, investitsiya va ijtimoiy siyosat ta'sirida o'zgarib boradi.

6.3. Qishloq xo'jaligida bandlik va ishsizlik

Bandlik tushunchasi. Iqtisodiy kategoriya sifatida bandlik bu mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy mahsulot yaratish borasidagi

faoliyati. To'liq bandlik iqtisodiy faol aholiga nisbatan hisobga olinadi. Bularga mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan shaxslar kiradi. Iqtisodiy faol aholining mehnat holati ma'lum bir davrda ishlagan kunlar soniga qarab belgilanadi.

Iqtisodiy faol aholi toifalariga quyidagilar kiradi:

- ish haqi to'lanadigan shaxslar (ishchilar va xizmatchilar);
- doimiy ishchilar, ish haqi to'lanmagan oila a'zolari;
- mavsumiy ishchilar, ish haqi to'lanmagan oila a'zolari;
- mavsumiy va tasodifiy ishchilar, obyektiv sabablarga ko'ra vaqtincha ishlamayotgan shaxslar;
- talabalarni o'qishni yarim vaqtda ishlash bilan birlashtirish;
- o'quvchilar va ish joyida kasbiy tayyorgarlikdan o'tgan va stipendiya yoki maosh oladigan shaxslar.

Xulosa qilib aytganda -bandlik ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, mehnatga layoqatli aholi qatlamini ijtimoiy-foydali faoliyat turlarida ishtiroki shakli sifatida aniqlash mumkin va shunga mos daromad oladigan, yoki ish o'rinlariga bo'lgan talabni ta'minlaydigan iqtisodiyoting holatini ifodalaydi [27]. Bandlikning samarali xarakteri daromad keltiradigan ijtimoiy foydali faoliyat bilan shug'ullanishni va ish o'rinlarining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiqligini ko'zda tutadi.

Iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq ish o'rinlari deganda insonga o'zining shaxsiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish, fan va texnika yutuqlaridan foydalanib, yuqori mehnat unumdorligiga erishish hamda ishchi va uning oilasining me'yorida takror ishlab chiqarilishini kafolatlaydigan, yetarli ish haqiga ega bo'lish imkoniyatini beradigan ish o'rinlari tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi [28] da hamda O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi qonunida bandlik kengroq, fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan, mehnat daromad keltiradigan ijtimoiy foydali faoliyatlari sifatida ta'riflanadi[29].

---

[27] Slezinger G.E. Trud v usloviyax ro'nochnoy ekonomiki. M. Infra-M -1996.-C.51.

[28] O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi. -Toshkent.: "Adolat", 1996. -256 b.

[29] O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahriri) 2-moddasi,1998 yil 1 maydagi 616-I sonli O'zR Qonuni bilan tasdiqlangan. //http // www.lex.uz

Iqtisodiyot tarmoqlari tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, sanoatda band bo'lganlarning ulushi 2005-2018 yillarda 13,2% dan 13,7% ga o'sdi, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida band bo'lganlar ulushi esa 29,1% dan 14,6% ga kamaydi. Qurilish hamda tashish va saqlash, savdoda band bo'lganlarning ulushi oshdi. Ta'lim, sog'liqni saqlash sohalarida ish bilan bandlarning iqtisodiyotda band bo'lganlarning umumiy sonidagi ulushlari tahlil davrida pasayish tendentsiyasiga ega bo'ldi.

Ta'kidlash joizki, mehnat resurslarining 22,3 foizini iqtisodiy nofaol aholi, ishsizlik darajasining 9,3 foizga yaqinni tashkil etishi mehnat resurslaridan unumli foydalanish borasida foydalanilmayotgan zahiralar hamda muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Shu boisdan mehnat resurslaridan to'liq, oqilona va samarali foydalanish omillaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Yurtimizda yiliga 1,5 million odamni ishga joylashtirishga ehtiyoj bo'lsa-da, o'tgan yili Bandlikka ko'maklashish markazlari atigi 248 ming kishini yoki 16,5 foizini ishga joylashtirgan. Buning asosiy sabablari ish faoliyatidagi eskirgan shakl va usullar hamda bandlik muammolarini hal etishdagi rasmiyatchilik bilan bog'liq"[30].

Ushbu keltirib o'tilgan holat mamlakatimizda mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan aholi yil sayin ortib bormoqda. Agar iqtisodiyotning bu sektorida bandlar soni 2013 yilda 4239,2 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda bu raqam 4308,0 ming kishiga teng bo'lgan. Ya'ni buguni kunda jami ish bilan band aholining 32,4 foizi norasmiy sektorda band hisoblanadi.

[30] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 2017 yil 16 yanvar, №11 (6705).

6.3-jadval. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha band aholi soni (foizda)[31]

Tarmoqlar	2005y	2010y	2015y	2017y	2018 y	2020 yil, 1-yarim yillik
Iqtisodiyotda jami bandlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan tarmoqlarda:						
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	29,1	26,8	27,6	27,3	24,6	26,6
Sanoat	13,2	13,8	13,6	13,5	13,7	13,2
Qurilish	8,4	8,9	9,3	9,5	11,5	9,9
Savdo	8,9	10,6	10,8	11,0	13,2	10,2
Tashish va saqlash	4,4	4,4	4,7	4,8	5,7	4,5
Yashash va ovkatlanish bo'yicha xizmatlar	2,2	2,1	2,3	2,3	2,4	
Axborot va aloqa	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	
Moliya va sug'urta faoliyati	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6	
Ta'lim	9,4	9,5	8,5	8,2	8,9	8,3
sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish	5,0	5,1	4,6	4,5	5,2	4,8
san'at, ko'ngil ochish va dam olish	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6	
boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatish	17,2	17,1	17,1	17,4	23,0	22,4

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida inklyuziv bandlikni ta'minlashda barqaror va samarali "aqlli ish o'rinlari"ni yaratish muammosi turibdi[32]. Chunki rivojlangan davlatlarda yangi ish o'rinlarini tashkil etishga yuqori talablar qo'yilmoqda. Ularga: kafolatlangan bandlik, ijtimoiy himoya, normal mehnat sharoiti va minimal ish haqi darajasi. Bu turdagi xarajatlar ba'zi bir rivojlangan davlatlarda bir ish o'rin uchun (1800 evroga) bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda esa yangi ish o'rinlarini tashkil etishga bunday talablar yo'q. Masalan

[31]O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to'plam.-T., 2014.-47-bet; O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2010-2016 yillar.-T.. O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mexnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi.

[32]Чепел С. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана. // Издательство IFMR 2014. – 214 s.

qishloq aholisiga davlatdan belgilangan talablarga asosan yirik shoxli qoramol olib berish bilan yoki uni biror bir xunarmandlar uyushmasiga a'zo qilib qo'yish bilan uni ish bilan bandlar safiga qo'shish mumkin. Natijada davlat statistika qo'mitasi belgilangan darajada daromadni ta'min eta olmaydigan va qisqa muddatlarda yo'q bo'lib ketadigan nobarqaror ish o'rinlarini ifoda etadi.

Qishloq xo'jaligida bandlik o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular sohadagi bandlikning iqtisodiy sharoitlari bilan bog'liq. Qishloq xo'jaligida mehnat yer bilan uzviy bog'liqdir. Bu yerda yer mehnat munosabatlarining moddiy tashuvchisi sifatida ishlaydi. Mehnat natijalariga tabiiy biologik jarayonlar sezilarli darajada ta'sir qiladi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish va mehnatning mavsumiyligi bilan bog'liq holda ijtimoiy ishlab chiqarish tomonidan ishchi kuchiga talab notekis. Bunda doimiy va mavsumiy ishchi kuchlari farq qiladi. Doimiy ishchilar asosan doimiy miqdordagi ishlarni bajarishga va mavsumiy mehnat mavsumiy ishlarga jalb qilinadi.

Miqdoriy jihatdan qishloq xo'jaligida bandlik ikki shaklda namoyon bo'ladi: to'liq va to'liqsiz. To'liq ish bilan ta'minlash xodimlarning yil davomida ishlashini kafolatlaydi. Bular asosan chorvadorlar, traktoristlar, mutaxassislar va ishlab chiqarish menejerlari. To'liqsiz ish bilan bandlik to'liqsiz ish kuni, to'liq hafta ish kuni, to'liqsiz oylik ish kuni va to'liqsiz yillik ish kuni bilan tavsiflanadi. Ushbu toifaga ot sporti bilan shug'ullanadigan ishchilar, traktoristlarning ayrim guruhlari, nafaqadagi ishchilar va mavsumiy ishlarda jalb qilingan xotin-qizlar va hakazolar kiradi.

Band fuqarolarga quyidagilar kiradi:

- to'liq yoki qisman ish haqi evaziga ishlaydigan xodimlar, shu jumladan mavsumiy va vaqtinchalik ishchilar;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan;
- o'zlarini mustaqil ravishda ish bilan ta'minlash;
- yordamchi sohalarda band bo'lgan va shartnomalar bo'yicha mahsulot sotgan;
- fuqarolik-huquqiy shartnomalar bo'yicha ishlarni bajarish, shuningdek ishlab chiqarish kooperativlari a'zolari.

To'g'ridan-to'g'ri mehnat bozorida band bo'lmagan subyekt - band bo'lmagan aholi hisoblanadi. U quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- korxonalarda ishdan bo'shatilgan yoki hech qachon ishda qatnashmagan va ishlashni istamaydigan, yashash uchun qonuniy manbalari bo'lmagan shaxslarning ixtiyoriy ishsizligi;

- turmush o'rtoqlardan biri yoki ota-onasi yoki ularning qaramog'ida bo'lganlar hisobiga yashaydigan aholining ixtiyoriy ishsizligi;

- ishlab chiqarish tufayli turli sabablarga ko'ra ishdan bo'shatilgan, bitta ish joyidan bo'shatilgan, ammo mehnat birjasida ro'yxatdan o'tishga vaqtlari bo'lmagan aholining majburiy ishsizligi;

- majburiy ishsizlik - ishsizlar, ya'ni ishlashni va daromad olishni istagan va mehnat birjasida ro'yxatdan o'tgan odamlar.

Qishloq xo'jaligidagi bandlik faoliyatini moliyalashtirish manbalari quyidagilar (6.5-rasm).

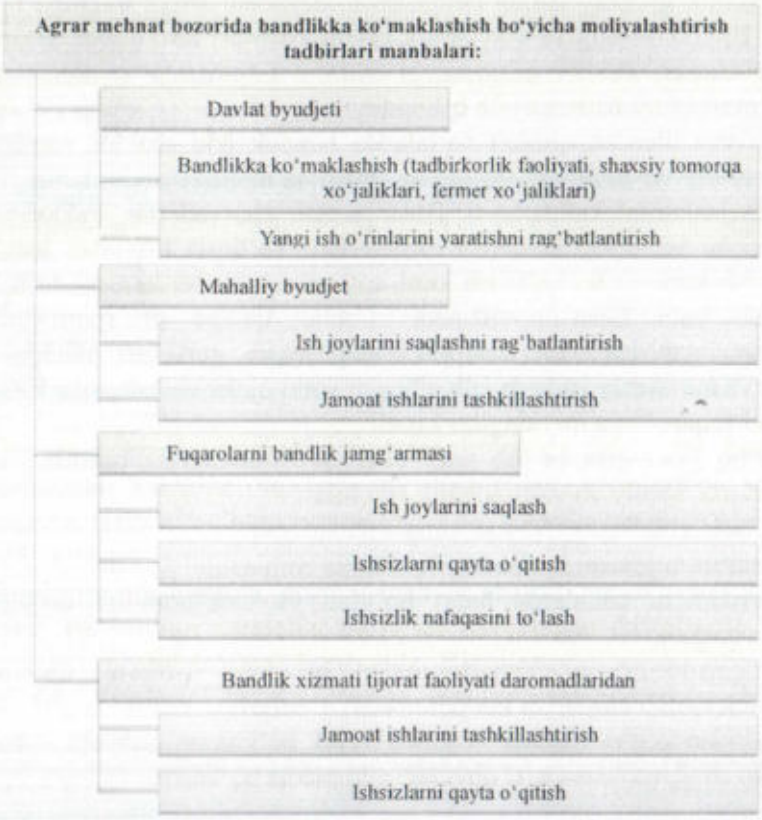

6.5-rasm. Qishloq xo'jaligida bandlik faoliyatini moliyalashtirish manbalari

Ishsizlik tushunchasi va turlari. Ishsizlar - bu ish va daromadga ega bo'lmagan, munosib ish topish uchun bandlik xizmati tomonidan ro'yxatga olingan, ish qidirayotgan va uni boshlashga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli fuqarolar. Qishloq xo'jaligida ishsizlik turli sabablarga ega bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan ishsizlikning bir nechta turlari mavjud: friksion, tarkibiy va sikllik.

Friksion ishsizlik - bu ishsizlar ish izlayotgan yoki yaqin kelajakda uni kutayotgan ishsizlik. Friksion ishsizlik muqarrar va ma'lum darajada istalgan hisoblanadi. Ko'pgina ishchilar ixtiyoriy ravishda kam haq to'lanadigan, samarasiz ishdan yuqori maoshli va samaraliroq ishlarga o'tishadi. Shunday qilib, mehnat bozori yaratiladi va ishlaydi, ya'ni potentsial ish joylari soni va ish joylari soni o'rtasida nomuvofiqlik mavjud.

Friksion ishsizlik, o'z navbatida, tarkibiy ishsizlikka o'tadi. Tarkibiy ishsizlik - bu ishchi kuchiga bo'lgan umumiy talab tarkibidagi o'zgarishdir. Bozor munosabatlari sharoitida ba'zi kasb turlariga talab butunlay kamayadi yoki umuman to'xtaydi, boshqa kasblarga shu jumladan ilgari mavjud bo'lmagan yangi kasblarga talab ortadi.

Tarkibiy ishsizlik holatida ishsizlar tegishli qayta tayyorlash, qo'shimcha tayyorgarlik va ba'zan yashash joyini o'zgartirmasdan ishlay olmaydilar. Agar friksion ishsizlik qisqa muddatli xarakterga ega bo'lsa, unda tarkibiy ishsizlik uzoq muddatli xarakterga ega bo'ladi.

Sikllik ishsizlik deganda - ishlab chiqarishning pasayishi natijasida yuzaga kelgan ishsizlik tushuniladi. Shu bilan birga, tovarlar va xizmatlarga talab kamayadi, bandlik kamayadi va ishsizlik oshadi. Ishsizlikning bu turi talabning yetishmasligi bilan bog'liq. Iqtisodiyot inqirozni yengandan so'ng, ishlab chiqarish hajmi oshadi va tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun ishchi kuchiga ehtiyoj ortadi.

Ishsizlik darajasi (I_d) ishsizlar sonining umumiy ishchi kuchiga nisbati sifatida aniqlanadi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I_d = \frac{I_s}{(A_s + I_s)} \times 100$$

bu yerda I_s – ishsizlar soni, odamlar;

A_s – ish bilan band bo'lganlar soni, odamlar.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, G'arbiy Yevropada ishsizlik darajasi taxminan 10% ni tashkil etadi, shu jumladan Germaniyada

8,3%, Frantsiyada 12,2%, Italiyada 11,2% va Ispaniyada 23,9%. Amerika Qo'shma Shtatlarida ishsizlik darajasi 6,4% ni, Yaponiyada esa 2,9% ni tashkil qiladi. Sharqiy Yevropada ishsizlik darajasi Chexiyada 3,5% dan Polshada 15,7% gacha.

Ko'pgina mamlakatlarda ishsizlik darajasidagi tafovutlar iqtisodiy siyosatning tabiati bilan ham, iqtisodiyotning tuzilishi bilan ham, uni hisoblash usullari bilan ham belgilanadi. Agar u biron bir joyda ishlamasa va ish izlayotgan bo'lsa ishsiz hisoblanadi. Shunday qilib, odam ishsiz deb hisoblanishi uchun shunchaki ishga ega hohish bo'lishi yetarli emas. Uni topishga faol harakat qilish kerak. Biroq, turli mamlakatlarda ko'p odamlar hech qaerda ishlamaydi va ishsiz deb hisoblanmaydi. Bular nafaqaxo'rlar kabi odamlar toifalari; uyda bolalar bilan o'tirish; yangi ish boshlashdan oldin uzoq ta'til olish; yangi ish uchun kasbiy o'qitish davrini o'tkazish.

O'zbekistonda 2020 yil 1 yanvar holatiga ishsizlik darajasi milliy iqtisodiyotda 9 foizni tashkil etadi va Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan ro'yxatga olish ma'lumotlari asosida belgilanadi. Eng yuqori ishsizlik darajasi 9,7 foiz bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida qayd etilgan bo'lsa, eng past ko'rsatkich Toshkent shahrida (8,0 foiz) aniqlandi. Ishga muhtoj aholi soni 1 391,1 ming kishini tashkil etdi. Ishsizlik darajasi 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida 15,3 foizni, shundan 15-25 yoshlilar o'rtasida 17,1 foizni, ayollar ishsizligi esa 13,0 foizni ko'rsatdi. Bundan tashqari, ish topa olmaydigan ko'plab odamlar mehnat birjasida ro'yxatdan o'tmaydilar va ish topishga harakat qilmaydilar.

Mamlakatdagi ishsizlarning umumiy sonida qishloq xo'jaligidagi ishsizlar ulushi 18% dan ko'proqni tashkil qiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishsizlikning uch turi mavjud:

- tarkibiy o'zgartirish davrining ishsizligi;
- iqtisodiyotning normal ishlashi davrida ishsizlik;
- qisqa muddatli iqtisodiy tsikllar bilan bog'liq ishsizlik.

Birinchi turda barqarorlashtirish va islohotlar dasturining boshlanishi ishsizlikning vaqtincha o'sishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi turdagi ishsizlik darajasi barqarorlashmoqda va 5-7% orasida o'zgarib turadi, bu ko'plab rivojlangan davlatlar uchun normaldir.

6.6-rasm. Qishloq xo'jaligida ish bilan ta'minlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

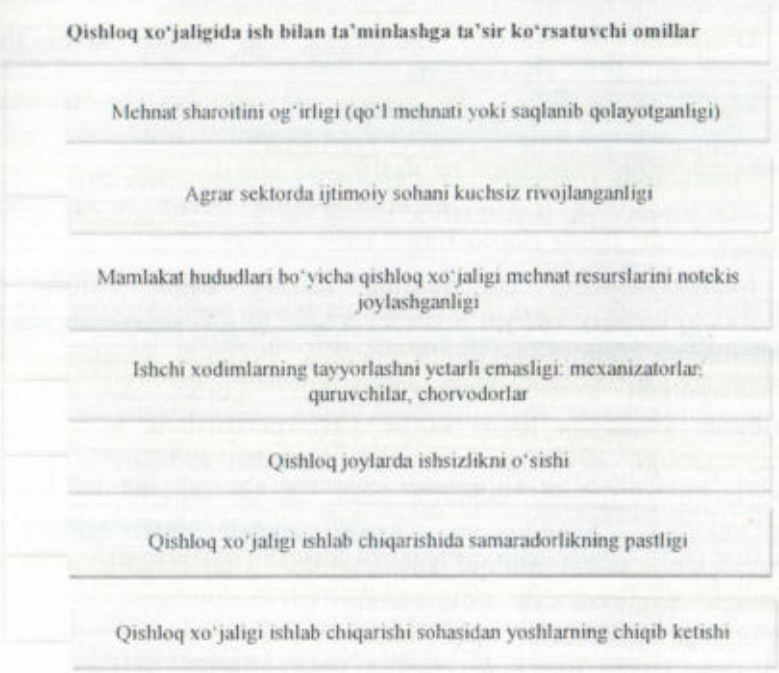

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona ish haqining oshishi bilan bandlik darajasini pasaytiradi va aksincha ish haqining pasayishi bilan bandlik darajasini oshiradi. Boshqacha qilib aytganda, agar mahsulot narxi ko'tarilsa, korxona bandlikni oshiradi. Korxona uchun eng asosiysi ish haqining mahsulot narxiga nisbati. Agar ish haqi mahsulot narxidan tezroq o'sadigan bo'lsa, kompaniya kamroq ishchilarni yollaydi.

Hatto to'liq ish bilan ta'minlash ham ishsizlikning yo'qligini anglatmaydi. To'liq ishsizlik davriy ishsizlik nolga teng bo'lganda erishiladi.

O'zbekiston mehnat bozoriga uchta asosiy omil ta'sir ko'rsatadi: tabiiy resurs, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy. Qishloq xo'jaligida ishchi kuchi taklifi quyidagi omillarga bog'liq (6.6-rasm).

Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining o'sish sur'atlarining yuqoriligi ishchi kuchi talabining miqdoriga nisbati bo'lgan demografik omillar mehnat bozorini keskin beqarorlashtirmoqda.

O'zbekistonda ishsizlik darajasiga eng muhim ta'sir ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ular orasida:

- ishlab chiqarishning pasayishi;
- ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar;
- mulkchilik shakllarining o'zgarishi (xususiylashtirish);
- kredit-moliya, investitsiya, tashqi savdo va daromadlar sohasidagi vaziyat.

Mamlakatimizda ishsizlikning rasmiy talqin etilishi mehnat bozoridagi haqiqiy vaziyat bilan ko'p ham to'g'ri kelavermaydi, chunki ishsizlikning rasmiy talqini ko'pchilik hollarda samarasiz faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarning ishchilar guruhi doimiy ravishda majburan vaqtincha ishsiz bo'lib yashirin ishsizlik holatlariga duch kelayotganligi e'tiborga olinmaydi. Bundan tashqari ko'pchilik ish shjoylarini yo'qotgan taqdirda ham, davlat bandlik xizmatlarining yordamlariga tayanmagan holda rasman ishsiz sifatida davlat ro'yxatidan o'tishni ma'qul ko'rmaydilar. Ular bandlik muammosini mustaqil engib o'tish yoki uning qiyinchiliklarini o'z boshidan kechirishga intila borib, rasmiy ishsiz maqomiga ega bo'lganlardan kam bo'lmagan tarzda past hayot darajasi standartlaridan aziyat chekadilar.

Yashirin ishsizlikning salbiy oqibatlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- qishloq aholisining tovar va xizmatlar iste'moli hajmining pasayishi va uning tuzilmasidagi salbiy siljishlarda namoyon bo'luvchi iste'molchi xulqining degradatsiyasi;
- aholining to'lovga qobiliyatli talabining qisqarishi;
- investitsion faollikning pasayishi yoki umuman mavjud bo'lmasligi;
- uy xo'jaliklarida azaldan qaror topgan qadriyatlariga putur etishi.

Umuman milliy iqtisodiyotda, shu jumladan qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning pasayishi fan va yuqori texnologiyalar sohalarida kadrlarning tovar-brokerlik faoliyati va boshqaruv organlariga ichki kirib borishiga olib keldi. Bu oxir-oqibat yuqori malakali kadrlarning devalvatsiyasiga olib keladi.

O'zbekistonda ishsizlikni oldini olish maqsadida iqtisodiyotni modernizatsiyalash bosqichida O'zbekistonda aktiv bandlik siyosatga o'tish hayotiy zaruriyatdir.

Aktiv bandlik siyosati - bu davlat tomonidan ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida olib boriladigan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisidir. Bu siyosat ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida ishchilarni kutilayotgan bo'shatishlardan ogohlantirish; ish izlayotganlarni o'qitish, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; yangi ish o'rinlarini yaratishni moliyalashtirish; ish o'rinlarini izlash va tanlash; jamoat ishlarini tashkil etish tizimi orqali yangi ish o'rinlarini yaratish va boshqalarni qamrab oladi.

Bandlik sohasida faol davlat siyosatini olib borish aholini ish bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish orqali amalga oshiriladi. Bu dastur mehnat bozoridagi holat va uning rivojlanish istiqbollariga mos ravishda shakllanadi. Bandlikni hududiy tartibga solish hududlar rivojlanishining ko'plab o'ziga xos jihat larini hisobga olishni va ular asosida aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 dekabrdagi 2019 yildagi ustivor vazifalarga bag'ishlangan Oliy Majlisga Murojaatnomasida xotin-qizlar va yoshlarni davlat tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish lozimligini to'htalib o'tib, «Bu borada joriy yilda ko'rilgan amaliy choralarga qaramasdan, haligacha og'ir turmush sharoitida yashab, ish bilan ta'minlanmagan 13 mingdan ziyod xotin-qizlar borligi achinarlidir»[33] deb ta'kidlagan.

6.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari

Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi. Mehnat dunyosidagi asosiy vazifa - mehnat resurslaridan samaraliroq foydalanish. Shu bilan birga, ishlaydigan ish vaqtining hajmini ko'paytirish, undan yil davomida bir xilda foydalanish va mehnatni har tomonlama tejashni ta'minlash kerak.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning muhim ko'rsatkichlari bu resurslarning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilish

[33] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr

darajasi; ish yili va kun davomida mehnatning ishlashi; mehnat resurslaridan mavsumiy foydalanish (6.7-rasm).

Mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari

1. Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi

$$Mr_k = \frac{Mr}{M_{mr}}$$

bunda, Mr_k- Ijtimoiy ishlab chiqarishda mehnat resurslari ishtiroki koeyfitsienti, Mr- Ishlab chiqarishda qatnashayotgan mehnat resurslari, kishi

M_{mr} – mavjud mehnat resurslari

2. Yil davomida ish vaqtidan foydalanish koeyfitsienti

$$Ish.v_k = \frac{Ish.v_x}{Ish.v_{im}}$$

bunda, $Ish.v_x$- ishlangan xaqiqiy ish vaqti, soat; $Ish.v_{im}$-yillik ish vaqti fondi imkoniyati, soat.

3. Ish vaqti kunidan foydalanish koeyfitsienti

$$Ish.v.k_k = \frac{X_v}{Ish.v}$$

bunda, X_v- haqiqiy ishlangan ish kuni, soat, $Ish.v$- Ishchini o'rnatilgan ish vaqti, soat.

4. Mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiylik koeyfitsienti

$$M_k = \frac{B_m}{B_{o'r}}$$

bunda, B_m- mehnat resurslarini bir oyda maksimal yoki minimal bandligi, soat, $B_{o'r}$- Ishlovchilarni o'rtacha oylik bandligi, soat.

6.7- rasm. Mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ib olish mavsumida ishchilar uchun ish kuni 12 soatdan oshadi, qish mavsumida dala paxtakorlari uchun u 5-6 soatgacha kamayadi. Eng uzoq ish yili chorvadorlarda kuzatilmoqda. O'rtacha, bu yiliga 310 kun, dala fermerlari esa 220-240 kun ishlaydi. Shu bilan birga, yiliga bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot mamlakatning hududlari va iqtisodiy hududlarida sezilarli darajada farq qiladi. Hozirgi davrda mehnatga layoqatli ishchilarning yillik ish vaqtidan foydalanish darajasi 80% ni tashkil etdi, shu jumladan erkaklar uchun 85% va ayollar 74%.

Mehnat resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi mehnat unumdorligi ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi: o'rtacha yillik ishchiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot ishlab chiqarish, kishi boshiga/soat.

Mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy sabab qishloq xo'jaligidagi mehnat mavsumiyligidir. Bu ishlab chiqarishning mavsumiyligi va ishlab chiqarish davrining ish davri bilan mos kelmasligi tufayli yuzaga keladi. Qishloq xo'jaligidagi mehnatning mavsumiyligi uning qishloq xo'jaligida ishlatilishining notekisligi bilan belgilanadi va o'simliklarni parvarish qilish va ayniqsa o'rim-yig'im davrida ishchi kuchiga ehtiyojning oshishi va qish oylarida talabning pasayishi bilan namoyon bo'ladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligida qishda o'rtacha oylik ish haqi 3-4 foizga tushadi, yoz oylarida ular 12-14 foizdan oshadi. Chorvachilikda oylik mehnat xarajatlari 7,5% dan 9,5% gacha.

Mehnatning yillik mavsumiyligini pasaytirishga ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish, chorvachilikni jadal rivojlantirish, qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini birlashtirgan mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish darajasini oshirish orqali erishish mumkin (6.8-rasm).

Mehnatning mavsumiyligi bir qator salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga olib keladi. Bu yil davomida yalpi mahsulotning muhim miqdorini yetishmasligiga, mehnat va to'lovlarni notekis sarflashga olib keladi. Bu qishloq xo'jaligi ishchilarining mehnat natijalaridan noroziligining asosiy sababi va sohada kadrlar almashinuviga olib keladi.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan to'liq va bir xilda foydalanishning muhim sharti ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasini chuqurlashtirish, ekinlarni yetishtirish va yig'ish uchun sanoat texnologiyalarini joriy etish, xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat birlashmasini rivojlantirish hisoblanadi. Ikkinchisi, shuningdek, katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u moddiy farovonlikning o'sishiga, qishloqlarda yoshlarning birlashishiga yordam beradi, tabiat va mehnat sharoitlarini tubdan o'zgartiradi.

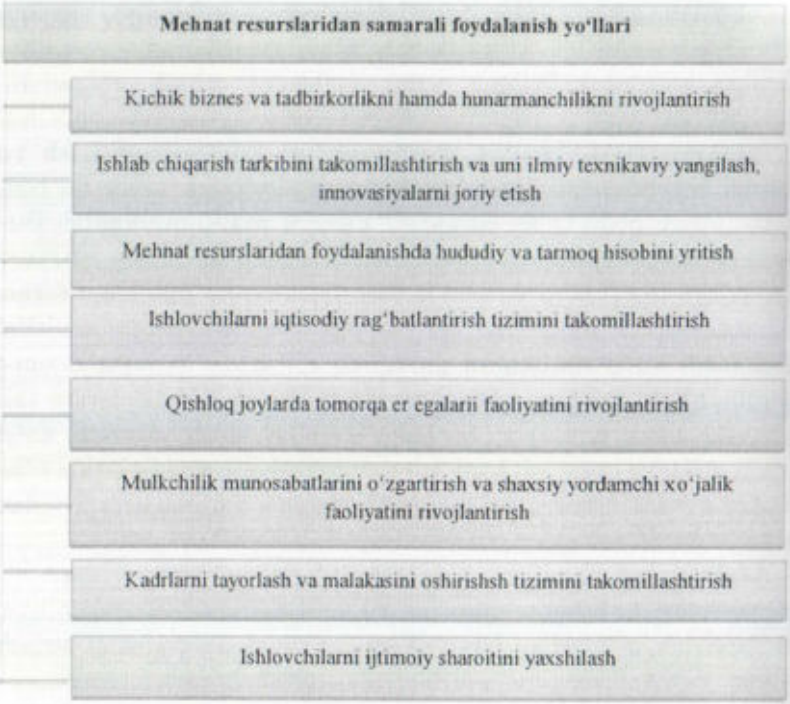

6.8-rasm. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo'llari

6.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati

Mehnat unumdorligi tushunchasi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishiga foydalanilayotgan resurslar hajmini ko'paytirish yoki ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali erishish mumkin.

Bu borada mehnat resurslaridan oqilona foydalanish muhim o'rin tutadi. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi asosiy iqtisodiy kategoriya bu mehnat unumdorligi. Bu ishlab chiqarish hajmi va mehnat xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

Mehnat unumdorligi deganda ma'lum bir mehnatning samaradorligi, muayyan ish vaqtidagi shaxsning maqsadga muvofiq ishlab chiqarish faoliyati samaradorligi tushuniladi. Bu ishlab chiqarilgan mahsulotlarning soni va ularni ishlab chiqarishga sarflangan

ish vaqti o'rtasidagi nisbatdir. Mehnat unumdorligi - bu ma'lum bir shaxsning ish vaqtining birligi uchun ma'lum miqdorda foydalanish qiymatini ishlab chiqarish qobiliyati. Ish vaqtining birligi uchun qancha mahsulot ishlab chiqarilsa yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun qancha vaqt sarf qilinsa, uning mehnat unumdorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Mehnat unumdorligini oshirish qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish sur'ati va aholining o'z mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq qondirish bilan bog'liq bo'lgan eng dolzarb muammo hisoblanadi. Mehnat unumdorligini oshirish deganda, ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtini qisqartirishga qaratilgan mehnat jarayonidagi har qanday o'zgarish tushuniladi.

Mehnat unumdorligining o'sishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy shakllanishlarga xos bo'lgan universal qonundir. Mehnat unumdorligini doimiy ravishda oshirish qonuni milliy iqtisodiyotning barcha sohalariga xosdir. Biroq, qishloq xo'jaligida u o'ziga xos namoyon bo'lish shakllariga ega. Bu tabiiy sharoitlarning mehnat unumdorligi darajasiga va sohaning ijtimoiy tuzilishiga ta'siri bilan bog'liq. Turli xo'jaliklar (fermerlar, klasterlar, aktsionerlik jamiyatlari, shirkatlar, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish kooperativlari va boshqalar) shaxsiy tomorqa xo'jaliklarga qaraganda energiya bilan ta'minlanish darajasi yuqori, bu yerda deyarli barcha qishloq xo'jaligi ishlari qo'lda bajariladi. Shaxsiy tomorqa xo'jaliklarida mos ravishda mehnat unumdorligi darajasi boshqa qishloq xo'jalik korxonalarga qaraganda past.

Mehnat unumdorligining mohiyati. Ishlab chiqarish jarayonida, ishlab chiqarish vositalarida, materiallarda va boshqa ishlarda moddiylashtirilgan tirik va umumlashgan mehnat sarflanadi va aniq ish kuchi bilan yangi mahsulotga o'tkaziladi. Tirik mehnat o'tmishda yaratilgan ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi. U yangi iste'mol qiymatini yagona yaratuvchisidir.

Jarayon sifatida mehnat har doim tirik. Ammo, mehnat jarayoni yakunlanib, mehnat mahsuli haddan oshib ketganda, mahsulot tarkibiga kiritilgan butun qoziq moddiylashtirilgan (o'tgan) mehnatni anglatadi. Moddiy mehnatga mashinalar, asbob-uskunalar va mineral o'g'itlar bilan ta'minlangan sanoat ishchilarining mehnatlari, shuningdek ishlab chiqarishning oldingi bosqichlarida sarflangan va urug'larda, yem-xashakda va qishloq xo'jaligida ishlaydigan boshqa vositalarda va

materiallarda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi ishchilarining mehnatlari kiradi. Moddiylashtirilgan qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchi ishlab chiqarilgan sanoat ishchilariga nisbatan samarasiz, chunki bu qishloq xo'jaligini texnik jihozlashda muhim rol o'ynaydi.

Oldingi bosqichlarda sarflangan mehnat va ishlab chiqarishning yakuniy bosqichida bu jami mehnatdir. U ma'lum bir mahsulotning qiymatini yaratadi va ishlab chiqarishning yakuniy bosqichida sarflangan ishchi kuchi mahsulot uchun yangi qiymat yaratadi. Shu munosabat bilan barcha mehnatlarning (yig'indining) iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari va faqat yangi bog'langan (tirik) mehnatning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini farqlash kerak.

Mehnat unumdorligini oshirishning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, mahsulotni ishlab chiqarishda tirik mehnat ulushi kamayadi va o'tgan (moddiylashtirilgan) ishchi kuchining ulushi ko'payadi, lekin shu qadar ko'payadiki, uni ishlab chiqarish uchun ishchi kuchi kamayadi. Bunday holda, tirik mehnat miqdori o'tgan (moddiylashtirilgan) ish haqining o'sishiga nisbatan kamayadi. Ish vaqtidagi ishchi kuchining umumiy xarajatlarini hisobga olish qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymatini aniqlash uchun asosiy hisoblanadi, chunki tovarlarning qiymati faqat undagi ish vaqti bilan belgilanadi.

Agar ba'zi iqtisodiy elementlarning tejalishi boshqalarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lsa, unda mehnat unumdorligining o'sishi yuz bermaydi. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum bir mashina ishlab chiqarishda uni ishlatishdan tejalgan bir xil miqdordagi ish haqi talab etilsa, unda oddiy mehnat harakati sodir bo'ladi. Tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishchi kuchining umumiy miqdori kamaymaydi va shuning uchun mehnat unumdorligining o'sishi yuz bermaydi.

Yashash va o'tgan mehnat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ortib borayotgan texnik jihozlar bilan o'zgaradi. Mehnat unumdorligining o'sishini aniqlash va ish vaqtidagi tejashni aniqlash uchun ish vaqtidagi barcha jami mehnat xarajatlarini hisobga olish kerak. Ish vaqtidagi davlat mehnat xarajatlarini buxgalteriya hisobi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymatini aniqlash uchun asosdir. Bu tarmoqlararo va mintaqaviy mutanosiblikni o'rnatish, qishloq xo'jaligidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning iqtisodiy samaradorligini baholash va aniqlash uchun juda muhimdir. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonida avvalgi mehnat ulushi qariyb 67 foizni, tirik mehnat ulushi esa 33 foizni tashkil

etadi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlari joriy etilishi bilan, o'tgan va tirik mehnat xarajatlarining nisbati moddiy xarajatlarning ko'payishi va tirik ishchi kuchining kamayishi tomon o'zgaradi.

6.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko'rsatkichlari

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tizimi. Qishloq xo'jaligida va uning tarmoqlarida mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini aniqlash uchun tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi qo'llaniladi (6.9-rasm). Mehnat unumdorligining o'sishi, avvalo, tirik ishchi kuchi tannarxining mutlaq pasayishida o'zining aniq ifodasini topganligi sababli, tirik mehnat unumdorligini o'rganish va sarf qilingan tirik mehnat birligiga yalpi mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha mehnat unumdorligi darajasini aniqlash odat tusiga kiradi.

Mehnat unumdorligining tabiiy ko'rsatkichlari tizimida tirik mehnat tomonidan yaratilgan ushbu turdagi mahsulotlar (don, kartoshka, sut, go'sht va boshqalar) uni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt bilan to'g'ridan-to'g'ri taqqoslanadi. Mehnat unumdorligining tabiiy ko'rsatkichlari tizimi juda muhimdir, chunki u mehnat unumdorligining iqtisodiy toifasini eng aniq tavsiflaydi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi bu murakkab iqtisodiy kategoriya. To'liq, to'g'ridan-to'g'ri, teskari va bilvosita ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Mehnat unumdorligining bevosita ko'rsatkichlari ishlab chiqarish hajmining sarflangan vaqt miqdoriga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$U = \frac{YaM}{X}$$

bu yerda YaM – qishloq xo'jaligida yalpi mahsulot (natural yoki pul ko'rinishida);

X – mahsulot ishlab chiqarish mehnat xarajatlari, kishi-soat.

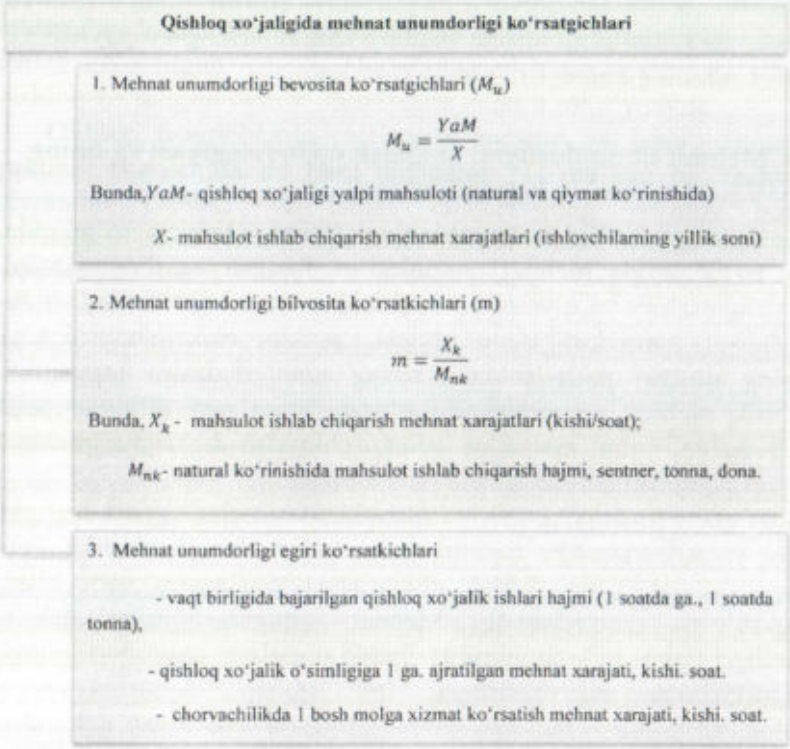

6.9- rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari

Bu qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini to'liq tavsiflovchi mehnat unumdorligi asosiy ko'rsatkichidir. Mahsulotni hisobga olish usuliga qarab, asosiy tabiiy va qiymat ko'rsatkichlariga bo'linadi va mahsulot turlari, sohalarni qamrab olish darajasiga ko'ra ular xususiy va umumiy bo'linadi. Xususiy ko'rsatkichlar individual yoki bir xil turdagi mahsulotlarni (masalan don, kartoshka, sut va boshqalar) ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi darajasini tavsiflaydi.

O'z navbatida, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar mehnat unumdorligini tahlil qilishda alohida tarmoqlarda (o'simlikchilik, chorvachilik) yoki korxonada umuman qishloq xo'jaligida qo'llaniladi. Xususiy ko'rsatkichlar, qoida tariqasida, ko'rinishda taqdim etiladi va

umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar qiymat ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

Mehnat unumdorligining tabiiy ko'rsatkichlari tannarxga nisbatan mahsulot turidagi tarkibiy o'zgarishlarga ta'sir etmaydi. Ular sizga individual texnologik operatsiyalarda mehnat xarajatlarini hisobga olishda foydalanishga imkon beradi. Ushbu ko'rsatkichlar tirik mehnatning haqiqiy xarajatlarini aks ettiradi, chunki ularni hisobga olish to'g'ridan-to'g'ri ish vaqti birligida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi darajasini sarflangan ish vaqti miqdorini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'lish orqali hisoblash mumkin. Ushbu ko'rsatkich mahsulotning mehnat sig'imi deb nomlanadi.

$$M_s = \frac{Ish_v}{M_{nk}}$$

bu yerda M_s – mahsulot birligiga mehnat xarajati (mahsulot mehnat sig'imi);

Ish_v – sarflangan vaqt miqdori, kishi/soat;

M_{nk} - yalpi mahsulotning hajmi natural ko'rsatkichlarda, s, tn.

Ushbu indikator korxonalarning iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish amaliyotida, shuningdek, ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarini ayrim turlari ishlab chiqarish samaradorligini hududlar va iqtisodiy rayonlarda tavsiflashda ko'proq uchraydi.

Jismoniy va qiymat jihatidan mehnat unumdorligining to'liq ko'rsatkichlarining asosiy kamchiligi shundan iboratki, ularni faqat moliyaviy yil tugaganidan keyin yil davomida bir butun sifatida aniqlash mumkin.

Mehnat unumdorligining to'liq va teskari ko'rsatkichlari bilan bir qatorda qo'shimcha (to'liq bo'lmagan) ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining oraliq operatsiyalarida mehnatdan foydalanish samaradorligini tezkor nazorat qilish uchun ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkichlar mehnat xarajatlari samaradorligining haqiqiy tavsifini bermaydi, balki texnologik jarayonning oraliq operatsiyalarida mehnat unumdorligini bilvosita tavsiflaydi. Bularga quyidagilar kiradi: kuniga yoki soatiga bajarilgan ishlarning hajmi; dala ishchisiga to'g'ri keladigan mahsulot; ish hajmining birligini amalga oshirish uchun

mehnat xarajatlari; bir ishchiga to'g'ri keladigan ekinlar gektari yoki chorvachilik fermalaridagi chorva mollari bosh soni.

Ishlab chiqarilgan mahsulotni aniqlash metodologiyasi. Umuman sanoat yoki korxona uchun mehnat unumdorligini aniqlashda, turli xil mahsulotlar ishlab chiqarilganda, ularning turini aniqlab bo'lmaydi, ularning hajmi pul ko'rinishida aniqlanadi. Ushbu maqsadlar uchun joriy xaridlar va taqqoslanadigan narxlardan foydalaniladi. Agar bitta fermada, xuddi shu ixtisoslikdagi fermer xo'jaliklarida yoki ma'lum bir zonada bir yil davomida mehnat unumdorligini hisoblasangiz, yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini hozirgi sotib olish narxlari yoki ayrim mahsulot turlarini sotish narxlaridan foydalangan holda baholanadi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini hisoblash uchun yalpi mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridan foydalanish mehnatdan foydalanish samaradorligini yetarlicha to'liq va obyektiv ko'rsatib beraolmaydi. Buning sababi, ushbu indikatorda takroriy hisobga olish, shuningdek, mahsulotning nomoddiy qismi noto'g'ri baholanishi mavjud. Yalpi qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarishning oldingi bosqichlarida mehnat qilish uchun sarflagan ozuqa, ekish va ko'chat materiallari, buzoqlarni boqish uchun sut va boshqalar kiradi. Bularning barchasi mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini buzadi, mahsulot material sig'imini kamayishini va sifatini yaxshilanishiga olib kelmaydi. Shu munosabat bilan, mehnat unumdorligining o'sishiga uni ishlatish samaradorligini oshirish bilan emas, balki mahsulotning moddiy iste'molini ko'paytirish orqali erishish mumkin. Shuni hisobga olgan holda, yalpi mahsulotni emas, balki mehnat unumdorligini hisoblash uchun sof ishlab chiqarishni (yalpi daromad) ishlatish maqsadga muvofiqdir, bu tirik mehnat tomonidan yangi yaratilgan va qayta hisoblash va moddiy xarajatlarni o'z ichiga olmaydi.

Sof mahsulot indikatoridan foydalangan holda mehnat unumdorligi ta'rifi ma'lum bir korxonada ish haqi samaradorligining real darajasini aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tizimida munosib o'rin egallashi kerak.

Mehnat xarajatlarini aniqlash metodologiyasi. Mehnat unumdorligini hisoblashda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishga sarflangan ishchi kuchini to'g'ri hisoblash juda muhimdir. Mehnat xarajatlari ish vaqtining birliklarida aks ettiriladi - soat, kun. Qishloq

xo'jaligidagi amaliyotda bitta ishchi tomonidan ishlaydigan kishi-soat ish vaqti birligi sifatida olinadi. Qoida tariqasida, ma'lum bir mahsulot turini yaratishda faqat bevosita mehnat xarajatlari hisobga olinadi. Mehnat xarajatlarini aniqroq hisobga olish uchun umumiy ishlab chiqarish va umumiy xarajatlarni hisobga olish kerak. Ular qishloq xo'jaligida va chorvachilikda xizmat ko'rsatadigan qishloq xo'jaligidagi eng malakali ishchilarning mehnatini namoyish etadi. Bularga agronomlar, chorvachilik bo'yicha mutaxassislar, veterinarlar, muhandislik-texnik xodimlar va boshqalar kiradi. Bu toifadagi ishchilarning mehnat xarajatlari mahsulot turi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ish haqiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini aniqlashda faqat to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hisobga olinadi. Bu menejment va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning mehnat xarajatlarini mahsulot turi bo'yicha taqsimlashning ba'zi bir murakkabligi bilan bog'liq.

Mehnat unumdorligi, shuningdek, o'tgan yildagi o'rtacha ishchiga to'g'ri keladigan narxlarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining nisbati bilan tavsiflanadi. Ushbu ko'rsatkich nafaqat mehnat unumdorligi darajasini, balki yil davomida mehnatdan foydalanish darajasini ham aks ettiradi. Bu qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir.

Ishchilarning o'rtacha yillik soni qishloq xo'jaligi ishchilari yil davomida ishlagan ish vaqti miqdorining yillik ish vaqtining fondiga nisbati sifatida aniqlanadi. 40 soatlik haftada oxirgi marta 2009 soat, 36 soatlik haftada 1814 soat. Haftada besh kunlik yillik ish kunlarining soni 252 ni tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olishga sarflangan barcha mehnat odatda ikki guruhga bo'linadi: ishlab chiqarishning hozirgi bosqichida mahsulot ishlab chiqarishda qatnashgan qishloq xo'jaligi ishchilarining ma'lum bir toifasidagi ish soatlarida ifodalangan tirik mehnat xarajatlari va moddiylashtirilgan mehnat xarajatlari.

Ishlab chiqarish jarayonida hal qiluvchi rol tirik mehnatga tegishli, chunki u moddiylashtirilgan mehnat tomonidan yaratilgan ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mehnat va avvalgi sanoat ishchi kuchlari

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishda har xil rol o'ynaydi.

6.7. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo'llari

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi o'sishining ahamiyati. Zamonaviy sharoitda qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish obyektiv zarurat bo'lib, ko'plab iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Mehnat unumdorligini oshishining asosiy roli va ahamiyati uning yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirishning asosiy manbai ekanligi va mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirilishiga yordam berishidir. Mehnat unumdorligining o'sishi mahsulot ishlab chiqarishda tirik ishchi kuchi tannarxining pasayishiga va natijada ish vaqtini tejashga olib keladi. Mehnat unumdorligining o'sishi bilan qishloq xo'jaligida ishchilar soni kamayadi va bo'shatilgan ishchi kuchi mamlakat iqtisodiyotining boshqa sohalariga yo'naltiriladi. Mehnat unumdorligining o'sishi ish kunini, ish haftasini va yiliga jami ish soatlarini qisqartirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Bo'sh vaqt insonning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi.

Mehnat unumdorligining oshishi qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot birligi xarajatlarni qisqartirishga olib keladi. Shu bilan birga, mehnat unumdorligining o'sishi moddiy resurslarga kiritilgan oldingi mehnatdan samarali foydalanish va xarajatlarni tejashga olib keladi. Oxir oqibat, bu ba'zi turdagi o'simlik va chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat unumdorligining o'sish omillari. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligiga omillar ta'sirining darajasi va yo'nalishi bir xil emas. Ularning ba'zilari ishchi kuchi tannarxining pasayishiga olib keladi, boshqalari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishiga olib keladi, (8.10-rasm).

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslari juda cheklangan, chunki mehnat unumdorligi bo'yicha uning o'sishi uchun imkoniyatlar cheksizdir. Mamlakat oldida turgan turli xil iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun mehnat unumdorligining

jadal o'sishi, barcha ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining keskin oshishni talab qiladi. Bu holat qishloq xo'jaligi uchun ayniqsa muhimdir, bu yerda ishlab chiqarishning o'sishi mehnat unumdorligini oshirish hisobiga ta'minlanadi. Bu qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini rivojlantirishdagi muhim masaladir.

Mehnat unumdorligining o'sishi to'g'ridan-to'g'ri ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari bilan bog'liq bo'lib, ishlab chiqarishni har tomonlama chuqurlashtirish amalga oshiriladi.

Mehnatning intensivlashtirilishi va shunga mos ravishda mehnatning fond va energo bilan t`amilanganligi birinchi navbatda, tirik mehnatni tejashga, uning xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi. Amalda, bu ishlov beriladigan , yer maydonlarining birligi va chorva boshiga ish haqining kamayishi va boshqalar (6.10-rasm).

Ish sifatining yaxshilanishi, ularni amalga oshirishning maqbul muddatlariga rioya qilinishi hisobiga qishloq xo'jaligini texnik jihozlash darajasining o'sishi nafaqat ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni pasayishiga, balki ekinlar hosildorligi va hayvonlarning mahsuldorligini oshirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligini texnik vositalar bilan to'ldirishda, afsuski, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmaydi: xususan, ko'plab turdagi uskunalardan ish jarayonlarining harakatchanligi, ferma ichidagi asbob-uskunalar va tovarlarning harakati, turli xil dastgohlar, paxta tolasi, don, kartoshka, boshqa ekinlarni yetishtirish uskunalar va boshqalar foydalanishning mavsumiyligidir. Ilg'or fermer xo'jaliklari va chet el tajribasi shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligidagi fond bilan qurollanganlik sanoatdagi ko'rsatkichdan kam bo'lmasligi kerak, aksincha nisbati 2 baravar ko'p bo'lishi zarur.

Mehnat unumdorligini oshirishning asosiy usullaridan biri ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishga o'tish jarayonini tezlashtirishdir. Kompleks mexanizatsiyalash ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlarini keskin kamaytirishi mumkin. Shunday qilib, fermer xoqjaliklarda 1 sentner qand lavlagi uchun haqiqiy mehnat xarajatlari 0,9 kishi/ soatni tashkil etadi va murakkab mexanizatsiyalash bilan mutaxassislarning fikriga ko'ra ular 0,09 kishi-soat ga kamaytirilishi mumkin. Kartoshka uchun bu raqamlar mos ravishda 2,4 va 0,23, paxta

36 va 3,5, sut 8,0 va 4,2, qoramollarning tirik vazni 40 va 24,3, cho'chqalar 22 va 2 kishi/soatni tashkil etadi.

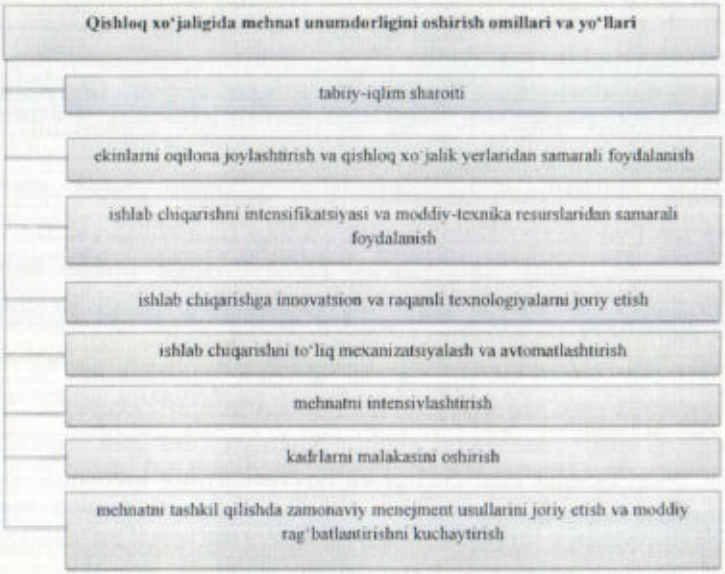

6.10-rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo'llari

Asosiy dala ishlari (shudgorlash, g'alla, paxta va qand lavlagi, don va silos ekinlarini yig'ish) to'liq mexanizatsiyalashtirilgan. Qishloq xo'jaligining texnik jihozlarining ko'payishi intensiv texnologiyalar yordamida bir qator qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirishga yordam berdi. Biroq, yaratilgan yangi uskuna har doim ham uning talablariga javob bermaydi, natijada ishlab chiqarish texnologiyasi buziladi va o'rim-yig'im paytida katta hosil yo'qotilishiga yo'l qo'yiladi. Qishloq xo'jaligida qo'l mehnatiga sarf-xarajatlar asta-sekin pasayatganini kuzatish mumkin.

Mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash sur'atlarini tezlashtirish yaqin kelajakdagi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy vazifalardan biridir. Eskirgan mashina va uskunalarni yangi, samaraliroqlari bilan almashtirish choralarini ko'rish kerak.

Bir birlik uchun minimal ish haqi sarf qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining maksimal miqdorini olishda ishlab chiqarishni butun mamlakat bo'yicha, birinchi navbatda, boshqa narsalar teng bo'lgan,

mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan hududlarda oqilona taqsimlash muhim rol o'ynaydi.

Mehnat intensivligining oshishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun katta ahamiyatga ega, bu nafaqat yashash va moddiy mehnatni, balki vaqtni tejashga imkon beradi.

Intensivlashtirish oshgani sayin, qishloq xo'jaligi daqiqasining qiymati oshadi. O'rim-yig'im davrida har bir yo'qotilgan daqiqa katta yo'qotishlarga olib keladi, uni hatto bir soat davomida to'ldirib bo'lmaydi. Shu sababli, ish vaqtining bir daqiqasi ham behuda ketmasligi va har bir daqiqa qo'shimcha mahsulotlar ishlab chiqarishga olib kelishi kerak.

Mehnat intizomiga qat'iy rioya qilish mehnat unumdorligini oshirish omillaridan biridir. Har bir xodim ishlab chiqarish texnologiyasiga rioya qilishi, ishlab chiqarish rejalarini, belgilangan ishlab chiqarish standartlarini bajarishi, mashinalar, uskunalar va moddiy boyliklar - ozuqa, urug'lar, yoqilg'ilarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi, rahbarlarning buyruqlariga rioya qilishi, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi shart.

Mehnat intizomi talablariga qat'iy rioya qilish, ayniqsa hamkorlik tizimni ishdan chiqarishi va katta yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan, koopersiya sharoitida ishlaydigan yirik ixtisoslashgan korxonalar uchun muhimdir. Ishchi va xodimlarga o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga imkon va erkinlikni berilishi javobgarligini yanada oshirishiga, ishga kech kelish va boshqa intizom buzilishlarini oldini olish uchun xizmat qilishi zarur.

Kun davomida ish vaqtidan oqilona foydalanishning zaruriy sharti - bu ilmiy asoslangan me'yorlardir. U mehnat resurslari, asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilashni rag'batlantiruvch va mehnat intizomini mustahkamlash muhim omili bo'lgan. Me'yorlarsiz taqsimot, kooperasiya, mehnat va ish haqini masalalarini to'g'ri hal qilish mumkin emas.

Mehnatni ilmiy tashkil etish jarayonlarini amalga oshirishda eng zamonaviy texnika va usullarni, zamonaviy hamkorlik shakllarini va mehnat taqsimotini, ishlab chiqarish jarayonida odamlarning eng oqilona joylashishini ta'minlaydi. Ishlarning jamoaviy usullarini joriy etish, ijaraga berish shartlari bo'yicha shartnomaning har xil shakllaridan foydalanish va boshqalar istiqbolli shakllardan biridir.

Ijara ijarachi ijarachidan ma'lum bir muddat, yer, ishlab chiqarish vositalari va boshqa mol-mulk uchun foydalanganlik uchun haq oladigan iqtisodiy munosabatlarni anglatadi.

Ijara shartnomasi asosida ishlaydigan jamoalarda ishchilarning shaxsiy manfaatlari xo'jalikning umumiy vazifalari bilan muvaffaqiyatli birlashtiriladi. Shu bilan birga, yer, asbob-uskunalar, moddiy resurslardan foydalanishda beparvolikka barham beriladi. Ishchilar va kolxozchilar ishlarni boshqarish bilan shug'ullanadilar, ishlab chiqarish masalalarini muhokama qilishda qatnashadilar va o'z bo'linmalarida ish haqini to'lash tartibini belgilaydilar. Bunday jamoalarda, qoida tariqasida, mehnat intizomi, o'zaro aniqlik va tayinlangan ish uchun javobgarlik yuqori bo'ladi. Ularda mehnatning ijodiy tabiati rivojlanadi, ustozning xalq farovonligiga bo'lgan munosabati shakllanadi.

Ijara shartnomasi nafaqat mehnatni tashkil qilish va mehnatga haq to'lash shakli, balki o'zini o'zi boshqarish va xarajatlarni hisobga olishga asoslangan yangi demokratik iqtisodiy tizimdir. Kichik guruhli kontrakt shakllari resurslardan samarali foydalanishni va o'z-o'zini ta'minlashni ta'minlaydi. Bu keng miqyosli ishlab chiqarishni kichik miqyosdagi ishlab chiqarish bilan almashtirish emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarishni kuchaytirish, yer yuzida g'amxo'r mulkdorni yaratish va tekislash va nomosizatsiyalashga qarshi vosita. Ijara munosabatlari xodimlarning ijodiy faoliyati uchun keng imkoniyatlarni ochib beradi, mehnat unumdorligini tez o'sishi uchun sharoit yaratadi. Mehnat natijalariga moddiy qiziqish mehnat unumdorligini oshirishda alohida ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi korxonalarida ish haqi va moddiy rag'batlantirish ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori va sifatiga, shuningdek, bir birlik uchun xarajatlarni kamaytirishga asoslangan bo'lishi kerak.

Ish haqi ishchilarni ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga qiziqtirishi uyg'otadi.

Moddiy rag'batlantirish bilan bir qatorda, mehnat unumdorligini oshirishda ma'naviy rag'batlantirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda erishgan yutuqlari uchun, eng avvalo ishchilar orden, medal, diplom va rag'batlantirishning boshqa shakllari bilan taqdirlanadilar. Novatorlarning tajribasi markaziy va mahalliy matbuotda, radio va televideniyeda yoritilib borishi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini doimiy ravishda mustahkamlash va takomillashtirish sharoitida murakkab mashinalardan yuqori darajada samarali foydalanishni va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning boshqa yutuqlarini joriy qilishni ta'minlaydigan malakali kadrlar katta ahamiyatga ega. Masalan, III-toifadan to I-toifagacha bo'lgan mexanizatorning keyingi o'qishi mehnat unumdorligini 25-30% ga oshiradi.

Qishloq joylarda madaniy-maishiy sharoitlarni yaxshilashda malakali ishchilarning ko'payishi va ulardan oqilona foydalanishda muhim rol o'ynaydi. Qishloq aholisining birlashishi, ko'plab qishloqlarning saqlanib qolishi ularning barqaror, to'laqonli rivojlanishini ta'minlash, ko'plab o'zaro bog'liq muammolarni hal qilish bilan bog'liq. Qishloq joylardagi yashash sharoitlarini shahar aholisiga yaqinlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash dolzarb amaliy masala hisoblanadi. Uy-joy muammosini hal qilish mahalliy sharoit, urf-odatlar, ijtimoiy va demografik xususiyatlarni hisobga olgan holda individual uylarni qurishga qaratilishi kerak. Qishloq aholisiga qo'shni shahar posyolkalarining ijtimoiy-madaniy imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun mo'ljallangan yo'llar va transport aloqalarini rivojlantirish juda muhimdir. Qishloq joylarida yashash sharoitini yaxshilash katta mablag 'talab qiladi, lekin ular tezda pul to'laydilar va fermer xo'jaliklarini ish bilan ta'minlashga, ishchilarni resurslardan samarali foydalanishga qiziqishlarini oshirishga xizmat qilmoqdalar.

O'zbekistonda Qishloq xo'jaligini 2020-2030 yillarda rivojlantirish strategiyasining qabul qiliganligi, shu asosida amalga oshirilayotgan ishlar va uning ustuvor yo'nalishlari birinchi navbatda mehnat unumdorligini keskin oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi bo'yicha ulkan salohiyatga ega. Bozorlarimiz to'kin, xalqimiz rizqi mo'l-ko'l bo'lishidan tortib eksportdan qo'shimcha daromad topishgacha bo'lgan juda ko'p masalalar shu soha bilan bog'liq.

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligini isloh qilish va bozor mexanizmlarini joriy etish bo'yicha qator ishlar amalga oshirildi. Davlat xarid narxlari qariyb 3 barobarga ko'paytirilgani natijasida manfaatdorlik oshdi. Paxtachilik va g'allachilik hashar emas, chinakam daromad manbaiga aylandi.

Xususan, qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiluvchi quyidagi yo'nalishlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin[34]:

- Yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, mehnat unumdorligi va ish haqini oshirish maqsadida 76 ta paxta-to'qimachilik klasterlari tashkil etildi;

- 2019 yilning o'zida 25 ming gektar paxta maydonlarida suv tejovchi yangi sug'orish tizimi joriy qilindi. Foydalanishdan chiqqan 1 million 100 ming gektar yerni qayta ishga kiritish bo'yicha sa'y-harakatlar boshlandi;

Qishloq xo'jaligida suvdan to'g'ri foydalanish ham juda muhim masala. Tahlillarga ko'ra, yurtimizda ekin maydonlariga milliardlab kub metr suv yo'naltirilsa-da, uning faqat 60 foizi ekinlarga etib boradi, 40 foizi sug'orish tizimlarida va sug'orish jarayonida yo'qotiladi.

Jahon suv resurslari instituti tahminlariga ko'ra, 2040 yilga borib O'zbekiston suv o'ta tanqis bo'lgan 33 mamlakat qatoridan joy olishi mumkin.

Shu bois, suvdan foydalanish samaradorligini oshirish va uning hisobini yuritish, har yili 200 ming gektar maydonda suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilib borish vazifasi belgilab olingan.

- qishloq xo'jaligi yerlarining aniq hisobini yuritish, ulardan foydalanishni takomillashtirish maqsadida "Yergeodezkadastr" qo'mitasi 2021 yil oxirigacha respublikaning barcha hududlarida yerni hisobga olish ishlarini yakunlash, yer hisobini yuritish bo'yicha yagona elektron bazani yaratish ishlarini amalga oshirmoqda;

- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va davlat xaridlari tizimini takomillashtirish masalalarida byudjet mablag'larining asosiy qismini yerlarning unumdorligini oshirish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, ilm-fanni rivojlantirishga yo'naltirilmoqda;

- sohaning eksport salohiyatini oshirish va qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish masalalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda, bu boradagi jahon tajribasi ko'rib chiqadigan bo'lsak, masalan, Turkiyada 1 gektar yerdan 2 ming dollarlik, Misrda 8 ming dollarlik, Isroilda 12 ming dollarlik mahsulot yetishtiriladi. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 300 dollardan oshmayapti. Doim bir

[34] O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini 2020-2030 yillargacha rivojlantirish strategiyasi. Manba: www.lex.uz

xil standartdagi tovar yetkazib berish yo'lga qo'yilmagani sababli mahsulotlarimiz tashqi bozorda raqobatlasha olmayapti.

- Qishloq xo'jalik mahsulotlarini Yevropa Ittifoqi, Sharqiy Osiyo va arab mamlakatlari standartlari asosida sertifikatlash tizimini joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda;

Bu borada tomorqa xo'jaliklari ham katta rezerv hisoblanadi, "bir mahalla – bir mahsulot" tamoyili asosida joylarda logistika xizmati va kooperatsiya tizimini keng joriy qilish mehnat unumdorligini oshirishning zaruriy shartlaridan biridir.

Xizmat ko'rsatish borasida tizimda raqobatni yo'lga qo'yish orqali xizmatlar narxi pasaytirish, mahsulot ishlab chiqaruvchining tanlash imkoniyati yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shuning uchun mineral o'g'itlarni yetkazib berish, o'simliklarni himoya qilish, texnika va boshqa xizmatlar sohasida davlat-xususiy sheriklik asosida xizmat turlarini ko'paytirish, xususiy korxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish zarur.

- Qishloq xo'jalik yerlarini kosmik zondlash orqali tuproq va ekinlarning haqiqiy holatini tezkor va ishonchli baholash ishlari boshlandi. Bu tizim vegetatsiya jarayoni, tuproqning meliorativ holati va minerallashuv miqdori, namlik darajasi haqida to'liq ma'lumotlarni berib, hosildorlikni 25-30 foizga oshirish imkonini beradi.

Qishloq xo'jalik ekinlarni joylashtirishdan tortib, sotuvgacha bo'lgan jarayonlarni to'liq raqamlashtirish tizimini joriy etish islohotlarni yangi bosqichga chiqaradi.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni samarali tashkil etish uchun eng avvalo malakali kadrlar kerak. Xalqaro tajriba asosida sohaga ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlarida o'qitishning yangi metodikasini tatbiq etish, professor-o'qituvchilar ishtirokida sayyor o'quv darslari hamda seminarlar tashkil etish amaliy ahamiyatga ega.

Ilmiy-tadqiqot institutlarida ertapishar mahsulot turlari va hududlar iqlimiga mos chorva zotlarini yaratish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish ishlari olib borimoqda.

Umuman olganda, yangi strategiya qishloq xo'jaligiga bozor mexanizmlarini joriy qilib, ilmiy asoslangan ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, eksportni ko'paytirish, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlar hajmini

hamda mehnat unumdorligini bir necha barobarga oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. "Mehnat" va "mehnat jarayoni" tushunchalariga izoh bering.
2. Qishloq xo'jaligida mehnatning asosiy xususiyatlari nimalar.
3. Qishloq xo'jaligidagi "mehnat resurslari" va "ishchi kuchi" tushunchalari nimadan iborat?
4. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori qanday shakllangan?
5. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori shakllanishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
6. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorining segmentatsiyasi nima?
7. "Qishloq xo'jaligida bandlik" tushunchasini izohlang.
8. Qishloq xo'jaligidagi ishsizlik turlarini sanab bering va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
9. Qishloq xo'jaligida ishchi kuchi ta'minotiga to'sqinlik qiladigan qanday omillar.
10. Qishloq xo'jaligida mehnatdan foydalanish ko'rsatkichlari qanday?
11. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirishning asosiy usullarini sanab bering va tavsiflang.
12. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi nima?
13. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining iqtisodiy mohiyati nimada?
14. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
15. Chorvachilikda mehnat unumdorligining bevosita va joriy ko'rsatkichlari qanday?
16. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini hisoblashda ishlab chiqarish hajmi qanday aniqlanadi?
17. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini hisoblashda xarajatlarni hisoblash metodologiyasi nima?
18. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish nega ustuvor ahamiyat kasb etadi?
19. Dehqonchilik va chorvachilikda mehnat unumdorligining o'sishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
20. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlarini sanab bering.

7-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MULK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARINING SAMARADORLIGI

Reja:

7.1. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni: egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish. Mulk obyekti va subyekti

7.2. Mulk shakllarining tasniflanishi. Davlat mulki, jamoa mulki, shaxsiy mulk, xususiy mulk va aralash mulk

7.3. Iqtisodiyotni isloh qilishda mulkchilikning o'rni. Mulkchilik shakllarini o'zgartirish usullari: milliylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

7.4.O'zbekiston Respublikasida mulkchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

7.5.Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish shakllari va uning samaradorligi

Tayanch so'z va iboralar: *Mulk, xususiylashtirish, davlat mulki, jamoa mulki, mulk obyekti, mulk subyekti, davlat aktivlari, milliylashtirish, agrosanoat majmuasi, mulkchilik munosabatlari, kooperatsiya, klaster, shirkat.*

7.1. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni: egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish. Mulk obyekti va subyekti

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan birini tashkil qilib, insoniyat taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi.

Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish, hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi.

Shunday ekan, mulkchilik munosabatlari - bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish - mulkning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi

ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin.

Iqtisodiyotning agrar sohasini isloh qilish agrosanoat majmuasining iqtisodiy asoslarini - iqtisodiy munosabatlarni belgilaydigan ishlab chiqarish vositalariga egalik huquqini o'zgartirish bilan bog'liq. Ushbu munosabatlar doimiy ravishda rivojlanib borganligi sababli, mulk shakllari ham o'zgarishlarga uchraydi.

Mulk - bu ishlab chiqarish vositalarini o'zlashtirishning ma'lum bir shakli. Iqtisodiy munosabatlarda ishlab chiqarish vositalariga egalik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun taqsimlash va ayirboshlash munosabatlari ishlab chiqarish vositalariga kim egalik qilishiga bog'liq. O'zbekistonda agrar inqirozning sabablaridan biri bu juda deformatsiyalangan mulkiy munosabatlar tizimi edi. Mulkdan begonalashish dehqon o'zi yaratgan tovarlarni (mahsulotlarni) o'zlashtirish imkoniyatidan mahrum bo'lishiga olib kelgan edi.

Iqtisodiyotning turli maktablari mulk va uning mohiyatini turlicha ta'riflaydi.

Marksistik nazariya bo'yicha mulk iqtisodiy kategoriya sifatida ishlab chiqarish vositalari va ularning yordami bilan yaratilgan moddiy ne'matlarni o'zlashtirish (xususiylashtirish) munosabatlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish jarayonida ifodalaydi, ya'ni mulk ijtimoiy munosabatlarga asoslanadi.

G'arb iqtisodchilari mulkda faqat odamlarning narsa, buyumga bo'lgan munosabatini ko'rishadi: mulk munosabatlari ontologik jihatdan ko'rib chiqiladi, ya'ni egasining o'z mulki bilan haqiqiy o'zaro a'loqasi, uni tasarruf etish, undan foydalanishning aksi sifatida nomoyon bo'ladi.

Mulkning iqtisodiy va huquqiy toifalarini farqlash kerak. Agar biz mulk huquqini u yoki bu shaxs tomonidan qanday narsalardan foydalanilishi yoki ularni tasarruf etishini, shuningdek bunday foydalanish yoki tasarruf etish shartlarini belgilaydigan qoidalarni qonun bilan belgilagan deb hisoblasak, bu holda mulk huquqi yuridik kategoriya hisoblanadi. Mulkchilik munosabatlari uning obyektlari va subyektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik obyektlaridir. Mulk obyekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilish qobiliyati - ishchi kuchi va boshqalar

hisoblanadi. Mulk obyektida asosiy bo'g'in - bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Mulk obyektlari - yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlii, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, xomashyo va mahsulot, pul, qimmatli qoozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek intellektual mulk obyektlari mulk bo'lishi mumkin.[35]

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk subyektlari vujudga keladi. Mulk subyekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqega ega bo'lgan, mulk obyektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlarga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik subyekti bo'lib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat mulk huquqining subyektlaridir[1] deb aytib o'tilgan.

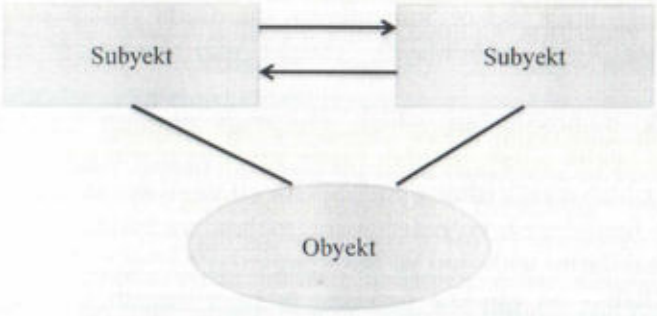

7.1-Rasm. Mulkchilik munosabatlari o'zaro bog'liqligi

Mulk obyektlari va subyektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. Mulkchilik munosabatlari -bu mulk obyektini o'zlashtirish bo'yicha mulk

[35] O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. 21.12.1995. www.Lex.uz

subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir. Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

Mulk obyektlari va subyektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. Mulkchilik munosabatlari -bu mulk obyektini o'zlashtirish bo'yicha mulk subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir. Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

Mulkchilik huquqlari esa mulk subyektining mulk obyektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir:

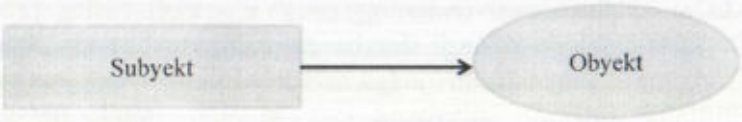

7.2-Rasm. Mulkchilik huquqining o'zaro bog'liqligi

Mulk subyektlari ko'p darajali bo'lib, shu subyektlardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi.

Ishlab chiqarishning moddiy sharoitlari sohasidagi mulk va ishchi kuchi sohasidagi mulk bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillarining tengligini ta'minlaydi, chunki ular bir-birisiz mavjud bo'lolmaydi.

Mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarish omillari va mehnat mahsulotlariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish jarayonlarini, ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyasi va taktikasini, mablag'lardan foydalanish yo'nalishlarini, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarini tanlashni va boshqaruvni o'z ichiga oladi.

Egalik qilish - bu mulkka bevosita ta'sir o'tkazish imkoniyatini yaratadigan, mulkka haqiqiy egalik qilishdir. Bunday holda, qonuniy (mulk huquqi) egasi nafaqat egasi, balki ijarachi, garov oluvchi va boshqalar bo'lishi mumkin. Bunday holda, mulkdor bo'lmagan shaxsga egalik qilish va undan foydalanish mulk egasi bilan tuzilgan shartnoma yoki garov bilan cheklanadi.

Mulkdan foydalanish - bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni o'zlashtirish

yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi.

Mulkni tasarruf etish - bu mol-mulk taqdirining mustakil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, xadya qilish , ijaraga berish kabi xollar orqali ro'y beradi.

Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaktda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birlikda, yuqorida ko'rsatilganidek, hal qiluvchi rolni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni o'zlashtirilmasa, ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u «huquqiy» kategoriya sifatida qoladi.

Mulkchilik xo'jalik va tadbirkorlik faoliyatining turli shakllari orqali iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqariladi.

Boshqa tomondan, mulkchilikning huquqiy jihati uning iqtisodiy tomoniga nisbatan faqat bo'ysinuvchi rol o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy egalik qilmasdan, xech kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning huquqiy normalari (egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Huquqiy normalar, bir tomondan, aynan mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq xolda vujudga kelsa, boshqa tomondan u tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bu rol shunda ko'rinadiki, tovar xo'jaligi sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashmasdan, ayirboshlash munosabatlarida ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkdorga aylanish imkoniyati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, mulkchilikning huquqiy normalari, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ne'matlarning muayyan shaxslarga (huquqiy yoki jismoniy) tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalarining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan mol-mulkni himoya qilish usullarini belgilab beradi.

7.2. Mulk shakllarining tasniflanishi. Davlat mulki, jamoa mulki, shaxsiy mulk, xususiy mulk va aralash mulk

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohalaridagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar soqasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni qamrab oladi.

Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga guruhlanadi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (7.3-rasm).

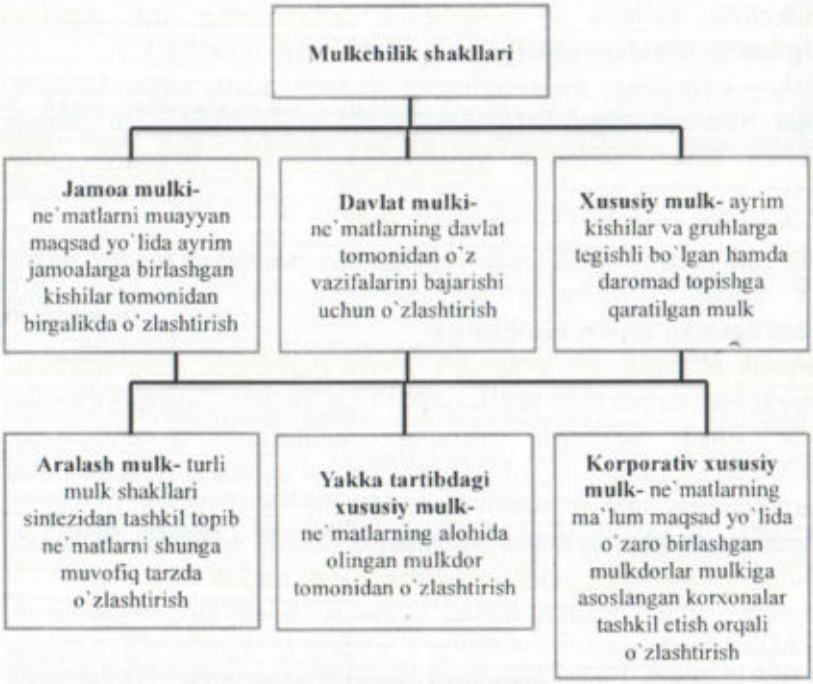

7.3-rasm. Mulkchilik shakllarining tasniflanishi

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga asosan O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo'lishi ta'kidlanadi.

Mol-mulk mulk huquqi asosida bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxslarga qarashli bo'lishi mumkin. Mol-mulk fuqaro, yuridik shaxs yoki davlatning mulki bo'lishiga qarab mulk huquqini, mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish huquqini vujudga keltirish va bekor qilish xususiyatlari qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Xususiy mulk — ayrim sohibkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir. O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk - ayrim kishilar yoki xonadonlar ixtiyoridagi mulk; bozor iqtisodiyotidagi xilmaxil mulklar orasida yetakchi mulk shakli. Xususiy mulkning ob'yekti moddiy va moliyaviy boyliklar, ish kuchi, intellektual mehnat mahsuli, yer, suv, yer osti boyliklari, korxonalar, xo'jaliklar, aksiya va obligatsiyalar, pul mablag'lari, transport vositalari, turar joy, iste'mol tovarlari, mehnat qobiliyati, ishbilarmonlik mahorati, ilmiy kashfiyotlar, texnikaviy ixtirolar, san'at va adabiyot asarlari va boshqalar bo'lishi mumkin. Xususiy mulk subyyekti unga egalik qiluvchi kishilar, ayrim shaxslar va xonadon axli xisoblanadi.

Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulki ommaviy mulkdir.

Respublika mulki. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlii, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy madaniy meros obyektlari, respublika budjetining mablalari, oltin zaxirasi, davlatning valyuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o'zga mablalari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk respublika mulki bo'lishi mumkin.

Respublika mulki bo'lgan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tasarruf qiladilar.

Munitsipal mulk. Davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol-mulki, mahalliy budjet mablalari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, soliqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi.

Munitsipal mulk bo'lgan mol-mulkni, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, davlat hokimiyati mahalliy organlari yoki ular vakil qilgan organlar tasarruf etadilar.

Munitsipal mulk bo'lgan mol-mulk yuridik shaxslarga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yilishi mumkin. Munitsipal mulk mahalliy budjetga tushadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar hisobidan, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Umumiy mulk tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari. Ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan (ulushli mulk) yoki bunday ulushlar aniqlab qo'yilmagan (birgalikdagi mulk) holda umumiy mulk bo'lishi mumkin.

Umumiy mulk bo'lgan mol-mulk ulushlarga bo'linadi, qonunda bu mol-mulkning birgalikdagi mulkni tashkil etishi nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Umumiy birgalikdagi mulk o'z vazifasini o'zgartirmagan holda taqsimlanishi mumkin bo'lmagan (bo'linmaydigan ashyolar) yoki qonunga ko'ra taqsimlanishi mumkin bo'lmagan mol-mulk ikki yoki undan ortiq shaxs mulkiga o'tgan paytda vujudga keladi.

Taqsimlanadigan mol-mulkning umumiy birgalikdagi mulkligi qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda vujudga keladi. Birgalikdagi mulk ishtirokchilarining kelishuviga muvofiq, kelishuvga erishilmagan taqdirda esa — sudning qaroriga muvofiq umumiy mol-mulk bu shaxslarning ulushli mulki qilib belgilab qo'yilishi mumkin.

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezoni, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga, mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining yetuklik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki - egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk obyektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

1) xususiy mol-mulkni milliylashtirib, davlat qo'liga olish;

2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar kurish, davlatga qarashli korxona va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa tegishli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-xududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi[36]. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilarning mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki - muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxona jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxona qurishi, aktsiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati

[36] O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. 21.12.1995. www.Lex.uz

shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksionerlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk - bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aktsiyadan keladigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk obyektlari - bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, xalq xo'jalik faoliyatining boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqaro va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk obyektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga ma'suliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulkchilikning bu shaklini tan olish xalq xo'jaligida uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning Moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin, xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar,

magazin, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk alohida olingan obyektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

7.3. Iqtisodiyotni isloh qilishda mulkchilikning o'rni. Mulkchilik shakllarini o'zgartirish usullari: milliylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

Har qanday jamiyatning iqtisodiy tuzilishi mulkchilikdan boshlanadi. Ajdodlar tomonidan yaratilgan ne'matlar albatta mulk shaklida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, mamlakat miqyosida mulk va uning ko'payib borishiga ikki tomondan yondashish mumkin. Odamlarning mulki qancha ko'p bo'lsa, davlat ham shuncha boy bo'ladi yoki aksincha, davlat qancha boy bo'lsa, aholining mulki ham shuncha ko'p bo'ladi, farovon yashaydi. Deformatsiyalashgan sotsializmda davlat mulkining ustunligi kishilik jamiyati erishgan muhim yutuqlardan biri sifatida talqin etildi. Bozor iqtisodiyoti, to'g'rirog'i aralash iqtisodiyotning muhim jihati shundaki, u mulkchilikning biron-bir shakli hukmronligini rad etadi. Unga mulkchilikning uchinchi tipi va muvofiq ravishda turli-tuman shakllari xos bo'lib, mulk masalasining hal etilishi bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish borasidagi barcha tadbirlar tizimini tashkil etar ekan, demak, birinchi navbatda davlat mulk monopoliyasini sindirib, turli mulk shakllarini vujudga keltirishi zarur. Shuning uchun ham eng avvalo, O'zbekistonning asosiy qonuni — Konstitutsiyada jamiyat mulkchilikning turli-tumanligiga asoslanishi, mulk shakllarining teng-ligi e'tirof etilib, huquqiy muhofazasi ta'minlanishi qayd etilgan. Sobiq sotsialistik davlatlarda bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun avvalo, davlatlashtirishdan qaytish, iqtisodiyotni erkinlashtirish, ya'ni iqtisodiyotni ustun darajada davlat tomonidan tartibga solishdan bozor mexanizmi orqali tartibga solishga o'tish kerak.

Iqtisodiy hayotni erkinlashtirish yoki davlatlashtirishdan qaytish bu davlatning iqtisodiy faoliyatdagi hukmronligini, monopol mavqeini sindirib, iqtisodiyotni boshqarishda yagona davlat mexanizmi o'rniga aralash iqtisodiyotga xos bozor mexanizmiga keng yo'l berishni ifodalaydi. U mulkni davlat tasarrufidan chiqarishdan tashqari,

davlatning markazlashgan rejalashtirish, narx belgilash, tashqi savdo, valyuta munosabatlari va boshqa iqtisodiy faoliyatdagi yakka hukmronligini keskin qisqartirilishini o'z ichiga oladi. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha reja asosida davlatga topshirishdan davlat xaridlariga o'tish. Bunda davlat xaridor sifatida ishlab chiqaruvchini sotish shartlari bo'yicha o'ziga jalb etishi bilan ajralib turadi. Davlat mavjud resurslarni taqsimlovchi funk-tsiyasini yo'qotadi. Resurslar bozor orqali taqsimlanadi. Davlatning resurslar oqimini o'zgartirishga ta'siri ustun darajada iqtisodiy yo'l bilan amalga oshiriladi. Masalan, soliqlar orqali. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ham davlatning monopol mavqei tobora susayib boradi. Davlatning funktsiyasi milliy iqtisodiyotni chet el kompaniyalari bilan muvaffaqiyatli raqobat olib borishi uchun zarur muhit yaratishdan iborat.

Davlatning boshqarishdagi ko'pgina vazifalari korxonalar zimmasiga o'tadi, «gorizontal» xo'jalik aloqalari asosiy o'ringa chiqadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish — bu iqtisodiyotni tartibga solishni to'la bozor

mexanizmiga topshirish emas, balki bozor mexanizmi bilan davlat aralashuvini optimal darajada bo'lishini ta'minlashdan iborat. Sababi, hozirgi iqtisodiyot davlat aralashmasa samarali rivojlana olmaydi.

Iqtisodiy hayotni erkinlashtirishning asosini davlat tasarrufidan chiqarish tashkil etadi. Davlat tasarrufidan chiqarish deganda davlat mulkini turli mulk va xo'jalik yuritish shakllariga aylantirish tushuniladi. Davlat tasarrufidan chiqarish raqobatni, tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Turli mulk va xo'jalik yuritish shakl-lari tengligi e'tirof etilib, ularga qonun doirasida barcha faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyati yaratiladi. Davlat tasarrufidan chiqarish davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa, shirkat, ijara, aktsionerlik va boshqa shakldagi korxona va davlatga tegishli bo'lmagan tashkilotlarga aylantirishni bildiradi. Ular hammasi nodavlat sektorini tashkil etadi. Davlat tasarrufidan chiqarishning asosini xususiylashtirish tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum kismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida

haralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi[37]:

Davlat tasarrufidan chiqarish - davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aktsiyadorlik jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish - fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auktsionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirish yakka xususiy mulk va shu mulkka asoslangan korxonalar tashkil etish yo'li bilan yoki guruhiy korporativ xususiy mulk, ya'ni ma'lum maqsadni ko'zlab o'zaro birlashgan mulk sohiblari mulki asoslangan korxonalar tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Xususiylashtirish miqyosi va uslublari, muddati turlicha bo'lib, ular asosan har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Xususiylashtirish miqyosi avvalo, u yoki bu mamlakatda xususiy sektorni qay darajada milliylashtirish darajasiga bog'liq. Milliylashtirish uslubidan kam foydalangan AQSh, Germaniya, Yaponiyada xususiylashtirish tendentsiyasi ancha sust bo'lgan holda Buyuk Britaniya, Frantsiya, ayniqsa, sobiq sotsialistik mamlakatlarda bu nihoyatda keng miqyosda amalga oshirildi.

[37] «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonuni (1991 yil 19 noyabr). Manba Lex.uz.

Xususiylashtirishning uslublari turli-tuman bo'lib, ularni uchta guruhga bo'lish mumkin yoki boshqacha aytganda, xususiylashtirishning uch usuli bo'lib, muvofiq ravishda qator uslublarni o'z ichiga oladi.

1. Davlat mulkini bepul bo'lib berish:

a) mehnat jamoalariga bepul topshirish;

b) barcha jamiyat a'zolariga bepul bo'lib berish;

v) aholining ayrim sotsial qatlamlariga bepul berish;

g) har bir jamiyat a'zosining davlat mulkiga qo'shgan hissasiga, ya'ni mehnat stajiga qarab bo'lib berish;

d) foyda keltirmayotgan korxonani istisno tariqasida mehnat jamoasiga bo'lib berish.

2. Davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish:

a) mehnat jamoalariga sotish;

b) barcha jamiyat a'zolariga sotish;

v) auktsionlarda (kim oshdi) fuqarolarga yoki yuridik shaxslarga sotish;

g) korxonalarni mehnat jamoalariga ijaraga berish va keyinchalik butunlay sotish;

d) xorijdan qarzni uzish evaziga chet el firmalari va fuqarolariga berish;

e) ayrim sotsial qatlam: tadbirkorlar va menejerlarga sotish;

g) davlat korxonalarini xususiy investrlash yoki mulkni to'g'ridan-to'g'ri sotib olish yoki aktsiya paketini sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi;

j) davlat korxonasini alohida bo'linmalarga ajratish yoki bo'lish va qayta qurish yo'li bilan qismlarga bo'lib sotish va hokazolar.

3. Davlat mulkini bepul bo'lib berish bilan sotishni birgalikda qo'shib olib borish. Buusulning ham qator uslublari bo'lib, u yuqoridagi har ikki usulga xos uslublarning turli kombinatsiya-laridan iborat. Xususiylashtirish bir qancha davlatlarda quyidagicha amalga oshirildi. Xususan, Buyuk Britaniyada korxonalarning aktsiyalarini sotish bilan birgalikda bepul tarqatildi. Davlat uy joylari ularda yashayotganlarga sotildi. Germaniyada asosan mulkni sotish orqali, Vengriyada haq to'lashni joriy qilish orqali bo'lsa, Polshada yirik korxonalar aktsioner jamiyatlarga aylantirildi. O'rta, mayda korxonalar sotildi. Kupon tarqatilib bepul taqsimlash amalga oshirildi. Ruminiyada

30% mulk bepul taqsimlanib, qolgani, asosan pul to'lab sotib olindi. Rossiyada esa 1992 yili har bir fuqaroga 10.000 rubllik vaucher tarqatildi. Natijada har bir kishi shu summaga teng miqdorda davlat mulkida o'z hissasiga ega bo'ldi. Xususiylashtirishning qaysi usulini tatbiq qilish mumkinligi, qaysi variant maqbulligi haqida iqtisodchilarda turli fikrlar bor. Bir guruh iqtisodchilar davlat mulkini sotishdan ko'ra bepul berish ma'qul deydilar, sababi:

1) hammada ham davlat mulkini sotib olish uchun mablag' yo'q, mehnat haqiga 1/10 yoki 1/20 qisminigina sotib olish mumkin;

2) bu mulkni turli «pinhoniy» iqtisodiyot korchalonlari, chayqovchilik bilan

shug'ullanuvchilar egallashi mumkin;

3) chet el biznesmenlari sotib olishi, halol topilmagan mablag'larni «qonunlashtirib olish» uchun foydalanishlari mumkin;

4) odamlarimiz ozmi-ko'pmi davlat mulkini yaratishda qatnashganlar. Bundan tashqari, teng taqsimlashning ustunligiga o'rgangan mulkni sotish adolatdan emas. Mulkni sotish natijasida ayrim tabaqalarning boyib ketishi, boshqalarning ularga nisbatan noroziligining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchi guruh iqtisodchilar esa aksincha, davlat mulkining pul ekvivalentini hatto mehnat jamoalariga ham to'g'ridan-to'g'ri bo'lib berib bo'lmaydi. Sababi:

1) jamiyatda e'tibor, asosan taqsimlashga qaratilganligi uchun boqimandalik kayfiyati kuchli sharoitda tarbiyalangan kishilar o'ziga tekkan ulushni ham tez fursatda «yeb tugatadilar»;

2) bu mablag' tadbirkorlik bilan ish yuritish, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va boshqa

sohalarga qo'yishga emas, asosan shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun sarflanadi;

3) «xufyona iqtisodiyot» vakillari hamda chet el ishbilarmonlari aholidan davlat mulkida ulushlari ko'rsatilgan hujjatlarni osongina sotib oladilar. «Sotuvchi» qancha kambag'al bo'lsa, shuncha arzonroqqa sotadi;

4) bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk faqat boylik, to'kinchilik, muvaffaqiyatlar garovi emas. U har bir kishidan tinimsiz izlanish, mashaqqatli mehnat, tadbirkorlik, ma'lum darajada tavakkalchilik qilishni talab qiladi;

5) davlat mulki hukmron sharoitda voyaga etgan avlod kam bo'lsa ham kafolatlangan ish haqiga, buyruqni bajarishga o'rgangan. Xususiy mulk egasi sifatida ish yuritishga qiynaladi;

6) bepul berishning adolatli mezonini belgilash juda qiyin va boshqalar...

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning «O'zbekiston modeli» da har ikki variantning ustun va zaif tomonlarini hisobga olgan holda davlat mulkini sotish usuli asosida xususiylashtirishga qaror qilindi. Bunda, eng avvalo, har bir shaxsning davlat mulkini yaratishda qo'shgan hissasini xolisona baholab bo'lmasligi, bepul qo'lga kiritilgan mol-mulk qadrlanmasligiga alohida e'tibor qaratildi. Qabul qilingan qonunlar, jumladan «Mulkchilik to'g'risida», «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish» va boshqa me'yoriy hujjatlarda davlat mulkini boshqa mulk shakllariga aylantirish jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan salbiy jihatlarni cheklash uchun tadbirlar belgilandi.

Xususiylashtirish muddati ham turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, Angliyada 11 yil, ya'ni 1979—1990 yillar davomida o'tkazilib, mamlakat aholisining kapital va aksiyalariga ega bo'lgan mulkdorlari 7% dan 21% ga ortdi, uy-joyni xususiylashtirish asosida o'z uyiga ega bo'lgan oilalar hissasi 55% dan 66% ga ortdi. G'arbiy Evropa mamlakatlarida 10—15 yil, Yaponida 10 yil, boshqa mamlakatlarda ham shu muddat atrofida vaqt ketdi. 1992 yilning oxirida O'zbekiston Davlat mulk va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasi tashkil etildi. U mamlakat hukumati bilan birgalikda xususiylashtirishning strategiya va taktikasini ishlab chiqdi. Xususiylashtirishni ikki yo'l:

1) individual, har bir korxonaning xususiyatlarini hisobga olgan holda;

2) umumiy, namunaviy dastur asosida olib borish ko'zda tutildi.

Iqtisodiyotning ko'p ukladliligi raqobatni taraqqiy topishiga olib keladi va iste'mol narxlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu borada davlatimiz tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy siyosat va islohotlar bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ro'y bergan yetishmovchiliklarni ijobiy bartaraf etmoqda va iqtisodiyotni sog'lomlashtirishga xizmat qilmoqda.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3)

davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish (4-rasm).

7.4. O'zbekiston Respublikasida mulkchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

«Mamlakatimizda xususiylashtirishni bosqichma-bosqich, «oddiydan murakkab sari» qoidasi asosida amalga oshirish ko'zda tutildi.

Birinchi (1992—1994 yillar) bosqichda xususiylashtirish savdo, maishiy xizmat sohasi doirasida amalga oshirildi. Kichik xususiylashtirishni amalga oshirish natijasida savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish, yalpi mahsulotning 82% dan ortig'i nodavlat sektor hissasiga to'g'ri kelgan. Uy-joylarni xususiylashtirish natijasida bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95% dan ortig'i fuqarolarning shaxsiy mulki bo'lib qoldi. Bunda har uch kvartiraning bittasi egalariga imtiyozli shartlar bilan yoki bepul berildi. Urush faxriylari, o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari va ilmiy xodimlar, ijodiy ziyolilar kvartiralarning bepul egalari bo'lishdi. Kam daromadli, mehnatga layoqatsiz va yolg'iz, keksa shaxslar, yosh oilalar hamda fuqarolarning ijtimoiy himoyalanmagan, kam ta'minlangan boshqa toifalari, uy-joyga muhtojlar uchun aniq maqsadli maxsus kommunal uy-joy zaxiralari tashkil etildi.

Ikkinchi bosqichda (1994 yil o'rtalaridan boshlab-1995 yillar) ommaviy xususiylashtirish boshlandi. Bu bosqich engil, oziq-ovqat, farmatsevtika sanoati, tayyorlov shoxobchalari, qurilish, transport, aloqa korxonalarini qamrab oldi.

Jahon banki yalpi xususiylashtirish mexanizmini ishlab chiqishda katta yordam ko'rsatdi. Bank mutaxassislari tavsiyasiga ko'ra korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarib aksionerlik jamiyatlariga aylantirishni quyidagicha amalga oshirish ko'zda tutildi. 25% gacha — mehnat jamoasiga, 25% gacha — davlatga (davlat bilan mehnat jamoasining hissasi 49% dan oshmasligi lozim). Kamida 50% i erkin sotuvga, shu jumladan, 25% va undan ortiqrog'i xorijiy investorga sotilishi belgilandi. Ommaviy xususiylashtirish dasturi aktsiyalarning nazorat paketini xorijiy firmalar tomonidan sotib olinishiga yo'l qo'yadi. Masalan, respublikamizning tamakichilik tarmog'i xalqaro «BAT indastriz» firmasi, motorlar ishlab chiqarish esa Italiya firmasi nazoratiga o'tdi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 692 korxona o'z mulk shaklini o'zgartirib, 3685 aksionerlik

jamiyati, 2966 jamoa, 13544 kichik, xususiy va 497 qo'shma korxonalar tashkil etildi. 1998 yilda umumiy korxonalarning 84,1% i nodavlat sektoriga qarashli edi.

1995 yildan Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartib bo'yicha xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning 50% i Respublika «Biznes fondi»ga kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llabquvvatlash uchun;

20% i — hokimiyatlarga, hududlarda bozor infrastrukturasini rivojlantirish uchun;

20% i — turli tarmoqlardagi xususiylashtirilgan korxonalarni kreditlash uchun;

10% i — mulk qo'mitasiga kadrlarni o'qitish, malakasini oshirish, bozor strukturasini yaratish va ta'minotini yaxshilash uchun ajratildi. 1997 yildan boshlab, hukumat xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni taqsimlashni o'zgartirish to'g'risida qaror qabul qildi, unga binoan:

40% i — investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun davlat byudjetiga;

30% — biznes fondga;

20% — viloyat va Toshkent shahri hokimliklariga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni, investitsion loyihalarni moliyalashtirish va bozor infrastrukturasini tashkil qilish uchun;

10% — Davlat mulk qo'mitasiga xususiylashtirish bo'yicha dasturni amalga oshirish, investitsion va bozor strukturalarini tashkil etish uchun, jumladan 5% i boshqarish xarajatlarini qoplash uchun ajratiladigan bo'ldi.

Uchinchi bosqich 1996-1998 yillarni o'z ichiga olib, aktsiya nazorat paketlari davlat ixtiyorida bo'lgan yirik korxonalarning aktsiyalarining davlat ulushi sotilishi amalga oshirish boshlandi. Xususiylashtirilmaydigan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan, umumjamiyat manfaati uchun zarur bo'lgan korxonalar ro'yxati va byudjetdan tashqari fondlar Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yildi.

To'rtinchi bosqich 1998 yil oxirlaridan boshlab hozirgacha davom etmoqda. Bu bosqichda xususiylashtirilgan obyektlardan byudjetga mablag'lar tushirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, ishlamayotgan obyektlarni ularga investitsiya kiritish sharti bilan tender asosida tekinga berish va boshqa mulkdan foydalanish samaradorligini oshiradigan tadbirlar amalga oshirilmoqda. Past rentabelli, zarar ko'rib ishlayotgan iqtisodiy nochor korxonalar va past likvidli obyektlarni 0 qiymatida tanlov asosida investorlarga investitsion majburiyatlar qabul qilish yo'li bilan sotish tartibi

va xususiylashtirilayotgan davlat korxonalari aktivlari bahosini navbatma-navbat pasytirish tartibini tasdiqladi. Respublikamizda bozor munosabatlarining qaror topishi va mulkdorlar sinfining shakllanishiga erishish asosiy vazifa bo'lib, u o'z ichiga ikki muammoni:

I-bosqich 1992-1993 yillar	Umumiy uy-joy fondi, savdo, mahalliy sanoat xizmat ko'rsatish korxonalari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimi korxonalarini xususiylashtirish
II-bosqich 1994-1995 yillar	Oqrta va yirik korxonalarni hissadorlik jamiyatlariga aylantirish hamda ularning aksiyalarini qimmatbaho qog'ozlar bozorida sotish. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning turli shakllarini qaror toptirish orqali davlat mulklari xususiylashtirildi
III-bosqich 1996-1998 yillar	Aksiyalarning nazorat paketi davlat mulkida bo'lgan yirik korxona va tarmoqlarni xususiylashtirish
IV-bosqich 1998-2002 yillar	Qishloq xo'jaligida aksariyat zarar bilan ishlayotgan davlat xo'jaliklari tugatilib shirkat xo'jaliklariga aylantirilishi orqali xususiylashtirildi. Zarar ko'rib ishlayotgan shirkat xo'jaliklari tugatilib ularning negizida fermer xo'jaliklari tashkil etildi
V-bosqich 2003-2016 yillar	2004—2007 yillarda Qishloq xo'jaligida shirkat xo'jaliklari tugatilib ularning negizida fermer xo'jaliklari tashkil etildi
VI-bosqich 2017 yildan boshlanadi Yangi O'zbekiston davri	Ushbu davrga kelib xususiylashtirish iqtisodiyotga davlat aralashuvini kamaytirish orqali amalga oshirilmoqda. Korxona va tashkilotlardagi davlat aktivlarini sotish. davlat tassarufidagi foydalanilmayotgan obyektlarni sotish orqali xususiylashtirish va qishloq xo'jaligini klasterlashtirish orqali kechmoqda

7.4-rasm. O'zbekiston qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

a) bozor munosabatlarini o'rnatish;
b) mulkdorlar sinfini shakllantirishni oladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonining o'ziga xos jihati - bu uning bosqichma-bosqich olib borilayotganligidir (7.4-rasm).

VI-bosqich 2017 yildan boshlanadi Yangi O'bekiston davri – Ushbu davrga kelib xususiylashtirish iqtisodiyotga davlat aralashuvini kamaytirish orqali amalga oshirilmoqda. Korxona va tashkilotlardagi davlat aktivlarini sotish, davlat tassarufidagi foydalanilmayotgan ob`ektlarni sotish orqali xususiylashtirish va qishloq xo'jaligini klasterlashtirish orqali kechmoqda.

Mamlakatimizda hozirda ham xususiylashtirish jarayonlari bosqichma-bosqich davom ettirilmoqda. Mahlumotlardan mahlum bo'lishicha, 2004-2017 yillar davomida 6682 ta davlat obhekti xususiylashtirilib, buning natijasida tushgan mablag'larning jami hajmi 1229,6 mlrd. so'mni tashkil etgan (7.1-jadval).

7.1-jadval. O'zbekistonda davlat obyektlarining xususiylashtirilishi holati[38]

Yillar	*Xususiylashtirilgan obyektlar soni (birlik)*	*Xususiylashtirishdan tushgan pul mablag'lari, mlrd. so'm*
2004	1228	78,5
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	111,1
2008	392	130,6
2009	135	35,7
2010	96	23,0
2011	95	39,2
2012	83	32,1
2013	82	44,1
2014	288	88,0
2015	848	103,2
2016	609	164,8
2017	542	228,3
Jami	6682	1229,6

[38] Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublikada xususiylashtirishning maqsadli yo'naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi. Xususiylashtirishning maqsadli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi. Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida xususiy mulk va uning asosida rivojlanayotgan xususiy tadbirkorlikka keng e'tibor berilmoqda. Muhtaram Prezidentimiz SH.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Jiddiy va kundalik e'tiborini talab qiladigan yana bir muhim yo'nalish bor. Bu – xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va ularning ta'sirchan himoyasini tahminlashdir."

Qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo, xizmat ko'rsatish sohasi singari tarmoqlar, uy-joy fondi to'liq xususiy mulk egalari tasarrufiga o'tkazildi. Istehmol tovarlari ishlab chiqaradigan, oziq-ovqat, tikuvchilik mahsulotlari, to'qimachilik, charm-poyabzal, mebel va farmatsevtika sanoati tarmoqlarida davlatning ulushi anchaga kamaytirildi.

Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa – davlat sektori bozor iqtisodiyoti sharoitida ham sezilarli rolg' o'ynashini inkor qilmaydi. CHunki iqtisodiyotning davlat korxonalari mahlum darajada saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohalar ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

Mamlakatimizda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish, ulardan samarali foydalanish, umuman iqtisodiyotni isloh qilish bo'yicha 400 dan ziyod qonun xujjatlari ishlab chiqilib, qabul qilinganligi va joriy etilganligini, ularning barchasi iqtisodiyotimizni yanada liberallashtirish va modernizatsiya qilishda nafaqat mustaxkam huquqiy asos, balki amalga oshirilayotgan bozor islohotlarining kafolati bo'lib xizmat qilishini ta'kidlamoq zarur.[39] Bu ishlarni amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad qarovsiz holda bo'lgan bino va inshootlar negizida zamonaviy, raqobatbardosh mahsulotlarni tayyorlovchi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini bar'o

[39] https://gkk.uz/uz/yangiliklar/smi-o-komitete/3272

etib, qo'shimcha ish o'rinlarini yaratishdir. Bu esa, o'z navbatida, bozorlarimizni xaridorgir va import o'rnini bosuvchi ko'plab yangi turdagi tovar hamda mahsulotlar bilan boyitish, eng muhimi, aholi bandligini tahminlash va turmush farovonligini bundan-da yuksaltirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 5 oktyabrdagi "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini tahminlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni asosida xususiy mulkni va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ularni himoya qilishning muhim yangi bosqichi bo'ldi. Bu farmon asosida Mamlakatimizda bir qator ishlarning bajarilishi muhim vazifa sifatida qo'yildi. Jumladan, Prezidentimiz tomonidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish maqsadida bu sohaga to'liq erkinlik berish, bu yo'lda g'ov bo'lib turgan barcha to'siq va cheklovlarni bartaraf etish eng muhim ustuvor vazifalardan biri, deb belgilanmoqda[40]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2017 yil 17 yanvardagi "Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki obyektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, davlat mulki obyektlarini sotish tartib-taomillarini yanada soddalashtirish va bu jarayonni jadallashtirish, ularni xususiylashtirishda byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, xususiy mulk qilib sotilgan obyektlarda raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni tashkil etishga qaratilgan.

Jumladan, 2017 yil 23 fevralida Prezidentimizning "Tadbirkorlarning ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanishlarini yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, 2017 yilgacha xususiylashtirilgan 39631 ta korxona va obyekt mavjud bo'lib, ulardan 22921 tasi hozirda faoliyat ko'rsatmoqda. 12616 tasi esa turli sabablarga ko'ra ishlamaydi. Bu korxonalarda moliyaviy resurslar, xomashyo materiallari hamda kommunikatsiya tarmoqlarining yetishmasligi, ushbu tarmoqlardan

[40] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 5 oktyabrdagi "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini tahminlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni. Manba Lex.uz.

uzilib qolish holatlari mavjudligi, bino-inshootlarning yaroqsizligi, ishlab chiqarish uskunalari eskirganligi, mulkdorda aniq investitsiya loyihasining yo'qligi kabilar avval xususiylashtirilgan 4094 ta korxona faoliyatining to'xtab qolishiga sabab bo'lgan. Ishlamayotgan 1232 ta korxonalarning har biri 2000 kv.m.dan ortiq ishlab chiqarish maydoniga ega bo'lib hisoblanadi. Bunday toifadagi korxonalarning eng ko'p qismi Surxondaryo (280 ta), Namangan (152 ta), Toshkent (141 ta) viloyatlari va Toshkent shahri (119 ta) hissasiga to'g'ri keladi.[41]

Bugungi kunda bajarilayotgan ishlardan biri sifatida Prezidentimiz SH.Mirziyoev aytganlaridek, "Biz bo'sh turgan davlat mulki obyektlarini o'zaro sheriklik asosida xususiy sektorga o'tkazish bo'yicha ishlarni davom ettiramiz. Internet tarmog'ida elektron savdolar va auktsionlar orqali yer uchastkalarini, jumladan, tadbirkorlar uchun ajratishning yagona tartibini o'rnatish zarur. shu maqsadda 2018 yildan boshlab elektron savdo maydonlari orqali davlat aktivlarini sotish bo'yicha elektron tizim tashkil etiladi".[42]

Xususiy mulkka berilgan bunday katta e'tibor iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlarining jadal va keng rivojlanishi, yangi ish o'rinlarining ko'payishiga imkon yaratadi. Milliy iqtisodiyotda xususiy mulk salmog'i dinamikasidagi tendentsiyalar. Davlat ukladining hissasi 1990 yilgi 85 foizdan 2000 y. 29,8 foizga, 2011 y. esa 18,7 foizgacha pasaydi. Mustaqillik yillarida davlat mulkini xususiylashtirish, uni asosan xususiy mulkka sotish bo'yicha keng miqyosli ishlar amalga oshirilishi natijasida 31 mingdan ziyod davlat korxonalari va obyektlari mulkchilik shaklini o'zgartirdi.

Hozirgi vaqtda ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning 82,5 foizdan ko'prog'i, sanoat mahsulotining va pudrat ishlari hajmlarining 90 foizdan ortig'i, qishloq xo'jaligi va savdo sohasining deyarli barcha mahsuloti iqtisodiyotning nodavlat sektori ulushiga to'g'ri kelmoqda. Xususiylashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, iqtisodiyotda davlat ishtirokining kamaytirilishi hamda xususiy mulkchilikning roli va ahamiyati oshirilishi istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning g'oyat muhim ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Ayni paytda xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish maqsadida sohaga to'la erkinlik berish, bu yo'lda g'ov bo'lib turgan barcha to'siq va cheklovlarni bartaraf etish eng

[41] https://gkk.uz/uz/yangiliklar/sms-o-komitete/3272-khususiylashtirilgan-korkhonalar-llab-uvvatlanmo-da

[42] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi gazetasi, 2018 yil 23 dekabr.

muhim ustuvor vazifa etib belgilangan. Mamlakatimizda amalga oshirilgan xususiylashtirish ishlari quyidagi jadvalda keltirilgan:

7.2-jadval. Xususiylashtirishning asosiy ko'rsatkichlari (2018-yil yanvar-mart xolatiga)[43]

Hududlar	*Xususiylashtirilgan korxona va obhektlar soni*		*Davlat aktivlarini sotishdan olingan tushumlar*	
	Birlik	Jamiga nisbatan foizda	Mln. so'm	Jamiga nisbatan foizda
O'zbekiston Respublikasi	213		84953,7	100%
Qoraqolpog'iston Respublikasi	26	12,2	1939	2,3
Viloyatlar		0,0		0,0
Andijon	14	6,6	486,7	0,6
Buxoro	3	1,4	727,1	0,9
Jizzax	5	2,3	774,7	0,9
Qashqadaryo	21	9,9	722,5	0,9
Navoiy	6	2,8	269,8	0,3
Namangan	9	4,2	5879,1	6,9
Samarqand	13	6,1	2557,1	3,0
Surxondaryo	30	14,1	1598,8	1,9
Sirdaryo	9	4,2	318,3	0,4
Toshkent	53	24,9	3570,1	4,2
Farg'ona	6	2,8	2136,3	2,5
Xorazm	13	6,1	708,4	0,8
Toshkent shahri	5	2,3	63265,2	74,5

[43] Stat.uz Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi

O'zbekistan Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining ma'lumotiga ko'ra, 2018 yilning yanvar-mart oylarida 213 ta (dastur doiracidagi va dasturdan tashkari obyektlarni qo'shgan holda) korxona va obyektlar xususiylashtirildi.

2018 yilda eng ko'p xususiylashtirilgan obyektlar soni Toshkent viloyatida 53 tani (jami Respublika bo'yicha xususiylashtirilgan obyektlar umumiy sonining 24,9 %), Surxondaryo viloyatida - 30 tani (14,1 %), Qoraqalpog'iston Respublikasida - 26 tani (12,2 %), Qashqadaryo viloyatida - 21 tani (9,9 %), Andijon viloyatida - 14 tani (6,6 %), Xorazm viloyati - 13 tani (6,1 %) tashkil etdi (1-rasm).

7.6-rasm. 2018 yil yanvar-mart oylarida davlat idoralari kesimida xususiylashtirilgan davlat obyektlarining tarkibi (jamiga nisbatan foizda)[44]

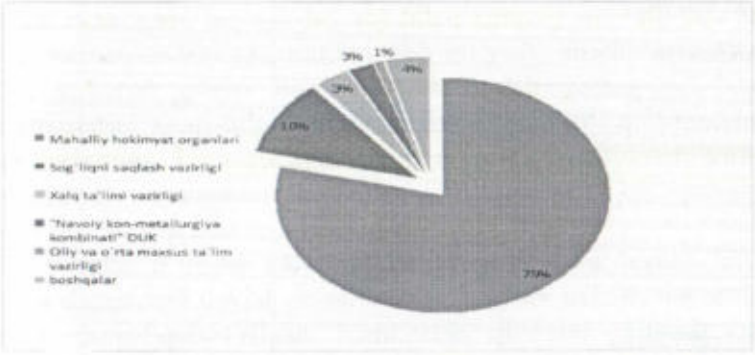

Bugun hech kimga sir emaski, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik faoliyatining amaliyoti xususiy mulkning davlat mulkiga nisbatan har tomonlama samaradorligini ko'rsatmoqda. Chunki xususiy korxonalarda sidqidildan mehnat qilishga undaydigan omillar va shaxsiy manfaatdorlik darajasi va eng asosiysi, o'zining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatining yakuniy natijasi uchun mas'uliyat hissi butunlay yuqori ekanligi hammaga ma'lum.

Bugun hech kimga sir emaski, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik faoliyatining amaliyoti xususiy mulkning davlat mulkiga nisbatan har

[44] Stat.uz Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi

tomonlama samaradorligini ko'rsatmoqda. Chunki xususiy korxonalarda sidqidildan mehnat qilishga undaydigan omillar va shaxsiy manfaatdorlik darajasi va eng asosiysi, o'zining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatining yakuniy natijasi uchun mas'uliyat hissi butunlay yuqori ekanligi hammaga ma'lum.

7.3-jadval. Ommaviy savdolar orqali sotilishi belgilangan davlat mulki obyektlari (2020 yil)

Nomi	Xududlar	soni
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	6
2	Andijon viloyati	12
3	Buxoro viloyati	19
4	Jizzax viloyati	17
5	Qashqadaryo viloyati	40
6	Navoiy viloyati	9
7	Namangan viloyati	4
8	Samarqand viloyati	11
9	Surxondaryo viloyati	11
10	Sirdaryo viloyati	10
11	Toshkent viloyati	48
12	Farg'ona viloyati	65
13	Xorazm viloyati	19
14	Toshkent shahri	38

Mulkchilik munosabatlari – shaxsiy, jamoa va davlat manfaatlarini o'zida ifoda etib, ishlab chiqarish omillari va natijalaridan foydalanish borasida kishilar, jamoalar, tarmoqlar, hududlar va davlat o'rtasidagi munosabatlar majmuasidir. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni moddiy va ma'naviy ne'matlarni o'zlashtirish borasidagi iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi. Agar mulkchilikning iqtisodiy mazmuni u yoki bu obyektni o'zlashtirish va

foydalanish borasida subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni bildirsa, mulkchilikning huquqiy mazmuni subyektning obyektga nisbatan bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

Mulkni davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish – korxonalar ustav fondida davlat ulushining qisqarishi, ularning investitsion jozibadorligini oshirish va xorijiy investorlarni xususiylashtirish jarayoniga jalb etishni kengaytirishga qaratilgan kompleks dasturdan iborat jarayondir.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida biznes yuritish tartib-taomillarini sezilarli darajada soddalashtirish, infratuzilmani yaxshilash va moliyaviy manbalarni kengaytirish, mulkdan foydalanishni erkinlashtirish, xususiy mulkni daxlsizligini ta'minlash orqali tadbirkorlikning izchil o'sishi ta'minlanmoqda.

Mansabdor shaxslar davlat himoyasida bo'lgan xususiy mulkning daxlsiz ekanligini, har qanday vaj bilan xususiy mulkni, shu jumladan, avval xususiylashtirilgan mulkni olib qo'yish, asosli zaruratsiz mulkni buzib yuborish g'ayri huquqiyligini anglab yetmayapti hamda yer uchastkalarini ajratishda o'zboshimchaliklarga yo'l qo'ymoqda, bu esa mulkdorlarning konstitutsiyaviy huquqlarini himoyalash kafolatlarini kuchaytirish va bunday huquqbuzarliklarga yo'l qo'yganligi uchun ushbu mas'ul shaxslarning javobgarligini oshirishni taqozo etmoqda.

Ko'rsatib o'tilgan kamchiliklar kompleks va tezkor hal etishni, barcha darajadagi davlat organlarining yagona uslubiy rahbarlik ostida o'zaro muvofiqlashtirilgan hamkorlik qilishini, xususiy mulkning ishlashi, yer uchastkalarini realizatsiya qilish, tender savdolarini o'tkazish hamda davlatga tegishli bo'lmagan bino va inshootlarni buzishga oid aniq va lo'nda huquqiy normalarni yaratishni, tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashni, aholining keng qatlamlarini biznes bilan shug'ullanishga faol jalb etishni talab etadi.

Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini yanada kuchaytirish, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qo'shimcha turtki berish, tadbirkorlik tashabbuslari va loyihalarini qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, joylarda ijtimoiy qamrov darajasini oshirish maqsadga muvofiqdir.

- Mulkiy munosabatlarni takomillashtirish quyidagi usullarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:
- Tub uzgarish uchun real shart-sharoit yaratish- mulkni xakikiy mulkdorlar kuliga berish;
- Kup ukladli iqtisodiyot hamda raqobat muxitini yaratish.

2012-2014 yillar mobaynida xususiy mulk mavqeini mustahkamlash, uning daxlsizligini tahminlash, biznes yuritish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan «Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida», «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida (yangi tahrirda)», «Tadbirkorlik faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-taomillari to'g'risida», «Raqobat to'g'risida», «Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida»gi kabi o'nlab qonunlar qabul qilingan. 2017-yildan O'zbekiston Respublikasida mulkning turli shakllarini himoya qilish borasida qonunchilikni rivojlantirib borish natijasida mulkchilik tuzilishida tub o'zgarishlar ro'y berdi, ko'pukladli iqtisodiyot, uning tarkibida xususiy mulk ustuvor ahamiyat kasb etdi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hal qiluvchi o'rin egalladi, bozorni zarur tovar va xizmatlar bilan to'ldirish, odamlarning daromadlari va farovonligi oshib borishining asosiy manbai, aholi bandligi usishining eng muhim omiliga aylandi.

7.5. Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish shakllari va uning samaradorligi

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini to'laqonli amalga oshirish, shuningdek, tadbirkorlik subyektlariga ilmiy asoslangan axborot, zamonaviy xizmatlarni ko'rsatish, ishlab chiqarishga ilm-fan yutuqlari va innovatsiyalarni keng joriy etish, ta'lim, ilm-fan, ishlab chiqarish va agroxizmatlar ko'rsatish tizimining uzviy integratsiyasini ta'minlash maqsadida Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimini 2021 — 2025-yillarda ustuvor rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'risida Prezidentimizning 2021 yil 3 fevralda PF – 6159 Farmoni qabul qilindi. Bu esa qishloq xo'jaligi kompleks rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Konsepsiya doirasida qishloq xo'jaligi tarmoqlarida ta'lim, ilm-fan, ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi subyektlariga zamonaviy

agroxizmatlar ko'rsatishning uzviy tizimini o'zaro bolaydigan Qishloq xo'jaligi vazirligi huzurida Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazi (Milliy markaz) tashkil etildi va u quyidagi yo'nalishlarda faoliyat yuritishga mas'ul etib belgilangan:

qishloq xo'jaligi sohasida ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta'minlash;

fermer xo'jaliklari, qishloq xo'jaligi klastyerlari va kooperatsiyalari hamda ilor xorijiy ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan manfaatli ilmiy-ishlab chiqarish hamkorligini yo'lga qo'yish, yangi ilmiy ishlanmalar, innovatsiyalar hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish;

barcha turdagi davlat ilmiy va oliy ta'lim muassasalarining qishloq xo'jaligi sohasida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot faoliyatini muvofiqlashtirish;

qishloq xo'jaligi tarmoqlarining malakali mutaxassislarga bo'lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlash;

qishloq xo'jaligi sohasida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish, oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, ilor tajriba va zamonaviy texnologiyalar asosida ularning malakasini oshirish;

qishloq xo'jaligida xususiy sektorni keng jalb etgan holda bilim, malaka va ko'nikmalarning samarali almashinuvi hamda uzatilishini ta'minlaydigan milliy axborot va maslahat xizmatlari tarmoini rivojlantirish;

xalqaro sifat standartlarini joriy qilishda ko'maklashish, mahsulot yetishtiruvchilar va agrobiznesning o'zaro hamkorlik platformasini tashkil etish.

Milliy markaz Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat ta'minoti ilmiy-ishlab chiqarish markazi, "Agroinnovatsiya" DUK, "o'za uruchiligi markazi" negizida tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-avgustdagi "Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'risida"gi PQ-4803-son qaroriga asosan qishloq xo'jaligida davlat boshqaruvi va ilmiy-tadqiqot institutlarini transformatsiya qilishga Jahon bankining 160 mln AQSh dollari miqdoridagi mablalari

yo'naltirilgan. Mazkur mablalar Milliy markaz, uning tizimidagi muassasalar hamda agroxizmatlar markazlari faoliyatini tashkil etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, soha mutaxassislari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish, qayta tayyorlash va loyihada nazarda tutilgan boshqa tadbirlarga yo'naltirilishi ko'zda tutilgan.

2021-yil 1-martdan boshlab, tajriba tariqasida, Milliy markaz tizimidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarida tadbirkorlik subyektlarini jalb etgan holda kichik ilmiy-innovatsion korxonalar tashkil etishga ruxsat berilsin, bunda:

a) ilmiy-tadqiqot muassasasi:

hududlarning tuproq-iqlim sharoitlaridan kelib chiqib, qishloq xo'jaligi ekinlarining ilmiy asoslangan holda ekilishini tashkil etadi;

qishloq xo'jaligi ekinlarining uruchilik va seleksiyasini yo'lga qo'yadi, yangi nav va duragaylarni yaratadi;

o'simliklarni zararkunandalardan asrash, tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqadi;

b) tadbirkorlik subyektlari:

ilmiy-tadqiqot muassasasining yangi nav va duragaylarni yaratish bo'yicha faoliyatini moliyaviy ta'minlashga ko'maklashadi hamda uning natijalarini tijoratlashtirish choralarini ko'radi;

ichki va tashqi bozor talablaridan kelib chiqib, eksportbop qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirishni yo'lga qo'yadi va uni ommalashtiradi;

yangi ichki va tashqi bozorlarni topish, xalqaro standartlarga mos keluvchi laboratoriyalar, urulikni saqlash, saralash, qadoqlash va meva-sabzavotni qayta ishlash uskunalarini xarid qilishga ko'maklashadi;

qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saralash, qadoqlash, milliy brend asosida eksport qilish choralarini ko'radi;

v) foyda solii bo'yicha jami daromadni aniqlashda tadbirkorlik subyektlari — soliq to'lovchilarning ilmiy tadqiqotlarga va (yoki) tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga doir xarajatlari, amortizatsiya qilinadigan aktivlarni olishga oid xarajatlardan tashqari, tegishli ilmiy tadqiqotlar va (yoki) tajriba konstruktorlik ishlanmalarining natijasidan qat'i nazar, Soliq kodeksida nazarda tutilgan tartibda bunday tadqiqotlar va ishlanmalar (xizmatlarning alohida bosqichlari) tugallangan va (yoki)

qabul qilish-topshirish dalolatnomasini taraflar imzolaganidan keyin chegirib tashlanadi.[45]

Oliy Majlis tomonidan 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlar) to'risida»gi Qonun, uning hayotga tatbiq etilishini ta'minlash maqsadida Respublika Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-iyuldagi 229-sonli qarori qabul qilingan edi. Qishloq xo'jaligida o'tgan asrning 80-yillari oxiri 90-yillari boshida jamoa xo'jaliklari hisoblangan 887 ta kolxoz faoliyat ko'rsatib, respublikada yyetishtirilayotgan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotining 35 foizini berardi. Ularning iqtisodiy negizini jamoa mulki tashkil etardi. Lekin mulkchilikning bu shakli uning haqiqiy mazmuni, mohiyatiga mos emasdi. Chunki amaliyotda ular davlat tasarufida edi. Bunday hol bozor iqtisodi talablariga to'g`ri kelmasdi. Shu bois bozor iqtisodiga o'tish munosabati bilan tarmoqdagi davlat xo'jaliklari negizida shakllantirilgan jamoa xo'jaliklari bosqichma-bosqich qayta tashkil etila boshlandi. 2008-yilda pahtachilik, g`allachilik sabzovotchilik bilan shug`illanayotgan barcha shirkat xo'jaliklari o'z faoliyatini to'xtatdi. Ularning negizida fermer xo'jaliklari tashkil etila boshlandi. Hozirgi davrda shirkat xo'jaliklari qishloq xo'jaligining chorvachilik sohasida ya'ni qorako'lchilikda faoliyat ko'rsatmoqda

Shirkat xo'jaligi - qishloq xo'jalik tovar mahsulotlari ishlab chiqarish va xizmatlami bajarish maqsadida fuqarolaming paychilikka asoslangan oilaviy pudrat asosida uyushib, erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatadigan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan xo'jalik yuritish subyektidir. Ular o'tish davrida qishloq xo'jaligida tadbirkorlikning yirik tovar ishlab chiqaruvchi shaldi sifatida uamoyon bo'ldi. Ulaming ixtiyoriga qishloq xo'jalik yerlarining asosiy qismi uzoq muddatga ijaraga foydalanishga berildi. Shirkat xo'jaliklarining iqtisodiy negizini, ya'ni mulkini pay (ulush) asosida tashkil etilgan paychilarning jamoaviy mulki tashkil etar edi. Shirkat xo'jaliklarining barcha mulki (yerlaming qiymatini ham qo'shib) a'zolariga pay shaklida bo'lib berildi. Shuning natijasida shirkat a'zolari mulk egasi bo'ldilar. Bu hol ularga barcha inulkka birgalikda egalik qilish, foydalanish imkoniyatini berdi.

Shirkat xo'jaliklarini faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklari /aminida qayta tashkil etish nazarda tutilgan edi. Faoliyat ko'rsatib

[45] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 fevraldagi PF 6159 – sonli "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida" gi farmoni.

turgan jamoa xo'jaligini shirkat xo'jaligiga aylantirish xo'jalik a'zolarining umumiy majlisi qaroriga asosan amalga oshirilgan. Ushbu qaror o'zgartirilayotgan xo'jalikning kreditorlariga ham yozma ravishda yetkazilishi nazarda tutilgan. Shu qarorga asosan shirkat xo'jaligiga aylantirilayotgan xo'jalik rahbarlari, mutaxassislari va a'zolaridan iborat komissiya tuziladi. Tuman hokimining qarori bilan komissiya ishida tuman hokimligi, moliya va soliq idoralari, banklar, kasaba uyushmasi vakillari ishtirok etadilar. Komissiya zimmasiga nihoyatda muhim masalalar yuklatilgan edi. Shu jumladan mazkur komissiya yangi tashkil etilayotgan shirkat xo'jaligining Nizomi loyihasini ham tayyorlagan.

Mamlakatimizda tashkil etilgan shirkat xo'jaliklari dehqonlaming moddiy manfaatdorligini oshirgan bo'lsada, bozor munosabatlari talablariga to'liq javob bera olmadi. Ayrim holatlarda esa shirkat xo'jaliklarini tashkil etishda tashkiliy-iqtisodiy tomondan ma'lum kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Shu sababli mamlakatimiz hukumati tomonidan qishloq xo'jaligiga samarali, dehqonlarda haqiqiy mulkdorlik hissini uyg'otadigan, ulaming iqtisodiy erkinligini ta'minlaydigan xo'jalik yuritish shakllarini joriy etishga e'tibor qaratildi. Avvalo, dehqonning ishlab chiqarishga va mulkka egalik hissining ortishi, erkin iqtisodiy faoliyat yuritishi, daromad olishi, uni o'z xohishiga ko'ra mustaqil taqsimlash hamda tasarraf etish imkoniyati yaratildi. Respublika agrar sohasida faoliyat yuritayotgan fermer xo'jaliklari boshqa subyektlarga nisbatan amaliyotda o'zining bir qancha ijobiy ustunliklarini ko'rsatdi va shu sababli fermer xo'jaliklariga istiqbolli xo'jalik yuritish shakli sifatida juda katta e'tibor qaratildi. 1998-yil 30-aprelda O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'risida»gi Qonuni qabul qilingan bo'lib, u 36 moddadan iborat. Ushbu qonunning yangi tahriri 2004-yil 26-avgustda qabul qilindi. «Fermer xo'jaligi to'risida»gi Qonunning 3-moddasida fermer xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: fermer xo'jaligi - ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shuullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektdir.

Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida fermer xo'jaliklari faoliyatining rivojlanishi hamda samaradorligining oshishi ta'minlanmoqda. Chunonchi, respublikamizda 2018-yil 1-yanvar holatiga 77,554 mingta fermer xo'jaliklari faoliyat yuritgan. Bir fermer xo'jaligiga o'rtacha 48,1 gektar yer to'g'ri kelmoqda. Mamlakatimizda

fermer xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari quyida keltirilgan (7.7-rasm):

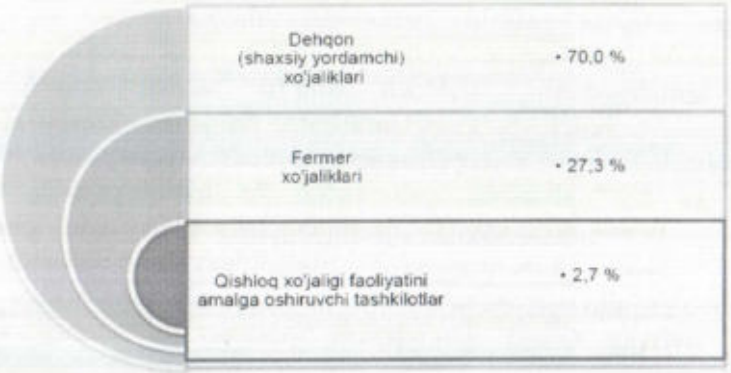

7.7-rasm. Ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining xo'jalik toifalari bo'yicha taqsimlanishi

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti ulushining hududlar bo'yicha xo'jaliklar toifalarikesimida taqsimlanishi tahlil qilinganda, eng yuqori ko'rsatkichlar barcha hududlarda dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga to'g'ri kelishi kuzatildi. 2018 yilning yanvar – dekabr oylari yakunlariga ko'ra fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Samarqand viloyatida (36,1 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining eng yuqori ulushi Navoiy viloyatida (77,5 %), qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng yuqori ulushi Toshkent viloyatida (7,5 %) qayd etildi. Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi bo'yicha eng kam ko'rsatkich Navoiy viloyatida (19,4 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining eng kam ulushi Samarqand viloyatida (60,7 %), qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng kam ulushi Andijon viloyatida (1,0 %) qayd etildi (7.8-rasm).

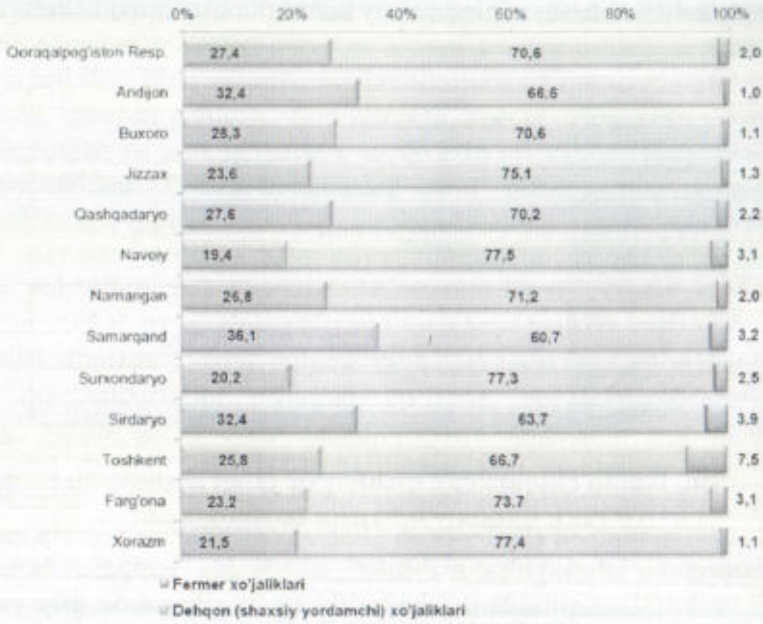

7.8-rasm. Ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlrining hududlar bo'yicha xo'jalik toifalari kesimida taqsimlanishi

Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish va uning samaradorligini oshirishdagi afzalliklari bilan bugungi bozor munosabatlari sharoitiga mos kelishini inobatga olib, fermer xo'jaliklarini tashkil etish va ulami rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratildi.

Hozirgi davrda fermer xo'jaligi o'ziga uzoq muddatga ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektdir. Fermer xo'jaliklari tanlov asosida zahira va maxsus respublika fondi hisoblangan hamda mehnat resurslari ortiqchaligi sezilmagan yerlarda va hududlarda tashkil etiladi.

Fermer xo'jaligini shu xo'jalikning o'n sakkiz yoshga to'lgan, qishloq xo'jaligida tegishli bilim, malaka va ish tajribasiga, yaxshi muomala qilish qobiliyatiga ega boigan barkamol a'zolaridan biri

boshqarishi mumkin. Fermer xo'jaligining Nizom fondida ko'rsatilgan quyidagi vositalar, mablaolar uning mulki hisoblanadi:

- uy-joylar, xo'jalik inshootlari, qishloq xo'jalik ekinlari va ko'chatzorlari, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo'jalik texnikasi, asbob-uskuna, transport vositalari, pul mablagiari, intellektual mulk obyektlari;
- ishlab chiqarish faoliyati natijasida yetishtirilgan mahsulotlar;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan, ish va xizmatlar ko'rsatishdan tushgan pul mablagiari, olingan foyda;
- olingan kredit mablagiari;
- a'zolarining qimmatli qog'ozlari, ular evaziga olingan dividendlar;
- yuridik va jismoniy shaxslaming bearaz xayriya, homiylik mablagiari va boshqalar.

Shu mulklardan samarali foydalanish natijasida xo'jalikni rivojlantirish uning a'zolari shaxsiy mehnatiga bogiiq. Bu shakldagi xo'jalik faoliyat ko'rsatish jarayonidagi ishlarga ayrim hollarda, ya'ni a'zolarining quvvati yetmaganda mehnat shartnomasiga asoslangan holda ishchi- xizmatchilarni yollashi mumkin.

Fermer xo'jaligi o'z mulkidan, mehnat resurslaridan oqilona foydalangan holda ixtisoslashishi bo'yicha shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, ularni qayta ishlash, xizmatlar ko'rsatish, mahsulotlami sotish, shuning natijasida oigan pul daromadlarini taqsimlash, ishchi-xizmatchilarini rabatlantirish hamda ijtimoiy himoyalash, faoliyatini rivojlantirish bilan boliq bo'lgan faoliyatlarni ko'rsatadi. Uning iqtisodiy negizini oila a'zolarining mol-mulki, mahsulotlari tashldl etadi va xo'jalik faoliyatini «Fermer xo'jaligi to'risida»gi qonun asosida yuritadi. Fermer xo'jaligi o'z mulki, ijaraga olgan yer maydoni, texnika vositalaridan samarali foydalangan holda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, ulami qayta ishlash hamda sotish bilan shuullanadi. Tadbirkorlikning bu shakli iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda salmoqli o'rinni egallaydi. AQSh, Fransiya, Gollandiya kabi davlatlarda mazkur xo'jalik yuritish shakli juda keng tarqalgan.

Mamlakatimizda fermer xo'jaliklari tomonidan asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarining ishlab chiqarish hajmi va salmoi 7.4-jadvalda keltirilgan.

7.4-jadval. 2018 yil yanvar-dekabr oylarida qishloq xo'jaligi barcha toifadagi xo'jaliklarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar

	Barcha toifadagi xo'jaliklar		*shu jumladan*					
			fermer xo'jaliklari		*dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari*		*qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar*	
	ming tonna	*o'sish sur'ati %da*	*ming tonna*	*o'sish sur'ati %da*	*ming tonna*	*o'sish sur'ati %da*	*ming tonna*	*o'sish sur'ati %da*
Don ekinlari	6 375,4	87,5	5 020,5	87,6	1 215,6	84,6	139,3	117,3
Kartoshka	2 750,1	96,4	299,9	69,9	2 432,3	103,6	17,9	106,6
Sabzavotlar	9 635,1	94,3	2 328,1	77,7	7 162,0	101,0	145,0	108,4
Poliz	1 904,9	93,8	728,7	76,4	1 158,7	109,4	17,5	96,0
Mevalar va rezavorlar	2 589,7	99,0	911,6	94,6	1 620,1	101,0	58,0	121,7
Uzum	1 564,5	95,2	677,6	91,5	860,9	99,9	26,0	113,7

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Jami ishlab chiqarilgan don ekinlari tarkibi tahlil qilinganda don ekinlarining asosiy qismini yoki 86,1 foizini boshoqli don ekinlari tashkil qilishi kuzatildi. Shuningdek jami don ekinlari tarkibining 5,9 foizi makkajo'xori, 3,5 foizi sholi, 3,4 foizi dukkakli don ekinlari va 1,1 foizi boshqa don ekinlari hissasiga to'ri keladi (7.9-rasm).

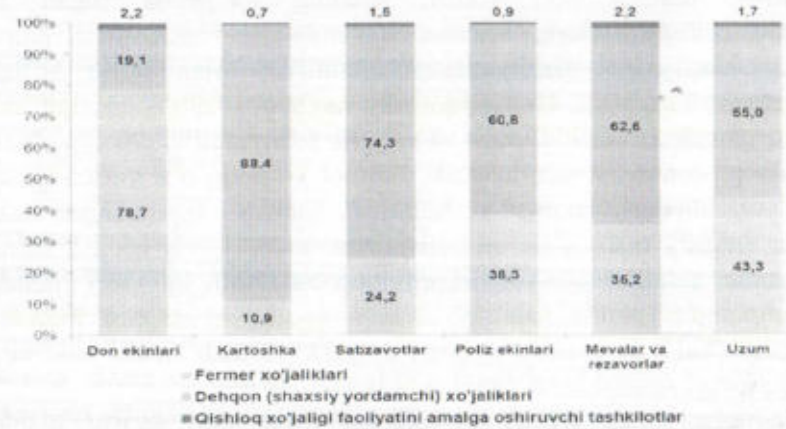

7.9-rasm. Asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda xo'jalik toifalarining ulushi

Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari dehqonchilik mahsulotlarining aksariyat turlarini asosiy ishlab chiqaruvchilari bo'lib qolmoqda, hisobot davrida kartoshka umumiy hajmining 88,4 %i, sabzavotlarning 74,3 %i, polizning 60,8 %i, mevalar va rezavorlarning 62,6 %i, uzumning 55,0 %i ular tomonidan ishlab chiqarildi. Don ekinlarining esa asosiy qismi fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarildi, ishlab chiqarilgan ushbu mahsulotlar hajmining 78,7 %i ular hissasiga to'g'ri keladi. 2018 yilda respublikaning barcha toifadagi xo'jaliklarda jami 2,3 mln. tonna paxta xom-ashyosi tayyorlandi va bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 80,3 foizni tashkil etdi. Tayyorlangan paxta xom-ashyosini asosiy qismi yoki 96,2 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'ri kelib, bunda boshqa toifadagi xo'jaliklarning hissasi 3,8 foizni tashkil etdi.

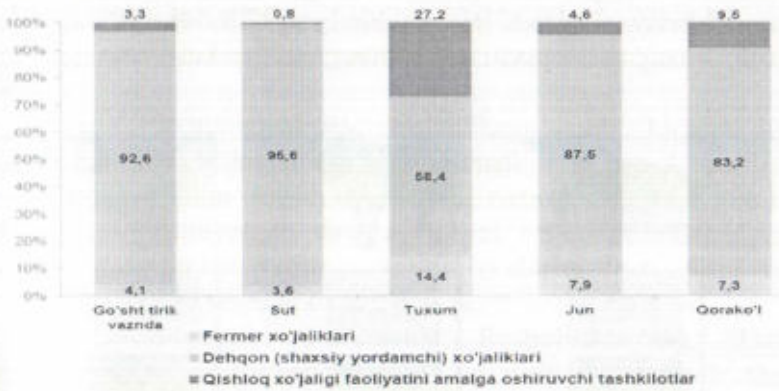

7.10-rasm. Asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda xo'jalik toifalarining ulushi[46]

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlil qilar ekanmiz, tirik vazndagi go'shtning umumiy hajmidan 92,6 %i dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelishini qayd etish lozim, shuningdek sutning 95,6 %i, tuxumning 58,4 %i, junning 87,5 %i, qorako'l terining 83,2 %i ham dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi (6-rasm). 2019 yilning 1 yanvar holatiga yirik shoxli

[46] Manba: Qishloq xo'jaligi va ekologiya statistikasi boshqarmasi

qoramollarning umumiy bosh soni 12 726,6 ming boshga, shu jumladan sigirlar – 4 522,2 ming boshga, qo'y va echkilar – 21 287,4 ming boshga, parrandalar – 81 538,9 ming boshga etdi (7.11-rasm).

2019 yining 1 yanvar holatiga yirik shoxli qoramollar bosh soni to'g'risidagi
ma'lumotlarni xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlil qilar ekanmiz, yirik shoxli qoramollarning 5,0 %i fermer xo'jaliklari hissasiga, 93,6 %i dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 1,4 %i qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri kelishini qayd etib o'tish lozim, shunga mos ravishda qo'y va
echkilarning umumyiy sonidan 10,9 %i fermer xo'jaliklariga, 84,1 %i dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 5,0 %i qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri keladi, shuningdek parrandalar umumiy sonidan 14,1 %i fermer xo'jaliklariga, 58,0 %i dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 27,9 %i qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri keladi.

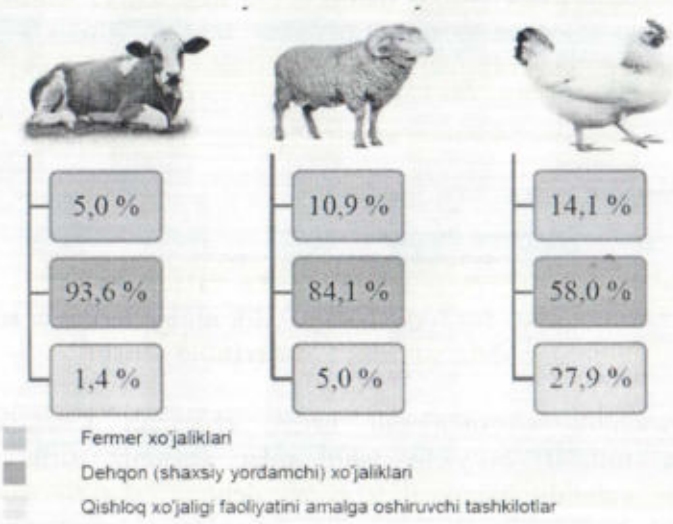

7.11-rasm. Chorva mollari va parrandalar bosh sonining xo'jalik toiflar bo'yicha ulushi

Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qishloq aholisini ish bilan ta'minlashda ham o'rni beqiyosdir.

Fermer xo'jaliklarining rivojlanishida hukumatimiz tomonidan ularga yaratib berilgan sharoit va turli imtiyozlaming ham ahamiyati katta. Fermerlarga quyidagi imtiyozlar belgilangan:

- fermer xo'jaligi tashkil etilgan kundan boshlab ikki yilgacha yagona yer soliidan ozod qilinadi;
- tugatilayotgan shirkatlar o'mida tashkil etilgan bog'dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaliklari 5 yil davomida yagona yer soliini toiashdan ozod etiladi;
- fermer xo'jaligi faoliyatini Respublika muvofiqlashtirish Kengashining ruxsatisiz tekshirish ta'qiqlanadi;
- fermer xo'jaliklari faoliyatini tekshirish muvofiqlashtirish Kengashining ruxsati bilan 4 yilda bir marta o'tkaziladi;
- yangi faoliyat boshlagan fermer xo'jaliklariga boshlanich sarmoya uchun eng kam ish haqining 300 barobari miqdorida imtiyozli kredit beriladi;
- xorijiy texnologiyalami respublikaga olib kirgan fermer xo'jaliklari bojxona to'lovlaridan ozod qilinadi;
- fermer xo'jaligi tegishli loyihada nazarda tutilgan yemi o'z hisobidan o'zlashtirayotgan davrda va yer o'zlashtirib bo'lingandan keyin 5 yil davomida yeming mazkur o'zlashtirilgan qismi uchun yagona yer solig'i to'lashdan ozod qilinadi.

1998-yil 30-aprelda 0'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'risida"gi qonunning qabul qilinishi bilan aholi shaxsiy yordamchi xo'jaliklarining maqomini aniqlashtirish, ulaming muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlashning qonuniy mexanizmlari takomillashtirildi. Birinchidan, aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari dehqon xo'jaligi sifatida qayta nomlandi va uning tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy asoslari mustahkamlab qo'yildi. Ikkinchidan, dehqon xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, maqomi, tashkiliy-iqtisodiy asoslari va uning qishloq xo'jaligi bilan shuullanuvchi tadbirkorlik subyekti sifatidagi xususiyatlari aniq belgilab berildi. Uchinchidan, 0'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998- yil 15-iyuldagi 300-sonli qarori bilan faoliyat ko'rsatayotgan shaxsiy yordamchi xo'jaliklami dehqon xo'jaliklariga o'zgartirish tartibi tasdiqlandi. To'rtinchidan, "Dehqon xo'jaligi to'risida"gi qonunda ularni davlat yo'li

bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash hamda ulaming faoliyatini tartibga solish mexanizmi belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'risida"gi qonunning 1-moddasida dehqon xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: dehqon xo'jaligi - oilaviy mayda tovar xo'jaligi boTib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida meros qilib qoldiriladigan, umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga (merosxo'rga) foydalanishga biriktirilgan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiradi. Bu mahsulotlarni dastavval o'z talablarini qondirish uchun ishlatib, ortiqchasini realizatsiya qiladi. Dehqon xo'jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin. Dehqon xo'jaligi o'z dehqon xo'jaligi o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'risida»gi Qonuni asosida amalga oshiradi. Ushbu qonun 31 moddadan iborat.

Dehqon xo'jaligi a'zolariga birgalikda yashayotgan va dehqon xo'jaligini birgalikda yuritayotgan oila boshlii, uning turmush o'rtoi, bolalari, shu jumladan, farzandlikka olingan bolalari, tarbiyaga olgan bolalari, ota-onalari, mehnatga qobiliyatli yoshga yetgan boshqa qarindoshlari kiradilar.

Dehqon xo'jaligini yuritishdan ko'zda tutilgan maqsad ichki iste'mol uchun va tovar mahsuloti yaratish, shuningdek boshqa faoliyat turlari orqali o'zi va oilasining moddiy farovonligini ta'minlashdan iboratdir. Dehqon xo'jaligining asosiy vazifasi qishloq aholisini foydali mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish orqali ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanishga erishish hamda shu asosda eng kam sarf-xarajat evaziga mahsulot yetishtirishni har tomonlama ko'paytirishdan iborat. Shuningdek, yer resurslaridan unumli foydalanish, mamlakat ahohsining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishda hissa qo'shish, o'zi joylashgan hududning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda ishtirok etish kabi bir qator vazifalami yechishda ham dehqon xo'jaliklari o'z hissalarini qo'shishlari lozim.

Dehqon xo'jaligi qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik shakllaridan biri sifatida bir qator afzalliklarga ega:

- ishlab chiqarish hajmining kichikligi bozor konyunkturasiga tez moslashish va ko'p mablag' sarflamay o'z faoliyati yo'nalishlarini qayta shakllantirish imkonini beradi;
- oila mehnatiga tayanish uy bekalari va bolalar mehnatidan, qariyalar tajribasidan unumli foydalanish hamda asrlar davomida shakllanib kelgan dehqonchilik madaniyatini avloddan-avlodga o'tkazib borishga sharoit yaratadi;
- xususiy mulk egaligi hamda yerning meros qilib qoldirilish huquqi bilan umrbod egalikka berilishi moddiy manfaatdorlikni oshiradi va mulkdan oqilona foydalanishga yo'l ochadi.

Dehqon xo'jaliklari tarkibiga tomorqa yerlariga ega bo'lgan oila xo'jaliklari ham kiradi va ularning asosiy maqsadi - shaxsiy mehnatlari, mol- mulklaridan foydalangan holda o'z talablarini hamda boshqalarning talablami qondirish uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishdir. Oila xo'jaliklari chorvachilik, sabzavot, poliz mahsulotlari bilan iste'mol bozorini to'ldirishda faol qatnashmoqdalar. Aholi iste'mol qilayotgan mahsulotlaming aksariyat qismini dehqon xo'jaliklari yetkazib bermoqda. Ular hozirgi vaqtda respublikada yetishtirilayotgan jami go'sht va go'sht mahsulotlarining, sut mahsulotlari, kartoshka, sabzavot va poliz mahsulotlarining asosiy qismini yetishtirmoqdalar.

Dehqon xo'jaliklari agrar sohada yangi xo'jalik yuritish shakli sifatida shakllanib borishi bir tomondan haqiqiy mulk egaligining vujudga kelishiga imkon yaratsa, ikkinchi tomondan mulkchilikning boshqa turlariga asoslangan korxonalar bilan ma'lum darajada raqobat kurashi muhitini yaratishga yo'l ochadi. Dehqon xo'jaligi ichki iste'mol va mayda tovar qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish bilan boliq hamda xo'jalik a'zolarining shaxsiy mehnatiga asoslangan faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi. Dehqon xo'jaligi o'z faoliyati yo'nalishlarini, ishlab chiqarish tuzilishi va hajmlarini inustaqil ravishda belgilaydi. Mamlakatimizda dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda.

Respublikamizda mustaqillikkacha boigan davrda qishloq xo'jalik tarmogida qo'shma korxonalar mavjud boimagan. Mustaqillikka erishilgandan so'ng erkin bozor munosabatlari barpo etilishi mulkchilikning shu turini va unga asoslangan tadbirkorlik shaklini

tashkil etish hamda faoliyat yuritishi uchun huquqiy, iqtisodiy asoslar yaratib berildi. Ularda qo'shma tadbirkorlik mulkdorlaming moddiy va pul mablalarini birlashtirish yo'li bilan tashkil etilishi ta'kidlangan. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalaming tashkil etilishi va ulaming faoliyat yuritishi talab darajasida emas. Vaholanki hukumatimiz tomonidan xorijiy investorlar uchun barcha huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratib berilgan. Jumladan, chet ellik tadbirkorlaming qonun doirasida erkin faoliyat yuritish va mulkiga egalik qilish kafolati ta'minlangan. Respublikamizda ishlab chiqarish faoliyati bilan shuullanuvchi chet ellik tadbirkorlarga soliq hamda bojxona to'lovlariga oid ko'plab imtiyozlar ham joriy etilgan. Xorijiy investorlami mazkur imkoniyat va shart-sharoitlar bilan tanishtirish orqali ularni mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga kengroq jalb etishga erishish lozim.

Kelajakda mamlakatimizda chet ellik tadbirkorlarga yanada qulay investitsion muhitni yaratib, ulami qishloq xo'jaligi tarmoiga kengroq jalb etish va ulaming sarmoyalari evaziga mazkur tarmoqqa zamonaviy texnologiyalarni jalb etish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash hajmini keskin oshiiish muhim vazifalardan biridir. Qishloq xo'jaligik mahsulotlarini ishlab chiqarish va yetishtirilayotgan mahsulotlami qayta ishlash, ularni iste'mol uchun tayyor bo'lgan mahsulotlarga aylantirish uchun turli xildagi qo'shma korxonalami tashkil etish mumkin. Bu jarayon mamlakat qishloq xo'jaligiga yangi texnikalar, ilor, samarali texnologiyalar kirib kelishini ta'minlaydigan chet el valyutalari oqimini ko'paytiradi. Natijada tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va maqsadga muvofiq joylashishi ta'minlanadi. Qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalaming tashkil etilishi xalqaro miqyosda mehnat taqsimotmi rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular tufayli qo'shimcha ish joylan tashkil etilib, aholini ish bilan ta'minlash muammosi hal qilinishiga ma'lum darajada ulush qo'shiladi. Bu korxonalarda faoliyat ko'rsatayotganlammg moddiy sharoiti yaxshilanishini ta'minlaydi. Pirovard natijada aholim sifatli mahsulotlar bilan ta'minlanish darajasi yuksalib, turmush darajasi oshadi.

Qishloq xo'jaligida samarador xo'jalik yurituvchi subyekt bo'lib klasterlarni keltirish mumkin. Masalan, 2017 yilda O'zbekistonda 1

dona klaster ishlagan bo'lsa, 2018 yilda 15 ta va 2019 yilda bu raqam 75 taga chiqdi.

Klaster bu – to'planib ishni amalga oshirish. Masalan, paxta yetishtirildi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun uni endi tolaga aylantirish kerak. Keyingi qadamda tola ip kalavaga, ip kalava esa matoga aylantiriladi. So'nggi qadamda matodan mahsulot ishlab chiqariladi.

Klaster – mana shu butun tizimni shakllantirish. Klasterlar fermer xo'jalikdan farqi shundaki, avval fermerlarimiz bevosita «O'zpaxtasanoat» bilan shartnoma tuzib, ularni paxta tolasi bilan ta'minlab bergan. «O'zpaxtasanoat»dan esa to'qimachilik korxonalari paxta sotib olardi. Endilikda fermer va to'qimachilik korxonasi o'rtasida uzviylik paydo bo'lmoqda. Klaster tizimi ikkita yo'nalishda tashkil qilindi. Birinchisi, fermerlar va to'qimachilik korxonalari o'rtasida bevosita shartnoma. Ikkinchi, salmoi yuqori bo'lgan to'qimachilik korxonalari fermerlikni o'zi shakllantirmoqda. Bunga misol – Quyi Chirchiq tumanidagi «TCT cluster» korxonasi. Klaster tizimi dunyodagi bir qancha yirik davlatlarda o'z samarasini ko'rsatgan. Masalan, Fransiya va Niderlandiya qishloq xo'jaligida klaster tizimi qo'llaniladi.

Hozirda jahon tajribasidan kelib chiqib qishloq xo'jaligi sohasida kooperatsiyalar ahamiyatini alohida ta'kidlashimiz joiz. Kooperatsiya bu – hamkorlik, birgalikda ishlash; jismoniy shaxslarning birgalikda tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun ixtiyoriylik asosida birlashuvidir. Qishloq xo'jaligi kooperativi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari: fermer, dehqon xo'jaliklari va shaxsiy tomorqa xo'jaliklari egalari tomonidan ixtiyoriy ravishda tashkil etilgan tijorat tashkiloti shaklida bo'ladi. Kooperatsiyalarni tashkil etishdan maqsad – kooperativ a'zolarining moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda ishlab chiqarish faoliyatini yuritish. Uning majburiy sharti – ularning mulkiy pay badallarini birlashtirish va kooperativ faoliyatida shaxsan ishtirok etish. Kooperativ ikki turda bo'lishi mumkin: ishlab chiqarish yoki iste'mol.

Ishlab chiqarish kooperativi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotish va qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa faoliyat turlarini amalga oshiradi. Kooperativ a'zolari soni 5 tadan kam bo'lmasligi lozim. Unga yuridik shaxslar – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar, shuningdek 16 yoshga to'lgan, uning

faoliyatida shaxsan ishtirok etuvchi jismoniy shaxslar a'zo bo'lishlari mumkin.

Iste'mol kooperativlari quyidagilarga bo'linadi: qayta ishlash, savdo, xizmat ko'rsatish, ta'minot, bodorchilik, chorvachilik, suurta, kredit va b.q Tarkibiga kamida 2 ta yuridik yoki kamida 5 ta jismoniy shaxs kirganda tashkil etiladi. Quyidagilar bunday kooperativ a'zolari bo'lishi mumkin: qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari; shaxsiy tomorqa xo'jaligini yurituvchi fuqarolar; qishloq xo'jaligi korxonalari va (yoki) jismoniy shaxslar – fermer xo'jaliklari a'zolari; bodorchilik va chorvachilik bilan shuullanuvchi fuqarolar.

Kooperativlar o'zaro yoki qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchi boshqa yuridik shaxslar bilan birgalikda birlashma (uyushma) tashkil etishlari mumkin.

Kooperativni tashkil etish tartibi quyidagicha: kooperativ tashkil etmoqchi bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar avval tashkiliy qo'mitani shakllantirib, unga quyidagi majburiyatlarni yuklashlari kerak bo'ladi:

- pay fondini shakllantirish manbalari va uning miqdori ko'rsatilgan kooperativning ishlab chiqarish-iqtisodiy faoliyati loyihasining texnik-iqtisodiy asoslanmasini tayyorlash;
- ustav loyihasini ishlab chiqish;
- kooperativga a'zo bo'lish to'risidagi arizalarni qabul qilish;
- uning boshqaruv organlari saylanadigan kooperativ a'zolari umumiy tashkiliy yiilishini o'tkazish.

Kooperativ davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Kooperativning pay fondi va majburiy pay badali miqdori a'zolar yiilishida belgilanadi. Pay badali pul mablalari, mol-mulk, shu jumladan yer uchastkasi, mulk huquqi va h.k. ko'rinishida bo'lishi mumkin. Kooperativ o'z faoliyatini amalga oshirish uchun xodimlarni yollash huquqiga ega bo'lishi nazarda tutilmoqda. Kooperativ a'zolari ish bilan ta'minlanishda ustun huquqqa ega bo'ladilar. Ularga ish berishning imkoni bo'lmaganda kooperativdagi a'zoliklarini saqlab qolgan holda boshqa joylarda vaqtincha ishlashlari mumkin. Kooperativ a'zolari uchun – o'zaro moliyaviy yordam kooperativ a'zolariga pulda qarz berish uchun o'zaro moliyaviy yordam fondini tashkil etgan holda kredit kooperativi (iste'mol kooperativi turlaridan biri) barpo etilishi mumkin. Fond kredit kooperativining shaxsiy mablalari, a'zolarining jalb etilgan mablalari, shuningdek kredit tashkilotlari va boshqa tashkilotlar kreditlari

hisobidan shakllantiriladi. Fond mablalaridan foydalanish tartibi kooperativ ustavi, shuningdek a'zolarning umumiy yiilishi qarori bilan belgilanadi.

Nazorat savollari

1.Mulk iqtisodiy kategoriya sifatida qanday munosabatlarni ifodalaydi?

2.Mulk munosabatlarining iqtisodiy mazmuni, obyekti va subyektlarini ta'riflang?

3.Mulkchilik munosabatlariga ko'proq iqtisodiy hamda huquqiy kategoriya sifatida qarashlarning qanday farqi bor?

4.«Xuquq dastasi» qanday huquqlar majmuidan iborat?

5.Manfaatlar nima sababdan obyektiv hamda subyektiv, umumiy va xususiy bo'ladi?

6.Mulk tiplari (turlari) va shakllarini ta'riflang. Ular qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

7.Davlatlashtirishdan qaytish, boshqacha aytganda, iqtisodiy hayotni erkinlashtirish bilan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish qanday farq qiladi?

8. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish qanday amalga oshirildi?

9.Tarmoqda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari qaysi qonunlarda o'z aksini topgan?

10.Qishloq xo'jaligida mulkchilikning qanday shakllari rnavjud?

11.Qishloq xo'jaligida qanday xo'jalik yuritish shakllari mavjud?

12.Agrofirmalar haqida tushuncha bering.

13.Fermer xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.

14.Dehqon xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.

15.Fermerxo'jaliklarining tashkiliy-iqtisodiy asoslarini tushuntiring.

16.Qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalar haqida tushuncha bering.

8-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

8.1. Moddiy-texnika resurslarining iqtisodiy mohiyati, tarkibi va qishloq xo'jaligida ularning o'ziga xos xususiyatlari

8.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari, samarali texnologiyalar

8.3. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

8.4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish

Tayanch iboralar: *Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika potentsiali, moddiy-texnika resursi, muqobil MTP, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, Fan-texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, mablag'lar, baholash, texnik jihozlar, qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarishni moderinzatsiya qilish.*

8.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlanishi

Davlatning, aholining hamda tashqi bozorning talablarini sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan qondirish uchun ularni yetishtirishni ko'paytirish obyektiv zaruriyat hisoblanmoqda. Buning uchun talab etilgan miqdorda turli xildagi resurslar mavjud bo'lishi kerak. Masalan, yer, suv, bino, inshootlar, mashinalar, traktorlar, o'rmon, bog'lar, chorva hayvonlari, tabiiy resurslar (yog'in, harorat) kimyoviy vositalar, mehnat resurslari. Lekin bu moddiy-texnika resurslari tarkibiga mablag'lar va boshqalar kirmaydi. Ular qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini tashkil etadi. Shu resurslar yordamida qishloq xo'jaligida turli xildagi ishlar, xizmatlar bajarilib, mahsulotlar yetishtiriladi. Ularning sifatini, holatini yaxshilash, yangilarini yaratish maqsadida fan-texnika taraqqiyoti amalga oshiriladi. Shuning natijasida serhosil, tezpishar navlar, sermahsul chorva zotlari, har tomonlama qulay va samarali hisoblangan texnikalar, ilg'or texnologiyalar yaratildi.

Shu resurslarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidagi ahamiyati nihoyatda katta, chunki barcha turdagi dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirishda yerdan foydalaniladi. Demak, yer bo'lmasa, yuqoridagi mahsulotlarning yetishtirilishi ta'minlanmaydi. Mamlakatimiz dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi munosabati bilan suv resurslarining ahamiyati katta. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini iqtisodiy mazmuni, mohiyati va barpo etilishi hamda foydalanilishi bo'yicha 7.1-rasmdagi tartibda turkumlashtirish mumkin. Jumladan:

- barpo etilishi bo'yicha;
- ishlab chiqarishga munosabati bo'yicha;
- ishlab chiqarishda qatnashishiga kura;
- takror ishlab chiqarilishi bo'yicha.

Demak, qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari respublika iqtisodiyoti resurslarining muhim qismi hisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning, korxonalarning iqtisodiy negizini, asosini tashkil etadi. Korxonalarning moddiy-texnika bazasi mustahkam bo'lsa, ularda iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos mavjudligidan dalolat beradi. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari barpo etilishi bo'yicha tabiiy va iqtisodiy resurslardan iborat. Tabiiy resurslar yer, suv, o'rmon, chorva hayvonlari, issiqlik hamda yog'ingarchilik miqdoridan tashkil topadi. Ularning asosiy qismi davlat tasarrufida bo'lib, korxonalarga, fuqarolarga foydalanish uchun beriladi.

Iqtisodiy resurslar esa iqtisodiy potentsialning tarkibiy qismi bo'lib, moddiy, moliyaviy hamda mehnat resurslaridan tashkil topadi. Qishloq xo'jaligini:

- moddiy-texnika resurslariga ishlab chiqarishning moddiy vositalari: binolar, inshoatlar, mashinalar, traktorlar, kombaynlar, barcha turdagi kimyoviy vositalar, o'g'itlar, urug'liklar, yem-xashaklar, yoqilg'i, yog'lovchi, qurilish va boshqa materiallar kiradi.

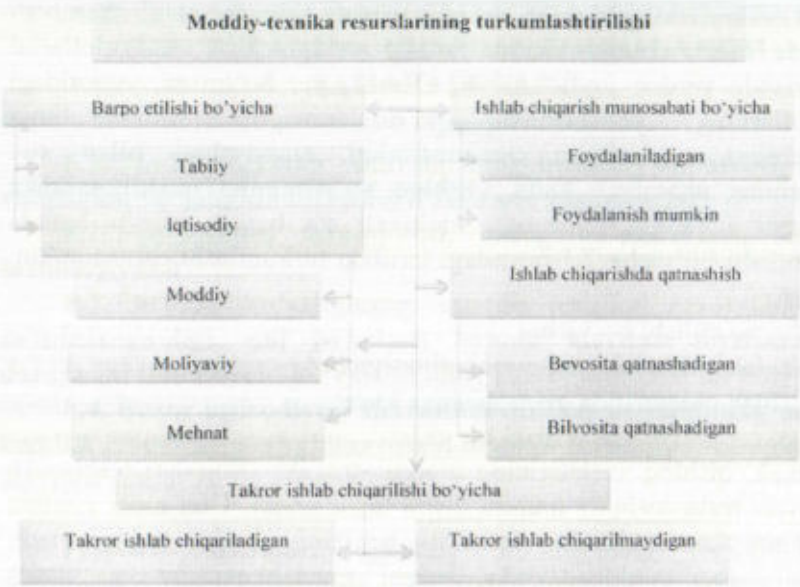

8.1- rasm. Moddiy-texnika resurslarining turkumlashtirilishi

- moliyaviy resurslariga davlat tomonidan ajratilayotgan mablag'lar, xo'jaliklarning joriy, valyuta schyotlaridagi, g'aznadagi pullari, amortizatsiya fondi, aktsiyalardan olayotgan foydalari, bank kreditlari hamda ichki va tashqi investitsiyalarini amalga oshirish natijasida olinayotgan mablag'lar, ta'sischilar va boshqa manbalardan kelib tushayotgan mablag'lar kiradi.

Ularning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi o'rni va ahamiyati juda katta. Chunki takror ishlab chiqarish jarayonida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari talab darajasida yetishtirilishi hamda ish va xizmatlar ko'ngildagidek bajarilishi barcha resurslarning miqdoriga hamda sifatiga bog'liq. Respublika dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi sababli sug'oriladigan yerlar va suv resurslarining ta'siri juda katta. Tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining amalga oshirilishi asosan moliyaviy resurslar bilan bog'langan. Shunday ekan, kelajakda qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari talab darajasida barpo etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Uni davlat, tarmoq va xo'jaliklar miqyosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari tarmoqda foydalaniladigan va foydalanilmaydiganlarga bo'linadi. Tarmoqda u yoki bu maqsadda foydalanilayotganlari - foydalanilayotgan resurslarni, tarmoqda mavjud bo'lib, ayrim obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra, vaqtincha foydalanilmayotganlari esa foydalanilmayotgan zaxira resurslarni tashkil etadi. Foydalanilayotgan zahira resurslarga zahiradagi meliorativ yerlar, ayrim suv havzalaridagi suvlar, o'rmonzorlar kiradi.

Tarmoq korxonalarida foydalanilayotgan moddiy-texnika resurslari barcha resurslarning eng muhim qismi hisoblanadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, quyidagicha guruhlarga bo'linadi:

- ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishlatiladigan, ya'ni qatnashadigan resurslar;
- ishlab chiqarishda bilvosita katnashadigan resurslar.

Ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan resurslar yordamida turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar va xizmatlar bajariladi. Ularga ekin ekilgan yerlar, yaylov va pichanzorlar, ekinlarni sug'orish uchun sarflanayotgan suvlar, mashina, yer haydayotgan, ekinlarga ishlov berayotgan traktorlar, kombayn, mahsulotni ko'paytirish uchun sarflanayotgan kimyoviy vositalar, o'g'itlar, hayvonlarga berilayotgan yem-xashaklar, chorva hayvonlari, mevali daraxtlar va boshqalar kiradi. Shular yordamida ko'proq, yaxshiroq mahsulot yetishtirish ta'minlanadi. Korxonalarning ombor, idora binolari, ayrim inshoatlari, texnikalari, aloqa vositalari, kompyuterlari ishlab chiqarish jarayonida bilvosita qatnashadilar. Ularni mahsulot yetishtirishga aloqasi cheklangan.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari o'ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega (8.2-rasm). Ayrim moddiy resurslar tabiat mahsuli hisoblanadi. Jumladan, yer, suv, harorat, yog'ingarchilik. Ularning barpo etilishi hamda takror ishlab chiqarilishi ko'proq tabiatga bog'liq. Lekin qishloq xo'jaligida band bo'lgan fuqarolar o'zlarining bilimlarini, tajribalarini hamda tadbirkorligini ishga solgan, fan-texnika yutuqlaridan, ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda bu tabiiy omillardan samarali, o'rinli foydalanishga harakat qiladilar, aksariyat hollarda yaxshi natijalarga erishadilar. Shuning uchun ham tarmoq ishlab chiqarishi tabiatga ham bog'liq.

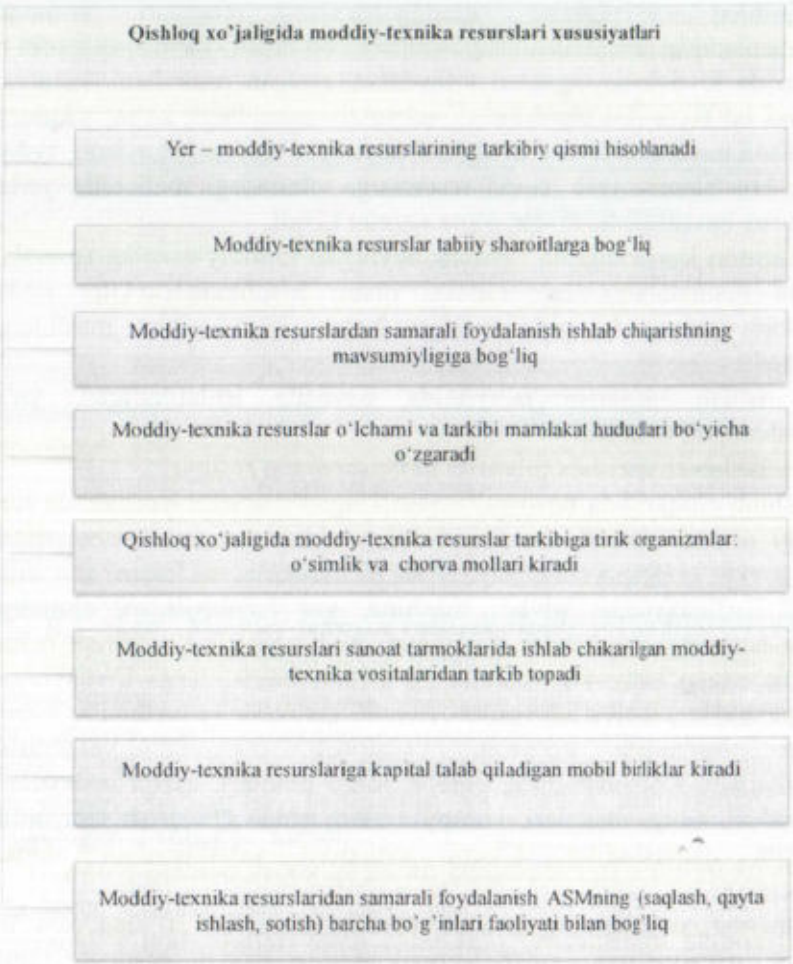

8.2-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslari xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlari, o'simliklar, mevali daraxtlar qatnashishi tarmoqning muhim xususiyati ekanligiga alohida e'tibor berish, shuningdek, sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, traktorlar, mashinalar, mexanizmlar, dastgohlar, kimyoviy vositalar, yokilg'i, yonilg'i

hamda yog'lovchi materiallar va boshqalarning ishtirokini ham e'tiborga olish lozim. Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, ma'lumki, inson mehnati natijasida yaratiladi. Ulardan foydalanish samaradorligi tarmoq ishlab chiqarishining mavsumiyligiga ham bog'liq.

Yuqoridagi talablarga javob beradigan moddiy-texnika resurslari asosan quyidagi manbalar hisobiga barpo etiladi:

- korxonaning mablag'lari;
- chetdan jalb etiladigan mablag'lar.

Birinchisiga korxonalarning mahsulot sotish, ish va xizmatlar bajarish natijasida olayotgan pul daromadlari, taqsimlanmagan foydadan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondidan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondi hisoblangan mablag', foydalanilmayotgan ayrim ishlab chiqarish vositalarini sotishdan, ijaraga berilayotgan vositalardan foydalanish natijasida va boshqa manbalardan olingan mablag'lar kiradi. Bunda xo'jaliklarning aktsiyalar chiqarib sotishdan olayotgan pul daromadlari ham muhim manba hisoblanadi. Lekin bu masala respublika qishloq xo'jaligida hozircha hal etilgani yo'q. Juda muhim bo'lgan bu masalani kelajakda, albatta, hal etish zarur.

Ikkinchisiga irrigatsiya-melioratsiyaga, ekologiyaga hamda ijtimoiy sohalarga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar, davlat ehtiyojlari uchun sotib olinayotgan mahsulotlarga davlat hisobidan ajratiladigan transh mablag'lari, tijorat institutlarining kredit mablag'lari, turli manbalardan jalb etilayotgan investitsiyalar, homiylarning, hamkorlarning mablag'lari va boshqa manbalardan jalb etiladigan mablag'lar kiradi. Bu mablag'lar hisobiga qishloq xo'jalik korxonalari moddiy-texnika vositalarini ularni ishlab chiqaruvchilarning bevosita o'zlaridan yoki birjalardan, ko'rgazmalardan, auktsionlardan shartnomalar asosida sotib olib, moddiy-texnika bazalarini mustahkamlashlari, ayrim hollarda foydalanish uchun ijaraga olishlari mumkin. Shunday tartibda shakllantirilgan moddiy-texnika resurslaridan xo'jaliklar yil mobaynida to'liq va samarali foydalanishsa, barcha turdagi tadbirlarni vaqtida, sifatli amalga oshirishlari aniq.

8.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari, samarali texnologiyalar

Qishloq xo'jaligini ustuvor darajada rivojlantirish uchun uning

moddiy-texnika bazasini mustahkamlash kerak. Tarmoqning moddiy-texnika resurslari shakllantirilishi, rivojlantirilishi, ulardan samarali foydalanish masalalari fan-texnika taraqqiyotiga va uning darajasiga bevosita bog'liq. Fan-texnika taraqqiyoti deganda, qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, fan rivojlanishi natijasida shu davrgacha bo'lmagan mutlaqo yangi fan - «Moddiy-texnika resurslari» ham yaratilishi mumkin. Bu jarayon fan-texnika taraqqiyotidan dalolat beradi. Demak, fan-texnika taraqqiyoti - intellektual ong rivojlanishining mahsulidir. Buning uchun intellektuallarni tayyorlaydigan ta'lim, ixtirochilik tizimini yangi bosqichga ko'tarish taqazo etiladi. Ular qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan qulay va samarali mashina, traktor, mexanizm, uskunalar yaratilishini, mavjudlari takomillashtirilishini, serhosil, tezpishar ekin navlari, sermahsul chorva zotlari, ilg'or texnologiyalarni yaratadigan fanlarning, fan-texnika, texnologiya rivojlanishini ta'minlaydi. Natijada moddiy-texnika resurslarining miqdori oshadi, sifati yaxshilanadi.

Bu jarayonni respublikamiz misolida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, fan-texnikani taraqqiy ettirish yo'lidan borayotgan O'zbekistonda qishloq xo'jaligi uchun qishloq xo'jalik mashinasozlik sanoati korxonalarida yangi, sifatli haydov, ishlov beruvchi traktorlar, paxta teradigan mashinalar, kimyo sanoatida polietilen quvurlar, plyonkalar ishlab chiqarilmoqda. Yomg'irlatib, tuproq ostidan, tomchilatib sug'orish uchun yangi samarali texnikalar barpo etilmoqda. Bu hol qishloq xo'jaligida samarali, ilg'or texnologiyalar joriy etilishini ta'minlaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti yagona davlat siyosati asosida kechishi, bu jarayonda qatnashuvchilurning tashabbuskorligi, tadbirkorligi ham uyg'unlashishi lozim.

Fan-texnika taraqqiyotining asosiy maqsadi yangi, samarali qishloq xo'jalik texnikalarini, ekologik talablarga javob beradigan kimyoviy vositalarni, yangi navlarni, zotlarni yaratish, mavjud vositalarni takomillashtirish, mehnatning xarakterini o'zgartirib, uning unumdorligini oshirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorini ko'paytirish, sifatini yaxshilash, ularni qayta ishlab, iste'molchilarga

yetkazib berish orqali aholi, korxonalar va nihoyat, davlatning iqtisodiyotini yuksaltirishdir.

Fan-texnika taraqqiyoti qishloq xo'jaligida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirish, zax va sho'rlangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta'minlanish tadbirlarini amalga oshiradigan ishlab chiqarish vositalarini yaratish, takomillashtirish;
- tezpishar, kam suv talab etadigan, sifatli va serhosil urug' navlarini, sermahsul chorva zotlarini yaratish;
- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida amalga oshiriladigan barcha ish jarayonlarini avtomatlashtirish, elektrlashtirish, kimyolashtirish hamda mexanizatsiyalashtirishni ta'minlaydigan vositalarni yaratish, mavjudlarini takomillashtirish;
- qishloq xo'jaligiga servis xizmatlarini ko'rsatish, tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zarur miqdorini qayta ishlab, sifatli saqlab, iste'molchilarga vaqtida, yaxshi holatda yetkazib berish qobiliyatiga ega bo'lgan tadbirkorlik subyektlarini shakllantirish;
- qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining erkinlashtirilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaratish va ularni hayotga izchillik bilan joriy etish;
- fan-texnika taraqqiyoti natijalarini qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barcha sohalariga o'z vaqtida joriy etish qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, faoliyat ko'rsatayotganlari rag'batlantirilishini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan mexanizmlarni yaratish.

Fan-texnika taraqqiyotining shu yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi natijasida qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarini yaratish, mavjudlarini esa takomillashtirish ta'minlanadi.

8.3. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Jahon sanktsiyalari urushi sharoitlari qishloq xo'jalik mahsulotlarining import o'rnini tezroq almashtirishni talab qiladi va natijada mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash imkonini

beradi. O'z navbatida, ushbu shartlarga mos keladigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavjudligi, yetarli moddiy-texnik baza va mavjud texnikadan samarali foydalanmasdan erishish mumkin emas. Shu munosabat bilan texnik jihozlarni obyektiv baholash alohida ahamiyatga ega bo'lib u quyidagi sohalarda farqlanadi[47]:

- qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanishni baholash;
- qishloq xo'jaligi texnikalarining atrof-muhitga ta'siri;
- eksperimental dizayn sinovlari natijalarini baholash;
- mehnat xavfsizligi talablariga muvofiqligi;
- texnik jihozlar parametrlarini uning turlari va texnologik operatsiyalarni bajarish nuqtai nazaridan o'rganish.

Taqdim etilgan ko'rsatmalar turli xil standartlar, uslubiy tavsiyalar va uslublarda aks ettirilgan, ular ba'zida murakkablik talablariga javob bermaydi va iqtisodiy rivojlanishning turli tsikllari va davrlariga tegishli. Shu sababli, murakkablik mezonlariga e'tibor qaratish va qishloq xo'jaligining texnik jihozlarini darajalarga bo'lish nuqtai nazaridan, xususan, makro darajada (umuman mamlakat), mikro darajada (korxona), mezodarajada (tuman, viloyat, hudud va boshqalar) nuqtai nazaridan yondashishni o'rinli, deb bilamiz. Ushbu darajalarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining texnik jihozlarini baholash maqsadlariga ega bo'ladi[48].

Makro darajadagi texnik jihozlarni baholash, ishlab chiqarishda texnik resurslarning yetarliligi yoki yyetishmasligini aniqlashdan tashqari, o'z e'tiborini qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqaruvchilari va tarkibiy qismlariga qaratadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning strategik muhim sohasidir va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi unga bog'liqdir, ya'ni davlat idoralari qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berish bilan bu yo'nalishdagi xorijiy sheriklarning ta'sirini kamaytirishi kerak. Shu sababli, ushbu darajadagi baho, umumiy qabul qilingan xavfsizlik ko'rsatkichlaridan tashqari, mahalliy qishloq xo'jaligi texnikalarining raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi va

---

[47] Nemchenko A. V. Modernizatsiya kak zalog rosta konkurentosposobnosti selskozyaystvennogo proizvodstva / A. V. Nemchenko // Mejdunarodno'y nauchno-issledovatelskiy jurnal. – 2018. – №4 (70). – S. 31-33.

[48] Popova L. V. Gosudarstvennoe regulirovanie v organizatsionno-ekonomicheskom mexanizme selskogo xozyaystva G' L. V. Popova, D. A. Korobeynikov, O. M. Korobeynikova i dr. G'G' Izvestiya Nijnevoljskogo agrouniversitetskogo kompleksa: Nauka i vo'sshee professionalnoe obrazovanie. – 2016. – №4 (44). – S. 292-299.

uni ishlab chiqarish va uni qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchisiga etkazish sohasidagi davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini aniqlashi kerak.

Mezo darajada baholash, boshqalardan farqli o'laroq, moddiy-texnika resurslarni mamlakatning turli subyektlari va mintaqalari o'rtasida taqqoslash, shuningdek, ishlab chiqarish vositalarini mamlakat hududida taqsimlash bilan bog'liq. Bu yangi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish bo'yicha mavjud mintaqaviy dasturlarni ishga tushirish yoki amalga oshirish foizini ko'paytirish zarurligining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektlari (mikro daraja) daromadlarini o'sishiga erishish uchun tarkibi sifatli va miqdor jihatdan ko'proq bo'lgan turli xil texnik vositalardan foydalanishga harakat qilmoqdalar. Boshqacha qilib aytganda, qishloq xo'jaligidagi korxonalar texnologiyani daromad olish vositasi sifatida qabul qiladilar, bu esa davlat tomonidan tegishli darajada mehnat muhofazasini ta'minlashni, ekologik toza mahsulot ishlab chiqarishni va hokazolarni tartibga solishni nazoratga olishni talab etadi.

Ko'rib chiqilgan har bir darajada, baholashning maqsadi va xususiyatlaridan qat'iy nazar, biz bir qator umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, deb hisoblaymiz:

1. 1 (bir) gektar qishloq xo'jaligi yeriga to'g'ri keladigan fond bilan ta'minlanganligi, pul birligi;
2. Mehnatning fond bilan qurollanganligi, pul birligi;
3. Mehnatning energiya bilan ta'minlanganligi, kvt;
4. Mehnatning energiya koeffitsienti, kvt
5. Mehnatning elektr bilan ta'minlanganligi, ming kvt/s;
6. Bir yillik o'rtacha qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladigan ish haqi, gektariga;
7. Shudgor qilinadigan yerlarning o'rtacha yillik 1 (bir) ishchiga to'g'ri kelishi, gektar;
8. Har 100 gektar haydaladigan yer maydoniga to'g'ri keladigan traktorlar, dona;
9. Har bir traktorga to'g'ri keladigan haydaladigan yerlar, gektar;
10. Har bir kombayn uchun to'g'ri keladigan yig'im-terim maydoni, gektar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, makro darajada ushbu

ko'rsatkichlarning qiymatlari faqat retrospektiv kontekstda (o'tgan yillarga nisbatan) ma'noga ega bo'ladi, chunki tashqi iqlim sharoitidagi katta farqlar va iqtisodiy rivojlanish darajasi tufayli boshqa mamlakatlarning qiymatlari bilan taqqoslash obyektiv bo'lmaydi. Mezodarajada taqqoslash ob-havo, tuproq sharoiti va qishloq xo'jaligining farqlanishiga bog'liq bo'lgan turli subyektlar va mintaqalarni taqqoslashda ham cheklangan.

Mikro darajada tahlil qilish yanada kengroq foydalanish imkoniyatiga ega, shuning uchun biz hisob-kitob natijalarini taqqoslanadigan shaklga keltirib, hisoblangan ko'rsatkichlarning har xil darajalariga baho berib, ularni umumlashtirish orqali tahlilni takomillashtirish zarur, deb hisoblaymiz. Agar indikator qiymati mintaqa uchun o'rtacha qiymatning 85% gacha bo'lsa, 1 ball beriladi, agar 86 dan 115% gacha - 2 ball, 116% dan yuqori - 3 ball. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha ballar yig'ilgandan so'ng, tadbirkorlik subyekti quyidagi guruhlardan biriga tayinlanishi mumkin, ularning har biri texnik jihozlarni takomillashtirish uchun individual ta'sir mexanizmi qo'llanilishi kerak:

Birinchi guruh korxonalari (26 ball va undan yuqori) Ushbu guruhda ko'rsatilgan tashkilotlar juda yaxshi jihozlangan, mehnat unumdorligi yuqori, innovatsion rivojlanish yo'lida turibdilar va o'z faoliyatini tubdan qayta qurish zarurati yo'q.

Ikkinchi guruh korxonalari (16 dan 25 ballgacha). Bunga o'rtacha to'lov qobiliyati va o'rtacha moliyaviy barqaror, aylanma mablag'larning yetishmasligi va o'rtacha mehnat unumdorligi bilan tavsiflanadigan iqtisodiy ahvolda bo'lgan tashkilotlar kiradi. Ushbu guruh tashkilotlari o'z faoliyatini zamonaviy sharoitlarga moslashtirish va ishlab chiqarish jarayonlarini chuqurroq modernizatsiya qilish uchun zahira qidirib topishi yoki maqsadli kredit resurslaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Uchinchi guruh korxonalari (15 ball yoki undan kam). Ushbu guruhga moliyaviy nobarqaror va mehnat unumdorligi past bo'lgan qishloq xo'jaligi korxonalari kiradi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish faoliyatini modernizatsiyalash yordamida shoshilinch va tizimli ravishda qayta qurishi, shuningdek texnik jihozlar darajasini oshirishi zarur.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, qishloq xo'jaligi

texnikasidan foydalanishni baholashda xolislik va universallik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samarali ishlashi va uni yanada rivojlantirish uchun innovatsion bazani shakllantirish uchun muhimdir. Bizning fikrimizcha, baholashning ushbu turi, baholashning maqsadlari va axborot bazasi asosida aniqlangan har bir darajada shakllanadigan iqtisodiy baholashning xususiyatlarini hisobga olgan holda, uchta turli darajalarda o'tkazilishi kerak.

Endi moddiy-texnika resurslarini ta'minlanganlik va foydalanish ko'rsatkichlarini formulalar yordamida ko'rib chiqamiz. Qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlashga doimo katta e'tibor berilmoqda. Chunki bu sarflanadigan mehnat hamda mablag' xarajatlari kamayishi, mehnat unumdorligi yuksalib, foyda summasi ko'payishi uchun imkoniyat yaratadi. Shunday ekan, qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika vositalari bilan ta'minlanish va bu vositalardan foydalanish jarayonini va bu boradagi o'zgarishlarni bilish talab etiladi. Buning uchun bir qancha ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Eng avvalo, bu boradagi asosiy ko'rsatkich - jamoa, shirkat hamda qo'shma va davlat korxonalarining, hissadorlik jamiyatlarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash kerak. Ma'lumki, xo'jalik o'z faoliyatida amalga oshiradigan ishlarni tez va sifatli bajarishga intiladi, bu jarayonda texnika vositalari o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashga alohida e'tibor beradi. Sababi - traktorlar ko'p, ularga tirkaladigan mexanizmlar kam yoki aksi bo'lsa, kutilgan samaraga erishib bulmaydi. Chorva hayvonlari ko'p bo'lib, yem-xashak kam bo'lishi ham foydasizdir. Demak, korxonalar samarali muvozanatdagi moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlangan bo'lishlari kerak. Uning darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash lozim:

$$M.T.P.td = \frac{Qx.yer.qiymati + (Af.q.-A) + Af.q.+B.T.q.}{Qx.yer.maydoni\ (ga)}$$

Bunda: $M.T.P.td$ - moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, sum;

$Qx.yer.qiymati$ - qishloq xo'jalik yerlarining qiymati (so'mda);

$Af.q.$ - asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati (so'mda);

A - asosiy vositalarning o'rtacha yillik eskirish summasi (so'mda);
$Af.q.$ - aylanma vositalarning o'rtacha yillik summasi (so'mda);
$B.T.q.$- bog'lar, tokzorlarning o'rtacha yillik summasi (so'mda).

Bu ko'rsatkich yordamida har bir xo'jalik ixtiyoridagi foydalanilayotgan 1 ga qishloq xo'jalik yeriga yoki ekin maydoniga qancha so'mlik moddiy-texnika resurslari to'g'ri kelayotganligi aniqlanadi. Uning miqdori talab, ya'ni me'yor darajasida bo'lishi kerak. Bu umumiy ko'rsatkich maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda boshqa aniq ko'rsatkichlar yordamida yanada aniqlashtiriladi.

Jumladan, xo'jalikning ta'minlanganlik darajasini, masalan, asosiy va aylanma fondlar yoki haydov, chopiq traktorlari bilan ta'minlanganlik darajasini shu ko'rsatkich tarkibidagi boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ham alohida-alohida aniqlash mumkin. Masalan, korxonalarning energetik resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Uning miqdori xo'jalikdagi jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchi hisobida) foydalanilayotgan qishloq xo'jalik yerlari yoki ekin maydoniga taqsimlanib aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\text{E. r. q.} = \frac{\text{MR}}{\text{E. m. (Q. x. yerlari)}}$$

Bunda: E. r. q. - jami energetik resurslar quvvati (ot kuchida);
MR- ishlagan mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi);
E. m. (Q. x. yerlari) - jami ekin maydoni (qishloq xo'jalik yerlari).
Uning miqdori ham me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Mehnatning energetik resurslar bilan qurollanganlik darajasi. U yuqorida ta'kidlangan jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchida) mehnat qilgan kishilarning o'rtacha yillik miqdoriga (kishilar) taqsimlab aniqlanadi. Bunda ushbu tenglikdan foydalanish mumkin:

$$Er.q. = Er.q. : MR$$

Bunda: $Er.q.$ - mexnatni energetik resurslari bilan kurollanganlik darajasi (ot kuchiG'kishi).

MR - ishlagan mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar korxonada bajariladigan barcha ishlarning qay darajada mexanizatsiyalashayotganligini yoki avtomatlashayotganlik holatini o'rganishga yordam beradi. Lekin ularning miqdori, yuqorida qayd etganimizdek, belgilangan me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashganlik darajasini ham aniqlash lozim. Buning uchun traktor, mexanizmlar, mashinalar yordamida bajarilgan jami ish (etalon gektarda) miqdori korxona bo'yicha bajarilgan jami ishlar hajmiga (etalon ga) taqsimlanadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Md.qMi.:\text{Ji.}*100\%$$

Bunda:

$Md.$ - ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashganlik darajasi, foizda;

$Mi.$ -mashina, traktorlar mexanizmlar yordamida bajarilgan ish (et.ga);

Ji. - jami bajarilgan ish miqdori (et.ga).

Bu ko'rsatkich jami hamda ayrim ish, ekin turlari bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Masalan, ekinlarni ekish, ularga ishlov berish, hosilini yig'ishtirib olish bo'yicha. Chorvachilikda esa sigirlarni sog'ish, chorva hayvonlarini sug'orish, ularga em berish va boshqa ish turlari bo'yicha. Sigirlarni sog'ish jarayonining mexanizatsiyalashtirilganlik darajasini aniqlash uchun mashina, agregatlar yordamida sog'ilgan sigirlar bosh sonini jami sog'ilgan sigirlar bosh soniga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish lozim. Bu ko'rsatkichlar 100 foizdan yuqori bo'lmasligi shart.

Yangi texnikalardan, texnologiyalardan foydalanish natijasida mehnat, mablag' xarajatlarining tejalishi ta'minlanadi. Uning darajasini aniqlash uchun yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan avval qilingan xarajatlardan ular joriy etilganidan so'ng qilingan xarajatlar miqdori, summasi ayrilib, aniqlangan raqam dastlabki xarajatlarga taqsimlanadi va 100 foizga ko'paytiriladi. Ularni quyidagi formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$Tx.=((X1-\text{X2}):\ \text{X1})*100\%$$

Bunda:

$Tx.$ - tejalgan xarajat;

X1 - yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan oldingi xarajatlar (sum);

X2 - yangi texnika, texnologiya joriy etilgandan so'ngi xarajatlar (sum).

Yuqorida ta'kidlangan ko'rsatkichlar bilan birgalikda xo'jaliklardagi mavjud moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun avvalo, mashina-traktor hamda avtomashinalar parkidan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi. Buni hisoblash uchun xo'jalikda foydalanilgan mashina-traktorlar miqdorini unda mavjud bo'lgan mashina-traktorlar miqdoriga taqsimlash lozim. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$MTPfk. = Fs : \text{Ms.}$$

Bunda:

$MTPfk.$ - mashina-traktor parkidan foydalanish koeffitsienti.

Fs - foydalanilgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Ms. - mavjud bo'lgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Mashina-traktorlar hamda kombaynlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlik darajasi ham aniqlanadi. Uni jami ishlagan mashina kunlari sonini ishlagan mashinalar soniga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Mk1 = \frac{\sum Mkj}{Ms} \qquad \text{Tk} = \frac{\sum Tk}{Ts} \qquad Kk = \frac{\sum Kk}{Ks}$$

Bunda:

$Mk1$ - bitta mashinaning 1 oyda, mavsumda, yilda ishlagan (qatnashgan) o'rtacha kuni;

Mkj - jami ishlagan mashina kunlari;

Tk - jami ishlagan traktor kunlari;

Kk - kombaynlarning ishlagan jami kunlari;

Ms -ishlagan mashinalari soni;

Ts - ishlagan traktorlar;

Ks - ishlagan kombaynlar soni.

Bu ko'rsatkich yordamida xo'jalikda 1 (bir) traktor, kombayn yoki mashina yil davomida necha mashina-kun ishlaganligi aniqlanadi. Bu

ko'rsatkichning miqdori yuqoriga intilishi qonuniy hisoblanadi.

Yangi texnika-texnologiyalarga qilingan investitsiyalarning samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun ularni joriy etish tufayli tejalgan xarajatlar natijasida qo'shimcha olingan sof daromad summasini ularga qilingan investitsiyalar summasiga taqsimlash lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar holatini aniqlab, moddiy-texnika resurslari holati, darajasi, samaradorligi aniqlanib, chuqur tahlil qilinadi. Natijada ularga ta'sir etgan omillar aniqlanib, kelajakda ularni yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi.

8.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini talab darajasida shakllantirish lozim. Bu masalaga bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning o'zi katta e'tibor berishi kerak. Chunki korxonalar mustaqil faoliyat yuritadilar.

Demak, barcha korxonalar o'zlariga kerak bo'lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari, ta'mirlashi, butlashlari, yig'ishlari hamda qurishlari mumkin. Masalan, bino-inshootlarni o'zlari qurishlari yoki pudratchilarga berishlari, mashina, traktor, kombaynlarni o'zlarida yoki ixtisoslashgan korxonalarda yig'ib, ta'mirlab olishlari mumkin.

Yangi qishloq xo'jalik texnikalarini kimyoviy vositalarni, yoqilg'ilarni, ozuqalarni esa ularni ishlab chiqaruvchi korxonalardan bevosita o'zlari hamda birjalar, auktsionlar yordamida zavodlardan sotib olishlari mumkin (8.3-rasm).

Xo'jaliklar moddiy-texnika resurslari bazasini mustahkamlashda samarali yo'llardan, usullardan foydalanishlari, kamroq xarajat qilib, ko'proq foyda olishga intilishlari kerak.

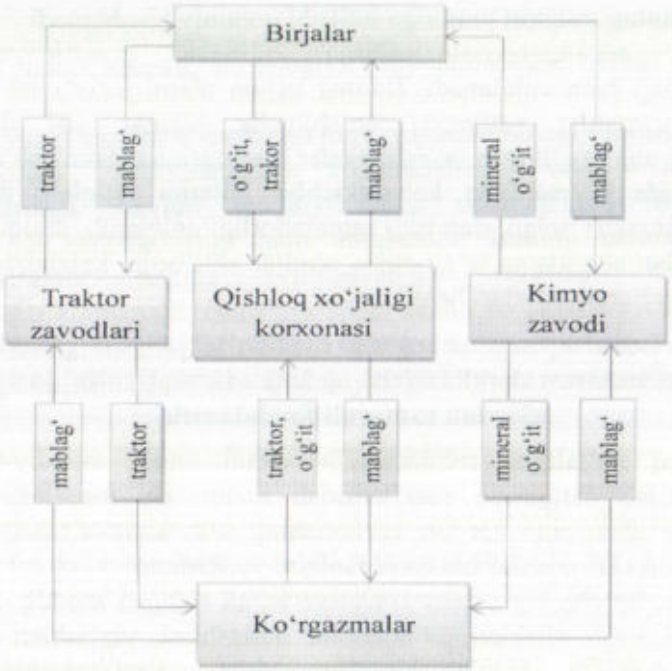

8.3-rasm. Qishloq xo'jalik korxonalarini ayrim moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari mexanizmi

Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida xo'jaliklarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda ayrim salbiy holatlar sodir bo'lmoqda. Ma'lumki, markazdan ma'muriy usulda rejali boshqarilgan iqtisodiyot sharoitida barcha moddiy-texnika resurslari sovxozlarga, kolxozlarga asosan markazlashtirilgan holda bepul berilgan. Ularning qiymatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari: soliqlar, subsidiya, dotatsiya va boshqa mexanizmlar yordamida undirib olingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa bu masala asosan xo'jaliklarning mablag'lari evaziga amalga oshirilmoqda. Xo'jaliklarning mablag'lari esa etmaydi. Sababi - bir tomondan, sanoat mahsulotlarining bahosi qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholaridan juda katta farq qilmoqda, ikkinchi tomondan, qishloq xo'jalik korxonalari sotayotgan mahsulotlarining haqini o'z vaqtida ololmayotirlar. Bunday holatga chek quyish uchun Respublika hukumati tomonidan sezilarli yordam berilmoqda. Bu yordam transh, investitsiya, kredit shakllarida amalga

oshirilib, ular hisobidan qishloq xo'jalik korxonalarining modiy-texnika resurslari shakllantirilmoqda.

Respublika qishloq xo'jaligidagi mashinalar, traktorlar hamda mexanizmlar soniga quyidagi sabablar ta'sir qiladi:

- jismoniy hamda ma'naviy eskirganligi sababli hisobdan chiqarilgan;
- ortiqcha hisoblangan ayrim qishloq xo'jalik texnikalari talabgorlarga sotilgan, foydalanish uchun ijaraga berilgan;
- xo'jaliklarning mablag'lari yetishmasligi sababli yangi, samarali texnikalar sotib olishning kamligi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida kimyoviy vositalarni, jumladan, mineral o'g'itlarni sotib olishga alohida e'tibor berilmokda. Chunki ular tuproq unumdorligini oshirib, ekinlar hosildorligi yuksalishini, yovvoyi o'tlar hamda zararkunandalarni kamaytirib, mehnat va mablag' sarflari kamayishini, mahsulot sifati yaxshilanishini ta'minlaydi. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jalik korxonalarining mashina, traktor, mexanizmlarga bo'lgan talablari ham to'liq qondirilgani yo'q. Bu muammoni hal etish uchun mashina, traktor va mexanizmlarni qishloq xo'jalik korxonalarining talabini qondiradigan darajada sotib olish zarur. Buning uchun ularni qaysi manbalar hisobidan, qaerdan, qanday yo'llar bilan, qanday tartibda olish mumkinligini ham bilish kerak. Qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mablag'lari hamda chetdan jalb etilgan sarmoyalar hisobidan moddiy-texnika resurslarining ayrimlarini qurishlari, ta'mirlashlari, ba'zilarini sotib olishlari, ijaraga olishlari, ayrimlarini esa parvarish qilib, barpo etishlari mumkin. Innovatsion iqtisodiyotga o'tish davrining hozirgi bosqichida korxona mablag'larining kamligi, ularning bir me'yorda shakllanmayotganligi hamda sanoatda yaratilayotgan moddiy-texnika resurslari baholarining yuqori sur'atlar bilan o'sishi tarmoqdagi moddiy-texnika resurslarini shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada qishloq xo'jaligida qo'l mehnati xarajatlari kamaymayapti.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish, eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek, aholini mahalliy ishlab chiqarilgan texnikalar bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, mahalliy qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar o'rtasida kooperatsiya tizimi yo'lga qo'yilmaganligi, ishlab chiqarilayotgan texnikalarda import qismlari ulushining yuqoriligi, agrar sektorni texnika bilan ta'minlashning barqaror tizimi mavjud emasligi, texnikalarga servis xizmati ko'rsatishning to'liq yo'lga qo'yilmaganligi hamda ilm-fan bilan ishlab chiqarishning uyg'unlashmaganligi ushbu sohaga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi tarmog'ini yanada rivojlantirish, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarish jarayonini to'liq yo'lga qo'yish, agrar sektorni hududlarning tabiiy iqlim va tuproq sharoitlariga mos keladigan zamonaviy va arzon qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlash, shuningdek, sohani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda "Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4410-sonli Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra[49]:

- qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarishni mahalliylashtirish darajasini 2021 yilda 60 foizga etkazish;
- qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarish sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari o'rtasida kooperatsiyani amalga oshirish;
- ishlab chiqarilayotgan mavjud texnika turlarini optimallashtirish va yangi turdagi qishloq xo'jaligi yangi milliy «brend»ni yaratish;
- bog'dorchilik, meva-sabzavotchilik va chorvachilik yo'nalishida texnika turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va umumiy ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan qishloq xo'jalik texnikalari eksportini ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan 2022 yilda 20 foizga, 2025 yilda esa 30 foizga etkazish;
- mashina-traktor parklarining mavjud texnikalari va bo'sh turgan yer maydonlarini optimallashtirish hamda ularni asosan ta'mirlash va servis xizmatlari ko'rsatishga ixtisoslashtirish;
- 2019 — 2021 yillarda qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan

[49] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda "Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4410-sonli Qarori. Manba: Lex.uz.

mahalliylashtirish darajasi 20 foizdan kam bo'lmagan holda respublikada ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi texnikalari xarid qilinganida texnika narxining 15 foizi miqdorida subsidiya berish;

- kombaynlarni xorijda xizmat ko'rsatish (xizmatlar eksporti) uchun tashish transport xarajatlarining 80 foizini kompensatsiya qilish kabi masalalar nazarda tutilgan hamda hozirgi kunda amaliyotda o'z echimini topmoqda.

Resurslarni shakllantirishda lizingning o'rni. Qishloq xo'jaligini texnikalar bilan ta'minlashni ijobiy hal qilishda lizing krediti rivojlantirilishi, bu esa qishloqda lizing bilan shug'ullanuvchi firma, kompaniyalar soni ko'paytirilishini, ularning faoliyatlari rivojlantirilishini talab etadi. Lizing bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar o'z mablag'lariga qishloq xo'jaligi korxonalari uchun zarur bo'lgan texnikalarni, bino-inshoatlarni hamda boshqa asosiy vositalarni ijaraga beruvchilardan olib berishlari mumkin. Bunday xizmatlari uchun ular qishloq xo'jaligi korxonalaridan lizing foizlarini oladilar.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik resurslari bozorini shakllantirish moddiy resurslarning ulgurji bozorini yaratish, shuningdek ishlab chiqaruvchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni kengaytirish orqali amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligini moddiy-texnik jihatdan qo'llab-quvvatlashda lizing sohasini kengaytirish uchun muhim zahira bo'lib, lizing xizmatlarini naqd pulda emas, balki natural shaklda to'lash istiqboli, shu jumladan kelgusi ekinlar uchun forvard operatsiyalari asosida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berishdir. Lizing kompaniyalarining keng tarmog'ini yaratish qishloq xo'jaligi iste'molchilari uchun mashina va uskunalar narxini pasaytirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jalik texnikalarini lizing bilan ta'minlashni rivojlantirish, mamlakatning turli mintaqalarida tijorat lizing kompaniyalari tashkil etish alohida ahamiyatga ega. Uskunalarni lizing asosida yetkazib berish moddiy-texnik bazasi sust bo'lgan qishloq xo'jaligi korxonalari va dehqon (fermer) xo'jaliklari uchun muhimdir. Texnik stantsiyalar lizing asosida qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga xizmat ko'rsatishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi korxonalari va dehqon (fermer) xo'jaliklariga uskunalarni lizingda yetkazib berish yangi texnikalarni sotib olish bilan taqqoslaganda ma'lum iqtisodiy afzalliklarga ega. Bugungi murakkab

Lizing - bu lizing oluvchi tomonidan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalaniladigan asbob-uskunalar, qurilish loyihalari, texnika, murakkab texnik tizimlarni uzoq muddatli ijarasi. Boshqacha aytganda, lizing bu asosiy vositalarni sotib olish uchun uzoq muddatli kredit bo'lib, unda mablag'lar sotilmaydi, lekin lizingga beriladi.

sharoitda lizing qishloq xo'jalik korxonalariga asosiy vositalarni yangilash masalasini hal qilishga imkon beradi. Lizing - bu korxonalarni ishlab chiqarish vositalarini lizing orqali yangilash uchun moliyalashtirish shakli. Lizing shartnomasi bo'yicha ijaraga olingan mol-mulk foydalanuvchi korxona balansida aks etmaydi va lizing beruvchi mulkni saqlab qoladi.

Lizing bu juda moslashuvchan iqtisodiy vosita bo'lib, u moliyalashtirish, texnik qayta jihozlash, ishlab chiqarishni qayta qurish va rivojlantirish muammolarini hal qilishni tezlashtiradi. Lizing asosida ijaraga berish qimmatbaho uskunalar uchun ham, kam murakkab uskunalar uchun ham foydalidir. Uskunalar va texnikalar ma'lum vaqt uchun, ma'lum bir haq evaziga ijaraga olinadi, bu esa ularni sotib olish xarajatlarini qoplaydi va lizing beruvchiga foyda keltiradi.

Lizing, ijara shartnomasida asosiy shartlardan biri bo'lishini anglatadi:

- shartnoma muddati tugashi bilan mulk huquqi lizing oluvchiga o'tadi. Ikkinchisi kelgusida mashina va uskunalardan o'z xohishiga ko'ra foydalanishi mumkin;
- ijarachiga shartnomaning butun muddati davomida mol-mulkni qaytarib olish huquqi beriladi;
- ijara muddati mashina, uskuna yoki mulkning xizmat qilish muddatining ko'p qismini o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, agar traktorning ishlash muddati 10 yil bo'lsa, unda kontraktni tuzish muddati kamida 6-8 yil bo'lishi kerak;
- ijara to'lovlari miqdori asosiy vositalar qiymatidan ko'p yoki unga teng bo'lishi kerak.

Lizingning o'ziga xos xususiyati shundaki, kapital ssuda shaklida naqd holda emas, balki asbob-uskunalar, mashinalar, binolar ko'rinishida taqdim etiladi. Shu bilan birga, lizing oluvchi tomonidan ishlab chiqarish maqsadlari uchun foydalaniladigan obyekt lizing beruvchining mulki bo'lib qoladi, bu esa lizingni tovar kreditidan ajratib turadi.

Lizing to'lovlari lizing oluvchining mahsulot tannarxiga kiritilishi ham ahamiyatlidir. Shu bilan birga, soliq solinadigan foyda miqdori kamayadi, chunki lizing muddati tugagunga qadar uskunalar lizing beruvchining balansida uning mulki sifatida ro'yxatga olinadi. Amortizatsiya lizing asosida ijaraga olingan mablag'lar bo'yicha hisoblanadi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi texnikalarini lizingga taqdim etuvchi "O'zagrolizing" aktsiyadorlik jamiyati faoliyat yuritmoqda.

Kompaniya faoliyatini yanada kengaytirish hamda lizing loyihalarini imtiyozli shartlarda moliyalashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida "Qishloq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi" tashkil etilgan.

2019 yilning 01 avgust holatiga "O'zagrolizing" aktsiyadorlik jamiyati ustav fondi jamg'armasi 105 681,8mlrd. so'mni, lizing portfeli esa 1 501 675,7 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Lizing loyihalarini Respublikaning barcha hududlarida amalga oshirish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar markazlarida Jamiyatning hududiy filiallari faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Xususan, "O'zagrolizing" AJ tomonidan 2020 yil 1 yanvar holatiga Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarga jami 6590 dona umumiy qiymati 827,3 mlrd. so'mlik turli rusumdagi zamonaviy qishloq xo'jaligi texnikalari lizing asosida yetkazib berilgan. O'tgan yilning shu davriga nisbatan qiymat jihatidan 109,1 foizga, son jihatidan 125,2 foizga o'sish kuzatilgan.

Jumladan, "O'zagrolizing" AJ tomonidan 2019 yilda jami 356 dona g'alla o'rish kombaynlari, 670 dona turli rusumdagi zamonaviy traktorlar 132 dona zamonaviy paxta terish mashinalari lizing asosida yetkazib berilgan.

Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlarining ham salmog'i katta. Ularning turlari, bosh soni qishloq xo'jalik korxonalarining joylashishi hamda ixtisoslashidan kelib chiqqan holda farq qiladi. Ma'lumki, qishloq xo'jalik korxonalari asosan paxtachilik va g'allachilikka ixtisoslashganligi uchun ayrimlari shaharlarga yaqin

joylashgan. Shuning uchun xo'jaliklarda asosan qoramolchilik mavjud. Boshqa turdagi chorva hayvonlari esa xo'jaliklarda ichki talabni qondirish maqsadida saqlanadi.

Ushbu sohani samarali amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan imtiyozli kreditlar berish ham yo'lga qo'yildi. Lekin bu islohot ko'zlagan samarani bermadi. Chunki chorva mollarini xususiylashtirishda ularni yem-xashak bilan ta'minlaydigan yer maydonlari ijaraga berilmadi. Natijada chorvachilikning yem-xashak bazasi mustahkamlanmadi. Shu bilan birga xususiylashtirilayotgan chorva hayvonlarining bosh sonini saqlash masalasi ham to'liq hal etilmagan edi. Ozuqa bazasi talab darajasida bo'lmaganligi sababli chorva hayvonlarini xususiylashtirib olganlar zotli hayvonlarni sota boshlashdi. Bunday holni bartaraf etish maqsadida hozirgi davrda chorvachilikda iqtisodiy islohotlar chuqurlashtirilmoqda.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnik resurslar qaysi sohalarga tasniflanadi?
2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi moddiy-texnik resurslarning asosiy xususiyatlarini sanab bering.
3. Resurslardan to'liq foydalanish va jami ishlab chiqarish nima?
4. Nima uchun qishloq xo'jaligini isloh qilish davrida asosiy moddiy-texnik resurslarni iste'mol qilish qisqargan?
5. O'zbekistonda va iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligini texnik jihozlash darajasi qanday?
6. Qishloq xo'jaligi xavfsizligining energiya xavfsizligi va energiya samaradorligi kabi ko'rsatkichlarini aytib bering.
7. Qishloq xo'jalik jarayonlarini mexanizatsiyalashning o'rni qanday?
8. Qishloq xo'jaligida mexanizatsiyadan foydalanish samaradorligining ko'rsatkichlari qanday?
9. Qishloq xo'jaligida resurslarni tejashning asosiy usullarini tushuntirib bering.
10. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida lizing nima?
11. O'zbekistonning qishloq xo'jaligida moddiy-texnik resurslarning shakllanishi qanday?

9-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA ASOSIY VA AYLANMA FONDLAR HAMDA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

9.1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi

9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish

9.3. Asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari

9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo'nalishlari

9.5. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi

9.6. Aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi

9.7. Aylanma mablag'lardan foydalanishning samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Tayanch iboralar: *Qishloq xo'jalik fondlari, mehnat predmetlari, mehnat vositalari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalari, Baholash, to'liq balans qiymati, tiklanish qiymati, qoldiq balans qiymati*

9.1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari hisoblangan yer, mashina-traktor, kombaynlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'ilar, yem-xashaklar, urug'liklar va boshqa vositalarning qiymat shaklidagi ko'rinishi tarmoq fondlarini tashkil etadi. Ular iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular ayrim hollarda ishlab chiqarish jarayonida **bevosita** va **bilvosita** qatnashadiganlarga ham bo'linadi. Masalan, yer, suv, o'g'it, urug'lik, yem-xashak, yer haydaydigan, ishlov beradigan traktorlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda bevosita qatnashadi. Chunki ular mahsulot yetishtirish hajmiga, sifatiga bevosita ta'sir etadi. Xo'jaliklarning ma'muriy, madaniy va boshqa binolari, dala shiyponlari,

omborxonalar, xizmat ko'rsatuvchi texnikalar, kompyuterlar va boshqa vositalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga, ularning sifatiga bilvosita ta'sir etadi. Lekin ularning mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy ahamiyatini inkor etish maqsadga muvofiq emas. Ular iqtisodiy mohiyatiga, ya'ni shakllantirilishi, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, asosiy hamda aylanma fondlarga bo'linadi. Ular natural holida ko'rinishi va qatnashishi bo'yicha **asosiy** va **aylanma** vositalar ham deb ataladi (9.1-rasm).

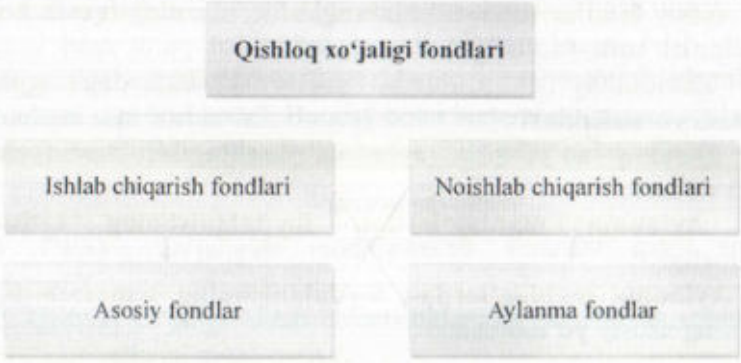

9.1-rasm. Qishloq xo'jalik fondlarini turkumlashtirilishi

Ular ishlab chiqarish jarayonidagi funktsional faoliyatiga ko'ra, mehnat predmetlari hamda mehnat vositalariga bo'linadi. Milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida yaratilib, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda inson mehnati yordamida ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartiradigan predmetlar tarmoqning **mehnat predmetlarini** tashkil etadi.

Ularga sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, kimyoviy o'g'it, yem va boshqalar kiradi. Ular tarmoqning mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartirib, qiymatini ham ularga o'tkazadigan predmetlardir.

Tarmoqda band bo'lgan insonlarning ongli mehnati qaratilgan mehnat predmetlari yordamida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish maqsadida bir necha yillar davomida foydalaniladigan narsalar **mehnat vositalari** hisoblanadi. Ular tabiat tomonidan hamda sanoat, qishloq xo'jalik tarmoqlarida yaratilgan bo'lib, turli xildagi mahsulotlarni yetishtirishda, xizmatlarni, ishlarni

bajarishda bir necha yillar davomida foydalanilib, o'z ko'rinishini, shakllarini o'zgartirmasdan, lekin qiymatining ma'lum bir qismini mahsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga o'tkazib boradigan vositalardir. Ularga qishloq xo'jalik texnikalari hisoblangan mashina-traktorlar, kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar sug'orish inshootlari, binolar, stanoklar va boshqalar kiradi.

Yer, tabiiy o'rmonlar - tabiat mahsulidir. Ishchi va mahsuldor chorva hayvonlari, bog'zorlar, tokzorlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish uchun bir necha yillar mobaynida foydalaniladi. Asosiy vositalar yillar davomida jismoniy hamda ma'naviy eskiradi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi tufayli ular ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlari (vositalari)ning katta qismini asosiy fondlar tashkil etadi. Ularga qishloq xo'jaligida qatnashadigan barcha mehnat vositalari kiradi. Ular qishloq xo'jalik korxonalarining doimiy kapitalini tashkil etadi. Funktsional vazifasiga qarab, asosiy fondlar (vositalar) **ishlab chiqarish** va **noishlab chiqarish** vositalariga bulinadi. (9.1-jadval).

Ishlab chiqarish vositalariga bevosita moddiy ishlab chiqarish soxasida qatnashadigan fondlar (vositalar), noishlab chiqarish vositalariga esa, xo'jalikning klublari, madaniyat saroylari, maktablar, sog'likni saqlash idoralari, yasli, hammom, ombor va hakozolar kiradi. Ular mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishda katta rol uynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 144-moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 24 dekabrdagi O'RQ-508-sonli Qonuni bilan 2019 yil 1 yanvardan amortizatsiya guruhlariga kiritilgan asosiy vositalarning yangi tasnifi kiritildi (9.1-jadval).

Asosiy vositalarni ishlab chiqarish tarkibi. Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish jarayonida asosiy vositalar tarkibi muhim ahamiyatga ega. Bu ma'lum turdagi yoki asosiy vositalar guruhlari qiymatining ularning umumiy qiymatiga nisbati foizini ifodalaydi. Shu bilan birga asosiy vositalarning sanoat va texnologik tuzilishini farqlash lozim.

9.1-jadval. Amortizatsiya guruhlariga kiritilgan asosiy vositalarning yangi tasnifi[50]

T.r.	Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarning turlari	Amortizatsiya-ning yillik eng yuqori normasi, %	Mol-mulkni foydalanish muddati
I. a.	Binolar, imoratlar	3	30 - 33 yil
I. b.	Ichki xo'jalik va xo'jalikaro sug'orish tarmog'i, yopiq kollektor drenaj tarmog'i, bog'lar va hayvonot bog'larining inshoatlari, issiqxona va parniklar va boshqa inshoatlar	5	20 yilgacha
II.	Uzatish qurilmalari: elektr uzatish va aloqa qurilmalari, vodoprod quvurlari va boshqalar	8	15-17 yil
III.	Elektr dvigatellari va dizel generatorlar va boshqa kuch beradigan mashinalari va uskunalari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	8	15-17 yil
IV.	Qishloq xo'jaligi traktorlari, mashinalari va uskunalari: don o'rish kombaynlari, paxta terish mashinalari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	15	5-7 yil
V.	Yuklash va tushirish uchun mashina va uskunalar, transport, qishloq xo'jaligi uchun laboratoriya uskunalari. Engil avtomobillar. 0,5 tonnagacha yuk ko'tarish quvvatiga ega umumiy yuk mashinalari	20	5 yilgacha
VI.	Kompyuter va boshqa ma'lumotlarni qayta ishlash qurilmalari	20	5 yilgacha
VII.	Ko'p yillik dov-daraxtlar	10	10 yilgacha

Tarmoq tuzilmasi - bu qishloq xo'jaligidagi va chorvachilik sanoatidagi asosiy vositalarning ishlab chiqarish fondlarining umumiy qiymatidagi ulushi, texnologik ko'rsatkich esa asosiy ishlab chiqarish fondlarining turli guruhlarining texnologik xususiyatlariga yoki ularning muayyan guruh tarkibidagi individual turlariga qarab ulushi bilan tavsiflanadi.

[50] O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 144-moddasi

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy fondlari tarkibi iqtisodiy va tabiiy omillarga bog'liq. Asosiy vositalar tarkibiga qishloq xo'jalik korxonalarining ixtisoslashuvi sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida asosiy fondlarning umumiy qiymatida chorvachilik binolari va chorva mollari asosiy o'rinni egallaydi. Paxta va g'allachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida mexanizatsiyalashtirishning ulushi yuqori va avvalo, traktorlar, kombaynlar, ekish moslamalari va boshqa mashinalar, shuningdek paxta va donni tozalash va saqlash uchun korxonalar va omborxonalar mavjud.

Asosiy vositalar tarkibiga korxonalar mahsulotlarining asosiy turlarini logistika markazlaridan joylashishi uzoqligi ta'sir ko'rsatmoqda. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, fermer xo'jaliklarining mahsulot yetkazib berish joylaridan ancha uzoq masofalarda joylashganligi asosiy fondlari tarkibidagi transport vositalarining ulushi ortishiga olib keladi. Masalan, eng ertapishar piyoz, karam, tarvuz kabi mahsulotlar Toshkent shahriga Surxondaryodan 700-800 km., Qashqadaryodan 600-700 km. masofadan yetkazib kelinadi.

Asosiy vositalar tarkibiga iqlim omillari ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shunday qilib, mamlakatning janubiy va vodiy hududlarida sanoat binolari engilroq va kam moddiy va pul xarajatlari bilan loyihalashtirilgan va qurilmoqda. Binobarin, ular asosiy fondlar tarkibida kamroq ulushga ega. Janubiy va vodiy hududlarda joylashgan fermer xo'jaliklari don, meva-sabzavot ekinlarni yetishtirish va yig'ib olish, iste'molchilarga yetkazib berish uchun yanada samarali uskunalar bilan ta'minlanmoqda.

Asosiy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga notekis ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan ular **aktiv** va **passiv** ishlab chiqarish vositalariga bo'linadi. Ushbu farq ishlab chiqarish hajmi va ishlab chiqarish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan asosiy vositalar tarkibidagi doimiy o'zgarishlarni kuzatishga imkon beradi. Asosiy vositalarning aktiv qismiga traktorlar, kombaynlar, avtomobillar, qishloq xo'jaligi texnikasi, uskunalar, qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarish, tashish va sotish bilan shug'ullanadigan transport vositalari kiradi. Asosiy vositalarning aktiv qismi eng harakatchan va dinamik hisoblanadi. Texnologik taraqqiyot unga eng ko'p ta'sir qiladi.

Passiv asosiy vositalar tarkibiga binolar, inshootlar, meliorativ obyektlar va qishloq xo'jaligidagi boshqa binolar kiradi. Ish sharoitlari, mashina va uskunalarning samarali ishlashi asosiy vositalarning passiv qismining mavjudligi, tarkibi va holatiga bog'liq.

Asosiy fondlarning alohida turlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bir xilda ishtirok yetishmaydi. Ulardan ba'zilari asosiy ishlab chiqarish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan va chorvachilik, o'simlikchilik mahsulotlarini ko'paytirishda asosiy omil hisoblanadi. Ularga traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, qishloq xo'jaligi mashinalari, texnikalari va hakozolar kiradi. Boshqa asosiy fondlar qurilish, savdo va qishloq xo'jalik korxonalaridagi umumiy ovqatlanishga va boshqalarga yo'naltirilgan. Shuning uchun asosiy fondlar (vositalar) qishloq xo'jaligida bevosita qatnashuvchi va qishloq xo'jaligida qatnashmaydiganlarga bo'linadi.

Tarmoqda mahsulot ishlab chiqarishda asosiy rol qishloq xo'jaligida qatnashuvchi fondlarga tegishlidir, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondining 80 foizini tashkil qiladi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi:

- yer resurslari;
- binolar;
- inshootlar;
- mashina va texnikalar;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- sut beruvchi qoramollar;
- go'sht beruvchi qoramollar;
- ko'p yillik ekinlar;
- yerni yaxshilash uchun qilingan sarflar (inshootlardan tashqari).
- asboblar va hakozolar.

9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish

Asosiy vositalarni baholash tushunchasi va turlari. Qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalar **moddiy** va **qiymat** ko'rinishida qayd etiladi. Natural ko'rsatkichlar asosiy vositalarning miqdoriy va sifat tarkibi, ishlab chiqarish imkoniyatlari va xizmat muddati haqida tushuncha beradi.

Baholash - bu buxgalteriya hisobi, iqtisodiy hisob-kitoblarni tahlil qilish va umumlashtirilgan sanoat ko'rsatkichlarini shakllantirish uchun asosiy vositalarning qiymatini aniqlashdir. Asosiy vositalarni pul bilan baholash ularni yaratishga yo'naltirilgan mablag'lar hajmini aks ettiradi va tayyor mahsulotga o'tkazilgan amortizatsiya miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligining asosiy vositalari quyidagi qiymat turlari bo'yicha baholanadi:

- to'liq balans qiymati;
- to'liq tiklanish qiymati;
- qoldiq balans qiymati;
- qoldiqni tiklash qiymati.

Asosiy vositalarning **to'liq balans qiymati** deganda ularning qiymatini oxirgi baholashgacha tushuniladi. Asosiy vositalarning to'liq balans qiymati bu yetkazib berish va o'rnatish xarajatlarini hisobga olgan holda sotib olish paytidagi qiymatidir. U asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholashda va ularning eskirishi mavjudligida qo'llaniladi. Asosiy vositalarning to'liq balans qiymati boshqa qiymat turlarini hisoblash uchun asos bo'ladi.

Asosiy vositalarni qayta baholash vaqtida **tiklanish qiymati** zamonaviy sharoitlarda ularni takror ishlab chiqarish xarajatlarini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, bu asosiy vositalarning qayta baholangandan keyingi qiymati. To'liq tiklanish qiymati qayta baholashdan oldin balans qiymatini qayta baholash koeffitsientiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Asosiy vositalarning jismoniy va ma'naviy eskirish ta'siri ostida ishlash jarayonida ular o'z qiymatining bir qismini yo'qotadilar. Biroq, asosiy vositalarning boshlang'ich balans qiymati o'zgarmaydi. Shuning uchun, to'liq balans qiymati bilan birga qoldiq balans qiymati aniqlanadi.

Qoldiq balans qiymati ularni qayta baholash kunidagi asosiy vositalarning umumiy balans qiymatidan ularning amortizatsiya miqdorini chegirish yo'li bilan hisoblanadi. Qoldiq balans qiymatini (Q_b)hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Q_b = T_b - A$$

bu yerda T_b - asosiy vositalarning to'liq balans qiymati,

A - asosiy vositalarning amortizatsiya miqdori.

Qoldiq tiklash qiymatini aniqlash uchun qoldiq balans qiymatining umumiy balans qiymatiga koeffitsienti nisbati orqali aniqlanadi (B_k):

$$B_k = \frac{Q_b}{T_b}$$

bu yerda Q_b - asosiy vositalarning qoldiq balans qiymati;

T_b - asosiy vositalarning to'liq balans qiymati.

Qoldiq balans qiymati asosiy vositalarni to'liq tiklash qiymatining miqdorini qoldiq balans qiymatining to'liq hisob-kitob qiymatiga nisbatiga ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi:

$$Q_b = T_b \times B_k$$

Asosiy vositalarni qayta baholash. Bozor munosabatlari sharoitida yuqori inflyatsiya asosiy vositalarning balans bahosi ularning haqiqiy qiymatini aks ettirmasligiga olib keldi. Shu bilan birga, asosiy vositalarning eskirishi o'zining iqtisodiy ahamiyatini yo'qotdi. Amalga oshirilgan asosiy vositalarning to'liq tiklanishini ta'minlash uchun amortizatsiya ajratmalari miqdori yetarli bo'lmay qoladi. Investitsiyalarning eng muhim manbai sifatida amortizatsiya fondining roli pasaydi.

Shu munosabat bilan hozirgi davrda qishloq xo'jaligida asosiy vositalarni har yili qayta baholash amalga oshirilmoqda (kichik bines subyektlarida 2014 yildan 3 yil bir marta). Bu asosiy vositalarning balans qiymatini amaldagi narxlar va takror ishlab chiqarish shartlariga muvofiqlashtirishni anglatadi. Asosiy vositalarni qayta baholash har yilning 1 yanvaridan boshlab amalga oshiriladi va korxona balansida aks etadi.

O'zbekistonda Davlat statistika qo'mitasi tomonidan asosiy fondlarni qayta baholash chog'ida indeks usulini qo'llash uchun har yili 31 dekabrga qadar indekslar ishlab chiqiladi va OAVda e'lon qilinadi.

Asosiy vositalarni qayta baholash ikki usul bilan amalga oshirildi:

- **birinchi usul** - asosiy vositalarning balans qiymatini indeksatsiya qilish yo'li bilan. Ushbu usul bo'yicha asosiy vositalar balans qiymati statistika idorasi tomonidan belgilangan koeffitsientga ko'paytirildi. Shunday qilib, asosiy vositalarning avvalgi boshlang'ich qiymati to'liq tiklash qiymati (T_t)bilan almashtiriladi. Uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$T_t = T_b \times K$$

bu yerda T_b - asosiy vositalarning to'liq balans qiymati;

K - asosiy vositalarni qayta baholash koeffitsienti.

2019 yil 1 yanvardagi holatga ko'ra qishloq xo'jaligining asosiy vositalarini qayta baholashda koeffitsientlar 1,7-1,8 ni, asosiy vositalarning ayrim turlari bo'yicha esa ikki barobarni tashkil etdi.

- **ikkinchi usul** - joriy yilning 1 yanvarida mavjud bo'lgan asosiy vositaning narxiga nisbatan balans qiymatini to'g'ridan-to'g'ri qayta hisoblash yo'li bilan. Asosiy vositalarning keyingi harakatini hisobga olgan holda oxirgi inventarizatsiyadan o'tgan asosiy vositalarning to'liq balans qiymati asos bo'ladi.

Asosiy vositalarning eskirishi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida asosiy vositalarning barcha turlari eskiradi, asl xususiyatlari va imkoniyatlarini yo'qotadi. Asta-sekin ular keyinchalik foydalanish uchun yaroqsiz holga keladi va ularni almashtirish zaruriyati paydo bo'ladi. Asosiy vositalar eskirganligi sababli ularning qiymatini yaratilgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarning eskirishini ikki xil mavjud: **jismoniy** va **ma'naviy**. Jismoniy eskirish ulardan intensiv foydalanish jarayonida ham, harakatsizlik natijasida ham sodir bo'ladi. Ushbu jarayonda mashinalar va boshqa jihozlarning ishchi organlari asta-sekin eskiradi, binolar va inshootlarning deformatsiyasi va vayron bo'lishi ham sodir bo'ladi. Shu bilan birga, asosiy vositalar tabiiy va iqlim sharoitlari ta'sirida eskiradi: metallning korroziyasi, yog'och va boshqa jihozlarning chirishi kuzatiladi. Jismoniy eskirish - moddiy eskirish deb ataladi.

Asosiy vositalar ma'naviy eskirishi ham mumkin. Ma'naviy eskirish degani hali ham foydalanishga yaroqli bo'lgan asosiy vositalar endi iqtisodiy jihatdan ulardan foydalanish maqsadga muvofiq emas va ularni almashtirish zaruriyati paydo bo'ladi. Eskirganlikning asosiy sababi - bu ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tezlashishi hisoblanadi.

Asosiy vositalarning ma'naviy eskirishi ikki xil bo'ladi:

- mavjud mashina va uskunalarni arzon ishlab chiqarilishi tufayli;
- yangi, yanada samarali mashinalarni yaratishda.

Birinchi holda, ishlayotgan mashinalar eskiradi, bu qurilish va muhandislikdagi mehnat unumdorligining oshishi bilan bog'liq.

Natijada, yangi texnikalar bilan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan eski mashina va uskunalarning narxi yangi narx va past narx bilan belgilanadi.

Yangi, yanada samarali mashinalarning yaratilishi, eski jihozlarning to'liq fizikaviy eskirishidan oldin ham, kunlik va yillik ishlab chiqarish hajmi yuqori bo'lgan yangi mashinalar bilan almashinishiga olib keladi. Shu sababli, mashinalar narxining bir qismi yo'qoladi va ulardan foydalanish mehnat unumdorligini o'sishini va umuman sohada samaradorlikni oshiradi.

Asosiy vositalar qiymatining o'tkazib yuborilgan qismi mahsulot tannarxiga taalluqlidir va mahsulot tannarxiga kiritiladi. Asosiy vositalarning jismoniy eskirgan qismini ularning eskirgan qismining qiymatini yaratilayotgan mahsulotga o'tkazish yo'li bilan qoplash jarayoni amortizatsiya deb nomlanadi.

Asosiy vositalarning eskirish me'yorini belgilab beruvchi amortizatsiya me'yori asosida ularning eskirish qiymati (summasi) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A_s = \frac{A_{bq}}{E_k} \times 100$$

Bunda: A_s – asosiy vositaning amortizatsiya summasi (so'm);

A_{bq} – asosiy vositaning balans qiymati (so'm);

E_k – asosiy vositaning eskirish me'yori (koeffitsientda, yilda).

Asosiy vositalarning eskirish me'yori (normativi) berilmaganda asosiy vositaning balans qiymatini uning xizmat muddatiga taqsimlash natijasida eskirish me'yori aniqlanadi. Xo'jalikda bir necha yillar davomida ishlatilgan vositalar kapital ta'mirlangan bo'lsa, ular balans qiymatiga qo'shiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar fan-texnika taraqqiyoti natijasida innovatsion yondoshuvlar asosida yaratilgan yangi, serunum texnika vositalarini sotib olishga intiladi. Xo'jalikda uzoq yillar davomida ishlatilayotgan, ma'naviy jihatdan eskirgan vositalar esa ishlab chiqarishdan chiqariladi. Bunda asosiy vositalarning eskirish summasini aniqlashda tezkor amortizatsiya usulidan ham foydalaniladi. Uni aniqlashning belgilangan me'yori yo'q. Shuning uchun xo'jaliklar eskirish summasini o'z imkoniyatlarini, fan-texnika taraqqiyoti ta'sirini

e'tiborga olgan holda hisoblaydilar. Agarda ishlatilayotgan mashinalar, traktorlar, kombaynlar ma'naviy jihatdan eskirgan bo'lsa, ularni normativ bo'yicha emas, qisqaroq davrda eskirishini hisoblab, ishlab chiqarishdan chiqarish mumkin. Lekin bu jarayon ular yordamida yetishtiriladigan mahsulotlarning tannarxlariga bevosita ta'sir etadi. Chunki bunda mahsulot tannarxiga olib boriladigan amortizatsiya summasi ko'payadi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval ularning o'rindoshligini hamda sarf-xarajatlarini, daromadlarini va boshqa jihatlarini e'tiborga olish lozim.

Eskirish qiymatlari yetishtiriladigan mahsulotlarga, xizmatlarga belgilangan tartibda o'tkaziladi.

9.3. Asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari

Asosiy vositalar bilan ta'minlash. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining darajasi va o'sish sur'atlari, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ma'lum darajada sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanishiga bog'liq. Korxonalarning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta'minlanmasligi eng muhim texnologik operatsiyalarning o'z vaqtida bajarilmasligiga, mehnat zichligining oshishiga va mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlarining oshishiga olib keladi. O'z navbatida, ortiqcha ishlab chiqarish vositalarining ko'pligi amortizatsiya ajratmalarining ko'payishiga, ularni saqlash xarajatlarining va natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxining oshishiga olib keladi. Korxonalarni asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan maqbul ravishda ta'minlash orqali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqori samaradorligiga erishiladi.

$$F_t = \frac{A_{vq}}{Y_{mq}}$$

Bunda F_t – korxonaning fond bilan ta'minlaganligi, so'mda,

A_{vq-}, asosiy ishlab chiqarish bositalari qiymati, so'mda,

Y_{mq} – qishloq xo'jalik yer maydonlari, ga.

Asosiy vositalardan foydalanishni tahlil qilish xarakteriga qarab, ularning qiymati ma'lum bir davr uchun ham pul ko'rinishida, ham ayrim turlar, guruhlar, tovar belgilari bo'yicha qiymat yoki natural

shaklda olinishi mumkin. Pul mablag'larining mavjudligi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, alohida ekinlar maydoniga hisoblab chiqarilishi mumkin.

Chorvachilikni rivojlantirishda fond bilan ta'minlangan ko'rsatkichlari sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatini shartli hayvonlar bosh soniga yoki chorva mollari turiga qarab taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi.

Korxonalarni asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash to'g'risida ko'proq obyektiv fikr olish uchun har bir turning mavjudligini fizik nuqtai nazardan tahlil qilish va texnologik standartlar bilan taqqoslash kerak. Shunday qilib, fermer xo'jaliklarini traktorlar va qishloq xo'jalik mashinalari bilan ta'minlash sug'oriladigan yerlarning yuki yoki ushbu turdagi mashina uchun ma'lum bir qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan maydon hisobiga hisoblanadi. Chorvachilik fermalarida chorvachilik binolari, chorva mollari joylari hozirgi chorva mollariga soniga nisbati bilan belgilanadi va foizda ifodalanadi.

Fermer xo'jaliklarini asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlashga bir qator omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Ular orasida ixtisoslashuv, ishlab chiqarish texnologiyasi, qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi, shuningdek, iqlim sharoitlari mavjud.

Qishloq xo'jaligidagi fond bilan qurollanganlik qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy fondlarning bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik qiymatiga nisbati bilan belgilanadi.

Fond bilan qurollanganlik aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin.

$$F_q = \frac{A_{vq}}{I_s}$$

F_q –mehnatni fond bilan qurollanganligi, ishchi birligiga so'mda,

A_{vq}–asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda,

I_s – korxonadagi o'rtacha yillik ishlovchilar soni, kishi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ishchilarni ta'minlash darajasi ishlab chiqarish vositalarining qiymatiga va qishloq xo'jaligida band bo'lgan o'rtacha yillik ishchilar soniga bog'liq. Sohada ishlaydigan ishlovchilar soniga korxonani ishchi kuchi bilan ta'minlash va asosiy mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash darajasi ta'sir

qiladi. Mexanizatsiyalash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ma'lum bir jarayonda operatsiyalarni bajarish uchun kamroq ishchilar talab qilinadi.

Korxonaning fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi iqtisodiyotning fond bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uni ma'lum darajada to'ldiradi. Bu bizga asosiy vositalar bilan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jihozlarini yanada to'liqroq tavsiflash imkonini beradi. Faqatgina fond bilan ta'minlash darajasi qishloq xo'jaligi ishchilarining ishlab chiqarish vositalari bilan qurollanish darajasini to'g'risida tasavvurni bermaydi. Asosiy vositalardan foydalanish darajasi to'g'risida faqat fond bilan qurollanganlik va iqtisodiyotning fond bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlarini taqqoslash orqali xulosa qilish mumkin.

Amaliyotda, yer maydonlarining bir qismiga asosiy vositalarning qiymati bir xil bo'lgan holatlar mavjud, ammo ushbu holat fermer xo'jaligining bitta ishchisiga nisbatan jiddiy farq qiladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligining asosiy fondlari ishlab chiqarish jarayonida ham natural, ham moddiy jihatdan, ham iqtisodiy shakllarda qatnashadi. O'zlarining natural-moddiy ko'rinishida ular traktorlar, mashinalar, uskunalar va boshqa mablag'lar ko'rinishida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda ishlatiladi va ular pul ko'rinishida baholanib, yangi yaratilgan mahsulotga o'z qiymatini o'tkazib boradi. Shu munosabat bilan asosiy vositalardan foydalanish umumlashtiruvchi qiymat va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga bo'linadi. Xarajatlar ko'rsatkichlari ishlab chiqarishning asosiy vositalaridan umuman foydalanish darajasini aks ettiradi, texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlar esa mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanishni tavsiflash uchun ishlatiladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligining asosiy xarajat ko'rsatkichlari kapitalning unumdorligi va mahsulot kapitalining intensivligi hisoblanadi. Fond qaytimi qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymatining qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy vositalarining o'rtacha yillik miqdoriga nisbatini tavsiflaydi. Bu quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$F_q = \frac{Ya_m}{Av_q}$$

bu yerda F_q – fond qaytimi, so'mda;
Ya_m – yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining qiymati, so'mda.

Fond qaytimi qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarning birlik qiymatiga nisbatan pul miqdorida olinganligini ko'rsatadi. Fond qaytimining qiymat ko'rsatkichlarini butun iqtisodiyot uchun, shuningdek, o'simlik va chorvachilikning tarmoqlari bo'yicha hisoblash mumkin. Ayrim mahsulot turlari (don, kartoshka, sabzavot, sut, go'sht va boshqalar) bo'yicha fond qaytimini hisoblash muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ma'lum bir mahsulotga sarflangan asosiy vositalar ulushini aniqlash qiyin. Agar kapitalning unumdorligi yillar davomida dinamikada hisoblab chiqilsa, yalpi mahsulotning qiymati taqqoslanadigan narxlarda aniqlanadi.

Fond qaytimining teskari ko'rsatkichi fond sig'imi hisoblanadi. Bu asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining qishloq xo'jaligidagi yalpi mahsulotga nisbatini qiymat shaklda ifodalanishidir. Fond sig'imi ishlab chiqarish mahsulotini qiymat birligida qancha asosiy vositalar sarflanganligini ko'rsatadi:

$$F_s q \frac{Av_q}{Ya_m}$$

bu yerda F_s – fond sig'imi, so'mda;
Ya_m – yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining qiymati, so'mda.

Yalpi mahsulotga hisoblab chiqilgan fond qaytimi ko'rsatkichi bir qator kamchiliklarga ega. Ularning asosiylari yalpi mahsulot va uni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan asosiy vositalar qiymatining nomutanosibligi. Yalpi mahsulot tannarxida ikkinchi ishlab chiqarish jarayonida hosil olinadigan mahsulotlar (ozuqa, urug'lik, ko'chat materiallari va boshqalar) birinchi navbatda ishlab chiqarish jarayonida naqd pulda, keyin esa ulardan foydalanilganda hisobga olinadi. Shu munosabat bilan, sof ishlab chiqarish (yalpi daromad) bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlar yalpi mahsulotga nisbatan ma'lum ustunlikka ega. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi bilvosita qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi darajasini tavsiflaydi. Ikkinchisi ko'p jihatdan kapital-ishchi kuchiga va birinchi navbatda mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalashga bog'liq. Fond qaytimi,

mehnat unumdorligi va fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud:

$$F_q = \frac{Ya_q}{Iv_q};\quad F_{qu} = \frac{Iv_q}{I_s};\quad U = \frac{Ya_q}{I_s}$$

bu yerda F_q – fond qaytimi, so'mda;

F_{qu} – mehnatni fond bilan qurollanganligi, kishiG'so'm.;

Ya_q – qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti qiymati, so'mda;

Iv_q – o'rtacha ishchilar soni, kishi.

Ushbu formulalarning oddiy matematik o'zgarishlaridan foydalanib, biz buni aniqlay olamiz:

$$Ya_q = \frac{U}{I_s} \text{ va } I_s = \frac{F_{qu}}{I_s} \text{ va shuning uchun } F_q = \frac{U}{I_s} : \frac{F_{qu}}{I_s} \text{ yoki } \frac{U}{F_{qu}}$$

Shunday qilib, fond qaytimi mehnat unumdorligi bilan to'g'ridan-to'g'ri proportsional va uning fond bilan qurollanganligi bilan teskari proportsionaldir. Agar mehnat unumdorligining o'sish sur'ati fond bilan qurollanganlik nisbatining o'sish sur'atidan yuqori bo'lsagina fond qaytimi oshadi.

Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy samaradorligi (asosiy va aylanma) ularning rentabellik ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotda bu ko'rsatkich foyda normasi deb nomlanadi. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan foydaning asosiy va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$F_n = \frac{F_s}{I_{chv.q.}QAy_q}$$

bu yerda F_n – foyda normasi,%;

F_s – sotishdan tushgan foyda, so'mda;

$I_{chv.q.}$ – ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda.

Foyda normasi jami ishlab chiqarish vositalari qiymati birligiga ushbu xo'jalikda qancha foyda olinganligini ko'rsatadi. Asosiy va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati faqat butun fermer xo'jaligi uchun hisoblanganligini hisobga olib, foyda darajasi ham xo'jalik uchun belgilanishi mumkin.

Mashina va traktor parklaridan foydalanish samaradorligini, transport vositalarini, chorva mollari mahsuldorligini aniqlashda texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar eng ko'p qo'llaniladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligida mashina va uskunalardan foydalanishni tavsiflash uchun, traktorlar, kombaynlar va boshqa mashinalarning smenali, kunlik va yillik ishlab chiqarilishi hisoblanadi. Shu bilan birga, mashinalar qishloq xo'jaligida sarf qilgan vaqtni, shartli etalon gektarni, yuk mashinalari uchun esa tonna-kilometrlik yuk tashish narxini va boshqalarni hisobga olgan holda koeffitsentlar ham aniqlanadi.

9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo'nalishlari

Asosiy vositalardan foydalanishni yaxshilash omillari. Asosiy vositalardan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish sur'atlarini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va rentabellikni oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ulardan foydalanishning yaxshilanishi asosiy vositalarni ko'paytirishga yo'naltirilgan qo'shimcha sarmoyalarsiz (investitsiya) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni o'sishiga (ko'paytirishga) olib keladi, ya'ni yangi traktorlarga, kombaynlar, qishloq xo'jaligi texnikalari, shuningdek sanoat binolari va inshootlarining yangi qurilishiga ehtiyoj kamayadi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat (9.2-rasm).

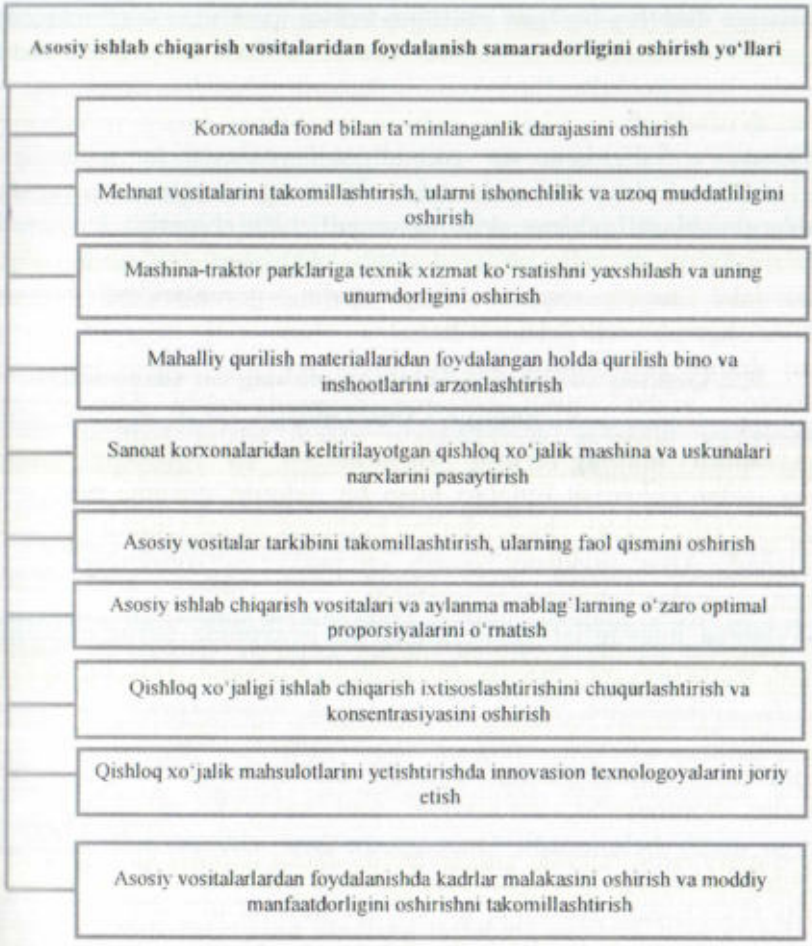

9.2-rasm. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy usullari

Qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishga qaratilgan barcha chora-tadbirlar davlat va ichki xo'jalik tizimlariga bo'linadi. Umumdavlat tadbirlariga traktorlar, qishloq xo'jalik mashinalari konstruktsiyasini, bino va inshoatlar loyihalarini takomillashtirish hisobiga texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni, mehnat vositalarini arzonlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar kiradi. Ichki xo'jalik tadbirlari orasida birinchi navbatda qishloq xo'jaligi

ishchilariga bog'liq bo'lgan mashina-traktor parkini, ishlab chiqarish binolari va inshootlarini, mahsuldor chorva mollari, ko'p yillik ekinlar va boshqalarni foydalanishni yaxshilashga yo'naltirilgan ishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga turli omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Ularning barchasini quyidagi guruhlarga birlashtirish mumkin: umuman ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirishga yordam beradigan omillar va asosiy vositalarning ayrim guruhlaridan samarali foydalanishga yo'naltirilgan omillar.

9.5. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi

Aylanma mablag'larning tushunchasi va iqtisodiy tabiati. Asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan bir qatorda aylanma mablag'lar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining majburiy va juda muhim elementi hisoblanadi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va sotishning doimiy jarayonini amalga oshirishni ta'minlaydi.

Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan mehnat obyektlari va moddiy boyliklarni anglatadi. Har bir qishloq xo'jaligi korxonasida ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash talab etiladi. Ularning zarur soni texnologik standartlar asosida belgilanadi. Masalan, yoqilg'i-moylash materiallariga bo'lgan ehtiyoj traktorlar, kombaynlar, avtoulovlar soni va taklif qilinayotgan ish hajmiga qarab belgilanadi. Ozuqaga bo'lgan ehtiyoj mŏs keladigan mahsuldorlikka ega bo'lgan hayvonlarni oziqlantirish standartlari asosida hisoblanadi. Aylanma mablag'lar hajmini to'g'ri shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligini samarali ishlab chiqarish uchun zarur shartidir.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish davri va ish davri va ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati o'rtasidagi tafovut tufayli ma'lum davrlarda alohida yirik aylanma mablag'larning (ozuqa, urug'lar, o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqalar) shakllanishi talab etiladi. Aylanma mablag'lar hajmiga qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va intensivlashtirish sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda chuqur ixtisoslashgan holda ko'proq ozuqa talab etiladigan bo'lsa, paxta va

donli ekinlar - urug'lar, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqalar.

Aylanma mablag'larning iqtisodiy mohiyati shundaki, ular o'z qiymatlarini yangi yaratilgan qishloq xo'jalik mahsulotlariga to'liq o'tkazadilar. Aylanma mablag'larning qiymati ishlab chiqarishning umumiy qiymatiga kiritiladi. Bir ishlab chiqarish tsikli davomida ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan aylanma mablag'lar, shuning uchun oddiy takror ishlab chiqarish bilan yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bilan bir xil darajada doimiy kompensatsiyani talab qiladi. Ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'lar ularning moddiy shakllarini o'zgartiradi, bu ularni asosiy vositalardan ajratib turadi. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayonida urug' - tabiiy, biologik va tuproq omillari ta'siri ostida o'simliklarga aylanadi va tuproqqa kiritilgan mineral o'g'itlar o'simliklarning shakllanishiga sharoit yaratadigan turli xil ozuqa moddalariga aylanadi.

Qishloq xo'jaligidagi aylanma mablag'lar qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari tufayli sanoatdagi va iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi aylanma mablag'lardan farq qiladi. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning aylanishi nisbatan uzoq davom etadi. Bu ishlab chiqarish tsiklining uzunligi bilan bog'liq. Masalan, kuzgi ekinlarni yetishtirish (to'qsonbosdi ekinlari) sentyabrdan iyulgacha amalga oshiriladi. Shu sababli, aylanma mablag'larning avansi kattaroq hajmda va nisbatan uzoq vaqt davomida amalga oshirilishi kerak.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyligi bilan bog'liq holda, aylanma mablag'larning harajatlarida qo'pol notekisliklar mavjud va yilning turli davrlarida ularning tarkibida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Shunday qilib, qishda aylanma mablag'larning katta qismi urug'lar va ozuqalar zaxiralariga tushadi, yozda ularning katta qismi neft mahsulotlari, mashinalar uchun ehtiyot qismlar va tugallanmagan ishlarga sarflanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida qishloq xo'jalik mahsulotlarining ma'lum bir qismi sotilmaydi, lekin urug'lar, ozuqalar, buzoqlarni boqish uchun sut va boshqalar shaklida yana xo'jalik ichidagi aylanma mablag'ga keladi.

Aylanma mablag'larning tarkibi va bahosi. Aylanma mablag'lar - bu aylanma mablag'lar va qiymat ko'rinishidagi aylanma mablag'lar

yig'indisi tushuniladi. Aylanma mablag'lar tovarlarni qayta tiklashga tayyor, mijozlar bilan hisob-kitoblardagi mablag'lar, shuningdek xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalarni sotib olish uchun zarur bo'lgan pul mablag'laridan iborat (9.3-rasm).

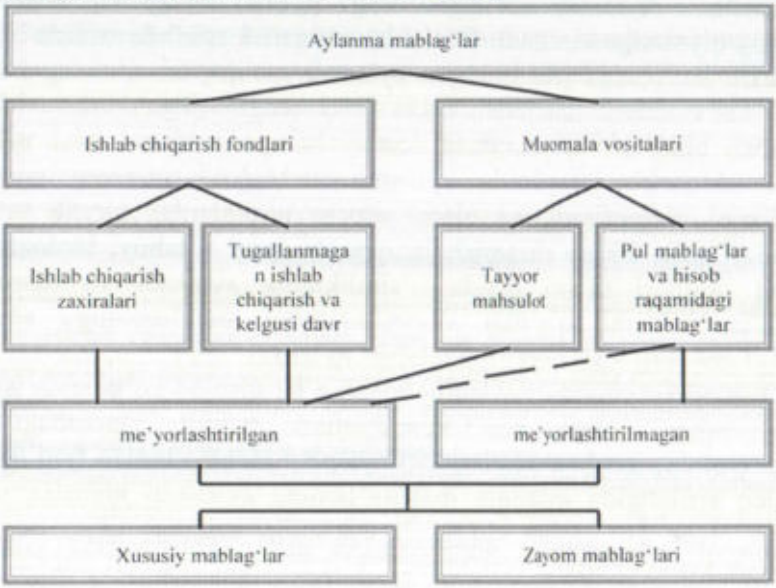

9.3-rasm. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lar klassifikatsiyasi

Qishloq xo'jaligi korxonalarining aylanma mablag'lari quyidagilardan iborat: xom ashyo, o'g'itlar va o'simlik va hayvonlarni himoya qilish vositalari, qattiq va suyuq yoqilg'i, yoqilg'i-moylash materiallari, idishlar va qadoqlash materiallari, urug'lar va ko'chat materiallari, ta'mirlash uchun qurilish materiallari va boshqa asosiy ish ehtiyojlari, zaxira buyumlar. mashinalar va qishloq xo'jaligi texnikalarini, ozuqalarni, yosh hayvonlar va semiriladigan hayvonlarni, eng kam ish haqining 50 baravarigacha qiymatga ega va eskirgan uskunalarni ta'mirlash uchun qismlar.

Tugallanmagan ishlab chiqarish - joriy yilda kelgusi yilning kuzgi va bahorgi hosilini yig'ish uchun qishloq xo'jaligiga qilingan xarajatlar, shuningdek, keyingi yilga ko'chiriladigan tuxum va boshqa

mahsulotlarni inkubatsiya qilish uchun chorvachilik xarajatlari hisobidan aylanma mablag'larga qo'shiladi.

Qishloq xo'jaligining aylanma kapitali uzluksiz harakat holatida bo'lib, ma'lum bir davrda ketma-ket uchta asosiy bosqichni bosib o'tadi. Birinchi bosqichda korxona ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan mehnat obyektlarini (xom ashyo, materiallar, o'g'itlar, zaharli kimyoviy moddalar va boshqalar) sotib oladi. Iqtisodiyot tomonidan olingan tovar-moddiy zahiralar ishlab chiqarish sohasiga kiradi.

Ikkinchi bosqichda zahiralar ishlab chiqarishga sarflanadi va oxirida ular mahsulotga aylantiriladi. Tovar-moddiy zahiralarning ishlab chiqarish tannarxi ko'rinishidagi o'tishi aylanma mablag'larning bevosita ishlab chiqarish jarayoniga kirishini anglatadi.

Uchinchi bosqichda fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotiladi va aylanma mablag'lar naqd pul asosida olinadi. Ushbu bosqich aylanma sohada sodir bo'ladi, bunda aylanma mablag'lar tovar shaklini naqdga o'zgartiradi. Aylanma mablag'larning aylanishining uchinchi bosqichida amalga oshiradigan naqd pul shakli ayni paytda mablag'lar aylanishining dastlabki bosqichidir. Harakat paytida aylanma mablag'lar bir vaqtning o'zida barcha bosqichlarda va barcha shakllarda bo'ladi.

Shunday qilib, aylanma mablag'larning aylanishi quyidagi sxema bo'yicha amalga oshiriladi:

$$P_m \dots Ichv \dots Ich \dots Tm - Pm`$$

bu yerda:

Pm - moddiy aktivlarni sotib olish uchun ishlab chiqaruvchilar tomonidan taqdim etilgan pul mablag'lari;

Ichv - ishlab chiqarish vositalari;

Ich - ishlab chiqarish;

Tm - tayyor mahsulotlar;

Pm`- mahsulotni sotishdan olingan naqd pul.

Binobarin, aylanma mablag'larning harakati uch bosqichni o'z ichiga oladi - yetkazib berish, ishlab chiqarish va sotish. Bundan tashqari, birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasiga, ikkinchisi esa ishlab chiqarish sohasiga tegishli. Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish sohasidagi bo'lish muddati ishlab chiqarish vaqti bilan belgilanadi va ularning muomalada bo'lish muddati aylanish vaqtini

anglatadi. Ishlab chiqarish vaqti va muomala vaqti aylanish vaqtini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligining aylanma mablag'larini shartli ravishda ikki qismga bo'lish mumkin. Ulardan birinchisiga ishlab chiqarish jarayonida hali foydalanilmagan va ishlab chiqarish zahiralarida bo'lgan buyumlar va materiallar kiradi (urug'lar va ko'chat materiallari, ozuqa, o'g'itlar, pestitsidlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar). Ikkinchi guruhga allaqachon ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, ammo tayyor bo'lmagan (yosh hayvonlar, bo'rdoqilar, tugallanmagan ishlar) obyektlar va materiallar kiradi.

Ta'lim manbalariga ko'ra, joriy aktivlar mulkka va qarzga bo'lingan. Tayyor mahsulotni taqsimlash jarayonida o'z aylanma mablag'lari yaratiladi. Ishlab chiqarilgan paxta chigiti, don, kartoshka ildiz mevalari, boshqa qishloq xo'jalik ekinlari urug'lari, shuningdek chorvachilik mahsulotlarining bir qismi to'g'ridan-to'g'ri navbatdagi aylanma mablag'larni shakllantirish uchun korxonada qoladi. O'z aylanma mablag'lari ushbu korxonada ularni ishlab chiqarish qiymatiga qarab hisoblanadi.

Qarzga olingan yoki sotib olingan aylanma mablag'lar ularni sotib olish va iste'mol joyiga yetkazib berish narxlarida hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalari aylanma mablag'larni (mineral o'g'itlar, pestitsidlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar, qurilish materiallari va boshqalar) sotib olish uchun qarz mablag'laridan foydalanadilar.

Aylanma mablag'larni shakllantirish manbalari foyda, kapital ulushi, badal ulushlari, byudjet mablag'lari, bank ssudalari, kreditorlik qarzlari hisoblanadi. Ikkinchisi korxonaga tegishli bo'lmagan mablag'lardan foydalanishni anglatadi. Kreditorlik qarzlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- muddati tugamagan va boshqa hisob-kitob to'lovlari bo'yicha qarzlar;
- to'lanmagan hisob-kitob raqamidagi qarzdorlik;
- byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik;
- tijorat kreditlari bo'yicha qarzdorlik;
- ish haqi va unga hisoblar bo'yicha qarzdorlik.

Korxona uchun muhim ko'rsatkich bu o'z aylanma mablag'larining (A_m) mavjudligi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$A_m = \frac{X_m}{X_m Q Z_m}$$

bu yerda X_m - korxonaning aylanma mablag'lari miqdori;

Z_m - qarzga olingan aylanma mablag'lar miqdori.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining tavsiyasiga binoan aylanma mablag'larning minimal miqdori aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojning 10 foizini tashkil qilishi kerak.

9.6. Aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda joriy aktivlar iqtisodiy faoliyatning yakuniy natijalariga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Dehqonchilik va chorvachilik sohasining ishlab chiqarish jarayoniga va iqtisodiy samaradorligiga ta'sir qilish darajasiga ko'ra ular quyidagi aylanma mablag'larga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining o'sishiga bevosita hissa qo'shadigan;
- ishlab chiqarish jarayoni va ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita ta'sir qiladigan.

Birinchi guruhga urug'lar, ko'chat materiallari, ozuqalar, o'g'itlar, kimyoviy moddalar, o'sadigan hayvonlar kabi aylanma mablag'lar kiradi

Ikkinchi guruhga asosiy vositalarning ishlashini va ularni ish sharoitida saqlashni ta'minlaydigan mehnat obyektlari kiradi. Bular asosan yoqilg'i-moylash materiallari, mashina va uskunalarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar.

Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilishi korxonaning ixtisoslashuviga qarab o'zgaradi. Shunday qilib, donli ekinlarni yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida aylanma mablag'lar tarkibida yoqilg'i, urug'lar, ehtiyot qismlar asosiy o'rinni egallaydi, chorvachilik korxonalarida ozuqa, chorva mollarini yetishtirish va boqish uchun aylanma mablag'lar katta ulushni tashkil etadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishning mavsumiy xususiyati tufayli ayrim korxonalarda aylanma mablag'larning nisbati yil davomida va ma'lum davrlarda o'zgarib turadi. Korxonada yoqilg'i-moylash materiallariga bo'lgan eng yuqori talab qishloq xo'jaligining eng ish ko'lami ko'p

davrlari: yerni tayyorlash, ekin ekish va o'rim-yig'imiga to'g'ri keladi. Boshqa davrlarda aylanma mablag'larning sarflanishi minimal darajaga tushadi. Qishloq xo'jaligida yil davomida aylanma mablag'lardan tsiklik foydalanishi kuzatiladi. Mehnat obyektlarining ushbu xususiyatlarini aylanma mablag'larni shakllantirishda va qishloq xo'jaligida bajariladigan ishlarni muvaffaqiyatli bajarish uchun resurslar zahiralarini yaratishda hisobga olish kerak. Zahiralar va bajarilayotgan ishlar hajmi ishlab chiqarish tsiklining xususiyatiga (ekish, parvarish qilish, yig'ib olish), bajarilgan ish hajmiga va ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bog'liq.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish uchun ishlab chiqarishning ish ko'lami eng yuqori davrlarida ularning minimal ehtiyojlarini aniqlash tavsiya etiladi. Aylanma mablag'lar hajmining asoslanishi tegishli sifatli ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga ularni iste'mol qilish normalarini belgilash orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, urug'lik va ko'chat uchun aylanma mablag'lar normasi har bir ekin maydoniga kafolatlangan zahirasini hisobga olgan holda qabul qilingan ekish me'yorlari asosida hisoblanadi. Amaldagi ozuqa miqdorini hisoblash chorva va parrandalar birligiga ozuqa moddalarini iste'mol qilishning rejalashtirilgan me'yorlari bo'yicha qabul qilingan ratsion va zarur bo'lgan ehtiyojni to'liq hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Aylanma mablag'lar nisbati ularning minimal hisoblangan miqdorini belgilaydi, bu esa korxonaning me'yorda ishlashi uchun doimo zarurdir. Xom-ashyo, pul mablag'lari, moddiy resurslarning haqiqiy zahiralari me'yordan yuqori yo past bo'lishi yoki unga mos kelishi mumkin. Aylanma mablag'larning yetarli emasligi qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga va texnologik jarayonlarni o'z vaqtida va to'liq bajarilmasligiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, aylanma mablag'larning ortiqcha zahiralari pul mablag'larini xo'jalik faoliyatining boshqa sohalari uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'laridan foydalanish imkoniyatlarini pasaytiradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligining ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida aylanma mablag'lardan foydalanish va iste'mol qilishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Ular orasida muhim rol quyidagilarga beriladi:

- aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti;
- aylanish muddati;
- aylanma mablag'larning bir birlik qiymatiga aylanma mablag'lar sarajatlari;
- joriy aktivlar qoldig'ining har bir so'mga sotish qiymati;
- jami mahsulotlarning rentabelligi va boshqalar.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti (K) chorvachilik sohasi misolida quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$K = \frac{S_{mq} QB_{ap} - T}{A_{mq}}$$

Bu yerda:

S_{mq} – sotilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymati, so'mda;

B_{ap} – asosiy podaga o'tkazilgan yosh hayvonlarning narxi, co'mda;

T – sotilgan asosiy podadan tushum, so'mda;

A_{mq} – yil bo'yicha aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i, so'mda.

Aylanma mablag'larning aylanishi ulardan foydalanish intensivligini tavsiflaydi. Bir necha kunlik aylanma mablag' ma'lum bir qishloq xo'jaligidagi korxonada aylanishning barcha bosqichlaridan o'tib ketishini aniqlashga imkon beradi. Bir necha kun ichida aylanish qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaga kamroq pul kerak bo'ladi, moliyaviy natijalar shunchalik tejamkor bo'ladi.

Aylanish koeffitsenti dinamikasini yillar bo'yicha taqqoslash aylanma mablag'lardan samarali foydalanish o'zgarishlari tendentsiyalarini aniqlash imkonini beradi. Xulosa qiladigan bo'lsak, agar aylanma mablag'lar aylanish soni ko'paysa yoki barqaror qolsa, unda ushbu korxona maromida ishlayapti va pul mablag'laridan oqilona foydalanayapti. Aksincha, aylanish sonining kamayishi korxonaning rivojlanish sur'atini pasayishidan dalolat beradi, demak, uning moliyaviy holati ham nobarqaror.

Aylanma mablag'lar aylanishining tezligi ularning muomaladan mutlaq va nisbiy chiqishiga yordam beradi. Muomaladan mutlaq chiqishi joriy yilda o'tgan yilga nisbatan sotish hajmining o'sishi bilan joriy aktivlar miqdorining kamayishini anglatadi. Muomaladan nisbiy

chiqishi aylanma mablag'lar hajmining o'sishi bilan taqqoslaganda ishlab chiqarishning tez sur'atlar bilan o'sishi bilan tavsiflanadi.

Aylanma mablag'lar aylanish koeffitsentidan foydalangan holda yil mobaynida mehnat vositalarining bir aylanishining o'rtacha davomiyligi hisoblab chiqariladi. Buni bir yildagi kalendar kun sonini aylanish koeffitsentiga bo'lish yo'li bilan topiladi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$A_{md} = \frac{365}{K}$$

bunda, A_{md} – yil davomida aylanma mablag'lar bir aylanishi, kun.

Qishloq xo'jaligida samaradorlikning muhim ko'rsatkichi sifatida material qaytimi hisoblanadi. Material qaytimi (M_q) yalpi mahsulot yoki yalpi daromadni aylanma mablag'lari qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_q = \frac{YaM}{A_{mq}} \text{ yoki } \frac{YaD}{A_{mq}}$$

Material qaytimining teskari ko'rsatkichi mahsulotlarning material sig'imi hisoblanadi. Bu ishlab chiqarish qiymatini ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'larning qiymat jihatidan qancha ishlatilganligini ko'rsatadi. Yaratilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari birligiga moddiy aylanma mablag'larni iste'mol qilishning kamayishi resurslarni tejash va umuman ishlab chiqarish samaradorligining oshganligidan dalolat beradi.

Ushbu ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini tavsiflash uchun 1 so'm uchun aylanma mablag' miqdori, shuningdek o'rtacha yillik aylanma mablag'lar balansining har bir so'miga sotiladigan xarajatlar hisoblanadi.

Yalpi ishlab chiqarish vositalari (asosiy va aylanma) samaradorligining umumiy ko'rsatkichi ularning rentabelligi yoki foyda darajasi hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichning iqtisodiy mazmuni shundaki, bu qishloq xo'jaligi korxonasining asosiy vositalar va aylanma mablag'lar qiymatining bir birligiga qancha foyda olishini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishga

aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish va mahsulotning moddiy iste'molini kamaytirish orqali erishish mumkin.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy natijalariga ta'sir qiladi. Moliyaviy faoliyatni tahlil qilishda korxona resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- aylanma mablag'larning mavjudligi;
- o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat;
- korxonaning to'lov qobiliyati;
- korxonaning likvidligi;
- aylanma mablag'larning aylanishi.

O'z aylanma mablag'larining mavjudligi, shuningdek, o'z va qarzga olingan aylanma mablag'lar o'rtasidagi nisbat korxonaning moliyaviy barqarorligini ko'rsatadi.

Korxonaning to'lov qobiliyati uning majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Korxonaning to'lov qobiliyati uning likvidligini, istalgan vaqtda zarur xarajatlarni to'lash qobiliyatini anglatadi. Likvidli qarz mablag'lari miqdori, jumladan, pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va aylanma mablag'larning oson sotiladigan tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladigan likvidli aktivlarning hajmiga bog'liq.

9.7. Aylanma mablag'larning samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish sur'atlarini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilashdir. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish va shu asosda ishlab chiqarishning moddiy iste'moli kamayishi mahsulotlarning arzonlashishiga va pirovardida korxonaning daromadliligini oshishiga olib keladi. Aylanma mablag'larning samaradorligini oshirish qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini va hayvonlarning mahsuldorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ozuqa, urug'lardan samarali foydalanish, ularni tejash, yil davomida mehnat obyektlari aylanishini tezlashtirishga xizmat qiladi. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlari qishloq

xo'jaligi ishlab chiqarishining moddiy resurslari sifatini yaxshilash va tannarxini pasaytirish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasini chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligida ilmiy-texnikaviy yutuqlarni – innovatsiyalarni joriy etish, mehnatni tashkil etish va moddiy rag'batlantirishni takomillashtirishdan iborat.

Ishlatilayotgan aylanma mablag'larning yuqori sifati va arzonligi ishlab chiqarish jarayonini ularning soni kamroq bo'lgan holda amalga oshirishga, nisbatan kam moddiy, pul va mehnat resurslarini sarflashga imkon beradi. Shuni yodda tutish kerakki, aylanma mablag'larning katta qismi to'g'ridan-to'g'ri qishloq xo'jaligida yaratilgan va ko'p narsa korxonaning ma'lum bir ishchilari va mutaxassislariga bog'liq.

Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanishning ajralmas sharti mehnat obyektlarining ratsionini yaxshilashdir. Har bir qishloq xo'jaligi korxonasi yetarli miqdorda urug'lik va ko'chat materiallari, ozuqa, yoqilg'i, qishloq xo'jaligi texnikasini va boshqa jihozlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar bilan ta'minlanishi kerak. Ushbu aylanma mablag'larning yyetishmasligi ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga, qishloq xo'jaligi ishlarining o'z vaqtida va to'liq bajarilmasligiga, mahsulotlarning sezilarli darajada yetishmasligiga olib keladi. Shu bilan birga, mehnat obyektlarining ortiqcha zaxiralari ulardan samarali foydalanish va pirovardida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu munosabat bilan, aylanma mablag'larni tartibga solishni takomillashtirishning asosiy vazifasi eng kam va yetarli miqdordagi mehnat obyektlariga ega bo'lish va tovar-moddiy zaxiralarni doimiy yangilab turish uchun ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish uchun ularni iste'mol qilish normalarini o'z vaqtida belgilash va o'zgartirishdir.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim muammosi urug'lar, ozuqa, yoqilg'i-moylash materiallari, mineral o'g'itlar va kimyoviy himoya vositalari, qurilish materiallari va ehtiyot qismlarini saqlash uchun normal sharoitlarni yaratishdir. Saqlash va foydalanish paytida aylanma mablag'larning ushbu turlarini yo'qotishni kamaytirish ishlab chiqarish birligiga sarflanadigan mablag' va asosiy mahsulot tannarxini kamaytirishga yordam beradi.

Mablag'lar aylanmasini jadallashtirish qo'shimcha investitsiyalar uchun pul mablag'larining bir qismini bo'shatish, yangi ishlab

chiqarishlarni tashkil etish va ishlab chiqarishni kengaytirish imkonini beradi. Bunga ishlab chiqarish sohasida aylanma mablag'larni sarflashga, sarflanadigan vaqtni qisqartirish orqali erishish mumkin. Buning uchun ozuqa xarajati yuqori bo'lgan qisqa vaqtli vegetatsiya davridagi ekinlarning navlari va duragaylaridan foydalanish, chorva va parrandalarning oliy navlarini o'stirish va boqish, pishirish va hosilni yig'ishning ilg'or usullarini joriy etish zarur.

Ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish usullaridan biri bu asosiy va aylanma mablag'larning optimal nisbatidir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, aylanma mablag'larning yetishmasligi asosiy vositalardan foydalanishga va natijada korxonaning barcha faoliyati natijalariga ta'sir qiladi. Shunday qilib, yoqilg'i-moylash materiallarining yetishmasligi traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalarining etishmovchiligiga olib keladi va bu o'z navbatida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'z vaqtida bajarilmasligiga va mahsulotning muhim qismining yetishmasligiga olib keladi. Bu kabi holat, ayniqsa, paxtachilikda g'o'za qator oralariga agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirmaslik natijasida zararkunandalarni ko'payishi, o'z vaqtida mineral o'g'itlar bilan ozuqlantirilmasligi, hosilning kamayib ketishida kuzatiladi. Chorvachilikda esa ozuqaning yetishmasligi chorva mollari va ishlab chiqarish vositalaridan samarasiz foydalanishga olib keladi.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy mohiyati nimada?
2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalari qanday tasniflanadi?
3. Qanday asosiy vositalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bilan bog'liq?
4. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy vositalar tarkibini aytib bering.
5. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarni baholashning asosiy turlarini sanab bering.
6. Qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarni qayta baholash nima uchun amalga oshiriladi?
7. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarning jismoniy va ma'naviy eskirishi nima?

8. Qishloq xo'jaligi korxonalarini asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlash ko'rsatkichlari qanday?

9. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?

10. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga qanday omillar ta'sir qiladi?

11. Qishloq xo'jaligida aylanma kapital nima?

12. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning xususiyati nimada?

13. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larni baholash qanday amalga oshiriladi?

14. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning tasnifini bering.

15. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'lar qanday bosqichlarga bo'linadi?

16. Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilishi qishloq xo'jaligidagi korxonalarning ixtisoslashuvi va joylashuviga qarab qanday farq qiladi?

17. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini hisoblashning asosiy ko'rsatkichlari va metodologiyasi qanday?

18. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning samaradorligini oshirishning asosiy usullarini sanab bering.

10-MAB3У. QISHLOQ XO'JALIGIDA INVESTITSIYALAR VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

10.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo'llari

10.2. Kapital qo'yilmalarning mohiyati va manbalari

10.3. Qishloq xo'jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klasfikasiysi

10.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi

10.5. Qishloq xo'jaligiga jalb qilinadigan investittsiyalarning iqtisodiy samaradorligi

Tayanch tushuncha va iborlar: *investitsiya loyihasi, investitsiya majburiyati, investitsiya siyosati, investitsiya faoliyati, investitsiya faoliyatining ishtirokchisi, investitsiya shartnomasi, investitsiyalar, investor, mahalliy investorlar, reinvestitsiyalar, to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari, chet el investitsiyalari, chet ellik investorlar, kapital qo'yilma, yalpi (brutto) va sof (netto) investitsiyalar, ko'chmas mulk, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, real investitsiya, aksiyalar (qimmatli qog'ozlar), pul mablag'lari, kredit, moliyaviy investitsiyalar.*

10.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo'llari

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish sohaning moddiy-texnik bazasini mos ravishda rivojlantirishni talab qiladi. Ishlab chiqarish fondlari hajmining ko'payishi qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga yo'naltirilgan moddiy va pul mablag'larining qo'shimcha investitsiyalari hisobiga amalga oshiriladi. Bozor munosabatlari shakllanishi sharoitida agrosanoat majmuasi tarmoqlarining barqaror rivojlanishi korxonalarni zarur moliyaviy va moddiy resurslar bilan ta'minlashda investitsion faollikni talab qiladi.

Investitsiya to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq [51] ***investitsiyalar*** *- investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar tushuniladi.*

Xulosa o'rnida, investitsiyalar - bu iqtisodiy faoliyat jarayonida asosiy vositalar va aylanma mablag'larni sotib olish uchun uzoq muddatli investitsiyalar. Binobarin, investitsiyalar bu nafaqat asosiy vositalarni kengaytirishga sarflanadigan investitsiyalar, balki korxonalarning aylanma mablag'larini to'ldirish va shakllantirish xarajatlari. Investitsiyalar - bu pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, pul qiymatiga ega bo'lgan boshqa huquqlar, foyda olish yoki boshqa foydali samaraga erishish uchun tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga investitsiya qilish. Iqtisodiy faoliyat obyektlariga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar, ular foyda olishganda va ijtimoiy samaraga erishgan taqdirdagina oqlanadi. Investitsiya bozori kapital va moliyaviy investitsiyalar hisobiga asosiy va aylanma mablag'larda ish haqining shakllanishini anglatadi.

Moliyaviy va real investitsiyalarni bir-biridan farqlash lozim. Ulardan birinchisi qimmatli qog'ozlarni sotib olishni, shuningdek ishlab chiqarishga yo'naltirilgan pul mablag'larini jalb qilishni nazarda tutadi. Haqiqiy investitsiyalar - bu zaxiralarni ko'paytirish, asosiy vositalarni ko'paytirish maqsadida kapital qo'yilmalar. Haqiqiy investitsiyalarga kapital qo'yilmalar deyiladi. Milliy hisoblar tizimida real investitsiyalar deganda asosiy vositalarga va moddiy va ishlab chiqarish aktivlarining o'sishiga investitsiyalar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyatini amalga oshirish investitsiya qonunchiligi bilan tartibga solinadi - ular quyidagilardan iborat:

• umumiy davlat va iqtisodiy qonunchilik: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik, yer, bojxona va soliq kodekslari, davlat byudjeti, mulk, yer osti boyliklari, korxonalar va tadbirkorlik faoliyati, banklar va bank faoliyati, tashqi iqtisodiy

[51] O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 25 dekabrdagi O'RQ-589 - sonli "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. Manba: www.lex.uz

faoliyat, valyutani tartibga solish, garov to'g'risidagi qonunlar, ipoteka, ijara munosabatlari va lizing, sug'urta va boshqalar;

• maxsus normativ xujjatlar (2019 yil 25 dekabrdagi O'RQ-589 - sonli «Investisiyalar va investisiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni);

• "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida xorijiy investorlar kengashini tuzish va uning faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori, "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va boshqalar.

10.2. Kapital qo'yilmalarning mohiyati va manbalari

Investitsiyalar kiritish har qanday shaklda kapital qo'yish jarayonidir. Kapital qo'yilmalar - bu asosiy vositalarga investitsiyalardir.

Investitsiya - kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida jamiyat ishlab chiqarish xarajatlarining elementlaridan biridir. Ushbu xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular asosan sanoatning asosiy fondlarini kengaytirishga qaratilgan bo'lib, bu ishlab chiqarishning texnik darajasining oshishi va mehnat unumdorligining o'sishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda kapital qo'yilmalar asosiy vositalardan tubdan farq qiladi: ular asosiy vositalarni takror ishlab chiqarish xarajatlarini aks ettiradi, asosiy vositalar - bu foydalanishga tayyor asosiy vositalar qiymati va amortizatsiya ajratmalari kapital qo'yilmalardan olinmaydi.

Yalpi (brutto) va sof (netto) investitsiyalarni ajratib ko'rsatish lozim.

Yalpi (brutto) kapital qo'yilmalar - muayyan davr uchun asosiy vositalarning umumiy o'sishi.

Sof (netto) kapital xarajatlar - asosiy vositalarning amortizatsiyasi va hisobdan chiqarilishidan tashqari yalpi kapital xarajatlar.

Investitsiyaning maqsadlariga qarab quyidagi shakllarga bo'lishi mumkin:

• oddiy takror ishlab chiqarish (qayta investitsiya) uchun;

• kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun (asosiy vositalarni ko'paytirish);

• ratsionalizatsiya qilish (ishlab turgan asosiy vositalarni yanada takomillashganlariga almashtirish);

• qayta tashkil etish (boshqa turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mavjud bo'lganlarni qayta jihozlash uchun yangi asosiy vositalarni sotib olish).

Kapital qo'yilmalar samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri bu ularning tarkibini takomillashtirishdir.

Kapital qo'yilmalarning tarkibi - bu xarajatlarning alohida turlarining ularning umumiy hajmidagi nisbati.

Kapital qo'yilmalar tarkibining quyidagi turlari mavjud:

• hududiy - kapital qo'yilmalarning umumiy hajmidagi alohida hududlarning ulushi;

• sanoat - kapital qo'yilmalarning umumiy hajmidagi har bir tarmoqning ulushi;

• texnologik - qurilish-montaj ishlari, texnologik uskunalarni sotib olish va boshqa xarajatlar uchun xarajatlar nisbati;

• takror ishlab chiqarish - mavjud asosiy vositalarni yangi qurish, kengaytirish, rekonstruktsiya qilish va texnik qayta jihozlash xarajatlarining nisbati.

Investitsiyalar ikki guruhga bo'linadi:

• 1) ishlab chiqarish - asosiy va aylanma mablag'larni oddiy yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish xarajatlari:

- uskunalarni sotib olish va o'rnatish, asosiy podaga chorva mollarini sotib olish uchun moliyaviy xarajatlar;

- asosiy podaga o'tkazilgan yosh chorva mollarini boqish bilan bog'liq barcha xarajatlar;

- ko'p yillik plantatsiyalarni yaratish va yetishtirish, binolar, inshootlar va uzatish moslamalarini qurish xarajatlari;

- vaqti-vaqti bilan takroriy ta'mirlash orqali asosiy vositalarning ekspluatatsiya sifatini saqlash xarajatlari;

2) moliyaviy - qimmatli qog'ozlarni sotib olish xarajatlari:

- o'z egasining aktsiyadorlik jamiyati mablag'lari ulushiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi va uning faoliyatidan daromad oladigan aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari;

- ularning egalari va hujjatni rasmiylashtirgan shaxs o'rtasidagi kredit munosabatlarini tasdiqlovchi obligatsiyalar;

- davlat qarzdorligi bo'lgan davlat qarz majburiyatlari, qimmatli qog'ozlar;

- egasining sotib olish yoki sotish huquqini tasdiqlovchi hosilaviy qimmatli qog'ozlar (masalan, veksellar, xususiylashtirish cheklari va boshqalar).

Investitsiya faoliyati subyektlari real va moliyaviy investitsiyalar jarayonini ta'minlaydigan turli xil investitsiya tovarlari va xizmatlarini sotib oladigan bozor investitsiya bozori deb ataladi.

Quyidagi investitsiya bozorlari ajratib ko'rsatish mumkin:

- ko `chmas mulk;
- asosiy vositalar;
- nomoddiy aktivlar (patentlar, savdo belgilari, litsenziyalar);
- real investitsiyaning boshqa obyektlari; real investitsiya xizmatlari bozori (biznes-rejalarni tayyorlash);
- aksiyalar (qimmatli qog'ozlar);
- pul mablag'lari (depozitlarga pul mablag'lari, valyuta qiymatlari);
- kredit;
- moliyaviy investitsiyalar sohasidagi xizmatlar (vositachilik xizmatlari, ro'yxatga olish va saqlash xizmatlari).

Xulosa o'rnida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga investitsiyalar quyidagilarga yo'naltiriladi:

- eskirgan uskunalarni almashtirish;

- yangi texnologiyalarni joriy etish va zamonaviy texnologiyalar va uskunalardan foydalanish;

- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni kengaytirish;

- yangi ishlab chiqarish turlarini o'zlashtirish.

Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni shakllantirish investitsiyalarning daromadliligi tezligini hisobga olgan holda iqtisodiy asosda amalga oshiriladi. Va bu faqat yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish ko'paytirilsa va ularning xarajatlari kamaytirilsa.

Investitsiyalar qo'shimcha sof daromad olish va investitsiyalarning qaytarilish muddatini qisqartirish bilan bevosita bog'liqdir. Qaytarilish muddati qisqaroq bo'lsa, investitsiyalar uchun ko'proq rag'batlantiriladi, chunki investitsiya jarayonlari tufayli mablag'larning uzoq muddat qaytarilishi bilan sarf qilingan mablag'larning eskirishi sodir bo'ladi. Bundan tashqari, mahsulot ishlab chiqarishdan olingan sof daromad yangi ishlab chiqarishga investitsiya qilinishi mumkin.

10.3. Qishloq xo'jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klassifikatsiysi

Aniq investitsiya tadbirlarining mohiyatini va investitsiyalarning har xil turlari bilan bog'liq bo'lgan xatarlarni oldindan baholashni tushunish uchun investitsiyalarni tasniflash muhim bo'lib, ularni quyidagi mezonlarga muvofiq amalga oshirish mumkin (10.1-jadval).

10.1-jadval. Invvestitsiyalar klassifikatsiyasi

Klassifikatsiya belgilari	Investitsiya turlari
Qo'yilma obyekti bo'yicha	Real (jismoniy, kapital yaratuvchi) investitsiyalar: • asosiy vositalarga, nomoddiy aktivlarga (litsenziyalar olish, tovar belgilarini ishlab chiqish va patentlash va boshqalar), tovar aktivlariga investitsiyalar; • moliyaviy: qimmatli qog'ozlar, uchinchi tomon tashkilotlarining ustav kapitalidagi ulushlari, oddiy sheriklik shartnomasi bo'yicha badallar
Qo'yilma turi bo'yicha	• Pul shaklida (asosiy turi); • qimmatli qog'ozlar, ko'char va ko'chmas mulk investitsiyalari shaklida
Takror ishlab chiqarish yo'nalishi bo'yicha	Yalpi: • oddiy takror ishkab chiqarish; • kengaytirilgan takror ishlab chiqarish
Investitsion jarayonda ishtiroki tasnifi bo'yicha	• To'g'ridan-to'g'ri; • vositchilar (moliyaviy vositchilar yordamida)
Kompaniyani investorga nisbati bo'yicha	• ichki; • tashqi (boshqa korxonalar aktivlari qo'yilmalari)
Amalga oshirish davri bo'yicha	• qisqa muddatli (1-yil); • uzoq muddatli
Amalga oshirish hamkorligi bo'yicha	• mustaqil; • o'zaro bog'liq; • o'zaro bo'g'lik bo'lmagan
Mulkchilik shakli bo'yicha	• xususiy; • davlat; • munisipiyal; • aralash
Klassifikasiya belgilari bo'yicha	• investitsiya turlari

Kelib chiqishi bo'yicha	• mahalliy; • horijiy
Investitsiyon maqsadlar xarakteri bo'yicha	Strategik (maqsadi - uchinchi tomon korxonalarini boshqarish huquqlarini olish va uzoq muddatda daromad olish); • portfelli (maqsadi joriy investitsiya daromadlarini olish)
Manbasi bo'yicha	• Shaxsiy; • jalb qilingan; • qarz shaklida yoki lizing shaklida qarzga olingan

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarini qamrab olgan iqtisodiy inqiroz investitsiya siyosatida jiddiy namoyon bo'ldi. Moddiy va texnik resurslarni ishlab chiqarish va taqsimlash sohasidagi aloqalarning uzilishi, muvofiqlashtirishning yo'qolishi va bozor infratuzilmasining yo'qligi, shuningdek sanoat tomonidan etkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovarlari va xizmatlariga narxlardagi nomutanosiblik qishloq xo'jaligini zaruriyatsiz samarali rivojlantirishni deyarli imkonsiz qildi.

Bozor sharoitida investitsiya siyosatining majburiy elementlari quyidagilar:

- tanlov asosida loyihalarni tanlash;
- xarajatlarni tez qaytarishga e'tibor qaratish;
- mahsulotni sotish bozori va uning sifatini hisobga olgan holda investitsiyalarning iqtisodiy asoslanishi;
- raqobatchilarning ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holda.

Qishloq xo'jaligidagi investitsiya faolligini jonlantirishsiz ishlab chiqarishning pasayishini engib o'tish, moliyaviy barqarorlik va tarmoq iqtisodiyotining tiklanishiga erishish mumkin emas. Investitsion faoliyat - bu pul mablag'lari ekvivalenti bo'lgan uzoq muddatli aktivlarni va boshqa investitsiya obyektlarini sotib olish va sotish hisoblanadi.

Uzoq muddatli investitsiyalar - bu bir yildan ortiq muddatga tijorat yoki boshqa faoliyat obyektlariga to'g'ridan-to'g'ri kiritilgan jismoniy, nomoddiy va moliyaviy aktivlarning yig'indisi. Uzoq muddatli investitsiyalar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflanadi (10.2-jadval).

10.2-jadval. Qishloq xo'jaligida uzoq muddatli investisiyalar klassfikasiyasi

Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarish turlari bo'yicha
- eskirgan asosiy vositalarni, ishlayotgan, ammo eskirgan uskunalarni almashtirish; - mavjud ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlarni kengaytirish; yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirish; - atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq uskunalarga investitsiyalar; boshqa kapital qo'yilmalar.
Asosiy vositalar tarkibi bo'yicha
- bino va inshootlar; - avtomobillar va jihozlar; - transport vositalari va uzatish moslamalari; - mahsuldor chorva mollari, ko'p yillik ko'chatlar; boshqa asosiy vositalar.
Uzoq muddatli investitsiya obyektlari bo'yicha
- asosiy vositalarda; - nomoddiy aktivlar, joriy aktivlar; - mehnat resurslariga (malaka oshirish, o'qish to'lovlari va
Investitsiyalar muddati bo'yicha
- qisqa muddatli loyihalar (uch yilgacha); - o'rta muddatli loyihalar (uch yildan o'n yilgacha); uzoq muddatli loyihalar (o'n yildan qirq yilgacha); - cheksiz loyihalar (qirq yildan ortiq).
Moliyalashtirish tarkibi bo'yicha
- ichki manbalar hisobidan moliyalashtirish; - tegishli ravishda ichki va tashqi manbalar hisobidan moliyalashtirish; - o'z mablag'lari va qarz kapitalidan aralash moliyalashtirish; - qarz mablag'larining katta qismi bilan moliyalashtirish.
To'lov muddati bo'yicha
- qaytarib bo'lmaydigan, - qisqa muddatli qaytarish bilan (bir yilgacha); - qoplash muddati besh yilgacha; - uzoq muddatli qaytarish bilan (besh yildan ortiq).
Rentabellilik darajasi bo'yicha
- foyda keltirmaydigan loyihalar; - past rentabelli loyihalar; yuqori daromadli loyihalar.

10.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi

Investitsion faoliyatni tahlil qilish uslubiy ta'minotida ma'lum bir o'rin maxsus me'yoriy va idoraviy darajadagi rahbarlik hujjatlari tashkil etiladi. Investitsiyalar umumiy va real investitsiyalarga bo'linadi. Ikkinchisi kapital qo'yilmalar va amortizatsiya ajratmalari summasi o'rtasidagi farqni anglatadi. Ular o'z resurslaridan samarali foydalanish uchun qancha qo'shimcha mablag' talab qilinishini ko'rsatadi. Sof investitsiyalarni (S_i) quyidagi formula bo'yicha hisoblash mumkin:

$$S_i = K_q - A$$

bu erda K_q - sohaga kapital qo'yilmalar hajmi, so'mda;

A - asosiy vositalarning amortizatsiyadan ajratmalar summasi, so'm.

Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish. Investitsiyalardan samarali foydalanish ko'p jihatdan ularni qo'llash ketma-ketligini asoslash orqali amalga oshiriladi. Investitsiyalarni tahlil qilish eng muhim obyektlar va tarmoqlarga investitsiyalarning ustuvor yo'nalishlari zarurligini aniqlashga imkon beradi.

Bu quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- tahlil qilinishi zarur bo'lgan aniq investitsiyalar aniqlandi. Masalan, tovar ishlab chiqaruvchidan traktor, mashina sotib olish va sigirlarni boqish uchun kompleks qurish kerak. Obyektlarning umumiy sonidan eng muhimlari investitsiyaning ushbu bosqichida tanlanadi;
- dastlabki to'lovlar miqdori, ishlab chiqaruvchi bank kreditidan foydalanadimi yoki yo'qmi, qat'iy nazar belgilanadi.Tovar ishlab chiqaruvchining to'lovga qodirligini va uning ishlab chiqarishga sarmoya kiritish niyatining jiddiyligini aniqlash uchun talab qilinadi;
- investitsiyalarning ushbu turidan mablag'larning kelishi yillar bo'yicha hisoblab chiqiladi. Masalan, traktor, mashina yoki sut kompleksini ishlatishdan;
- ishlab chiqaruvchi sarmoyadan foydalanishga rozi bo'lgan bank kreditlari bo'yicha foiz stavkasi tanlangan;
- joriy mablag'lar miqdori investitsiyalar hajmini sof daromad bilan taqqoslash yo'li bilan hisoblanadi;
- investitsiya variantini tanlash to'g'risida qaror qabul qilinadi. Agar ushbu investitsiyalardan olingan sof foyda investitsiya qilingan

kapitalning miqdoridan ko'proq bo'lsa, u holda tanlov eng maqbul deb hisoblanadi.

Investitsiyalarni tahlil qilish jarayonida investitsiya loyihasi ishlab chiqilmoqda. Bu iqtisodiy maqsadga muvofiqligi, kapital qo'yilmalar hajmi va muddatlari. Boshqacha qilib aytganda, investitsiya loyihasi Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga muvofiq ishlab chiqilgan va belgilangan tartibda tasdiqlangan zarur loyiha-smeta hujjatlari.

Investitsiyalarning diskontlangan qiymati. Investitsiya optsiyasini tanlash kelajakdagi daromadlarni diskontlash yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Toner ishlab chiqaruvchi kapital mahsulotlarni kutilayotgan daromad va obyektni sotib olish va ishlatish xarajatlarini taqqoslash asosida sotib oladi. Kutilayotgan daromad sarmoyani kiritish bir vaqtning o'zida amalga oshirilayotgan kapitalning amal qilish muddati davomida uning yillik faoliyatidan olinadi. Shu munosabat bilan, ma'lum bir faoliyat davridan keyin kerakli daromad olish uchun ushbu kapital mahsulotga investitsiyalar miqdorini aniqlash talab qilinadi. Bunday hisob-kitoblar odatda kelajakdagi daromadlarni diskontlash deb ataladi va hozirgi vaqtda asosiy tovarlar uchun to'lanishi kerak bo'lgan summa diskontlangan qiymatdir.

Diskontlangan qiymati foiz stavkasiga bog'liq. Yillik daromadning bir xil miqdori bilan ushbu qiymatning ta'rifi (To) quyidagi formula bilan topiladi:

$$D_q = \frac{S}{(1+P)^x}$$

bu yerda S - tadbirkor bankning yillik foiz stavkasi (P) bo'yicha olishi mumkin bo'lgan miqdor;

x - yillik daromadlar kutilayotgan yillar soni.

Masalan, agar tovar ishlab chiqaruvchi 10 000 mln. so'm olishni istasa, ikki yildan keyin 5% stavka bilan, ushbu qiymat quyidagicha bo'ladi:

$$D_q = \frac{10\,000 \text{ mln. so'm}}{(1+0{,}005)+(1+0{,}005)} = 9070 \text{ ming. so'm}$$

Agar yillik investitsiya daromadlari har xil bo'lsa, diskontlangan qiymatning hajmi (Dp) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$D_{qx} = \frac{S_1}{(1+P)^i} + \frac{S_2}{(1+P)^2} + \cdots + \frac{S_n}{(1+P)^n}$$

qaerda S_1, S_2, S_n -yillik daromadning kutilayotgan miqdori, so'm;

n - yillik daromad kutilayotgan yillar soni.

Masalan, birinchi yil uchun daromad 1 500 ming so'm, ikkinchisi uchun 3 000 ming so'm, uchinchisi uchun 2 000 mln so'm, yillik 8 foiz stavkada. Chegirma qiymati quyidagicha bo'ladi:

$$D_{qx} = \frac{1\,500}{(1+0{,}008)^1} + \frac{3\,000}{(1+0{,}008)^2} + \cdots + \frac{2\,000}{(1+0{,}008)^3}$$

Qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritish omillari. Bozor sharoitida qishloq xo'jaligiga investitsiyalar bir qator omillar ta'sirida. Tovar ishlab chiqaruvchi ularning ba'zilariga ta'sir qilishi mumkin, boshqalari tashqi sharoitlardan kelib chiqadi va tadbirkorga bog'liq emas. Ishlab chiqaruvchiga bog'liq bo'lgan omillar qatoriga quyidagilar kiradi.

- hosildorlik va chorvachilik mahsuldorligi;
- ustuvor investitsiya obyektini tanlash;
- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasi;
- asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasi;
- investitsiyalarning mohiyati: uzoq muddatli, qisqa muddatli;
- mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi.

Tadbirkor ushbu omillarga ishlab chiqarish jarayonida ta'sir qilishi yoki yaqin kelajakda mahsulot ishlab chiqarish va investitsiyalarni rejalashtirishi mumkin. Biroq, sarmoya kiritishda ishlab chiqaruvchilarga bog'liq bo'lmagan bir qator omillar mavjud. Ular orasida:

- qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlarining narxlari;
- kredit bo'yicha foiz stavkasi;
- daromad solig'i stavkalari;
- inflyatsiya jarayonlari;
- qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyligi;
- narxlarning nisbatini hisobga olgan holda mahsulotga talab;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini majburiy etkazib berish (ishlab chiqarish kvotalari);
- mahsulotlarning jahon narxlari.

Investitsiyalar samaradorligi. Iqtisodiy faoliyat obyektlariga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar, ular foyda olishga va ijtimoiy samaraga erishgan taqdirdagina oqlanadi. Investitsiyalar samaradorligi

ko'rsatkichlarini hisoblash ma'lum davr uchun makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishi nisbati asosida hisoblanadi. Umumiy samaradorlik ko'rsatkichi aniq mahsulot o'sishining o'sha davrdagi investitsiyalar hajmiga nisbati sifatida belgilanadi. Yuqori darajadagi inflyatsiya sharoitida bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ushbu ko'rsatkich investitsiyalar samaradorligi to'g'risida aniq tasavvurga ega emas. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan investitsiyalar dinamikasi va yillar davomida yalpi daromad hajmini taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

$$I_{qd} = \frac{F}{I_h},$$

bu yerda, I_{qd} – investisiyalar qaytish darajasi,

F – foyda, so'mda,

I_h – investisiya hajmi, so'mda.

$$S_{qx} = \frac{\Delta SM}{K} \; yoki \; \frac{\Delta SD}{K}$$

bu yerda, ΔSM – yalpi daromad o'sishi (sof mahsulot),

ΔSD – sof daromad o'sishi.

$$S_{o'} = \frac{\Delta F}{K}$$

bu yerda, ΔF – korxona foydasi o'sishi.

$$T_S = \frac{N - M_T}{K_q}$$

bu yerda, N – ulgurji narxlarda korxonani yillik mahsulot hajmi, so'mda,

M_T - yillik mahsulot tannarxi, so'mda,

K_q – amalga oshirilgan tadbirlarlar bo'yicha qurilgan ob'ekt yoki kapital qo'yilma smeta qiymati.

$$S_t = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1}$$

bu yerda, $T_1 - T_2$ – kapital qo'yilma amalga oshirilguncha va undan keyingi mahsulot tannarxi nisbati;

$K_2 - K_1$ - birinchi va ikkinchi variyantlarda kapital qo'yilma hajmi.

$$T_i + S_{M.K} K_i \rightarrow min$$

bu yerda, T_i – joriy xarajatlar (mahsulot ishlab chiqarish tannarxi) i-varianti bo'yicha, so'mda;

K_i – kapital qo'yilma 1- varianti bo'yicha, so'mda;

$S_{M.K}$ – kapital qo'yilmaning samaradorligi me`yoriy koeffitsenti.

$$T_i + Q_M K_i \rightarrow min$$

bu yerda, Q_m – qo'shimcha kapital qo'yilmani qoplash me`yori muddati.

$$Q_m = \frac{1}{S_{M.K}}$$

$$S = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \; yoki \; Q = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

10.5. Qishloq xo'jaligiga jalb qilinadigan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi

O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda investitsiya jarayonlari va ularning yig'indisidan tarkib topadigan investitsion faoliyatni bozor iqtisodiyotiga mos ravishda tashkil etish maqsadida qator iqtisodiy va huquqiy asoslar yaratildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasining bir qator qonunlari, Prezident farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining investitsiya faoliyatiga daxldor bo'lgan qator qaror va me'yoriy hujjatlari qabul qilinganligini qayd etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu huquqiy-me'yoriy hujjatlar ko'magida respublika iqtisodiyotiga, shu jumladan, qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish bo'yicha muayyan investitsion muhit shakllandi.

Investitsiya mablag'lari foydalanish xarakteriga qarab ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan investitsiya mablag'lariga bo'linadi. Ya'ni:

– ishlab chiqarishga bog'liq bo'lgan mablag'larga traktor, kombayn, qishloq xo'jaligi mashinalari, uy hayvonlari va mahsuldor mollar sotib olish, chorva fermalari uchun binolar hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi;

– ishlab chiqarishga bog'liq bo'lmagan mablag'larga turar joy, madaniy-maishiy, maorif va sog'liqni saqlash binolari hamda ishlab chiqarishga bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiradi.

Qishloq xo'jaligini moliyalashtirish samaradorligi, eng avvalo, qishloq xo'jaligida mahsulot yetishtirishga ta'sir qiluvchi tabiiy iqlimga hamda agrotexnik tadbirlarning o'z vaqtida o'tkazilishiga ham bog'liq. Investitsiyalar qishloq xo'jaligi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

– fermer va dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarish kuchlari va vositalarini maqbul joylashtirish;

– qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi barcha yo'nalishlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish;

– tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda fermer va dehqon xo'jaliklarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va moliyaviy o'sishni ta'minlovchi infratuzilmalarni faollashtirish;

– agrar sohani faollashtirish orqali mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashga xizmat qilishdan iborat.

Qishloq xo'jaligi investitsiya mablag'laridan foydalanishda qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlari va tarmoqchalarini bir-biriga bog'lagan holda uyg'un rivojlantirish har xil yo'nalish va turdagi investitsiya sarflarining iqtisodiy samarasini oshirishni ko'zda tutadi. Investitsiya mablag'lari sarfi balans hisob-kitob yordamida belgilanadi. Investitsiya mablag'i rejalashtirilayotganda xo'jalikdagi mavjud fondlar va yangiliklarning eskirishi, ishdan chiqishi ham hisobga olinadi. Ishlab chiqarishni kengaytirilgan tarzda rivojlantirish uchun investitsiya mablag'lari sarfini belgilashda:

– investitsiya mablag'laridan foydalanish yo'nalishining tarkibi;

– qurilishning bajarilish usuli, investitsion qurilishlarning navbati;

– bajarilgan ish hajmi va muddati;

– bozor iqtisodiyotida investitsiyadan ko'zlangan maqsad va unga ta'sir etadigan omillar ahamiyati e'tiborga olinadi.

Investitsiyalar samaradorligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlarni ajratish lozim:

– bevosita ishtirokchilar uchun loyihalarni amalga oshirishda moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi tijorat (moliyaviy) samaradorligi ko'rsatkichi.

– mamlakat, hudud va mahalliy byudjetda investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijalarini ifoda qiluvchi byudjet samaradorligi ko'rsatkichi.

– mamlakat, hudud, tuman yoki shahar, shuningdek, ishtirokchilar manfaatini hisobga oluvchi va loyiha bo'yicha natijalarni hamda xarajatlarni aks ettiruvchi iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishning natija va xarajatlarini baholash davomiyligi quyidagilarni inobatga olgan holda hisobot davri uchun amalga oshiriladi:

– obyektni qurish, foydalanish va tugatish davri;

– texnologik vositalarning me'yoriy xizmat davri;

– belgilangan iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish (foyda, daromad, kapitalning foyda me'yori).

Hisob mezoni hisob bosqichlari soni bilan o'rganiladi. Hisob bosqichlari – oy, chorak, yil bo'lishi mumkin.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish bilan bog'liq barcha xarajatlar quyidagi holatlardan kelib chiqqan holda dastlabki (yagona vaqtli), joriy va tugallanganlarga bo'linadi:

– qurilish, ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarishga tayyorgarlik;

– investitsiya loyihalarining amal qilishi (foydalanishi);

– investitsiya loyihalarini to'xtatish.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijalari va xarajatlarini qiymat ko'rinishida baholashda balans, jahon, istiqbolli va hisob baholaridan foydalanish mumkin. Balans baho deyilganda muayyan davr mobaynida milliy iqtisodiyotda shakllangan baho tushuniladi. Balans baholar barcha hisob davri davomida o'zgarmas hisoblanadi. Balans baholarda investitsiya loyihalari samaradorligini aniqlash odatda texnik-iqtisodiy izlanishlarning dastlabki bosqichida o'tkaziladi. Investitsiya loyihasini texnik-iqtisodiy baholash bosqichida balans baho uni hisob bosqichi yakunidagi baho o'zgarishi indeksiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Davlat boshqaruv organlari buyurtmasi asosida ishlab chiqiladigan loyihalar bo'yicha baho o'zgarishi indeksi miqdori ayrim turdagi mahsulot va resurslar uchun Iqtisodiyot vazirligi tomonidan belgilanadi.

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishi investitsiya faoliyatini amalga oshirish mexanizmini o'zgartirishga olib keldi, ya'ni investitsiya resurslarini markazlashgan holda taqsimlashdan bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida investitsiyalashni hayot zaruriyatiga aylantirdi. Biroq chet el va mahalliy investorlarni qo'ygan mablag'lari tezroq qaytadigan va yuqori daromad keltiradigan sohalar ko'proq qiziqtiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ko'proq tabiiy omillarga bog'liqligi va foyda yil yakunida olinishi bilan investorlarni o'ziga jalb eta olmaydi. Ammo qishloq xo'jaligining mahsulotni qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kabi sohalariga yirik, megaloyihalar shaklidagi uzoq muddatli investitsiyalarni kiritish, albatta, katta foyda keltiradi.

Yuqorida qayd qilingan ishlab chiqarish yo'nalishlariga kiritiladigan kapital qo'yilmalarning samaradorligini loyiha ishlab chiqilayotgan davrda hisob-kitob qilish va investorlarning ishonchini qozonish muhim amaliy ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligida investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlash boshqa sohalarga qaraganda tubdan farq qilmaydi. Biroq tarmoqqa investitsiya mablag'larini jalb qilishning o'ziga xos yo'nalishlarini alohida ta'kidlash zarur.

Investitsiya mablag'i orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda texnika, texnologiyalarni kengaytirish hamda uning texnik-iqtisodiy samaradorligini oshirish lozim. Investitsiya mablag'idan maqsadli va samarali foydalanish korxona rentabelligini oshiradi.

Davlat moliya institutlari xavf-xatar yuqori, lekin ustuvor tarmoqlarda faoliyat ko'rsatayotgan, etarli darajada kredit qobiliyatiga ega bo'lmagan hamda qarz mablag'larga muhtoj korxonalarning asosiy va aylanma kapitalini kengaytirish uchun uzoq muddatli imtiyozli kreditlar ajratishlari lozim. Kichik biznes, xususiy korxonalarning investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda akkreditning rolini kuchaytirish tadbirlari quyidagilardan iborat:

– eksport hajmini oshiradigan, mahalliy mineral xomashyo resurslaridan foydalanishni yaxshilaydigan loyihalarni tanlab olish;

– davlatning qo'llab-quvvatlash mablag'lari, xususiy kapitalni jalb etish va korxonalarning o'z jamg'armalari qo'shilishini optimallashtirish;

– xalqaro marketing markazi va mahsulotni sotish bozorlari bo'yicha marketing axborot tizimlarini tashkil qilish, lizingdan foydalanishni kengaytirish va minitexnika lizingini faol joriy qilish;

– kredit uyushmalari tarmoqlarini tashkil etishni tezlashtirish;

– uchinchi shaxslarning kafilligi hisobiga kreditlarni qaytarish kafolatlarini ta'minlash mexanizmini joriy etish.

Paxtachilik, qorako'lchilik, go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish, ipakchilik va boshqa shu kabi yo'nalishlarda meva-sabzavotchilik tarmog'idagi kabi investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Investitsiya mablag'ining samaradorligi quyidagi asosiy ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi.

Birinchidan, mehnat birligida tejalgan jonli mehnat. Bu ko'rsatkich investitsiya mablag'lari sarfida mehnat unumdorligining qay darajada o'sgani hamda mehnatning yengillashganligi bilan ifodalanadi.

Ikkinchidan, mahsulot birligini yetishtirishda qilingan umumiy xarajat.

Uchinchidan, 1 so'mlik investitsiya hisobiga iqtisod qilingan mablag'. Bu ko'rsatkich investitsiya mablag'i sarfida pul mablag'idan qay darajada foydalanishni ko'rsatib, bir vaqtning o'zida investitsiya mablag'ining rentabelligini ham o'z ichiga oladi.

To'rtinchidan, sarflangan investitsiya mablag'ini tiklash muddati. Bu ko'rsatkich investitsiya mablag'i sarfining qoplanish muddatini ko'rsatadi.

Beshinchidan, investitsiya mablag'ining ulushi. Bu ko'rsatkich 1 ga ekin maydonida yetishtirilgan mahsulot, 1 so'mlik mahsulot yetishtirish uchun sarflangan xarajat, 1 bosh chorvaga to'g'ri keladigan investitsion mablag'lar miqdorini o'z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarning qishloq xo'jaligiga keng kirib kelishi respublika iqtisodiyoti uchun iqtisodiy yuksalishning yangi bosqichini boshlab beradigan davr hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligiga jalb qilinishi rejalashtirilayotgan investitsiyalarning samaralilik darajasini hisoblash muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo'jaligida investitsiya mablag'idan unumli foydalanish – investitsiya mablag'idan foydalanishni takomillashtirish, obyektlar qurilishi muddatini qisqartirish, investitsiya mablag'ini dolzarb loyihagagina sarflash, qurilish obyektlari tannarxini yanada pasaytirish, yuqori malakali kadrlar, fan-texnika, ilg'or xorijiy tajribalardan foydalanish, ijtimoiy rivojlanishni ildamlashdan iboratdir.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga jadal surratlar bilan investitsiyalar jalb etilmoqda, xususan birgina 2020 yil 11 avgustda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi. Unga muvofiq quyida tadbirlar amalga oshirilishi ko'zda tutilgan[52].

1. Jahon bankining Direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonda "Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasini moliyalashtirish uchun:

30 yil muddatga 10 yillik imtiyozli davr bilan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 181 mln dollar miqdorida qarz;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ko'lamini kengaytirish dasturining 100 mln dollar miqdoridagi krediti;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasining 5 yillik imtiyozli davr bilan 219 mln dollar miqdoridagi imtiyozli krediti ajratilmoqda.

2. Loyiha doirasida moliyalashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilanmoqda:

- oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va "Daladan dasturxongacha" tamoyili asosida mahsulot yetishtirish;
- eksportni rag'batlantirish, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, eksportbop yuqori qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish borasida qulay agrobiznes muhitini va qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish;
- qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tarmog'ini diversifikatsiyalash, sohada davlat ishtirokini kamaytirish, kooperatsiya tizimini rivojlantirish hamda sohaning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish;

[52] "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. Manba: www.lex.uz

- yer va suv resurslari, o‘rmon fondidan oqilona foydalanish;
- sohaga boshqaruvning zamonaviy tizimlarini joriy etish, xizmat ko‘rsatish servisini takomillashtirish;
- qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot, ta’lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan samarali tizimini yaratish;
- qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish, statistik ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va tarqatishning ishonchli va shaffof usullarini joriy etish.
- Hisob palatasiga loyiha doirasidagi mablag‘larning maqsadli ajratilishi, sarflanishi va natijadorligi ustidan doimiy nazorat o‘rnatish hamda har yarim yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga axborot kiritib borish yuklatilmoqda.

3. Qaror bilan quyidagilar:
- “O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasining texnik-iqtisodiy asosi hamda uning asosiy ko‘rsatkichlari;
- “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi bo‘yicha Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi mablag‘laridan foydalanish sxemasi;
- “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasini amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi”;
- “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki qarzidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to‘lovlarini amalga oshirish jadvali;
- “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro taraqqiyot uyushmasi kreditidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to‘lovlarini amalga oshirish jadvali;
- “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro taraqqiyot uyushmasi imtiyozli kreditidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to‘lovlarini amalga oshirish jadvali;
- 2021-2025 yillarda meva-sabzavot mahsulotlari eksport hajmlarining prognoz ko‘rsatkichlari tasdiqlanmoqda.

4. Mazkur qarorning qabul qilinishi natijasida:

- Respublikadagi 80 foiz fermerlarning o'zaro kelishuv asosida kooperatsiyalarga birlashuvi ta'minlanadi.
- 12 mingta fermerlar tomonidan zamonaviy energiya tejovchi texnologiyalar joriy qilinadi.
- 10 ming gektar yer maydonlarining agrotexnologik xaritalari yangilanadi, elita va super elita urug' va ko'chatlar ishlab chiqarish hajmi 30 foizga oshiriladi.
- Meva-sabzavotlarning jami ekin maydonlaridagi ulushi 20 foizdan (776 ming ga) 30 foizga (1 mln ga) oshadi.
- Respublikada 2 850 ga ko'rgazmali zamonaviy intensiv bog'lar, 27 ta meva-sabzavotchilik kooperatsiyalari tashkil etiladi.
- Loyiha doirasida ko'rsatiladigan xizmatlar orqali iste'molchilarning 75 foizi qamrab olinadi.
- 15 000 ta yangi ish o'rinlari (ayollar uchun 2 250 ta) yaratiladi.
- Respublika va barcha viloyatlarda "yagona darcha tamoyili" asosida davlat-xususiy sheriklik shartlarida tashkil etiladigan Agroxizmatlar markazlari (sohadagi barcha vazirlik va idoralarning hududiy bo'limlari vakillaridan iborat) faoliyati yo'lga qo'yiladi hamda 500 dan ortiq xizmatlar ko'rsatiladi.
- Bunda 40 dan ortiq yangi turdagi innovatsion, jumladan geoaxborot tizimlari, dron xizmatlari yo'lga qo'yiladi, xalqaro standartlar, "Organic", "Global G.A.P" va "Halol" sertifikatlari joriy etiladi.
- Qoraqalpog'iston Respublikasida 8 ta, Andijonda 4 ta, Buxoroda 3 ta, Jizzaxda 2 ta, Qashqadaryoda 3 ta, Namanganda 5 ta, Navoiyda 3 ta, Samarqandda 5 ta, Sirdaryoda 4 ta, Surxondaryoda 3 ta, Toshkent viloyatida 3 ta, Farg'onada 3 ta, Xorazmda 4 ta Elita urug'chilik xo'jaliklari urug'larni saralash, kalibrovka qilish, dorilash, qadoqlash texnikalari bilan to'liq jihozlanadi va urug'larni saqlash bo'yicha zamonaviy omborxonaga ega bo'ladi.
- Natijada ishlab chiqarish xarajatlari 30-40 foizga kamayadi, har bir ekin turi navlarining avlodi bo'yicha sifatli urug'larni yetishtirish miqdori 50 foizga, ularning hosildorligi 100 foizga oshadi;
- Buxoroda 500 ga, Andijonda 300 ga, Jizzaxda 250 ga, Qashqadaryoda 200 ga, Namanganda 300 ga, Samarqandda 300 ga, Surxondaryoda 200 ga, Toshkent viloyatida 500 ga, Farg'onada 300 ga, maydonda yangi usuldagi zamonaviy intensiv bog'lar yaratiladi.

□ Buxoroda 200 ming tonna, Xorazmda 200 ming tonna bo'lgan agrologistika komplekslari barpo etiladi.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligiga investitsiya tushunchasi nimani anglatadi?
2. Kapital xarajatlar investitsiya xarajatlaridan nimasi bilan farq qiladi?
3. Investisiya faoliyati ta'rifini bering.
4. Investitsion faoliyatni baholashda «investitsiya faoliyati bilan» va «investitsiya faoliyatisiz» vaziyatlarni hisobga olish zarurligini tushuntiring.
5. Sof foyda bo'yicha daromadlar qanday hisoblanadi?
6. Kapital qo'yilmalar tuzilmalarining turlarini sanab o'ting.
7. Investitsiyalar qanday mezonlar bo'yicha tasniflanadi?
8. Investitsiyaning joriy qiymati qanday hisoblanadi?
9. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarning samaradorligi qanday aniqlanadi?

11-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INNOVATSIYALAR VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

11.1. Innovatsiya tushunchasi va turlari. Innovatsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida

11.2. Innovatsiyalar va innovatsion jarayon bosqichlari

11.3. Qishloq xo'jaligidagi innovatsion jarayonlarni o'ziga xos xususiyatlari

11.4. Qishloq xo'jaligida innovasiyon rivojlanishning ustuvor ustuvor yo'nalishlari

11.5. Innovatsiyalar transfertida axborot-maslahat xizmatlarini roli Ixtisoslashtirishning shaklllari, kursatkichlari va samaradorligini oshirish imkoniyatlari

Asosiy tushuncha va iboralar: *innovatsiya, innovatsion infratuzilma, innovatsion loyiha, innovatsion faoliyat, innovatsiyalar yaratish uchun davlat buyurtmasi, texnologiyalar transferi, yangi ishlanma, agrar tarmoq, agrosanoat kompleksi, innovasion texnologiya, ilmiy-texnik taraqqiyot, qishloq xo'jaligi mahsuloti, qishloq xo'jaligi, mehnat unumdorligi, naslchilik, mineral o'g'itlar, kimyoviy va biologik ishlov berish, tuproq unumdorligi, melioratsiya, sug'oriladigan yerlar, iqtisodiy samaradorlik.*

11.1. Innovatsiya tushunchasi va turlari. Innovatsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida

Har bir korxona o'z mahsulotlarini ishlab chiqishi va takomillashtirib borishi zarur. Aks holda, u raqobatbardosh bo'lmaydi, bu, qoida tariqasida, savdo bozorlarining yo'qolishiga va moliyaviy to'lovga olib keladi. Shu sababli, korxona doimiy ravishda yangi turdagi mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarish usullarini, ishlab chiqarish va boshqarishning tashkiliy shakllarini izlashi kerak, ya`ni boshqacha qilib

aytganda, ilmiy va texnologik yutuqlarni korxonada yangiliklar shaklida amaliyotga joriy etib borishi zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Zamonaviy sharoitlarda jahon fani va innovatsiya faoliyatining yutuqlaridan keng foydalanish jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini izchil va barqaror rivojlantirishning, mamlakatning munosib kelajagini barpo etishning muhim omili bo'lib bormoqda.

O'tgan davrda fan va texnologiyalarni rivojlantirish sohasida zarur infratuzilma yaratildi, muayyan intellektual va texnologik salohiyat shakllantirildi.

Shu bilan birga, bir qator tizimli muammolarning mavjudligi, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun mavjud imkoniyatlar va salohiyatdan yetarlicha foydalanish, ko'zlangan islohotlarning samarali amalga oshirilishiga hamda mamlakatning jadal innovatsion rivojlanishiga o'tishni talab etadi.

Mazkur holatlar innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni tashkil qilish sohasida davlat boshqaruvining institutsional va tashkiliy-huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirishni talab qiladi.

Ushbu maqsada 2017 yil 29 noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi.

Mazkur vazirlik[53] O'zbekiston Respublikasini innovatsion va ilmiy-texnik rivojlantirish sohasida jamiyat va davlat hayotini har tomonlama rivojlantirishga, mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshiradi;

innovatsion faoliyatni uning samaradorligi indikatorlari asosida baholaydi, ilg'or texnologiyalarni birinchi darajada joriy etish talab qilinadigan tegishli tarmoq va sohalarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi;

innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etish masalalari bo'yicha davlat boshqaruvi organlari, ilmiy-tadqiqot va

[53] 2017 yil 29 noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Innovasiyon rivojlanish vazirligi tashkil etilishi to'g'risida"gi Farmoni. Manba Lex.uz

axborot-tahlil muassasalari hamda boshqa tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtiradi;

ilmiy-tadqiqot, ta'lim va boshqa muassasalar tomonidan amalga oshiriladigan davlat ilmiy-texnikaviy dasturlari va loyihalarining yagona buyurtmachisi hisoblanadi;

yuklatilgan vazifalar doirasida davlat organlari va boshqa tashkilotlarda ishlarning holatini o'rganadi, innovatsiya faoliyatini takomillashtirish bo'yicha takliflarni to'plash va umumlashtirishni amalga oshiradi.

Korxonadagi innovatsion jarayonlarni iqtisodiy adabiyotlarda va amalda tavsiflash uchun ushbu faoliyat turini turlicha talqin qilishdan foydalaniladi. Bu, avvalambor, ushbu jarayonning murakkabligi va ko'p qirraliligi bilan bog'liq. Shuning uchun kelajakda ushbu muammoni ko'rib chiqishda biz mavjud bo'lgan mahalliy nazariya va amaliyotdan kelib chiqamiz, bu bizning fikrimizcha korxonaning innovatsion va innovatsion faoliyatining mohiyatini to'liq ochib beradi.

Xususan, «innovatsiya» «yangilik yaratish» kabi tushunchalarni ajratib ko'rsatish kerak.

Innovatsiya - intellektual mehnat mahsuli sifatida ta`riflanadi.

Innovatsiya (innovatsiya) - bu mahsulot, material, texnologiya, uskunalar, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish va hk shaklidagi yangiliklarni ishlab chiqarishga joriy etishdir.

Innovatsiyalarning paydo bo'lishi ilmiy va texnik taraqqiyotga asoslangan bo'lib, u umuman ijtimoiy ishlab chiqarishda va xususan alohida korxonada miqdoriy va sifat o'zgarishini belgilaydi.

Innovatsiya — fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan, qo'llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta`minlaydigan yangi tijoratlashtirilgan ishlanma.

"Innovatsyon faoliyat to'g'risida"gi qonunga muvofiq innovatsiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

mahsulotga oid innovatsiyalar — texnik va texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotni (ishlarni va xizmatlarni) ishlab chiqishga hamda joriy etishga qaratilgan innovatsiyalar;

jarayonga oid innovatsiyalar — texnik va texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan ishlab chiqarish yoxud ta`lim usullarini ishlab chiqish va joriy etishga, shuningdek texnologiyalar transferini amalga oshirishga qaratilgan innovatsiyalar;

marketingga oid innovatsiyalar — mahsulotlarning dizayni va qadoqlaridagi o'zgarishlarni qamrab oluvchi yangi yoki takomillashtirilgan usullarni joriy etishga, mahsulotni (ishlarni va xizmatlarni) sotish va taqdim etishning yangi usullaridan foydalanishga, yangi narxlash strategiyalarini shakllantirishga qaratilgan innovatsiyalar;

tashkiliy innovatsiyalar — biznesni tashkil etish va yuritish, ish o'rinlarini tashkil etish va tashqi aloqalarni yo'lga qo'yishning yangi yoki takomillashtirilgan usullarini joriy etishga qaratilgan innovatsiyalar.

Innovatsiya juda xilma-xildir. Ular bir qator xususiyatlariga ko'ra tasniflanishi mumkin. Keling, ularning eng muhimlarini ta`kidlab o'tamiz.

Tarkibiga ko'ra innovatsiyalar quyidagilarga bo'linadi.

- ishlab chiqarish, shu jumladan yangi turdagi uskunalar, xom ashyo, materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va boshqalar;

- ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi usullari, boshqaruv, bozorda tovarlarni ilgari surish va boshqalarni o'z ichiga olgan boshqaruv.

- sifat jihatidan yangi darajada boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun axborot to'plash, qayta ishlash va uzatishning yangi usullari, shu jumladan;

- mehnat sharoitlari, hayot, ekologiya, ijtimoiy va boshqalarning o'zgarishini qamrab oladigan faoliyat.

Haqiqatda, ishlab chiqarish texnologiyasi, asbob-uskunalaridagi o'zgarishlar (mahsulot innovatsiyasi) boshqaruv usullarini, ishlab

chiqarishni tashkil etishni (menejment yangiliklarini) o'zgartirishni talab qiladi. Bu, o'z navbatida, mehnat sharoitlarini, ishchilar shaxsiyatining rivojlanishini (ijtimoiy innovatsiyalar) o'zgartiradi, bu yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi, bu esa yangi texnologiyalardan foydalanish zaruratiga olib keladi va h.k. Har xil turdagi innovatsiyalarning o'zaro bog'liqligi «Innovatsiyalar doirasi» deb nomlanadi.

Har bir yangilik quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan hayot sikli deb ataladi: bozorga kirish, yetuklik, pasayish, bozordan chiqish.

11.2. Innovatsiyon faoliyat va innovatsion jarayon bosqichlari

Korxonaning innovatsion faoliyati konsepsiyasi ushbu sohada to'plangan ilmiy, ilmiy-texnik va intellektual salohiyatni ham O'zbekiston, ham xalqaro darajada idrok etish va undan foydalanish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Kompaniyaning innovatsion faoliyatining asosini ishlab chiqarishni tubdan yangi uskunalarni ishlab chiqarishga o'tkazish, yangi texnologiyalardan foydalanish, xizmatlarning yangi turlarini taqdim etish tashkil etadi.

Boshqacha qilib aytganda, innovatsiyalarning mohiyati texnologiya, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish sohasida yangi g'oyalarni izlashdan iborat. Ushbu maqsad yangiliklarni ilgari surish loyihasini ishlab chiqish bilan yakunlanadigan qidiruv, fundamental, nazariy, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish jarayonida amalga oshiriladi. Innovatsion faoliyat doirasidagi ishlarni amalga oshirish innovatsiyalarni mustaqil rivojlantirish, shuningdek ularni sotib olish, litsenziyalash, patentlash va o'zlarining innovatsion g'oyalarini tarqatishni o'z ichiga oladi.

Innavasiyon faoliyat iqtisodiyotda quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

- innovatsiyalarga ehtiyoj tug'diradigan va ularni raqobat asosida qabul qila oladigan tadbirkorlik muhitini rivojlantirish;

- intellektual ijod mahsuli sifatida yangiliklarning doimiy kirib kelishini ta`minlaydigan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik tashkilotlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash, keyinchalik ularni ishlab chiqarishga joriy etish;

• ijodiy kadrlar tayyorlashni tashkil etish, ularni moliyalashtirish, moddiy-texnik ta`minot va moddiy rag'batlantirish;

• innovatsion jarayonlarni rivojlantirish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan ustuvor ilmiy tadqiqotlarni byudjet tomonidan moliyalashtirish.

Ilm-fan va texnikada g'oyaning paydo bo'lishi, uni keyinchalik yangi mahsulotga tatbiq etilishi, uni ishlab chiqarishdan eskirgan deb chiqarib tashlashgacha bo'lganligi, innovatsiyalarning hayotiy sikli bilan tavsiflanadi. Mahsulotning hayotiy sikli yangi uskunalarni ishlab chiqarishga ilmiy-texnik tayyorgarlik, uni ishlab chiqarish, ishlatish va yo'q qilish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Texnik va texnologik jihatdan mahsulot ishlab chiqarishni o'z vaqtida yangilab borish uchun yangi texnologiyaning hayot sikli tahlili o'tkaziladi.

Amaliyotda ikki xil yangilik ajratiladi. Mahsulotni yangilash yangi texnologiyani joriy qilish bilan bog'liq, va jarayonni yangilash - ishlab chiqarishning yangi usullarini ishlab chiqish yoki taniqli texnologiyalarni yangi sifatda, yangi dasturda qo'llash bilan bog'liq.

Innovatsion faoliyatni tashkil etish ikki modelga asoslangan bo'lishi mumkin, bu esa prinsipial yangi innovatsiyalar va nisbiy yangilik innovatsiyalarini ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Birinchi model tubdan yangi ishlanmalarga asoslanadi, ya`ni:
• yangi bilim sohalari;
• yangi kashfiyotlar, ixtirolar;
• tubdan yangi texnologiyalar;
• original mahsulotlar;
• prinsipial ravishda yangi qo'llaniladigan mahsulotlar;
• yangi materiallar;
• yangi energiya manbalari, moddiy resurslar.
Ikkinchi model innovatsiyalardan foydalanishni nazarda tutadi nisbiy, masalan:
• taqlid, nusxalar;
• yangi qo'llaniladigan mahsulotlar;
• qiyosiy yangilik mahsulotlari;
• modernizatsiya qilingan mahsulotlar (shu jumladan, almashtirish, almashtirish, to'ldirish, takomillashtirish).

Birinchi model ilm-fan sohasida muhim kapital qo'yilmalar, malakali kadrlar va uyushgan infratuzilmani talab qiladigan fundamental (va shu asosda amaliy) tadqiqotlarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Albatta, bu yuqori darajadagi xavfga ega va amalga oshirilishning aniq bo'lmagan ehtimoli bo'lgan qimmat loyihadir.

Ikkinchi model nisbiy yangilik innovatsiyalarini rivojlantirishga asoslangan. Ushbu innovatsiya modeli katta kapital qo'yilmalarni, malakali ishchi kuchini yoki rivojlangan infratuzilmani talab qilmaydi. Innovatsion faoliyatning ikkinchi modelini ishlab chiqish uchun dastlabki asos innovatsion rivojlanishning birinchi modeli ishi davomida olingan oraliq natijalar bo'lishi mumkin.

Innovatsion faoliyatni tashkil etishning xorijiy amaliyotida qiziqishning ikki darajasini shartli ravishda ajratish mumkin. Birinchidan, bu davlatning manfaati va shunga mos ravishda innovatsiyalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashdir. Uning mohiyati izlash, fundamental, nazariy va tadqiqot ishlarida, innovatsion infratuzilmani rivojlantirishda, ilmiy tadqiqotlar natijalari, soliq imtiyozlarining huquqiy himoyasini kuchaytirishda ustuvor yo'nalishlarni belgilashda. Qo'llab-quvvatlashning ikkinchi darajasi - bu venchur kapital kompaniyalari, laboratoriyalar, texnologiyalar va inkubatsiya markazlarini yaratishda ifodalangan davlat-xususiy hamkorlik. G'arbiy Evropa mamlakatlari va AQSh innovatsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash uchun ushbu sxemaga muvofiq ishlaydi.

G'arbiy moliyalashtirish va iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini qo'llab-quvvatlash modelidan farqli o'laroq, Sharqiy model (Yaponiya va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari) turli darajadagi ilmiy ishlanmalar, hukumat kafolatlari va moliyalashtirishni davlat rejalashtirish tizimiga asoslanadi. Davlat va xususiy sektor hamkorligi darajasida o'zaro qarz beruvchi jamiyatlar, imtiyozli kredit berish va xayriya yordami keng tarqalgan.

Shunday qilib, dunyoning yetakchi davlatlari innovatsiya sohasida quyidagilarni ishlatishi mumkin:

- davlatni rejalashtirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimi;
- intellektual mulkning huquqiy himoyasi;
- innovatsion infratuzilmani rivojlantirishning davlat kafolatlari;
- innovatsiyalarga xususiy sarmoyalarni rag'batlantirish.

O'zbekistonda mamlakatimizda qabul qilingan 2017-2021- yillarga mo'ljallangan Harakatlat strategiyasiga muvofiq innovatsion faoliyatni

rivojlantirishga va mamlakat sanoat-ishlab chiqarish majmuasi muammolarini hal qilishga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgargan. Ilm-fan va ilmiy xizmatlarni tashkil etish, ta`lim, yangi ishlanmalarni moddiy va moliyaviy qo'llab-quvvatlashga munosabat tubdan o'zgarib bormoqda. Jamiyat va biznes mamlakatning intellektual salohiyatini shakllantirishga yo'naltirilmoqda.

Innovatsion g'oya innovatsion hayot siklining boshlang'ich nuqtasi ekanligi aniq. Uning davomiyligi o'ziga xosligi, innovatsion g'oyaning yangiligi darajasi, ushbu mahsulotga bo'lgan talab va bozor imkoniyatlari, korxonaning yangi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatiga va iste`molchilar yangilikni qabul qilishga tayyor bo'lishiga bog'liq.

Innovatsion loyihaning hayotiy sikli quyidagi bosqichlardan iborat:

Innovatsiyalarning kelib chiqishi. Yangi kashfiyot yoki g'oyani ishlab chiqarish, chiqarish va amalga oshirish amalga oshiriladi, uning mustaqil ishlashi jarayoni boshlanadi. Ushbu bosqich murakkab va muhim, chunki yangilikning istiqbollari va rentabelligi yangi ixtironing ahamiyati, zaruriyati va ko'lamiga bog'liq bo'ladi. Uni ishlab chiqish va chiqarish uchun katta mablag `sarflanadi.

Innovatsiyalarning o'sishi. Agar yangi mahsulot iste`molchilarni qiziqtirsa va o'z foydalanuvchilarini topsa, u holda u yangi bosqichga - o'sishga o'tadi. Sotishdan olingan foyda o'sib boradi va qoplash davriga etadi. Davrning davomiyligi mahsulotga talab katta bo'lganda, bozor to'yingan paytgacha davom etadi. Shuning uchun mahsulotlarni reklama qilish va sotish bo'yicha tadbirlarga e`tibor berish muhimdir.

Yetuklik. Bozor tovar bilan haddan tashqari to'yinganligi, limitning oshishi sababli sotish o'sishi to'xtashi bilan tavsiflanadi. Sotish barqaror va zarur foyda keltiradi.Sotuvning o'sishi yoki yangi xaridorlarning ozgina oqimi yoki doimiy xaridorlar tomonidan sotib olingan mahsulot hajmining ko'payishi hisobiga ta`minlanadi.

Bozorning to'yinganligi. Bu sotish hajmining pasayishi va shunga mos ravishda sotilgan mahsulotdan olinadigan foyda bilan tavsiflanadi. Raqobatbardosh bo'lmaganligi sababli mahsulotga talab kamayadi. Shunga qaramay, ushbu bosqichda sa`y-harakatlar uni qayta tiklashga yo'naltirilishi mumkin.

Bozordan chiqib ketish. Mahsulot bozorda raqobatbardosh bo'lmaydi va iste`molchilar uchun yoqimsiz bo'lib qoladi va bozordan siqib chiqariladi.

Innovatsiyalarning hayotiy sikllari bosqichlarining taxminiy davomiyligini aniqlash uchun to'liq tahlillarni o'tkazish kerak, shu jumladan:

➢Ushbu turdagi mahsulotlarning hayotiy faoliyati miqdorini aniqlash uchun ishlab chiqilayotgan mahsulotga o'xshash tovarlarning butun davr mobaynida o'rtacha umr ko'rish davomiyligi to'g'risida ma`lumot qidirish.

➢Hayotiy sikllar davri mavjud tendensiyalar atrofida qanday taqsimlanishini aniqlash, chunki bu kelajakdagi innovatsiyalarning har bir bosqichining kelajakdagi pozitsiyasini va davomiyligini bashorat qilishning asosiy qismidir.

➢Hayotiy sikl bosqichlarining davomiyligi bo'yicha innovatsion ixtironi rivojlantirish bo'yicha strategik rejani ishlab chiqish.

➢Kompaniyada mavjud bo'lgan resurslarni taqsimlash bilan har bir bosqichning mumkin bo'lgan vaqtini prognoz qilish.

➢O'tgan loyihalar hayot sikli bosqichlarining davomiyligiga ta`sir ko'rsatgan omillarni aniqlash va kelajakdagi innovatsiyalarga mumkin bo'lgan ta`sir darajasini aniqlash.

Innovatsion jarayonning tuzilishi. Innovatsion jarayon bosqichlarining xususiyatlari va mazmuni. Innovatsiyalarning hayotiy sikli. Innovatsion ishlarni fundamental va amaliy tadqiqotlar, loyihalash, ishlab chiqarish va ulardan foydalanish funksiyalari.

Innovatsion jarayon - bu izchil amalga oshiriladigan ishlab chiqarish faoliyatining tizimli tashkil etilgan to'plamidir. Faoliyat turlarining subyektiv samarali mazmuni nuqtai nazaridan, innovatsion jarayon quyidagi tipik bosqichlarga bo'linadi, ularning har biri o'ziga xos tashkiliy, texnik va iqtisodiy operatsiyalar to'plami bilan tavsiflanadi.

➢ g'oyaning paydo bo'lishi - ilmiy-texnik yoki boshqa turdagi (tashkiliy, iqtisodiy) yangiliklarni yaratish zarurati va imkoniyatlarini anglash;

➢ uni yaratish bo'yicha muqobil g'oyalarni yaratish («g'oyalar portfelini» shakllantirish);

➢ ustuvor g'oyalarni tanlashni tashkil etish;

➢ g'oyalarni aprobatsiyalashga (sinovdan o'tkazishga) qaratilgan tadqiqotlar va ishlanmalarni o'tkazish;

➢ tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining «portfelini» shakllantirish, resurslarni tanlash va hududlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha ishlarni olib borish;

- tanlangan yo'nalishlar bo'yicha tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini olib borish;
- rivojlanish ishlari «portfelini» shakllantirish va innovatsiyalar loyihalari o'rtasida resurslarni tanlash va taqsimlash bo'yicha ishlar;
- ishlab chiqarishda uni rivojlantirish uchun innovatsion loyihalarni tanlash;
- innovatsiyalarning sanoat namunasini yaratish va uni ishlab chiqarishda rivojlantirish;
- innovatsiyani seriyali ishlab chiqarish va uni bozorga tarqatish;
- iste`molchilarning xususiyatlarini yaxshilashga va uni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga yo'naltirilgan mahalliy iste`mol yangiliklari orqali ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilikning o'zi (iste`mol mollari birligi narxini pasaytirish);
- Innovatsiyalarning texnologik imkoniyatlarini tugatish va uni qo'llash ko'lamini kamaytirish.

Innovatsion jarayonning butun jarayoni innovatsion bozor holati to'g'risida: raqobatchilarning yutuqlari, potentsial iste`molchilarning so'rovlari va h.k.lar asosida kuzatilishi va sozlanishi kerak. Shunga asoslanib, innovatsion jarayonni yanada rivojlantirish yoki uni tugatish to'g'risida qaror qabul qilinadi (masalan, raqobatchi iste`molchining xususiyatlariga ega bo'lgan o'xshash mahsulotni ishlab chiqarishni ortda qoldirgan bo'lsa).

Bozorda bo'lajak mahsulotga bo'lgan talabni va uning tijorat yutug'i ehtimolini prognoz qilish innovatsiyani rivojlantirishning birinchi bosqichlarida ayniqsa muhimdir. Shuning uchun, bu ishlarning xarajatlari ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, eksperimental konstruktorlik ishlarini bajarish xarajatlariga mos kelishi bejiz emas, chunki innovatsiyalarga sarmoya kiritish amaliyoti qo'llaniladi.

Innovatsion menejmentda raqobatning bozor sharoitlari tizimida ularning harakat shakllari va bosqichlarini ifodalovchi «hayot sikli» tushunchasi qo'llaniladi.

Odatda, innovatsion hayot siklining beshta asosiy bosqichi - yangilik yaratish, tijoratlashtirish va undan foydalanish jarayoni mavjud (11.1-rasm):

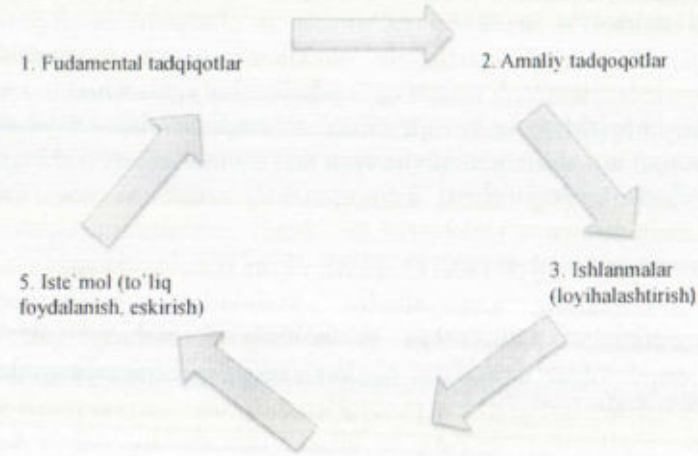

11.1-rasm. Innovasiyaning hayotiy sikl fazalari.

Fudmental tadqiqotlar.

Bu tabiat va jamiyat rivojlanishining ob`ektiv hodisalari va qonuniyatlarini aniqlash, o‘rganish va tizimlashtirish. Ijodiy jarayon sifatida fundamental tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyati - yakuniy natijani, unga erishish uchun sarf qilingan vaqt va mablag‘ni, tadqiqotning individual, o‘ziga xos xususiyatini oldindan aniqlashning iloji yo‘qligidadir.

Fundamental tadqiqotlarning yakuniy natijasi qonunlar va qonuniyatlarni, toifalar va hodisalarni (effektlarni) kashf qilish, nazariyalarni, tamoyillarni va boshqalarni asoslash, shuningdek ularni amalda qo‘llash usullaridan iborat. Ushbu natijalar nashrlarda, ilmiy ma`ruzalarda va nazariyalar, gipotezalar, formulalar, modellar, tizimlashtirilgan tavsiflar, shuningdek prototiplarni o‘z ichiga olgan ma`ruzalarda aks ettirilgan. Birinchi bosqichda ushbu ishlar ularni amaliy qo‘llash (izlanish tadqiqotlari) vazifalarini hisobga olmagan holda bajarilishi mumkin. Ikkinchi bosqichda (ilmiy-texnik tadqiqotlar) amaliy amalga oshirish uchun mos natijalarni tanlash amalga oshiriladi.

Bu texnik maqsadga muvofiqligi va iqtisodiy maqsadga muvofiqligini, shuningdek ulardan asosiy foydalanish sohalarini ochib beradi.

Fundamental tadqiqotlar to'g'ridan-to'g'ri aniq yangiliklarni yaratishga qaratilgan emas. Ularning natijalaridan turli xil, har doim ham kutib bo'lmaydigan maqsadlar uchun, turli sohalarda uzoq (30-40 yil) vaqt davomida foydalanish mumkin. Muayyan yangiliklarni yaratish, rivojlantirish va o'zlashtirish jarayoniga nisbatan ular ilmiy-texnikaviy rivojlanishning uzoq muddatli tendentsiyalarini belgilaydigan tashqi tuzilma (sharoitlar) sifatida harakat qilishadi.

Amaliy tadqiqotlar.

Ular fundamental tadqiqotlar natijalariga asoslanib, texnik maqsadga muvofiqligi, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi va muayyan yo'nalish (tarmoq) bo'yicha fundamental tadqiqotlar natijalaridan amaliy foydalanish yo'llarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ularning mahsulotlari sanoat ma`lumotlari: texnologik reglamentlarni yaratish, loyihalar loyihalari va dastlabki loyihalar, texnik shartlar va talablar, uslublar va standartlar, korxonalar loyihalari va kelajak texnologiyasi, standart standartlar, shuningdek boshqa ilmiy tavsiyalar. Laboratoriya va yarim ishlab chiqarish sinovlari bilan bog'liq eksperimental ishlar ham ushbu bosqichda amalga oshiriladi.

Amaliy tadqiqotlarni fundamental tadqiqotlar natijalariga ko'ra tashkil etish, asosan, asosiy tadqiqotlarga qaraganda, to'rtta asosiy bosqichlarni o'z ichiga olgan tartibga solingan protseduralarga asoslangan:

- amaliy masalalarni ishlab chiqish usuli va usullarini nazariy asoslash, ilmiy va amaliy masalalarni echish sxemalari va variantlarini, matematik va moddiy modellarni yaratish;
- ma`lumot tayyorlash, ahamiyatini, xarajatlari, natijalari va samaradorligini bashoratli baholash, dasturni ishlab chiqish uslublari va tadqiqot sxemasini, shu jumladan bosqichlari va ishonchliligini baholashni o'z ichiga olgan texnik topshiriqni (TOR) ishlab chiqish va tasdiqlash. tadqiqot metodologiyasi. Ish hajmi, ijrochilar tarkibi, smeta va shartnoma loyihasi aniqlanadi;
- tajriba bosqichi (uchuvchi sinov);
- tadqiqot natijalarini umumlashtirish va baholash.

Amaliy tadqiqotlar bosqichida innovatsiyalarning texnik va iqtisodiy rivojlanishi quyidagi natijalarni olishni o'z ichiga oladi:

➢ texnik shartlarni ishlab chiqish va asoslash;
➢ qoralama loyihasi;
➢ laboratoriya va prototiplarni (partiyalar) ishlab chiqarish;
➢ prototip uchun ishchi hujjatlarni yaratish;
➢ dizaynni ishlab chiqish (qismlar, yig'ish birliklari, to'plamlar), dizayn hujjatlari (rasmlar, texnik shartlar);
➢ patent tadqiqotlarini o'tkazish va patent shaklini shakllantirish;
➢ innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha tashkiliy loyiha.

Amaliy tadqiqotlar ko'pincha marketing natijalari va fundamental izlanish tadqiqotlari asosida innovatsiyalarni ishlab chiqish bo'yicha texnik topshiriqlarni olgandan so'ng boshlanadi. Ushbu bosqich odatda fundamental tadqiqotlar natijalari to'g'risidagi ma`lumotlarni to'plash va qayta ishlash va mijozlarning so'rovlarini o'rganish, muammoni hal qilish istiqbollarini bashorat qilish, ushbu yechimning mumkin bo'lgan variantlarini tanlash va taqqoslash, tajribalar o'tkazish va ularning natijalarini tahlil qilish, ishlab chiqish bo'yicha vazifalar va tavsiyalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. yangilik

Fundamental tadqiqotlar natijasi ko'pincha moddiy-obyektiv shaklga ega emas, aksincha mutaxassislar bilimida mujassamlashgan shaxsga aylanadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, ularni tasniflash va o'zlashtirish mumkin emas. Shu bilan birga, amaliy tadqiqotlar va ishlanmalarning mahsuloti ixtironing mustaqil mazmunli shakliga, texnik hujjatlarga, uslublarga ega bo'lib, mualliflik huquqiga ega, ma`lum bir jismoniy yoki yuridik shaxsga tegishli bo'lib, u tugagandan so'ng mehnat jarayonidan chetlashtiriladi.

Ishlanmalar (loyihalashtirish).

Amaliy tadqiqotlar va yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlar, tuzilmalar, jarayonlar va boshqaruv tizimlarini yaratish uchun ilmiy-texnik hujjatlarni eksperimental tekshirish natijalariga ko'ra ishlab chiqarish. Rivojlanish turlari turlari bo'yicha farqlanadi: loyihalash (yangi mahsulotlarni yaratish), texnologik, loyihalash va tadqiqot (ob`ektlarni qurish yoki rekonstruktsiya qilish uchun), tashkiliy (ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil qilishning yangi tizimlarini yaratish).

Ushbu bosqich tajriba ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi - ularning sifatini va texnik shartlarga muvofiqligini tekshirish uchun mahsulotlarning dastlabki namunalarini yoki ularning asl to'plamlarini

ishlab chiqarish. Loyihalash va texnologik ishlanmalar natijalarini u yoki bu shaklda tasdiqlash, keyinchalik kengroq miqyosda yangilikni takror ishlab chiqarish uchun zarurdir. Tashkiliy innovatsiyalar uchun cheklangan miqyosda innovatsiyalarni eksperimental sinovdan o'tkazish shunga o'xshash rol o'ynaydi. Rivojlanish va uni eksperimental tekshirish funktsional mazmuni jihatidan sezilarli farq qilsa ham, ular vaqt o'tishi bilan asosan parallel ravishda davom etadi.

Amaliy tadqiqotlar va ishlanmalar bosqichlari ko'pincha bir bosqichga - ishlab chiqarishni tadqiq etish va rivojlantirishga tayyorgarlik (R&D) ga birlashtiriladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari ixtisoslashtirilgan laboratoriyalarda, konstruktorlik byurolarida, tajriba zavodlarida va yirik firmalarning ilmiy-ishlab chiqarish bo'limlarida amalga oshiriladi. Hayotiy siklning ushbu bosqichida innovatsiya loyiha, prototip, foydali model shaklida mavjud.

Ishlab chiqarish.

Innovatsiyalarni boshlang'ich (kashshof) o'zlashtirish - bu ishlab chiqish natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish, bu quyidagi tartibni nazarda tutadi:

- bitta nusxada talab qilinadigan yangi mahsulotlarni yakka tartibda ishlab chiqarish, yangi mahsulotlarni seriyali ishlab chiqarishni rivojlantirish, yangi quvvatlarni, texnologik jarayonlar va boshqaruv tizimlarini ishga tushirish, yangi usullardan amaliy foydalanish;
- yangilikdan foydalanishning loyihaviy quvvati va dizayn hajmiga erishish;
- loyihaning innovatsiyaning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligiga erishish.

Birinchi holda, biz texnik rivojlanish haqida, ikkinchisida ishlab chiqarish haqida va uchinchisida iqtisodiy rivojlanish haqida gaplashamiz, bu jarayonda ilmiy va texnologik rivojlanishning yakuniy natijalariga erishiladi.

Innovatsiyani o'zlashtirish prototiplar yoki matematik modellarning avvalgi sinovlari, bozor tahlili asosida ishlab chiqarishni yangilikka tayyorlash to'g'risida qaror qabul qilishdan boshlanadi.

Sanoat va texnik rivojlanish quyidagi harakatlar majmuini o'z ichiga oladi:

- texnologik va tashkiliy loyihani ishlab chiqish;

➢narxlarni, texnik tavsiflarni, standartlarni, me`yorlarni, resurslarni iste`mol qilish me`yorlarini va boshqalarni ishlab chiqish va tasdiqlash (kelishish);

➢asboblarni ishlab chiqarish va ishlab chiqarish;

➢yangi jihozlarga buyurtma berish, ishlab chiqarish va o'rnatish;

➢qurilishni tayyorlash;

➢qurilish-montaj ishlari;

➢yangilikni ishlatish uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

➢tashkilotni qayta tashkil etish va ish haqi. Ishlab chiqarishni tashkiliy-texnik jihatdan tayyorlash - bu amalga oshirishning eng ko'p vaqt talab qiluvchi bosqichidir, chunki tashkiliy va texnik tadbirlardan tashqari, u kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashni, konsalting va amalga oshirish xizmatlarini ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqich tegishli sanoat komissiyasi (buyurtmachi) tomonidan qabul qilingan birinchi sanoat seriyasini (sanoat namunasi) ishlab chiqarish va sinovdan o'tkazish yoki ob`ektni ishga tushirish (foydalanishga topshirish) bilan yakunlanadi.

Iqtisodiy rivojlanish loyihalash quvvati va iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish bilan yakunlanadi: moddiy va energiya sarfi, mehnat unumdorligi, tannarx, rentabellik, kapital unumdorligi. Rivojlanishning ushbu bosqichida ishlab chiqarish va texnik rivojlanish jarayonida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha qo'shimcha ishlar olib boriladi.

Innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanishi asosan ushbu jarayonni korxonada tashkil etish darajasi, inson kapitali sifati, ijtimoiy iqlim - novatorlar jamoasiga xos bo'lgan ijodiy muhit bilan belgilanadi. Inson omilining faollashuvi, zarur (mos) innovatsion iqlimning shakllanishi mavjud. Maqsad - amalga oshirish vaqtini qisqartirish va rivojlanish ko'lamini oshirish. Bu juda mashaqqatli jarayon.

Innovatsiyalarning tarqalishi yoki diffuziyasi bu uning samarali bo'lgan korxonalarida keng miqyosda iqtisodiy rivojlanishidir. Shu bilan birga, yangilik haqidagi ma`lumotlar tarqatiladi (reklama orqali), tegishli hujjatlar, yangi uskunalar, uskunalar va boshqalar takrorlanadi.

Kadrlar tayyorlash amalga oshiriladi, aniq korxonalarning o'ziga xos xususiyatlari va yangilikdan foydalanish tajribasi hisobga olingan holda biznesni rivojlantirish rejalari tuziladi va amalga oshiriladi.

Ushbu bosqichda qo'shimcha ishlanmalar, ayniqsa texnologik va tashkiliy o'zgarishlar amalga oshiriladi. Va eng muhimi, ushbu bosqichda innovatsiyaning iqtisodiy salohiyati haqiqiy samaraga aylanadi.

11.3. Qishloq xo'jaligidagi innovatsion jarayonlarni o'ziga xos xususiyatlari

Qishloq xo'jaligidagi innovatsion jarayon iqtisodiyotning boshqa sohalari bilan taqqoslaganda bir qator xususiyatlarga ega, ya`ni:

- innovatsiyani rivojlantirishning uzoq jarayoni (naslchilik ishlari bilan bog'liq);
- innovatsiyalar, qoida tariqasida, yaxshilanuvchi xarakterga ega (ularning printsipial yangi ixtiroga emas, balki hosildorlikni oshirishga, obyektlarning mahsuldorligiga qaratilishi bilan bog'liq);
- tirik organizmlarni o'rganish (o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar);
- tadqiqot muassasalarining etakchi roli;
- tabiiy zonaga va iqlim sharoitiga bog'liqlik.

Shuning uchun qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etishning uchta asosiy yo'nalishi mavjud:

1) inson omili sohasidagi yangiliklar - yangi texnika, uskunalar va texnologiyalarni boshqarish, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlashga qodir mutaxassislarni tayyorlash;

2) biologik omillar sohasidagi yangiliklar - qishloq xo'jaligi yerlari unumdorligini oshirishni, hayvonlar mahsuldorligi va qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirishni ta`minlaydigan yangiliklarni ishlab chiqish va rivojlantirish;

3) texnogen omil sohasidagi yangiliklar - qishloq xo'jaligi korxonasining texnik va texnologik salohiyatini yaxshilashni ta`minlaydi.

Qishloq xo'jaligidagi yangiliklar masalasida olib borgan izlanishlarini umumlashtirib, ularni qishloq xo'jaligida qo'llanilish predmeti va hajmiga qarab tasniflashni taklif qilishimiz mumkin, 11.2-jadval.

Innovatsiya qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. Umumiy ma`noda qishloq xo'jaligidagi innovatsiyalarning tuzilishini to'rtta asosiy bosqich shaklida ifodalash mumkin:

- ilmiy ishlanmalar yaratish;
- yangiliklarni tarqatish (innovatsiyalar to'g'risidagi ma`lumotlarni aprobatsiya qilish, tekshirish va yetkazish);
- ishlab chiqarishda yangiliklarni o'zlashtirish;
- innovatsiyalar samaradorligini baholash.

11.2-jadval. Qishloq xo'jaligidagi mazmuni va qo'llanilishi bo'yicha innovasiylarni tasniflash

Klassifikasiya belgilari	Innovasiy turlari
Biologik	✓ qishloq xo'jaligi o'simliklarining yangi navi va duragayligi; - ✓ yangi zot, hayvonlar va qushlarning turlari; - o'simliklar va hayvonlarni yaratish, ✓ kasalliklar va zararkunandalarga chidamli, salbiy ✓ atrof-muhit omillari.
Texnik	- yangi turdagi texnika yoki jihozlardan foydalanish.
Texnologik	✓ ekinlarni qayta ishlashning yangi texnologiyasi; - chorvachilikning yangi texnologiyasi; - dehqonchilik va chorvachilikning ilmiy asoslangan tizimlari; resurslarni tejaydigan yangi ishlab chiqarish texnologiyasi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini konservatsiya qilish.
Kimyoviy	- o'g'itlarning yangi turi; - o'simliklarni himoya qilishning yangi vositalari.
Iqtisodiy	- tashkil etish, rejalashtirish va boshqarishning yangi shakli; - korxonani innovatsion rivojlantirishning yangi shakli va mexanizmlari.
Ijtimoiy	- qishloq aholisi uchun qulay yashash va mehnat sharoitlarini ta`minlash.
Menejmentda innovatsiya	- mehnatni tashkil etish va rag'batlantirishning yangi shakli; - xodimlarni samarali boshqarishning yangi usuli.
Marketingda innovatsiya	- bozorning yangi segmentiga kirish; - mahsulot sifatini oshirish va assortimentini kengaytirish; - tarqatishning yangi kanallari.

Aynan qishloq xo'jaligi sohasida, boshqa sohalardan farqli o'laroq, innovatsiyalarning rivojlanishi sekinroq ro'y beradi, bu alohida e`tiborni talab qiladi. Eng keng tarqalgan yangiliklar: o'simliklarning yangi

navlari va duragaylari, hayvon zotlari, mikroorganizmlarning shtammlari, qishloq xo'jaligi texnikalarining markalari va modifikatsiyalari, texnologiyalari, kimyoviy va biologik preparatlar (vaktsinalar), iqtisodiy ishlanmalar (hujjatlashtirilgan protseduralar, turli tavsiyalar va boshqalar).

Eng uzoq - bu innovatsiyalarni yaratish jarayoni. Qoniqarsiz natijalarni olishning ma`lum bir xavfi bilan bog'liq bo'lishiga qaramay, fundamental va amaliy tadqiqotlar va ishlanmalarni o'tkazish ilmiy-texnik mahsulotlarni yaratish jarayonining zarur bosqichidir.

Ilmiy ishlanmalar aprobatsiyadan va uning ishlab chiqarishga ommaviy joriy etish bo'yicha tavsiyasidan so'nggina yangilikka aylanadi. Qishloq xo'jaligidagi fundamental yangiliklarni aprobatsiya qilish jarayoni ham uzoq bosqichdir: ekinlarni yetishtirishdagi ilmiy yutuqlarning natijalari ilmiy ishlarning har bir alohida yo'nalishi uchun mablag `ajratish boshlangandan boshlab 15-20 yil ichida maksimal rentabellikni beradi. hayvon zotlari - 20-30 yil va undan ko'proq.

Olingan namunalarni aprobatsiya qilish va tekshirish ilmiy muassasalar, maxsus davlat muassasalari va tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligida innovatsiyalarni ko'paytirish urug'lik xo'jaliklari tomonidan amalga oshiriladi (qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi navlari va duragaylarining elita va reproduktiv urug'larini etishtirish); naslchilik fabrikalari (hayvonlarning sof naslli nasllarini ko'paytirish); mashinasozlik korxonalari (yangi uskunalarni seriyali ishlab chiqarish); biologik fabrikalar (vaktsinalar ishlab chiqarish va boshqalar). Ishlanmalarni ishlab chiqarishga joriy etish yoki innovatsiyalarni innovatsiyalarga aylantirish, tijorat foydalariga erishish uchun tadbirkorlik sub`ektlari tashabbusi bilan amalga oshiriladi.

Ilmiy tadqiqotlar har yili keng miqyosda moliyalashtirishni va davlat tomonidan har tomonlama qo'llab-quvvatlashni talab qiladi, chunki innovatsiyalarning ilmiy darajasi va sifati bunga bog'liq bo'lib, bu raqobatdosh xorijiy texnika va texnologiyalarning ilmiy-texnik mahsulotlarini ichki bozorga tarqalishi sharoitida juda muhimdir. . Bu, ayniqsa, qishloq xo'jaligi texnikasi, o'simlik ekinlari xorijiy navlari urug'lari va o'simliklarni himoya qilish vositalari importiga tegishli. Innovatsiyalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, shuningdek, innovatsion jarayonning boshqa bosqichlarida ham zarurdir, chunki amalga

oshirishni rag'batlantirish mahalliy ilmiy ishlanmalarga talabni ta'minlashi kerak.

Zamonaviy sharoitda ilmiy-texnik taraqqiyot ta'siri ostida yangi moddiy va pul resurslari jalb qilinadigan ishlab chiqarishning ekstensiv o'sishidan yuqori mehnat unumdorligi, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish, xarajatlarni yanada pasaytirish hisobiga intensiv o'sishga o'tish mavjud.

Inson faoliyatining turli sohalarida yuz berayotgan doimiy o'zgarishlar innovatsiyalarga turtki beradi. Har bir sohada yangiliklarning maqsadlari barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan korxonalarda yangi jarayonlar yoki mahsulotlarni joriy qilish hisoblanadi. Bu o'z navbatida har sohada yuqori malakali mutaxassislarni talab qiladi.

Hozirgi kunda mamlakatimizning iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojiga mos keladigan, yuksak malakali xorijiy mutaxassislar bilan raqobat qila oladigan yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlash ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Binobarin, "...innovatsion ishlanmalar uchun byudjetdan 100 milliard so'm mablag' ajratilayotgan bo'lsa-da, tanlov natijasi bo'yicha bor-yo'g'i 29 mlrd so'mlik 51 ta loyiha shakllantirildi, xolos. Fanlar akademiyasi tizimidagi 33 ta ilmiy institut tomonidan o'tgan yili atiga 59 ta patent olingan"[54].

Innovasion faoliyatni qishloq xo'jaligida amalga oshirish uning o'ziga xos iqtisodiy va biologik qonunlariga asoslanadi. Ushbu ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, yig'ish, saqlash, tashish va qayta ishlash xususiyatlaridan kelib chiqadigan o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish serhosil tuproqlarda olib boriladi hamda yuqori va barqaror hosil olish yer uchastkalarini oqilona qayta ishlash, organik va mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalarining maqbul me'yorlarini qo'llash yordamida amalga oshiriladi. Yerdan, ishlab chiqarish vositalaridan va moddiy resurslardan samarali foydalanish ilmiy asoslangan almashlab ekish, yangi texnologiyalar va yuqori samarali uskunalarni joriy etishga bog'liqdir.

---

[54] Mirziyoev Sh.M. Ilm-fan va innovatsiyani rivojlantirish masalalari. Xalq so'zi gazetasi 2020 yil 04 dekabrdagi №255 (7757) – soni, 1-bet.

Qishloq xo'jaligi ekinlari biologik tarkibi, vegetatsiya davri va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashsiz va qayta ishlashdan keyin foydalanish darajasi bilan farq qiladi. Shu munosabat bilan ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi ma`lum turdagi qishloq xo'jaligi ekinlarining biologik xususiyatlaridan to'liqroq va yaxshiroq foydalanish yo'nalishida amalga oshirilishi kerak. Mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash va sotish sohalari va tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e`tibor qaratish lozim.

Ko'p turdagi ekinlar yetishtirilganda juda ko'p mehnat talab qiladi. Bu birinchi navbatda ishlov berilgan va texnik ekinlarga tegishli. Ularni yetishtirish g'alla ekinlarini yetishtirishdan ko'ra ko'proq jonli mehnatni talab qiladi. Shunday qilib, sabzavot ekinlarini yetishtirishda 1 gektar ekinlarga mehnat xarajatlari g'alla ekinlari ishlab chiqarishga nisbatan 40-60 baravar ko'pdir.

Innovasiyalarni joriy etilishini tezlashishi, birinchi navbatda, ishlab chiqarish jarayonlarini har tomonlama mexanizatsiyalash bilan ko'p mehnat talab qiladigan ekinlarni yetishtirish uchun yangi texnika va jihozlarni yaratish zaruriyattlarini keltirib chiqaradi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari katta tonnali, tez buziladigan hisoblanadi. Bu mevalar, ildiz ekinlari va boshqa turdagi ekinlarning biokimyoviy tuzilishi va ularning tarkibida ko'p miqdordagi suv borligi bilan bog'liq. O'rim-yig'im, sotib olish va tashish jarayonida mahsulot massasining sezilarli darajada yo'qotilishi, uning namoyish etilishi va iste`mol xususiyatlarining yomonlashuvi kuzatiladi. Shuni inobatga olgan holda, ilmiy tadqiqotlar mahsulotlarni saqlash, tashish va keyinchalik qayta ishlashning istiqbolli usullarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Qishloq xo'jaligida yangi mashinalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun keng yo'l ochib beradi. Bularning barchasi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini yanada oshirishga va aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini jamiyat resurslaridan cheklangan holda to'liq qondirishga yordam beradi.

To'qsoninchi yillarning boshlarida agrosanoat majmuasida ilmiy-texnik taraqqiyot sur`atlarining pasayishi iqtisodiy mexanizmda innovatsion siklni tashkil etishdagi jiddiy kamchiliklar bilan bog'liq.

Innovatsiyalarga nisbatan ishlab chiqarishning befarqligi texnika va texnologiyalar sohasida jahon standartlariga erishishga xalaqit beradi.

11.4. Qishloq xo'jaligida innovasiyon rivojlanishning ustuvor ustuvor yo'nalishlari

Ilmiy-texnika taraqqiyoti takror ishlab chiqarishning moddiy, iqtisodiy va tashkiliy omillari rolini bajaradigan qishloq xo'jaligiga o'z taraqqiyotining eng muhim yo'nalishlari orqali bevosita ta`sir ko'rsatadi. O'simlik yetishtirishga kelsak, uning elementlari samaraliroq mashina va mexanizmlarni, ximik va meliorativ vositalarni yaratish, ulardan keng foydalanish, qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi yuqori mahsuldor navlaridan foydalanish, ularni yetishtirish va yig'ib olishning intensiv texnologiyalaridir. Boshqarishning, mehnatni tashkil etish va unga haq to'lashning oqilona shakllarini joriy etish, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir.

Amaliyotda o'simlik yetishtirishda ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari ishlab chiqilgan va keng qo'llaniladigan asosiy yo'nalishlar belgilab olingan va keng qo'llanilmoqda. Ular orasida agrotexnik, texnologik, tashkiliy va iqtisodiy yo'nalishlari mavjud (11.3-jadval).

Hozirgi vaqtda ilmiy-texnik taraqqiyot yo'nalishlarini har tomonlama asoslashga yondashuvlar birinchi o'ringa chiqmoqda. Shu bilan birga, uning ishlab chiqarish va iqtisodiy natijalarga ta`siri aniq va ravshan namoyon bo'ladi. Ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida fan va texnika yutuqlaridan har tomonlama foydalanilsa va ular sanoatning sanoat asosiga o'tishiga hissa qo'shsa, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Agar u faqat ishlab chiqarish jarayonining ayrim elementlari yoki qishloq xo'jaligi ekinlarining ayrim turlarini yetishtirish uchun joriy qilinadigan bo'lsa, unda umuman mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlari biroz oshadi yoki juda sekin pasayadi. Shunga asoslanib, ba`zan qishloq xo'jaligida fan va texnika yutuqlarini joriy etish samarasiz degan noto'g'ri xulosaga kelinadi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ib olish uchun mashinalar va jihozlarning prinsipial jihatdan yangi kompleksini yaratish ilmiy-texnik taraqqiyotning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Qishloq xo'jaligida yangi mashinalar, uskunalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun keng yo'l ochib beradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida mashinalardan oqilona foydalanishning muhim sharti bu uskunalarning ishonchliligini va uning ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlariga muvofiqligini oshirishdir.

11.3-jadval.

O'simlikchilikda ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo'nalishlari

Agrotexnik	*Texnologik*	*Tashkiliy-iqtisodiy*
Almashtirib ekishning intensiv usullarini qo'llash	Yuqori mahsuldor mashina va texnikalarni qo'llash	Ishlab chiqarishda ixtisoslashuv va kontsentratsiyalashuvini rivojantirish
Qishloq xo'jaligi ekinlarining yuqori hosildor va gibrid navlarini qo'llash	Progressiv texnologiyalarni kiritish	Maxsulot saqlash omborlarini kengaytirish
Sug'oriladigan yerlarni kengaytirish va sug'orish texnikasini takomillashtirish	Tara va o'ramning yangi turlarini qo'llash	Mahsulot realizatsiya qilishning shakl va usullarni takomillashtirish
Mineral o'g'itlar va o'simliklarni ximik va biologik himoyalashni qo'llash	Transport vositalarini rivojlantirish	Mehnatni tashkil etish va moddiy rag'batlantirish
		Yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash

Texnologiyalarning ishonchliligi murakkab parametr bilan tavsiflanadi, shu jumladan mashinasozlik va uskunalarning ishonchliligi, chidamliligi, texnik xususiyatlari va ularning asl xususiyatlarini saqlab qolish kabi ko'rsatkichlar. Ishonchlilik foydalanish shartlari va intensivligiga, profilaktika ishlari va ta`mirlash sifatiga, diagnostika vositalaridan foydalanishga bog'liq. Biotexnologiya - ilmiy-texnik taraqqiyotning istiqbolli yo'nalishi. Bu tabiiy va maqsadga muvofiq

yaratilgan jonli tizimlardan sanoat asosida foydalanishga asoslangan fan va ishlab chiqarishning nisbatan yangi tez rivojlanayotgan sohasidir. Qishloq xo'jaligida sanoat usulida ishlab chiqarilgan biologik mahsulotlar o'simliklarni himoya qilish, bakterial o'g'itlar, xamirturush, qo'ziqorin mitseliyasi va boshqalar keng qo'llaniladi.

Innovatsion rivojlanishi tezlashtirish bo'yicha vazifalar. Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirishning eng muhim vazifalariga quydagilar kiradi:

- naslchilik ishlariga sifat jihatidan yangi yondashuv, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida biotexnologiyalardan keng foydalanish;
- tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga hissa qo'shadigan qishloq xo'jaligining progressiv tizimini rivojlantirish;
- qishloq xo'jaligi ekinlari uchun hosilni boshqarish tizimini ishlab chiqish va joriy etish;
- yangi sug'oriladigan yerlarni yaratish, mavjud melioratsiya inshootlarini rekonstruktsiya qilish va modernizatsiya qilish;
- qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ish uchun mashinalar va boshqa ishlab chiqarish vositalarining prototiplarini loyihalashtirish va ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlashda ilmiy-texnik taraqqiyotni joriy etishning roli ayniqsa katta. U yuqori va barqaror hosildorlikka ega, har xil pishib etish davriga ega va sanoat usulida yetishtirish va yig'ish texnologiyalariga moslashtirilgan navlarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining tezlashishi ma'lum darajada jamiyatning ilmiy-texnik salohiyatiga bog'liqdir. U fan va texnika taraqqiyoti darajasini, jamiyatning ilmiy-texnik muammolarini hal qilish uchun ega bo'lgan imkoniyatlari va resurslarini har tomonlama baholash bilan tavsiflanadi.

Ilmiy-texnik salohiyati ishlashining asosiy ko'rsatkichlari malakali ilmiy-texnik kadrlarning mavjudligi, ilmiy-texnik va eksperimental loyihalash ishlarini moddiy-texnik jihatdan ta`minlash, ilmiy-texnik ma`lumotlar tizimini rivojlantirish, fan va texnologiyalarni rejalashtirish va boshqarish, ilmiy-texnik tadqiqotlarni moliyalashtirish hisoblanadi.

11.5. Innovatsiyalar transfertida axborot-maslahat xizmatlarini roli Ixtisoslashtirishning shakllari, kursatkichlari va samaradorligini oshirish imkoniyatlari

Innovatsiyalarni jadallashtirish imkoniyatlari.

Innovatsion g'oyalarni rivojlantirishga ko'mak va yordam ko'rsatadigan tashkilotlar mavjud. Ularning vazifalari maxsus dasturlar va tadbirlarni ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash, mablag'lar hamda moddiy resurslar bilan ta'minlash, mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Bunga quyidagilar kiradi:

texnoparklar - bu kichik innovatsion kompaniyalarga innovatsiyalarni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan qulay sharoitlarni ta'minlaydigan ishlab chiqarish va ilmiy majmualar. Texnoparklar innovatsion loyihalarni yaratishning dastlabki bosqichida bo'lgan kompaniyalarga, shuningdek bilim va texnologiyalarni egallashning turli bosqichlarida yordamga muhtoj bo'lganlarga yordam beradi.

Biznes inkubatorlar - bu innovatsion loyihalarni ishlab chiqishning dastlabki bosqichida yordam ko'rsatadigan tashkilotlar, ular zarur axborot va maslahat xizmatlarini, binolarni yoki jihozlarni taqdim etadilar. Inkubatorlar umumiy konsepsiyani yaratish va rivojlantirishda va loyiha guruhini tashkil qilishda yordam beradi.

Biznes akseleratorlar - ularning inkubatorlardan farqi shundaki, ular dastlabki bosqichda emas, balki yangi ixtironing shakllanish bosqichida yordam berishadi. Ular sizga mahsulotni chiqarish uchun tayyorlashga, sotish usullarini ishlab chiqishga, shuningdek uni bozorga chiqarishga imkon beradi.

Korxonaning ilmiy-texnik salohiyatini baholash ilmiy-nazariy, moddiy-texnik, axborot, tashkiliy va boshqaruv, iqtisodiy, moliyaviy va bozor ko'rsatkichlari asosida amalga oshiriladi. Innovatsiyalarning texnik darajasi allaqachon ilmiy-texnik tayyorgarlik bosqichida baholanadi. Yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni ekspluatatsiya qilish jarayonida baholash bir qator maxsus ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi.

1. Investitsiyalarning mutlaq iqtisodiy faoliyat koeffitsienti:

$$Iq_k = \Delta F : I_n$$

Bunda ΔF – investitsiyalarni jalb qilish hisobiga foydaning o'sishi, I_n – investitsiyalar, so'mda.

2. Investitsiyalarni qoplash muddatlari:

$$I_{q.m} = I_n : \Delta F$$

3. Yangi mahsulot ishlab chiqarishdan iqtisodiy samaradorlik:

$$I_{s.\ y.m} = (F - Iq_f \times I_n) \times Y_m$$

4. Yangi turdagi mahsulotni tayorlash natijasida tannarxni kamayishi hisobiga yillik qilingan iqtisod:

$$I_{t.k} = (T_{bazaviy} - T_{y.m.j.e}) \times N$$

$T_{bazaviy} - T_{y.m.j.e}$ – bazaviy tannarx- yangi mahsulot joriy etilgandan keying tannarx, N – yangi texnika ishlab chiqarilishi

5. Moddiy xarajatlarni umumiy itsod qilinishi:

$$I_{m.x} = M_{bazaviy} \times I_{Y.m} - M_{x.d}$$

$M_{bazaviy}$ va $M_{x.d}$ - bazaviy va xisobot davridagi yalpi mahsulot hajmiga moddiy xarajatlar summasi, so'mda; $I_{Y.m}$ – yalpi mahsulot indeksi.

6. Innovasiyon goyalarni joriy etilishi natijasida shartli-yillik qilingan iqtisod ($I_{sh.y.}$):

$$I_{sh.y.} = (T_1 - T_2) \times N$$

$T_1 - T_2$ - mos ravishda bazaviy va yangi mahsulot tannarxi; N – yangi texnikalar ishlab chiqarish.

7. Yangi mahsulot ishlab chiqarishdagi iqtisodiy samaradorlik:

$$I.s_{y.m.} = (F - Iq_k \times I_n) \times N$$

8. Innovasiyalarni joriy etilishi natijasida ishchi kuchlarini iqtisod qilinishi (ΔK):

$$\Delta K = (K_1 - K_2) \times N$$

$K_1 - K_2$ – yangi va eski mexanizmlarda xizmat ko'rsatuvchi ishlovchilar soni.

Nazorat savollari

1.Innovatsiya va innovatsion jarayon nima?

2.Qishloq xo'jaligida innovatsiya jarayoni qaysi bosqichlardan iborat?

3.Qishloq xo'jaligida innovasiyaning hayotiy sikl fazalarini tushuntib bering.

4.Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi innovasion faoliyatning mohiyati nimada?

5. Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etishning uchta asosiy yo'nalishlarini izohlab bering

6.Qishloq xo'jaligidagi innovasion faoliyatni xususiyatlarini ayting.

7. Qishloq xo'jaligidagi mazmuni va qo'llanilishi bo'yicha innovasiylarni tasniflanishini tushuntirib bering.

8.Qishloq xo'jaligida innovasion rivojlanishi tezlashtirish bo'yicha asosiy vazifalarini ayting.

9. Innovatsiyalarni jadallashtirish imkoniyatlarini kengaytirishda qaysi axborot-maslahat markazlari xizmat qiladi.

10. Innovatsiyalar transfertida axborot-maslahat xizmatlarini rolini tushuntirib bering.

11.Qishloq xo'jaligida innovasion samaradorlik ko'rsatkichlarini izohlab bering?

12-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INFRATUZILMA VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Reja:

12.1. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.

12.2. Ishlab chiqarish infratuzilmasining iqtisodiy ahamiyati.

12.3. Ijtimoiy infratuzilma va uning vazifalari.

12.4. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasi

Tayanch tushuncha va iboralar: infratuzilma, ishlab chiqarish infratuzilmasi, ijtimoiy infratuzilma, bozor infratuzilmasi, obod qishloq dasturi, tijorat banki, birja, auyditorlik xizmati, axborot maslahat markazi, brokerlik, agrologistika xizmati.

12.1. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati

infratuzilma tushunchasi va vazifalari

Agrosanoat ishlab chiqarishining yakuniy natijalari nafaqat bevosita qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasiga, balki unga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarga ham bog'liqdir. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan moddiy-texnika resurslaridan, zarur xom ashyolardan, yordamchi materiallardan va hokazolardan foydalanish hajmi ortadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining elektr energiyasiga, transportga, aloqa vositalariga va maxsus ixtisoslashtirilgan binolarga (omborlarga) ehtiyojlari ko'paymoqda. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ta'mirlash-texnik xizmatlar, moddiy-texnika ta'minoti tashkilotlari, muhandislik, veterinariya, agrokimyo xizmatlari va boshqa xizmatlarning rivojlanishiga bog'liqligi tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga, zarur miqdordagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olishga hissa qo'shadigan tarmoqlarni ham, mahsulotlardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan va iste'molchiga yetkazadigan tashkilotlarni ham rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotda bunday tarmoqlar va xizmatlarni odatda infratuzilma deb ataladi.

Infratuzilma - bu iqtisodiy va ijtimoiy takror ishlab chiqarish uchun normal sharoitlarni ta'minlashga mo'ljallangan tarmoqlar majmuasi. U ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan texnologik, sanoat, iqtisodiy va tashkiliy aloqalarni amalga oshirish orqali agrosanoat majmuasining samarali ishlashiga hissa qo'shadi.

Infrastruktura jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining ajralmas qismidir. Bu korxona va tashkilotlarning samarali ishlashini ta'minlaydi va agrosanoat majmuasining yakuniy mahsulotini tobora ko'proq sifatini olishga qaratilgan. Qishloq xo'jaligida yalpi mahsulot ishlab chiqarish oxir-oqibatda ham sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'lar, mashinalar, uskunalar, mehnat resurslari bilan ta'minlanish darajasiga, ham xizmat ko'rsatish sohalari va xizmatlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Ular orasida agrokimyoviy, veterinariya, maslahat, axborot va boshqalar kabi xizmatlarga muhim ahamiyat beriladi.

Infrastruktura qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish va uning samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Xom ashyolarni, materiallarni, tayyor mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish asosan iqtisodiy muomaladagi resurslar hajmini belgilaydi.

Infratuzilma tarmoqlarini rivojlantirishning asosiy sharti mamlakatning iqtisodiy salohiyatining umumiy o'sishidir. Agrosanoat majmuasi infratuzilmasini yanada jadal rivojlantirish zarurati uni tashkil etuvchi tarmoqlarning o'sish omillarining o'zgarishi bilan bog'liq.

Sanoatlashtirish, ximiyallashtirish, melioratsiya va boshqa asosiy ishlab chiqarish omillarining jadal rivojlanishi nafaqat qishloq xo'jaligi uchun ishlab chiqarish vositalarining miqdoriy o'sishini, balki moddiy va pul resurslaridan eng samarali foydalanishni ta'minlaydigan xizmat ko'rsatish tizimlarini tashkil qilishni ham nazarda tutadi. Bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida tarmoqlar va infratuzilma sohalarining funksiyalari sezilarli darajada o'zgardi. Qishloq xo'jaligini moddiy resurslar, mashina va uskunalar bilan ta'minlash tizimi mavjud emas. Amaldagi xizmatlar va sanoat tarmoqlari asosida agrosanoat majmuasi korxonalariga moddiy resurslarni sotish uchun turli xil aksiyadorlik jamiyatlarida ishlab chiqiladi va yetkazib beriladi.

Moddiy ishlab chiqarish infratuzilmasining eng muhim vazifasi qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishdan bosqichma-bosqich ozod qilib va kuchlarini

asosiy ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirishdan iboratdir. Infratuzilma qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish hajmini va sifatini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga mo'ljallangan.

Sanoatning yakuniy mahsulotlarini va infratuzilma xizmatlarini mustaqil ravishda ishlab chiqarmasdan, umuman butun ishlab chiqarishning samarali ishlashini ta`minlashdan kelib chiqishi zarur. Infrastruktura agrosanoat majmuasi uchun kadrlarni tayorlash va mehnat resurslarini takror ishlab chiqarish jarayonlarida hamkorlik qiladi.

Infratuzilmaga kiritilgan tarmoqlar ishlab chiqarish jarayoniga teng ta'sir ko'rsatmaydi va ijtimoiy takror ishlab chiqarish tizimida o'ziga xos o'ringa ega. Shu munosabat bilan infratuzilma tarmoqlarini asosiy xususiyatlariga ko'ra tasniflash katta amaliy ahamiyatga ega. Infratuzilmani tasniflash ijtimoiy takror ishlab chiqarish tizimida ham alohida elementlarning, ham butun tarmoqlarning o'rnini aniqlashga imkon beradi. Bu tarmoqlararo munosabatlarni o'rganishga va asosiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari o'rtasida maqbul nisbatlarni o'rnatishga yordam beradi.

Infratuzilma elementlarining ko'p qirrali xususiyatini hisobga olgan holda, uni aniq asosda tasniflash mumkin emas. Agrosanoat majmuasi infratuzilmasining barcha elementlarini quyidagi to'rt mezon bo'yicha tasniflash mumkin (12.1-rasm).

Milliy iqtisodiy infratuzilma bu umuman milliy iqtisodiyotning samarali ishlashiga xizmat qiladigan sanoat va xizmatlar tizimidir. Shunday qilib, yirik infratuzilma majmualari mamlakatning yagona energiya tizimi, yagona transport tizimi, yagona aloqa tizimi va boshqalar bo'lib, ular milliy iqtisodiyotning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, aloqa va transport xizmatini ta'minlash uchun mo'ljallangan.

Mintaqaviy infratuzilma alohida iqtisodiy rayonlarning rivojlanishi, hududiy-ishlab chiqarish majmualarining shakllanishi bilan bog'liq. Masalan, Farfona vodiysi iqtisodiy mintaqaning infratuzilmasi, Toshkent viloyatining infratuzilmasi.

Mahalliy yoki sanoat infratuzilmasi alohida korxonalar faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi elementlar va tarmoqlardan iborat. Mahalliy infratuzilmaning namunasi sifatida mashinasozlik va jihozlarni, energetika, saqlash va sovutish inshootlarini ta'mirlash va texnik xizmat

ko'rsatish korxonasi, xo'jalik ichi va xo'jaliklararo yo'llarni qurish bo'yicha tashkilotlar va boshqalar.

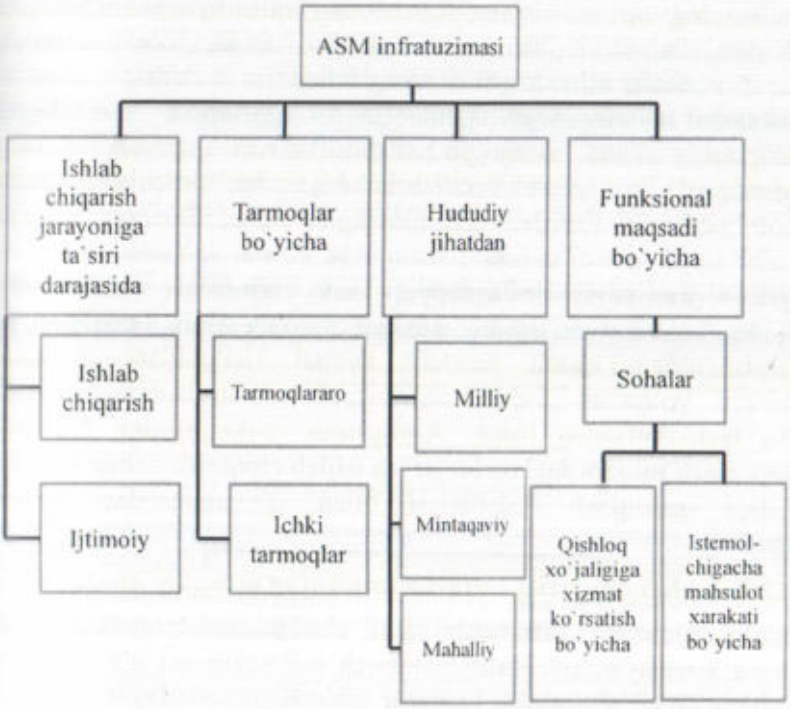

12.1-rasm. ASM infaratuzilmasi tasnifi.

Tarmoq asosida infratuzilma tarmoqlari tarmoqlararo va tarmoq ichi tarmoqlariga bo'linadi. Tarmoqlararo infratuzilma milliy iqtisodiyotning ko'plab sohalariga, birinchi navbatda transport, elektr ta'minoti, aloqa xizmatlariga xizmat qilish uchun mo'ljallangan. Ichki tarmoq infratuzilmasi ma'lum bir sohaning ishlashiga yordam beradi. Masalan, qishloq xo'jaligining bir tarmog'i sifatida sabzavotchilikni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun urug'chilikni ilmiy qo'llab-quvvatlashsiz, mahsulotni saqlash uchun zarur shart-sharoit yaratmasdan, mashina va uskunalarni ta'mirlashni va texnik xizmat ko'rsatishni tashkil etmasdan erishib bo'lmaydi.

Chorvachilikda veterinariya xizmatlari ichki infratuzilmasida muhim o'rin tutadi. Bunday xizmatlarga ehtiyoj ayniqsa sohada ishlab

chiqarishni ixtisoslashuvi va konsentratsiyasini rivojlantirish sharoitida yaqqol namoyon bo'ladi. Chorvachilikda tarmoq ichidagi infratuzilmaning vazifasi ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirib, tarmoqlarni asbob-uskunalar, dori vositalari, asboblar va vositalar bilan to'g'ri ta'minlashdir.

Funksional maqsadga muvofiq, agrosanoat majmuasi infratuzilmasida ikkita asosiy yo'nalishni ko'rish mumkin: qishloq xo'jaligining o'ziga xizmat ko'rsatish sohasi va iste'molchiga yakuniy mahsulotni etkazib berishni ta'minlaydigan soha. Birinchi sohaga mashinalar va jihozlarni ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish sohalari, shuningdek transport, melioratsiya, suv ta'minoti tashkilotlari, agrotexnika, veterinariya, axborot xizmati, moddiy-texnika ta'minoti va elektrlashtirish tizimi kiradi.

Ikkinchi yo'nalish mahsulotlarni sotib olish, tashish, saqlash bo'yicha tashkilotlardan iborat. Agrosanoat majmuasining barqaror ishlashiga etarli miqdordagi omborlar va ishlab chiqarish uchun idishlar va boshqa qadoqlash materiallari bilan ta'minlamasdan erishib bo'lmaydi.

12.2. Ishlab chiqarish infratuzilmasining iqtisodiy ahamiyati

Ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish tushunchasi, tarkibi va xususiyatlari. Ishlab chiqarish infratuzilmasi o'z tarkibiga ishlab chiqarish ob'ektlarining barqaror ishlashini ta'minlaydi va butun vaqt davomida ularning ishlashini uzluksizligiga yordam beradi. Sanoat infratuzilmasi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga to'g'ridan-to'g'ri xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarni, sanoat transportini, ta'mirlash ustaxonalarini, saqlash va sovutish moslamalarini, aloqa tizimini, telekommunikasiya aloqalarini, elektr uzatish liniyalarini, xizmat ko'rsatish stantsiyalarini, ilmiy-ishlab chiqarish laboratoriyalarini va hisoblash markazlarini o'z ichiga oladi. Bunga qo'shimcha ravishda o'simliklarni himoya qilish xizmati, melioratsiya va oqar suv bilan ta'minlash, agrotexnika, veterinariya, sun'iy urug'lantirish, texnik ta'mirlash, yuridik, ixtisoslashgan bank xizmatlari va boshqalar kabi maxsus xizmat bo'limlari kiradi.

Demak, qishloq xo'jaligida infratuzilma faoliyatini rivojlantirish hozirgi zamon talablariga javob beradigan infratuzilma tizimini yaratish orqali nafaqat iqtisodiyotda asosiy vazifalarni hal etishi mumkin, balki

eng asosiy makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ko'p ukladli iqtisodiyotni va haqiqiy mulk egasini shakllantirish, tashqi iqtisodiy faoliyatni va valyuta bozorini erkinlashtirish, samarali mehnat bozorini shakllantirish hamda aholi moddiy turmush sharoitining barqaror o'sishini ta'minlanishiga erishishga xizmat qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmaning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Chunki, qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishning barcha jarayonlarida, jumladan, yerni ekin ekishga tayyorlash (yerni tekislash, shudgorlash), urug'ni yerga qadashdan boshlab, zarur agrotexnik tadbirlar o'tkazish, etishtirilgan mahsulotlarni yig'ib-terib olish va boshqa bo'ladigan jarayonlarda turli servis xizmatlari ko'rsatilyapti. Ishlab chiqarish infratuzilmasi ishlab chiqarish mablag'lari hamda ularning uzoq muddat ishlashini ta'minlaydigan tarmoqlarni o'z ichiga oladi (12.2-rasm).

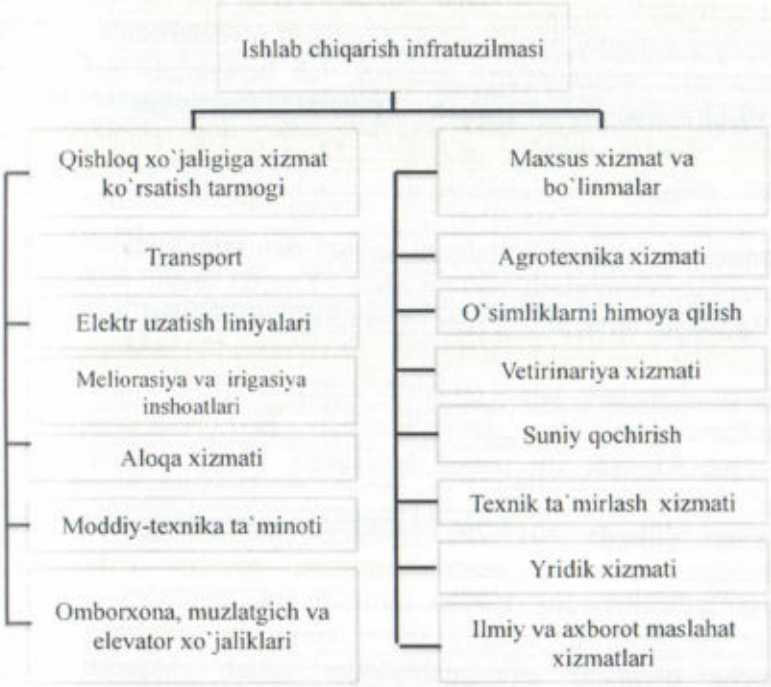

12.2-rasm. Ishlab chiqarish infratuzilmasi turlari

Ishlab chiqarish infratuzilmasining shakllanishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida tuproq-iqlim sharoiti, relyefi, suvning mavjudligi va yerning konfiguratsiyasi, yo'l sharoitlari va qoplamaning turi, korxonalarning joylashishi, ishlab chiqarish binolarining joylashishi, foydalaniladigan texnologiyalar, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi alohida o'rin tutadi. Ushbu omillar asosan ishlab chiqarish infratuzilmasining tarkibini, shuningdek, xo'jalik ichidagi birliklarning hajmini va korxonalarning funksional faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanish darajasi. Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish infratuzilmasi ob'ektlari bilan ta'minlash darajasi mustaqillikning dastlabki 1991-2000 yillarda xususiylashtirish jarayonida pasayish tendensiyasiga ega bo'ldi. Bozor sharoitlariga o'tish davrida ishlab chiqarish infratuzilmasi bo'linmalarini shakllantirish jarayoni sustlashdi va ba'zi turlari bo'yicha u to'xtatildi. 1991 yildan 2002 yilgacha qoramol boqish uchun binolarni foydalanishga topshirish 11,5 baravarga, sabzavotlarni saqlash 7,2 baravarga, don saqlash omborlari 11 marta, pichan saqlash - 41 martaga kamaygan.

Ushbu davrda mineral o'g'itlar va zararkunandalarga qarshi vositalarni saqlash uchun omborlarni ishga tushirish hamda xo'jalik ichidagi yo'llarni qurish sur'atlari pasayib ketdi.

Shuningdek, qishloq xo'jaligini kapital don omborlari va sabzavot do'konlari bilan ta'minlash mos ravishda 75 va 65 foizni, pichan uchun ombor 25 foizni, mineral o'g'itlar va pestitsidlarni saqlash omborlari 50 foizni tashkil etgan. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash uchun omborlar etishmasligi sababli har yili don mahsulotlarining 7-9%, kartoshkaning 12-14%, sabzavot va mevalarning 11-13% ini nobud bo'lishiga va yo'qotilishiga sabab bo'lgan.

Keyingi yillarda 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini, jumladan, oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, xususiy sektor faoliyatini qo'llab-quvvatlash, qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishga qaratilgani bilan ham ahamiyatli bo'lmoqda.

Albatta, bu kabi sohalarda salmoqli yutuqlarga erishildi. O'z navbatida, kamchiliklar ham ko'zga tashlanmoqda. Xususan,

mamlakatda yiliga o'rtacha 16 million tonnadan ortiq meva-sabzavot, poliz va dukkakli mahsulotlar, 1,5 million tonnaga yaqin go'sht, 10 million tonnaga yaqin sut ishlab chiqarilsa-da, ularni sanoat usulida qayta ishlash darajasi o'rtacha 15-20 foizni tashkil qilmoqda. Agrologistika tizimi yaxshi rivojlanmagan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va saralash xizmatlari talab darajasida emasligi hosilning qariyb 30 foizi isrof bo'lishiga olib kelmoqda. Etishtirilgan mahsulotlarni xalqaro standartlarga mos laboratoriya tekshiruvidan o'tkazishda ham muammolar ko'zga tashlanadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimizda etishtirilayotgan sabzavot mahsulotlarining bor-yo'g'i 3-4 foizi, mevaning 11 foizi eksport qilinmoqda. Demak, bu borada ham hali o'rganilishi, joriy etilishi zarur bo'lgan jihatlar bor.

Shuningdek, zamonaviy logistika markazlari, issiqxonalar va muzlatkichli omborxonalar qurishga ham alohida e'tibor qaratiladi. Hozirda bu boradagi ahvol mutlaqo qoniqarsiz. Bugungi kunda yurtimizda atigi 31 agrologistika markazi faoliyat yuritmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlaydigan 760 ming tonna sig'imga ega 1500 ta muzlatkichli omborxona mavjud. Ular jami etishtirilgan meva-sabzavotlarning 4,5-5 foizini qamrab oladi, xolos.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga ko'ra , mahsulotlarni yig'ish, tashish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash, ichki va tashqi bozorga etkazib berish borasida xizmat ko'rsatuvchi zamonaviy agrologistika komplekslari va markazlari tizimini shakllantirish, joylashtirish, qurish, ularni boshqarish bo'yicha bir qator vazifalar belgilangan[55]. Shu jumladan, 2019 — 2021 yillarda xorijiy kredit liniyalari hisobidan yirik agrologistika komplekslarini tashkil etish ishlari olib borilmoqda (12.1-jadval).

[55] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 29.07.2019 yildagi "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba Lex.uz

12.1- jadal. 2019 — 2021 yillarda xorijiy kredit liniyalari hisobidan yirik agrologistika komplekslarini tashkil etish bo'yicha amaliy CHORA-TADBIRLAR REJASI*

T/r	Hudud va loyiha parametrlari	Chora-tadbirlar	Loyihani yakunlash va ishga tushurish muddati
1.	**Samarqand viloyati,** *Jomboy tumani* **Qiymati** — *53,3 mln doll.* **Yer maydoni** — *22 ga* **Quvvati** — *492 ming tonna,* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2021 sentyabr
2.	**Andijon viloyati,** *Andijon tumani* **Qiymati** — *45,5 mln doll.* **Yer maydoni** — *18 ga (umumiy ajratilgan maydon 42 ga)* **Quvvati** — *410 ming tonna,* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2021 sentyabr
3.	**Toshkent viloyati,** *O'rtachirchiq tumani* **Qiymati** — *88,2 mln doll.* **Yer maydoni** — *30 ga (suvli yer maydonidan ajratiladi)* **Quvvati** — *760 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2021 dekabr
4.	**Farg'ona viloyati,** *Farg'ona tumani,* **Qiymati** — *40 mln doll.* **Yer maydoni** — *15 ga,* **Quvvati** — *300 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2022 yil avgust
5.	**Jizzax viloyati,** *Sharof Rashidov tumani* **Qiymati** — *40 mln doll.* **Yer maydoni** *-15 ga* **Quvvati** — *300 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2022 yil avgust
6.	**Surxondaryo viloyati,** *Termiz tumani* **Qiymati** — *40 mln doll.* **Yer maydoni** *–20 ga* **Quvvati** — *300 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** — OTB *banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2022 yil avgust
7.	**Buxoro viloyati,** *Kogon tumani* **Qiymati** — *30 mln doll.* **Yer maydoni** *–15 ga* **Quvvati** — *200 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** - *Jahon banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2022 yil avgust
8.	**Xorazm viloyati,** *Urganch tumani* **Qiymati** — *30 mln doll.* **Yer maydoni** — *10 ga* **Quvvati** — *200 ming tonna* **Moliyalashtirish manbasi** —*Jahon banki*	Agrologistika kompleksi tashkil etish	2022 yil avgust

Respublikada faoliyat yuritayotgan 319 ming tonna quvvatga ega 16 ta agrologistika markazlari qatoriga 8 ta agrologistika markazlari qo'shilib, 3497 ta yangi ish o'rinlari tashkil etiladi va agrologistika markazlari soni 24 taga. Respublika bo'yicha jami: 8 ta loyiha, quvvati — 3 mln tonnani tashkil etadi, yer maydoni — 145 ga, qiymati — 367 mln doll.

2019 — 2021 yillarda zamonaviy agrologistika markazlarini tashkil etish bo'yicha investitsiya loyihalarni amalga oshirish yuzasidan respublika bo'yicha jami: 37 ta loyiha ishga tushiriladi, quvvati - 360 ming tn, qiymati — 1,7 trln so'm, shundan: tashabbuskorlarning o'z mablag'i - 644 mlrd so'm, bank krediti - 458 mlrd so'm, xorijiy investitsiya va kredit mablag'lari 77 mln dollorni tashkil etadi.

Mazkur loyihalarni ishga tushurilishi natijasida agrologistika markazlarini tashkil etish orqali qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash quvvatini 3,8 million tonnaga etkaziladi.

Ushbu agrologistika komplekslari va markazlarida zamonaviy saqlash joylari, shu jumladan tez buziladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini maqbul va uzoq saqlashga mo'ljallangan muzlatish omborlari va termo-rejim omborlari, transport parki, mahsulotning raqobatbardoshligi va eksport salohiyatini oshirish uchun ularni milliy va xalqaro standartlarga muvofiq kalibrlash, qadoqlash va markirovkalash uchun uskunalarning mavjudligi, mahsulot va uni etishtirish agrotexnologik jarayonlarining sifat ko'rsatkichlari muvofiqligini tekshirish uchun laboratoriyalar o'rnatiladi.

Ayni paytda O'zbekistonda 77 ming 554 ta fermer xo'jaligi mavjud bo'lib, ularning o'rtacha yer maydoni 48,1 gektarni tashkil etadi. Ushbu ekin maydonlariga 261 600 ta texnika orqali xizmat ko'rsatiladi.

Qayd etish joizki, so'nggi paytlarda yurtimizda mazkur tizimni texnika va mashina-mexanizmlar bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratilyapti. 2018 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilarga 11 700dan ortiq texnikalar etkazib berilgan, ularning tannarxi 20 foizgacha pasaytirilgan. Shuningdek, fermer va dehqon xo'jaliklariga uzoq muddatli imtiyozli kreditlar ajratilib, subsidiyalar berilayotgani, texnikalarni ta'mirlash maqsadida ustaxonaga etkazish uchun ketgan yo'l xarajati 80 foizgacha davlat tomonidan qoplab berilmoqda.

Mamlakatimizda keyingi ikki yilda agrar soha xo'jaliklarida xalqaro standartlarga javob beruvchi zamonaviy texnikalar bilan ta'minlanganlik

darajasi oshdi. Lekin,shu bilan birga, texnikalarning ishlash muddatlari tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, 10 yildan ziyod xizmat qilgan texnikalar 65,4 foizni tashkil etayotgan bo'lsa, 44100 dona yoki 16,9 foiz qishloq xo'jalik texnikalari butunlay eskirgan. Shu bois fermer va dehqon xo'jaliklarini sifatli, zamonaviy, arzon, ishonchli, agrotexnik va ekspluatatsion ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan texnikalar bilan ta'minlash ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda.

Bu ishlar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan ekan, xo'jaliklarga etkazilgan qishloq xo'jaligi texnikalaridan samarali, resurslaridan esa to'liq foydalanish uchun o'z vaqtida texnik xizmat ko'rsatish, nosozliklarni bartaraf qilish, ta'mirlash, diagnostikalash va to'g'ri saqlash kabi texnik jarayonlar qoidalariga to'liq rioya qilish talab etiladi. Binobarin, fermer, dehqon va suv xo'jaliklarida foydalaniladigan texnikalarning texnik va ishonchlilik ko'rsatkichlari (buzilmasdan ishlashi, puxtaligi, ta'mirbopligi, saqlanuvchanligi) yuqori bo'lishi texnik xizmat ko'rsatishga, ya'ni ta'mirlash, saqlash hamda diagnostikalashga moslanganligi yuqori bo'lishiga bog'liq. Shundan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, qishloq xo'jaligini zamonaviy va energiya tejamkor, foydalanish, ishlatish, ta'mirlash, saqlash hamda diagnostika qilishga moslashgan "aqlli" texnikalar bilan ta'minlashda bir qator tizimli muammolar mavjud. Xususan, joylardagi mashina-traktor parklari, ustaxonalar hamda texnik xizmat ko'rsatish maskanlarining moddiy-texnika bazasini yangilash zarur. Qishloq xo'jaligi texnikalari parkining 65 foizi ma'nan va jismonan eskirganligi bois yangilashga, ta'mirlashga muhtoj. Shuningdek, ishlab chiqaruvchi korxonalardagi asbob-uskuna va moslamalar eskirgan.

Keyingi yillarda respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy, o'zgarish va bunyodkorlik ishlari qishloq xo'jaligida ham jadal suratlarda olib borilmoqda. Ushbu yo'nalishda ko'plab davlat hujjatlari qabul qilinib, ijrosiga jiddiy kirishilmoqda. Jumladan, 2030 yilgacha mo'ljallangan strategiya doirasidagi "Yo'l xaritasi"da tavsiya etilganidek, texnikalarni takomillashtirish, xo'jaliklarda, tuman, viloyatlarda qishloq xo'jaligi texnikalariga xizmat ko'rsatuvchi ustaxonalar, saqlash uchun maydonlar va boshqa markazlarni yaratish bo'yicha katta hajmli ishlar rejalashtirilgan hamda istiqbolli ishlanmalar yaratilmoqda.

Bundan tashqari, davlatimiz rahbarining 2018 yil 18 yanvardagi farmoyishida, Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 iyuldagi qarorida

qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, xo'jaliklarni texnikalar bilan ta'minlash, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, texnikalarni ta'mirlash, detal va agregatlar resursidan to'liq foydalanish, saqlash, diagnostika qilish jarayonlarida sarf bo'layotgan xarajatlarni, yonilg'i-moylash mahsulotlarini tejash kabi muammolarni shaffoflik bilan o'rganish, tahlil qilish kabi vazifalar belgilab berildi.

Texnik xizmat ko'rsatish markazlarini tashkil qilish, texnikalardan foydalanish, ta'mirlash, saqlash va diagnostikalash bo'yicha zamonaviy avtoustaxonalar yaratish yuzasidan tavsiyalar hamda "Yo'l xaritalari" ishlab chiqildi. Pirovardida shu narsa ma'lum bo'ldiki, 2018 yilda fermer xo'jaliklari va paxta-to'qimachilik klasterlariga 33,7 mingdan ortiq qishloq xo'jaligi, meliorativ texnikalar etkazib berilgan. Bu oldingi yildagiga nisbatan 1,5 barobar ko'p va respublikamiz bo'yicha 12 foizdan ortiq texnikalar yangilandi, degani. Shu bilan birga, mavjud texnikalardan unumli foydalanilmayotgan yoki buning imkoni bo'lmagan holatlar ham yo'q emas. Ta'mirtalab texnikalarni ishga yaroqli qilish uchun ta'mirlash ustaxonalarini talab darajasida ko'paytirish kerak. Namangan, Andijon, Farg'ona va boshqa viloyatlardagi mashina-traktor parklari hamda davlat unitar korxonalari ham xuddi shunday ustaxonalarga ehtiyoj sezmoqda.

Shu o'rinda yana bir mulohaza. Gap shundaki, keyingi yillarda soha vakillari ko'plab qishloq xo'jaligi texnikalari, traktorlar, melioratsiya mashinalari va suv nasoslari bilan ta'minlanyapti. Biroq ularning konstruktsiyasi murakkab, ya'ni transmissiyani harakatga keltiruvchi gidrotizim, boshqarish gidrokuchaytirgichlari, turli datchiklardan tashkil topgan elektron o'lchov asboblari va boshqa elementlar mavjud. Mexanizatorlar uchun yangilik bo'lgan bunday murakkablik ma'lum darajada texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash va saqlashga qo'yish texnologik ishlari hajmi ko'payishiga olib kelmoqda.

Yurtimiz qishloq xo'jaligi uchun 70 dan ortiq korxonalariga ega "O'zagrotexsanoatxolding" aktsiyadorlik jamiyati asosiy texnika va mexanizmlar etkazib beruvchi hisoblanadi. Ya'ni zarur mashina, agregat va mexanizmlarning 80 turdan ortig'i shu yerda tayyorlanadi. Shunday ekan, jamiyatda jahon andozalariga mos konstruktsiyalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir. Bunda mashinalarning ishonchlilik va texnik ko'rsatkichlarini modernizatsiyalash, agrotexnik parametr va ko'rsatkichlarini takomillashtirish, agrotexnik parametrlarini datchik va

kombinatsiyalashgan tizim yordamida nazorat (monitoring) qilish mumkin bo'lgan mashinalar yaratish yanada yaxshi. Bu — zamon talabi.

Texnikalar dala sharoitida nosozliklarni bartaraf qilishga, ta'mirlash paytidagi texnologik jarayonlarga, saqlashga qo'yish, olish va saqlash paytida texnik xizmat ko'rsatishga, diagnostika qilishga moslashgan bo'lishi kerak. Shuningdek, mashina va mexanizmlarning ishonchlilik ko'rsatkichlari ham yaxshilanishi zarur.

Ma'lumotlarga ko'ra, 2030 yilga borib respublikamiz dehqonlari uchun bir yilda 32 700 donadan ortiq mashinalar ishlab chiqariladi. Bundan ko'rinadiki, texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash ishlari hajmi ham keskin oshadi. Ammo bizda ixtisoslashtirilgan texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash bazalari, ustaxonalar, sexlar, bo'limlar, saqlash uchun maydon yoki bostirmalar, yonilg'i-moylash bo'limlari va ko'chma avtoustaxonalar deyarli yo'q. Borlari ham boshqa ishlarga moslashtirilgan. Mashinalarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlovchi "Rejali-ogohlantiruvchi" kompleks boshqaruv tizimi buzilgan.

Respublikamiz qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida agrar sohani isloh qilish, unga bozor mexanizmlari va zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish yuzasidan ko'plab vazifalar belgilangani bu yumushlar davlat siyosati darajasiga ko'tarilayotganidan dalolatdir. Texnikalardan samarali va oqilona foydalanish esa agrar soha madaniyatini oshirishga ham munosib hissa qo'shadi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi juda tejamkor. Uning samaradorligi yo'qotishlarni kamaytirish va yakuniy mahsulot sifatini yaxshilashda, mahsulot birligiga moddiy, pul va mehnat xarajatlarini kamaytirishda namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi ob'ektlar, xizmatlar va infratuzilma bo'linmalarini yaratish xarajatlarini qoplashdir. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I_{xq} = \frac{YaM_q}{Mx}$$

bunda, I_{xq} - ishlab chiqarish infratuzilmasi xarajatlarini qaytishi, so'mda,

YaM_q- yakuniy mahsulot qiymati, so'mda,

Mx - infratuzilmani yaratish uchun moddiy xarajatlar, so'mda.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish infratuzilmasi ob'ektlarini yaratish xarajatlari 4-6 yil ichida qoplanadi.

12.3. Ijtimoiy infratuzilma va uning qishloq xo'jaligini rivojlantirishdagi o'rni

Ijtimoiy infratuzilma tushunchalari va vazifalari. Qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali ishlab chiqarish faoliyati ishchilar uchun ham mehnat jarayonida, ham mehnatni takror ishlab chiqarishda zarur shart-sharoitlarni yaratishni talab qiladi. Ushbu vazifa ijtimoiy infratuzilma birliklari va xizmatlarini bajarishga yo'naltirilgan.

Ijtimoiy infratuzilma - bu ishlab chiqarish jarayonida ishchilarning samarali ishlashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarining bir qismidir. Ijtimoiy infratuzilmaning asosiy vazifasi qishloq aholisining ijtimoiy va turmush sharoitlarini yanada yaxshilashdir.

Ijtimoiy infratuzilmaning tarmoqlari yakuniy mahsulotlarni yaratishda bevosita ishtirok etmaydi, ammo ular ishlab chiqarish jarayonining normal rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadilar. Ijtimoiy infratuzilmaning ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishni talab qilinadigan malakaga ega xodimlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishga yordam beradi, ularning ko'payishi va qishloq joylarida birlashishiga yordam beradi, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralarini ta'minlaydi. Ijtimoiy infratuzilmaning bo'linmalari korxona ishchilari va ularning oila a'zolarining kommunal va maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratishda ishtirok etadi.

Ijtimoiy infratuzilma qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari qishloq xo'jaligi korxonalari mablag'lari hisobidan ham, qishloq aholisi mablag'lari hisobidan ham, turar joy binolari, maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar, madaniyat uylari, poliklinikalar, aloqa markazlari va boshqalarni qurish uchun davlat sarmoyalaridan samarali foydalanish yo'li bilan yaratiladi. Qishloq joylardagi ijtimoiy infratuzilma bo'linmalari nafaqat ishchilarga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi kasblarga, balki korxona hududida yashovchi aholining boshqa qismiga ham xizmat qiladi.

Qishloq joylardagi ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari, qoida tariqasida, iqtisodiyotning butun hududida tarqalgan bo'lib, bu ulardan samarali foydalanishni murakkablashtiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavsumiy tabiati ijtimoiy infratuzilma birliklari va xizmatlari ishida iz qoldirmoqda.

So'nggi paytgacha ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini yaratish va oqilona ishlashi ular joylashgan hududdagi qishloq xo'jaligi korxonalarining iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liq edi. Mamlakatimizda yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida iqtisodiyotning ijtimoiy infratuzilmasi bo'linmalarini shakllantirish uchun zarur moddiy, pul va mehnat resurslari ajratilmoqda.

Ijtimoiy infratuzilmaning tarkibi va tuzilishi. Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari qatoriga uy-joy kommunal xo'jaligi, tibbiyot va maktabgacha ta'lim muassasalari, umumiy ovqatlanish tashkilotlari, o'quv va ishlab chiqarish ob'ektlari, mehnatni muhofaza qilish xizmatlari, sport va dam olish tashkilotlari, ishchilar va xizmatchilarga xizmat ko'rsatadigan transport, aloqa va axborot xizmatlari kiradi ...

Maqsadga muvofiq, shakllanish manbalari, hududiy joylashuvi va ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish, ijtimoiy infratuzilmaning barcha ob'ektlari va xizmatlarini ikki guruhga bo'lish mumkin (12.3-rasm).

Birinchi guruhga iqtisodiyotning bo'linmalarida joylashgan korxonalar mablag'lari hisobiga yaratilgan va ishlab chiqarish jarayonida ishchilarning mehnat sharoitlari, xavfsizligi va dam olishlarini yaxshilashga qaratilgan ob'ektlar kiradi. Ushbu guruhga brigadalardagi va chorvachilik fermalaridagi uy-joy binolari, bo'linmalardagi ovqatlanish shahobchalari (oshxonalar), sog'liqni saqlash, madaniyat va dam olish muassasalari (dispanserlar, vrachlik punktlari, qizil burchaklar, o'qish xonalari va boshqalar), yong'inga qarshi kurash kiradi. Ular chorvachilik majmualarida, fermalarda, ustaxonalarda, traktor brigadalarida va dala stantsiyalarida joylashtirilgan boqlishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

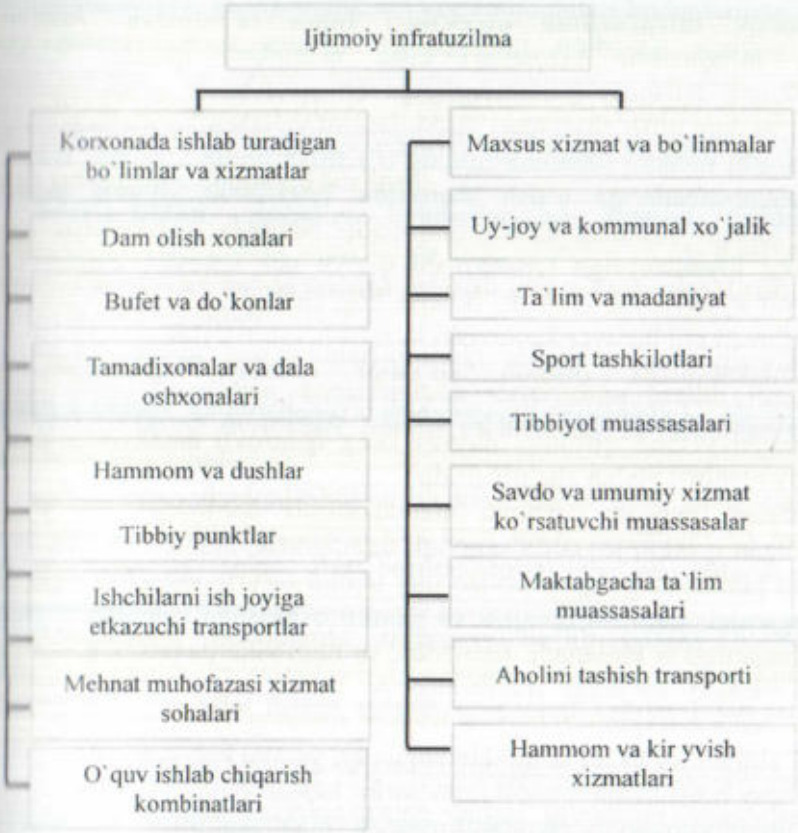

12.3-rasm. Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma turlari.

Ikkinchi guruh - bu qishloq xo'jaligi korxonalarining aholi punktlari hududida joylashgan va aholining uy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan va odatda, davlat resurslari va yirik korxonalar va agrofirmalarning maxsus mablag'lari hisobidan yaratilgan ijtimoiy infratuzilma ob'ektlaridan iborat. Bularga uy-joy kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, sog'liqni saqlash muassasalari (klinikalar, kasalxonalar, ambulatoriya), sport, maktablar va maktabgacha ta`lim muassasalari, madaniyat uylari va klublar, savdo korxonalari kiradi. Ushbu ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari, ularning ish ko'lami va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar barcha qishloq aholisiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan.

Ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlash. Aholini ijtimoiy infratuzilma xizmatlari bilan ta'minlash ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi, chunki yashash va dam olish sharoitlari yaxshilanishi va ishchilar malakasining yaxshilanishi mehnat unumdorligining o'sishiga yordam beradi. Biroq, bozor munosabatlariga o'tish sharoitida 1991-2000 yillarda ushbu muhim sohaga etarlicha e'tibor berilmadi. Natijada qishloqlarda uy-joylarning foydalanishga topshirilishi qariyb uch baravar, klublar va madaniyat uylari besh baravar, bolalar bog'chalari va boshqa ijtimoiy infratuzilmani etti baravar kamayishi kuzatildi.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi ijtimoiy infratuzilmasini rivojlanishida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan tasdiqlangan «Obod qishloq» dasturi keng qamrovli amaliyotga joriy qilina boshlanishi bialan ahamiyatlidir.

Xususan, mazkur dasturda mamlakatimiz aholisining 49 foizi yashaydigan qishloq joylarda salmoqli demografik, mehnat va iqtisodiy salohiyat jamlanishiga qaramasdan ular uchun zaruriy sharoitlar yaratib berilmaganligi, turmush darajasi va sifatini oshirishga etarlicha e'tibor qaratilmaganligi ta`kidlanadi. Jumladan, so'nggi yillarda paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirishga hissasi yuqori bo'lgan dehqon-fermerlarning va boshqa toifadagi aholining hayotiy-maishiy ehtiyojlari to'liq ta'minlanmaganligi yaqqol ko'rinib qoldi.

Bunday holat qishloq aholi punktlarini tubdan qayta yangilamasdan va uni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirmasdan, mamlakatimizni zamonaviy rivojlangan davlatga aylantirishga to'siq bo'ladi albatta.

Shu boisdan «Obod qishloq» dasturini har yili qabul qilinishi ayni muddo bo'ldi.

Xususan, hududlarda joylardagi haqiqiy ahvol quyidagi tizimli muammolar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Birinchidan, qurilish ishlarining qishloq va mahalla darajasida kompleks yondashuvlar asosida olib borilmasligi oqibatida qishloq aholi punktlarining me'moriy qiyofasi eskicha ko'rinishda qolayotganligi;

ikkinchidan, qishloq aholi punktlarida ichimlik suvi, gaz va elektr tarmoqlari, transformator punktlarini ekspluatatsiya qilish qoniqarsiz ahvolda olib borilishi oqibatida zarur infratuzilmalar eskirgan va yaroqsiz ahvolga kelib qolganligi;

uchinchidan, shaharsozlik me'yor va qoidalari hududlarning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirilmaganligi oqibatida qishloq aholi punktlarining me'moriy qiyofasini yaxshilash, xususan, mazkur hududlarda avtomobil yo'llari va yo'lbo'yi infratuzilmasi barpo etish, obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va irrigatsiya tizimlarini barpo etish tartibsiz ravishda olib borilgan;

to'rtinchidan, mahalliy byudjetlar va tarmoq tashkilotlari tomonidan qishloq aholi punktlarida bunyodkorlik va obodonlashtirish ishlarini kompleks tarzda amalga oshirish uchun moliyalashtirish tizimi yo'lga qo'yilmaganligi;

beshinchidan, eng achinarlisi shuki, aholining ayrim qismlari shu ahvol bilan ko'nikkan boqimandalik kayfiyatiga berilib ketganligi oqibatida o'zining uy-joylari, hovlisi va tomorqasini saqlashga e'tibor qaratmay qo'yilganligi;

oltinchidan, obodonlashtirish ishlarida faollar, keng jamoatchilik va fuqarolarni jalb qilishga etarlicha e'tibor qaratilmaganligi va aniq bir tizimli samarali ishlar olib borilmaganligi va bu borada qat'iy tashabbuskorlik va muvofiqlashtirish etishmaganligi;

ettinchidan, hududlarda an'anaviy bo'lib qolgan hasharlarni faqatgina «xo'ja ko'rsin» uchun bayram kunlariga yaqin sanalarda yuzaki o'tkazish odat tusiga aylanib qolganligi kabilar bilan izohlash mumkin[56].

Xulosa o'rnida, keyingi 25 yil mobaynida namunali uy-joy qurishni hisobga olmaganda, qishloqlarning tashqi qiyofasini yaxshilash va obodonlashtirish bo'yicha biror-bir amaliy ish qilinmagan, buning uchun moliyaviy mablag'lar ajratilmagan. – Aksariyat qishloqlarda ko'chalar, ijtimoiy soha obyektlari, ichimlik suvi, elektr ta'minoti kabi muhim sohalar yillar davomida qarovsiz va e'tiborsiz qolishi natijasida nochor ahvolga kelib qolgan[57].

2018 yilda «Obod qishloq» dasturi doirasida respublikaning 159 ta tumanlaridagi 417 ta qishloqlarning me'moriy qiyofasini tubdan yangilash va hududlarni kompleks rivojlantirish maqsadida ulardagi yo'l-transport infratuzilmasi, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari

[56] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 29.03.2018yil ПФ-5386-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan «Obod qishloq» dasturi. Manba Lex.uz

[57] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2018 yil 26-aprel kuni "Obod qishloq" dasturini amalga oshirishni samarali tashkil etish bilan bog'liq masalalar va bu boradagi eng muhim vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidan. Manba https://www.uzavtoyul.uz

va ijtimoiy soha ob'ektlarida qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi.

2018 yilda «Obod qishloq» dasturi doirasida 127 mingta uy-joyni ta'mirlash va atrofini obodonlashtirildi, 1 ming 900 kilometr ichimlik suvi tarmog'i, 850 ta ijtimoiy soha va 2 ming 400 ta bozor infratuzilmasi obyektlarini qurish va kapital ta'mirlash, qariyb 2 ming kilometr elektr va 263 kilometr gaz tarmoqlari, 440 kilometr yo'llarni kapital ta'mirlandi, 470 zamonaviy avtobus xarid qilinib, 330 dan ziyod bekat qurish va yangi qatnov yo'nalishlari ochildi. Ushbu maqsadlar uchun 3 trillion 447 milliard so'm mablag' o'zlashtirildi.

2019-2020 yillarda ham «Obod qishloq» dasturi izchil davom ettirildi. Xususan 2019 yilda 159 tumanda 3 tadan aholi punktlari qamrab olindi va jami 478 ta qishloqlarda hamda 2020 yilda 159 ta aholi punktlarida bunyodkorlik ishlari olib borildi (12.2-jadval).

12.2-jadval. Respublika hududlari kesimida «Obod qishloq» dasturi doirasida qishloq aholi punktlarida 2019-2020 yillarda amalga oshirilgan qurilish va obodonlashtirish ishlarining ASOSIY KO'RSATKICHLARI

T/r	Hudud nomi	Tumanlar soni		Qishloqlar soni		Aholi soni, nafar	
		2019	2020	2019	2020	2019	2020
	Jami	**159**	159	**478**	159	**1 682,6**	**1 136, 8**
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	15	15	45	15	179 017	112 457
2.	Andijon viloyati	14	14	42	14	140 963	94 220
3.	Buxoro viloyati	11	11	33	11	96 821	60 746
4.	Jizzax viloyati	12	12	36	14	169 780	81 292
5.	Qashqadaryo viloyati	13	13	39	13	165 540	129 240
6.	Navoiy viloyati	8	8	24	8	51 551	33 269
7.	Namangan viloyati	11	11	33	11	105 231	63 745
8.	Samarqand viloyati	14	14	42	15	118 835	105 183
9.	Surxondaryo viloyati	13	13	40	13	140 209	87 855
10.	Sirdaryo viloyati	8	8	24	8	84 699	54 941
11.	Toshkent viloyati	15	15	45	15	159 903	109 188
12.	Farg'ona viloyati	15	15	45	15	144 785	112 928
13.	Xorazm viloyati	10	10	30	10	125 290	91 763

2019 yilda Dastur doirasida quyidagilar amalga oshirildi:

mamlakatimizning 159 ta tumanida 1,6 mln nafardan ortiq aholi istiqomat qiladigan 478 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi.

amalga oshiriladigan chora-tadbirlar uchun sarflanishi rejalashtirilgan 4,8 trillion so'm miqdoridagi xarajatlar moliyalashtirildi;

umumiy uzunligi 5 476 kmdan iborat mintaqaviy yo'llar (ichki ko'chalar)ni ta'mirlandi va rekonstruktsiya qilindi;

1,3 trillion so'm miqdoridagi mablag'lar hisobidan qishloqlarni obodonlashtirish chora-tadbirlari amalga oshirildi;

36 mingdan ortiq hamda umumiy uzunligi 2 458 km bo'lgan tungi ko'cha yoritish hamda 21 ta aloqa tizimini yaxshilandi;

aholiga transport xizmati ko'rsatish tizimini takomillashtirish, xususan, 556 ta avtobekat qurish hamda umumiy qiymati 46,3 milliard so'mlik 189 ta zamonaviy avtobuslar xarid qilindi;

ichimlik suv ta'minoti tizimini yaxshilash maqsadida 2 219 km yangi tarmoq hamda 221 ta suv inshootini qurish, 729 km tarmoqlar hamda 163 ta suv inshootlarini rekonstruktsiya qilindi;

361 milliard so'm miqdoridagi mablag'lar hisobidan elektr va gaz ta'minoti tizimini yaxshilandi;

214,2 mingta yakka tartibdagi uy-joylarni ta'mirlash bo'yicha chora-tadbirlar bajarildi;

1 182 ta ko'p xonadonli uy-joylarni ta'mirlash chora-tadbirlari amalga oshirildi hamda 378 ta ko'p xonadonli uy-joylar hududlarini obodonlashtirildi;

280 ta maktabgacha ta'lim, 510 ta maktab, 237 ta sog'liqni saqlash hamda 439 ta boshqa ijtimoiy soha ob'ektlarini qurish va ta'mirlash ishlari amalga oshirildi;

jami 2 532 ta bozor infratuzilmasi ob'ektlarini qurish va ta'mirlash ishlari bajarildi;

irrigatsiya-melioratsiya sohasida, jumladan, 296 km irrigatsiya va 1 538 km melioratsiya ob'ektlarini qurish va ta'mirlash, 584 km irrigatsiya ob'ektlarini tozalash bo'yicha ishlar amalga oshirildi;

12.4. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasi

Bozor infratuzilmasi – mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqaruvchini iste'molchi bilan yagona bozor makonida birlashtirib, ishlab chiqarish va iste'mol ko'lamlari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etuvchi va uning barcha ishtirokchilari o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishlarini ta'minlovchi muassasalar va vositachilik tarkiblari tizimidir (12.4-rasm).

Bozor infratuzilmasining asosiy maqsadi tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga etib borishi va ularning ehtiyojlarini qondirish borasida qulay sharoitlar yaratish orqali iqtisodiy tizimning samarali faoliyat yuritishini amalga oshirishga qaratilgan Bozor infratuzilmasi respublikada vujudga kelayotgan umummilliy va mintaqaviy bozorlarning ishlashini, davlatlararo iqtisodiy munosabatlarning tartibga solinishini ta'minlaydi.

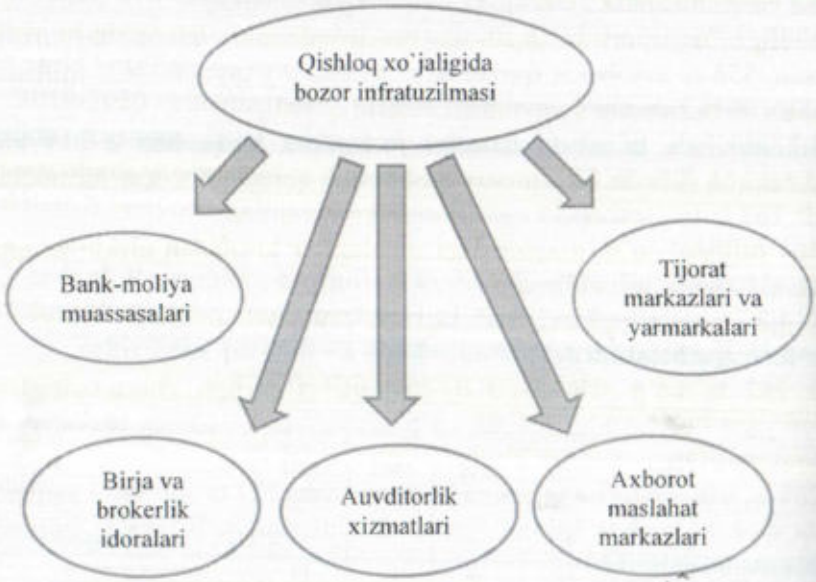

12.4-rasm. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasi

O'zbekistonda bozor infratuzilmasi sub'ektlari asosan shakllantirib bo'lindi, ularning huquqiy-institutsional asoslari yaratildi. Hozirgi kunda respublikada ikki pog'onali bank tizimi, sug'urta kompaniyalari, tovar va xom ashyo birjalari, sarmoya fondlari tarmog'i, fond va ko'chmas mulk birjalari, Markaziy depozitariy va ikkinchi pog'ona depozitariylari, lizing va konsalting kompaniyalari, Savdo-sanoat palatasi, fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi faoliyat ko'rsatmoqda hamda ularning faoliyat yo'nalishlari bozor talablariga moslashtirilmoqda.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida fermer xo'jaliklarini ham samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida qishloqda infratuzilma sub'ektlarini tashkil etish va rivojlantirishga qaratilgan

huquqiy-me'yoriy xujjatlar qabul qilinib, ularda vazirlik, kompaniya, tijorat banklari va mahalliy hokimiyat organlariga qishloq hududlarida xizmat ko'rsatish va ta'minot bo'yicha infratuzilma sub'ektlarini tashkil etish tadbirlarini amaliyotga joriy qilishdagi vazifalar belgilangan.

Fermer xo'jaligining ishlab chiqarishga tegishli barcha pul mablag'lari bank orqali harakatlanadi. Fermer o'ziga zarur bo'lgan ishlab chiqarish resurslarini bank orqali pulini to'lab sotib oladi, ishchilariga beradigan ish haqini ham bankdagi hisob raqamida turgan pulidan olib kelib beradi. Bank fermer xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot hisoblanadi. U ana shu ko'rsatgan xizmatiga ma'lum bir miqdorda xizmat haqi oladi. Bank bilan fermer xo'jaligi o'rtasida xizmat ko'rsatish bo'yicha o'zaro shartnoma tuziladi. Mazkur shartnomada bank hamda fermer xo'jaligining huquq va majburiyatlari ko'rsatiladi. Ana shu shartnomaga muvofiq bank fermer xo'jaligi mablag'larining daxlsizligini saqlash, zaruriyat bo'lganda fermer tomonidan pul o'tkazmalarini amalga oshirish, ish haqi uchun naqd pul bilan ta'minlash va boshqa majburiyatlarni oladi. Bank shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlarni bajarmasa, fermer sud orqali uni javobgarlikka tortishi yoki o'z hisob raqamini boshqa tijorat bankiga ko'chirishi mumkin. Fermer xo'jaligi o'zi joylashgan o'rnidan qat'iy nazar xohlagan joydagi tijorat bankida o'z hisob raqamini ochishi mumkin.

Birja muntazam ish olib boruvchi ulgurji bozorning eng rivojlangan shakli bo'lib, unda standartlar va namunalar bo'yicha tovarlar almashtiriladi, qimmatli qog'ozlar va valyutalar sotiladi. Birja operatsiyalarining eng xarakterli turi naqd tovar bilan savdo qilish hisoblanadi. Bu bosqichda birja savdosi faqat eksport qiluvchi bilan import qiluvchi, savdogar bilan ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi o'rtalaridagi aloqalarni belgilaydi. Sanoatning rivojlanishi hom ashyo va oziq-ovqatga bo'lgan talabni ulkan darajada kengaytirib yubordi, savdo hajmi va xilining ko'payishiga olib keldi, tovarlar sifatining o'xshashligiga va etkazib berishning muntazamliligiga talabni kuchaytirdi. Bozor joyini berish, birja oldi-sotdisini tashkil etish va savdo odatlarini qayd qilish bilan birga tovarga nisbatan standartlarni belgilash, namunaviy kontraktlarni ishlab chiqish, narxlarni kotirovka qilish, bahslarni bartaraf etish (arbitraj) va axborot faoliyati ham tovar birjasining asosiy vazifalariga aylanib bormoqda. Birjalar asta sekin xalqaro savdo markazlariga aylanadi.

Bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirishda moliyaviy bozor birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, fuqarolar bu jarayonda shaxsan ishtirok etishini ta'minlash uchun aholining va korxonalarning erkin mablag'larini safarbar etishning yangi mexanizmi zarur. Fond birjasi - qimmatli qog'ozlarning sotuvchisi va xaridori biri-birini topadigan joydir. U qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy elementi hisoblanadi, uni ko'pincha «Fond bozori» deb ham atashadi.

Birja - uyushgan bozor. Qiyoslash mumkinki odamga, masalan, sabzavot bilan meva kerak. Ularni uyning yaqinginasidagi, aytish mumkinki, "bozorcha"dan sotib olish mumkin. Ammo odam, albatta, bozorga otlanadi. Birinchidan, bozorda sotuvchilar ancha ko'p, demak, tanlab olish imkoniyati ham ko'p. Ikkinchidan, bozorlar qoshida maxsus xizmatlar orqali, tovarning sifati tekshirib turiladi. Qimmatli qog'ozlar bozorida ham shunday. Har bir kishi aktsiyalarni birjadan tashqarida, «ko'chada» sotish yoki sotib olishi mumkin. Biroq bu ish fond birjasida qilingani ham foydaliroq, ham havfsizrok. Tovar birjasi birja savdosini tashkil etish va tartibga solish yo'li bilan ulgurji bozorni shakllantiruvchi bozor iqtisodiyotining klassik muassasasidir Muayyan joyda va belgilangan vaqtda o'tkaziladigan oshkora ommaviy oldi-sotdi vaqtida tovar bitimlari uchun eng qulay shart-sharoitlarni vujudga keltirish tovar birjasi faoliyatining asosiy mazmunidir.

Birja huquqiy shaxs huquqlari bo'lgan tashkilot sifatida oldi-sotdi bitimlarida bir tomon bo'lib qatnashmaydi, ya'ni savdo-vositachilik faoliyatini amalga oshirmaydi. Tovar birjasining asosiy vazifasi doimiy ish olib boruvchi tovar bozorini tashkil etish va birja oldi-sotdisi qatnashchilariga vositachilik, axborot va boshqa xizmatlarni ko'rsatishdan iborat.

Bozor muhiti, korxonalarning mustaqilligi, birja tovarlarining etarli darajadagi to'la bozori, sotuvchilar, xaridorlar va vositachilarning cheklanmagan miqdori xo'jalik sub'ektlarining raqobatga moyilligi, pul tizimining barqarorligi, rivojlangan infratuzilma sharoitidagina tovar birjasi bir maromda ish olib borishi mumkin bo'ladi. Birja mexanizmi muayyan qoidalarga bo'ysunuvchi ochiq bozor, narx-navo erkinligi, erkin savdoni ko'zda tutadi.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi tushunchasi nimani anglatadi?

2. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining vazifalari nimalardan iborat?
3. Agrosanoat majmuasi infratuzilmasi qaysi sohalarda tasniflanadi?
4. Ishlab chiqarish infratuzilmasi nima?
5. Ishlab chiqarish infratuzilmasini tashkil etuvchi asosiy tarmoqlarni ayting.
6. Qaysi bo'limlar va xizmatlar ishlab chiqarish infratuzilmasiga kiradi?
7. Nima uchun agrar sohani isloh qilish yillarida ishlab chiqarish infratuzilmasi ob'ektlarini foydalanishga topshirish kamaydi?
8. Qaysi ko'rsatkichlar ishlab chiqarish infratuzilmasi samaradorligini tavsiflaydi?
9. Ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini yaratishga ob'ektiv ehtiyoj nimada?
10. Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilmaning xususiyatlarini ayting.
11. Qaysi ob'ektlar va xizmatlar qishloq xo'jaligining ijtimoiy infratuzilmasiga kiradi?
12. 2018-2020 yillarda qishloq xo'jaligi sohasida ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini foydalanishga topshirish hajmining oshishini holatlarini izohlab bering?
13. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasi turlari va ularning amaliy ahamiyatini tushuntirib bering?

13-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA MAHSULOT TANNARXI

Reja:

13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi

13.2. Qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari

13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash

13.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o'sishi sabablari va pasaytirish omillari

Tayanch so'z va iboralar: *Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari, iqtisodiy xarajatlar, mahsulot, xarajat, tannarx, taxlil, raqobat, o'zgaruvchi xarajatlar, doimiy xarjatlar, amortizatsiya, kompleks mexanizatsiya, realizatsiya bahosi.*

13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi

Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va iqtisodiy mohiyati. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida ham jonli, ham moddiylashtirilgan (o'tmishdagi) mehnat sarflanadi. Bundan tashqari, har bir korxona o'z faoliyatidan imkon qadar ko'proq foyda olishga intiladi. Ushbu maqsadga mahsulot sotish narxini oshirish yoki ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish hisobiga erishish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlari ma`lum bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun jonli va moddiy mehnatning umumiy xarajatlarini aks ettiradi. Tovar ishlab chiqarish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish xarajatlari tannarx shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu toifaning iqtisodiy mazmuni ishlab chiqarish uslubiga bog'liq. Bozor munosabatlariga o'tishda ishlab chiqarish xarajatlari doimiy va o'zgaruvchan kapital xarajatlari (c+v) bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining kattaligi mahsulot bozorlari uchun raqobat sharoitida shakllanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, qishloq xo'jaligida izchil intensivlashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida yashash xarajatlari va o'tgan ishchi kuchi o'rtasidagi nisbat

o'zgaradi. Bunga foydalanilgan mashinalar, uskunalar, moddiy-texnika resurslari (mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, asboblar va boshqalar) sonini ko'paytirish, shuningdek, ishlatilgan hayotiy mehnat narxiga nisbatan ularning narxini sezilarli darajada oshirish orqali erishiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari. Ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning umumiy qiymati sifatida nazariy nuqtai nazardan ijtimoiy va individualga bo'linadi. Ijtimoiy xarajatlar uch qismdan iborat: o'tgan yoki ishlab chiqarish mehnat vositalari (lar) i tarkibida; o'zi uchun yaratilgan mahsulotning qiymati (v) va jamiyat uchun yaratilgan mahsulotning qiymati (w). Ular mahsulot tannarxiga mos keladi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlarining umumiy ko'rinishi c + v + m.

Shaxsiy ishlab chiqarish xarajatlari - bu alohida korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy resurslar narxidan (asosiy vositalar amortizatsiyasi, urug'lar, ozuqa, o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, zararkunandalarga qarshi vositalar, ehtiyot qismlar va boshqalar) va korxona ishchilari mehnatiga haq to'lash xarajatlaridan iborat. Shaxsiy xarajatlar mahsulot tannarxiga to'g'ri keladi (13.1-rasm).

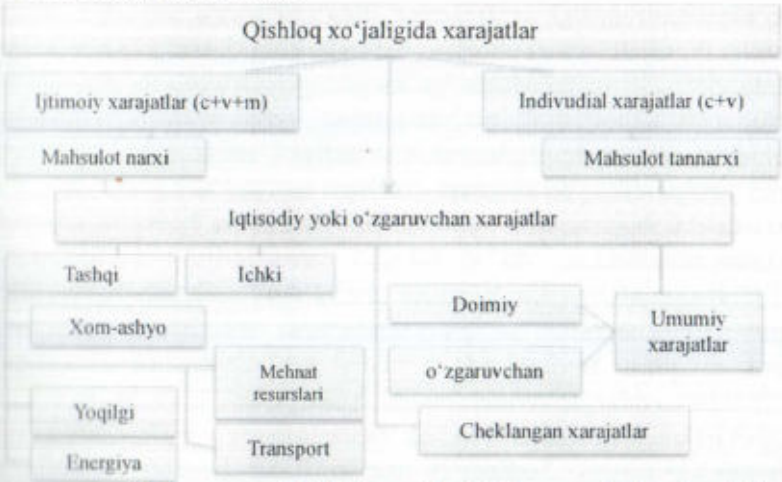

13.1 – rasm. Qishloq xo'jaligida xarajatlar tarkibi

Bozor sharoitida mahsulot ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi kompaniyaning ishlab chiqarish vositalarini (doimiy kapital - C) sotib

olishga sarflangan naqd xarajatlari va ish haqi xarajatlari (V). Shunday qilib, qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi C + V summalaridan iborat.

Ishlab chiqarish xarajatlari atamasi quyidagi ma`nolarda ishlatilishi mumkin:

- tovarlarning qiymatiga to'g'ri keladigan va ish vaqti bilan o'lchanadigan haqiqiy (immanent)[58] ishlab chiqarish xarajatlari. Bunday xarajatlar mahsulot har qanday ijtimoiy sharoitda ishlab chiqarilishi uchun zarurdir va bevosita mehnat vositalari samaradorligi va uning unumdorligiga bog'liqdir. Haqiqiy xarajatlar C + V + M;

- korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan asosiy va aylanma kapitalni ifodalaydi va C + V ga teng;

- narx bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari. Raqobat muhitida tovarlar tannarxi bo'yicha emas, balki C + V + P dan iborat bo'lgan ishlab chiqarish narxlarida sotiladi;

- tadbirkorning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular C + V + M dan iborat, ya`ni ishlab chiqarish xarajatlari va ma`lum bir tovar ishlab chiqaruvchisi (M`) foydasining bir qismidan.

Zamonaviy ishlab chiqarish xarajatlari kontseptsiyasida iqtisodiy, tashqi va ichki, doimiy va o'zgaruvchan hamda marginal tushunchalar paydo bo'ldi.

Iqtisodiy xarajatlar tushunchasi resurslarning kamligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlariga asoslangan. Muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun ma`lum bir resursni tanlash boshqa muqobil mahsulot ishlab chiqarishning mumkin emasligini anglatadi.

Imkoniyat narxi - bu boshqa turdagi mahsulotning qo'shimcha birligini olish uchun tashlab yuborilishi kerak bo'lgan bir turdagi mahsulotning miqdori.

Iqtisodiy xarajatlar - bu korxona resurslarni yetkazib beruvchiga yetkazib berishga majbur bo'lgan to'lovlarni va daromadlarni, bu resurslarni muqobil tarmoqlarda ishlatishdan chetlashtirish uchun. Bunday holda, ushbu to'lovlar tashqi yoki ichki bo'lishi mumkin. Tashqi xarajatlar - bu ishchi kuchi, xom ashyo, yoqilg'i, energiya yetkazib beruvchilarga, shuningdek transport va boshqa xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilotlarga to'laydigan naqd xarajatlar. Boshqacha qilib

[58] Имманентный - свойственной чему-либо или присущее какому-либо предмету, процессу.

aytganda, bu ushbu korxonaga tegishli bo'lmagan resurslar uchun to'lovdir.

Iqtisodiy xarajatlarga normal foyda ham kiradi, bu esa tadbirkorga uning tadbirkorlik funktsiyalarini bajargani uchun haq to'lash deb tushuniladi. Iqtisodiy xarajatlar buxgalteriya xarajatlaridan farq qiladi, chunki ikkinchisiga faqat tashqi xarajatlar kiradi.

Biroq, ishlab chiqarish jarayonida korxona o'ziga tegishli bo'lgan ba`zi resurslardan ham foydalanishi mumkin.

O'z va o'z-o'zini ishlatadigan resurslarning pul xarajatlari to'lanmagan yoki ichki xarajatlardir. Ichki xarajatlar korxona nuqtai nazaridan mustaqil ravishda foydalaniladigan resurslar uchun ularni optimal ishlatish bilan olinishi mumkin bo'lgan pul to'lovlariga tengdir. Shunday qilib, agar korxona o'z ishlab chiqarish ob`ektlarini, shuningdek moddiy resurslarni (yer, aylanma mablag'lar, kapital va boshqalar) ijaraga bergan bo'lsa, u holda boshqa korxonaga o'tkazilgan ishlab chiqarish vositalaridan tegishli daromad olishi mumkin edi.

Tashqi va ichki xarajatlar yig'indisi, shuningdek korxona foydasining normal kattaligi alyans xarajatlari hisoblanadi. Oddiy foyda - bu ma`lum bir korxona doirasida resurslarni saqlash uchun zarur bo'lgan minimal to'lov.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar. Qisqa muddatda har xil turdagi xarajatlarni doimiy yoki o'zgaruvchan deb tasniflash mumkin.

Doimiy xarajatlar - deganda ishlab chiqarish hajmiga qarab qiymati o'zgarmaydigan xarajatlar tushuniladi. Bularga qimmatli qog'ozlar bo'yicha majburiyatlarni to'lash, ijara to'lovlari, binolar va uskunalar amortizatsiyasi uchun ajratmalarning bir qismi, sug'urta badallari kiradi. Ruxsat etilgan xarajatlar korxonaning ishlab chiqarish uskunalari mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, unda hech narsa ishlab chiqarilmasa ham, to'lash kerak. Doimiy xarajatlar ko'rsatkichi ishlab chiqarishning barcha darajalarida, shu jumladan nol darajasida o'zgarishsiz qoladi.

O'zgaruvchan xarajatlar - bu ishlab chiqarish o'zgarishi bilan o'zgarib turadigan xarajatlar. O'zgaruvchan xarajatlar tarkibiga xom ashyo, yoqilg'i, energiya, transport xizmatlari, mehnat resurslari uchun to'lovlar xarajatlari kiradi.

Ishlab chiqarish jarayoni boshida mahsulot birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar biroz sekin o'sib boradi va keyin tezroq o'sib

boradi. O'zgaruvchan xarajatlarning bunday xatti-harakatlari resurslarning kamayib boradigan qonuni bilan belgilanadi.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi farq har bir korxona va tadbirkor uchun juda muhimdir. O'zgaruvchan xarajatlar - bu tadbirkor tomonidan nazorat qilinadigan xarajatlar. Qisqa vaqt ichida ularning hajmini ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish orqali o'zgartirish mumkin. O'z navbatida, doimiy xarajatlar korxona ma'muriyati nazorati ostidadir. Ular majburiydir va ishlab chiqarish hajmidan qat'iy nazar to'lanishi kerak.

Korxona uchun ishlab chiqarish birligining umumiy qiymati ham, o'rtacha qiymati ham befarq emas. O'rtacha xarajatlar ko'rsatkichi narx bilan taqqoslash uchun ishlatiladi, bu ham mahsulot birligiga hisoblab chiqiladi.

O'rtacha doimiy xarajatlar ularning summasini ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tegishli miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Doimiy xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaganligi sababli, ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan o'rtacha doimiy xarajatlar kamayadi. Ishlab chiqarishni ko'payishi bilan doimiy xarajatlar miqdori tobora ko'payib borayotgan mahsulotlarga taqsimlanadi.

Umumiy summa va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi o'rtasidagi farq doimiy xarajatlarning belgilangan miqdoridir ($I_{gus} = I_{ob} - I_{per}$). Binobarin, umumiy xarajatlar miqdorining o'zgarishi har bir qo'shimcha ishlab chiqarish birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar miqdorining o'zgarishiga teng (13.2-rasm).

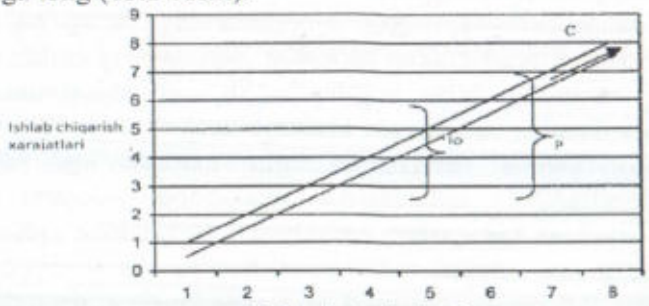

13.2-rasm. Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar jadvali

Shartli belgilari:

X_u - umumiy ishlab chiqarish xarajatlari;

S - doimiy xarajatlar;

O'_x - o'zgaruvchan xarajatlar.

Amaldagi barcha resurslar miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan uzoq muddatli istiqbolda barcha ishlab chiqarish xarajatlari o'zgaruvchan bo'ladi. Ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishning dastlabki davridagi o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va keyinchalik ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan ortadi.

O'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisini ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdoriga bo'lishning miqdori sifatida hisoblanadi. Ishlab chiqarish boshida o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar kamayadi va minimal darajaga etadi, so'ngra o'sishni boshlaydi. Kichik hajmdagi ishlab chiqarish sharoitida ishlab chiqarish jarayoni nisbatan samarasiz va qimmatga tushadi, chunki korxonada uskunalar va resurslardan to'liq foydalanilmaydi. O'rtacha umumiy xarajat umumiy tannarxni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lish orqali topiladi.

Me'yoriy xarajatlar. Me'yoriy xarajatlar boshqa ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar deb ataladi. Ularni ishlab chiqarishning har bir qo'shimcha birligi uchun keyingi ishlab chiqarish hajmining umumiy xarajatlaridan oldingi ishlab chiqarish hajmini ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni chiqarib tashlash orqali hisoblash mumkin.

Me'yoriy xarajat (X_m) quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$X_m = \frac{\Delta Xu}{\Delta O},$$

bu yerda: ΔX_u - umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi, so'm;

ΔO - ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorining o'zgarishi.

Cheklangan xarajatlar tushunchasi strategik ahamiyatga ega, chunki u ishlab chiqaruvchi to'g'ridan-to'g'ri nazorat qila oladigan xarajatlarni aniqlashga imkon beradi. O'rtacha xarajatlar ko'rsatkichlari bu ma'lumotni bermaydi.

13.2. Qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi tushunchasi va qiymati. Qiymat mahsulotda mujassam bo'lgan ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlari bilan

tavsiflanadigan eng muhim iqtisodiy toifalardan biridir. Tovar-pul munosabatlarining mavjudligi, mahsulot tannarxi bilan bir qatorda, ishlab chiqarish tannarxi kabi iqtisodiy kategoriyadan foydalanishning ob'ektiv zarurligini belgilaydi. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi - bu mahsulot (ish va xizmatlar) ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan tabiiy resurslar, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar, mehnat resurslari, shuningdek uni ishlab chiqarish uchun boshqa xarajatlar smetasini amalga oshirish.

Ishlab chiqarish tannarxini aniqlash mavjud bo'lgan qishloq xo'jaligi yerlaridan, asosiy vositalardan, moddiy va mehnat resurslaridan eng samarali va oqilona foydalanishni tavsiflovchi normal mehnat sharoitlari, dehqonchilik va chorvachilikning ilmiy asoslangan tizimiga rioya qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi. Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotlarning (ishlarning, xizmatlarning) tannarxini hisoblashning maqsadi moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hujjatlarda mahsulot ishlab chiqarishning haqiqiy xarajatlarini o'z vaqtida, to'liq va ishonchli aks ettirish, shuningdek materiallar, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va tejamli foydalanishni nazorat qilish hisoblanadi.

Mahsulot (ishlar va xizmatlar) birligining tannarxini hisoblash ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, narxlarni asoslash, foydani aniqlash va soliqlarni hisoblash bo'yicha ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan agrotexnik, texnologik, tashkiliy va iqtisodiy tadbirlarning samaradorligini aniqlash uchun zarurdir.

Mahsulot tannarxi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bu ma'lum bir korxona uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qancha mablag' sarflanishini ko'rsatadi. Xarajat narxi korxonalarning iqtisodiy faoliyatining sifat jihatlarini aks ettiradi: ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish holati, ilm-fan yutuqlari va ilg'or tajribalarni joriy etish, iqtisodiyotni boshqarish darajasi.

Mahsulot tannarxining ko'rsatkichi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlanishi va ixtisoslashishini asoslash, uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narx darajasini belgilash uchun zarurdir.

Yalpi mahsulot tannarxi - uni olish uchun barcha ishlab chiqarish xarajatlarining yig'indisi. Birlik tannarxi ishlab chiqarish xarajatlarining

ma'lum bir turdagi yalpi mahsulot hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi

$$S_p = \frac{Ix}{Ym}$$

bu yerda I_x - ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisi, so'm ;

Y_m - qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining hajmi, t.

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi bilan bir qatorda bajarilgan ish birligining qiymati ham hisoblab chiqiladi: avtomobil transporti, traktorlar va hayvonlar. Bunday holda, bir tonna kilometr narxi, an'anaviy mos yozuvlar gektari va ot kuni kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. O'simlikchilik va chorvachilikda 1 gektar ma'lum bir qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish, 1 bosh qoramol va parrandalarni yetishtirish xarajatlari aniqlanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari. Iqtisodiy mazmun va ishlab chiqarish maqsadiga qarab, iqtisodiy faoliyatni tahlil qilishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxining quyidagi turlari qo'llaniladi (13.3-rasm).

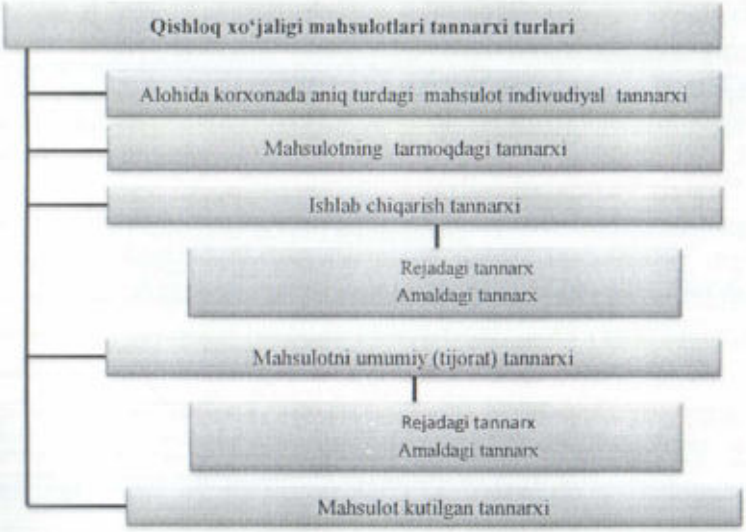

13.3 - rasm. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi turlari

Ishlab chiqarish tannarxi - mahsulotni qabul qilish va saqlash joyiga olib borish bilan bog'liq barcha xarajatlar yig'indisini aks ettiradi. Shuningdek, ishlab chiqarish tannarxiga korxonani boshqarish xarajatlari va umuman ishlab chiqarishni tashkil etish kiradi;

To‘liq yoki tijorat tannarxi - mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig‘indisi sifatida hisoblanadi. 1 sentner uchun mahsulotning savdo qiymati ishlab chiqarish tannarxidan sotish bilan bog‘liq xarajatlar miqdori bo‘yicha yuqoriroq bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida ular ishlab chiqarishning rejalashtirilgan, hisobot qilingan yoki haqiqiy va vaqtinchalik xarajatlarini hisoblab chiqadilar. Rejalashtirilgan tannarx ishlab chiqarish hajmi va ma`lum mahsulotlar uchun xarajatlarni rejalashtirishda hisoblanadi. U moddiy resurslarni sarflanishi va prognoz qilinayotgan ishlab chiqarish hajmi to‘g‘risidagi me`yoriy ma’lumotlarga asoslanadi. Rejalashtirilgan tannarx mahsulot ishlab chiqarishda ham, to‘liq tannarxni hisoblashda ham aniqlanadi.

Rejalashtirilgan xarajatlarning o‘zgaruvchan yoki kutilayotgan turlari bor. U har yili 1 oktyabrda korxonaning ish natijalari asosida hisoblanadi. Vaqtinchalik tannarxni aniqlash uchun xarajatlar tarkibiga yilning dastlabki uch choragida olingan mahsulot ishlab chiqarish uchun korxonaning haqiqiy xarajatlari va to‘rtinchi chorakda rejalashtirilgan xarajatlar kiradi.

Mahsulotning haqiqiy yoki hisobot qiymati ishlab chiqarish hisoboti asosida korxonaning iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirganda topiladi. Haqiqiy va rejalashtirilgan tannarxni turlari bo‘yicha taqqoslash tan olingan tannarxni ortiqcha yoki pul va ishchi kuchida tejashni belgilashga, kelajakdagi ishlab chiqarish siklida mahsulot tannarxini pasaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilashga imkon beradi.

13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash

Mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarish xarajatlari elementlar va buyumlar bo‘yicha guruhlangan bo‘lib, kelib chiqish joyiga, buxgalteriya ob`ektlariga, rejalashtirishga va tannarxga qarab shakllanadi. Xarajat elementlari deganda iqtisodiy mazmuni bo‘yicha bir hil bo‘lgan xarajatlar tushuniladi, moddalar bo‘yicha esa bir yoki bir nechta elementlarni o‘z ichiga olgan xarajatlar tushuniladi.

Ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish xususiyati bo‘yicha xarajatlar asosiy va qo‘shimcha xarajatlarga bo‘linadi. Asosiy xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq. Ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita bo‘lishi mumkin, va hisob-fakturalar

birliklarni (brigadalar, ustaxonalar, fermer xo'jaliklari, ijara kollektivlari) yoki umuman iqtisodiyotni boshqarish va ularni boshqarish bilan bog'liq.

Xarajatlarni hisoblashda asosiy xarajatlarning bir qismi to'g'ridan-to'g'ri ma`lum bir ekin yoki hayvonlar turiga va ishlarga (mahsulotlarga) bog'liq bo'lishi mumkin. Bularga ish haqi xarajatlari, yoqilg'i, moylash materiallari, urug'lar, ozuqa, ko'rpa-to'shaklar, o'g'itlar, o'simlik va hayvonlarni himoya qilish vositalari va boshqa hisob-kitob ob`ekti bilan bog'liq boshqa xarajatlar kiradi. To'g'ridan-to'g'ri ma`lum bir mahsulot turiga qo'shib bo'lmaydigan xarajatlar (yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari, umumiy ishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlari) bilvosita, ya`ni u yoki bu xususiyatga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Rejalashtirilgan va haqiqiy tannarxni aniqlash uchun xarajatlarni guruhlarga ajratish masalasi katta ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxi shakllanadi.

Buxgalteriya hisobida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini tashkil etadigan xarajatlarni guruhlash ularning iqtisodiy mazmuniga muvofiq quyidagi elementlar bo'yicha qo'llaniladi:

- moddiy xarajatlar;
- ish haqi xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;
- asosiy vositalarning amortizatsiyasi;
- boshqa xarajatlar.

Birinchi element boshqa tarmoqlarda yoki tarmoqlarda tovar-moddiy zaxiralarga qilingan xarajatlarni hisobga oladi.

Mehnat xarajatlari - bu ma`lum bir korxonada yuzaga keladigan va tegishli mahsulotni yaratish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlar (aniqrog'i, ushbu mahsulotning qo'shimcha qiymati).

Ijtimoiy ajratmalar ushbu turdagi xarajatlarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli alohida element sifatida ajratiladi - bir tomondan, ular ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq emas, ikkinchidan, majburiy ravishda mahsulot tannarxiga kiritilishi kerak. Printsipial jihatdan talab va taklif asosida bozor narxlari shakllanadigan sharoitda ularni ishlab chiqarish tannarxiga kiritish shart emas - har holda, bunday xarajatlar ma`lum darajada tayyor mahsulot sotishdan tushadigan mablag'lar hisobiga qoplanadi. Ammo bu holda, ular to'g'ridan-to'g'ri

foyda bilan bog'liq bo'ladi va byudjetni tuzish bo'yicha mavjud tizimlarning hech biri (jamiyat yoki davlat tizimining rivojlanish darajasidan qat'i nazar) barcha daromadlarni korxona ixtiyorida qoldirishni nazarda tutmagan va bermagan. Shu sababli, tashkilot ijtimoiy ehtiyojlar uchun sarf-xarajatlarni minimallashtirishdan manfaatdor bo'ladi (faqat tegishli mablag'larga o'tkazmalar kiritilishi shart emas) va bu o'z navbatida kelajakda mahsulot hajmi va sifatiga ta'sir qiladi.

Amortizatsiya to'lovlari oldingi davrlardagi kapital xarajatlarning qoplanishini anglatadi. Ushbu turdagi xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular sotishdan tushadigan daromadlarning bir qismi sifatida qoplanib, mohiyatan tashkilotning soliqqa tortiladigan foydasini anglatadi. Beshinchi elementga bo'lgan ehtiyoj - boshqa elementlar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish uchun tashkilotning mumkin bo'lgan xarajatlari ro'yxatini to'liq qoplamasligi sabab bo'ladi.

Xarajatlarning har bir elementiga kiritilgan xarajatlarning batafsil tarkibi qonun bilan tartibga solinadi.

Iqtisodiy hisob-kitoblarda mahsulot tannarxi odatda kalkulyatsiya moddalari bo'yicha aniqlanadi. Xarajatlarning bu guruhlanishi turlar bo'yicha ko'proq farqlanadi va har bir elementning tannarx bahosi hajmiga va shunga muvofiq qishloq xo'jaligi korxonasining moliyaviy-iqtisodiy holatiga ta'sirini yuqori aniqlik bilan aniqlashga imkon beradi.

Qishloq xo'jaligida hisob-kitob moddalari bo'yicha xarajatlarni guruhlash sanoatdagi o'xshash guruhlardan sezilarli darajada farq qiladi. Qishloq xo'jaligida mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) narxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash bo'yicha uslubiy tavsiyalar (keyingi o'rinlarda Uslubiy tavsiyalar), xarajat moddalarining quyidagi tarkibni kiritish mumkin:

1. Ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash.
2. Urug'lar va ko'chat materiallari.
3. Mineral va organik o'g'itlar.
4. O'simliklar va hayvonlarni himoya qilish vositalari.
5. Oziqlantirish.
6. Qayta ishlash uchun xom ashyo.
7. Asosiy vositalarni saqlash.

Shu jumladan:

a) neft mahsulotlari;
b) asosiy vositalarning amortizatsiyasi (amortizatsiyasi);
v) asosiy vositalarni ta`mirlash.
8. Ishlar va xizmatlar.
9. Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish.
10. Kreditlar bo'yicha to'lovlar.
11. Hayvonlarning o'limidan yo'qotish (buxgalteriya hisobi).
12. Boshqa xarajatlar.

«Ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash» moddasiga - qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy ishchilari mehnatiga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan «Ish haqi» va «Ijtimoiy ajratmalar» iqtisodiy elementlariga kiritilgan xarajatlar kiradi.

«Urug'lar va ko'chat materiallari» moddasiga - o'zlari ishlab chiqaradigan va sotib olinadigan, tegishli ekinlar va ko'chatlarni ekish (ekish) uchun foydalaniladigan, sotib olinadigan urug'lar va ko'chat materiallari xarajatlari kiradi, ularning tashkil etilishi kapital qo'yilmalar hisobiga amalga oshiriladi. Urug'larni ekishga tayyorlash (ishlov berish, yuklash va boshqalar), ularni ekish maydoniga etkazish xarajatlari urug'larning tannarxiga kiritilmaydi, lekin tegishli xarajatlar moddalari bo'yicha qishloq xo'jaligi ekinlariga tegishli.

«Mineral va organik o'g'itlar» moddasiga - qishloq xo'jaligi ekinlari uchun tuproqqa solinadigan mineral o'g'itlar, shu jumladan mikroelementli o'g'itlar, sanoat tomonidan ishlab chiqarilgan bakterial va boshqa o'g'itlar va organik (go'ng, torf, kompost, mineral o'g'itlar va boshqalar) xarajatlari kiradi.

O'g'itlarni tayyorlash, ularni transport vositalariga yuklash, dalaga olib chiqish, maxsus sepish texnikasiga yuklash va tuproqqa sepish xarajatlari aniq qishloq xo'jaligi zimmasiga yuklanadi.

«O'simliklar va hayvonlarni himoya qilish vositalari» moddasiga - qishloq xo'jaligi o'simliklarining begona o'tlari, zararkunandalari va kasalliklariga qarshi kurashish uchun ishlatiladigan pestitsidlar, dezinfektsiyalovchi vositalar, gerbitsidlar, defoliantlar va boshqa kimyoviy va biologik vositalarni sotib olish va saqlash xarajatlari kiradi; tashkilot mablag'lari hisobidan sotib olingan biologik mahsulotlar, ishlatilgan dori-darmon va dezinfektsiyalash vositalarining narxi va ulardan chorvachilikda foydalanish bilan bog'liq xarajatlar.

Korxonaning o'zi tomonidan amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi ekinlari va ko'p yillik plantatsiyalarni belgilangan vositalar bilan qayta ishlashga sarflanadigan xarajatlar (changlatish, purkash, defoliatsiya, quritish va boshqa ishlar) ushbu bandda aks ettirilmaydi, balki ekinlarga (ekinlar guruhlariga) yoki tegishli ob'ektlar ostida ko'p yillik plantatsiyalarga tegishli xarajatlarga ta`lluqlidir. Byudjet mablag'laridan sotib olingan biologik mahsulotlar, dori-darmonlar, dezinfektsiyalovchi vositalarning narxi ham ushbu bandga kiritilmagan.

«Oziqlantirish» moddasi - o'z ishlab chiqargan va sotib olingan yem-xashak narxini, shu jumladan xo'jalik ichidagi dala maydonlaridan ozuqa omboriga, bo'limdan bo'limga saqlash va chorva mollarini (ishch hayvonlarni), parranda go'shti va boshqa hayvonlarni boqish uchun tayyorlash xarajatlarini aks ettiradi. Ozuqa tayyorlash bilan bog'liq xarajatlar ushbu moddaga kiritilgan bo'lib, ularni tayyorlangan ozuqa massasiga mutanosib ravishda taqsimlaydi.

Ozuqalarni saqlash joylaridan to'g'ridan - to'g'ri fermer xo'jaliklariga yetkazib berish xarajatlari ozuqa tannarxiga qo'shilmaydi, lekin chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari moddalari o'rtasida taqsimlanadi.

«Qayta ishlash uchun xom ashyo» moddasiga - ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning asosini tashkil etadigan yoki uni ishlab chiqarishda zarur tarkibiy qism bo'lgan xom ashyo xarajatlari kiradi:

- paxta xom-ashyosini qayta ishlash tannarxi;
- aralash ozuqa ishlab chiqarishda - don, don aralashmalari, o't pichan, sumka, ozuqa xamirturushlari, quruq sutsiz sut, go'sht va suyak unlari va baliq unlari, mineral xom ashyo, mikroto'lqinli moddalar va boshqa komponentlarning narxi;
- tegirmonda, don zavodida - don tannarxi;
- zig'ir va boshoqli ekinlarni birlamchi qayta ishlashda - somon, trestlar narxi;
- sabzavot, meva va kartoshkani qayta ishlash ishlab chiqarishda - sabzavot, meva va kartoshka, poliz, ziravorlar, konservantlar va boshqa mahsulotlarning narxi;
- vino ishlab chiqarishda - uzum, meva va rezavorlar, vino materiallari, sharbat materiallari, rektifikatsiyalangan spirt, shakar, vakuum suti, konyak spirtli ichimliklar, limon kislotasi va boshqalar narxi;

- so'yish punktida (qushxonada) - chorva mollari, parrandalar, hayvonlar, quyonlar, qorako'l qo'zilarining narxi;

- sut mahsulotlari ishlab chiqarishda - sut, sut mahsulotlari, shakar, vanilin va boshqa mahsulotlarning tannarxi.

«Asosiy vositalarni saqlash» moddasiga -to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishda ishlatiladigan asosiy vositalarni saqlash bilan bog'liq xarajatlar kiradi. Ushbu modda quyidagilarni o'z ichiga oladi, lekin ular bilan cheklanmaydi:

- asosiy vositalarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar uchun mehnat xarajatlari (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining texnologik jarayoni bilan shug'ullanadigan traktor haydovchilaridan tashqari);

- ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;

- yoqilg'i-moylash materiallarining narxi, shu jumladan qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga sarf qilingan yoqilg'i-moylash materiallari narxi, shu jumladan traktorlar va o'ziyurar transport vositalarini bir uchastkadan boshqasiga ko'chirish;

- belgilangan mablag'larning balans qiymatidan kelib chiqib, ma`lum bir ekin yoki hayvonot turiga to'g'ridan-to'g'ri tegishli bo'lgan asosiy vositalarni to'liq tiklash uchun amortizatsiya to'lovlari (amortizatsiya);

- barcha turdagi ta`mirlash va asosiy vositalarni saqlash xarajatlari.

Asosiy vositalarni ta`mirlash xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ta`mirlashga jalb qilingan ishchilarning ish haqi xarajatlari;

- asosiy vositalarni ta`mirlash bo'yicha ishlarni bajaradigan ishlab chiqarish bo'limlarida ishchilarning ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar;

- asosiy vositalarni ta`mirlashda sarflanadigan ehtiyot qismlar, ta`mirlash-qurilish va boshqa materiallarning qiymati, shu jumladan ta`mirdan keyin mashinalarni ta`mirlash va ishga tushirish uchun ishlatiladigan yoqilg'i-moylash materiallari narxi;

- texnik xizmat ko'rsatish punktlari, ularni tashkil etish traktorlari, mashinalari va uskunalarini ta`mirlash ustaxonalari, ta`mirlash-qurilish ustaxonalari, shuningdek uchinchi tomon tashkilotlari xizmatlarining narxi;

- plyonkali issiqxonalarni, issiqxonalarni ta`mirlash xarajatlari;

- traktorlar va qishloq xo'jaligi mashinalarining zanjirli (maxsus texnika) va rezina shinalarini ta`mirlash va almashtirish xarajatlari;

- plyonkali issiqxonalarni va issiqxonalarni ta`mirlash uchun ishlatilgan plyonkaning narxi, eskirgan plyonkani uning sotilishi mumkin bo'lgan narxdan olib tashlagan holda.

O'simlik yetishtirishda asosiy vositalarga traktorlar, qishloq xo'jaligi texnikasi va jihozlari, issiqxonalar, paxtani qabul qilish punktlari, don omborlari ishlab chiqarish binolari, to'g'ridan-to'g'ri ushbu sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan sabzavot-kartoshka-ildiz mevalari va mevalarni saqlash omborlari kiradi (agar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash mustaqil faoliyat turiga ajratilmagan bo'lsa)) va boshqa fermer xo'jaliklari va xo'jaliklararo meliorativ asosiy vositalar, meva beradigan yoshdagi ko'p yillik plantatsiyalar, inventar xarakterda bo'lmagan yerlarni meliyortiv holatini yaxshilash bo'yicha inventarizatsiyadan tashqari kapital xarajatlar.

O'simlik yetishtirishda ishlatiladigan asosiy vositalarni saqlash xarajatlari (shu jumladan ijara haqi) ba`zi bir ekinlarni ishlab chiqarish xarajatlari va tugallanmagan ishlab chiqarish turlari bo'yicha quyidagi tartibda hisoblab chiqiladi:

- yuqori ixtisoslashtirilgan maqsadlar uchun asosiy vositalar (paxta, g'alla, kartoshka va sabzavot yig'im-terim mashinalari va boshqalar) - to'g'ridan-to'g'ri tegishli ekinlarni ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha;

- traktorlar - ular tomonidan alohida ekinlar (ekinlar guruhi) bo'yicha bajarilgan mexanizatsiyalashgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda (shartli ma'lumotli gektarlarda);

- ishlov beradigan mashinalar - ishlov berish uchun ishlov berilgan maydonlarga mutanosib ravishda;

- urug `sepuvchilar - ekinlar ekilgan maydonga mutanosib ravishda;

- o'rim-yig'im uchun asosiy vositalar - yig'ib olingan maydonga mutanosib ravishda;

- o'g'itlarni tuproqqa sepadigan mashinalar - ekinlar uchun qo'llaniladigan o'g'itlarning fizik massasiga mutanosib ravishda;

- meliorativ asosiy vositalar - qaytarib olingan maydonlarga mutanosib ravishda;

- mahsulotni saqlash uchun binolar - tegishli ekinlarning ma`lum mahsulotlarini egallagan maydonlariga mutanosib ravishda.

Korxonaning meliorativ asosiy vositalarini saqlash xarajatlari, «Asosiy vositalarni saqlash» moddasi bo'yicha rejalashtirilgan va hisobga olingan, faqat sug'oriladigan va alohida quritilgan yerlarda yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga tegishli. Sug'oriladigan yerlar uchun bu xarajatlar, agar ularni to'g'ridan-to'g'ri ma`lum bir ekin bilan bog'lash mumkin bo'lmasa, tegishli ekinlar orasida har bir ekin (yoki ularning bir hil guruhi) egallagan sug'oriladigan yer maydonlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Lalmi yerlar uchun bu xarajatlar tegishli ekinlarga (ekinlar guruhlariga), yaylovlarga va pichanzorlarga ular egallagan maydonga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Chorvachilikda asosiy vositalarga chorvachilik uchun mo'ljallangan ishlab chiqarish binolari, ushbu sohada mahsulot ishlab chiqarishda bevosita foydalaniladigan ishchi mashinalar va uskunalar, ishchi chorva mollari va mahsuldor chorvachilikning asosiy podasi, ishlab chiqarish uskunalari kiradi.

Chorvachilikda foydalaniladigan asosiy vositalarni saqlash xarajatlari (shu jumladan ijara haqi) to'g'ridan-to'g'ri tegishli turlarga, hayvonlar guruhlariga to'g'ri keladi. Chorvachilik binolarida bir necha hayvonlar guruhi saqlanganda, bu xarajatlar ular orasidagi binolar maydoniga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Yordamchi va yordamchi (sanoat) tarmoqlarda asosiy vositalar tarkibiga sanoat binolari, ishlab chiqarish va tashish uskunalari, paxta va g'alla qabul qilish punktlari maxsus transportlari, ishlab chiqarish uskunalari va asboblari kiradi.

Yordamchi va yordamchi (sanoat) tarmoqlarda asosiy vositalarni saqlash xarajatlari mahsulot turlari bo'yicha ishlab chiqarish ishchilari uchun mehnat xarajatlari miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

«Ishlar va xizmatlar» moddasi - bo'yicha ular o'zlarining tashkilotlarining yordamchi tarmoqlari ishi va xizmatlarining xarajatlarini aks ettiradi, ular ishlab chiqarish ehtiyojlarini ta`minlaydi va ushbu tashkilotga uchinchi tomon tashkilotlari tomonidan taqdim etilgan ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar uchun to'lovlarni, shu jumladan sug'orish uchun suv yetkazib berish uchun to'lovlarni va suv xo'jaligi tashkilotlari tomonidan taqdim etiladigan boshqa xizmatlarni (xarajatlari boshqa moddalarga kiritilgan ishlar va xizmatlardan tashqari).

Qishloq xo'jaligi tashkilotining yordamchi tarmoqlariga quyidagilar kiradi: avtotransport yuklari, hayvonot transportida tashish, traktorlar, tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan transport ishlari, elektr, issiqlik, suv va gaz ta`minoti ishlab chiqarish va xizmatlar, sovutish moslamalari, mexanik ta`mirlash ustaxonalari (agar ular yordamchilarga ajratilmagan bo'lsa) qishloq xo'jaligi tashkiloti balansidagi sanoat tashkilotlari).

Yordamchi ishlab chiqarish sifatida elektr energiyasi, issiqlik, suv va gaz ta`minoti xizmatlari uchun ushbu bandga tegishli xarajatlar, mos ravishda, tashqaridan yetkazib beriladigan elektr, issiqlik energiyasi, suv, gaz xarajatlari, shuningdek elektr stantsiyalaridan olingan elektr va issiqlik energiyasining narxi hisobga olingan holda belgilanadi. ushbu qishloq xo'jaligi tashkiloti balansida bo'lgan yordamchi sanoat ishlab chiqarishiga ajratilgan.

Sug'orish uchun suv yetkazib berish uchun to'lov belgilangan tartibda tasdiqlangan tariflar va o'stiriladigan ekinlar va yerlarning alohida turlari uchun suv iste`mol qilish hajmi hamda boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlari asosida hisoblanadi.

Uchinchi shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan agrokimyoviy parvarishlash va o'g'itlash xizmatlarining narxi pestitsidlar va o'g'itlar narxini o'z ichiga olmaydi.

Ushbu band shuningdek, ular tomonidan amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi, mexanizatsiyalashgan ishlar, transport va texnik xizmat ko'rsatish uchun uchinchi tomon tashkilotlari xizmatlari uchun to'lovlarni to'lash xarajatlarini aks ettiradi.

Ushbu moddada qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha yordamchi (sanoat) tarmoqlarda pishirish, qovurish, isitish, quritish va boshqalar uchun yoqilg'i va bug `xarajatlari, texnologik maqsadlar uchun suv sarfi (xom ashyoni yuvish va qopqoqni yopish, sirop va sho'r suv tayyorlash), shuningdek, texnologik ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq ehtiyojlar uchun (bochkalarni qopqog'ni yopish, idishni yuvish). Xuddi shu narsa mahsulotni muzlatish, sovutish va saqlash uchun muzlatgichlarning xarajatlarini aks ettiradi. Sovutgichda yoki sovutish idishida qayta ishlash uchun mo'ljallangan go'sht, sabzavot, meva va boshqa mahsulotlarni saqlash xarajatlari ishlab chiqarishda sarflangan tegishli xom ashyoning narxiga qarab hisoblab chiqiladi.

«Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish» moddasiga binoan umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (jamoalar, fermer xo'jaliklari, sexlar va tashkilotning boshqa bo'linmalarida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlari) va umumiy operatsion xarajatlar aks ettiriladi.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (brigada, ferma va do'kon) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ma`muriy xarajatlar, bo'linmalardagi ma`muriy apparat xodimlarining ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar,
- amortizatsiya to'lovlari (amortizatsiya);
- umumiy sanoat maqsadlari uchun asosiy vositalarni saqlash va ta`mirlash xarajatlari;
- mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralari bo'yicha xarajatlar;
- arzon va tez eskiradigan buyumlarning eskirishi;
- ish uchun transport xizmatlari xarajatlari (ishchilarni bevosita ish joyiga yetkazib berish);
- tashkilotning tegishli tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlar.

Ko'chat materiallari sifatida pitomniklarda o'stirilgan yosh hayvonlar va semiradigan hayvonlar, parrandalar, quyonlar, mo'ynali hayvonlar, asalarichilar oilalari, tajriba hayvonlar, xizmat itlari, ko'p yillik ekishlarning narxi qoplanmaydi.

O'simlikchilik, chorvachilik va boshqa sohalarda umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini rejalashtirish va hisobga olish alohida amalga oshiriladi.

Ushbu xarajatlar faqat ma`lum bir jamoada (fermer xo'jaligida), ustaxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlarning narxiga (shu jumladan tashkilotning boshqa bo'limlari uchun bajarilgan ishlarning, xizmatlarning narxiga) qo'shiladi. Ushbu xarajatlar rejalashtirish, xarajatlarni hisobga olish va xarajatlarni hisobga olish ob`ektlari o'rtasida xarajatlarning umumiy miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi (ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlari bundan mustasno), tegishli tarmoqlardagi urug'lar, ozuqa, xom ashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlar xarajatlari bundan mustasno.

Umumiy operatsion xarajatlarga - tashkilot uchun umuman ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar kiradi:

- maosh xarajatlari, ma`muriy va boshqaruv xodimlarining ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar;

- xizmat safari va xizmat safari xarajatlari;

- ofis, bosmaxona, pochta va telegraf xarajatlari;

- umumiy biznes maqsadlari uchun asosiy vositalarni ta`mirlash xarajatlari va amortizatsiya to'lovlari (amortizatsiya);

- yong'indan himoya qilish tadbirlari uchun xarajatlar;

- mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralari xarajatlari (to'siqlar, signallarni o'rnatish, shamollatish va boshqalar);

- ishlab chiqarish funktsiyalarini bajaradigan tashkilot xodimlari uchun transport xizmatlari xarajatlari;

- qayta tashkil etish, ishchilar soni va xodimlar sonining qisqarishi munosabati bilan korxonadan bo'shatilgan xodimlarga to'lovlar;

- boshqa tashkilotlarda ishlagan xodimlarga ma`lum bir muddat (qonun hujjatlariga muvofiq) saqlanib ish haqi to'lanadigan ish haqi oldingi ish joyida, shuningdek vaqtincha almashtirish paytida rasmiy ish haqi miqdorining farqi;

- kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimidagi ishdan tanaffus bilan tashkilot rahbarlari va mutaxassislariga o'qitish paytida ish haqi;

- umumiy ishbilarmonlik xarakteridagi boshqa xarajatlar (ishchilarni uyushgan ravishda jalb qilish xarajatlari);

13.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o'sishi sabablari va pasaytirish omillari

Qishloq xo'jaligida tannarxni hisoblab chiqish bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchidan, dehqonchilikda ishlab chiqishning yillik sikli, shuningdek, ishlab chiqarish va ish davri orasidagi farqlar tannarxni faqat xo'jalik yili tugagandan keyingina hisoblab chiqish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'simlikchilik mahsulotlarininig salmoqli qismi o'z xo'jaligida ozuqa sifatida ishlatiladi, shuning uchun awal o'simlikchilik mahsulotlarining tannarxi aniqlanadi, undan keyingina chorvachilikniki.

Ikkinchidan, ko'pgina qishloq xo'jaligi ekinlari va hayvonlardan birdaniga bir necha turdagi mahsulot olinadi va xarajatlami ular orasida taqsimlash zarurati kelib chiqadi.

Uchinchidan, tug'allanmagan ishlab chiqarish hajmini faqat yil oxirida (1 yanvar holati bo'yicha) aniqlash mumkin.

To'rtinchidan, alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yakunlanish joyi umuman farqlanadi. Tannarxni hisoblab chiqishda xarajatlarning umumiy miqdori mos keluvchi ekinlar va hayvonlardan olinadigan mahsulotlar bo'yicha taqsimlanadi. Shu bilan quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- xarajatlarni mahsulotlarning mos keluvchi turiga to'g'ridan-to'g'ri kiritish;
- xarajatlarni alohida qishloq xo'jalik ekinlari, hayvonlariningmahsulotlari o'rtasida mahsulot olingan lar uchun umumiy bo'lgan belgilardan biri bo'yicha proportsional ravishda (masalan, ulardagi mavjud toia qimmatga ega don, ozuqa moddasi va boshqalar);
- maxsus yo'l bilan olingan mahsulotning alohida turiga qilingan xarajatni baholash va ularni ma`lum nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalash (masalan, ozuqa kunida alohida turdagi hayvonni parvarishlash, ma`lum texnologik guruhdagi chorva mollarini parvarishlashning umumiy summadan foiz sifatidagi xarajatlari va boshqalar);
- rejali tartibda belgilanadigan, iqtisodiy asoslangan koeffitsientlarni qo'llash yordamida xarajatlarni taqsimlash; bunda mahsulotlardan birining turiga 1 boshqa turlariga asosiy turdagi koeffitsient orqali xarajatlar qabul qilinadi:
- pul shaklida ifodalanuvchi xarajatlarning umumiy miqdoridan yondosh mahsulotlarga qilingan xarajatlarni istisno etish; yondosh mahsulotlarni pulda baholash normativ (hisob-kitobli) yoki haqiqiy xarajatdan kelib chiqib amalga oshiriladi;
- xarajatlarni mahsulot qiymatining realizatsiya bahosiga proportsional ravishda taqsimlash.

O'simlikchilikda tannarxni hisoblab chiqish ob`yekti-har bir qishloq xo'jalik ekinidan olinadigan asosiy va yondosh qo'shimcha mahsulotlarning har xil turi paxta, g'o'za poyasi, don, don chiqindilari, somon, yog'li ekinlar urug'i, kartoshka, so'talar, (karam) piyozlar, mevalar va boshqalar. Bundan tashqari, bu yil keyingi yilgi hosil uchun

qilingan va tugallanmagan ishlab chiqarishga kiruvchi, kelgusi davr xarajatlariga kiruvchi qishloq xo'jalik ishlarining tannarxi ham aniqlanadi. Chorvachilikda tannarxni hisoblab chiqish ob`yektlari - sut, nasil olish, tirik vaznning oshishi, jun, tuxum, asal va boshqalar. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha sanoat ishlab chiqarishlarida tannarxni hisoblab chiqish-aralash ozuqalar, ozuqa aralashmalari, qo'shimchalar (ozuqaga) donador, briketlar, un, yorma, konservalar, sharbatlar, o'simlik yog'i, sut mahsulotlari va boshqalar. Yordamchi ishlab chiqarishdagi tannarxni hisoblab chiqish ob`yekti quyidagilar: yuk tashishda tonna-kilometr, maxsus mashinalarning ishida mashina-kun, ishning etalon gektari, issiqlik energiyasi birligi, suvning kub metri, ta`mirlash ustaxonasida tayyorlanadigan buyumlar va o'sha yerda bajariladigan ishlar. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisoblab chiqish quyidagi izchillikda bajariladi:

- asosiy vositalarni saqlash bo'yicha xarajatlar rejalashtirish va xarajatlarni hisobga olish ob`yektlariga taqsimlanadi;
- asosiy ishlab chiaqrishga xizmat ko'rsatuvchi yordamchi va qo'shimcha sanoat ishlab chiqarish mahsulotlari (ishi xizmati) tannarxi hisoblab chiqiladi;
- yerga ishlov berish va uni quritish bo'yicha xarajatlar taqsimlanib, o'simliklarni changlatish bo'yicha asalarichilikning xizmati hisobdan chiqariladi;
- brigada (fermerlik) tarmoqqa oid (sexga oid) va umumxo'jalik sarflar taqsimlanadi;
- rejalashtirish va hisob ob`yektlari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori aniqlanadi;
- o'simlikchilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;
- ozuqa sexlarini saqlash bo'yicha qilinadigan sarflar taqsimlanadi;
- chorvachilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;
- har bosh (qoramol)ning tirik vazni tannarxi aniqlanadi;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog'liq qo'shimcha (sanoat) ishlab chiqarish mahsulotlarining tannarxi hisoblab chiqiladi;
- realizatsiyaga ishlab chiqarish xarajatlari tannarxini qo'shish yo'li bilan o'simlikchilik, chorvachilik va sanoat ishlab chiqarishi Tovar mahsulotlarining to'liq tannarxi hisoblab chiqiladi. Va nihoyat, hisoblangan xarajatlarni, mahsulotlarning birlashtirilgan turiga

taqsimlanadi va uning o'simlikchilikdagi, keyin chorvachilikdagi birligining tannarxi aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida bir vaqtning o'zida bir necha tor mahsulot olinadi: asosiy qo'shilgan va qo'shimcha. Asosiy mahsulot olish uchun ishlab chiqarish tashkil etilgani (masalan, don ishlab chiqarishda-don, sutchilikda-sut va boshqalar). Qo'shilgan mahsulot - bitta qishloq xo'jaligi ekinidan yoki bir turdagi hayvondan olinadigan ikki yoki undan ortiq turdagi mahsulot. Masalan, qoramolchilikda sut va nasi, qo'ychilikda jun va nasi olish, parrandachilikda tuxum, go'sht va boshqalar. Qo'shimcha mahsulot – bir vaqt birligida asosiy mahsulotdan olinadigan, lekin ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladigan mahsulotdir (somon, pohol, poya, go'ng va boshqalar). Qishloq xo'jalik korxonasida hamma turdagi mahsulotlar tannarxini hisoblab chiqiladi: asosiy qo'shilgan va qo'shimcha. Mahsulot tannarxini hisoblash 0 'simlikchilik va chorvachilik ekinlari tarmoqlari bo'yicha yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni taqsimlashdan boshlanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlari tannarxini kalkulyatsiyalash ishlab chiqarish jarayoni tugagach, hamma xarajatlar va ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy hajmi aniqlangach bajariladi: xarajatlarning hamma turini qo'shish bilan bevosita va bilvosita chorvachilik va o'simlikchilikda ishlab chiqilgan har bir tur mahsulotga
qilingan umumiy xarajatlar miqdori aniqlanadi. Keyin asosiy, qo'shilgan va qo'shimcha mahsulotlar soni aniqlanadi, shundan keyin xarajatlarning umumiy miqdori ana shu turdagi mahsulotlarga taqsimlanadi. Qo'shimcha mahsulotlar tannarxi uning xo'jalik ehtiyoji uchun ishlatiladigan qismi bo'yicha hisoblanadi, holos.

Donli ekinlarni yetishtirish va yig'ib olishga qilingan umumiy xarajatlar donni tozalash va quritish xarajatlarini ham qo'shiladi va don, don chiqindilari va somon tannarxiga kiritiladi. Xarajatlarning umumiy miqdorini (somonning qiymatini hisobga olmasdan) don va don chiqindilariga proportsional holda, ulardagi to'liq qiymatli don ulushini hisobga olib taqsimlanadi. Somonning tannarxi unga qilingan normativ bo'yicha xarajatlardan kelib chiqqan (yig'ib olish, presslash, transportda tashish va g'aramlashga ketgan chiqimlar asosida) aniqlanadi.

1 tonnadan va don chiqindilarining tannarxi har bir turdagi mahsulotga qilingan xarajatlarni, donning mos keluvchi va

tozalangandan va quritilgandan keyingi don chiqindilarining natural massasiga bo'lish bilan hisoblab chiqiladi. Misol keltiramiz. Faraz qilaylik, xo'jalik yiU uchun 1800 tonna (ishlov berilgandan keyingi og'irlikda) kuzgi bug'doy doni, 200 tonna foydalaniladigan don chiqindilari va 3000 tonna somon olindi. Chiqindilar ichida, laboratoriya ma'lumotlariga ko'ra 50% don bor. Kuzgi bug'doyga qilingan umumiy xarajatlar 1700 ming so'm. Shu jumladan, somonni yig'ib olish, transportda tashish va g'aramlashga 100 ming so'm sarflangan.

1 tonna don, don chiqindilari va somonning tannarxini hisoblash quyidagi tarzda bajariladi. 1. Somonning tannarxi hisoblab chiqiladi:

100 ming so'm.: 30001 = 33,3 so'm/t

2. Foydalaniladigan don chiqindilari to'la qiymatga ega donga aylantiriladi:

(2001 50%): 100%= l00t.

3. Don chiqindilari hisobga olingan holda donning umumiy miqdori aniqlanadi:

1800t + 100t = 1900t

4. 1 tonna donning tannarxi hisoblanadi:

(1700 ming so'm. - 100 ming so'm.): 1900 = 842 so'm.

5.1 tonna don chiqindisining tannarxi hisoblab chiqiladi:

(842 so'm. • 50 %) : 100 % = 421 so'm.

Chorvachilikda ham mahsulot tannarxi ana shunday usulda hisoblab chiqiladi. Go'ngga qilingan xarajatlar normativ (hisob-kitobli) xarajatlardagi uni yig'ish va to'shama qiymatidan kelib chiqib, aniqlanadi. 1 tonna go'ng tannarxi xarajatlaming umumiy miqdorini uning natural massasiga bo'lish bilan aniqlanadi.

Sutchilik, qoramolchilikda sut va nasil tannarxiga sog'in sigirlar va mahsuldor buqalarni parvarishlashga (o'g'itga xarajatlardan tashqari) qilingan xarajatlar kiritiladi. Xarajatlaming umumiy miqdoridan go'ngning qiymati chiqarib tashlangach qolgan xarajatlar ozuqalarga almashtirilgan energiya sarfiga mos holda taqsimlanadi: sutga 90 % nasil (buzoq)ga 10%.

Chorvachilikda 1 t tirik vaznning tannarxi hisoblab chiqiladi. Ma`lum turdagi chorva moli (parrandalar)ga mos guruh bo'yicha uni ushbu guruhga kiruvchi tirik vaznning ortishini ushbu o'sishning og'irligiga bo'lish bilan xususiy sifatida hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tannarxning roli va ahamiyati keskin ortadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai nazardan uning pasayishi quyidagilarga imkon beradi:

- korxona ixtiyorida qoladigan oddiygina emas, kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishga imkon beruvchi foyda (daromad) jami ko'paytirish;
- ishchilarni moddiy rag'batlantirishni yaxshilash va ijtimoiy muammolarni hal etish;
- korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash;
- o'z mahsulotlarining narxini pasaytirish, shu bilan uning raqobatbardoshligini oshirish va realizatsiya hajmini ko'paytirish;
- aksionyerlik jamiyatlarida dividendlar bo'yicha to'lovlarni ko'paytirish va ularning stavkasini oshirish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi bevosita korxonaga bog'liq bo'lgan (ichki) va bog'liq bo'lmagan qator omillarga bog'liq. Tashqi omillar-inqiroz, xom-ashyo, yoqilg'i va boshqalaming tarifi va narxi oshishi kabilardan iborat. Ichki omillar esa korxonaning moddiy mehnat va (material) pul mablag'lari resurslaridan to'liqroq va tejamkorlik bilan foydalinishdir (ilg'or texnika va texnologiyani joriy etish, mehnatni optimal tashkil etish va boshqarish va boshqalar).

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxining barqaror o'sishi kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablari turli xil ishlab chiqarish vositalari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i moylash materiallari xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlar, xizmatlarining bahosi ortib borishi, ishlab chiqarish resurslaridan yyetarlicha samarali foydalanilmayotganidir.

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi pasaytirishning muhim omili, yerdan foydalanish samaradorligining o'sishi, ekinlaming hosildorligi va hayvonlaming mahsuldorligidir. Zamonaviy texnikadan foydalanish va dehqonchilikning taraqqiy etgan tizimini joriy etish, organik va mineral o'g'itlardan to'g'ri foydalanish, zararkunandalar va o'simliklaming kasalliklariga qarshi kurashish vositalari o'simliklaming va hayvonlarning sermahsul nav va zotlarini keng qo'llash 1 ga ekin yerga va 1 bosh qoramolga moddiy pul mablag'lari xarajatlarini oshiradi, ammo bir vaqtning o'zida ularning mahsulot birlgidagi hisobini qisqartiradi. Shuning uchun ekinlar hosildorligi va hayvonlar mahsuldorligi qancha yuqori boisa, o'simlikchilik va chorvachilikdagi mahsulotlar tannarxi shuncha past bo'ladi (13.1-jadval).

13.1-jadval. Qishloq xo'jaligi korxonada asosiy turdagi mahsulot tannarxining strukturasi (hamma xarajatlar-100%)

Xarajat moddalari G'alla	G'alla (don)%	Paxta %	Sut %	Yirik shoxli qoramolchilik vazninmg ortishi %
Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to'lash	20.4	24.4	15.0	11.9
Urug'lik va ekish materiallari	5.2	4.9	-	-
Mineral va organik o'g'itlar	7.9	8.1	-	-
O'simlik va hayvonlami himoyalash vositalari	0.4	0.5	0.9	1.1
Ozuqa	-	-	40.6	58.8
Asosiy vositalami saqlash Shundan: Neft mahsulotlari	40.3	31.9	5.8	7.2
Amortizatsiya	4.2	4.7	6.5	5.6
Ta'mirlash	1.9	2.8	1.7	1.0
Ishlar va xizmatlar	5.3	7.7	19.1	12.4
Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish	8.9	11.4	8.3	1.9
Boshqalar	5.5	3.6	2.1	0.1

Chorvachilikda chorva mollarining mahsuldorligi pasayganda mahsulot birligiga ozuqa sarfi ortadi. Agar yil davomida sigirlardan 1800 kg sut sog'ib olinganda 1 t sut ishlab chiqarish uchun 3000 kg sut sog'ib olishga qaraganda 35 % ko'p ozuqa sarflanadi, ya'ni ozuqalaming salmoqli qismi hayvonlaming hayot faoliyatini qo'llab turishga sarflanadi. Mahsuldorlik ortganda, mahsulot birligiga ozuqa sarfi kamayadi. Masalan, bir bosh sigirdan yil davomida 3000 kg sut sog'ib olinganda ozuqalaming umurrtiy sarfida qo'llab turuvehi ozuqa 48 % 1800 kg sog'ib olinganda esa 60 % bo'ladi. Qoramol go'sht uchun boqilganda agar, sutkalik tirik vaznining ortishi 500 g. bo'lsa, 1 kg tirik vaznining ortishi uchun 4,6 ozuqa birligi, sutkalik tirik vazni 400 g. oshganda esa -5,3 ozuqa birligi sarflanadi.

Hayvonlar mahsuldorligining oshishiga proteinga, aminokislotalarga, mikroelementlar va vitaminlarga balanslashtirilgan to'laqonli ozuqalar to'g'ri va yaxshi parvarishlash va boqish, bo'rdoqiga va yaylovda boqishning jadal usullarini joriy etish, naslchilik ishlarini mukammallashtirish kabilar bevosita ta`sir qiladi.

Chorvachilik mahsulotlari tannarxini kamaytirishda to'laqonli ozuqalar alohida o'rin tutadi. Ozuqalarda u yoki bu elementning yyetishmasligi mahsulot birligigaqo'shimcha sarf qilinishiga olib keladi. To'laqonli boqishda 1 kg sut ishlab chiqarish uchun 1-1,2 ozuqa birligi, virik shoxli qoramollaming tirik vazni 1 kg ga. ortishi uchun kamida 5-6 ozuqa birligi sarflanadi. Hayvonlaming yoshini, fiziologik holatini yil faslini, o'stirish va boqish davrini hisobga olib, ratsionlar to'g'ri tuzilsa, ozuqalar sezilarli tejaladi.

Tannarxni pasaytirishning asosiy yo'llaridan biri-mehnat unumdorligini oshirishdir. Buning hisobiga qishloq xo'jaligidan olinadigan har qanday mahsulotning ko'payib, o'sishiga erishiladi. Mehnat unumdorligi va tannarx orasida chambarchas bog'liqlik mavjud. Mehnat unumdorligining oshirilishi tannarxning pasayishi uchun salmoqli ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, mehnat unumdorligining o'sish sur`ati ish haqining o'sish sur`atidan oldinga o'tib ketmog'i muhim, Qishloq xo'jaligi mehnat resurslaridan yaxshiroq foydalanish, kompleks mexanizatsiyani, mashinalar tizimini ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini joriy etish zarur. Boshqa tomondan mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va sifatini yaxshilash uchun ishchilaming moddiy va ma`naviy manfaatdorligini yaratish talab etiladi.

Mahsulot tannarxini pasaytirishning ya`na bitta yo'li-moddiy xarajatlami iqtisod qilish: urug'lik (yuqori sifatli urug'lami ekish); ozuqa (ulaming narxini arzonlashtirish, oqilona foydalanish, saqlash va transportga yuklab tushirishdagi yo'qotishlami bartaraf etish hisobiga); transport sarflarini yoqilg'i-moylash xarajatlarini ehtiyot qismlar va boshqalarga sarflami qisqartirish.

Qishloq xo'jalik ekinlariga ishlov berishda resurslarni tejovchi texnologyalardan foydalanib, moddiy resurslar sarfini qisqartirish mumkin. Bunday texnologiyalarni joriy etish moddiy xarajatlarni 30-40 % ga, ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini 15-20 % ga pasaytirish imkonini beradi.

Mahsulotlar tannarxining pasayishiga ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni yaxshilash ham katta ta`sir ko'rsatadi, chunki xarajatlaming sezilarli ulushi, amortizatsiya chegirmalariga to'g'ri keladi. Xo'jalik ishlab chiqarish vositalari bilan qanchalik yaxshi

ta`minlangan bo'lsa, ulardan shunchalik yaxshi foydalaniladi, mahsulot esa ko'proq chiqariladi.

Asosiy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni, ularning strukturasini mukammallashtirish ortiqcha vositalami ishlab chiqarishdan olib tashlash yo'li bilan yaxshilash mumkin. Iqtisodiy ishlab chiqarish bino (inshooti)ni qurish, ularning umumiy hajmidagi asosiy vositalarning faol qismining ulushini ko'paytirish; mashina va uskunalardan yaxshiroq foydalanish, bitta traktor, kombayn, avtomobil hisobiga ishlab chiqarishni (kunduzgi smenadagi, mavsumdagi) oshirish; davr strukturasini yaxshilash; ishlab chiqarish fondlarining xarajatlarini qoplashni tezlashtirish.

Tannarx strukturasida umumishlab chiqarish va umumxo'jalik xarajatlari ham sezilarli ulushni tashkil qiladi. Ma`muriy – boshqaruv apparatidagi ortiqcha shtatlami bartaraf etish, korxonaning tashkihy - xo'jalik strukturasini mukammallashtirish yo'llari bilan ulami pasaytirish zarur. Qishloq xo'jaligi uchun xarakterli bo'lgan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishda hosilni yig'ib olish, saqlash va qayta ishlashdagi yo'qotishlarni bartaraf etish; xo'jalikda tez buziladigan va transportda tashishga qulayligi ham mahsulotlarni qayta ishlashni tashkil etish; eng kam mehnat va mablag' sarflagan holda mahsulot ishlab chiqarishni maksimal darajada ko'paytirish maqsadida ilmiy asoslangan ixtisoslatirish; mahsulotlarni o'z vaqtida realizatsiya qilish va har qanday noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish.

Tannarxni kamaytirish (pasaytirish)ning ko'rib chiqilgan yo'llari tarmoqlarda va qishloq xo'jaligi korxonasida ehtimol tutilgan choralarning hamma kompleksini batafsil yoritmaydi. Ular faqat ishning umumiy yo'nalishi, haqida tasawur beradi va korxonalarda ishlab chiqarishning tabiiy va iqtisodiy o'ziga xosliklami hisobga olib, ishlab chiqiladigan aniq dasturlarga asos bo'lmog'i kerak. Shu bilan birga, qo'shimcha moddiy xarajatlarni qoplash va mahsulot tannarxi pasayishi oqibatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi oshishi uchun xo'jalikni ishlab chiqarishning mukammalroq vositalari bilan ta'minlash zarur.

Ma'lumki, O'zbekistonda amalga oshirilayogan islohotlar tufayli qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 99 foizidan ortig'i fermer va dexkon xo'jaliklari hamda tomorqa yer maydonlarida yetishtirilishiga erishildi.

Ayni vaqtda amalga oshirilgan ishlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki,

ushbu sohada erishilgan yutuqlar bilan birga o'z echimini kutib turgan qator muammo va kamchiliklar ham to'planib qolgan.

Xususan, fermer xo'jaliklarining qayta ishlash, saqlash, tayyor mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko'rsatish kabi ko'p tarmoqli faoliyatini yo'lga qo'yishda, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarini moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatishda, sohada bozor mexanizmlarini shakllantirishda ham muammolar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni ana shunday muammolarni hal kilish va 2017-2021 yillarda O'zbekistan Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yunalishi buyicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijro etish maqsadida qabul qilindi.

Qayd etish joizki, fermer xo'jaliklarida mehnat munosabatlarini tashkil etish holati bugungi kun talablariga javob bermaydi, ularning faoliyatida yangi agro texnologiyalardan foydalanishda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Shu munosabat bilan, hukumat tomonidan qishloq xo'jaligi samaradorligi va rentabelligini oshirishda, ayniqsa paxta yig'im-terimini mexanizatsiyalashtirishda bozor infratuzilmalarini, innovatsiyalarni, fan yutuqlari hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek sohada mehnat munosabatlarini yanada takomillashtirish buyicha 2019 yil 23 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategisi qabul qilindi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx tahlilini to'g'ri tashkil etish muhim va dolzarb masala hisoblanadi.

Tahlil qilish mahsulot tannarxining bir necha yilgi o'sishi yoki pasayishini va asosiy mahsulot turlarining tannarxini pasaytirish rejasini bajarishga doir ko'rsatkichlarini tekshirishdan boshlanadi. So'ngra mahsulot tannarxining pasayishi yoki oshishiga ta`sir ko'rsatuvchi omillar o'rganiladi. Bunda tannarx mahsulotlar turi buyicha avvalo dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlari tannarxi tahlil qilinadi.

Dehqonchilik mahsulotlarini tannarxini o'zgarishiga ikkita muhim omil

ta`sir ko'rsatadi: ya`ni, bir gektar yerga sarflanadigan xarajatlar miqdorining o'zgarishi hamda bir gektardan olinadigan hosildorlikning o'zgarishi.

Shu bilan birgalikda boshqa ta`sir qiluvchi omillarni ham hisobga olish mfqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan: o'simlikchilikda ob-havo sharoiti, qurg'oqchilik, yog'ingarchilikning ko'p bo'lishi, turli tabiiy ofatlar ta`siri, agrotexnik tadbirlarga rioya qilinmasligi ta`sirini ham xisobga olish kerak.

Tovar balansi ko'rsatkichlari, ya`ni yil boshidagi mahsulot qoldig'i, mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tayyor mahsulotni yil oxiridagi qoldig'i mahsulot sotish hajmiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillar hisoblanadi. Buni quyidagi formula bo'yicha hisoblab aniqlash mumkin:

$$Z_1+S = P + Z_2, \text{ bundan } S = (Z_1+M)- Z_2$$

Bu yerda Z_1 -yil boshidagi tayyor mahsulot zahiralari;

M -chiqarilgan mahsulot hajmi;

Z_2 -yil oxiridagi tayyor mahsulot zahiralari;

S -sotish summasi

Ushbu formula fermer xo'jaliklari faoliyatiga ham to'la mos keladi va unda o'tgan yilgi joriy yil uchun qilingan xarajatlar, joriy yil xarajatlari va joriy yilda kelgusi yilda qilingan xarajatlar buyicha tahlil qilish mumkin (13.4-rasm).

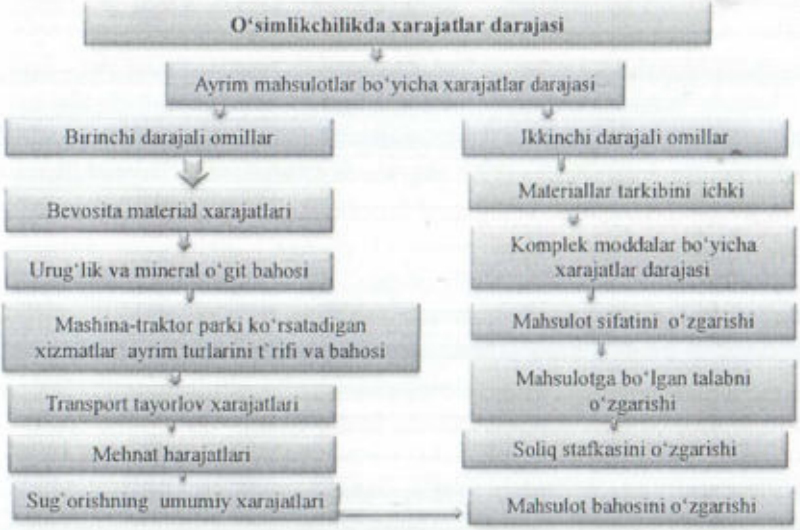

13.4- rasm. Fermer xo'jaliklarida xarajatlar darajasiga ta'sir qiluvchi omillar tizimi

Hozirgi sharoitida fermer xo'jaliklarini mahsuloti tannarxini tarkibi va uning elementlarini tahlil qilish muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan mahsulot tannarxini aniqlashga doir umumiy talablar "Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risida" Nizom belgilangan. Ushbu talablar fermer xo'jaliklari faoliyatida mahsulot tannarxini aniqlashda ham qo'llaniladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarx darajasiga ta`sir qiluvchi asosiy omillar:

- ✓ xom ashyo va materiallarni qayta ishlashning mehnat sigimini kamaytirish
- ✓ uskunalardan foydalanish koeffitsientini oshirish
- ✓ ish vaqtining samarasiz yo'qotishlarini kamaytirish
- ✓ mahsulotlarning mehnat zichligini kamaytirish
- ✓ sotilmagan mahsulotlar qoldiqlarini kamaytirish
- ✓ materiallar va xom ashyo sarfini kamaytirish

Bundan tashqari, amalga oshirilgan chora-tadbirlar asosiy foyda keltiruvchi omil bo'lgan ishlab chiqarish tannarxi hajmiga foydali ta`sir ko'rsatishi mumkin. Mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy yo'nalishi bu mehnat unumdorligining o'sishi. Ish haqi o'sishi bilan taqqoslaganda mehnat unumdorligining keskin o'sishi bevosita ishlab chiqarish xarajatlari darajasini pasaytiradi.

Tadbirlarning ayrim ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga bevosita ta`siri bilan bir qatorda, mehnat unumdorligiga va shunga muvofiq ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlariga ta`sir ko'rsatiladi. Samaradorlikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida o'zgarishi mumkin bo'lgan mehnat unumdorligi o'sish omillarini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish
- mavjud uskunalarni modernizatsiya qilish,
- mahsulot sifatini yaxshilash;
- materiallar, yoqilg'i va energiyadan foydalanishni yaxshilash;
- xom ashyo va materiallarning yanada samarali turlarini joriy etish.

2. Ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishni takomillashtirish
- ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish;
- agrologistika va xizmat ko'rsatish maydonlarining ko'payishi;
- ishlab chiqarish ixtisoslashuvining o'zgarishi;

- ish vaqti yo'qotishlarini kamaytirish;
- nuqsonli zararlarni kamaytirish;
- ishlab chiqarish malaka talablariga javob bermaydigan ishchilar sonining qisqarishi;
- mavsumiy tarmoqlarda ish davrining o'zgarishi yoki mahsulot ishlab chiqarish va sotishdagi mavsumiy tebranishlarni yumshatish.

3. Ishlab chiqarish hajmi va tuzilishining o'zgarishi
- ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi;
- ayrim turdagi mahsulotlar ulushining o'zgarishi.

Ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish orqali materiallarning narxini pasaytirish, standartlashtirilgan aylanma mablag'lar hajmini kamaytirishdan tashqari, mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi.

Joriy xarajatlarga moddiy xarajatlar, ish haqi xarajatlari va byudjetdan tashqari mablag'larga ajratmalar, amortizatsiya ajratmalari va boshqa xarajatlar kiritilganligi sababli ularning darajasi alohida hisoblanishi mumkin va bu holda har bir xarajat elementi bo'yicha tahlil o'tkaziladi.

Operatsion xarajatlar darajasini pasaytirishga eng muhim ta`sir ish haqining pasayishi va mahsulot materiallarining sarflanishidir. Albatta, ish haqi intensivligini pasaytirish haqida gapirganda, biz ish haqining mutlaq hajmini kamaytirish haqida gapirmaymiz. Bunga erishishning yagona haqiqiy usuli - ish haqi o'sishiga nisbatan mahsuldorlikning o'sishiga ustuvor ahamiyat berish. Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari keyingi mavzuda batafsil muhokama qilinadi.

Moddiy iste`molning pasayishi mahsulot birligiga sarflanadigan materiallarning sarflanishiga bevosita ta`sir ko'rsatadigan chora-tadbirlar orqali ham, ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Qoida tariqasida, bu materiallarning o'ziga xos iste`molining pasayishiga olib keladi.

Amortizatsiya ajratmalarining darajasi o'sishga intiladi, ya`ni joriy xarajatlardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini yomonlashtiradi. Ammo bu jarayon muqarrar, chunki bir qator ob`ektiv omillar va ushbu ko'rsatkich darajasi asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi bo'yicha baholanmaydi.

Xulosa o'rnida, qishloq xo'jaligi korxonasining samarali faoliyat yuritishining muhim sharti mahsulot tannarxining doimiy ravishda

pasayishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida moddiy va pul xarajatlarini kamaytirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat (12.4-rasm).

Xarajatlarning o'zgarishi sabablarini chuqurroq o'rganish uchun mahsulotlarning ayrim turlari bo'yicha hisobot xarajatlari tahlili o'tkaziladi va ular rejalashtirilgan daraja va umuman o'tgan bir necha yillar uchun va xarajatlarning alohida moddalari bo'yicha ma'lumotlar bilan taqqoslanadi.

Xarajatlarning har bir moddasi bo'yicha xarajatlarni kamaytirish zaxiralari ish haqi, xom ashyo, materiallar, energiya, xom ashyo va boshqa xarajatlarni tejashga yordam beradigan aniq innovatsion choralar orqali belgilanadi. Shu o'rinda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi (13.5-rasm).

Bugungi kunda yangi O'zbekiston siyosatida agrar tarmoqqa innovatsiyalarni keng tatbiq qilish, zaminimizda yetishtirilayotgan xom ashyoni o'zimizda qayta ishlashni chuqurlashtirish bugungi zamon talabi hisoblanadi. Zero, qishloq xo'jaligi qanchalik sanoatlashsa, davlatning iqtisodiy va eksport salohiyati shunchalik ortadi, aholi turmush farovonligi yuksaladi. Shu bois O'zbekistonda keyingi paytlarda ilg'or texnologiyalarga asoslangan infratuzilmani yaratish, qishloq xo'jaligida klaster usulini joriy etishga jiddiy e`tibor qaratilmoqda. Shuningdek qishloq xo'jaligida kooperatsiya munosabatlarini joriy etish va uni takomillashtirish yuzasidan islohotlar izchil amalga oshirib kelinmoqda. Ana shunday innovatsion loyihalar birinchi navbatda mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlashga shu jumladan mahsulot tannarxini pasaytirishga, sifatini oshirishga hamda foydani va manfaatdorlikni keskin oshirishga xizmat qiladi.

Qishloq xo'jalik mahsulot tannarxini pasaytirishning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmlari
Qishloq xo'jaligida ilmiy yondoshuni kuchaytirish, ilmiy-tadqiqot institutlari, maxsus labaratoriylarni moddiy-texnika bazasini zamonaviy talablarga jabob beradigan holda jihozlash va davlat tominidan qo'llab-quvatlanishini
Qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika bazasini modernizasiya qilish orqali kompleks mexanizasiyalash va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, innovasiyon texnologiyalarni qo'llash
Qishloq xo'jaligiga raqamli iqtisodiyotni joriy etish va aqilli qishloq xo'jaligi konsepsiyasini qo'llash.
Qishloq xo'jaligida zamonaviy menejment usullarini joriy etish orqali Ishlab chiqarish va boshqarish xarajatlarini kamaytirish
Qishloq xo'jaligida klasterlashtirish tizimini izchil davom ettirish va kooperasiya munosabatlarini qaror toptirish
Xorijiy tajribalardan foydalangan holda urug'chilik va haslchilik genetikasini rivojlantirish
Qishloq xo'jaligida agrologistika tizimini rivojlantirish va mahsulotlarini yo'qotishlarini kamaytirish hamda sifatini oshirish
Qishloq xo'jalik yerlarining melorativ holatini yaxshilash choralarini ko'rish va tomchilatib sug'orish tizimiga o'tishni ko'lamini kengaytirish
Qishloq xo'jalik xodimlari mehnatini moddiy manfatdorligi tizimini takomillashtirish
Qishloq xo'jaligiga mutaxassis kadrlarni tayorlash, qayta tayorlash va malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish choralarini ko'rish

13.5 –rasm. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish xarajatlari qanday?
2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish xarajatlari qanday tasniflanadi?

3. Qishloq xo'jaligidagi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni tavsiflang.

4. Marginal xarajat nima va ular qanday hisoblanadi?

5. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxi tushunchasini bering.

6. Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxi turlarini sanab o'ting va ularni hisoblash metodologiyasini bering.

7. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari qanday guruhlarga bo'linadi?

8. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlar elementlarini ayting.

9. «Moddiy xarajatlar» moddasida qanday xarajatlar aks ettirilgan?

10. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari buyumlar bo'yicha qanday tasniflanadi?

11. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblash ketma-ketligi qanday?

12. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlar qanday taqsimlanadi?

13. Chorvachilik mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlarning asosiy moddalari qanday?

14. «Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishni» moddasi bo'yicha xarajatlarni taqsimlashning o'ziga xos xususiyati nimada?

15. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning asosiy usullarini sanab o'ting.

14-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH

Reja:

14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funktsiyasi
14.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi
14.3. Bozor sharoitida narxni belgilash mexanizmi

14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funktsiyasi

Narxlar yordamida ko'plab muammolar hal qilinadi, bu shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning iqtisodiyotni boshqarish, ishlab chiqarishni tartibga solishdagi ahamiyati muomalada bo'lish, ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol qilish va to'plash mexanizmi doimiy ravishda oshib boradi. Narxning iqtisodiy mohiyati obyektiv iqtisodiy qonunlarning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos funktsiyalarida faol namoyon bo'ladi.

Narx funktsiyalari - bu iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyatini va tarkibining tashqi namoyon bo'lishini haqiqatda anglash shakllari. Narx axborot tashuvchisi vazifasini bajaradi va milliy iqtisodiyotni boshqarish tizimida alohida o'rin tutadi, barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarni pul bilan ifodalashda tahlil qilish, bashorat qilish va rejalashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

Narx funktsiyalari har xil turdagi tovarlarni (ishlarni va xizmatlarni) ishlab chiqarish va sotish uchun ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini, ularning iste'mol xususiyatlarini aks ettiradi va shu bilan birga talab qilinadigan tovar va xizmatlarning talab va taklifini tartibga soladi, chunki bozor raqobati sharoitida iste'molchilarning xususiyatlari va mahsulot sifati jamiyat ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy jihatdan maqbul narxlash mexanizmi orqali narxlar resurslar va kapitalni qayta taqsimlashning iqtisodiy jarayonlariga hamda boshqa iqtisodiy toifalar bilan o'zaro ta'siriga (moliya-kredit sohasi, pul muomalasi, inflyatsiya, soliqqa tortish, ish haqi, xarajatlar, foyda, ishlab chiqarish rentabelligi) muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda.

Narx funktsiyalari. Demak, narxlar quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- hisobga olish va o'lchash;
- tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash);

• tarqatish (qayta taqsimlash);
• ishlab chiqarishning oqilona joylashishiga hissa qo'shish;
• rag'batlantiruvchi;
• ijtimoiy.

1. Narxni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi har xil turdagi mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ning iste'mol xususiyatlarini taqqoslashni hisobga olgan holda ishlab chiqarish va sotish uchun ijtimoiy zarur bo'lgan mehnat xarajatlari darajasi va dinamikasini narxlarda obyektiv va aniq aks ettirishdan iborat. Ushbu funktsiya bilan narxlar ijtimoiy zaruriy xarajatlar va ishlab chiqarish natijalariga mos keladi. Shu bilan birga, ishchi kuchi, xom ashyo, materiallar, jihozlar, ish haqi miqdori, ya'ni. ishlab chiqarish xarajatlari samaradorligi, tovar aylanishi va foyda miqdorini ochib beradi. Binobarin, bu holda narx har qanday aniq mahsulotga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun jamiyatga qancha mablag 'sarflashini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozor sharoitida narxlarni hisobga olish funktsiyasini faqat xarajatlarni o'lchash bilan kamaytirish mumkin emas, chunki bozor narxi turli xil bozor omillari ta'sirida ishlab chiqarish va sotish xarajatlaridan sezilarli darajada chetga chiqishi mumkin.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi tovar aylanmasiga ta'sir qiladi va shu bilan tovar aylanmasi ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlarini ham aks ettiradi: ishlab chiqaruvchi - vositachi - xaridor. Narx tufayli siz xaridor to'lashi kerak bo'lgan va sotuvchi sotilgan tovarlar uchun olishi kerak bo'lgan pul miqdorini o'lchashingiz mumkin. Narxlari va sotilgan va sotib olingan tovarlarning sonini bilib, ular uchun naqd to'lov miqdorini aniqlash mumkin. Mehnat narxini bilib, siz korxonada, sanoatda va hokazolarda ish haqi miqdorini hisoblashingiz mumkin.

Turli xil mahsulotlarning qiymatini taqqoslash va ularning narxlarini taqqoslash orqali siz qimmat va arzon mahsulotlarni farqlashingiz mumkin. Iste'molchilarning xususiyatlari, texnik ishonchliligi, yuqori ekspluatatsion imkoniyatlari, mahsulotning foydaliligi qancha narxlarda hisobga olinsa, ularning darajasi har xil mahsulotlarning o'ziga xos xususiyatlari, sifati va foydaliligi nisbati uchun qanchalik aniq ishlatilishi mumkin.

Narxlar yordamida har xil turdagi tovarlar tabiiy-moddiy shakldan pulga aylantiriladi. Bu holda narx ijtimoiy tan olingan mehnat va uning foydaliligi narxining pul qiymatidir.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi amalda miqdoriy xarajatlarni va sifatli moliyaviy ko'rsatkichlarni (yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, investitsiya hajmi, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi va chakana savdo aylanmasi, foyda darajasi, rentabellik va rentabellik, mehnat unumdorligi, tannarx narxi, kapital unumdorligi va boshqalarni) aniqlash va o'lchashga xizmat qiladi. va boshqalar) korxona (tashkilot, firma), sohaning ishi.

Buxgalteriya hisobi va o'lchash funktsiyasini bajargan holda narx ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, ayniqsa, bozor sharoitida maqbul va maqsadga muvofiq iqtisodiy qarorlarni qabul qilish mezonidir. U iqtisodiy va yangi turdagi mahsulotlarni, ilmiy-texnik taraqqiyot yo'nalishlarini, narxlar strategiyasini va mamlakatning korxonasida, tashkilotida, firmasida, mintaqasida va xalq xo'jaligida butun iqtisodiy boshqaruv mexanizmini tanlashda iqtisodiy hisoblash va tahlil qilishning ishonchli vositasiga aylanadi.

2. Narxni tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash) funktsiyasi shundaki, narx iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida namoyon bo'ladi - talab va taklifni muvozanatlashtiradi, ularni ishlab chiqaruvchi va iste'molchining pul-to'lov imkoniyatlari bilan bog'laydi. Bundan tashqari, ushbu funktsiyani amalga oshirib, narx ishlab chiqarish va iste'molga va ularning o'zaro ta'siriga ta'sir qiluvchi vosita sifatida ishlaydi.

Narxlar ishlab chiqarish va muomala sohalaridagi nomutanosiblikni ko'rsatishi mumkin, shuning uchun ular asosan ijtimoiy ishlab chiqarishning tarkibiy nisbatlarini tartibga soladi. Shu bilan birga, narx iqtisodiy faoliyatning makroiqtisodiy regulyatori bo'lib, yangi texnika va mahsulotlar, innovatsion jarayonlar va investitsiyalarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qodir. Har qanday ishlab chiqarishni rivojlanishidagi muvozanat buzilgan taqdirda, talab va taklif o'rtasidagi tafovut, ishlab chiqarishni ko'payishi (pasayishi) yoki narxlarning oshishi (pasayishi) natijasida yoki ikkalasi bir vaqtning o'zida ikkala ko'rsatilgan ikki yo'l bilan bozor muvozanatiga erishiladi.

Bozor narxlarining deyarli barcha turlari tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash) funktsiyasini har xil darajada bajaradi.

Cheklanmagan raqobat bozorlarida talab va taklifning o'z-o'zidan o'zaro ta'siri natijasida muvozanatli narx (talab va taklif tenglashtirilib, talab, talab va narx hajmini o'zgartirish uchun rag'bat yo'q) belgilanadi.

Erkin bozorda (tabiiy raqobat) narx, ushbu funktsiyasi tufayli, ijtimoiy ishlab chiqarishni o'z-o'zidan tartibga soluvchi rolini o'ynaydi.

Tovarlarning hayotiy davridagi narxlarning doimiy o'zgarib turishi tufayli (chunki bu bozorlarda narxlash bepul), kapital ishlab chiqarishning bir sohasidan boshqasiga o'tadi. Bunday holda, talabga javob bermaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarishni qisqartirish va iste'molchilar uchun zarur bo'lgan tovarlarni yoki xizmatlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun resurslarni tartibga solish va yo'naltirish mumkin.

Ham talab va taklifdan turli darajadagi monopoliyalashgan bozorlarda ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) va iste'molchilar (xaridorlar) narxlarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oligopoliya yoki sof monopol bozor sharoitida ortiqcha zaxirada ishlab chiqaruvchi narxni pasaytirishi mumkin emas, aksincha mahsulotni yetkazib berishni o'zgartirishi mumkin. Tovarlarning yetishmasligi holatida ishlab chiqaruvchi yetkazib berishni ko'paytirmasligi mumkin, lekin ayni paytda uning narxini oshirishi mumkin. Natijada, talab va taklif mexanizmi natijasida narx "sifatini" yo'qotishi mumkin. Shu munosabat bilan narxlar darajasi asosan monopol kuchga ega ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi monopolist tomonidan yoki davlat tomonidan amalga oshiriladigan tartibga solish elementlari bilan belgilanadi, ya'ni. ishlab chiqarish tovarlari va resurslarini taqsimlashda narx tartibga soluvchi rol o'ynaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, talab uni sotib olish uchun mavjud moliyaviy imkoniyatlardan kelib chiqib, barcha xaridorlarning mahsulotga bo'lgan ehtiyojini bildiradi. Amalda, bu bozor narxi va sotib olingan tovarlar miqdori o'rtasida teskari munosabatlar o'rnatilishida namoyon bo'ladi, ya'ni. boshqa sharoitlar o'zgarishsiz, narxning pasayishi talabning oshishiga olib keladi (samarali iste'mol doirasi kengayadi) va aksincha, narxning o'sishi uni pasaytiradi (samarali iste'mol doirasi pasayadi).

Iste'mol bozori to'yinganligi sababli talabning asta-sekin pasayishi kuzatilmoqda, chunki bir xil mahsulot yoki xizmatni har bir sotib olish iste'molchiga nisbatan kam foyda keltiradi, agar ushbu mahsulot uning sifati va yangi iste'mol xususiyatlarini oshirmasdan ishlab chiqarilsa.

Tovarlarga bo'lgan talabning o'zgarishi ularning bozor taklifining yetarli darajada o'zgarishini keltirib chiqaradi. Ta'minot deganda har qanday mahsulotning mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlari, bozorda talab yuqori bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish quvvatlarini tez sur'atlarda kengaytirish salohiyati tushuniladi. Taklif narx va ishlab chiqarilgan va sotuvga qo'yiladigan tovarlar miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi. Narxlarning oshishi bilan ishlab chiqaruvchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ortadi va aksincha, narxlarning pasayishi bilan u kamayadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozor munosabatlari va raqobatning rivojlanishi bilan bog'liq holda narxlarning o'sishi faqat tovarlarning sifatini yaxshilash, ularning assortimentini kengaytirish va yangi iste'mol xususiyatlari bilan chiqarilishi bilan shartlanishi kerak.

Shunday qilib, talab va taklif o'rtasidagi tartibga soluvchi (muvozanatlashtiruvchi) funktsiya narxlar orqali amalga oshiriladi, bu tovarlar etishmovchiligi paytida taklifning ko'payishini rag'batlantiradi va ortiqcha bo'lsa, talabni kamaytiradi.

Tabiiy resurslarga narxlar darajasi barcha qazib olish va qayta ishlash sanoatining ishlab chiqarish samaradorligida aks etadi. Ichki narxlarning dinamikasi tashqi savdo samaradorligi bilan bevosita bog'liqdir. Yalpi ichki mahsulot qiymatlari, milliy daromad, talab qilinadigan pul massasi, kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash va iqtisodiy choralar to'g'ridan-to'g'ri milliy iqtisodiyotdagi narxlar darajasiga bog'liq va bu ham narxlarning tartibga solish funktsiyasini ochib beradi.

3. Narxning taqsimlash (qayta taqsimlash) funktsiyasi shundan iboratki, milliy daromadni (sof daromad) taqsimlash va qayta taqsimlash narxlar orqali amalga oshiriladi, ya'ni. yangi yaratilgan qiymat, tarmoqlar, milliy iqtisodiyot tarmoqlari, turli xil mulkchilik shakllari, mamlakat mintaqalari (tumanlari), aholining ijtimoiy guruhlari, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, jamg'arma va iste'mol fondlari. Va shu tariqa turli xil mulkchilik shaklidagi tarmoqlar, korxonalar, aholi daromadlarini tartibga solish mavjud.

Narx yordamida, qiymatdan chetga chiqqanda, milliy daromad qayta taqsimlanadi. Bunda daromadlarni qayta taqsimlash narxlar darajasi, ularning tuzilishi, qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xom ashyo va yoqilg'i mahsulotlarining har xil turlari narxlari nisbati orqali amalga oshiriladi. Amalda bunga nisbatan yuqori yoki past narxlar ta'sirida, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i va boshqalarni qo'shilishi yoki kamaytirilishi bilan, har xil iste'molchilar uchun narxlarning har xil darajadagi tizimini o'rnatish orqali (narxlarga davlat aralashuvi bilan, qayta taqsimlash maqsadida narxlarni kamsitish bilan) erishiladi. bir xil mahsulotning daromadlari), masalan, sanoat iste'molchilari va aholi (energetika sohasida), turli xil mulk shaklidagi korxonalar (davlat va xususiy sektorlar) uchun.

Shuningdek, davlat ayrim tarmoqlar (ko'mir sanoati, qishloq xo'jaligi) mahsulotlariga nisbatan past darajadagi narxlarni ushlab turishi, bunga subsidiyalar qo'llashi va shu bilan daromadlarni boshqa tarmoqlar va tarmoqlarga taqsimlashi mumkin. Nufuzli tovarlarga va hashamatli buyumlarga (avtomobillar, zargarlik buyumlari va boshqalar) yuqori chakana narxlarni belgilash orqali davlat bu yerda yuqori daromadlarni to'playdi, ularning bir qismi kambag'allarni ijtimoiy himoya qilish maqsadida yaratilgan maxsus fondlarni shakllantirishga sarflanadi.

Narxlarning taqsimlash funktsiyasi, shuningdek, ayrim ehtiyojlar tovarlari (alkogol, tamaki, baliq delikateslari), qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va markazlashtirilgan sof daromadning boshqa shakllariga aksiz solig'i orqali namoyon bo'ladi, bu milliy ehtiyojlar va jamiyatning ijtimoiy va kundalik muammolarini hal qilish uchun turli darajadagi byudjetlarga tushadi. ...

Milliy daromadni jamg'arma va iste'mol fondlari o'rtasida qayta taqsimlashda iste'mol tovarlari chakana narxlari darajasi va noishlab chiqarish xizmatlari tariflari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tovarlar va xizmatlarning chakana narxlari (tariflari) o'sishi aholi daromadlarining o'sishidan yuqori sur'atlarda iste'mol fondining pasayishiga olib keladi va aksincha, chakana narxlarning pasayishi va uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi iste'mol fondini ko'paytiradi. Shu munosabat bilan narxlar yordamida ustuvor tovarlarga va ayrim turdagi mahsulotlarga talab va iste'molni tartibga solish mumkin (masalan,

bolalar, nogironlar, bemorlarning ayrim toifalari, arzonroq narxlar belgilanishi mumkin bo'lgan dori-darmonlarni sotib olish).

Narx yordamida yaratilgan qiymat ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) va iste'molchi (xaridor) o'rtasida, aholining alohida toifalari o'rtasida qayta taqsimlanadi. Ushbu funktsiya, ayniqsa, davlat tomonidan tartibga solinadigan narxlarda aniq ifodalangan.

Mahsulot narxi uning qiymatidan yuqori o'rnatilganida, uning bir qismi ishlab chiqaruvchi foydasiga qayta taqsimlanadi va iste'molchi ushbu mahsulotni sotib olayotganda xarajatlarni ko'paytiradi va ishlab chiqaruvchi shunga ko'ra orttirilgan daromad oladi.

Tijorat operatsiyalarining ko'pligi tufayli mahsulot narxining uning qiymatidan chetga chiqishi juda katta. Bu aniq tovarlarga nisbatan bunday og'ishlarning muntazamligini ko'rsatadi. Biroq, tovarlarning butun massasi bo'yicha sotish va sotib olish natijasida narxlar va ularning umumiy qiymati muvozanatlashadi, chunki ba'zilarning foydasi boshqalarning zarariga teng bo'lishi kerak. Binobarin, barcha tovarlar narxlari yig'indisi va ularning qiymati tengligi har bir aniq mahsulot uchun narxlarning qiymatidan alohida og'ish bilan bir xil qonuniyatdir.

Qayta taqsimlash vositasi sifatida davlat tartibga solinadigan va belgilangan narxlardan foydalanishi mumkin. Biroq, ular tarqatish va qayta taqsimlashning yagona vositasi emas. Bu yerda moliya va kredit tizimi ham alohida o'rin tutadi. Demak, aholining ma'lum bir toifasining turmush darajasining oshishi bilan bog'liq bo'lgan muammoni hal qilishda, tovar va xizmatlar narxlarining pasayishi bilan bir qatorda, davlat mablag'larni aholining pul daromadlari (ish haqi, pensiya, nafaqalar, to'lovlar) yoki soliq stavkalari jihatidan ishlatishi kerak. Bunday holda operatsiyalarni faqat narxlar bilan o'tkazish kamroq samara beradi, chunki ularning kamayishi ma'lum bir guruhga emas, balki butun aholiga foyda keltiradi.

Qayta taqsimlash vositasi sifatida narxlardan foydalanish milliy iqtisodiyotdagi nisbatlarni keskin o'zgartirish zarur bo'lgan davrda afzalroqdir. Birinchi navbatda moddiy sohada yaratilgan milliy daromadni taqsimlashning muhim shakli bu ish haqi bo'lib, ular uchun narxlar muhim rol o'ynaydi. Narxlar va ish haqi tizimlari ishlab chiqarish bosqichida milliy daromadni taqsimlashning o'ziga xos asoslarini shakllantiradi va keyinchalik qayta taqsimlash odatda moliyaviy-kredit munosabatlari (soliq stavkalari, pensiyalar, nafaqalar,

nafaqalar) doirasida daromadlarning harakati shaklida amalga oshiriladi. Jamiyatda taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlariga narxlarning ta'siri mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining uzoq muddatli rivojlanish davrida sezilarli va sezilarli bo'ladi.

4. Ishlab chiqarishni oqilona joylashtirishni amalga oshiruvchi narx funktsiyasi - shundan iboratki, narxlarni shakllantirish mexanizmi yordamida kapital iqtisodiyotning bir tarmog'idan ikkinchisiga o'tadi, ya'ni foyda darajasi yuqori bo'lgan bunday tarmoqlarni rivojlantirishga kapital qo'yilmalar, korxonalar (firmalar) tomonidan amalga oshiriladi. mustaqil ravishda raqobat va talab qonunlari ta'siri ostida.

Korxonalar kapitalini qaysi faoliyat sohasiga, qaysi sohaga yoki iqtisodiyotning qaysi sohasiga sarmoya kiritishni belgilaydilar. Kapital qo'yilmalar to'g'risida qaror qabul qilishda marketing tadqiqotlari olib boriladi, ya'ni. bozor va bozor narxlarini chuqur o'rganish. Zamonaviy milliy iqtisodiyot sharoitida - ko'plab ishlab chiqaruvchilarning monopoliyasi bilan, hali ham zaif raqobat, inflyatsiyaning mavjudligi - kapitalning chiqib ketish ko'lami hali ham cheklangan. Hozirgi vaqtda tadbirkorlar o'z mablag'larini ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun yetarli darajada foydalanmayapti, savdo va vositachilik faoliyati yanada kengaymoqda, bu yerda kapital aylanmasi tezroq ro'y beradi va foyda darajasi yuqori bo'ladi. Ushbu sohada turli xil assotsiatsiyalar, konsernlar, kompaniyalar, assotsiatsiyalar, firmalar o'rtasida turli tovar va xizmatlar guruhlari bozorlari uchun juda kuchli raqobat mavjud.

Ishlab chiqarishni oqilona taqsimlanishiga hissa qo'shadigan narx funktsiyasining qiymati bozor munosabatlari, tadbirkorlik va raqobatning yaxshilanishi bilan asta-sekin o'sib boradi va u mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlari va milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

5. Narxning rag'batlantiruvchi funktsiyasi shundaki, takror ishlab chiqarish jarayonining barcha ishtirokchilari va umuman jamiyatning iqtisodiy manfaatlari narxlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, ushbu funktsiyaning mohiyati narxlarning har xil turdagi tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishga rag'batlantiruvchi va to'xtatuvchi ta'sirida ifodalanadi. Narx ishlab chiqaruvchiga va iste'molchiga undagi foyda miqdori, mukofotlar miqdori va chegirmalar orqali rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Barcha darajadagi iqtisodiy boshqaruv jarayonida narxning ushbu funktsiyasi kengaytirilgan takror

ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga, yo'nalishlariga, tarmoqlariga ta'sir qiladi.

Narxlar korxonalar faoliyatiga ta'sir qiladi (mahsulot hajmi, ularning assortimenti, sifati va assortimenti, tannarxi, foydasi, mehnat unumdorligi va boshqalar). Ular, shuningdek, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishni takomillashtirishni, ixtisoslashishni chuqurlashtirish va rivojlantirishni, iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish kooperatsiyasini va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona taqsimlashni rag'batlantiradi. Iqtisodiy hayotda narxlar ayrim tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol hajmini oshirishga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Narx shaxsiy va sanoat mahsulotlarini (ishlab chiqarish fondlari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari) oqilona foydalanish va iste'mol qilishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) uchun ular o'z mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri sotadigan narxlar ayniqsa muhimdir; shu bilan birga narxlar ulardan foydalanish iste'molchilarga foydali bo'lishi uchun belgilanishi kerak.

Narxni shaklantirish mexanizmi o'z navbatida quyidagilarni rag'batlantirishi mumkin:

• ilmiy-texnik taraqqiyot (yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy energiya manbalaridan foydalanish, yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalar);

• resurs xarajatlarini tejash;

• mahsulot sifatini, tovarlarning assortimentini va ularning foydaliligini yaxshilash va yaxshilash;

• ishlab chiqarish va iste'mol tarkibidagi o'zgarishlar.

Rag'batlantirish narxlar, ustama to'lovlar va asosiy narxga chegirmalardagi foyda darajasi oshishi orqali ta'minlanadi.

Rag'batlantiruvchi funktsiya birinchi navbatda bozor narxiga xos bo'lib, ishlab chiqaruvchiga o'z mahsulotlarini foydali sotish imkonini beradi. Eng samarali narxlar yuqori foyda keltiradigan narxlardir. Amaldagi narxlash mexanizmi yordamida takror ishlab chiqarish jarayonlarini rag'batlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Ilmiy-texnik taraqqiyotni narxlar orqali rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu yangi ilg'or texnologiyalarni, zamonaviyroq texnologiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish, ishlab chiqarish va mehnatni progressiv tashkil etish, mahsulot sifatini oshirish, yangi

mahsulotlarni o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari va iste'mol tovarlari turlarini yangilashda o'z ifodasini topmoqda. Bularning barchasi, o'z navbatida, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga, material va xom ashyoni tejashga imkon beradi.

Ishlab chiqarish va iste'molning maqbul tuzilishini rag'batlantirish narx o'lchovlari yordamida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish iste'moli tuzilishini ratsionalizatsiya qilish foydali ta'sirning foydalanish qiymatiga bir xil yoki har xil darajadagi narxlarni belgilab, bir-birining o'rnini bosadigan mahsulotlar turlarining tegishli darajasi va narx nisbatlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Aholining shaxsiy iste'molining maqbul tuzilishini rag'batlantirish soliq stavkalarini (QQS, aksiz solig'i va boshqalar) differentsiatsiyasi, shuningdek, mahsulot tannarxini hisoblashda xom ashyoni baholashning turli usullarini, erkin, shartnomaviy (kontrakt) narxlar tizimini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida ichki va tashqi bozorlar uchun raqobatdosh tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirish birinchi darajali vazifa hisoblanadi.

Binobarin, narxning rag'batlantiruvchi funktsiyasi shundaki, uning darajasi ijtimoiy ishlab chiqarishning progressiv va iqtisodiy shakllari va usullaridan foydalanish va jamiyatning barcha turdagi resurslaridan eng samarali foydalanish uchun moddiy rag'bat bo'lib xizmat qiladi.

6. **Narxning ijtimoiy funktsiyasi** shundaki, narxlar yordamida tovar va xizmatlarni iste'mol qilish hajmi tartibga solinadi, milliy daromadni jamg'arma va iste'mol fondlari, aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Aholining turmush darajasi, yashash minimumi, iste'mol savati va oilaning iste'mol byudjeti narxlar qiymatiga bog'liq, ya'ni. aholining ijtimoiy holati.

Chakana narxlar davlat narxlarini tartibga solish bo'yicha ijtimoiy funktsiyani amalga oshirishda ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Ularning tizimi orqali sog'liqni saqlash, ta'lim, ma'rifat, bolalarni tarbiyalash sohasida tovar va xizmatlarni iste'mol qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va aholining ayrim guruhlari va birinchi navbatda, ijtimoiy zaif va kam ta'minlangan fuqarolarning moddiy va turmush darajasini yaada yaxshilash mumkin.

Davlat past narxlar va soliqlar hisobiga turli xil imtiyozlar, grantlar va subsidiyalarni belgilab, ijtimoiy rivojlanish fondlarini shakllantirib, narxlar vositalaridan va boshqa iqtisodiy vositalardan asosan aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish uchun foydalanadi.

Muayyan mintaqadagi va umuman mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bevosita ijtimoiy muammolarning hal qilinishiga bog'liq.

Narxlarning funktsiyalarini ko'rib chiqib, shuni ta'kidlash kerakki, narx, avvalo, mahsulot (tovar va xizmatlar) ishlab chiqarish, ayirboshlash, muomalada bo'lish va sotish sohasidagi iqtisodiy jarayonlarni tartibga soluvchi vosita bo'lib, u doimo iqtisodiy manfaatlarga ta'sir qiladi.

Narxning turli xil funktsiyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u ham birlikda, ham qarama-qarshilikda namoyon bo'ladi. Narxning rag'batlantiruvchi funktsiyasi talab va taklifni muvozanatlash funktsiyasini amalga oshirishga yordam beradi, ya'ni. aholining ayrim guruhlarini ijtimoiy himoya qilish uchun narx-navo vositalaridan foydalangan holda, talabga ega bo'lgan tovarlar ishlab chiqarishni ko'payishiga yordam beradi, shuningdek tovar va xizmatlarni iste'mol qilish hajmini tartibga soluvchi ijtimoiy funktsiya bilan o'zaro ta'sir qiladi.

Narxlarning taqsimlash funktsiyasi ishlab chiqarishning oqilona taqsimlanishiga hissa qo'shadigan, iqtisodiyotning bir tarmog'idan ikkinchisiga kapital oqimini osonlashtiradigan funktsiya bilan o'zaro bog'liq bo'lib, bunda aniq tovarlarga talab oshib boradi va foydaning nisbatan yuqori darajasi shakllanadi.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi ko'pincha boshqa barcha funktsiyalarga zid keladi, chunki bozor sharoitida narxlar tovarlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlaridan sezilarli darajada chetga chiqishi mumkin.

Amalda har xil narx funktsiyalari o'rtasidagi munosabatlar yanada murakkab va xilma-xil bo'lishi mumkin, shuning uchun korxonalarning marketing xizmatlari ushbu masalani o'rganishlari kerak.

Shunday qilib, barcha ko'rib chiqilgan narx funktsiyalari bir-biriga bog'liq va ma'lum bir tovarning alohida olingan narxida emas, balki faqat turli narxlar tizimida namoyon bo'ladi.

14.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi

Bozor sharoitida narxlar tizimi. Bozor munosabatlarini rivojlantirish amaliyotida bozorni o'rganishning asosiy obyekti bo'lgan narxlarning har xil turlari qo'llaniladi. Bozor sharoitida sotuvchi va xaridor o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi asosiy narxlar (14.1-rasm):

Bozor iqtisodiyotida baholash tizimi

Erkin narx - bu to'g'ridan-to'g'ri bozorda shakllanadigan mahsulotning sotish narxi.

Tartibga solinadigan narx - bu darajasi, dinamikasi va tartibi davlat tomonidan tartibga solinadigan narx.

Ulgurji narxlar - mahsulot ishlab chiqaruvchilar ularni buyrtmachi korxonalarga sotadigan narxlari

Chakana narxlar - bu xaridor kim bo'lishidan qat'i nazar, chakana savdoda tovarlar sotiladigan narxlar

Taqqoslanadigan narxlar - bu mahsulotlarning jismoniy hajmi, oboroti va boshqa taqqoslanadigan ko'rsatkichlar dinamikasini o'lchash uchun ishlatiladigan narxlar.

Xarid qilish narxlari - bu davlat o'z ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi korxonalaridan mahsulot sotib oladigan narxlar

Kafolatlangan (himoyalangan) narxlar – davlat fondlari uchun mahsulotlar haridlari narxlari

Garov narxlari – garov evaziga mahsulotlar xaridida fiydalaniladi

Transfer narxlar – transmilliy korporasiyalar doirasida mahsulotlarni etkazib berishda qo'llaniladigan narxlar

Barter narxlar – qishloq xo'jalik mahsulotlarini sanoat korxonalari va tashkilotlar mahsulotlariga ayirboshlashda foydalaniladi

- bepul yoki kelishib olinadigan;
- sozlanishi;
- ulgurji savdo;
- chakana savdo;
- taqqoslanadigan;
- sotib olish.

- Erkin narx - bu to'g'ridan-to'g'ri bozorda shakllanadigan mahsulotning sotish narxi. O'zining mazmuni bo'yicha bepul narx, xaridor o'rtasidagi kelishuvning rasmiy akti bo'lsa ham, shartnoma narxiga o'xshashdir yoki sotuvchi odatda mavjud emas. Erkin yoki kelishilgan narx xaridor va ishlab chiqaruvchining iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bozorda erkin narxlar darajasi talab va taklif mexanizmi orqali aniqlanadi. Afsuski, Rossiyada bozor munosabatlariga o'tish davrida talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish hali ham imkoni bo'lmagan va oziq-ovqat mahsulotlarida narx sotuvchi va xaridor o'rtasidagi murosani emas, aksincha xaridorning majburiy roziligi bilan sotuvchining ko'rsatmalarini aks ettiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda erkin narxlash foyda olish va narxlarni belgilash tartibini tartibga soluvchi amaldagi qonunlar tizimi asosida amalga oshiriladi. Bu asosan aholining iste'mol savatini belgilaydigan tovarlarga tegishli. Narxlarni shakllantirishda davlatning tartibga soluvchi roli erkin narxlash tamoyillariga zid emas.

Tartibga solinadigan narx - bu darajasi, dinamikasi va tartibi davlat tomonidan tartibga solinadigan narx. Rivojlangan mamlakatlarda to'g'ridan-to'g'ri hukumat ta'siri ostida fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqariladigan asosiy oziq-ovqat mahsulotlari va qishloq xo'jaligi xom ashyosining narxi shakllanadi. Rossiyada narxlarni tartibga solish tartibi Rossiya Federatsiyasi Prezidentining 1995 yil 28 fevraldagi "Narxlarni (tariflarni) davlat tomonidan tartibga solishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni bilan belgilanadi. Ushbu Farmonga muvofiq narxlarni tartibga solish davlat tomonidan ma'lum tovarlarga ma'lum bir muddat uchun qat'iy belgilangan narxlarni belgilaydigan davlat tomonidan amalga oshiriladi. Shu bilan birga, bozor kon'yunkturasini hisobga olgan holda narxlarning quyi va yuqori chegaralari aniqlandi, rentabellikning marginal darajasini hisobga olgan holda kafolatlangan davlat narxlari tasdiqlandi.

Narxlarni tartibga solishning asosiy usuli - oziq-ovqat mahsulotlariga ma'lum miqdorda savdo belgisini belgilash yoki ba'zi mahsulotlar uchun rentabellik darajasining chegaralarini aniqlash. Narxlarni tartibga solish, shuningdek, ayrim tarmoqlar va ishlab chiqarishga subsidiyalar berish orqali amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda bozor sharoitida narxlarni tartibga solishning iqtisodiy usullari, davlat va nodavlat savdo tizimi orqali davlat zaxiralaridan tovar aralashuvi juda yomon qo'llanilmoqda.

Ulgurji narxlar mahsulot ishlab chiqaruvchilar ularni xaridorlarga sotadigan narxlari, shuningdek tovarlarning ulgurji savdosi bilan shug'ullanadigan tashkilotlar tomonidan taqdim etiladi. Ulgurji narxlar - ulgurji firmalar korxonalar va chakana savdo korxonalariga katta miqdordagi tovarlarni sotadigan narxlar.

- ulgurji narxni shakllantirishda ular ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot birligi uchun tijorat xarajatlari miqdorini belgilaydilar, shuningdek sotish shartlari va imkoniyatlariga qarab tegishli foyda miqdorini belgilaydilar. Raqobat - bozor iqtisodiyoti sharoitida ulgurji narxlarni belgilashning cheklovchi omili. Raqobat bo'lmagan taqdirda ulgurji narxni shakllantirish funktsiyalari ma'lum darajada davlat tomonidan bajarilishi kerak. Bu, avvalambor, energiya, transport, aloqa uchun ulgurji narxlarni belgilashga tegishli.

Chakana narxlar - bu xaridor kim bo'lishidan qat'i nazar, chakana savdoda tovarlar sotiladigan narxlar. Chakana narxlar ulgurji narxlarga, shuningdek korxonalar va chakana sotuvchilar tomonidan tovarlarni sotib olish narxlariga asoslanadi. Ulgurji narxlarga chakana savdogarlar savdo puli yoki marjini qo'shadilar, shu sababli tarqatish xarajatlari qoplanadi va ma'lum foyda ta'minlanadi. Savdo chegaralarining o'lchamlari chakana savdo korxonalari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari bundan mustasno, ular uchun savdo chegaralari mahalliy hokimiyat tomonidan tartibga solinadi. Savdo marjalari bo'yicha chakana sotuvchidan oshmaydigan cheklovlar mavjud. Savdo chegarasi qo'shimcha qiymat solig'ini o'z ichiga oladi.

Taqqoslanadigan narxlar - bu mahsulotlarning jismoniy hajmi, sharoiti va boshqa taqqoslanadigan ko'rsatkichlar dinamikasini o'lchash uchun ishlatiladigan narxlar. Taqqoslanadigan yoki doimiy narxlar taqqoslanadigan qiymat ko'rsatkichlari dinamikasiga narx o'zgarishini ta'sirini yo'q qiladi. 1994 yilgacha 1983 yilda qishloq xo'jaligida

taqqoslanadigan narxlar ishlatilgan. Qiyoslanadigan narxlardan foydalanish, ayniqsa, inflyatsiya va narxlarning uzluksiz o'sishi sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarish, savdo va tovarlarni iste'mol qilishning obyektiv ko'rinishini olishga imkon beradi (14.1-jadval).

Xarid qilish narxlari - bu davlat o'z ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi korxonalaridan mahsulot sotib oladigan narxlar.

Federal fondga mahsulot sotib olayotganda qishloq xo'jaligi mahsulotlariga kafolatlangan yoki himoya narxlari qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu narxlar bilan bir qatorda narxlar keng qo'llaniladi:

- dunyo; asosiy; ma'lumotnoma; o'tkazish; garov.

Jahon narxlari import yoki eksport bo'yicha tovarlarni sotib olish uchun ishlatiladi. Ular dunyoning etakchi ishlab chiqaruvchilari va mahsulot yetkazib beruvchilarining narxlari bo'yicha boshqariladi.

Asosiy - dastlabki bitimlarda boshlang'ich sifatida ishlatiladi va chegirmalar va qo'shimcha to'lovlar yordamida sozlanishi mumkin.

14.1-jadval. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxlar o'zgarishi

Mahsulotlar nomlanishi	2019 y. 5 may h.	2020 y. 1 dekabr h.	% da o'sishi
Bug'doy uni	4900	5500	10190
Mol go'shti	42000	50000	7907
Qo'y go'shti	45000	52400	10694
Shakar	5500	7500	5566
Kungaboqar yog'i	12500	15000	26833
Kartoshka	4500	3652	31516
Gruch	12000	10000	44436
Tovuq go'shti	20000	24000	138110
Pamidor	6000	8000	61516
Piyoz	1450	1569	71695
Olma	15000	8000	81837
Sut	4000	5000	29633
Tuxum 1 ming dona uchun	7000000	8322000	

Ma'lumotnoma - o'tgan davr uchun amalda tuzilgan bitimlar yoki ushbu mahsulotlarning boshqa yetkazib beruvchilari uchun narxlar darajasini aks ettiradi.

Transfer narxlari - bu xalqaro uyushmalar, firmalar, kompaniyalar va transmilliy korporatsiyalar doirasida tovar va xizmatlar ta'minotini tartibga solish uchun ishlatiladigan narxlarning bir turi. Transfer narxlarini qo'llash doirasi yarim tayyor mahsulotlar, yig'ilishlar, ehtiyot qismlar, butlovchi qismlarni yetkazib berishga qadar kengayadi.

Raqobatbardosh bozorni shakllantirish jarayonida "narxlarni kamsitish" va "narxlarga aralashish" tushunchalari mavjud. Narxlarni kamsitish - bu bir xil tovarlar iste'molchilarning har xil guruhlariga har xil narxlarda sotilganda narx siyosatidagi monopoliyaviy diktatning bir shakli. Narxlarga aralashish - bu davlatlar mahsulotlarining bir qismini sotib olish.

Narxlar aralashuvi - bu mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun o'ziga xos mahsulot ishlab chiqarish foydasiz bo'lib qolganda narxlarning past darajaga tushishini oldini olish maqsadida davlat tomonidan bozorda mahsulotlarning bir qismini sotib olish.

Mavsumiy narxlar harakati. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining xususiyatlari narx munosabatlarining rivojlanishiga o'z vaqtida iz qoldiradi. O'simlik yetishtirishning ayrim turlarini sotishda narx farqlari ma'lum davrlarda ma'lum talab va taklif bilan tavsiflanadi. Binobarin, mavsumiy narxlar harakati mavjud. Shunday qilib, oq karamga bo'lgan talab hozirgi ishlab chiqarish hisobiga (iyul-oktyabr) ham, uni saqlash fondlari hisobidan ham (oktyabr-may) qondirilishi mumkin. Shu munosabat bilan narxlarning mavsumiy dinamikasi quyidagicha:

Bunday holat nafaqat vaqti-vaqti bilan yetkazib beriladigan mahsulotlar uchun, balki yil davomida har xil ishlab chiqarish xarajatlari bo'lgan mahsulotlar uchun ham xosdir. Masalan, sut mahsulotlari narxi ishlab chiqarish davriga qarab har xil darajada o'zgarib turadi: ular qishda eng yuqori, yozda esa nisbatan past.

Narxlarning tsiklik dinamikasi. Mavsumiy omillar bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlarining teng bo'lmagan dinamikasiga tsikl yoki tasodif sabab bo'lishi mumkin. Tsiklik tsikl dinamikasi - bu tsikl uzunligi bir yildan ortiq bo'lgan davriy ravishda takrorlanadigan narxlar harakati. Bunga quyidagi sabablar sabab bo'lishi mumkin:

- bir martalik katta sarmoyalarga ehtiyoj. Qishloq xo'jaligi sohasida bu avtomashinalarni sotib olish, binolarni qurish, ko'p yillik ekinlardan foydalanishda kuzatiladi. Yangi ishlab chiqarishga yo'nalish yoki ixtisoslashuvning o'zgarishi ma'lum bir mahsulotni bozorda yetarli darajada yetkazib berilishiga va uning narxining o'zgarishiga olib keladi;

- narxlar o'zgarishi natijasida taklifning o'zgarishi. Bunga tashqi ta'sirlar natijasida yuzaga keladigan muvozanat, shuningdek tovar ishlab chiqaruvchilar narxlarining o'zgarishi natijasida erishiladi. Bundan tashqari, ta'minotning o'zgarishi uchun zarur shartlar qisqa, o'rta va uzoq muddatli narx o'zgarishiga tovar yetkazib berishning boshqa reaktsiyasi bo'lishi mumkin;

- bozor kon'yunkturasi tufayli qishloq xo'jaligi sohasidagi narxlarning o'zgarishi. Ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan taqqoslaganda qishloq xo'jaligi sektori bozorning kon'yunktura ta'siriga kam ta'sir ko'rsatadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga talab boshqa tovar va xizmat turlariga qaraganda sekinroq pasayib bormoqda. Qishloq xo'jaligi sohasi, qoida tariqasida, narxlarni o'zgartirish orqali bozor tebranishlariga moslashadi.

Qishloq xo'jaligi narxlarining tasodifiy tebranishlari tabiiy sharoitlar ta'sirida qishloq xo'jaligi mahsulotlari taklifining o'zgarishi natijasida paydo bo'ladi. O'simliklar hosildorligining o'zgarishi mahsulotlarning asosiy turlarini yetkazib berish narxining o'zgarishiga olib keladi.

3. Bozor sharoitida narxlarni yaxshilash

Narxlarni shakllantirishning maqsadlari va tamoyillari. Agrosanoat majmuasini rivojlantirishga davlat ta'sirining narxlash va moliyaviy-kredit siyosati quyidagi muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan bo'lishi kerak:

- mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlashini rag'batlantirish va davlatning oziq-ovqat xavfsizligiga erishish;

- qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasidagi teng munosabatlarga erishish;

- agrosanoat kompleksining birinchi va uchinchi sohalaridagi monopoliyalar qishloq xo'jaligiga salbiy ta'sirini kamaytirish (16-jadval);

- qishloq ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan darajada qo'llab-quvvatlash;

- ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanishni rag'batlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish;

- davlat ichida yagona iqtisodiy makonni shakllantirish, yaqin va uzoq chet el bozoriga chiqish.

Narxlar va moliyaviy-kredit mexanizmlarining o'zaro chambarchas bog'liqligi zarur, chunki ularning kombinatsiyasigina qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini normal faoliyat va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun zarur daromad bilan ta'minlashi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak (14.2-rasm).

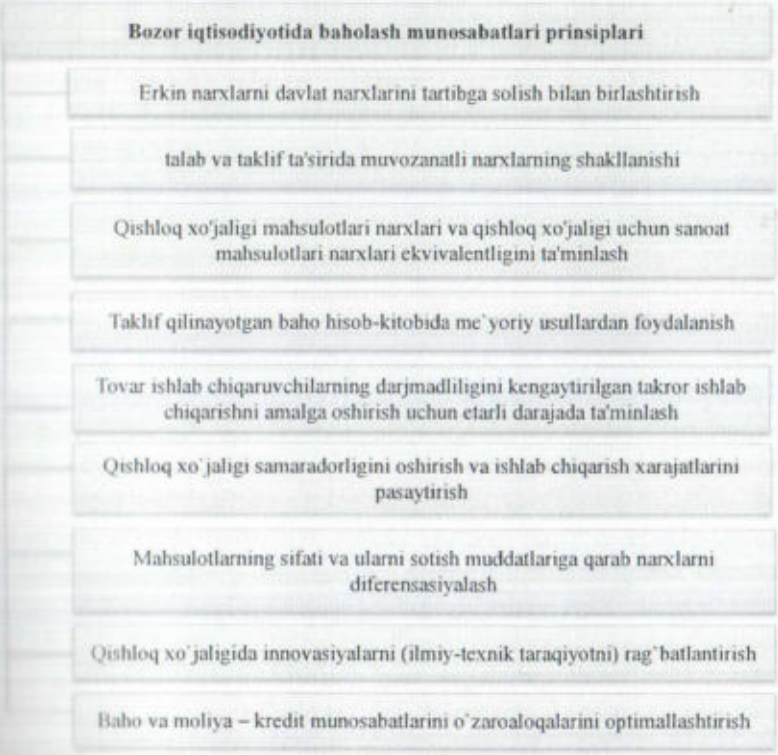

14.2-rasm. Bozor iqtisodiyotida baholash munosabatlari prinsiplari

- erkin narxlarni narxlarni davlat tomonidan tartibga solish bilan birlashtirish;
- talab va taklif ta'sirida muvozanatli narxlarning shakllanishi;
- taklif narxini hisoblashda me'yoriy usullardan foydalanish;
- tovar ishlab chiqaruvchilarning rentabelligini ta'minlash;
- ilmiy-texnik taraqqiyotni rag'batlantirish;
- qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish va mahsulot tannarxini pasaytirish;
- narxlar va moliyaviy-kredit munosabatlari o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirish.

Bozor iqtisodiyotining muhim tamoyillaridan biri bu muvozanatli narxlarni shakllantirishdir. Ularning darajasi har bir mahsulot turiga bo'lgan talab va taklifning tasodifiga qarab belgilanadi. Bunday holda, narxlar bir vaqtning o'zida uni ishlab chiqarishning ijtimoiy zaruriy xarajatlarini ifodalaydi. Biroq, amalda bunday to'liq yozishmalar mavjud emas va u faqat moyillik sifatida namoyon bo'ladi. Bu bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator omillarning ta'siriga bog'liq: monopoliyalarning mavjudligi va sof raqobatning yo'qligi, inflyatsiya ta'siri va boshqalar.

Qishloq xo'jaligida ijara omillari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga nisbatan talabning nisbatan past elastikligi ham mavjud bo'lib, ular muvozanat narxlari ta'sir doirasini toraytiradi.

Qishloq xo'jaligi sohasida narxlarni erkin belgilash imkoniyatlari cheklangan va boshqa sohalarga qaraganda davlat tomonidan tartibga solishning ahamiyati katta bo'lishi kerak. O'z-o'zidan paydo bo'lgan bozor asosida sanoatning ortiqcha mahsuloti narxlarining taqsimlanishi ba'zi tarmoqlarda normal takror ishlab chiqarish asoslarini buzadi, boshqalarida turg'unlikni keltirib chiqaradi. Narx munosabatlari mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishdan to mahsulotni yakuniy sotishigacha bo'lgan barcha takror ishlab chiqarish jarayoni tizimida ko'rib chiqilishi kerak. Ushbu jarayon davomida daromadlarni taqsimlash butun zanjir bo'ylab amalga oshiriladi. Yakuniy mahsulotni yaratish ishtirokchilari o'rtasida narxlar tarkibidagi xarajatlar va foydaning ulushi o'rtasidagi teskari bog'liqlik o'sib bormoqda. Bu, ayniqsa, xarajatlar jihatidan eng yuqori

ulushga ega bo'lgan qishloq xo'jaligiga ta'sir qiladi, ammo umumiy foyda bo'yicha nisbatan kichik ulushga ega.

Xarajatlar va narxlar tizimi ularning agrosanoat majmuasida shakllanishining quyidagi bosqichlarida ko'rib chiqiladi:

- qishloq xo'jaligida iste'mol qilinadigan moddiy-texnik resurslar va xizmatlarni sotib olish bosqichida;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bosqichida;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda;
- savdoda.

Hozirgi vaqtda moddiy-texnika resurslari narxlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi. Ular narxining yarmidan ko'pini tashkil qiladi. Vazifa qishloq uchun sanoat ishlab chiqarish vositalarining narxlarini belgilashda qat'iy cheklovlarni kiritish emas, birinchi bosqichda ularning o'sishini cheklash, so'ngra asta-sekin narxlar paritetiga o'tish.

Narxlarni aniqlash usullari. Amalda bozor sharoitida tovarlar va xizmatlarga narx belgilashning bir necha usullari mavjud (47-rasm):

- narxlarni o'rtacha xarajatlar va foyda darajasida belgilash;
- tengsizlikni ta'minlash va maqsadli foyda olish;
- tovarlarning real qiymatiga qarab narxlarni belgilash;
- narxlarni o'rtacha joriy narxlar darajasiga qarab belgilash.

Narxlarni belgilashning eng oson usuli bu tovarlarning tannarxiga ma'lum, standart narxlarni olishdir. Narxning kattaligi mahsulot turiga qarab keng farq qiladi. Ushbu usulning zararli tomoni shundaki, ishlab chiqaruvchilar asosan ishlab chiqarish xarajatlari bilan shug'ullanadilar va bozordagi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabni hisobga olmaydilar.

Daromadsizlikni ta'minlash va foyda olishni hisobga olgan holda narxlarni hisoblash metodologiyasi sotishning turli darajalarida jami xarajatlarni (doimiy va o'zgaruvchan) va kutilayotgan daromadlarni taqqoslashga asoslangan. Shu bilan birga, tovarlarni ishlab chiqarish hajmi va narxining bunday kombinatsiyasi o'rnatiladi, bu esa korxonaning zarur foydasini olishni ta'minlaydi.

Mahsulotning haqiqiy qiymatiga qarab narxni belgilashning asosiy omili ishlab chiqarish xarajatlari emas, balki xaridorlarning mahsulot uchun ma'lum bir narxga bo'lgan munosabati. Buning uchun xaridorga

ta'sir o'tkazishning maxsus usullaridan foydalaning va iste'molchilarning xulq-atvori modeli bo'yicha tegishli tadqiqotlar olib boriladi va xaridorga ta'sir o'tkazishning maxsus usullaridan foydalaniladi.

Narxlar o'rtacha joriy narxlar darajasiga asoslangan holda, tovar ishlab chiqaruvchi raqobatchilar narxini asos qilib oladi va o'z xarajatlari yoki tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabga kam e'tibor beradi. Bunday holda, bozordagi narxlar mahsulotlarning katta qismini yetkazib beradigan yetakchiga asoslangan (14.3. rasm).

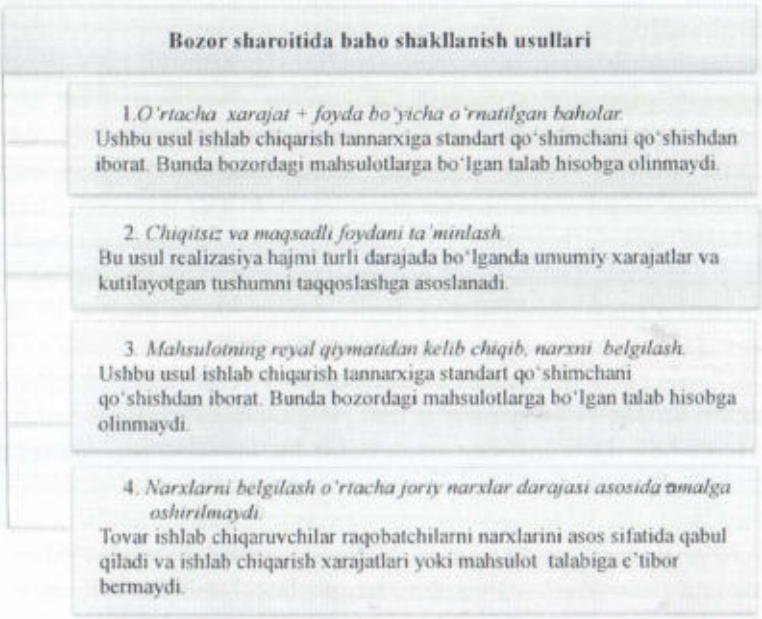

14.3. rasm. Bozor sharoitida baho shakllanish usullari

Qishloq xo'jaligini moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlashda narxlarni tartibga solish va iqtisodiy rag'batlantirish asosida ham, tashkiliy o'zgarishlar asosida ham xizmatlar ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Savdo va vositachilik tashkilotlarining ustama qo'shimchalari ishlab chiqarish vositalarining narxini 25-50 foizga yoki undan ko'proqga oshirganligi sababli, ushbu qo'shimchalarning maksimal darajasini belgilash, shu bilan birga ulardan qo'shilgan qiymat solig'i bundan mustasno va tovar aylanmasining haqiqiy xarajatlariga

qarab ishlab chiqarish vositalari turlari bo'yicha markirovkalarni farqlash zarur. Uskunani yetkazib beruvchilar buning uchun to'lovni iste'molchilarga sotgandan keyingina olishlari kerak, bu esa oldindan to'lovni bekor qilishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligi narxlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va qishloq ishlab chiqaruvchilarining rentabelligini qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan. Qishloq ishlab chiqaruvchilarining o'z mahsulotlarini talab va taklif nisbati bilan belgilanadigan narxlarda sotish huquqiga asoslanishi kerak.

Qishloq xo'jaligida narx belgilash mexanizmi. Narxlar mexanizmi yaxlit tizimni aks ettirishi kerak. Uning asosiy elementlaridan biri bu nisbatan yomon tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda ishlaydigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini ta'minlaydigan maqsadli narxlarni hisoblash, nafaqat oddiy takror ishlab chiqarishni, balki ishlab chiqarishni kengaytirishni ham amalga oshirish uchun yetarli daromad.

Maqsadli narxlar asosida kafolatlangan (himoya), garov, maqsadli (tavsiya etilgan), chegara (bojxona tariflarini aniqlash uchun) narxlar ishlab chiqilishi mumkin. Federal va kafolatlangan fondlarga mahsulot sotib olayotganda, bozor narxlari kafolatlanganidan past bo'lgan hollarda qo'shimcha to'lovlar miqdorini belgilashda kafolatlangan (himoya) narxlar qo'llanilishi kerak. Himoya narxlari darajasi mahalliy byudjetlar hisobidan oshirilishi mumkin.

Qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarini ma'lum kvotalar doirasida kafolatlangan (himoya) narxlarni qo'llash orqali qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiqdir. Ushbu kvotalarning hajmi har yili mahsulot turiga qarab farqlanib belgilanishi kerak. Ishlab chiqarish o'sishini rag'batlantirish uchun kvotalar hajmidan oshib ketadigan va sotilmagan asosiy turdagi mahsulotlarning ortiqcha qismini davlat tomonidan kafolatlanganidan bir oz pastroq narxlarda sotib olish kerak.

Kafolatlangan (himoya) narxlar bilan bir qatorda, garov narxlaridan foydalangan holda garov operatsiyalari tizimi qo'llanilishi kerak. Ular birinchi navbatda don, moyli urug'lar, zig'ir tolasi, jun uchun qo'llanilishi kerak.

Kvotalar chegarasidagi garov narxlari - mahsulotlar garovga qo'yilgan paytdagi kafolatlangan (himoya) narxlar darajasida yoki 5-10 foizga pastroq bo'lishi kerak. Shu bilan birga, mahsulotni ularning

garovi bilan saqlash uchun to'lovlarning minimal stavkalarini aniqlash kerak.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bosqichidagi narxlar tizimi asosan mintaqaviy xarakterga ega bo'lishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini (kooperatsiya, aktsionerlik jamiyatlari, shartnomalar tizimi va hk) birlashtirishning tashkiliy tuzilishi bilan belgilanishi kerak.

Savdo bosqichida yakuniy mahsulotlarga narxlarni belgilashga talab va taklif narxini belgilaydigan bozorning bosqichma-bosqich shakllanishi yordam beradi. Biroq, chakana narxlarning asossiz oshirib yuborilishiga qarshi turish uchun bir qator iqtisodiy choralar ko'rish kerak. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish narxiga yoki qayta ishlash korxonalarining ulgurji narxiga nisbatan yakuniy mahsulot turlari bo'yicha vositachilik va savdo marjalarining maksimal hajmini belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu vositachilar sonini qisqartirishga, mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotishning taxminan teng rentabelligini ta'minlashga, savdo tashkilotlari tomonidan oziq-ovqat mahsulotlarini sotish hajmini oshirishga va natijada aholining samarali talabini oshirishga imkon beradi.

Nazorat savollari

1. Tovar ishlab chiqaruvchilar resurslarini taqsimlashda narxlarning o'rni qanday?
2. Bozor sharoitida narxlarning asosiy funktsiyalarini sanab o'ting.
3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlari tizimini tavsiflab bering.
4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlarning mavsumiy o'zgarishlari qanday?
5. Qanday sabablar siklik dinamikaga ta'sir qiladi narxlar?
6. Agrosanoat majmuasini rivojlantirishga davlat ta'sirining narxlash va moliyaviy-kredit siyosatining asosiy vazifalarini ayting.
7. Narxlar nomutanosibligi nima va u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligiga qanday ta'sir qiladi?
8. Bozor sharoitida narxlar munosabatlarining tamoyillarini sanab o'ting.
9. Bozor sharoitida qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narx belgilash usullarini aytib bering.
10. Qishloq xo'jaligida narx belgilash mexanizmi qanday?

15-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISHI IQTISODIY SAMARADORLIGI

Reja:

15.1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati

15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me'zonlari va metodikasi

15.3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari.

Tayanch tushuncha va iboralar: *samara, iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarish tannarxi,*

15.1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi tushunchasi. Har qanday jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining asosini - ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish tashkil etadi. Iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish samaradorligining o'ziga xos mazmuni quyidagilar bilan belgilanadi:

- ishlab chiqarishning ijtimoiy shakli;

- ishlab chiqarishning maqsadli yo'nalishi;

- ushbu tizimga xos bo'lgan ishlab chiqarish omillari va natijalarining o'ziga xosligi.

> Mavjud resurslardan oqilona foydalanish bilan ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlarni to'liq qondirish samaradorlikning eng yuqori mezonidir.

Iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish samaradorligi bir-biridan farqlanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik - bu yaratilayotgan mahsulot hisobiga aholining ehtiyojlarini qondirish darajasi hisoblanadi. Shuningdek, u aholining turmush darajasini oshirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash, odamning bo'sh vaqtini ko'paytirish va h.k. Ishlab chiqarish samaradorligining iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari bir-

biriga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur. Ular organik birlikdana namoyon bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi bu murakkab iqtisodiy kategoriya hisoblanadi.U ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim jihatlaridan biri bo'lgan - natijaviydorlikni aks ettiradi. Yakuniy natijani tavsiflashda samara va iqtisodiy samaradorlik tushunchalarini farqlay olish zarur.

Samara *– bu qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan muayyan chora-tadbirlar natijasidir. Demak, o'g'itlardan foydalanish samarasi qo'shimcha hosil olish ko'rinishida ifodalanadi. Biroq, olingan samara o'g'itlardan foydalanish foydaliligi to'g'risida tasavvurni bermaydi. Muayyan tadbirlarning maqsadga muvofiqligini faqat bitta samara bilan baholash yetarli emas. Bu savolga to'liqroq javobni ishlab chiqarish natijalarini moddiy va pul mablag'lari xarajatlari bilan taqqoslaganda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi bilan beriladi.*

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatdan foydalanishning yakuniy foydali samarasini, boshqacha qilib aytganda, jami qo'yilmalarning natijasini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligida bu jonli va moddiy mehnatning eng kam xarajati evaziga har bir maydon uchun maksimal mahsulot miqdorini olish hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlik mezonlari qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan ayrim tadbirlarni baholash sifatida namoyon bo'ladi. Butun milliy iqtisodiyotning iqtisodiy samaradorligining mezonlari aholi jon boshiga to'g'ri keladigan milliy daromad hajmi hisoblanadi. Milliy daromad nafaqat odamlarning ehtiyojlarini qondirish, balki ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va takomillashtirishni manbai ham hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida samaradorlik mezoni jonli va moddiylashtirilgan minimal mehnat sarflari bilan sof mahsulotni (yalpi daromad) ko'paytirish hisoblanadi. Bunga yer, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish orqali erishiladi.

Iqtisodiy samaradorlik turlari. Ishlab chiqarish natijalarini xarajatlar bilan o'lchash uchun quyidagi iqtisodiy samaradorlik turlaridan foydalaniladi (15.1-rasm).

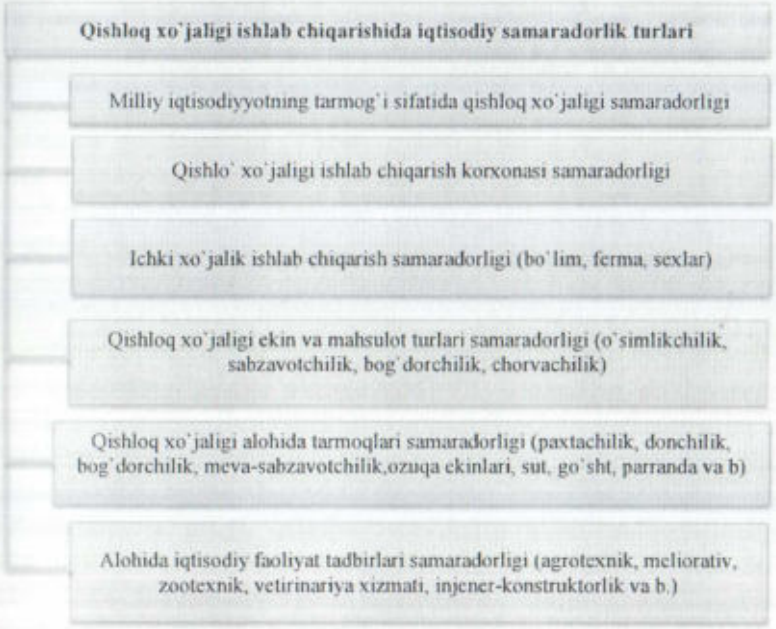

15.1-rasm. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida iqtisodiy samaradorlik turlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining milliy iqtisodiy samaradorligi aholining oziq-ovqat mahsulotlariga, sanoatning xom ashyoga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, shuningdek sanoatning milliy iqtisodiy muammolarni hal qilishga qo'shgan moliyaviy hissasi nuqtai nazaridan baholanadi. Tarmoq samaradorligi qishloq xo'jaligida iste'mol qilinadigan resurs salohiyati va resurslaridan foydalanish samaradorligini aks ettiradi. Boshqa samaradorlik turlari tarmoqqa o'xshaydi, ammo olingan samarani resurslar yoki xarajatlar bilan taqqoslash orqali ishlab chiqarishni tashkil etishning turli shakllari, xo'jaliklararo birliklar, ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida olib boriladigan tadbirlar samaradorligini tavsiflaydi.

Ushbu samaradorlikning barcha turlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Umuman qishloq xo'jaligidagi yakuniy iqtisodiy samara barcha resurslardan oqilona foydalanishga, tejamkorlik uchun muntazam tizimli tadbirlarni amalga oshirishga, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga va mehnat unumdorligini oshirishga bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda davlatning qishloq xo'jaligiga sarflanadigan xarajatlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi (1,68 foiz) Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kirmaydigan (0,62 foiz), o'rtacha darajadagi daromadli davlatlarga nisbatan qariyb uch baravar va IHTTga a'zo mamlakatlarga (0,17) nisbatan o'n baravar ko'pdir.

Shunga qaramasdan, qishloq xo'jaligida samaradorlik va raqobatbardoshlik hamda ishlab chiqaruvchilarning daromadlari nisbatan pastligicha qolmoqda.

Sohani davlat tomonidan moliyalashtirishning asosiy qismi bevosita irrigatsiya uchun sarflanadi (63 foiz) hamda asosan paxta va boshoqli don yetishtirishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Byudjet mablag'larining katta qismi nasos stantsiyalarining elektr energiyasini qoplash uchun sarflanadi, oqibatda mavjud irrigatsiya va drenaj tizimlarini ekspluatatsiya qilish va saqlash, ularni rivojlantirish va modernizatsiya qilish xarajatlari to'liq qoplanmayapti.

Hozirgi vaqtda umumiy xizmatlarni qo'llab-quvvatlashning katta qismi davlat byudjetida «boshqalar» xarajat moddasi sifatida aks etadi, bu esa sohada davlat xarajatlarining strategik rejalashtirilishi yo'qligidan dalolat beradi. Byudjet tizimida sohani qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro moliyaviy va kredit dasturlari (3,5 mlrd AQSh dollardan ortiq) va davlatning yirik investitsiya dasturlari yoki strategik rejalashtirish jarayonlari o'rtasida aloqa mavjud emas.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlardagi davlat dasturlari va xizmatlariga ajratilayotgan byudjet mablag'lari miqdorini qayta ko'rib chiqish hamda moliyalash tizimini takomillashtirish lozim bo'ladi:

atrof-muhitni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini oshirish va suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish;

oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi, hayvonlar kasalliklariga qarshi kurash, veterinariya va fitosanitariya xizmatlari;

birlashmalarning turli shakllarini qo'llab-quvvatlash (kooperativlar, klasterlar, ishlab chiqarish birlashmalari);

statistik ma'lumotlarni yig'ish va agrar bozorlar monitoringini yuritish tizimini takomillashtirish, bozor va transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish;

qishloq xo'jaligi sohasidagi amaliy tadqiqotlar va izlanishlar, ta'lim va bilimlarni tarqatish tizimini rivojlantirish.

Mazkur yo'nalishning asosiy maqsadi agrar siyosatning yangi ustuvor yo'nalishlariga muvofiq asosiy davlat xizmatlarini ko'rsatish va tarkibiy o'zgarishlar dasturlarini amalga oshirishga yo'naltiriladigan qishloq xo'jaligiga ajratilayotgan davlat moliyaviy resurslarini bosqichma-bosqich qayta taqsimlash orqali mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi[59]:

- qishloq xo'jaligini moliyalashtirish uchun xarajatlar taqsimotini qayta ko'rib chiqib, ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari va qishloq xo'jaligi bilimlarini tarqatish tizimi, axborot va maslahat xizmatlari uchun ajratiladigan mablag'lar hajmini oshirish;
- qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tarmog'i bilan bog'liq bo'lgan barcha byudjetdan tashqari jamg'armalar faoliyatini to'liq auditdan o'tkazish va ko'rsatilayotgan xizmatlarni xususiy sektorga berish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;
- o'rta muddatli byudjet dasturlarini samarali amalga oshirish maqsadida xalqaro texnik ko'mak mablag'laridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha dasturlarni joriy etish;
- qishloq xo'jaligi sohasida soliqqa tortish tizimini chuqur tahlil qilish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga soliq yukini kamaytirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun ishlab chiqarish jarayoniga turli omillarning ta`sirini aks ettiruvchi aniq ko'rsatkichlar zarur. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligini baholashda uning yakuniy natijalarga ta'sir qiluvchi xususiyatlarini hisobga olish kerak. Faqatgina tizimli yondashuvgina qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining

[59] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. Manba: www.lex.uz.

iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida har tomonlama tahlil qilish va ishonchli xulosalar chiqarishga imkon beradi.

15.1-jadval. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish ko'rsatkichlari[60]

T/r	Ko'rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
1.1	Boshoqli donning o'rtacha hosildorligini oshirish	43 s/ga	60 s/ga	70 s/ga	75 s/ga
1.2	Sigirlarning o'rtacha sut mahsuldorligini oshirish	2 320 kg/ bosh	2 700 kg/ bosh	3 100 kg/ bosh	3 500 kg/ bosh
1.3	Umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushi	7 %	10 %	12 %	15 %

15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me'zonlari va metodikasi

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi tabiiy va xarajat ko'rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Dastlabki tabiiy ko'rsatkichlar: qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi va qishloq xo'jalik hayvonlarining mahsuldorligiga bo'linadi. Shorva mollarinig yuqori mahsuldorlik darajasiga erishish va ularni oshirish qishloq xo'jaligining asosiy vazifasi sifatida belgilanadi. Shuningdek, hosildorlikning hajmi boshqa ko'rsatkichlarning hajmiga bevosita ta`sir qiladi.

Biroq, tabiiy ko'rsatkichlar erishilgan samaradorlikning faqat bir tomonini aks ettiradi. Iqtisodiy samarani aniqlash uchun hosildorlik yoki mahsuldorligini olishni ta`minlagan mehnatning umumiy xarajatlarini bilish kerak. Mehnat va mablag'larning har xil xarajatlari evaziga bir xil mahsuldorlikka erishish mumkin. Bundan tashqari, bir xil rentabellik

[60] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. Manba: www.lex.uz.

bilan mahsulot sifati har xil bo'lishi mumkin, bu esa ishlab chiqarish samaradorligiga ta`sir qiladi.

Muvofiq miqdordagi moddiy va pul xarajatlari va ishlab chiqarish natijalarini olish uchun ishlab chiqarish hajmi qiymat shakliga o'tkaziladi. Xarajat ko'rsatkichlari nafaqat buxgalteriya hisobi, balki iqtisodiy ahamiyatga ham ega, chunki ular tovar-pul munosabatlarini rivojlantirishda ishtirok etadi va ishlab chiqarish mahsuloti bozorda tovar vazifasini bajaradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining asosiy xarajat ko'rsatkichlari yalpi daromad, sof daromad va foyda hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlikni kelib chiqish nuqtai nazaridan asosiy mezoni sifatida dehqonchilikda ekinlari hosildorligi hisoblanadi (15.2-jadval).

15.2-jadval. Qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi (s/ga)

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/1992 %
Paxta	25	21	20	24	23	24	26	104
Bug'doy	15	25	36	44	48	48	49	326
Sholi	30	23	28	33	62	62	61	203
Makka doni	37	32	42	71	123	119	115	310
Boshqa donli ekinlar	13	14	15	20	25	20	19	146
sabzavotlar	195	189	227	321	547	586	589	302
kartoshka	85	126	170	234	350	376	385	197
poliz	120	99	142	320	348	392	396	330
meva	29	25	38	65	109	112	115	396
Uzoq ekinlari	45	55	89	120	200	174	170	377

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma`lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash metodikasi. Iqtisodiy samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichlari:

-yalpi mahsulotni (YaM) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati;

$$Ya_s = \frac{YaM}{Ich_x + A.Ich_v \cdot K},$$

bunda YaM – qishloq xo'jaligi yalpi mahsulot qiymati, so'm;

Ich_x – ishlab chiqarish xarajatlari, so'm.;

A. Ich_v – asosiy ishlab chiqarish vositalari, so'm.;

K – asosiy ishlab chiqarish vositalari samaradorlik koeffisenti;

-yalpi daromadni (YaD) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati;

$$D_s = \frac{YaD}{Ich_x + A.Ich_v \cdot K}$$

Qishloq xo'jaligida yalpi daromad miqdori ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga, ularning narxlariga va moddiy xarajatlar miqdoriga bog'liq. Yalpi daromad qiymati ishlab chiqarish vositalarida mujassam etgan mehnatdan foydalanish samaradorligi va hayotiy mehnat narxidan dalolat beradi.

Fermer xo'jaliklari faqat yaratilgan qiymatni, ya`ni yalpi daromadni taqsimlashlari mumkin, bu ikki qismga bo'linadi. Uning birinchi qismi mehnatni takror ishlab chiqarish uchun asosdir yoki boshqacha qilib aytganda iste`mol uchun daromad bo'lib xizmat qiladi va o'zi uchun mehnat bilan yaratiladi. Bu zarur turmush darajasini va ishchilarning moddiy va madaniy farovonligini oshirishni ta`minlaydi. Shuning uchun, bu ish haqi fondidan boshqa narsa emas. Yalpi daromadning yana bir qismi ortiqcha ish kuchi hisobiga yaratiladi va asosan jamg'arishga sarflanadi: asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma moddiy boyliklarning ko'payishi, davlat zaxiralari va sug'urta zaxiralarining shakllanishi.

-sof daromadni (SD) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati:

$$SD_s = \frac{SD}{Ich_x + A.Ich_v \cdot K}$$

Sof daromad ortiqcha mahsulot qiymatining pul ifodasini ifodalaydi va yalpi mahsulot qiymati va u uchun ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Yana bir usul - bu yalpi daromaddan, ishchi kuchini ko'paytirish bilan bog'liq xarajatlar yoki ish haqi xarajatlaridan chiqarilganda sof daromadni hisoblash. Sof daromad ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va ijtimoiy iste`mol fondlari o'sishining asosiy manbai hisoblanadi. Yaratilgan va realizatsiya qilingan daromadlarni ajrata olish zarur. Amalga oshirilgan sof daromad fermer xo'jaligining foydasiga (F) to'g'ri keladi. Foydaning quyidagi turlari mavjud: balans,

buxgalteriya hisobi, operatsion, mahsulot sotishdan olinadigan foyda, iqtisodiy, sof. Balans foydasi - bu mahsulotni sotishdan olingan foyda, boshqa sotishdan olingan foyda, operatsion bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar va xarajatlar balansi. Buxgalteriya foydasi - bu qishloq xo'jaligi korxonasi daromadi va uning xarajatlari o'rtasidagi ijobiy farq. Foizlar va soliqlardan oldin tijorat faoliyatidan olinadigan foyda operatsion deb nomlanadi. Sotishdan olingan foyda - bu qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i bundan mustasno, mahsulotlarni sotishdan tushadigan tushumlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish xarajatlari.

Iqtisodiy foyda - bu hisobot davridagi tovar ishlab chiqaruvchilar kapitalining boshlang'ich darajaga nisbatan ko'payishi. Sof daromad soliq solinadigan balans foydasi va soliq summasi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Soliqlar va majburiy to'lovlardan oldingi foyda soliqqa tortiladigan foyda deb nomlanadi.

- foydani (F) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati:

$$F_s = \frac{SD}{Ich_x + A.Ich_v \cdot K}$$

Foyda tijorat mahsulotlarini sotishdan tushgan naqd pul tushumidan to'liq narxni olib tashlash orqali aniqlanadi. Foyda olgan korxona foydali hisoblanadi. Foyda massasi qancha ko'p bo'lsa, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun ko'proq imkoniyatlar mavjud. Foyda massasi deganda amalga oshirilgan sof daromadning umumiy miqdori tushuniladi.

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligida foyda boshqa usul yordamida aniqlanadi. O'zbekistonda yangi tahrirdagi soliq kodeksining 337-moddasiga muvofiq qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari 2020 yil 1 yanvardan 0 foizli soliq stavkasi qo'llaniladi. . yalpi foyda - bu mahsulot sotishdan olingan foyda miqdori. Mahsulotlarni sotishdan olinadigan foyda mahsulotni qo'shilgan qiymat solig'isiz sotishdan tushgan tushum va mahsulot tannarxiga kiritilgan ishlab chiqarish va sotish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. " Shuning uchun foyda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F = (M_{s.t.} - QQS) - M_t$$

bunda $M_{s.t.}$ – mahsulot sotishdan tushum, so'm;

QQS – qo'shilgan qiymat solig'i, so'm.;

M_t – mahsulotning to'liq yoki tijorat tannarxi, so'm.

Sohaning qiyosiy iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi marjinal daromad hisoblanadi. U mahsulotni sotishdan tushadigan daromad va to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. O'simlik yetishtirishdagi to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarga urug'lar, o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi, uskunalarni ta`mirlash, mahsulotni qayta ko'rib chiqish xarajatlari, mahsulot sotish bilan bog'liq xarajatlar va boshqa moddiy xarajatlar kiradi. Chorvachilikda to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarga quyidagilar kiradi: podani ko'paytirish, aralash ozuqa sotib olish, hayvonlarni urug'lantirish, dori-darmonlar, yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi, suv, axlat, parvarishlash, sotish xarajatlari va boshqa moddiy xarajatlar.

Marjinal daromadining ikki turi mavjud. Birinchi turdagi marjinal daromad sotilgan mahsulotlar tannarxidan to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarni olib tashlash yo'li bilan aniqlanadi va ikkinchi turdagi marjinal daromad mavsumiy va vaqtinchalik ishchilar uchun ijtimoiy ajratmalar bilan birinchi turdagi marjinal daromad va mehnat xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi sifatida marjinal daromad qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarini yoki texnologiyalarini taqqoslash va tanlashning asosiy mezoni sifatida ishlatiladi. Sohaning nisbiy samaradorligini yoki afzalligini aniqlash bilan bir qatorda, olingan foyda miqdori bilan tavsiflanadigan mutlaq iqtisodiy samaradorlikni hisoblash ham muhimdir.

Barcha korxonalarga xos bo'lgan eng muhim iqtisodiy kategoriya rentabellikdir. Bu korxonaning rentabelligini,anglatadi. Daromad- bu yalpi mahsulot qiymatining ishlab chiqarish xarajatlari qoplangandan keyin qolgan qismi. Rentabellik nafaqat yashash uchun, balki o'tgan mehnat xarajatlari natijalarini, sotilgan mahsulotlar sifatini, ishlab chiqarishni tashkil etish darajasi va uni boshqarishni aks ettiradi. Daromadlikning ikki turi mavjud - milliy iqtisodiy va o'zini o'zi ta`minlash. Birinchisi, yaratilgan sof daromadning butun qiymati bilan belgilanadi, ikkinchisi,to'g'ridan-to'g'ri korxona tomonidan amalga oshiriladi.

Mahsulotlarning ayrim turlari, tarmoqlar va umuman fermer xo'jaliklarini ishlab chiqarishning qiyosiy iqtisodiy samaradorligini tavsiflash uchun foydaning mutlaq qiymati yetarli emas. Qabul qilingan foydani ishlab chiqarish xarajatlari va moddiy va pul xarajatlari bilan

taqqoslash zarur. Ushbu maqsadlar uchun nisbiy ko'rsatkich darajadan foydalaniladi

Rentabellik-bu foydaning mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq moddiy va mehnat xarajatlari yig'indisiga nisbati sifatida tushuniladi.

Ishlab chiqarish rentabellik darajasi quyidagi formulalar yordamida hisoblanadi:

$$R_{sd} = \frac{SD}{Ich_t} \cdot 100\% \text{ yoki } R_f = \frac{F}{M_t}$$

bunda R_{sd} *va* R_f – sof daromad va foyda bo'yicha rentabellik darajasi, so'm;

SD va F – mahsulot sotishdan sof daromad va foyda, so'm.;

Ich_t *va* M_t – ishlab chiqarish va tijorat (to'liq) tannarxi, so'm.

Daromadlilik darajasi mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun moddiy va mehnat xarajatlari birligidan foyda olish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish samaradorligini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olinadigan foyda va rentabellik darajasi uning alohida turlari uchun ham, ishlab chiqarish davrlari uchun ham o'zgaradi

Ishlab chiqarish fondlarining asosiy vositalaridan foydalanishni tavsiflash uchun ko'rsatkich - foyda stavkasi ishlatiladi. Bu foyda asosiy fondlar va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga foiz nisbati sifatida tushuniladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligini har tomonlama tavsiflash uchun mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish xarajatlari kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi, shuningdek mablag'lar, investitsiyalar va kapital qo'yilmalarning samaradorligi hisoblab chiqiladi.

15.3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari. Qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta`sir qiluvchi omillar juda xilma-xil. Ulardan ba`zilari qishloq xo'jaligi korxonalarining aniq kollektivlari faoliyatiga bog'liq, boshqalari ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishi, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini amalga oshirish bilan bog'liq. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi

mahsulotni sotishdan olinadigan foyda miqdori hisoblanadi. Ikkinchisi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan tushadigan mablag miqdori va mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq xarajatlarga bog'liq. Korxonaning foydasiga mahsulotni sotish narxi, shuningdek, sotiladigan mahsulot hajmi sezilarli darajada ta`sir qiladi. O'z navbatida, ma`lum bir turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish baholari talab va taklif ta`sirida shakllanadi va ko'p jihatdan mahsulot sotish yo'llari va kanallariga bog'liq.

Sotishdan tushadigan daromadlarning ko'payishiga ta`sir qiluvchi muhim omil mahsulot sifatini yaxshilashdir. Bozorga yetkazib beriladigan mahsulotlar miqdori mahsulotlarning sifatiga bog'liq, chunki nostandart va sifatsiz mahsulotlar arzonroq narxlarda sotiladi yoki umuman sotilgan tovarlarning umumiy hajmidan chiqarib tashlanadi. Ayniqsa, don, qand lavlagi, sabzavot, sut va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatiga katta e`tibor qaratilmoqda. Shunday qilib, don tarkibidagi oqsil miqdorining pasayishi, shakar lavlagi tarkibidagi shakar, pomidor tarkibidagi quruq moddalar sotish narxining sezilarli pasayishiga va umuman iqtisodiyotning katta yo'qotishlariga olib keladi.

Foyda hajmiga ta`sir etuvchi omillar bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ulardan birining o'zgarishi boshqalarning tegishli o'zgarishiga olib keladi. Shunday qilib, sotilgan mahsulotlarning umumiy miqdori foyda va naqd pul tushumlari miqdoriga ta`sir qiladi. Shu bilan birga, naqd pul tushumlari miqdori yalpi mahsulot miqdori va sotilish darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llari. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy usullari yalpi mahsulotni ko'paytirish, uni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va sotish kanallarini yaxshilashdan iborat.

Ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun moddiy va pul xarajatlari hajmi sezilarli darajada ta`sir qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish asosan korxonaning yer, mehnat va moddiy resurslaridan samarali foydalanishi bilan belgilanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida urug', ko'chat materiallari, ish haqi, chorvachilikda asosiy ozuqa va amortizatsiya katta qismni egallaydi. Shu munosabat bilan, asosiy qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ib olishni kompleks mexanizatsiyalashtirishni joriy etish, hayotiy mehnat sarfini kamaytirishga

va natijada moddiy va pul xarajatlarining umumiy miqdoridagi ish haqi miqdorini kamaytirishga yordam beradi.

Ishlab chiqarish hajmining oshishiga, mahsulot sifatining yaxshilanishiga va xarajatlarning pasayishiga avtomobil transportini rivojlantirish, mahsulotni qadoqlashning yangi shakllari va usullarini yaratish va joriy etish hamda barcha ishlab chiqarish vositalaridan tejamli foydalanish orqali erishish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish tizimida sotish kanallarini tanlash alohida o'rin tutadi. Bozor sharoitida korxonalarning qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eng samarali yo'nalishlarda sotish imkoniyatlari kengayib bordi, bu esa iqtisodiy faoliyatdan qo'shimcha daromad olishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari:

• ***qishloq xo'jalik mahsulotlarini hajmini o'sishi:***

— qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish,

— qishloq xo'jaligi chorva mollari mahsuldorligini oshirish,

— qishloq xo'jalik mahsulotlari sifati yaxshilash va yoqotishlarni kamaytirish,

• ***qishloq xo'jalik mahsulotlarini hajmini o'sishi:***

— qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish,

— qishloq xo'jaligi chorva mollari mahsuldorligini oshirish,

— qishloq xo'jalik mahsulotlari sifati yaxshilash va yoqotishlarni kamaytirish,

— qishloq xo'jalik mahsulotlari jozibadorligini (tovarlilik darajasini) o'stirish,

— mahsulotni yig'ib olingandan keyin uni saqlashda yangi zamonaviy infratuzilmalarni joriy etish (zamonaviy maxsus omborlar);

• **qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlarini kamaytirish:**

— ixtisoslashtirishni chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kontsentratsiyasini oshirish;

— mahsulotning mehnat, moddiy va kapital talabchanligini kamaytirish,

— mahsulot ishlab chiqarish uchun yuqori unumli uskunalar va ilg'or texnologiyalardan foydalanish, o'simlik va chorvachilikda mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash darajasini oshirish;

— umumiy ishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlarini kamaytirish,

— mehnatni moddiy rag'batlantirishni tashkil etish va takomillashtirish;

• **marketing va logistika faoliyati:**

— bozorni sotish kanallarini rivojlantirish,

— mahsulot narxini yaxshilash,

— korxonalarda marketing xizmatini yaratish,

— korxona mahsuloti va tovarlari imidjini yaratish,

— logistika faoliyatini takomillashtirish.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligida "samara" va "iqtisodiy samaradorlik" nimani anglatadi?

2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi turlarini ayting.

3. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligining tabiiy ko'rsatkichlari qanday?

4. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

5. Yalpi, sof daromad va foydani hisoblash metodologiyasini tushuntirib bering.

6. Qishloq xo'jaligidagi marginal daromad qaysi maqsadlarda foydalanadi?

7. Qishloq xo'jaligi tashkilotlarida rentabellik va rentabellik darajasi qanday aniqlanadi?

8. O'simlik va chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligiga qanday omillar ta`sir qiladi?

9. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy usullarini sanab o'ting.

10. O'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan ma`lumotlardan foydalangan holda yalpi daromad, sof daromad va foydani hisoblang.

16-MAVZU. QISHLOQ XO`JALIGIDA YALPI VA TOVAR MAHSULOTLARINI KENGAYTIRILGAN TAKROR ISHLAB CHIQARISH

Reja:

16.1. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish

16.2. Qishloq xo`jaligida yalpi daromadni taqsimlash

16.3. Qishloq xo`jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlari va manbalari

Tayanch tushuncha va iboralar: kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, ijtimoiy mehnat taqsimoti, yalpi mahsulot, qiymat, yalpi daromad, sof daromad, qoplash fondi, amortizatsiya fondi, istemol fondi, jamg`arma fondi, subsidiya, differensiyal renta.

16.1. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish

Ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimidagi ko'plab sanoat va korxonalarning murakkab aloqalari va o'zaro ta'sirining natijasi bu jami ijtimoiy mahsulotdir.

Uning takror ishlab chiqarilishi ishchilar va umuman jamiyat o'rtasidagi, shuningdek korxonalar va ishchilar o'rtasidagi, korxonalar va davlat o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Yalpi ijtimoiy mahsulot moddiy ishlab chiqarish tarmoqlaridagi ishchilarning samarali mehnati bilan yaratiladi.

Qiymat jihatidan umumiy ijtimoiy mahsulot ikki qismdan iborat: iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining o'tkazilgan qiymati va yangi yaratilgan qiymat. Shunday qilib, umumiy ma'noda, yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin

$$C + V + M,$$

bu erda C - iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining qiymati, oldingi mehnat bilan yaratilgan qiymat bilan ifodalanadi va ushbu sikldagi ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkaziladi; V + M yig'indisi - bu yangi yaratilgan qiymat. Bu ma'lum bir ishlab chiqarish siklida jonli mehnat tomonidan yaratilgan qiymat; M - sof daromad.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tuzilishi yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatiga o'xshash tuzilishga ega. Tabiiy-moddiy shaklda u ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari bilan ifodalanadi. Bu erda ishlab chiqarish vositalari urug'lar, ozuqa, xom ashyo, yoqilg'i-

moylash materiallari, o'g'itlar, kimyoviy moddalar va iste'mol tovarlari sotuvga tayyor mahsulotlardir. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha moddiy resurslarni ishlab chiqarish jarayonining har bir keyingi sikliga yo'naltirilishi xarakterlidir.

Masalan, Qishloq xo'jalik mahsulotining ma'lum bir yilidagi qiymati uni sotish uchun haqiqiy narxlar bo'yicha hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida "sof daromadning realizatsiya qilingan qismi" toifasi keng qo'llaniladi; ya`ni foyda (M{).

Shunday qilib, yalpi mahsulotni taqsimlashda yuqorida ko'rsatilgan belgilar bilan ifodalanadigan toifalar ishtirok etadi:

- yalpi ishlab chiqarish - C + V + M;
- yalpi daromad - V + M;
- sof daromad - M;
- sof daromadning realizatsiya qilingan qismi, ya'ni foyda - M_x.

Yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot mablag'larga taqsimlanadi: qoplash (C) va yangi yaratilgan mahsulot (V + M) (1-rasm).

Jarayon sifatida (qoplash) kompensatsiya - ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur miqdordagi sarflangan moddiy resurslarni (urug'lar, ozuqa, yoqilg'i-moylash materiallari, kimyoviy moddalar, himoya vositalari va boshqalarni) ajratishni anglatadi.

Qoplash fondi asosan individual xarajatlarning bir qismiga to'g'ri keladi, ya'ni, xarajat, ammo ish haqi bunga kiritilmaydi. Kengaytirilgan ishlab chiqarishda u iste'mol qilinadigan ishlab chiqarish vositalarini almashtirishga mo'ljallangan yillik mahsulot qiymatining bir qismini aks ettiradi. Nazariy nuqtai nazardan qoplash (kompensatsiya) fondi korxonada ishlaydigan ishlab chiqarish vositalarining haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi va bu xarajatlar quyidagi ishlab chiqarish davrlarida qoplanishi kerak.

Qoplash fondini yaratish kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yalpi mahsulotni taqsimlashning asosiy shartlaridan biridir. Qishloq xo'jaligida sarflangan moddiy resurslarni qoplash mahsulotning bir qismini sotish orqali yangi ishlab chiqarish vositalarini sotib olish va amortizatsiya fondini shakllantirish, shuningdek qisman to'g'ridan-to'g'ri korxonaning yalpi mahsulotidan hosil bo'ladi.

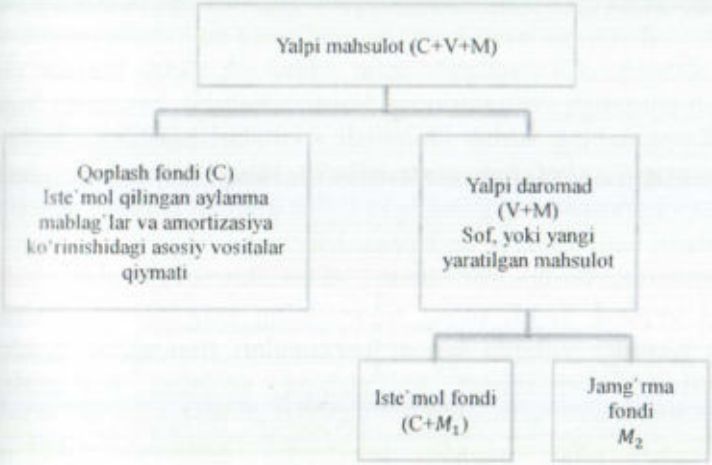

16.1-rasm. Yalpi mahsulot taqsimlanishi

Muayyan sharoitlarda qoplash fondi qo'shimcha tejamkorlik manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bunga mehnat unumdorligini oshirish, qishloq xo'jaligida ishlab chiqariladigan materiallar sifatini yaxshilash va ularning tannarxini pasaytirish orqali erishiladi. Agar iste'mol qilingan urug 'va em-xashak o'rniga ishlab chiqarishni sifat ko'rsatkichlari (urug'lar, ekish materiallari, em-xashak) bo'yicha yalpi mahsulotdan iqtisodni eng yaxshi ko'rsatkich bilan ajratish mumkin bo'lsa, unda keyingi ishlab chiqarish siklida , qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini va hayvonlarning mahsuldorligini qo'shimcha mablag'larsiz oshirish mumkin.

Amortizatsiya fondi tarkibining ko'payishi bilan uni to'g'ri ishlatish muhim ahamiyatga ega.

Masalan, to'liq tiklash uchun mo'ljallangan amortizatsiya ajratmalari tufayli mashina va uskunalarning jismoniy eskirishini va ularning ishlab chiqarish jarayonidan chiqishini kutmasdan yangi uskunalar sotib olish va qo'shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish mumkin.

Qoplash fondini shakllantirish va undan foydalanishning ahamiyati uning qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotidagi mutloq hajmi va ulushining oshishi bilan ortib boradi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qulayligi shundaki - bu yalpi mahsulot qiymatidagi qoplash fondi

ulushining qisqarishi, ammo amalda uning o'sish tendentsiyasi mavjudligidir.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida aniq ishlab chiqarish siklida sarf qilingan ishlab chiqarish vositalarining tannarxi haqiqiy xarajatlar bilan belgilanadi. Korxonaning ishlab chiqarish vositalari o`zining tannarxi (em-xashak, urug ', ko'chat materiallari) bilan qoplanadi, sotib olinganlari esa - korxonada saqlanadigan joyga etkazib berishni hisobga olgan holda ularni sotib olish bilan izohlanadi.

Bozor munosabatlariga o'tishdan oldin korxonalarning yalpi mahsulotidagi qoplash fondi uning qiymatining taxminan 40 foizini tashkil etadi. Keyingi yillarda sanoat korxonalari tomonidan qishloq xo'jaligiga etkazib beriladigan va qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan sotiladigan mahsulotlar narxlarini belgilashda bozor tamoyillarini amal qilinayotganligi narxlardagi nomutanosibliklarni bartaraf etishga hamda subsidiyar harajatlarni ko`payishishiga imkon bermoqda.

16.2. Qishloq xo`jaligida yalpi daromadni taqsimlash

Yalpi mahsuloti qiymatidan qoplash fondi qiymatini chiqarib tashlangandan keyin - yalpi daromad qoladi. Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, butun mamlakat bo'ylab milliy daromad vazifasini bajaradi. Qishloq xo'jaligida ba'zan yalpi daromad sof ishlab chiqarish deb ham nomlanadi.

Yalpi daromad iqtisodiy kategoriyadir, u quyidagilar bilan belgilanadi: a) ish haqi va sof daromad yig'indisi sifatida; b) joriy narxlarda yalpi mahsulot va moddiy xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida.

Yalpi daromad katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Uning minimal jonli va buyumlashgan xarajatlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi mezonlari bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, yalpi daromad ish haqi fondining manbai, ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish, jamg'arma manbai va demak, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish hisoblanadi. Taqsimlash jarayonida asosiy va qo'shimcha to'lov fondi yalpi daromaddan ajratiladi, undan keyin sof daromad qoladi. Yalpi daromadni taqsimlash shakli 2-pasmda ko`rsatib o`tilgan.

Korxonaning umumiy yalpi daromadida eng katta ulushni asosan zaruriy mehnat bilan yaratilgan iste'mol fondi egallaydi.

Iste'mol fondining asosiy qismi ish haqi bilan ifodalanadi, qolgan qismi esa sof daromad hisobiga shakllanadigan ijtimoiy iste'mol fondlaridan olinadi.

16.1-jadval. Yalpi daromadni taqsimlanishi

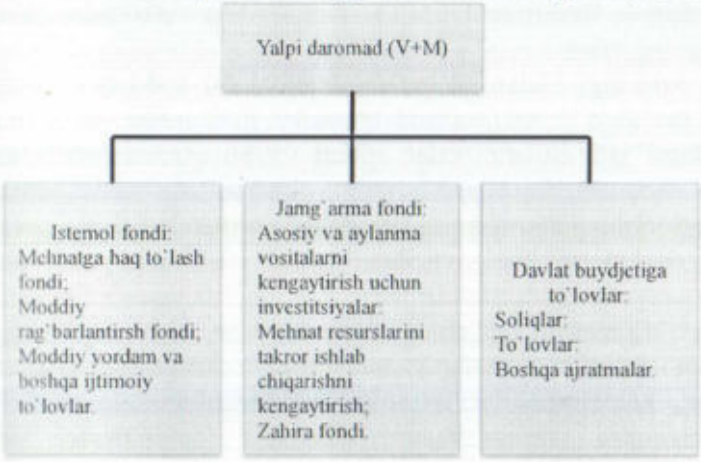

Korxonaning sof daromadi taqsimlanganda uning bir qismi xo'jaliknkng o'zida qoladi va jamg'arma va ijtimoiy iste'mol uchun sarflanadi. Shunday qilib, jamg'arma fondi sof daromad miqdoridan hosil bo'ladi va qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning muhim manbai bo'lib xizmat qiladi - jamg'arma qonuni o'zini namoyon qiladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish samaradorligini oshirish. Yalpi va sof daromad, jamg'arma fondi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish tezligini muttasil o'sishining asosiy sharti bu mehnat unumdorligini oshirishdir. Bozor munosabatlariga o'tishda mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar, korxonalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi va ishchilarning ish haqi pasayganda (qishloq xo'jaligi ishchilarining o'rtacha oylik ish haqi O'zbekistondagi o'rtacha ish haqining 40 foizini tashkil etganda) alohida ahamiyatga ega. Jamg'arma fondining sof daromaddagi ulushining pasayishi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosan davlat tomonidan qarz berish yoki subsidiyalar hisobiga amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, avvalambor, yalpi mahsulotni ko'payishini nazarda tutadi. Bu faqat ishlab chiqarish vositalari va yuqori malakali mehnat resurslarining ko'payishi natijasida qishloq xo'jaligida ishchilar sonining nisbatan qisqarishi bilan izohlash mumkin bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida malakali kadrlarni ko'paytirish ilmiy bilimlarni oshirish, kasbiy mahorat va ishchilarning malakasini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishi qishloq xo'jaligida qo'shimcha ravishda yangi, yanada unumdor mashinalar, innovasiyon texnologiyalarni jalb qilishni talab qiladi va bu o'z navbatida ilmiy yutuqlardan samarali foydalanish uchun kadrlar va mutaxassislarni malakasini oshirish va ularni qayta tayorlashga olib keladi.

Mehnat resurslarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun quyidagi qonuniyatlar xarakterlidir:

- oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar ulushini oshirish;
- mexanizatorlar umumiy sonining ko'payishi (traktor haydovchilari, kombaynchilar, avtoulov haydovchilari, mexaniklar va boshqalar);
- korxonalar, birlashmalar va bo'linmalar tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish sohasida ishchilarni taqsimlash;
- mehnatga layoqatli aholining qishloq xo'jaligida oqilona bandligini ta'minlash;
- mehnat resurslaridan yuqori unumli foydalanish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

Amalda, ushbu qonuniyatlarning hech biri kuzatilmaydi. Chunki bozor tamoyillari ushbu qonunlar va mehnat resurslarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlarini manfatdorlik nuqtai nazaridan nomutanosibliklar keltirib chiqaradi. Iqtisodiy islohotlar sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida kadrlar resurslarini shakllantirish bilan bog'liq ba'zi muammolar yuzaga keladi. Ayni paytda qishloq xo'jaligi korxonalaridan xususiy sektorga va qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan tarmoqlarga kadrlarning sezilarli darajada chiqib ketishi kuzatiladi. Ushbu holatni qishloq xo'jaligidagi ishchi-xodimlarning past manfaddorligi bilan izohlash mumkin.

Qishloq xo'jaligida kadrlar va asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishning muhim sharti mutaxassislarni texnologik,

texnik va iqtisodiy o'qitish va ularni qishloq xo'jaligi korxonalarida birlashtirishdir.

Amaliy yondoshuvlar. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har qanday sharoitda ishlab chiqarish va ijtimoiy sharoitga ega bo'lgan korxonalarda ish haqi miqdori ishchilarning jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarini harakatlarini qoplashi zarur. Ba'zi hududlarda talabning past darajasi va mehnat resurslariga nisbatan yuqori darajada ta'minlanish sharoitida ishchi kuchi narxi minimal darajaga tushiriladi.

Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samarali rivojlanishini ta'minlay oladigan menejerlar va mutaxassislarni tayyorlash, kasbiy qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etishni takomillashtirish zarurati ortib bormoqda.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning muhim sharti asosiy fondlar va aylanma mablag'larning o'sishi va takomillashishi hisoblanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy va muomaladagi mablag'lar qoplanadi, shuningdek yanada sifatli bo'lgan qo'shimcha mablag'lar jalb qilinadi. Bunga ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, qishloq xo'jaligiga yangi yuqori unumli mashinalar, traktorlar, yig'im-terim uskunalari, ilg'or texnologiyalar, qishloq xo'jaligi ekinlarining yuqori hosildor navlari va duragaylari va yuqori sifatli moddiy resurslarni kiritish orqali erishiladi.

16.3. Qishloq xo`jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlari va manbalari

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun zarur moddiy resurslar va ma'lum sharoitlar talab qilinadi. Bu faqat ortiqcha mahsulotni yaratishga hissa qo'shadigan yuqori darajadagi mehnat unumdorligiga erishilganda yuz berishi mumkin. Binobarin, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosiy sharti - bu sof daromad olish va jamg'arma fondini yaratishdir. Ortiqcha mahsulotning bir qismi jamg'arma fondini yaratishga yonaltirilgan taqdirdagina korxonaning kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi amalga oshishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida jamg'arma fondi ham natura shaklida, ham qiymat shaklida yaratiladi. Shu bilan birga, o'z va qarz mablag'larini to'plash uchun ishlatish mumkin.

O‘z manbalariga asosiy, aylanma va zaxira fondlarini to‘ldirish uchun sof daromaddan ajratmalardan olingan mablag'lar kiradi. Ular o‘zlarining tabiiy shaklida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlar (urug'lar, ko‘chat materiallari, ozuqa va boshqalar), shuningdek mineral o‘g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar kabi ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun pul bilan ifodalanishi mumkin. .

Shu bilan birga, differentsial renta shaklidagi qo‘shimcha sof daromad qishloq xo‘jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish manbai bo‘lib xizmat qiladi. Iqtisodiyotda qolgan differentsial rentaning bir qismi ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida keyinchalik foydalanish uchun jamg'arishga yo‘naltiriladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish manbalaridan biri qisman korxonaning amortizatsiya jamg'armasi bo‘lishi mumkin, ammo u o‘z mohiyatiga ko‘ra oddiy takror ishlab chiqarishga (qayta tiklash va almashtirishga) mo‘ljallangan.

Qarz manbalari - bu davlat va tijorat banklarining kreditlari, alohida ishlarni bajarish va mahsulot ishlab chiqarish uchun beriladigan grantlar va kompensatsiyalar, tovar kreditlari, shuningdek homiylik mablag'lari hisobiga to‘plash uchun sotib olingan ishlab chiqarish vositalari.

Bozor sharoitida tijorat banklaridan kreditlar qishloq xo‘jaligi korxonalariga yuqori foizli stavkalar bilan berilganda, ularni ishlab chiqarishni ko‘paytirish uchun ishlatish iqtisodiy jihatdan foydasiz bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham qishloq xo`jaligida davlat buydjeti tomonidan maqsadli imtiyozli kreditlar bilan ta`minlash amaliyoti qo`llaniladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda iste‘mol va jamg'arma o‘rtasida ilmiy asoslangan nisbatlarni o‘rnatish va ishlab chiqarishni ko‘paytirish uchun etarli miqdorlarni aniqlash muhim masaladir. Ushbu talab moddiy-texnika resurslari narxining sezilarli darajada oshishi, ish haqining oshishi va natijada jamg'arma fondining pasayishi kuzatilganda alohida ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, qishloq xo‘jaligi korxonalarining yalpi va sof daromadi o‘zgarmagan holda, iste‘mol fondining ko‘payishi o‘z mablag'lari hisobiga kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni cheklaydigan jamg'arma fondining pasayishiga olib keladi. Iste‘mol va jamg'arma o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning asosiy yo‘nalishi -

bu yalpi daromadning umumiy hajmining o'sishidir. Mehnat resurslarining kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi faqat iste'mol fondini ko'paytirish asosida amalga oshirilishi mumkin, ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishning ko'payishi esa jamg'arma fondining tegishli ravishda ko'payishini talab qiladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish tizimiga tarmoqning ishlab chiqarish va iqtisodiy aloqalari iqtisodiyotning boshqa sohalari va davlat bilan, shuningdek tarmoq ichi sohalar bilan kiradi. Umuman olganda, bu aralash iqtisodiyot, bozor va yer munosabatlaridagi mulk munosabatlarini rivojlantirish va takomillashtirish (yerdan foydalanganlik uchun to'lov va yerlarni bozor oborotiga kiritish).

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning holati va imkoniyatlari bir qator ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi.

Jamg'arma va iste'molning optimal kombinatsiyasi ular o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va malakali ishchi kuchini ko'paytirish uchun sharoit yaratishga erishadigan bunday munosabatlarni o'rnatishni nazarda tutadi. Shu sababli, jamg'arma fondini yaratishning zaruriy sharti yuqori rentabelli qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidir.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish imkoniyatini tavsiflash uchun kengaytirilgan takror ishlab chiqarish me`yori (Nr) kabi ko'rsatkich qo'llaniladi:

$$J_n = \frac{J_f}{SD} * 100\%$$

Bu erda SD – korxonaning sof daromadi, so`mda.

Shunday qilib, jamg'arma darajasi iqtisodiyotning sof daromadida jamg'arma fondining qaysi ulushi mavjudligini ko'rsatadi.

Mutanosiblik normasi (M_n) jamg'arma miqdorini bo'lish yo'li bilan hisoblanadi

$$M_n = \frac{J_f}{YD} * 100\%$$

YD – korxonaning yalpi daromadi, so`mda.

Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash iqtisodiyotning ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilishda va mehnat va ishlab chiqarish vositalarining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaxiralarini aniqlashda zarurdir.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi iqtisodiy samaradorlik, birinchi navbatda, foyda massasi bo'lganligi sababli, foyda olishga ta'sir qiluvchi omillarni ham hisobga olish kerak: ishlab

chiqarish xarajatlari, transport va marketing xarajatlari, ishlab chiqarilgan mahsulotlar narxi, sifati, savdo hajmi.

Nazorat savollari

1. Oddiy takror ishlab chiqarish deganda nima tushuniladi?
2. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish mohiyatini shakllantirish.
3. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning zaruriy sharti nimada?
4. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning xususiyatlari va ular nimadan kelib chiqadi?
5. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish manbalarini ayting.
6. Mehnat resurslarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish nima?
7. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish talablarini hisobga olgan holda qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti qanday taqsimlanadi?
8. Jamg'arma fondi nima?
9. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosiy shartlari qanday?
10. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni sanab o'ting.

17-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISHINI REJALASHTIRISH

Reja:

17.1. Qishloq xo'jaligida rejalashtirishning ahamiyati

17.2. Rejalashtirish ko'rsatkichlari tizimi. Strategik, bir yillik va operativ rejalashtirish maqsad va vazifalari

17.3. Qishloq xo'jaligida biznes reja va uni tuzish tartibi

17.4. Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishning texnologik xaritasi

Tayanch tushuncha va iboralar: rejalashtirish, qishloq xo'jaligi, mintaqa, hudud, dasturiy maqsadli rejalashtirish, maqsadli dasturlar, strategik, bir yillik va operativ rejalashtirish, ekstrapolyatsiya, ekspert baholari, modellashtirish, chorva aylanmasi, biznes reja, marketing strategiysi, moliyalashtirish, rentabellik, texnologik xarita.

17.1. Qishloq xo'jaligida rejalashtirishning ahamiyati

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan korxonalarning ichki iktisodiy munosabatlarini o'zida aniq, aks ettira oladigan mexanizm bu - rejalashtirishdir.

Bozor iqtisodiyotining talab va taklif qonuniyatlariga tayangan holda yaratilgan rejalashtirish tizimi, qishloq xo'jalik korxonalarida mavjud bulgan tarmoklar o'rtasida, ularning ichki resurslaridan foydalanishda mutanosiblikni o'rnatib, ishlab chiqarishning uzluksiz va tez sur'atlar bilan rivojlanib borishiga imkoniyatlar yaratadi.

Rejalashtirishning asosiy maqsadi bozorni sifatli, arzon va raqobatbardosh tovar mahsulotlari bilan to'ldirishda, qishloq xo'jalik korxonalarining soha va tarmoqlari o'rtasida ichki resurslar bilan ta'minlanish mutanosibligini o'rnatish va ulardan foydalanish samaradorligiga erishishdir.

Rejalashtirish natijasida qishloq xo'jalik korxonalari yer va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan, mehnat va moliya resurslaridan, tabiiy boyliklar, fan va texnika yutuqlari hamda ilgorlar tajribasidan oqilona va samarali foydalanishga, tejamkorlik qoidalariga rioya qilishga va nobudgarchiliklarga yo'l qo'ymaslikka erishishni nazarda tutadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida rejalashtirish orqali quyidagi vazifalar hal etiladi:

- qishloq xo'jalik korxonalari ichida agrar va iqtisodiy munosabatlarni chuqur islox qilish asosida xususiy mulkchilikni shakllantirish va mustahkamlash;
- dehqonning yer va boshqa ishlab chiqarish vositalari, mehnat, moliya va ilmiy-texnika resurslaridan oqilona foydalanishida shaxsiy javobgarligi va manfaatdorligini oshirishni ta'minlash;
- har bir qishloq xo'jalik korxonasida ekinlar hosildorligini, chorva va parranda mahsuldorligini oshirishning aniq yo'llarini hisoblab chiqib, dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mehnat unumdorligini o'stirish, sarf-xarajatlarni tejash va ishlab chiqarish rentaballigini ko'tarish;
- korxonaning tabiiy-iqtisodiy sharoitini xisobga olgan holda, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va tarmoqlarni bir-biri bilan samarali muvofiqlashtirish;
- mahsulot sotish bo'yicha korxona tuzgan shartnomalarning bajarilishini ta'minlash;
- korxonada ishlab chiqarish munosabatlarini, texnika va texnologiyasini takomillashtirish, fan, texnika va ilgorlar tajribasini, tadbirkorlikni xorijiy davlatlar va ichki investitsiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy etib, eksportbop tovar mahsulotlari etishtirishni ta'minlash.

Shuning bilan birgalikda, qishloq xo'jalik korxonalarida iqtisodiy va agrar o'zgarishlarni o'zida aks ettira oladigan, mulk egasi huquqini ta'minlovchi bozor mexanizmi va moddiy ragbatlantiruvchi omillarni jonlantirish va rejalashtirish ular zimmasiga yuklangan vazifalar qatoriga kiradi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda rejalashtirish quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- rejalashtirishning demokratik mustaqillikka asoslanishi, ya'ni korxonaning ishlab chiqarish moliya faoliyatini tashkil etishda, xo'jalik ichida iqtisodiy va agrar munosabatlarni joriy etishda har tomonlama mustaqillik va bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan boshqarish tizimini o'rnatishda demokratik qonun-qoidalarga amal qilish;
- rejalashtirishning ustuvor yunalishlarini belgilash, ya'ni korxona uchun xar bir gektar yerdan va xar bir bosh chorvadan eng kup foyda

olinadigan ishlab chiqarish yo'nalishini biznes reja orqali asoslab olish va shu etakchi bo'g'inga korxonaning barcha resurslarini jalb etib, ulardan oqilona foydalanish, rejani o'z vaqtida bajarish hamda ishlab chiqariladigan tovar mahsulotlar miqdorini ko'paytirish, assortimentlarini yaxshilash, mehnat sarfini kamaytirish uchun eng qulay sharoitlar yaratish;

- istiqbol va yillik rejalarning bir biri bilan uygunlashganligi va ilmiy jihatdan asoslanganligini ta`minlash, ya`ni korxonada etakchi tarmoqdan eng ko'p foyda olish atrofida ular o'rtasida mutanosiblikni o'rnatish imkoniyati yaratiladi. Ko'zda tutilgan maqsadga erishish uchun esa reja ko'rsatkichlari ilmiy jihatdan asoslangan me`yorlarga tayangan bo'lishi kerak. Innovasiyalardan, zamonaviy ilgor texnologiyalardan foydalanish ishlab chiqarishni tashkil etishda rejalashtirish mexanizmidan keng foydalanishni talab etadi;

- korxona iqtisodiyotini barqarorlashtirish, ya`ni korxonada yuzaga kelayotgan tangliklarni bartaraf etish uchun ko'riladigan barqarorlashtirish chora-tadbirlari majmuasi, korxona to'la inqirozga uchrashiga chap berish maqsadida ishlab chiqarish va ishlab chiqariladigan mahsulotlar tarkibini o'zgartirish tadbir-choralarini avvaldan rejalashtirib, ishlab chiqarish xarajatlarini tejashga, mahsulot sifatini yaxshilashga, ularning raqobatbardorligini oshirishga xarakat qilish.

Ta`kidlash lozimki, korxonada tuzilgan barcha turdagi rejalarning bajarilishini muntazam ravishda nazorat qilinishi va ularning o'z muddatida bajarilishi uchun shart-sharoitlar yaratilishi mehnatkashlarning ish natijalari uchun javobgarligini kuchaytiradi.

Rejalarning ilmiy asoslangan va aniq bo'lishi, ko'p jihatdan ularning tuzish usullariga bogliq. Bunga qishloq xo'jaligini rejalashtirishining muvozanat, mezon, iqtisodiy-matematik usullari va avtomatik boshqarish tizimini kiritish mumkin.

Muvozanat usuli - bu bugun agrar sanoat korxonalari va shu jumladan qishloq. xo'jalik korxonalari taraqqiyotini rejalashtirishda qo'llanilayotgan asosiy usullardandir. Bu usulning iqtisodiy moxiyati shundaki, qishloq xo'jaligining turli soxa va tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblikning moddiy, mehnat va moliya resurslariga talabi va uni qondirish manbalarini aks ettiradi.

Reja muvozanatlari uch turda tuziladi: mehnat, moddiy resurs - lar va qiymat muvozanatlari. Moddiy muvozanatlar qishloq xo'jalik korxonasining barcha tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotlar turi bo'yicha tuziladi. Masalan don, paxta, go'sht, tuxum va h.k.

Mehnat resurslari muvozanati ishlab chiqarish uchun talab etiladigan xodimlar va mutaxassis kadrlar miqdori bilan aniqlanadi.

Qiymat muvozanati pul ko'rinishda tuzilib, yalpi mahsulotning solishtirma va joriy baholardagi ifodasidir.

Mezon (normativ) muvozanat usuli mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda reja - topshiriqlarini iqtisodiy jixatdan asoslab beradi. Bu usulda ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan resurslar me`yoriy ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi. Masalan: yoqilgi, urugliklar, o'g'it, em-xashak va xokazo.

Me`yoriy ko'rsatkichlar vaqti-vaqti bilan ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasining yangilanish va mehnat unumdorligining o'sish darajasiga qarab o'zgartirib turiladi. Aks holda, ular ishlab chiqarishni rivojlantirishga salbiy ta`sir etadi. Iqtisodiy-matematik usul murakkab texnikani, iqtisodiyotga innovatsion yondoshuv sharoitida xususan, qishloq xo'jaligini raqamlashtirish tizimini talab etadi. Qishloq xo'jaligini rejalashtirishda bu usulning chiziqli-dasturlash, rejalashtirish, korrellyatsiya singari turlaridan foydalaniladi. Bu usuldan chorva mollar ratsioni, poda tarkibi, ekinlar hosilini dasturlash, MTP parkidan foydalanishning oqilona tarkibini aniqlashda keng foydalaniladi.

17.2. Rejalashtirish ko'rsatkichlari tizimi. Strategik, bir yillik va operativ rejalashtirish maqsad va vazifalari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rejali boshqarish sharoitida qishloq xo'jaligi tarmoqlari va mamlakat iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari rivojlanishi o'rtasida mutanosiblikni belgilashga jiddiy e`tibor berildi.

Ammo buning uchun starategik asoslar belgilanishi lozim.

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini mavjud ekin maydonlari tabiiy sharoitiga qarab oqilona joylashtirish orqali mamlakatda oziq-ovqat muammosini hal etib borish.

2. Moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning aniq ta`rifi.

3. Agrologistika rejalarining mavjudligi.
4. Investitsiyalar miqdorini aniqlash.
Ushbu ko'rsatkichlar asosida rejalar ishlab chiqildi.

1. Uzoq muddatli rejalar:

- iqtisodiyotning tashkiliy-iqtisodiy tuzilishi va ijtimoiy rivojlanish rejasi;
- iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning besh yillik srategik rejasi.

2. Yillik rejalar:

- iqtisodiyotning ishlab chiqarish va moliyaviy rejasi;
- mintaqa, tuman, qishloq xo'jaligi korxonalari ishlab chiqarish rejasi;
- klasterlar, fermer va dehqon xo'jaliklari uchun o'zini o'zi ta'minlash vazifalari.

3. Operatsion rejalar:

- qishloq xo'jaligi ishlari davri, chorak va oylar uchun ish rejalari;
- individual ishlarni bajarish uchun qishloq xo'jaligi korxonalari uchun shartnomaviy rejalari.

Uzoq muddatli rejalarga kiritilgan tadbirlar ma`lum bir korxonada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishi aniqlandi va yillik rejalarda batafsil bayon qilindi va yillik rejalarning vazifalari aniq ijrochilarga o'z-o'zini ta`minlash bo'yicha topshiriqlar va operatsion rejalar orqali etkazildi.

Rejalashtirilgan ishlar odatda qishloq xo'jaligi korxonasi tashkil etilishidan ancha oldin boshlanadi. Bu biznes kontseptsiyasi va parametrlarini asoslaydigan, muammolarni nafaqat jiddiy, har tomonlama tahlil qiladigan, balki ularni bartaraf etish yo'llari va yo'nalishlarini belgilaydigan biznes-rejani ishlab chiqishdan boshlanadi.

Biznes-reja - bu bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'llaniladigan qishloq xo'jaligi korxonasining tashkiliy-iqtisodiy tuzilishi rejasining o'ziga xos shakli.

Binobarin, xo'jalik ichidagi rejalashtirish tizimining deyarli barcha elementlari, avvalgidek, o'zgartirilgan shaklda ishlatilgan bo'lsa ham, dolzarbdir.

Biroq, bashorat qilish ilmiy asosga ega bo'lib, unda quyidagi usullar qo'llaniladi:

- ekstrapolyatsiya (mavjud tendentsiyalarni istiqbolli davrga o'tkazish);

- ekspert baholari (mutaxassislar - olimlar va amaliyotchilarning fikrlari);

- modellashtirish (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonida texnik, texnologik va tashkiliy aloqalarni hisobga olish).

Uzoq muddatli va joriy rejalashtirishda muvozanat usuli keng qo'llaniladi, bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda ilmiy asoslangan mutanosiblikni, shuningdek uning tarmoqlarining izchilligini va o'zaro bog'liqligini ta`minlaydi.

Qishloq xo'jaligi korxonasida uch xil balans tuziladi: moddiy (natura), tannarx va mehnat balansi.

Moddiy balanslar - bu turli xil qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmlari va ularning tarqalishi ko'rsatkichlari, shuningdek yer, ozuqa, o'g'itlar va boshqa tabiiy balanslarning qoldiqlari.

Qiymat qoldiqlari - bu pul tushumlari va xarajatlari qoldiqlari, aylanma mablag'lar, maxsus fondlarning qoldiqlari va boshqalar.

Mehnat resurslari balansi - rejalashtirilgan ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun zarur bo'lgan ishchi kuchi mavjudligining ko'rsatkichi, shuningdek ushbu ehtiyojlarni qondirish (hal qilish) manbalaridir.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida uzoq muddatli va yillik rejalarni ishlab chiqish maxsus xizmatlar tomonidan, shuningdek uning ishlab chiqarish tarkibiy bo'linmalari rahbarlari va mutaxassislari ishtirokida amalga oshiriladi.

Gipoteza o'zining ichki mohiyatiga ko'ra, o'rganilayotgan ob`ektlarning taxminiy xulq-atvori va iqtisodiyotining sifatli holatini mo'ljallangan shaklida ilmiy bashorat qilishdir.

Kontseptsiyalar iqtisodiy siyosatning erishish mumkin bo'lgan, taxmin qilinadigan, strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlaridan, ularni amalga oshirishning eng muhim vositalaridan va yo'nalishlaridan iborat.

Prognozda kelajakda iqtisodiyotni rivojlantirish yo'nalishlari va usullari va uning ayrim elementlari, noaniqlik sharoitida maqsadlarga erishish ehtimoli ko'rib chiqiladi.

Reja - bu ma`lum bir davr oxirida iqtisodiy tizimning kelajagi, istiqbolini, iqtisodiy modelini tavsiflash. U doimo maqsadlar tizimini va ularni amalga oshirish bo'yicha yo'l haritasini (yo'llari, usullari va

vositalari), resurslarni, miqdoriy ko'rsatkichlarni, shuningdek muddatlarni o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi (ko'pincha ijtimoiy-iqtisodiy) - bu kuch va vositalarni konsentratsiyasi, ulardan oqilona foydalanish va qat`iy muvofiqlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini o'z ichiga olgan ustuvor muammolarni hal qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan hujjat.

Masalan, chorvachilikni rivojlantirish konsepsiyasi - rivojlantirishni loyihalashtirish kelajak uchun tarmoqlarning tarkibi va hajmini belgilashdan boshlanadi. Chorvachilik tarmog'ining tanlovi va hajmi iqtisodiyotning ixtisoslashuvi, alohida tarmoqlarning samaradorligi va zamonaviy sharoitlarda va bozor ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Chorva aylanmasi - bu chorvachilikning ko'payishi tabiiy shart-sharoitlarini va ma`lum bir tarmoqning rivojlanishini hisobga olgan holda, ma`lum bir davr uchun (chorak, yil, bir necha yil) chorva mollarining jinsi va yoshi guruhlari tarkibidagi harakati (o'zgarishi).

Chorvaning yillik aylanmasi asosida chorvachilikning o'rtacha yillik populyatsiyasi belgilanadi, bu chorva mollarini etishtirish uchun ozuqa, ishchi kuchi va chorva mollarini molxonalar bilan ta`minlash zarurligini aniqlash, shuningdek organiq (moddalar) o'g'itlar yig'ish rejasini tuzish kerak..

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni rejalashtirishda quyidagilar hisobga olinadi:

- har bir turdagi mahsulotga ehtiyoj;
- mavjud ozuqa, moddiy-texnik, pul va mehnat resurslari.

Shu bilan birga, chorvachilikda quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan texnik-iqtisodiy standartlardan foydalanish zarur:

- 1 ga yaylovga chorva mollarining yuki;
- podalar tuzilishi;
- sigirlarni suniy qochirish vaqti;
- hayvonlarni boqish va ulardan iqtisodiy foydalanish shartlari;
- 100 ta sigirga yosh hayvonlarning mahsuldorligi;
- sigirlarni yo'q qilish normalari;
- go'shga boqilayotgan mollarni so'yish natijasida mahsuldorligi;
- toza junning rentabelligi;
- buzoqlar va cho'chqalarni boqish uchun sut iste`mol qilish normalari;

- suvga bo'lgan talab normalari;
- zooveterinariya tadbirlarini o'tkazish uchun xarajatlar standartlari;

Go'sht ishlab chiqarishni rejalashtirishda yil davomida etishtirish (hayvonlarning tirik vaznini ko'paytirish) va sotish uchun yoki xo'jalik ichi iste`mol uchun go'sht ishlab chiqarish alohida hisoblanadi.

Bunday holda, go'sht ishlab chiqarish yalpi o'sishning bir qismi bo'lib, chorva mollarini xo'jalik ehtiyojlari uchun sotish va so'yish uchun so'yish joyidagi tirik vaznni qayta hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

Sut ishlab chiqarishda sigirlarning o'rtacha yillik soni va har bir sigirdan o'rtacha sut sog'ib olinishi asosida hisoblanib, 1 kg vazn va 1 litr hajmdagi asosiy yog `miqdori bo'yicha qayta hisoblab chiqiladi. Ammo o'rtacha yillik chorvachilikda boqishga qo'yilgan sigirlar va suti faqat buzoqlar emish uchun ishlatiladigan emizuvchi sigirlarni o'z ichiga olmaydi.

Podalarni ko'paytirilishi 100 bosh sigirdan olinayotgan buzoq olish mahsuldorligi va zotli mollarni yillik yo'q qilish foiziga qarab hisoblab chiqiladi. Shu bilan birga, sutli qoramollarning eng yuqori mahsuldorligi 4-5 laktatsiya davriga to'g'ri kelishi va yillik optimal tanazzul sutining 20 foizini tashkil qilishi hisobga olinadi.

Podadagi o'lim nisbati 3-5% dan oshmasligi kerak.

Hisob-kitoblarni engillashtirish uchun hayvonlarning jismoniy boshlari konversiya omillari yordamida shartli populyatsiyaga aylantiriladi.

Yillik talablarga muvofiq yem birliklarida:
- sigirlar, naslli buqalar, buqalar, katta yoshdagi otlar - 1,0;
- qolgan qoramollar - 0,6;
- cho'chqalar (o'rtacha) - 0,2;
- qo'y va echkilar (o'rtacha) -0,1;
- qush - 0,02.

Aniqroq hisoblash uchun quyidagi koefisientlardan foydalaniladi:
- qoramol (yangi tug'ilgan buzoqlar) - 0,25;
- 1 yoshdan 2 yoshgacha bo'lgan buzoqlar (ikkala jins) - 0,34;
- 2-2,5 yoshli g'unajinlar - 0,75;
- buqalar - 0,8;
- 3,5 yoshdan oshgan sog'in sigirlar - 1,00.

Rejalashtirishda umumiy iqtisodiy koefisientlardan ham foydalaniladi:

- sigirlar, naslli buqalar, buqalar - 1,0;
- bir yoshdan katta yosh hayvonlar - 0,5;
- 1 yoshgacha bo'lgan buzoqlar - 0,125;
- katta cho'chqalar - 0,5;
- 4 oydan katta cho'chqalar - 0,05;
- katta yoshdagi qo'ylar va echkilar -0,1;
- qo'zilar - 0,06;
- katta yoshdagi otlar -1.1;
- bir yoshdan katta yosh otlar - 0,8;
- 1 yoshgacha bo'lgan taylar - 0,25.

Chorvachilikning barcha tarmoqlari, shu jumladan qoramol va asalarichilik uchun mehnatga bo'lgan ehtiyoj chorvachilikning o'rtacha yillik sonini bitta ishchiga xizmat ko'rsatish me`yorlariga bo'lish orqali aniqlanadi. Sutli chorvachilik uchun - sut sog'uvchilar va chorvadorlarning ehtiyojlaridan kelib chiqib.

Mehnat xarajatlari xodimlar sonini 286 kunga teng bo'lgan bitta xodimning o'rtacha yillik ish vaqtiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

Dam olish kunlari va ta`til kunlari va asosiy ishchilar ta`til davrida chorvachilikka xizmat ko'rsatish uchun smena, shuningdek xizmat ko'rsatuvchi xodimlar (tungi qorovullar, urug'lantirish texnikalari va boshqalar) asosiy ishchilar sonining 20% i miqdorida ajratiladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida yordamchi tarmoqlarga xizmat ko'rsatadigan ishchilar soni yer hajmi va asosiy ishlab chiqarish hajmiga, iqtisodiyotning tashkiliy tuzilmasiga, taxminan 16-25 kishiga bog'liq.

Mehnat resurslari balansi ishchilarning haqiqiy sonini korxonaning rejalashtirilgan mehnatga bo'lgan ehtiyoji bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. O'simlik yetishtirish sohalarida ishchi kuchiga talab faqat yozgi davr bilan belgilanadi, bu o'simlikchilik uchun yillik ish haqining 80 dan 90% gacha to'g'ri keladi. Masalan, qishloq xo'jaligi korxonasining yillik qiymati 59200 ish kunini tashkil qiladi. Yozgi davrda 53280 kishi kun. (59 200 * 90% / 100).

O'simlik etishtirishda ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan ishchilar sonini aniqlash uchun sizga yozda olingan ish kunlari soni dala mavsumidagi ish kunlari soniga bo'linadi. Shunday qilib, bir

mavsumdagi ish kunlari soni 140 ga teng, shunda o'rtacha mavsumiy ish kuchiga talab 381 ish kunini tashkil qiladi. (53 280/140).

O'simlik etishtirishda mehnat notekis ishlatiladi. Shuning uchun mehnatga bo'lgan ehtiyojni aniqlashda tengsizlik koefisientini hisobga olish kerak, bu 1,24 ga teng. Binobarin, o'simliklarni etishtirish bo'yicha ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan ishchilar soni 472 kishi-kunni tashkil etadi. (381 * 1.24).

Bitta ishchi tomonidan hosil yetishtirishda ishlab chiqarilgan ish kunlarini aniqlash uchun ularning umumiy sonini taxminiy ishchilar soniga bo'lish kerak. Bizning misolimizda u 125 kungacha teng bo'ladi (59 200/472).

Zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda istiqbolli rejalarning roli va o'rni

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy va texnologik xususiyatlari qishloq xo'jaligi korxonalarida uzoq muddatli rejalashtirishni taqozo etadi.

Ammo uzoq muddatli rejani tuzish uchun korxonaning o'tgan yillardagi iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish, ijobiy tomonlari, kamchiliklari va yashirin zaxiralarini aniqlash kerak.

Shuningdek, ishlab chiqarish vositalarini inventarizatsiya qilish, barcha turdagi urug'larning aniq miqdori va ularning sifati, mavjud bo'lgan o'g'itlar, ozuqa, qishloq xo'jalik hayvonlarining turlari va jinsi va yosh guruhlari bo'yicha mavjudligini aniqlash kerak.

Tashkiliy-iqtisodiy tuzilish va ijtimoiy rivojlanish rejasi (tashkiliy reja) 10-15 yilga hisoblanadi. Ammo fermer xo'jaligiga qarab, bunday rejani to'liq amalga oshirish, qoida tariqasida, boshqa vaqtni talab qiladi.

Biroq, tashkiliy reja - bu korxonaning eng oqilona qurilmasi (tashkiloti) ning ilmiy asoslangan loyihasi bo'lib, unda hamma narsa kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan nisbatlarda bo'ladi. Asosiysi, qishloq xo'jaligi korxonasini daromadli ishlashi uchun oqilona dehqonchilik tizimini (ixtisoslashtirish, ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilma, agrotexnik, veterinariya va tashkiliy-iqtisodiy tadbirlar kompleksi) asoslashdir.

Qishloq xo'jaligi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan tashkiliy-iqtisodiy rejaning namunaviy shaklining asosiy bo'limlari quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- ixtisoslashuvni ilmiy asoslash;
- ishlab chiqarishning kontsentratsiyasi va fermer xo'jaligi hajmi;

- o'simlik etishtirishni oqilona tashkil etish loyihasi;
- chorvachilikni oqilona tashkil etish loyihasi;
- yordamchi sanoat ishlab chiqarishlari va tarmoqlari ishlab chiqarish hajmi;
- mexanizatsiyalash, elektrlashtirish va avtomatlashtirish;
- investisiyalar va ishlab chiqarishning asosiy fondlari;
- mehnat xarajatlari va ishchi kuchiga talablar;
- mehnat resurslari balansi;
- jamoaning ijtimoiy rivojlanish rejasi;
- qishloq xo'jaligi korxonasini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning samarali ko'rsatkichlari.

17.3. Qishloq xo'jaligida biznes reja va uni tuzish tartibi

Biznes reja o'rta va kichik tadbirkorlar yoki dehqon va fermerlarning aniq, goyaga asoslangan hamda ishlab chiqarishni tashkil etish, boshkarish va tijorat bilan shugullanish istiqbollari (modellashtirish dasturi) yoki xisob-kitoblar majmuasi aks etgan hujjatdir.

Dasturda (2-5 yil uchun), birinchi yil ko'rsatkichlari oyma-oy, ikkinchi yil ko'rsatkichlari chorakma-chorak va kolgan yillarniki esa yil kelishida yoritilishi maqsadga muvofiqdir.

Biznes rejani tuzishdan maqsad:

-birinchidan, sarmoyador, homiy, hissador va tijorat banklarining pul mablaglarini ishlab chiqarishga jalb etish;

-ikkinchidan o'z xodimlarini maqsad, vazifa va istiqbolga ishontirish va qiziktirish;

-uchinchidan, o'z goyalarining foyda keltirishga ishonib, rejali va samarali boshqarishni tashkil etish.

Biznes rejaning bozor iqtisodiyoti davrida dolzarbligi quyidagi omillar ta`sirida shakllanadi:

- birinchidan, qishloq xo'jalik korxonalari iqtisodiyotiga yangi mulk shakllari, ishlab chiqarish munosabatlari kirib kelishi bilan o'rta va kichik tadbirkorlik hamda fermer va dehqon xo'jaliklari yangi avlodlari shakllantirildi.

Ular uchun bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni boshkarish, tashkil etish va iqtisodiyot bilan boglik bo'lgan muammolarni hal etish biznes rejasiz mumkin emas;

- ikkinchidan klasterlar fermer va dehqon xo'jaliklari hamda boshqa tadbirkorlik faoliyatlari uchun ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishda tamoman yangicha munosabat yuzaga keldi.

- tavakkalchilik, raqobat, raqobatga chidash va unda engib chikish sir-sinoati ham biznes reja orqali hal etiladi;

- uchinchidan, xorijiy mamlakatlar investitsiyalarini jalb etmasdan ishlab chiqarishni kengaytirish, yangilash va samaradorligini ko'tarish juda katta muammoligi hech kimga sir emas.

Shunday bir davrda xorijiy mamlakatlar investorlariga buyurtmalarni dolzarb va samaradorligini isbotlab berish va ularga sarflanadigan mablaglarning yuksak darajada foyda berishini har jihatdan ko'rsata bilish uchun ham biznes-reja zarurdir.

Yuqorida qayd etilgan muommolarni turli shakldagi qishloq xo'jalik korxonalarida echimini topishda, biznes-rejaning o'zi kifoya qilmaydi. Biznes-reja dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida ishlab chiqarishni rejalashtirish uchun zarur bo'lgan texnologik xaritalar, me`yoriy hujjatlar va birlamchi agronomiya, zooveterenariya ham buxgalteriya xisob-kitoblari bilan to'ldirilishi shart.

Biznes-reja quyidagi vazifalarni echishga qaratilishi lozim:

- dehqon va fermerlar, ijarachi va pudratchi jamoalari o'z ishlarini qanday boshlash;

- qanday qilib ishlab chiqarishni samarali yurgizish va tovarni bozorga olib chiqish;

- yangi ishlab chiqarishni kimlar bilan tashkil etish va qachon dastlabki daromadlarni olish;

- tavakkalchilik xavf-xatarini qanday kamaytirish;

- oyoqqa turib olish hamda raqobat kurashida yutib chiqish.

Biznes-reja tuzish yordamida ijarachi va oila pudrati jamoalari dexkon va fermerlar uzlari uchun kuyidagilarni bilib oladilar:

- biznes-rejani tuzish jarayonida o'z ishlab chiqarish moliya faoliyatini har tamonlama tashkiliy-iqtisodiy va sotsial jihatdan tahlil qilish, o'zi boshlayotgan ishni puxta bilishga, kelajakda ishlab chiqarishni rivojlantirishga va xolisona baholashga olib kelinishini;

- biznes-reja bu - tadbirkor bajaradigan faoliyatning tayyor rejasi ekanligini tushunishi lozim. Uni ishbilarmonlarning o'z korxonalarini samarali boshqarishga hamda o'ylagan ishlarini muvaffaqiyatli o'tishiga yordamlashadigan ishchi dastur sifatida xizmat qilishini;

- biznes-reja tadbirkorning o'z goyasini boshqa hamfikrlariga, sarmoyadorlarga va tijorat banklariga etkazadigan eng yaxshi sinalgan usul va shuningdek, moliyaviy faoliyatni aniq, rejalashtirish ekanligidir.

Biznes-reja tuzishga ko'yiladigan asosiy talablar:

Biznes-reja tuzishda dehqon va fermerlarning, birinchi navbatda, rahbarlari, mutaxassislar va ilmiy maslahatchilar yordamidan foydalanib tuzishlari talab etiladi.

Chunki, rahbar xodim o'z kelajak faoliyatini loyihalashtirishi, xomcho't qilishi, o'z g'oyasining to'griligi hamda uni amalga oshirish uchun barcha zarur sharoitlar mavjudligiga yana bir marta ishonch hosil kilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Biznes reja uning xulosa qismini yoritishdan boshlanadi. Shuni aytish kerak-ki, biznes-rejaning xulosa qismi uning boshqa qismlari ishlab chiqilgandan keyingina to'la shakllanadi. Shunga qaramasdan, dehqon va fermerlar o'z hamfikrlari, xodimlari va chetdan taklif qilingan ilmiy maslahatchilar bilan birgalikda, eng avvalo, o'z faoliyatlari dasturini amalga oshirish yo'llarini to'la va ravshan tasvirlashga harakat qilmoqlari lozim.

Xulosa qismida yoziladigan fikr va mulohazalar, taklif va goyalar tushunarli, ko'zlangan maqsadga erishish yo'llarini bir o'qishda tushunishga imkon beradigan holda yoritilishi lozim.

Bayon qilinadigan goya va fikrlarda tadbirning maqsadi nima?

Odamlar, tadbirni amalga oshirishdan ko'zlangan qanaqa mahsulotni olishlari kerak?

Bu mahsulotning o'ziga o'xshash bo'lgan mahsulotlardan farqi nimada? kabi savollarga javob berish lozim.

Xulosaning oxirgi qismi tadbirni amalga oshirishdan ko'zlangan moliyaviy natijalarga bagishlangan bo'lib, unda yaqin davr ichida sotilishi mumkin bo'lgan mahsulotlar hajmi, sotishdan tushadigan naqd pul daromadi, ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar, daromad, foydalilik darajasi va nihoyat sarmoyadorlardan olgan qarzni uzish muddatlari haqida axborot berish talab etiladi.

Biznes-reja tuzishda dehqon-fermer xo'jaliklari rahbarlarining o'rni:

biznes-rejaning asosiy qismi haridorlarga taklif qilinadigan mahsulot, umuman amalga oshirilmoqchi bo'lgan tadbirning mohiyati bayon qilingan bo'limdan iborat bo'ladi.

Bu bo'limni yoritganda rahbar xodim taklif qilgan mahsulot raqobatchilarnikidan ma`lum xususiyatlari bilan ajralib turmogi lozim;

- rahbar tadbirkor taklif etgan yoki amalga oshirayotgan tadbiri natijasida ishlab chiqarayotgan mahsuloti faqatgina uning sa`y harakati mahsuli bo'lmasdan, balki moliyaviy ta`minotiga ham bogliqdir.

Shular sababli rahbar xodim taklif qilgan tadbir asosida ishlab chiqarishni xom-ashyo bilan va boshqa zarur moddiy resurslar bilan ta`minlash, yangi texnika, ilgor va tejamkor texnologiyalarni jalb etish, ularga etarli shart-sharoitlarni yaratib berish rahbarlarga ma`lum bo'lishi va boshlangich faoliyati negizini tashkil qilmog'i lozim.

Korxona rahbari quyidagi savollarga aniq, va tushunarli javob berishi shart:

-taklif qilingan mahsulotlarga (xizmatga) bozorda talab bormi yoki yo'qmi? Talab darajasi qanday? (yuqori, o'rta, past).

-taklif etilayotgan mahsulotlari (xizmat) iste`molchiga nimasi bilan yoqadi?

-ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatchilar mahsulotidan nimasi bilan farqlanadi?

-mahsulot bozorgirmi va u necha yil davomida bozorni egallab turadi?

-mahsulot patentlanganmi, mualliflik guvoxnomasi bormi, ular qaerlarda va kim tomonidan ro'yxatga olingan, bankda hisob raqamiga egami?

Biznes-rejaning bu bo'limida taklif qilinadigan mahsulotning sotilish narxi, xajmi va uni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar qiymati, olingan naf-foyda miqdoriga baho berilishi shart.

Biznes-rejada bozorni o'rganish:

- biznes-rejaning bu qismida tadbirkor, o'z hamfikrlari va sarmoyadorlari bilan marketing rejasining asosini tashkil qiluvchi masalalarni bayon qilishi kerak.

Bu qism nihoyatda muhim bo'lib, uning tadbirkorlar, dehqon va fermerlar uchun istiqbol reja va bajaradigan ishlarda dastur vazifasini o'taydi. Ularga quyidagilar kiradi:

- tovar mahsulotini iste`molchiga etkazish usuli va yo'llari;

- narx-navo tizimi; - tovar mahsulotini tashviqot (reklama) qilish yo'llari;

- tovar mahsuloti sotilishini ragbatlantirish yo'llari;

- tovar mahsulotini harid qilganlarga xizmat ko'rsatish;

- korxona va tovar mahsulotining obro'-e'tibori (imidj) haqida istemolchilar va keng omma o'rtasida ijobiy fikr uygotish.

Yuqorida qayd qilingan har bir masala bo'yicha ijara va oila pudrati jamoalari, dehqon va fermerlar quyidagilarni bilishlari lozim.

Birinchidan, mahsulotlar qaysi usulda sotiladi, o'z do'konlarida-mi? yoki boshqalar orqali-mi?

Ikkinchidan, mahsulot narxi nimaga asoslanib belgilanadi, ketgan xarajatlarni qoplash uchun qaysi darajada foyda ko'rish etarli?

Uchinchidan, mahsulotlarni tashviqot qilishni qanday tashkil qilish mumkin va bunga qancha mablag ajratiladi?

To'rtinchidan, mahsulot sotish qanday yo'llar bilan kengaytiriladi: sotuvchilar sonini ko'paytirib-mi? yoki yangi bozorlar topish hisobigami?

Beshinchidan, mahsulot va korxona haqida iste'molchilar o'rtasida obro'-e'tibor, yaxshi fikr paydo qilish uchun qanday ishlar amalga oshirilmoqchi?

Bu to'g'rida xorijiy davlatlar tadbirkorlari, dehqon va fermerlari tajribasini o'rganish zarur.

Biznes rejaning tarkibiy qismlari. Taklif etilayotgan loyiha turiga qarab (qanday mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat turlariga karab), biznes-rejaning bo'limlari ham turlicha bo'lishi mumkin. Lekin, bunday hujjatning mazmuni ozmi-ko'pmi namunaviy bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Rezyume (xulosa). Bu biznes-rejaning boshlanuvchi va eng qisqa bo'limi bo'lib, u o'zidan keyin keladigan barcha bo'limlarning xulosasini o'zida jamlaydi. Ko'pgina sarmoya ajratuvchi investorlar, bankirlar (chunki ularning aksariyati, eng avvalo tadbirkorlardir) bir yoki ikki varaqli biznes-rejaning ushbu qisqa mazmunli bo'limini o'qishni yaxshi ko'radilar. Chunki ular bu orqali loyihaning eng kerakli xususiyatlarini va afzal tomonlarini payqay oladilar. Shuning uchun bu bo'limni tayyorlash juda mushkul ish va u biznes-rejani tayyorlovchi sodimlardan katta mahorat hamda bilimlarni talab qiladi. Bu ishni faqatgina biznes-rejaning barcha bo'limlari ishlab chiqilgandan

so'nggina yuqori saviyada bajarish mumkin. Shuni yodda tutish lozimki, rezyume (xulosa) - bu birinchi material bo'lib, sarmoya ajratuvchi investor, bankir, uning mazmunidan loyiha haqida hukm chiqaradi.

Rezyumeda (xulosada) juda qisqa tarzda quyidagilar yoritiladi:

- loyihaning mazmuni: uning maqsadi va imkoniyat darajasidagi samaradorligi;
- ma`lum bir aniq bozor sharoitida loyihani amalga oshirish mumkinligi; - loyihani kim va qanday amalga oshiradi;
- loyihani moliyalashtirish manbalari;
- loyihani investitsiyalashdan keladigan, kutilgan foydalar: sotuv hajmi, ishlab chiqarish va sotish xarajatlari, foyda normasi, investitsiya mablaglarini qaytarish hamda xarajatlarni qoplash vaqti.

2. Korxona (firma) haqida ma`lumotlar keltiriladi. Unda quyidagilar yoritiladi:

- korxonaning (firmaning) tashkil etilgan vaqti;
- ro'yxatdan o'tganligi;
- korxona sarmoyasining tarkibi;
- korxonaga xizmat ko'rsatayotgan bank;
- korxona rahbariyati haqida ma`lumot;
- korxonaning tashkiliy-boshqaruv tuzilishi;
- korxonaning imidji (ya`ni - xaridorlarning korxona haqidagi fikri, korxonaning boshqa huddi shunday shakldagi firmalardan afzallik tomonlari, kimlar uning tovaridan yoki xizmatidan foydalanadi, korxonaning savdo belgisi qaerlarda ma`lum va asosiy xaridorlari kimlardan iboratligi ko'rsatiladi).
- korxona xarakat qilayotgan ichki va tashqi bozor tahlil qilinadi.

3. Tovar mahsulot (xizmat turlari) tavsifi:

- ishlab chiqarishga taklif etilayotgan mahsulot yoki xizmat qanday ehtiyojlarni qondiradi;
- bozordagi xozirgi kunda mavjud bo'lgan xuddi shu turdagi mahsulot yoki xizmatdan sizning mahsulotingiz yoki xizmatingiz qaysi afzal tomonlari bo'yicha ajralib turadi;
- taklif etilayotgan mahsulot yoki xizmat qanday mualliflik hujjatlari bilan himoya qilingan;
- taklif etilayotgan mahsulot va xizmatning narxlari qanday bo'lishi mumkin hamda qanchalik raqobatga bardosh beradi;

- mahsulot yoki xizmatni sotish natijasida qanchalik foyda normasiga erishish mumkin.

4. Sotuv bozori:

- mahsulot yoki xizmatning asosiy xaridorlari kimlar bo'ladi;
- xozirgi vaqtda hamda kelajakda sotuv xajmi qanday bo'lishi mumkin;
- asosiy - raqobatchilar kimlar, ularning sotuv xajmi qancha, marketing strategiyasi va daromadlari qanday;
- raqobatchilarning mahsuloti qanday: asosiy tavsifnomasi hamda sifat darajasi qanday;
- raqobatchilar mahsulotlari yoki xizmatlarini qaysi narxlarda sotmoqdalar, ularning narx siyosatlari qanday.

5. Marketing strategiyasi:

- ichki va tashki bozorlarda mahsulot yoki xizmatni taklif etayotgan taqsimot xamda sotuv tizimi;
- sotuv narxi va narxni tashkil etish tizimi;
- reklama bo'yicha kerakli chora-tadbirlar, taklif etilayotgan reklama vositalari xamda ularga ketadigan xarajatlar tarkibi;
- sotishga ko'maklashadigan chora-tadbirlar (pablik releyshnz), xaridorlar uchun qo'shimcha imtiyozlar, sotuvdan so'nggi xizmat ko'rsatish va xokazolar.

6. Ishlab chiqarish dasturi:

- mahsulot ishlab chiqarish qaerda tashkil etiladi;
- yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish lozimmi;
- yoki xarakatdagi korxona quvvatlaridan (kayta kurollantirib) foydalanish mumkinmi;
- rejalashtirilayotgan korxonada ishlab chiqarishni maqsadga muvofiq xajmi qanday bo'lishi kerak;
- me`yordagi quvvatlarga erishish uchun qanday investitsiyalar zarur;
- korxona xom-ashyo mahsulotlari hamda boshqa ishlab chiqarish omillari bilan qanday ta`minlanadi;
- qanday texnologiya va vositalardan foydalaniladi;
- korxona boshqa korxona bilan ish jarayonini takomillashtirish ustida ishlaydimi.

7. Ishlab chiqarishni tashkil etish:

- rejalashtirilayotgan korxonaning tashkiliy tuzilmasi qanday bo'ladi;

- korxona kadrlar bilan qanchalik ta`minlangan, mavjud mutaxassislarning ro'yxati, ularning malakasi hamda ish tajribasi;

-turli xil kategoriyadagi ishlovchilarni, sotsial imtiyozlarni qo'shgan holda, ish haqi shakllari hamda darajasi qanday bo'ladi;

- korxonaning texnologik tuzilmasi qanday bo'ladi.

8. Korxonaning tashkiliy shakli:

- rejalashtirilayotgan korxonaning mulk shakli hamda huquqiy statusi qanday (xususiy korxona, xissadorlik jamiyati, fermer xo'jaligi, ijara korxonasi, qo'shma korxona va hokazolar);

- korxonaga yordamlashuvchi investor qanday huquqlarga ega bo'ladi (boshqarishda qatnashishi, aksiyalar paketidagi hissasi va hokazolar);

- rejalashtirilayotgan korxonaning homiylari yoki investorlari kimlar (davlat tashkilotlari, bank, fermer xo'jaligi, xususiy korxona va boshqalar);

- mavjud homiylar yoki investorlar uchun qanday huquqlar berilgan (boshqarish, moliyaviy nazorat);

- ushbu mulk shaklidagi korxona qanday yuridik huquqlarga ega (korxonaning huquqiy statusini tartibga soladigan qonun normalarini qisqacha yoriting), potentsial investor, unga beriladigan huquqlarga ega bulishi uchun qanday yuridik holatlarni amalga oshirish kerak (birgalikda egalik qilish, homiy, hissador) va bu esa mahalliy hamda joydagi qonunlar bo'yicha qanday huquqiy javobgarlikka olib keladi.

9. Moliyaviy reja:

- korxonani tashkil etish uchun qancha miqdordagi umumiy investitsiya xajmi kerak;

- moliyalashtirish manbalari qanday (aksiyalar sotish, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, bank kreditini olish, korxonani tashkil etayotganlarning o'z mablagi);

- moliyalashtirish manbalari va valyuta turlari bo'yicha tarkibi qanday bo'lishi kerak (agarda xorijiy valyutalarda investitsiyalar rejalashtirilayotgan bo'lsa, u holda qaysi ayriboshlash kurslarida ularni jalb etishmoqchi);

- uzoq muddatli investitsiyalarga va aylanma vositalarga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish uchun qanday shartlar asosida moliya mablaglari jalb etiladi.

10. Loyihaning rentabelligi (foydaliligi):

-korxonani tashkil etish bo'yicha investitsiya xarajatlarining umumiy hajmi hamda mahsulot birligiga to'gri kelishi qanday (asosiy va aylanma vositalarga, infrastrukturaga va hokazolar uchun investitsiyalar);

- rejalashtirilayotgan korxonani ishlatish, mahsulotini sotish yoki xizmatni tashkil etish qanchaga tushadi;

- mahsulotni sotishdan yoki xizmatdan keladigan umumiy daromadlar hajmi qancha bo'lishi mumkin;

- rejalashtirilayotgan korxona qanday turdagi soliqlarni to'lashi kerak;

- ijaraga olingan mablaglarni qaysi muddatlarda va qanday hajmlarda qaytarish rejalashtirilayapti;

- rejalashtirilayotgan korxonaning umumiy foyda xajmi va normasi qancha bo'lishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan biznes-rejaning bo'limlaridan tashqari, yana qo'shimcha ravishda quyidagi axborotlarni keltirish mumkin, ya`ni moliyaviy mablaglar hamda majburiyatlar, foyda va zararlar hisoboti, moddalari bo'yicha xarajatlar va hokazolar.

Xulosa qilib aytganda, muvaffaqiyatli tuzilgan biznes-reja korxonaning holatini chuqur tahlil qiladi hamda uning kelajakdagi rivojlanishiga xolisona va ob`ektiv baho beradi. Biznes-reja muhim hujjat hisoblanadi. Shuning uchun ham uni begona odamlarga hamda korxona boshqaruviga aloqador bo'lmagan shaxslarga berish taqiqlanadi.

Biznes rejani tayyorlash. Tadbirkorlik bilan shugullanuvchi xo'jalik, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lganidan so'ng samarali faoliyat yuritish maqsadida o'z biznes rejasini tuzishi zarur. Biznes reja avvaldan faoliyat ko'rsatayotgan hamda yangidan tashkil etilayotgan xo'jaliklarniig hammasida tuziladi. U xo'jalikning bir yillik faoliyati bo'yicha yoki ayrim yo'nalishlari bo'yicha alohida tuzilishi mumkin.

Biznes rejani xo'jalikning rahbar va mutaxassislari, maxsus firmalar yoki mablag bilan ta`minlovchi tashkilotlar tuzib berishlari mumkin. Biznes rejaning asosiy maqsadi xo'jalikdagi barcha vositalardan oqilona

foydalanish natijasida uning rivojlanishini hamda samaradorligini ta`minlashdir.

Maqsadni hal etish uchun rejada ichki va tashki talablarni e`tiborga olgan holda qanday mahsulot ishlab chiqarish hamda xizmatlarni bajarish kerakligini aniqlab olish tadbirlari tuziladi:

- qancha mehnat, mablag va boshqa vositalar talab etilishini rejalashtirish, ularni olish manbalari va yullari;
- mavjud bo'lgan barcha vositalardan to'la va samarali foydalanish tadbirlari;
- ishlab chiqariladigan mahsulotlarni qaerda, kimlarga, qachon va qanday tartibda sotish va taqsimlash tadbirlari;
- amalga oshiriladigan barcha xarajatlar (yo'nalishlari bo'yicha), mahsulot sotishdan, xizmat ko'rsatishdan olinadigan pul daromadlarini, foydalarni, ularning taqsimlanishini aniq, ifodalovchi hisob - kitoblar bo'lishi kerak.

Biznes reja oldiga qo'yilgan talabdan kelib chiqqan holda, uning tarkibi yuqorida qayd etilgan 9 qismdan tashkil topgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

Biznes rejaning mazmuni, tuzilish tartibi. Biznes rejaning titul varagida xo'jalikning nomi, maskani, ta`sischilarning ismi-sharifi, maskani, telefoni, electron pochtasi bir betda joylashtirilishi zarur. Kirish qismida rejalashtirilayotgan xo'jalik faoliyatining holati, hududdagi o'rni, ahamiyati va samaradorligi aniq, ma`lumotlar yordamida ko'rsatilishi lozim.

Shuningdek unda mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi, mahsulotlar assortimenti, ularning miqdori, sotilishi, umumiy mulki va mablagi, ishchi-xizmatchilarning umumiy soni hamda raqobatchilar to'grisidagi ma`lumotlar o'z aksini topishi kerak. Bu qismning mazmuni ishonchli bo'lishi kerak. Chunki u sarmoyachilar e`tiborini o'ziga jalb eta bilishi lozim.

Tarmoq mahsulotlari bozorini tahlil etuvchi qismida, hududda, xo'jalikda sotilgan, kelajakda sotilishi mumkin bo'lgan mahsulot turlari, miqdori, sifati, bahosi to'grisidagi ma`lumotlar batafsil ko'rsatilishi lozim. Shu o'rinda xo'jalikning bozordagi o'rni ko'rsatilsa, yanada yaxshi bo'ladi. U xo'jalikda sotilgan mahsulot miqdorini shu hududda yoki tumanda sotilgan shunday mahsulot miqdoriga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Agarda bu ko'rsatkich ortib borsa

unda, xo'jalikning bozordagi o'rni rivojlanayotganligidan dalolat beradi. Undan xo'jalikning bozordagi mavqei qanday o'zgarayotganligini ko'rish mumkin. Bu erkin bozor sharoitidagi eng muxim shartlardan biridir. Chunki bozorda o'rni yuksalayotgan xo'jalik raqobatbardosh xisoblanadi va u kelajakda samarali rivojlanadi.

Shu qismda raqobatchilar to'grisida batafsil ma`lumotlar, xo'jalikning tashqi bozorga chiqish imkoniyatlari, masalan, paxta tolasini, qorako'l terisini, sabzavot hamda bogdorchilik mahsulotlarini sotish bo'yicha imkoniyatlar ham asoslangan holda ko'rsatilsa foydadan holi bo'lmaydi.

Rejaning mazmuni qismida xo'jalik ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan mahsulotlarning ichki va tashqi raqobatchilar mahsulotlaridan farqlari, afzalliklari (sifati, bahosi, xarajati va boshqa), tovarlarining belgilari, ularni sotish bo'yicha mavjud bo'lgan litsenziyalari hamda mahsulotlarni eksport qilish imkoniyatlari bo'yicha ma`lumotlar to'liq keltirilishi lozim. Masalan, xo'jalik paxtaning ma`lum bir navini etishtirish bilan shugullansa, uni yuqoridagi ko'rsatkichlar bo'yicha boshqa navlar bilan bir jadvalda taqqoslab berish kerak. Shunda ularning farqlari, afzalliklari yaqqol ko'rinadi.

Shu qismda ishlab chiqarishning qanday joylashganligi, mahsulotlarni sotishga chiqarish imkoniyatlari to'grisidagi ma`lumotlar keltirilishi kerak. Masalan, paxta qaerda etishtiriladi va u qaerda qayta ishlanadi, ya`ni tolaga aylantiriladi. U joyning temir yo'l, tosh yo'l, havo hamda suv yo'liga yaqin-uzoqligi, qulayligi ko'rsatilishi zarur.

Shuningdek, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning chakana va ulgurji savdo maskanlariga yaqinligi ham ko'rsatilishi kerak. Rejaning shu qismida xo'jalikni kelajakda rivojlantirish uchun talab etiladigan investitsiyalar va shular evaziga barpo etiladigan barcha turdagi ob`ektlar, ularning afzalligi va samaradorligini ifodalovchi ma`lumotlar ham keltirilishi lozim.

Nihoyat, bu qismda rejaning bajarilishini ta`minlovchi asosiy omillar, yo'llar ko'rsatiladi. Ishlab chiqarish rejasi qismida mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish bilan bogliq bo'lgan, turli xildagi tadbirlar rejalashtirilgan bo'lishi kerak. Mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayonlari bo'yicha sarflanishi mumkin bo'lgan mehnat, material hamda mablag xarajatlari (miqdori, summasi) ko'rsatilishi lozim. Xisob-kitoblar natijasida xo'jalik qancha mahsulot ishlab

chiqarishi va unga qancha mehnat, material va mablag sarflanishi aniqlanadi. Bu qismda ishlab chiqarishni takomillashtirish bilan bogliq bo'lgan masalalar ham rejalashtiriladi. Masalan yangi texnika, texnologiya yoki kichik korxonalarni ishlatish bilan bogliq bo'lgan barcha xarajatlar xisob-kitoblar asosida ko'rsatilishi lozim. Tadbikorlar shu qismni tuzishda texnologik jarayonlarini bajarish uchun belgilangan normativlarni, chunonchi, ekinlarni ekishda urug, yoqilgilarni, o'g'itlarni sarflash, mehnat sarfi me`yorlarini, shuningdek barcha materiallarning baholarini va boshqalarni bilishlari lozim.

Marketing rejasi qismida biznes rejani tarmoq mahsulotlari bozori qismidagi ma`lumotlarga asoslangan holda mahsulotlarni iste`molchilarga sotishning asoslanganligi, bu jarayon hech qanday qiyinchiliklarni vujudga keltirmasligini ko'rsatuvchi tadbirlar belgilanadi.

Shu qismda korxona mahsulotlarini iste`mol etuvchilar to'g'risida, ular tomonidan qo'yiladigan talablarning barqarorligini aniq, raqamlar bilan isbotlash lozim. Xo'jalik mahsulotiga bo'lgan talab darajasiga ta`sir etuvchi omillar ko'rsatiladi. Masalan, xo'jalik mahsuloti sifatining yaxshiligi, ekologik jihatidan tozaligi, bahosining nisbatan arzonligi, transport yo'llariga yaqinligi va boshqalar.

Xo'jalikning boshqa raqobatchilar bilan raqobatlashishida yutib chiqish strategiyasi imkoni boricha raqamlar yordamida asoslanishi zarur. Nihoyat, sotiladigan mahsulotlarning baholari belgilanadi, mahsulotlarni qanday tartibda sotish tafsilotlari batafsil yoritiladi hamda reklama xarajatlari keltiriladi. Xo'jalikning bozor sohasidagi ayrim talab etiladigan holatlari ham rejalashtiriladi.

Tashkiliy reja qismida xo'jalik yuritish faoliyatining huquqiy asoslari, qaysi qonunlar, farmonlar hamda qarorlar asosida faoliyat ko'rsatishi, mulk shakli, ularning mulkini egalari, xususiyatlari qayd etiladi. Hissadorlik, paychilik xo'jaliklarida esa ularning mulkiy payining umumiy miqdori, taqsimlanishi kabi ma`lumotlar ko'rsatilishi lozim. Bu qismda moliyaviy xujjatlarga kimlar qo'l qo'ya olishi, ularning huquqlari ko'rsatiladi. Ular xo'jalikning ustavi (nizomi) ga mos kelishi shart.

Tavakkalchilik rejasi qismida turli holatlarning ta`sir ko'rsatishi aniqlanishi lozim. Ular texnikaviy, ekologik, boshqarish, moliyaviy-siyosiy hamda xalqaro miqyosdagi holatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Ularni ayrim sabablarga (xo'jalikka bogliq bo'lmagan) ko'ra amalga oshirilmasligi xo'jalik faoliyatiga qanday salbiy ta`sir etishi mumkinligini ko'rsatish kerak. Masalan, xo'jalik sinalmagan iste`molchiga mahsulot sotishda, ekologiyaning o'zgarishida, mahsulotlarni transport vositalarida tashilishi, iqtisodiy va siyosiy barqarorlik shakllanmagan hududlarga mahsulot sotish natijasida tavakalchilikka yo'l qo'yishi oqibatida yuz beradigan hollar yoritilishi lozim.

Yuqoridagi omillar ta`sirini maxsus ishlab chiqarilgan ballar yordamida aniqlash mumkin. Ularni olishda tadbirkorlar biroz qiynaladilar. Bu mushkullikni engillashtirish uchun Respublika tovar ishlab chiqaruvchilar palatasi, birjalar, vazirliklar tegishli ballarni gazetalarda berib borib, tadbirkorlarga ko'maklashishlari lozim.

Moliyaviy reja qismida avvalgi qismlarda mahsulot turlari bo'yicha aniqlangan ishlab chiqarish xarajatlari, ularning tannarxlari hamda baholariga asoslangan holda xar bir mahsulot turi bo'yicha olinishi lozim bo'lgan pul tushumi rejalashtiriladi. Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy hamda o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lgan holda aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Doimiy xarajatlarga ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulot miqdorining o'zgarishi bilan bogliq bo'lmagan xarajatlar, ya`ni asosiy vositalarning ijara xaqi, amortizitsiya summalari, yer va suv soligi summalari va boshqalar kiritiladi.

O'zgaruvchan xarajatlarga esa mahsulot miqdorining ko'payishi bilan bogliq bo'lgan xarajatlar, ya`ni mahsulot etishtirishda sarflangan ish haqi summasi, yoqilgi, o'gitlar qiymati va boshqalar kiradi. Shuningdek, xo'jalik bo'yicha sarflangan ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori, davriy xarajatlar, moliyaviy sarflar hamda ko'zda tutilmagan xarajatlar summasi aniqlanadi. Shu xarajatlarni rejalashtiriladigan davrda kamaytirish yo'llari, imkoniyatlari aniqlanib hisob-kitob qilinadi. Xisob-kitoblarga asoslangan holda ularni kamaytirish rejalari ishlab chiqiladi. Barcha xarajatlar, daromadlar hamda foyda summasi aniqlanganidan so'ng, xo'jalikning rentabellik darajasi aniqlanadi.

Shuningdek ayrim ishlab chiqariladigan mahsulotlar hamda xo'jalik bo'yicha xarajatlarni qoplash darajasi ham aniqlanadi. Shu ko'rsatkich yordamida mahsulotlarning ayrim turlarini ishlab chiqarish zarurmi yoki

to‘xtatish kerakmi, degan masala hal etiladi. Agarda olinadigan daromad unga qilinadigan xarajatdan kam bo‘lsa, mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish kerak emas. Shu qismda olinishi mumkin bo‘lgan sof foydaning taqsimlanishi ham rejalashtiriladi.

Biznes reja tuzishda xo‘jalik rahbari va mutaxasislari quyida ko‘rsatilgan masalalarga asosiy e`tiborni qaratishlari kerak:

- aniq, bozordagi mahsulot turlariga bo‘lgan talab va taklifni xisobga olgan holda foyda keltiruvchi ekin turini ekishni rejalashtirish, sotish shakllarini aniq bilish;
- rejalashtirilgan yilda ekiladigan ekin turlarini, yerdan to‘g‘ri foydalangan holda joylashtirish;
- ekiladigan har bir ekin turi bo‘yicha xo‘jalikda texnologik xaritalarni tuzishda mavjud me`yorlardan kelib chiqqan holda, har bir hududning va xo‘jalikning iqtisodiy geografik xususiyatlarini xisobga olish;
- mehnat va moddiy xarajatlar me`yorlariga qat`iy rioya qilish;
- ekiladigan ekinni xosildorligini to‘g‘ri belgilash;
- chorvachilikda poda harakatini tuzish;
- mollar mahsuldorligini to‘gri belgilash;
- mollar va parrandalarning oziqaga bo‘lgan talabini xisob-kitobini qilish;
- 100 bosh urgochi mollardan buzoq, qo‘zi va cho‘chqa bolasi olish hisob-kitobi, xo‘jalikning yo‘nalishini hisobga olgan holda belgilanadi;
- ekin ekish yoki chorva mollarini parvarish qilish bilan bogliq barcha sarf-xarajatlarni aniq, xisob-kitob qilish;
- yil boshida mavjud qoldiqni, mahsulotlarni saqlash xarajatlari hisob-kitobini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish;
- erkin va shartnoma asosida sotiladigan mahsulotlarga bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda narx belgilash va yil davomida bozor baholarining o‘zgarishiga qarab mahsulot sotishning shartnoma bahosini to‘g‘rilab borilishini shartnomada ko‘zda tutish;
- tayyorlov tashkilotlari tomonidan shartmoma asosida oladigan mahsulotlarni tashish xarajatlarini qoplash manbalarini, miqdorini aniqlashni shartnomada aniq ko‘rsatish;
- ishlab chiqarishda ishlatilmay foydasiz yotgan inventar, mashina va texnikalarni sotishni yo‘lga qo‘yish;

- xo'jalikdagi xar bir tarmoqning foyda bilan ishlashini ta`min etish;

- qishloq xo'jaligida ishlab chiqariladigan mahsulotlarga qilinadigan mehnat va moddiy resurslar me`yori (kishi-soat, urug, yoqilgi-moylash materiallari, mineral o'gitlar va boshqalar) vakolatli organlar tomonidan tasdiqlangan, qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishda talab etiladigan me`yordan, mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda foydalanish;

- ekiladigan ekinlarning texnologik xaritalarda ko'rsatilgan davrlar buyicha ish miqdorini bajarilish va xarajatlari davr tugashi bilan tahlil qilib borilishi shart.

17.4. Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishning texnologik xaritasi

Texnologik xarita (17.1-rasm) qishloq xo'jaligi korxonalarida va ularning bo'linmalarida ishlab chiqarishni dastlabki rejalashtirish uchun zarur hujjatdir.

Texnologik xaritalar asosida to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hisoblab chiqiladi va ekinlarni etishtirish va mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan moddiy va pul mablag'lari miqdori aniqlanadi, asbob-uskunalar va ishchi kuchiga ehtiyoj belgilanadi, ish rejalari tuziladi. Masalan o'simlik etishtirishdagi eng qizg'in ish davri, qishloq xo'jaligi texnikasini texnik parvarishlash va uni ta`mirlash rejalari. Texnologik xaritalar asosida hisoblab chiqarilgan almashlab ekish sharoitida ekinlarni etishtirishning mehnat sig'imi to'g'risidagi xulosaviy ma`lumotlar mehnat jamoasining hajmini aniqlash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, texnologik xarita agrotexnik tadbirlarni baholash, masalan, har xil bo'linmalar bilan dalani haydashning energiya zichligini baholash va narxlarni prognoz qilish uchun vosita va manba hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalari asosan individual ekinlar uchun rejalashtirilgan yilda operatsion texnologik xaritalarni ishlab chiqadilar.

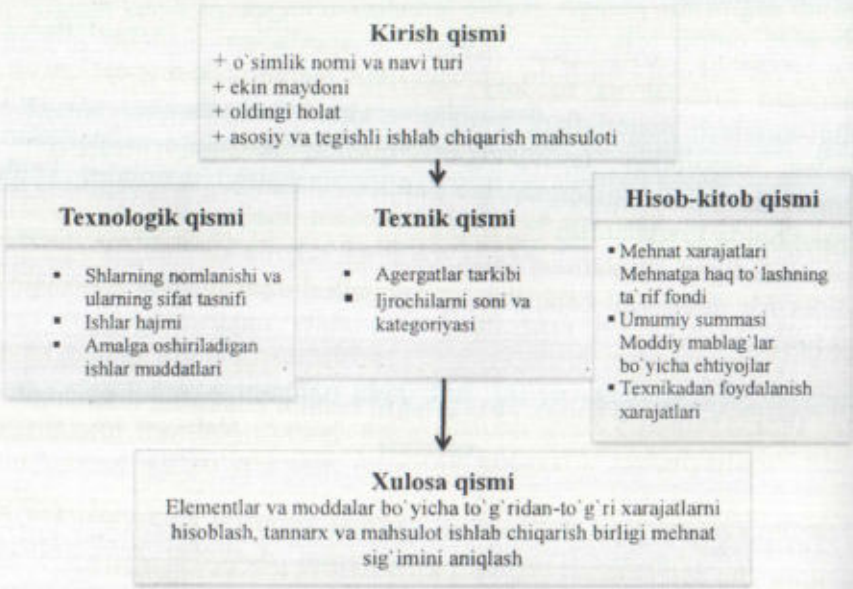

17.1-rasm. Texnologik xarita turlari

Texnologik xarita - bu ko'rsatkichlar tizimidir, ularning xususiyatlari va qiymatlari mantiqiy va ketma-ket keltirilgan jadvallarda aks ettiriladi. Xaritada ekinlarni etishtirish bo'yicha ishlarning turlari, tarkibi va hajmi, ishlash muddatlari, ishlatilgan birliklar va ijrochilar tarkibi, ishlab chiqarish stavkalari, mehnat va mablag` xarajatlari va boshqalar aks ettiriladi.

Axborot, uslubiy va funktsional maqsadi bo'yicha texnologik xarita besh qismga bo'linadi: kirish, texnologik, texnik, hisoblangan va yakuniy.

Hisob-kitoblarga qulaylik uchun ular 1, 10 yoki 100 gektar maydonga ekin ekish yoki qishloq xo'jaligi texnologiyasida bir hil bo'lgan ekinlar guruhi uchun tuziladi. Shunda 1 gektarga xarajat ko'rsatkichlariga ega bo'lgan holda, ularni ma`lum bir ekinning har qanday ekish maydoni uchun qayta hisoblash oson bo'ladi.

Texnologik xaritalarni ishlab chiqishda quyidagi ketma-ketlik va hisob-kitoblarda uslubiy metodlarga rioya qilinadi.

Ular mahsulotning hosildorligi va yalpi hosilini turli usullardan foydalangan holda rejalashtirishadi: muvozanat (1 sentner don hosil olish uchun o'simlik sarflangan ozuqa moddalari bo'yicha), ekstrapolyatsiya (haqiqiy hosil seriyasini tekislash va tegishli parametrlarning qiymatini o'tkazish hosilni kelajakka oshirish), me`yoriy (hosilga ta`sir qiluvchi omillarning o'sishini va uning individual o'sishini hisobga olgan holda erishilgan darajadan rejalashtirish), matematik va hk.

Keyin hosilni rejalashtirilgan darajasini hisobga olgan holda urug'larni ekish, o'g'itlar va o'simliklarni himoya qilish vositalarini kiritish stavkalari aniqlanadi.

Tanlangan texnologiyani hisobga olgan holda, o'simlik turi bo'yicha ishlar ko'lami ko'rsatilib, sifat ko'rsatkichlari ko'rsatiladi: ishlov berishning chuqurligi va chastotasi, tashilgan yuk hajmi, tashish masofasi va boshqalar. Har bir tur bo'yicha ularni amalga oshirish vaqti, jismoniy ish hajmi mos keladigan bo'lishi kerak. O'lchov birliklari ishlab chiqarish stavkalari uchun belgilangan birliklarga mos kelishi kerak. Keyingi bosqich - ushbu sharoitda va fermer xo'jaligida eng samarali bo'linmalar (traktorlar va qishloq xo'jaligi mashinalari va ular bilan birlashtirilgan asbob-uskunalar) mavjud bo'lganda foydalanish to'g'risida tahlil qilish va qaror qabul qilish mumkin. Ijrochilar tarkibi va soni birlikning texnik xususiyatlari va uzluksiz xizmat ko'rsatishni hisobga olgan holda aniqlanadi.

O'simlik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun asosiy moddiy va pul xarajatlari mehnat xarajatlari, moddiy xarajatlar (urug'lar, yoqilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari), mashina va uskunalarning ekspluatatsion xarajatlari, yordamchi ishlab chiqarish xizmatlari, elektr energiyasi va boshqalardan iborat.

Dastlab, texnologik xaritaning hisoblangan qismida ishchilarning mehnat xarajatlari ishchilar toifalari bo'yicha aniqlanadi: traktor haydovchilari va qo'l mehnati ishchilari. Mehnat xarajatlarini aniqlash ishlarning hajmi va ishlab chiqarish stavkalari asosida amalga oshiriladi, bu esa ishlarning umumiy hajmidagi stavka siljishlarining sonini aniqlashga imkon beradi. Mexanizasiyalashtirilgan ish birligiga ishlab chiqarish stavkalari va yoqilg'i sarfi, qo'l mehnati ishi stavkalari ishlab chiqarish sharoitlari uchun tuzatish koeffitsientlaridan foydalangan holda o'rnatiladigan standart stavkalarning ma`lumotnomalariga

muvofiq belgilanadi. Umuman olganda, mehnat xarajatlarini aniqlash uslubiyati quyidagicha:

$$\mathbf{MX_{ishchi/kun} = IshX_{s.me`yori} \times Ish_s}$$

Bunda

$IshX_{s.me`yori}$ – aniq bir ish birligi uchun me`yoriy ish xajmi,

Ish_s – me`yordagi ish hajmini bajarish uchun zarur bo'lgan ishlovchilar soni.

Texnologik xaritalarni hisoblashda eng muhim holat - bu ishning butun hajmi uchun tarif ish haqi fondini aniqlash va rejalashtirilgan ish haqi fondini hisoblash. Tarif fondi ish haqi va ish kunlari (ish soatlari) bo'yicha tegishli toifadagi ishlab chiqilgan tarif stavkasida aniqlanadi.

Umuman olganda, texnologik xaritalarda rejalashtirilgan ish haqi fondi to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar bo'limida mahsulotning rejalashtirilgan hajmi va sifatini, o'simlik turi, ish tajribasi uchun mukofotlar, ijrochilarning malakasi darajasi to'g'risida eng muhim ishlarni o'z vaqtida va sifatli bajarilishi uchun xodimlarni moddiy rag'batlantirish miqdorini hisobga olgan holda aniqlanadi.. Bu ma`lum bir korxonada ishchilarga ish haqi va moddiy rag'batlantirish to'g'risidagi nizomda nazarda tutilishi kerak. Hisob-kitoblar ijrochilar toifalari bo'yicha amalga oshiriladi. Umumiy ish haqi fondiga mablag'larni shakllantirish uchun davlat tomonidan belgilangan yig'imlar (tibbiy sug'urta, Pensiya jamg'armasi va boshqalar) kiradi.

Mahsulot ishlab chiqarish uchun moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj ikki bosqichda aniqlanadi: birinchidan, maydon birligiga (normaga) to'g'ri keladigan moddiy resurslarning miqdori va ikkinchidan ularning narxi aniqlanadi. Ishning butun hajmi uchun mablag'larga bo'lgan umumiy ehtiyoj jismoniy birlik uchun sarf stavkasi va ish turlari bo'yicha mahsulot miqdori va sifatida aniqlanadi. Moddiy resurslarni (urug'lar, yoqilg'i, o'g'itlar) iste`mol qilish xarajatlari ko'rsatkichlari ayrim turdagi mablag'larning bozor narxlari va ularni sotib olish manbalarini hisobga olgan holda hisoblab chiqiladi.

Yordamchi ishlab chiqarishning ish hajmi va xizmatlarining narxi quyidagilar bilan belgilanadi.

• avtotransport uchun: tashilgan yuk hajmi (t), tashish masofasi (km) bo'yicha. Ishlab chiqilgan xizmatlar narxi, hajmi (tkm) va ushbu korxonada belgilangan 1 tkm rejalashtirilgan narxi sifatida hisoblanadi;

• elektr energiyasi iste`moli bo'yicha, kVt soat:

$$E = W \times IshS_{me`yori.smena} \times D_{smena} \times K_{smena}$$

Bunda

W- elektrodvigatel quvvati kvt soat,

$IshS_{me`yori.smena}$ – dvigatel ishi me`yori.smenasi,

D_{smena} – ish vaqti davriyligi, soatda,

K_{smena} – ish vaqti soni.

Elektr energiyasining rejalashtirilgan qiymati elektr ta`minoti manbai va tariflarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Mashinalar va qishloq xo'jaligi texnikalariga texnik xizmat ko'rsatish va ulardan foydalanish bilan bog'liq xarajatlar taqsimlanadigan deb nomlanadi. Ular traktorlar, qishloq xo'jaligi mashinalari, kombaynlar va boshqa jihozlarning yillik amortizatsiya miqdorini, ta`mirlash va saqlash xarajatlarini aks ettiradi. Ushbu element yonilg'i-moylash materiallarining narxini ham o'z ichiga oladi, ammo ular yuqorida aytib o'tilgan. Ushbu xarajatlar ekinlar bo'yicha ikki shaklda taqsimlanadi: brigada mexanizatsiyalashgan ishlarining umumiy hajmidagi ekinlar bo'yicha mexanizatsiyalashgan ishlarning solishtirma og'irligiga (ulushiga) qarab, an`anaviy mos gektariga yoki traktorning dvigatel soatidagi ish vaqtiga mutanosib ravishda. Birinchi holda, 1 et.ga uchun chegirma stavkasi ishlatiladi. Bu traktorlar va qishloq xo'jaligi mashinalarining rejalashtirilgan yillik amortizatsiya miqdorini (ta`mirlash xarajatlari) xo'jalik tomonidan mexanizatsiyalashgan ishlarning umumiy hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Kombaynlar uchun shunga o'xshash hisob-kitoblar o'rilgan maydonning fizik gektariga ajratmalar stavkalari bo'yicha amalga oshiriladi. Oldingi hisob-kitoblarda hisobga olinmagan barcha xarajatlar boshqa xarajatlar bilan bog'liq bo'lib, ularning turiga qarab alohida smeta tuzish orqali aniqlanadi.

To'g'ridan-to'g'ri xarajatlarning umumiy miqdorini hisoblash natijasi ishlab chiqarishning rejalashtirilgan tannarxi va 1 gektar qishloq xo'jaligi ekinlarini etishtirish xarajatlarini aniqlash (gektariga ish

soatlari va so'mda). Rejalashtirilgan mahsulot tannarxini aniqlash uchun ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarga ekin uchun to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarning umumiy tannarxiga to'g'ri keladigan miqdorda qo'shiladi. Shu bilan birga, umumiy xarajatlarga urug'lik xarajatlari, shuningdek ekinlarni yong'in, qurg'oqchilik va boshqa favqulodda vaziyatlardan sug'urtalash bilan bog'liq xarajatlar qo'shilmaydi.

Nazorat savollari

1. Rejalashtirish deb nimaga aytiladi?
2. Rejalashtirishninig maqsadini tushuntiring.
3. Rejalashtirishning vazifalarn nimalardan iborat?
4. Rejalashtirishning tamoyillarini ayting.
5. Reja tuzish uchun kerakli xujjatlar.
6. Rejalashtirishda qaysi iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil etiladi?
7. Rejalashtirishning tarkibiy qismlarini ayting.
8. Loyihaning mazmuni, maqsadi va imkoniyat darajasidagi samaradorlik qanday rejalashtiriladi?
9. Biznes rejada korxona haqida qanaqa ma`lumotlar keltiriladi?
10. Biznes rejada tovar mahsuloti yoki ko'rsatiladigan xizmat turlarining ta`rifi.
11. Biznes rejalashtirishda bozorni o'rganish.
12. Biznes rejada marketing strategiyasi.
13. Biznes rejada korxona ishlab chiqarish imkoniyatlarini yoritish.
14. Biznes rejada ishlab chiqarishni tashkil etish.
15. Biznes rejada korxonani tashkil qilish.
16. Biznes rejani moliyalashtirish manbalari.
17. Biznes rejada rentabellik qanday aniqlanadi?
18. Biznes rejani bajarilishi qanday nazorat etiladi?
19. Biznes rejada rahbarning o'rni.
20. Biznes rejani to'ldirish nimadan boshlanadi?
21. Biznes reja tuzishda texnologik xaritaning o'rni va ahamiyati.
22. Biznes reja tuzishda chorvachilik tarmoqlarining poda harakati nima uchun ishlatiladi?
23. Biznes reja tuzishda me`yoriy hujjatlardan foydalanish.
24. Biznes reja tuzishda qo'llaniladigan usullar.
25. Biznes reja tuzish tartibi.

18. MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INTENSIVLASHTIRISHNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Reja:

18.1. Qishloq xo'jaligi intensifikatsiyasi tushunchasi va iqtisodiy mohiyati

18.2. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi

18.3. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi

18.4. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo'llari

Tayanch iboralar: *Qishloq xo'jalik fondlari, mehnat predmetlari, mehnat vositalari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalari, Baholash, to'liq balans qiymati, tiklanish qiymati, Qoldiq balans qiymati*

18.1. Qishloq xo'jaligi intensifikatsiyasi tushunchasi va iqtisodiy mohiyati

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni obyektiv zhonomik qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishiga yer maydonini kengaytirish va chorva sonini ko'paytirish, shuningdek, ishlab chiqarish vositalaridan unumli foydalanish orqali erishish mumkin. Birinchi holda, biz soha rivojlanishining keng yo'llari haqida gapiramiz. Ishlab chiqarish shakli bilan ishlab chiqarishning ko'payishi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan ishchi kuchining miqdorini ko'paytirish orqali ta'minlanadi. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning keng ko'lamli usuli yer resurslarini avvalgi texnik asosda ishlab chiqarish uskunalari va texnologiyalarida sezilarli o'zgarishsiz kengaytirish bilan tavsiflanadi. Keng yo'lning istiqboli keng emas, chunki yer maydoni cheklangan va sezilarli darajada ko'paytirilishi mumkin emas. Bundan tashqari, keng rivojlanish yo'li yer unumdorligini oshirishni ta'minlamaydi. Shuning uchun, men shu tarzda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishi cheksiz bo'lishini istayman.

O'z navbatida, jadal rivojlanish yo'li hosildorlik va chorvachilik mahsuldorligining doimiy o'sishiga yordam beradi. Bu usul mavjud resurslardan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan, chorva mollari

va parrandalardan unumli foydalanishga imkon beradi. Ushbu maqsadlarga ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, yer, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish orqali erishish mumkin. Rivojlanishning jadal yo'lida bizning kapitalimizni bir xil yer va makonga to'plash, asosida ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun ta'minlanadi gektar yer. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning bunday usuli qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirish uchun cheksiz imkoniyatlar yaratadi. Qishloq xo'jaligining jadal rivojlanish usuli ma'lum davrlarda yoki muayyan hududlarda ishlab chiqarishni keng miqyosda olib borilishini istisno etmaydi. Mamlakatimizning keng hududi sharoitida yangi yerlarning o'zlashtirilishi tabiiy va iqtisodiy mintaqalardagi xilma-xilligi iqtisodiy muqarrar bo'lib qoladi. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, yer resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishni taqsimlash va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirish ehtiyojlari bilan izohlanadi.

"Intensivlashtirish" atamasi keskinlikni, faollikni oshiradi. Qishloq xo'jaligiga nisbatan intensivlikning oshishi qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarning, xususan yer resurslarining faol ishlashini anglatadi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish tushunchasi. Iqtisodiy ma'noda qishloq xo'jaligini intensivlashtirish deganda, ishlab chiqarishni ko'paytirish va umuman sanoatning samaradorligini oshirish uchun ishlab chiqarishning ilg'or vositalaridan va ba'zan malakali ishchilaridan doimiy ravishda foydalanish tushuniladi. Shunday qilib, intensivlashtirish shunday iqtisodiy jarayonki, unda chorva mollari birligiga yoki boshiga xarajatlarning o'sishi va ekinlar va chorvachilikning o'sishi ta'minlanadi, ularning sifati yaxshilanadi va ishlab chiqarish va sotishning moddiy va pul xarajatlari kamayadi. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish uzluksiz texnologik taraqqiyotga, yuqori unumdorli mashinalar, mineral o'g'itlar, meliorativ melioratsiya, yangi yuqori hosildor ekinlar va yuqori mahsuldor hayvonlar zotlarini yaratishga asoslangan. Bu kengaytirilgan asosda qishloq xo'jaligini rivojlantirishning obyektiv va muntazam jarayonini aks ettiradi. Bu ozuqa massasining oddiy mexanik o'sishi emas, balki qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish kuchlarining yanada sifatli rivojlanishi.

Qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirishning asosiy maqsadi aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun ishlab chiqarishni ko'paytirish va uning sifatini yaxshilashdan iborat. Bu

qishloq va shahar aholisining hayotiy hayotining moddiy va madaniy sharoitlarini birlashtirishda muhim rol o'ynaydi, qishloq xo'jaligi mehnatini sanoatga aylantirishga yordam beradi, qishloq xo'jaligini texnik jihozlar va ishlab chiqarishni tashkil etish nuqtai nazaridan sanoat darajasiga yaqinlashtiradi.

Qishloq xo'jaligidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashishi tirik va moddiylashtirilgan mehnatning ishlab chiqarish birligi tarkibidagi nisbati o'zgarishiga olib keladi. Bundan tashqari, moddiylashtirilgan mehnat ulushi ortadi, tirik mehnat ulushi kamayadi va ishlab chiqarishning 1 sentneriga to'g'ri keladigan umumiy ish haqi kamayadi

18.2. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi

Intensivlik darajasining asosiy ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish - bu qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish iqtisodiyotining barcha muhim jihatlarini qamrab oladigan murakkab iqtisodiy jarayon. U qiymat va tabiiy, umumiy va xususiy ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi.

Bu intensivlik darajasi yoki boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarish vositalarini investitsiyalash va intensivlikning iqtisodiy samaradorligini farqlashi kerak. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning intensivligi - bu hozirgi paytda uning mehnat vositalari, mehnat obyektlari va tirik mehnat resurslari bilan to'yinganlik darajasi. Shiddatlilik darajasining umumiy ko'rsatkichi asosiy ekin maydonlari birligiga to'g'ri keladigan asosiy vositalar qiymati va ishlab chiqarish xarajatlari (amortizatsiyasiz) yig'indisidir. Buni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$In_d = \frac{Ich.v_q + Ich_x}{Yer_m}$$

bu yerda In_d – intensivlik darajasi, so'm/ga;

$Ich.v_q$ – asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'm;

Ich_x – ishlab chiqarish xarajatlari miqdori (amortizatsiyasiz), so'm;

Yer_m – yer maydoni, ga.

Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish intensivligi darajasining bevosita va asosiy ko'rsatkichidir. Bu intensivlikning mohiyatini, ya'ni moddiy va tirik mehnatni bir birlik maydoniga to'lashni to'liq aks ettiradi. Agar maxraj barcha ekin maydonlarini hisobga oladigan bo'lsa,

u barcha qishloq xo'jaligining intensivlik darajasini bildiradi, agar denominator haydaladigan yer maydonini ko'rsatsa, unda bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligining intensivligini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Olingan intensivlik darajasini tahlil qilish uchun asosiy ko'rsatkichni qo'shimcha ko'rsatkichlarga bo'lish mumkin. Masalan, 1 gektar yer uchun asosiy vositalar qiymatini alohida aniqlanadi $In_d = \frac{Ich.v_q}{Yer_m}$ va joriy ishlab chiqarish xarajatlarining pul ko'rinishida yig'indisi quyidagi formulada aniqlanadi $In_d = \frac{Ich_x}{Yer_m}$. Asosiy ishlab chiqarish hajmi qishloq xo'jaligi suv resurslari yerning iqtisodiy unumdorligini oshirish va yangi iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish aktivlari miqdorini aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich iqtisodiy tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Qishloq xo'jaligining intensivligi darajasining o'zgarishini kapitalning yetarlilik darajasining o'sishi bilan izohlash mumkin, bu qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy vositalar qiymatining gektar yer maydoniga nisbati bilan belgilanadi.

Asosiy vositalar, ma'lumki, aylanma mablag'lar bilan uzviy bog'liqdir va ishlab chiqarish jarayonida ulardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi. Shu munosabat bilan joriy ishlab chiqarish xarajatlari miqdorining ko'rsatkichi har gektar yer uchun pul ko'rinishida intensivlikning asosiy ko'rsatkichini yanada chuqurroq ochishga imkon beradi.

Ushbu ko'rsatkich fermer xo'jaliklarida ishlatilgan barcha asosiy vositalarni hisobga olmaydi, faqat ekinlarni yetishtirishda va chorvachilik mahsulotlarini olishda ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan qismi hisobga olinadi. Iste'mol qilinadigan aylanma mablag'lar miqdori va asosiy vositalarning amortizatsiyasi fermer xo'jaliklarining yillik hisoblari bilan aniqlanishi mumkin. Ushbu ko'rsatkich intensivlik darajasini aniqlashda amaliyotda va tadqiqotda eng qulay va keng tarqalgan. Ekin maydonlarining birligi uchun ishlab chiqarish xarajatlari hudud bo'yicha sezilarli farq qiladi. Shunday qilib, donli ekinlar ustun bo'lgan dasht mintaqalarida 1 gektar haydaladigan yerning narxi o'rmon-dashtga nisbatan 2-3 baravar yuqori.

Alohida madaniyatlar, tarmoqlar va umuman iqtisodiyotning intensivlik darajasi yer maydonining birligiga to'g'ri keladigan tirik

mehnat qiymatiga qarab baholanishi mumkin. Ular ko'pgina sharoitlarga qarab o'zgaradi va birinchi navbatda mexanizatsiyalash darajasi, ixtisoslashuv darajasi, tabiiy omillar va boshqalar. Ushbu omillar orasida hal qiluvchi rol ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga bog'liq. Muayyan madaniyat, sanoat yoki umuman iqtisodiyotning intensivligini faqat mexanizatsiyalash darajasini hisobga olmagan holda, qo'l mehnatining xarajatlari bilan aniqlash mumkin emas. Ayrim ekinlarni yetishtirishda bir birlik uchun ish haqining pasayishi qishloq xo'jaligining texnik jihatdan qurolsizlanishi, qishloq xo'jaligining kadrlari malakasi oshganligidan dalolat beradi.

Jarayonlarni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish bilan birga olib boriladi va bir birlik maydonga va ishlab chiqarishning bir sentneriga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Biroq, mexanizatsiyalashning doimiy darajasida intensivlashtirish jarayoni nafaqat o'tmishdagi xarajatlarning oshishi (moddiylashtirilgan), balki ekin maydonlarining bir qismiga tirik mehnat bilan ham olib borilishi mumkin. Bu holat sabzavot, kartoshka, sanoat ekinlari, shuningdek chorvachilik mahsulotlari kabi mehnat talab qiladigan ekinlar ishlab chiqarishni kengaytirish bilan yuzaga keladi.

Intensivlik darajasini aniqlashda tabiiy ko'rsatkichlar muhim ahamiyatga ega. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: energiya uskunalari, bu yerning birligiga (ekin maydoniga, ekin maydoniga) to'g'ri keladigan quvvat sig'imi hajmining nisbati sifatida hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich traktorlar, kombaynlar, avtoulovlar, elektr dvigatellari va boshqa qurilmalarning ot kuchi jihatidan mavjudligi bilan belgilanadi.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, ishlarni eng maqbul muddatda bajarish uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jaligida kompleks mexanizatsiyalashni joriy etishda 100 gektar haydaladigan yer uchun kamida 420-440 ot kuchi bo'lishi kerak. Yerdan foydalanishning intensivlik darajasi, shuningdek, 100 gektar haydaladigan yerlar uchun an'anaviy ekin maydonlari bo'yicha traktor ishlarining hajmiga qarab baholanishi mumkin, bu ekin turlari bo'yicha sezilarli darajada farq qiladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishda organik va mineral o'g'itlarni joriy etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq

xo'jaligida kimyoviy vositalardan foydalanish ko'lamining kengayishi yerlardan intensiv foydalanishga, ularning iqtisodiy unumdorligini oshirishga yordam beradi. Bu boshlanishda intensivlik darajasi bir gektar haydaladigan yer uchun qo'llaniladigan mineral va organik o'g'itlar miqdori bilan ham tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasini tavsiflashda butun yer maydonining tarkibi, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar, ekinlar, haydaladigan yerlar va ko'p yillik ekinzorlarning ulushi, shuningdek yerlarning meliorativ darajasi, ekinlarning nav tarkibini yaxshilash kabi ko'rsatkichlar muhim rol o'ynaydi.

Ushbu ko'rsatkichlar yerdan foydalanish intensivligi darajasi, qishloq xo'jaligidagi yutuqlar va tuproqning iqtisodiy unumdorligi oshganligidan dalolat beradi. Qo'shimcha investitsiyalar hisobiga ekinlarning yangi, yanada samarali navlarini ishlab chiqarishga kiritish qisqartirildi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi oshmoqda.

Chorvachilikda intensivlikning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar:

- bitta bosh qoramol boshiga moddiy va tirik mehnat xarajatlari qiymat bahosida. Ushbu ko'rsatkich binolar, mashinalar, uskunalar, naslchilik mollari, yem-xashak va boshqa sohalarda o'tgan ish haqining maoshini va tirikchilik ish haqini;
- bir boshqa ozuqa xarajatlari. Shu bilan birga, ovqatlanish ratsionining sifatli tarkibini yaxshilash, ularni to'liq hazm bo'ladigan protein, minerallar, iz elementlari bilan ta'minlash muhimdir;
- binolarni qurish va jihozlash, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishga qo'shimcha investitsiyalar. Keng qamrovli chorvachilikni intensiv ravishda almashtirish ushbu sohani chorva mollaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradigan zamonaviy binolar, dastgohlar va asboblar majmualari, yurish joylari, kirish yo'llari bilan ta'minlanishining oshishi bilan bog'liq;
- ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash darajasi. So'nggi yillarda chorvachilikda suv ta'minoti, sog'ish, ozuqa tarqatish va go'ngni mexanizatsiyalash darajasi sezilarli darajada oshdi;
- naslchilik ishlarining xarajatlari. Chorvachilik sanoatining intensivlik ko'rsatkichi naslli hayvonlarning umumiy populyatsiyadagi o'ziga xos og'irligi bilan ifodalanadi.

Chorvachilikda intensivlik darajasining muhim tabiiy ko'rsatkichi mahsuldor chorva mollarining turlar bo'yicha yoki 100 gektar qishloq xo'jalik yerlariga barcha chorva mollarining zichligi hisoblanadi. Bundan tashqari, chorvachilikning intensivligini quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin: podaning tuzilishi, hayvonlarning fermada foydalanish vaqti, yosh hayvonlarni boqish vaqti, yil davomida ishlab chiqarish darajasi va boshqalar.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning yutuqlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish, kolxoz va sovxozlarda ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish malakali mutaxassislar tomonidan ta'minlanmoqda. Qo'shimcha o'qitish qishloq xo'jaligini va chorvachilikni rivojlantirishning muhim shartidir.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish intensivligi darajasining yuqoridagi ko'rsatkichlarini qiymat yoki tabiiy ifodalash mumkin. Ular intensifikatsiyaning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

18.3. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi

Intensivlashtirishning asosiy ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning hal qiluvchi sharti - bu yer uchastkasidan, har bir chorva boshidan mahsulotni ko'paytirish. Intensivlashtirish jarayoni nafaqat bir yer maydoniga yoki chorva moliga qo'shimcha investitsiyalarning o'sishini, balki ulardan samarali foydalanishni ham anglatadi. Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi, har bir birlik uchun yuqori sifatli va arzon mahsulotlarning xarajatlar hajmiga nisbatan tez o'sishi bilan izohlanadi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni har tomonlama ko'rib chiqishni, yer, moddiy-texnik va mehnat resurslaridan faol foydalanishni talab qiladi. Nazariy jihatdan, har qanday hajmdagi har qanday hajmdagi kapitalni har qanday usulda qo'llash mumkin, ammo bu iqtisodiy, texnik, madaniy va hokazolarning mavjud sharoitlariga bog'liq va umuman, hozirgi paytda ushbu mamlakatda qanday sharoitlar mavjudligi aniq. bu yerda. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishga sarflangan

harajatlar har bir xarajat birligi uchun eng ko'p mahsulot va maksimal foyda olish uchun oqilona sarflanishi kerak.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi, ular orasida quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

- yer birligidan yalpi mahsulot ishlab chiqarish. Ushbu displey - 1 tilim quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{Yer.M}$$

bu yerda $I_{iqt.s.}$ - intensivlikning iqtisodiy samaradorligi, rubl / ga;

YaM - yalpi mahsulotning narxi, rub.;

$Er.M$ - yer maydoni, ga.

Iqtisodiyotning yalpi mahsuloti taqqoslanadigan narxlarda baholanadi. Bu sizga ushbu ko'rsatkichdan dinamikada foydalanish, shuningdek bir xil sharoitda ishlayotgan bir qator fermer xo'jaliklari faoliyatini taqqoslash imkonini beradi.

Gektariga hosildorlikning ko'payishi, uni yetishtirish tannarxini pasaytirish bilan birga, intensivlik samaradorligining yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bu holda, yerga investitsiya qilingan har bir rubl nafaqat xarajatlarni qoplaydigan qo'shimcha mahsulotlarni olib keladi, balki qo'shimcha sof daromad olish imkonini beradi:

- qishloq xo'jaligi yerlarining har gektariga yalpi daromad

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaD}{Yer.M}$$

bu yerda YaD - yalpi daromad (sof ishlab chiqarish), so'm.

Ushbu ko'rsatkich ishlab chiqarishning ilg'or vositalari - I men, ilg'or texnologiyalar, qishloq xo'jaligi ekinlari va chorvachilikning yuqori mahsuldor navlari va boshqalarga qo'shimcha investitsiyalarning yanada oqilona ishlatilishini anglatadi:

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar birligi uchun sof foyda yoki foyda

$$I_{iqt.s.} = \frac{SD}{Yer.M} \; yoki \; \frac{F}{Yer.M}$$

bu yerda SD - sof daromad, so'm;

F - foyda, so'm.

Ushbu ko'rsatkich alohida ahamiyatga ega. Sof daromad qo'shimcha investitsiyalarning asosiy manbai bo'lganligi sababli, ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va mustahkamlash uning hajmiga bog'liq. Qishloq xo'jaligining izchillik bilan tasniflanishi investitsiyalarning yuqori rentabelligiga va natijada sof daromadning oshishiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin: $I_{iqt.s.}$ ishchi kuchiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot (yalpi va sof daromad) ning hajmi.

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{M} \; yoki \; \frac{YaD}{M} \; yoki \; \frac{SD}{M}$$

bu yerda M - ishlab chiqarish uchun ish haqi, kishi-soat;

- asosiy va joriy ishlab chiqarish fondlari asosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish (yalpi va sof foyda):

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{Asv + Ayv} \; yoki \; \frac{YaD}{Asv + Ayv} \; yoki \; \frac{SD}{Asv + Ayv}$$

bu yerda Asv - asosiy vositalarning qiymati, ming so'm;

Ayv - joriy aktivlarning qiymati, so'm.

Shunday qilib, qishloq xo'jaligini jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligi yer birligidan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishda, har bir birlik uchun moddiylashtirilgan va tirik mehnat xarajatlarini kamaytirishda namoyon bo'ladi.

18.4. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo'llari

Qishloq xo'jaligining jadal rivojlanishi uning yo'nalishi, sur'ati va samaradorligiga ta'sir qiluvchi ko'plab omillarga bog'liq. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishda eng muhim rol qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni rivojlantirishdir. Bu nafaqat mashinasozlik texnologiyasida, balki texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil qilishda, ilm-fanni rivojlantirishda, ilg'or tajribadan foydalanishda ham o'z ichiga oladi.

Tuproqqa ishlov berishni yaxshilash, organik va mineral o'g'itlarni qo'shimcha kiritish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, agrotexnik tadbirlarning butun majmuasini amalga oshirish tuproqning iqtisodiy unumdorligini oshirishga va qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarining o'sishiga yordam beradi.

Intensifikatsiyani izchil amalga oshirishning muhim sharti qishloq xo'jaligiga kapital qo'yilmalarning o'sishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida kuchli iqtisodiy salohiyatdan foydalaniladi, bu esa qishloq xo'jaligining ishlab chiqarishni sanoat asosiga izchil o'tkazilishiga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, traktorlar, kombaynlar, avtoulovlar va boshqa texnikalarni yetkazib berish hajmini oshirish ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashtirish darajasini izchil oshirish, qishloq xo'jaligida va chorvachilikda kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishni joriy etishda ishonchli asos bo'ldi. Hozirgi vaqtda shudgorlash, donli ekinlar, qand lavlagi, don va silos ekinlarini yig'ish kabi asosiy dala ishlari to'liq mexanizatsiyalashtirilgan. Kartoshka va sabzavotlarni ekish, makkajo'xori, sanoat ekinlari, sabzavot va kartoshka qatorini qayta ishlash, shuningdek don, pichan, o'g'it va hokazolarni tozalash kabi ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash darajasi sezilarli darajada oshdi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning etakchi yo'nalishlaridan biri kimyoviylashtirishdir. Organik va mineral o'g'itlarning joriy etilishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishga, qo'shimcha investitsiyalarning qaytarilishini tezlashtirishga yordam beradi va tuproq unumdorligi o'zgarishiga bevosita ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning eng muhim yo'nalishi - bu yerlarning meliorativ holatidir. Bu yerning iqtisodiy unumdorligini yanada oshirish va qishloq xo'jaligining samaradorligini oshirishning murakkab va uzoq muddatli omilidir.

Qishloq xo'jaligini intensivligini oshirish usullari:

- Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi
- Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishga investitsiyalar va kapital qo'yilmalarning o'sishi
- Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash

- Ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash darajasini oshirish

- Qishloq xo'jaligini kimyoviylashtirishni rivojlantirish (mineral o'g'itlarni qo'llash va o'simliklarni begona o'tlardan himoya qiluvchi kimyoviy vositalardan foydalanish,

- zararkunandalar va kasalliklar)

- Melioratsiya (irrigatsiya, drenajni rivojlantirish,

- madaniy ishlar)

- Qishloq xo'jaligi uchun kadrlar tayyorlashni takomillashtirish

- Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqori ilmiy-texnik darajasi- yutuqlar rolini har tomonlama oshirish asosida erishish mumkin

Olimlarni to'g'ridan-to'g'ri qishloq xo'jalik ekinlarining yuqori mahsuldor navlarini va yuqori mahsuldor chorva mollari va parrandalarni yaratish, zararkunandalar va kasalliklarga qarshi samarali vositalarni ishlab chiqish, qishloq xo'jaligining texnik darajasini oshirish, samarali texnologik jarayonlar va mexanizatsiyalashning yangi vositalarini yaratish, shakllarini takomillashtirish zarur. ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqalar.

Qishloq xo'jaligini chuqurlashtirish ishlab chiqarishga sarflangan har bir rubldan oqilona foydalanishni anglatadi. Izchil intensifikatsiya qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini sifatli o'zgartirish va uning samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirishning "ekstensiv" va "intensiv" usullari tushunchalarini baholang.

2. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish nima?

3. O'simlikshunoslik intensivligi darajasining asosiy ko'rsatkichlari qanday?

4. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmini oshirishda meliorativ holat va qishloq xo'jaligini kimyoviylashtirishning ahamiyati qanday?

5. Chorvachilikning intensivlik darajasini qaysi ko'rsatkichlar tavsiflaydi?

6. Nega bir maydon maydoniga yalpi mahsulot ishlab chiqarish qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi?

7. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari qaysilar?

8. Hozirgi bosqichda qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning asosiy yo'nalishlarini aytib bering.

9. Qishloq xo'jaligini o'qitish sanoatni jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan qanday bog'liq?

10. O'qituvchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra o'simliklarni intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi intensivligi darajasi ko'rsatkichlarini hisoblang.

19-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGINI IXTISOSLASHTIRISH VA INTEGRATSIYALASHNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Reja:

19.1. Joylashuv ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida

19.2. Qishloq xo'jaligida ixtisoslashish va kontsentratsiya

19.3. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning kooperatsiyasi va integratsiyasi

Tayanch tushuncha va iboralar: *joylashuv, mehnat taqsimoti, ixtisoslashtirish, kontsentratsiya, kooperatsiya, integratsiya.*

19.1. Joylashish ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida

Joylashtirish tushunchasi va samaradorligi. Ijtimoiy mehnat taqsimotining asosiy shakli ishlab chiqarishni joylashtirishdir. Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayoni iqtisodiyotning barcha sohalariga, jumladan qishloq xo'jaligiga xosdir. Biroq, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari bor, ular ko'paytirishning iqtisodiy va tabiiy jarayonlar qonunlarini aks ettiradi. Bir darajada yoki boshqasiga ular sohadagi mehnatni ijtimoiy taqsimlash darajasiga ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda, bir tomondan mashinalar va texnologik uskunalar boshqa tomondan tirik organizmlar: tuproq, o'simliklar, hayvonlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi.

Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligidagi mehnat taqsimoti sanoatda bo'lgani kabi amalga oshirilmaydi, bu yerda ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mehnat taqsimoti bilan bir qatorda, ayrim qismlarni yoki tayyor mahsulotlar qismlarni ishlab chiqarish uchun texnologik jarayonlar bo'yicha mehnat taqsimoti mavjud.

Qishloq xo'jaligini joylashuvi - bu muayyan turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni mamlakatda, respublikada, mintaqalarda geografik yoki hududiy ajratish jarayonidir. Qishloq xo'jaligini mutloq joylashuvi mintaqada ma'lum bir mahsulot turini ishlab chiqarish hajmi va yalpi va sotiladigan mahsulotlarning umumiy hajmida alohida hududlarning o'ziga xos yuqori ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

Tabiiy-iqtisodiy hududlarda qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish mahsulot hajmini oshirish va tannarxini kamaytirishning muhim

shartidir. Bundan tashqari, ushbu joylashtirish yer, moddiy va pul va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga yordam beradi shuningdek minimal sarf xarajatlar bilan mahsulotlarni oqilona tashishni yo'lga qo'yishga imkon beradi.

Hududiy mehnat taqsimoti ma'lum mintaqalar va hududlarda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni rivojlantirishga yordam beradi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlarini sohaga joriy etish ishlab chiqarish ixtisoslashuvini chuqurlashtirishga yordam beradi. O'z navbatida ixtisoslikning rivojlanishi ishlab chiqarishning kontsentratsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, ushbu uch toifaga qishloq xo'jaligidagi joylashish, ixtisoslashuv va kontsentratsiya kiradi va ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularning biridagi o'zgarishlar boshqalarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Ixtisoslashuvning chuqurlashuvi va kontsentratsiyaning rivojlanishi qishloq xo'jaligining joylashtirish sharoitida mexanizatsiyalashning keng qo'llanilishi, sohani izchil kimyoviylashtirish va intensivlashtirishga yordam beradi.

Texnologik taraqqiyot qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish bilan chambarchas bog'liq. Joylashtirish qishloq xo'jaligida va alohida tarmoqlarda texnik taraqqiyotning rivojlanishini rag'batlantiradi. O'z navbatida, qishloq xo'jaligining ixtisoslashtirilgan mashina va uskunalarga bo'lgan ehtiyoji hududlarda texnologiya, qishloq xo'jaligi texnikasi, kimyo, chorva uchun ozuqa, oziq-ovqat va boshqa sohalarning rivojlanishiga kuchli turtki bo'ldi.

Qishloq xo'jaligini joylashuvi uni mamlakat hududida oqilona taqsimlash takror ishlab chiqarish jarayoni kengayishining muhim omillaridan biridir. Qishloq xo'jaligini to'g'ri taqsimlash qo'shimcha sof daromadga, asosiy va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga, moddiy resurslarni o'z vaqtida va sifatli qoplanishiga imkon beradi.

Bozor munosabatlariga o'tish davri qishloq xo'jaligida taqsimlashning ayrim xususiyatlarini o'zida namoyon qildi. Xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy aloqalarning uzilishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat korxonalarining mahsulotlari, tovarlari va xizmatlariga narxlardagi nomutanosiblikning kuchayishi, qishloq xo'jaligi tarmog'iga moddiy resurslar yetkazib berishning qisqarishiga va joylashtirish jarayonlarining yakuniy iqtisodiy natijalarga ta'sirini pasayishiga olib keldi.

So'nggi yillarda ilmiy-texnik taraqqiyotning qishloq xo'jaligidagi, shuningdek sanoat va qayta ishlash korxonalari mahsulotlarini taqsimlashga ta'siri pasaymoqda. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan mashinalari, asbob va uskunalariga ehtiyojlarning keskin kamayishi qishloq xo'jaligining mashinasozligi, kimyo, chorva uchun ozuqa, oziq-ovqat va to'qimachilik sanoatining mamlakatning ixtisoslashgan hududlarida pasayishining asosiy sababi bo'ldi. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligida ham, agrosanoat majmuasining ayrim tarmoqlarida ham takror ishlab chiqarish jarayonlarining iqtisodiy ko'rsatkichlar sur'atlarining pasayishiga olib keldi.

Qishloq xo'jaligini taqsimlashning iqtisodiy samaradorligi tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Ulardan asosiylari quyidagilar: aholi va qayta ishlash sanoatining ehtiyojlarini qondirish uchun tan olingan mahsulot hajmi, assortimenti va sifati; ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish va tashish uchun mehnat xarajatlari; ishda bir ishchiga to'g'ri keladigan qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi; qishloq xo'jaligi ekinlari va haydaladigan yerlarning har bir maydoniga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish; qishloq xo'jaligiga investitsiyalar va kapital qo'yilmalar rentabelligi; 1 gektar maydonga va o'rtacha ishchilarga to'g'ri keladigan sof daromad va foyda miqdori; qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rentabellik darajasi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy tamoyillari. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlash ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish uchun obyektiv talablarni aks ettiradigan eng muhim prinsiplarga asoslanadi. Qishloq xo'jaligini taqsimotning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat (19.1-rasm).

Ishlab chiqarish uning doimiy o'sishiga erishiladigan va ijtimoiy zarur ish kuchi va uni qabul qilish va tashish xarajatlari eng kam bo'lgan joylarda amalga oshirilishi kerak. Binobarin, qishloq xo'jaligini joylashtirishda davlat xarajatlarini tejash bilan birga mahsulotning maksimal hajmini olish imkoniyatidan foydalanish kerak. Shu maqsadda bir necha yillar davomida tabiiy zonalar va iqtisodiy rayonlarda dinamikadagi ishlab chiqarish birligiga mehnat xarajatlari va moddiy va pul mablag'lari tahlili o'tkazildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlashning asosiy mezoni mehnat xarajatlarini maksimal darajada tejashdir.

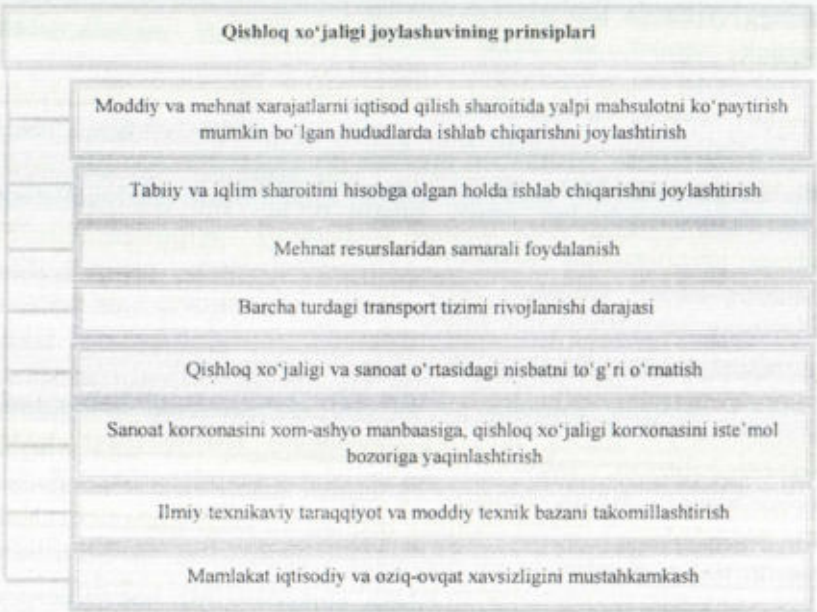

19.1-rasm. Qishloq xo'jaligi joylashuvining printsiplari

Qishloq xo'jaligini joylashtirishda tabiiy va iqlim sharoitlarini har tomonlama hisobga olish muhimdir. Qishloq xo'jaligi ekinlarining mahsuldorligi va hayvonlarning mahsuldorligi, odatda, eng qulay iqlim, tuproq va tabiiy sharoitlar mavjud bo'lgan mintaqalarda yuqori. Tabiiy omillar qishloq xo'jaligi ishlarining texnologiyasiga, zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurash usullariga, traktorlar va qishloq xo'jalik mashinalari turiga va natijada mahsulot birligiga sarflanadigan xarajatlar miqdoriga sezilarli ta'sir qiladi. Ekinlarning tuzilishi, hayvonlarning tur tarkibi, ishlab chiqarish binolarining turi va narxi tabiiy sharoitlarga bevosita bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi sanoat korxonalarining xom ashyo manbalariga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari iste'mol qilinadigan joylarga maksimal yaqinligini hisobga olgan holda joylashtirilishi kerak. Shu bilan birga, mahsulotni yetkazib berish uchun ishchi kuchi va moddiy xarajatlarni qisqartirish va uni tashish paytida yo'qotishlarni kamaytirishga erishiladi. Kichik transportda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish yirik shaharlar va sanoat markazlarining atrofi, meva va konserva sanoatining xomashyo zonalarida joylashgan bo'lishi kerak.

Shakar, spirt, kraxmal, konserva, vinochilik, shuningdek, zig'ir, kenevir va boshqa bir qator sanoat ekinlarini xom ashyo manbalariga yaqinlashmoqda.

Mahsulotlarning ma'lum bir turini ishlab chiqarish zonalarida don, meva va sabzavotlarni saqlash, sovutish va omborxonalar uchun liftlar joylashgan.

Yog' va pishloq sanoati va konservalangan sut ishlab chiqaradigan korxonalar sut ishlab chiqarish uchun qulay hududlarga yaqinlashmoqda. Go'sht sanoati odatda chorva mollari oziqlanadigan hududda joylashgan. Go'sht va sut chorvachiligini rivojlantirish va joylashtirishning muhim sharti - bu ozuqa bazasining barqarorligi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlashning muhim prinsipi sanoatning etakchi roliga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasida optimal nisbatlarning o'rnatilishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligini texnik jihozlanishi va qishloq xo'jaligida va chorvachilikda mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish sur'ati ma'lum darajada sanoatning rivojlanishi va joylashish darajasiga bog'liq. Sanoatning mamlakat tegishli hududlarida joylashishi aholi zichligining oshishiga va natijada qishloq xo'jaligini va ayniqsa tez buziladigan va kam tashiladigan mahsulotlar (sut, sabzavotlar, mevalar, rezavorlar va boshqalar) rivojlanishiga yordam beradi. Sanoat markazlari, shahar atrofi yaqinida turli ixtisoslashgan fermalar tashkil etilmoqda.

Qishloq xo'jaligini joylashtirishda barcha transport turlari, transport vositalari, shu jumladan yo'l transport tizimini rivojlanish darajasini hisobga olish kerak. Mintaqada avtomobil yo'llari, temir yo'llar va suv yo'llari mavjudligi, transport vositalarining yaxshi rivojlanishi qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish, korxonalarning ixtisoslashuvini chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat tovarlarini iste'molchiga yetkazib berish vaqtini qisqartirish va shu bilan transport xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligini joylashtirishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari va moddiy-texnik vositalarni tashish uchun moddiy va pul mablag'lari xarajatlari aniqlanadi.

Avtotransport vositalarining rivojlanishi va aloqa liniyalarining kengayishi saqlash va qayta ishlash korxonalariga tez tashishni talab qiladigan katta tonnali va tez buziladigan mahsulotlarni joylashtirishda muhim rol o'ynaydi. Bu birinchi navbatda sut, kartoshka, sabzavot,

mevalar, poliz kabi mahsulot turlariga taalluqlidir. Shu bilan birga, qishloq va sanoat tovarlarini uzoq masofaga va yaqin kelajakda tashishga yo'l qo'ymaslik kerak. Shaharlararo tashish va ko'p marotaba tashish jarayonida mahsulotning muhim qismi iste'mol xususiyatlarini yo'qotadi va yomonlashadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarorida o'z aksini topgan. Xususan[61]:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari sektorida yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratishni rag'batlantirish maqsadida ekinlarni joylashtirish va qayta ishlashning samarali infratuzilmasini yaratish;
- mahsulotlarni yig'ish, tashish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash, ichki va tashqi bozorga yetkazib berish borasida xizmat ko'rsatuvchi zamonaviy agrologistika komplekslari va markazlari tizimini shakllantirish;
- agrologistika komplekslari va markazlarini joylashtirish, qurish, ularni boshqarish bo'yicha kompaniyalarni tashkil etish;
- xususiy sektorni keng jalb qilgan holda agrologistika komplekslari va markazlarida qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini xalqaro talablar asosida, sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlari bo'yicha to'liq sinovlarni o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lgan laboratoriyalar, bojxona terminallari va boshqa xizmatlarni yo'lga qo'yish;
- kooperatsiya ishtirokchilari, dehqon va fermer xo'jaliklari, agroklasterlar va qishloq xo'jaligi birlashmalarini yaratilayotgan agrologistika komplekslari va markazlari faoliyatiga keng jalb qilgan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va eksport hajmlarini oshirishni muvofiqlashtirish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlashda hududlarning mehnat resurslaridan samarali foydalanish alohida ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda kapital va energiya bilan ta'minlangan aholi zichligi yuqori bo'lgan hududlarda qishloq xo'jaligining va chorvachilikning intensiv tarmoqlarini joylashtirish zarur, bu ishlab chiqarish birligiga ko'p

[61] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

mehnat sarfini talab qiladi. Mehnat resurslari mavjudligini inobatga olgan holda, fermer xo'jaliklari tizimlari, sanoat tuzilmalari, ekin maydonlarini va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini oqilona tashkil qilishning boshqa elementlarini qurish kerak.

Qishloq xo'jaligini oqilona taqsimlash ushbu hududda yashovchi aholining tabiiy-tarixiy ko'nikmalaridan foydalanishni hisobga olgan holda ham amalga oshirilishi kerak. Masalan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida meva, Mirzacho'l iqtisodiy rayonlarida poliz, Sarmarqand viloyatida sabzavot yetishtirish uzoq vaqt davomida amalga oshirilgan yoki Buxoro va Navoiy viloyatlarida qorakulchilik rivojlangan.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va sohaning moddiy-texnik bazasini takomillashtirmasdan yuqori intensiv qishloq xo'jaligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligida texnik jihozlar bilan qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish va chorvachilikni rivojlantirish darajasi o'sishi qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarishda mehnat intensivligini keskin pasaytirdi. Ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi qishloq xo'jaligining yangi yuqori hosildor navlari va duragaylarini, yuqori mahsuldor hayvon zotlarini, ekinlarni yetishtirish uchun ilg'or texnologiyalardan foydalanishni, o'simliklarni zararkunandalar va kasalliklardan kimyoviy va biologik himoya vositalaridan keng foydalanish, qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishning yangi shakllari va usullarini qo'llashga yordam berdi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashishi qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga olib keldi. Bu, o'z navbatida, asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari uchun ekin maydonlarining kengayishiga, chorva va parrandalar sonining ko'payishiga va qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishning ko'paytirishga imkon beradi.

Zamonaviy sharoitda qishloq xo'jaligini joylashtirish jamiyatning eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari va xom ashyolarga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Aholi jon boshiga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi va uning oqilona taqsimlanishi to'g'risida aniq tasavvur beradi. Aholi jon boshiga tovarlar ishlab chiqarishning yuqori darajasi bilan ta'minlanganlik darajasi past bo'lgan hududlar eksport qiluvchi, ikkinchisi esa oziq-ovqat mahsulotlarini import qiluvchi mintaqalardir. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligini

joylashtirishda ma'lum bir mintaqaning mahalliy ehtiyojlarini ham umuman, mamlakatning ehtiyojlarini ham hisobga olish kerak.

Mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan yaxshiroq ta'minlash uchun birinchi navbatda butun iqtisodiyotni qiziqtirgan sohalarni joylashtirish kerak. Bunday holda, ushbu mintaqada ishlatilishi kerak bo'lgan sotiladigan mahsulotlarning qismini, shuningdek uning mintaqadan yoki respublikadan tashqarida eksport qilish uchun ulushini aniqlash kerak. Bu yerda ma'lum bir mahsulot turlarini ishlab chiqarish va yetkazib berish uchun ijtimoiy mehnat xarajatlarini hisobga olish katta ahamiyatga ega. Agar xarajatlar ular joylashgan hududlarda iste'mol joylaridagi ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan yuqori bo'lsa, bunday mahsulotlar transport uchun iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas, lekin iste'mol joylarida ishlab chiqarishni tashkil qilish foydaliroq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligini oqilona taqsimlash mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash kabi omillarni hisobga olishni o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari to'liq va tegishli assortimentda to'g'ridan-to'g'ri mamlakatimizda ishlab chiqarilishi kerak. Bu birinchi navbatda aholini non va non mahsulotlari, kartoshka, sut mahsulotlari, parrandachilik mahsulotlari, sabzavotlar va mevalar bilan ta'minlashga taalluqlidir.

Don, sanoat ekinlari (paxta) va chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarishni kengaytirish nafaqat mamlakat aholisining o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'liq qondirishga, balki chet elda oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga ko'p miqdorda sarflanadigan tashqi zahiralarni tejashga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlanishiga boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatmoqda, ammo yuqorida aytib o'tilganlar sanoat rivojlanishining muhim sohalarini qamrab oladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligini joylashtirishda mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish omilini, shuningdek, mamlakatning iqtisodiy siyosatini va xalqaro mehnat taqsimotini hisobga olish kerak.

Qishloq xo'jaligini taqsimlash tamoyillariga rioya qilish ishlab chiqarishning barqaror o'sishini va mahsulot sifatining yaxshilanishini, mahsulot tannarxining pasayishini va dehqonchilik va chorvachilikning samaradorligini oshishini ta'minlaydi.

Qishloq xo'jaligini iqtisodiy rayonlar bo'yicha joylashtirish. O'zbekiston hududida o'ziga xos tabiiy, iqlimiy va demografik sharoitlari bilan iqtisodiy mintaqalar tizimi rivojlandi. Iqtisodiy sohalar - bu ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan ajralmas iqtisodiy hududlardir. Iqtisodiy mintaqa turli sanoat, qishloq xo'jaligi va transportni birlashtirgan hududiy milliy iqtisodiy majmua. Iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

- mintaqaning ixtisoslashuvini belgilaydigan hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirish;
- ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish;
- har bir iqtisodiy jarayon fermer xo'jaliklarining murakkab va izchil va asosli rivojlanishi.

Mintaqaviy iqtisodiyotlarning ixtisoslashuvining rivojlanishi tumanlararo iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi. Sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishning o'sishi bilan hududlar o'rtasidagi aloqalar kengaymoqda va mustahkamlanmoqda, transport aloqalari va yangi korxonalar qurilmoqda.

O'z navbatida, ijtimoiy mehnatni tejash ko'p jihatdan ilmiy asoslangan hududiy nisbatlarga bog'liq. Barcha iqtisodiy rayonlarda qishloq xo'jaligi butun mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Muayyan iqtisodiy hududda qishloq xo'jaligining samarali rivojlanishi, uni ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlaydigan tarmoqlarning muvaffaqiyatli ishlashiga shuningdek, xom ashyoni qayta ishlash va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxona va tashkilotlarning faoliyatiga ham bog'liqdir. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning iqtisodiy mintaqalarda taqsimlanishi mavjud resurslardan kompleks foydalanishni va sanoat va qishloq xo'jaligini mutanosib rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonda mahalliy olimlarimizning fikrlariga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlarini hududiy taqsimoti 6 ta ya'ni Toshkent, Farg'ona, Mirzacho'l, Samarqand-Navoiy, Buxoro-Qashqadaryo, Surxondaryo va Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlarga ajratib ko'rsatish mumkin.

Har bir iqtisodiy mintaqa qishloq xo'jaligining tarqalishiga va mintaqaning butun milliy iqtisodiy majmuasining shakllanishiga ta'sir

etadigan tabiiy va iqtisodiy sharoitlarning o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi.

Mamlakatda mavjud har bir mintaqa o'zining tabiiy-demografik salohiyati, iqtisodiyotining tarmoqlar tarkibi va rivojlanganlik darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokiga binoan bir-biridan farq qiladi. Mintaqalarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanganlik yuqorida keltirilgan sharoit va omillardan tashqari bozor iqtisodiyotining rivojlanishi va joylashishini ta'minlab turuvchi omillar bilan ham aloqadordir. Shular qatoriga avvalambor innovatsiya, investitsiya va samarali boshqaruv omillari kiradi. O'zbekiston mintaqalari tabiiy resurslar va ularning turlari bilan turlicha ta'minlangan. Respublikada mavjud barcha mintaqalar yer resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Hududining kattaligi bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyati keskin ajralib tursa ham uning asosiy qismidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yoki boshqa maqsadlarda foydalanish o'ta murakkab masaladir. Chunki Ustyurt platosidan, Navoiy viloyatining katta qismi Qizilqum cho'li, qoldiq tog'lar va boshqa turli xil landshaftlar (botiqlar, sho'rtoblar, sho'rxoklar)dan tashkil topgan. Shunga o'xshash fikrni Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va qator boshqa viloyatlardagi ayrim hududlar to'g'risida ham bildirish mumkin. O'zbekiston mintaqalari tabiiy resurslar va ularning turlari bilan turlicha ta'minlangan. Respublikada mavjud barcha mintaqalar yer resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Hududining kattaligi bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyati keskin ajralib tursa ham uning asosiy qismidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yoki boshqa maqsadlarda foydalanish o'ta murakkab masaladir. Chunki Ustyurt platosidan, Navoiy viloyatining katta qismi Qizilqum cho'li, qoldiq tog'lar va boshqa turli xil landshaftlar (botiqlar, sho'rtoblar, sho'rxoklar)dan tashkil topgan. Shunga o'xshash fikrni Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va qator boshqa viloyatlardagi ayrim hududlar to'g'risida ham bildirish mumkin.

Shunday qilib, har bir iqtisodiy rayon o'ziga xos sharoitlari va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashishi bilan ajralib turadi. Tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarning katta tabaqalanishi har bir mintaqada hududiy mehnat taqsimotini, sanoat tuzilishini va ixtisoslashuvni belgilab berdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlash pirovardida mahsulotning asosiy turlarini ishlab chiqarish

hajmini oshirishga va butun qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirishga imkon beradi.

19.2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi

Ixtisoslashtirish tushunchasi va xususiyatlari. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi ijtimoiy mehnat taqsimotining shaklidir. Bu jamiyatdagi har xil turdagi mehnatni ajratish va taqsimlash darajasini tavsiflaydi va birinchi navbatda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bo'linadigan va ixtisoslashgan ishchi kuchlari, alohida tarmoqlar va ishlab chiqarishlarning ijtimoiy aloqalari shunchalik yuqori bo'ladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayoni iqtisodiyotning barcha sohalarida, shu jumladan qishloq xo'jaligida sodir bo'ladi. Biroq, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, takror ishlab chiqarishning iqtisodiy va tabiiy jarayonlar qonuniyatlarini aks ettiradi va bu sohada qandaydir tarzda ijtimoiy mehnat taqsimoti darajasiga ta'sir qiladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyati shundaki, ushbu sohada odam bir tomondan mashinasozlik sanoat ishlab chiqarishi bilan, ikkinchi tomondan tuproq va tirik organizmlar bilan shug'ullanadi. Shu sababli, qishloq xo'jaligidagi mehnat taqsimoti sanoatda bo'lgani kabi chuqurroq bo'lib o'tishi mumkin emas, chunki ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mehnat taqsimoti bilan bir qatorda, texnologik jarayonlar va ishlarning alohida qismlari yoki detallarini ishlab chiqarish bo'yicha mehnat taqsimoti amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tuproq va iqlim sharoitlari bilan uzviy bog'liqligi jug'rofiy mehnat taqsimotini ham taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligi hududi yoki yakka tartibdagi korxonaning ixtisoslashuvi asosiy sohani ajratib ko'rsatish va uning imtiyozli rivojlanishi uchun sharoit yaratishdir. U ishlab chiqarish yo'nalishini tavsiflaydi va zonaning yoki iqtisodiyotning tarmoq tarkibini belgilaydi.

Aksariyat qishloq xo'jalik korxonalarida ishlab chiqarishni oqilona tashkil etishiga uning yetishtirishning bir yoki ikkita asosiy tarmoqlarida

va bir yoki ikkita chorvachilikda bir qator qo'shimcha va yordamchi tarmoqlar bilan ixtisoslashganligi tufayli erishiladi.

O'simlikshunoslikda bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarishda tor ixtisoslash mumkin emas, chunki mavjud agrotexnikaga ega ko'plab ekinlar, odatda biologik sharoitlar tufayli har yili bir joyda ekolmaydi.

O'simlikshunoslikning tor ixtisoslashuvi shahar aholisini ta'minlash uchun sabzavot yetishtirish bilan shug'ullanadigan issiqxona o'simliklariga ham xosdir.

Chorvachilikda o'simlikchilikka nisbatan tor ixtisoslashuv bo'lishi mumkin, chunki bir qator turdagi chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish yer bilan bevosita bog'liq bo'lmasligi mumkin. Bu qoramollarni go'sht uchun boqish, tuxum va parranda yetishtirishga tegishli. Ushbu tarmoqlarda sanoat usullarining joriy etilishi ularning asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida yerdan ajralishi va mohiyatiga ko'ra sanoat korxonalariga aylantirilishi bilan birga keladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni ixtisoslashuvining mohiyati har bir fermer xo'jaligida barcha sohalarga ega bo'lish, barcha ekinlarni ekish va tabiiy va iqtisodiy sharoitda mumkin bo'lgan barcha chorva mollarini ko'paytirish zarurligini anglatmaydi. Ko'pgina sanoat tarmoqlari muqarrar ravishda ularni maydalashga olib keladi, ishlab chiqarish konsentratsiyasi darajasini pasaytiradi, bu esa boshqaruv samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni oqilona ixtisoslashtirishning iqtisodiy ahamiyati uning asosiy ishlab chiqarish vositalari - yerlardan samarali foydalanish uchun sharoit yaratishi bilan bog'liqdir. Shu asosda qishloq xo'jaligining asosiy vazifasi ekinlar va chorvachilik mahsulotlarining miqdorini oshirish va sifatini oshirish hisoblanadi. Ixtisoslashuv qishloqda mehnat resurslaridan foydalanishni yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar ochadi, qishloq xo'jaligi va chorvachilik ishchilarining kasbiy tuzilmasini tubdan o'zgartiradi, kadrlar malakasi va ixtisosligini oshiradi, natijada qishloq xo'jaligining mahsuldorligi oshadi. Ixtisoslik bu kapital qo'yilmalar va asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarishga ilmiy-texnikaviy yutuqlar va ilg'or tajribalarni, shuningdek intensiv texnologiyalarni joriy etishning hal qiluvchi shartidir. Ixtisoslashuv bilan xarajatlarni qisqartirish ya ishlab chiqarish rentabelligini oshirishga erishiladi.

Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish shakllari va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy fan va amaliyotda ixtisoslashuv obyektiga qarab quyidagi shakllar ajratiladi: rayonlashtirish, xo'jaliklararo va ichki.

Hududiy ixtisoslashuv - bu rayonlashtirish, respublika, viloyat, ma'muriy tuman qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish yo'nalishi. U asosiy, qo'shimcha va yordamchi tarmoqlarning tarkibini, ularning kombinatsiyasini va miqdoriy nisbatini tavsiflaydi. Hududning ixtisoslashuvi qishloq xo'jaligining hududiy taqsimlanishini aks ettiradi. Iqtisodiy ixtisoslashuv bu yoki boshqa iqtisodiyot tomonidan qaysi asosiy mahsulot ishlab chiqarilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy ixtisoslashuv - ma'lum bir xo'jalik tomonidan qaysi asosiy tovar mahsuloti ishlab chiqarilayotganligini har bir korxonaning ishlab chiqarish shaxsini aniqlaydi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni **xo'jaliklararo ixtisoslashuvining** - mohiyati sanoat tarmoqlarini oqilona taqsimlash va muayyan mahsulot turlarini fermer xo'jaliklari tomonidan ularning o'ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda ishlab chiqarishdan iborat. Fermer xo'jaligidagi ixtisoslashuv bilan har bir bo'lim, ferma, jamoa bir yoki bir nechta mahsulot turlarini ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarish jarayonining bir bosqichiga ixtisoslashgan.

Texnologik asosda tarmoq va tarmoq ichidagi ixtisoslashuv ajralib turadi. Qishloq xo'jaligi korxonasi tayyor mahsulotni olishgacha bo'lgan butun texnologik tsiklni bajaradigan ixtisoslik sanoat deb ataladi.

Tarmoq ichidagi ixtisoslashtirish texnologik tsiklni bo'linishiga va turli korxonalar uchun alohida bosqichlarni birlashtirishga asoslangan. Shu bilan birga, har bir fermer xo'jaligi mahsulotning to'liq tayyor tsiklini bajarmaydi, balki ma'lum bir alohida bosqichni bajarishga ixtisoslashgan. Tarmoq ichidagi ixtisoslashtirish turli xil ishlab chiqarish bo'linmalarida ishlab chiqarishning individual bosqichlari amalga oshirilganda xuddi shu iqtisodiyot doirasida bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvini tavsiflovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkich qishloq xo'jaligining tovar ishlab chiqarish qatlami va birinchi navbatda ixtisoslashuv darajasini aks ettiruvchi asosiy sanoat mahsulotlarining ulushi hisoblanadi. Tovar sektorlari soni qancha kam bo'lsa ixtisoslashuv darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va shuning uchun ishlab chiqarishni tashkil qilish va samaradorligi shunchalik mukammal bo'ladi.

Ma'lum darajada, fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi bozor darajasi, har 100 gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yeriga ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi, yalpi mahsulot tarkibi, asosiy vositalar va kapital qo'yilmalar, ekin maydonlarining tarkibi, chorva mollari va chorva mollari zichligi bilan tavsiflanadi.. Fermer xo'jaliklarining ixtisoslashuv ko'rsatkichi qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti tarkibi hisoblanadi.

Iqtisodiy ixtisoslikni yanada to'liq tavsiflash uchun uning ko'rsatkichi sifatida ixtisoslashuv koeffitsienti ham qo'llaniladi. Ixtisoslashuvni hisoblashda nafaqat sotiladigan mahsulotlarning umumiy qiymatidagi har bir ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos tortish darajasi, balki ularning miqdori ham hisobga olinadi. Ixtisoslashish koeffitsienti (Ks) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$Ks = \frac{100}{\sum D(2N-1)}$$

bu yerda 100 - ayrim tarmoqlar tovarlarining o'ziga xos ulushi yig'indisi %da;

D - tovar mahsuloti tarkibida har bir tarmoq mahsulotining ulushi,%;

N - eng yuqori darajadan boshlab sotiladigan mahsulot turining ulushi bo'yicha tartib raqami.

Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish samaradorligi. Ixtisoslashuvning iqtisodiy samaradorligi va qishloq xo'jaligidagi tarmoqlarning kombinatsiyasi ko'rsatkichlar tizimi bilan quyidagicha tavsiflanadi:

- 1 ishlovchiga to'g'ri keladigan 100 gektar qishloq xo'jalik yeridan ishlab chiqilgan yalpi va tovar mahsulotlarning qiymati, 1000 so'mga asosiy vositalar va 1000 so'mga joriy ishlab chiqarish xarajatlari;
- har 100 gektar haydaladigan maydonlarga paxta, don, har 100 gektar qishloq xo'jaligi yerlariga go'sht va sut olish;
- ishlab chiqarish rentabelligi.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasi. Ixtisoslash bilan bir qatorda, uning kontsentratsiyasi katta ta'sir ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarish, mehnat va mahsulotni qabul qilish vositalarining bir korxona, sanoat

yoki ishlab chiqarish birlashmasida, shuningdek hudud, mintaqa, tumanda to'planishini anglatadi.

Ishlab chiqarishning kontsentratsiyasi ilmiy va texnologik taraqqiyotning aksidir. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining kontsentratsiyasini kuchaytirish sohada ilmiy-texnik taraqqiyotni yanada rivojlantirish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim shartidir.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasida yirik ishlab chiqarishning kichikdan ustunligi iqtisodiy qonuniyatning ta'siridir. Ushbu qonunga ko'ra, katta hajmdagi ishlab chiqarish kichiklarga nisbatan katta texnik va iqtisodiy afzalliklarga ega.

Qishloq xo'jaligida kontsentratsiyaning moddiy asosi - bu ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning doimiy ravishda takomillashib borishidir. Mashinalar va qo'l mehnati mavjud bo'lmagan sharoitda ishlab chiqarish kontsentratsiyasi cheklangan xarakterga ega. Mashinalarning paydo bo'lishi va shu asosda ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligi bilan ishlab chiqarish, ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini bitta korxonaga jamlab, keng ko'lamli ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun obyektiv ehtiyoj paydo bo'ladi.

Biroq, keng miqyosli ishlab chiqarishning kichik miqyosdagi ishlab chiqarishdan ustunligi cheksiz emas, uning chegaralari bor. Katta murakkablik va ishlab chiqarishning obyektiv tabiiy, iqtisodiy, texnik, tarixiy va boshqa omillariga bog'liqligi bilan ajralib turadigan qishloq xo'jaligida keng miqyosli ishlab chiqarishning kichik ishlab chiqarishdan ustunligi qonuniyatining namoyon bo'lishi mutlaq emas.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini konsentratsiyasi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: korxona ichida va xo'jaliklararo kooperatsiya va yuqori ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarini tashkil etish orqali.

Birinchi holda, qishloq xo'jaligining ayrim tarmoqlarini keng miqyosda boshqarish uchun ishlab chiqarish bo'linmalarida yoki ushbu sanoat uchun eng yaxshi sharoitga ega bo'lgan hududlarda to'planganligi sababli qulay moddiy-texnik sharoitlar yaratiladi.

Ikkinchi holda ishlab chiqarish kontsentratsiyasining ortishi qishloq xo'jaligidagi mehnat taqsimotini yakka tartibdagi korxonalar o'rtasida yoki bir qator fermer xo'jaliklarining har qanday qishloq xo'jaligi mahsuloti yoki uning bir qismini ishlab chiqarishda o'zaro

hamkorligiga asoslanadi. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligida kontsentratsiya markazlashtirish, kombinatsiya va kooperatsiya orqali amalga oshiriladi. Markazlashtirish bilan mayda fermalar yirik korxonalarga birlashtiriladi. Kombinatsiya - bu qishloq xo'jaligidagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlashning bir korxona to'planishi bo'lib bunda – iqtisodiyotda mavjud bo'lgan resurslar va xom ashyolardan foydalanishda asosiy ishlab chiqarish qo'shimcha ishlab chiqarish bilan birlashadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini konsentratsiyalash jarayoni barqaror ravishda amalga oshiriladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va qishloq xo'jaligini tashkil etishning har bir darajasida fermer xo'jaliklari va ularning bo'linmalari aniqlanadi. Shu sababli qishloq xo'jaligi korxonalarining oqilona hajmini belgilash muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Qishloq xo'jaligidagi fermer xo'jaliklari, tarmoqlar va bo'linmalarning oqilona o'lchamlari ma'lum ixtisoslashuv va intensivlik bilan ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish darajasi va mavjud mehnat resurslari ishlab chiqarishning barcha omillaridan eng samarali uyg'unlik va foydalanishni ta'minlaydigan va bir birlik uchun ishlab chiqarishni ko'paytiradigan miqdorlardir. eng kam ish haqi va mablag'lar evaziga yer maydoni.

Iqtisodiy zichlik bilan bir qatorda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi uchun muhim shart bu xo'jaliklararo kontsentratsiyani kuchaytirishdir. Zamonaviy sharoitda ekinlarni yetishtirishdagi iqtisodiy natijalar, birinchi navbatda, bo'limlar va jamoalar tomonidan alohida ekinlar kontsentratsiyasi darajasi ta'siri ostida shakllanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish muammosini faqat ixtisoslashuvni chuqurlashtirish va kontsentratsiyani oshirish orqali hal qilib bo'lmaydi. Ixtisoslashuvning chuqurlashishi va qishloq xo'jalik ekinlari va chorvachilikning yirik bo'limlar va fermer xo'jaliklariga yo'naltirilishi barcha texnologik jarayonlarni takomillashtirish bilan birga olib borilishi kerak. Bunday holda, dehqonchilik va chorvachilikning ilmiy asoslangan tizimlarini rivojlantirish, chorva mollarini boqish va parvarish qilish sharoitlarini yaxshilash, kompleks mexanizatsiyalashtirish va boshqalar muhim ahamiyatga ega. Ratsional ixtisoslashuv va kontsentratsiyaning

ahamiyati shundaki, ular iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadilar.

19.3. Xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi

Xo'jaliklararo kooperatsiya tushunchasi va tamoyillari. So'nggi yigirma yil ichida jadal rivojlangan qishloq xo'jaligidagi muhim jarayonlardan biri xo'jaliklararo kooperatsiya bo'ldi. Xo'jaliklararo korxona va tashkilotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlari, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqarish kuchlari tabiati bilan muvofiqligi qonunining amal qilishidan kelib chiqadi. Zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyot ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi va takomillashishiga faol ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon nafaqat ishlab chiqarish maydonlarini ajratishni, balki mehnatni sifat jihatidan yangi asosda birlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti, bir tomondan, ishlab chiqarishning turli sohalarini ajratib turadi va ma'lum bir mahsulot turini olishga ixtisoslashgan bo'lsa, boshqa tomondan, ular o'rtasida aniq kooperatsion aloqani keyinchalik esa yaxlit birlashishni talab qiladi.

Nazariy jihatdan kooperatsiya - ijtimoiy mehnat taqsimotining bir shakli sifatida murakkab va ko'p funktsiyali kategoriya hisoblanib, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi xo'jalik subyektlarining pay badallarini kiritgan holda xo'jalik faoliyati, ishlab chiqarish va iqtisodiy samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash borasidagi maqsadlar bilan bir qatorda o'z a'zolarining mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini oshirish kabi ijtimoiy xarakterdagi muammolarni ham hal etishda muhim o'rin egallaydi. Ya'ni kooperatsiya bozor subyektlarining ixtiyoriylik tamoyillari asosida birlashish va bir maqsadni ko'zlagan holdagi birgalikdagi faoliyat turi hisoblanadi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kooperatsiyaning mohiyatini quyidagi tarkibiy funktsional elementlar orqali ifodalash mumkin. Jumladan:

1. Kooperatsiya mehnatni tashkil etish shakli sifatida – inson bir xil turdagi mahsulotlarni ishab chiqaruvchi va bir hudud doirasida bo'lgan korxonalar tomonidan, bir maqsadni ko'zlagan holda ishlab chiqarish (xizmatlar ko'rsatish) jarayonlarini tashkil etadi;

2. Ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi subyekt sifatida – umumiy maqsad va manfaatlarga erishish uchun biror-bir faoliyat turi

bilan shug'ullanish jarayonida odamlar, korxona va tashkilotlar hamda davlat organlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ko'zda tutadi;

3. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish usuli sifatida – xo'jalik faoliyatidagi mavjud muammolarni hal etish maqsadida bozor subyektlari o'rtasida o'rnatiladigan barqaror ishlab chiqarish va tashkiliy-iqtisodiy aloqalarni rivojlantiradi;

4. Mulkdan foydalanish va ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish shakli sifatida – xo'jalik yurituvchi bozor subyektlari o'rtasida o'zaro aloqalar va o'zaro bog'liqlik darajasi bilan ifodalanadi.

Agrar sohada kooperatsiyaning yuqorida qayd etilgan tarkibiy funktsional elementlarini o'rganish va umumlashtirish natijalari ko'rsatishicha, ularni tasniflashtirishda umumqabul qilingan yondashuvlarni yanada takomillashtirish zarurati mavjudligini ko'rsatmoqda.

Bunda fikrimizcha, ko'p mezonli yondashuv asosida, ya'ni kooperatsiyani tashkil etish shakllaridan kelib chiqqan holda kooperatsiyalashuv jarayonlarining qamrov darajasini; uning tarkibiga kiritilayotgan bozor subyektlarining mulkchilik hamda xo'jalik yuritish shakllarini; kooperatsiyani tashkil etish usullari, ya'ni bunda: kooperativning yangidan tashkil etilayotganligi, tugatilayotgan xo'jaliklar negizida yoki jismoniy va yuridik shaxslar ishtirokida shakllantirilayotganligini; kooperativ mulkining shakllanish manbaalarini hisobga olish – bunda: kooperativga birlashayotgan subyektlarning o'z mablag'lari, chetdan jalb qilingan mablag'lar yoki ta'sischining mablag'lari bo'lishligidan kelib chiqiladi.

Bundan tashqari kooperativ a'zolarining o'zaro munosabatlari, ya'ni mustaqil faoliyat yurituvchi, xo'jaliklararo va klaster tizimi doirasida tashkil etilganligi kabi mezonlarni ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Kooperatsiyani yuqorida qayd etilgan tamoyillar va mezonlar asosida tasniflashtirish birinchidan kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini boyitishga, ikkinchidan iqtisodiyot tarmoqlarida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish strategiyalarini belgilash va bozor subyektlari o'rtasida kooperatsiya munsabatlarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kooperatsiyaning gorizontal rivojlanishining tashkiliy shakli xo'jaliklararo korxona va tashkilotlarning shakllanishi

hisoblanadi (19.2-rasm). Xo'jaliklararo hamkorlik qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish, noishlab chiqarish sohasi, qurilish, melioratsiya va boshqa sohalarni qamrab oladi.

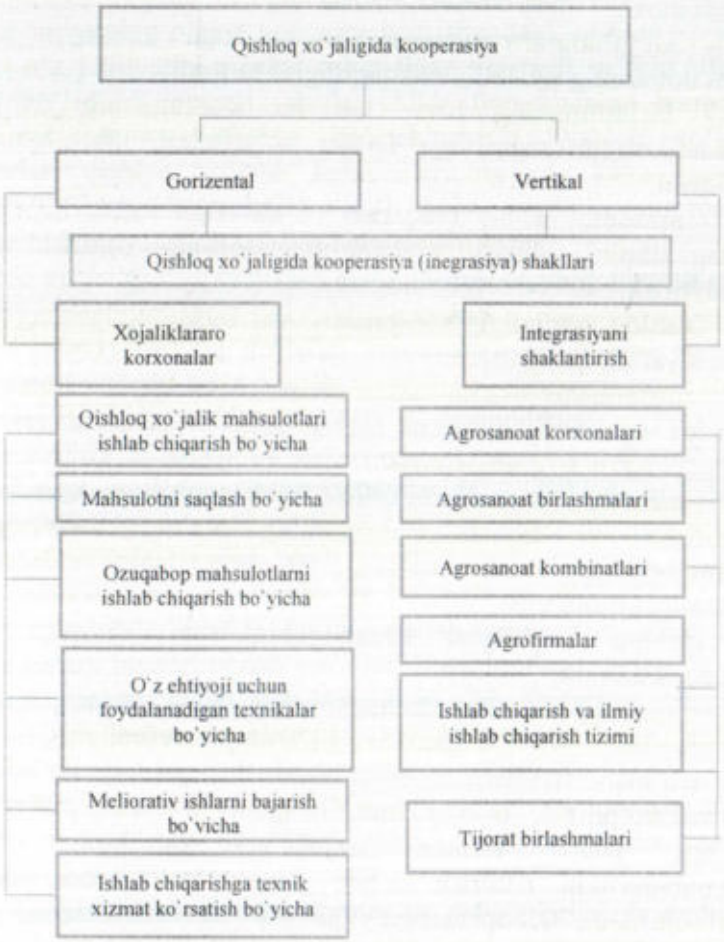

19.2-rasm. Qishloq xo'jaligida xo'jaliklararo kooperatsiya

Iqtisodiy kooperatsiya asosida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasini amalga oshirishda quyidagi asosiy printsiplarga asoslanadi:

- korxonalarning birgalikdagi kooperatsiyasida ixtiyoriylik;

- fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish tarkibi va iqtisodiyoti, sohaning xususiyatlari va olingan tajribani hisobga olgan holda tashkiliy shakllarni, ish yo'nalishlari va ketma-ketligini tanlashga ilmiy yondashuv;

- xo'jaliklararo birlashmalar tarkibiga kiradigan korxona va tashkilotlarning iqtisodiy mustaqilligini saqlash;

- birlashmaning ham, har bir korxonaning rivojlanishi va samaradorligini oshirishga fermer xo'jaliklari, ishchilarning moddiy qiziqishi;

- mahsulot ishlab chiqarish va davlatga sotish hajmini oshirish, uning sifatini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish va tannarxni pasaytirish.

Qishloq xo'jaligi korxonalari va birlashmalarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoatining yagona korxonasida ularni ishlab chiqarishda zarur nisbatlarga ega bo'lgan holda uyg'unlashtirish;

- mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni, mehnat unumdorligini oshirishni va tayyor mahsulotning o'z qiymatini pasaytirishni ta'minlaydigan qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishni yuqori darajada tashkil etish;

qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni chuqur va barqaror ixtisoslashtirish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha yirik, texnik jihatdan rivojlangan korxonalarning mavjudligi.

Ko'plab rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligini asosan fermer xo'jaliklari tashkil etadi. Bir qator mamlakatlarda ushbu faoliyat sohasi 100% fermer xo'jaliklari tomonidan ta'minlanadi. Samaradorlikni oshirish uchun fermer xo'jaliklari kooperativlarga birlashtiriladi. Kooperatsiya iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilashga yordam beradigan maxsus vositadir. O'zbekistonda ayniqsa meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish sohasidagi ilg'or tajriba tahlili ushbu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarning kooperatsiyasini rivojlantirishni samarali rag'batlantirish zarurati mavjudligini ko'rsatmoqda.

Qishloq xo'jaligi kooperativi deganda – qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari bo'lgan fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa

yer egalari tomonidan birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini yuritish uchun o'zlarining moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish maqsadida ixtiyoriy ravishda mulkiy pay badallarini birlashtirish asosida tashkil etilgan tashkilot tushuniladi.

Kooperatsiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, qishloq xo'jaligi obyektlari o'z faoliyatini amalga oshiradigan mustaqil su'bekt sifatida namoyon bo'ladi. Kooperativ davlat oldida fermerlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga ko'maklashadi. Qishloq xo'jaligi kooperativlari qishloq xo'jalik korxonalarining eng katta guruhini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, qishloq xo'jaligi kooperativlarining roli o'z manfaatlarini himoya qilish sifatida belgilanishi kerak.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari manfaatlarini huquqiy himoya qilish bilan ijobiy iqtisodiy natijalarga erishish mumkin.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil etish va ularni samarali ishlashi bilan bog'liq ko'plab hal etilmagan muammolar mavjud. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan Murojaatnomasida qishloq xo'jaligida quyidagi xatoliklarga to'xtalib o'tdi:

- Iqtisodiyotimiz rivojini, aholi bandligi va daromadlari o'sishini ta'minlaydigan eng muhim sohalardan biri bo'lgan qishloq xo'jaligini strategik yondashuvlar asosida taraqqiy ettirish zarur;.

- tarmoqdagi hozirgi o'sish sur'atlari bizni mutlaqo qoniqtirmaydi. Bu borada bozor mexanizmlarini keng joriy qilib, fermer va dehqonlar manfaatdorligini oshirmas ekanmiz, biz kutgan sezilarli o'zgarish bo'lmaydi.

Shu bois, paxta va g'alla yetishtirishga davlat buyurtmasini bekor qilib, ushbu mahsulotlarni bozor tamoyillari asosida xarid qilish tizimiga bosqichma-bosqich o'tamiz.

Agar bu yo'ldan bormasak, fermer va dehqonlarimizga mahsulot yetishtirishda erkinlik bo'lmaydi, ular o'zi kutganday manfaat ko'rmaydi, hokimlarning esa ish uslubi o'zgarmaydi.

- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasini isloh qilib, agrar sohaning boshqa tarmoqlariga ham, arzon kreditlar ajratish yo'lga qo'yilishini ta'kidladi;

Ushbu islohotlarimizning huquqiy asosi bo'lgan "Kooperatsiya to'g'risida"gi yangi qonunni tezroq qabul qilish qishloq xo'jaligida

bozor mexanizmlarini qaror toptirish orqali kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Qulay sharoitlarda qishloq xo'jaligi kooperativlari uy xo'jaliklarining moddiy muammolarini hal qilish va shu bilan birga butun qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qodir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori imzolandi. Qarorga muvofiq[62]:

- ixtiyoriy va pay asosida ishtirok etish tamoyillarida mustaqil va o'zaro bog'liq qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining kooperatsion birlashish instituti yaratiladi;

- 2019–2020 yillarda tajriba-sinov tariqasida meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, tayyorlash, saqlash va sotish bo'yicha birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish uchun G'allaorol, Zomin, Bulung'ur, Urgut, Oltiariq, Quva, Qibray va Parkent tumanlarida qishloq xo'jaligi birlashmalari tashkil etiladi;

- 2020 yil 1 dekabrga qadar tajriba-sinov yakunlariga ko'ra qishloq xo'jaligi birlashmalarining kooperatsion birlashish institutini boshqa hududlarda ommalashtirish bo'yicha taklif kiritiladi.

Qishloq xo'jaligi birlashmalari a'zolarining yer maydonlari optimallashtirilishi va olib qo'yilishi mumkin emas. Yer kodeksida nazarda tutilgan holatlar bo'yicha a'zolarning yerini olib qo'yish faqat sud qarori asosida amalga oshiriladi[63].

Qishloq xo'jaligi birlashmalari qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish va ularni almashtirish to'g'risidagi qarorlarni mustaqil ravishda qabul qiladi.

Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi amaliyoti O'zbekistonda o'tgan asrning 90-yillarida keng tarqalgan edi. Biroq iqtisodiyot transformatsiyalanishi va bozor mexanizmlariga o'tilganligi sababli qishloq xo'jaligi kooperativlari norentabel bo'lib qoldi. Boshqa tomondan, vaqt o'tishi bilan normativ baza eskirdi. Bunday holat davlatning ushbu iqtisodiy faoliyat shaklini «jonlantirish» bo'yicha aniq choralar ko'rishiga zamin yaratdi.

[62] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. Manbaa Lex.uz.

[63] O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» Manba: www.lex.uz.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning kooperatsiyaga to‘liq birlashtirilmaganligi, huquqiy asoslarni tashkiliy tuzilmaviy mexanizlari amalda ishlamayotgani oqibatida qishloq xo‘jaligida jumladan meva-sabzavot yetishtirish, qayta ishlash va realizatsiyasi bo‘yicha hozirgi holatni tahlil qilib ko‘raylik.

So‘nggi yillarda mamlakatda qishloq xo‘jaligi sohasi faol isloh qilinmoqda. Shunga qaramasdan, jahon bozorida meva-sabzavot mahsulotlari savdosi 205 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bir paytda, respublikaning mazkur bozordagi ulushi bir foizga ham yetmayapti. Ushbu mahsulotlaring mamlakat eksporti tarkibidagi ulushi esa atigi 7 foizni tashkil qiladi.

O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish (yetishtirish) va ularning tashqi bozorlarga eksportini rivojlantirishda ulkan salohiyatga ega. Ammo shuni unutmaslik kerakki, salohiyat va uni amalga oshirish ikki xil tushuncha. Ishlab chiqarish (yetishtirish) hajmining o‘sishi avtomatik ravishda eksport hajmini ko‘payishiga olib kelmaydi. Sababi, eksportda avvalambor, potentsial iste‘molchiga qaysi mahsulot kerakligini va uning ehtiyojini tushunish kerak. Shuningdek, haqiqiy iste‘molchi kim va u qaysi mamlakatlarda yashaydi kabi savollarga ham javob bo‘lishi kerak.

O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar (fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari) kooperativlarga birlashtirilmaganligi oqibatida tabiiy jarayonlar natijasida to iste‘molchilarga yetkazib berilayapti xolos. (19.3 - rasm).

Shu o‘rinda mayda tovar ishlab chiqaruvchilar (fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari)ning muammolariga to‘xtalib o‘taylik:

- urug‘lar, o‘g‘itlar, yoqilg‘i-moylash materiallari, ozuqa va h.k sotib olish uchun katta xarajatlar va moliyaviy resurslarning yetishmasligi;
- o‘z qishloq xo‘jaligi texnikasi, uskunalari, transport vositalari yo‘qligi, ulardan ijaradan foydalanish;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarning kafolatlangan sotilishi va ularni bozorga yoki qayta ishlash korxonalariga yetkazib berish imkoniyati yo‘qligi;
- investitsiya qilingan mablag‘larni qoplamaydigan arzon narxlar;
- ishlab chiqarish hajmi, chorva mollari, garov ta’minoti yo‘qligi va boshqa mezonlar tufayli davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari (investitsiya subsidiyalari, imtiyozli kreditlar va boshqalar) mavjud emas;

- malakali mutaxassislarning yetishmasligi (agronom, veterinar va boshqalar); - yangi agrar islohotlar, me'yoriy hujjatlar, mehnatni tashkil etish shakllari, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida bilim, ko'nikma, ma'lumotlarning yetishmasligi kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

19.3-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilargacha bo'lgan harakatlari jarayoni

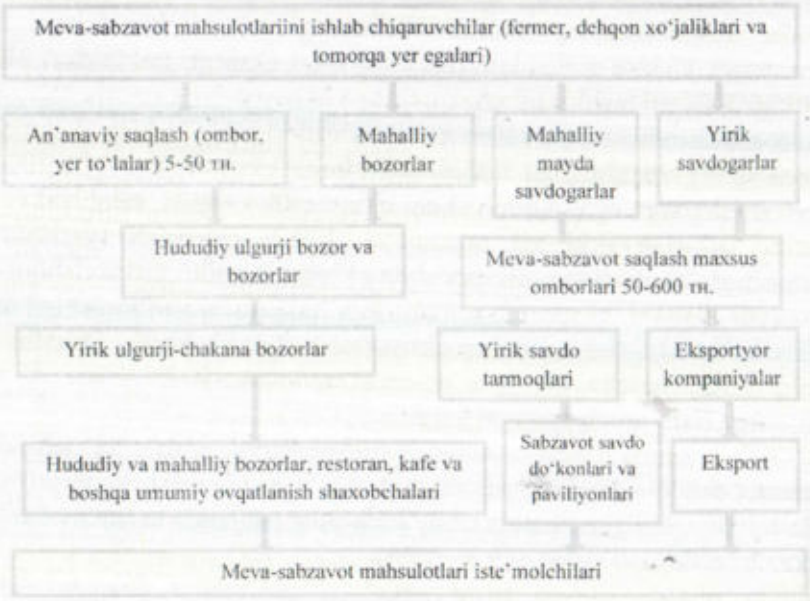

Yuqorida qayd etilgan muammolarning yechimini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- hamkorlikda ishlab chiqarilgan mahsulotni to'g'ridan-to'g'ri bozorga yoki qayta ishlash korxonalariga (sut mahsulotlari, go'shtni qayta ishlash zavodi va boshqalar) vositachilarisiz sotishni yo'lga qo'yish;

- mahsulotlarni saqlash va qayta ishlashni birgalikda tashkil etish (sabzavot do'koni, sut yig'ish punkti, ozuqa bazasi, ozuqa do'koni va boshqalar);

- yer, qishloq xo'jaligi texnikalari, ilg'or texnologiyalar, transport va boshqalardan birgalikda foydalanishda kooperativga birlashish;

- yonilg'i-moylash materiallarini, o'g'itlar, urug'lar, ozuqa va boshqalarni birgalikda sotib olishni (ulgurji) yo'lga qo'yish;

- qishloq xo'jaligi texnikalari, texnologik uskunalari va boshqa davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan vositalarni sotib olish uchun investitsiya subsidiyalarini olish, shuningdek hujjatlarni markazlashtirilgan holda tayyorlash va ijro etuvchi organlarga taqdim etish imkoniyatlarini yaratish.

O'zbekistonning tabiati, iqlim sharoitlari, mavjud ishchi kuchi resurslaridan va geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda, mamlakat iqtisodiyotining yuqori sifatli meva va sabzavotlar yetishtirishda yirik imkoniyatlari deyarli hech kimda shubha tug'dirmasa kerak. Ammo, mavjud salohiyat va uni hayotda amalga oshirish – turli tushuncha.

Masalan, Yevropa Ittifoqida hozirgi kunda "premium" toifasiga kirmaydigan meva va sabzavotlarga talab deyarli yo'q. AQSH va boshqa ko'plab rivojlangan mamlakatlarda xuddi shunday vaziyat. Bundan tashqari, har bir mamlakatda mevalarning turli xususiyatlariga nisbatan o'ziga xos ularning rangi, ta'mi va boshqa xususiyatlari bo'yicha talablar va ehtiyojlar mavjud.

Boshqacha qilib aytganda, har bir tadbirkor eksportni amalga oshirishda strategik qarorlardan, bozorni to'g'ri tushunishdan boshlashi kerak. Aks holda, uning mahsulotlariga talab umuman bo'lmasligi mumkin. Bunday hollar O'zbekistonda ko'p uchraydi. Ammo mahsulot yetishtirish – ishning hattoki yarmi ham emas. Meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirishda ularni iste'molchilarga sifatli (xususiyatlarini yo'qotmagan yoki maksimal darajada saqlagan) holda yetkazib berish, ma'lum vaqt saqlanishi va qadoqlash kabi omillarni hisobga olish juda muhim hisoblanadi. Aksariyat hollarda hosil yig'im-terimidan keyingi jarayondagi xarajatlar va sarmoyalar mahsulotni yetishtirishga ketgan mablag'dan ko'p bo'lib, ko'pincha bunday xarajatlar yetarlicha e'tiborga olinmaydi.

Bu masalada har doim mavjud iqlim sharoitidan kelib chiqqan holda mulohaza yuritish lozim. O'zbekistonda noyob xususiyatlarga ega mahsulotlar yetishtirish mumkin. Ammo eksport uchun olma yetishtirishning ma'nosi yo'q, olmaning ba'zi erta navlari bundan mustasno. Bu borada yana bir muhim omilni ta'kidlash joizki,

O‘zbekiston geografik jihatdan barcha tashqi bozorlardan (meva va sabzavotlar eksporti uchun) uzoq masofada joylashgan. Bu degani, mahsulotni iste‘molchilarga yetkazib berish xarajatlari, ya’ni logistika xarajatlari doim yuqori bo‘ladi. Shu sababli, arzon narxdagi mahsulotlarni eksport qilishning ma’nosi yo‘q – daromadli eksport uchun marja yyetarli darajada bo‘lmasligi mumkin. Bundan tashqari, mamlakatda ishchi kuchining yetarliligidan ham foydalanish lozim – hosil yig‘im-terim jarayoni qanchalik mehnattalab va xarajatli bo‘lsa, O‘zbekistonning ushbu mahsulotni eksport qilish imkoniyati shunchalik yuqori bo‘ladi. Albatta, mahsulotning sifati, xavfsizligi va uning saqlanishini ta’minlash zarur infratuzilma va bilimlarning mavjudligiga ham bog‘liq (19.4-rasm).

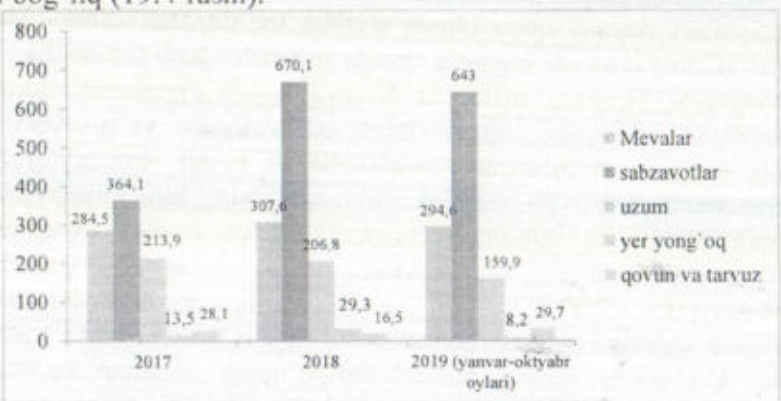

19.4-rasm. Meva va sabzavot mahsulotlari eksportining dinamikasi va tarkibi (ming tonna)

Ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, meva va sabzavotlar eksporti hajmi o‘sish tendentsiyasiga ega. Sirtdan qaraganda, hammasi joyida. Chunki rasmiy ma’lumotlarda keltirilishicha, mahsulot yetishtirish hajmi ham, uning eksporti ham avvalgi yillardagiga qaraganda ancha oshgan. O‘sish bormi, demak, foyda ham bor. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqat.

Garchi, qo‘lga kiritilgan natijalar ijobiy bo‘lsa-da, joylarda real holat bilan yaqindan tanishganimizda, vaziyat sizu biz o‘ylaganchalik emasligiga ishonch hosil qilasiz. Mavjud imkoniyatdan to‘liq foydalana olinmayotgani, mahsulotni saqlash, eksport qilish bo‘yicha yaratilgan

tizim to‘liq ishlamayotgani oqibatida, afsuski, mashaqqatli mehnat evaziga yetishtirilgan noz-ne’matlar uvol bo‘lmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturining O‘zbekistondagi vakolatxonasi rivojlanayotgan mamlakatlarning ma’lumotiga tayanib, yig‘ib olingandan keyin qayta ishlash va mahsulotning ekin maydonidan so‘nggi iste’molchiga etkazishgacha bo‘lgan tashish vaqtidagi saqlash noto‘g‘ri tashkil etilishi tufayli yetishtirilgan mahsulotning 25-40 foizi nobud bo‘ladi, deya axborot bergan.

Xususan, O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste’molchilarga yetkazib berishda nobudgarchilik holatlarini quyidagicha tahlil qilsak bo‘ladi (19.5-rasm).

O‘ylaymizki, yuqoridagi tahlillar mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi kooperativlarini tashkil qilish va uni rivojlanishiga ko‘maklashish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Agarda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida kooperatsiya munosabatlari to‘laligicha qaror topsa, mayda tovar ishlab chiqaruvchilar kooperativlariga birlashtirilsa taxminan 40 foiz yo‘qotishlar bartaraf etilgan holda, 2-rasmda keltirilgan meva-sabzavot eksporti hajmi mahsulot turlari bo‘yicha 2019 yilning 9-oyi davomida meva – 294,6 ming tonna o‘rniga 117 ming.t., sabzavotlar 267 ming tonna, uzum 24 ming tonna, yer yong‘oq 3,2 ming tonna, qovun va tarvuz 12 ming tonna yoki jami 417,2 ming tonna ko‘p eksport qilish mumkin. Yoki 2019 yilda O‘zbekistonda 2 mlrd. dollarga meva-sabzavot eksport qilingan bo‘lsa, kooperatsiya munosabatlari natijasida real imkoniyatlardan kelib chiqib 40 foizga eksport ko‘paytirilsa qaryiib 3 mlrd. dollarga oshirish imkoniyatiga ega. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu tahlilda hosildorlikni oshirish, intensiv rivojlanish kabi qator ko‘rsatkichlar nazarda tutilmayapti.

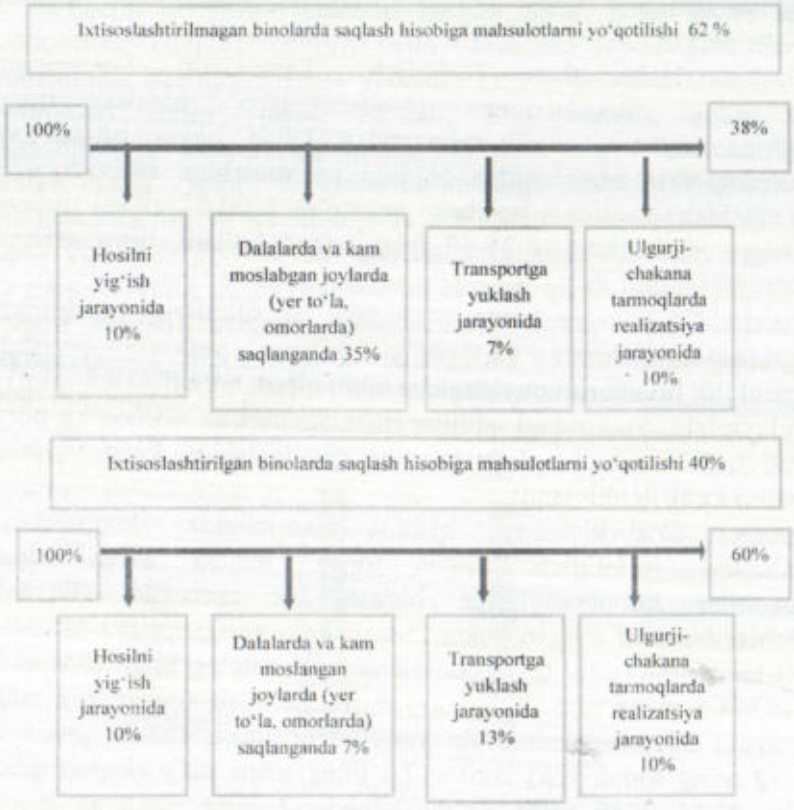

19.5-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini iste'molchidan ishlab chiqaruvchiga yetkazib berishgacha bo'lgan davrda yo'qotishlar

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar va ularni eksport qiluvchilarni ayrim xatolarga yo'l qo'ymoqda. Xususan:

– birinchidan ko'pchilik qishloq xo'jaligi sohasida biznes-rejalarni hisoblaganda mahsulotni ishlab chiqarishga (yetishtirishga) ketadigan xarajatlarga asosiy e'tiborni qaratadi. Ammo mahsulotni saqlash va uni iste'mol uchun tayyor mahsulotga aylantirish infratuzilmasiga sarflangan xarajatlar, odatda, har bir gektar maydon hisobiga, bog'ni barpo qilishdan qimmatroqqa tushadi. Ko'pchilik buni tushunmaydi.

– ikkinchidan biron bir biznes-rejada marketing xarajatlari hisobga olinmaydi. Mahsulotlarning o'z-o'zidan sotilishi taxmin qilinadi. Sovet

Ittifoqi davrida mavjud bo'lgan mahsulotlar taqchilligi (defitsiti) sharoitida bo'lganidek. O'zbekistonda ko'pchilik bu borada davlatdan ko'mak yoki ma'lum qo'llab-quvvatlash choralarini kutadi. Ikkala yondashuv ham noto'g'ri. Faqat samarali marketing daromad olishda yordam beradi, qolganlari esa xarajatlardir. Shuni tushunib etish lozimki, hozirgi kunda dunyoning hech bir hududida mahsulotlar taqchilligi (defitsiti) yo'q. Ammo marketing bepul emas – bu ma'lum xarajatlarni talab qiladi. Masalan, ko'rgazmalarda qatnashish, biznes-sheriklarga tashrif buyurish, muzokaralar va h.k. Bularning barchasi arzon turmaydi.

– uchinchidan mahsulotni saqlash, iste'molchi uchun tayyor mahsulotga aylantirish va marketing bilan bog'liq xarajatlarni biznes-vositachiga "yuklash". Avvalambor, saqlanishi kerak bo'lgan mahsulotlar dalaga yaqin bo'lgan omborlarda saqlanishi kerak, chunki bunday mahsulotlar uchun har bir soat g'animat. Agar yig'im-terimdan keyin bu mahsulotlar maxsus sharoitli omborlarga tez orada joylanmasa, ularning sifati keskin pasayib ketishi mumkin. Shuning uchun mahsulotni saqlash alohida biznes emas – butun dunyoda maxsus omborxonalar qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar yoki ularning kooperativlariga tegishli. Boshqacha qilib aytganda, bu biznes ishlab chiqaruvchilar nazorati ostida. Agar maxsus omborlar soni yetarli bo'lsa, mahsulotni saqlash orqali qo'shimcha daromad olish imkonyati deyarli yo'q. Bunday sharoitda mahsulot narxlari butun mavsum davomida barqaror bo'lib qoladi.

Agar marketing xarajatlari biznes-vositachiga "yuklansa", deyarli butun foyda ham unda qoladi. Modomiki ushbu yondashuv ma'qul bo'lsa, bunday uslubda ishlashni davom ettirish mumkin.

– to'rtinchidan odatda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish (yetishtirish) statistikasiga ko'p e'tibor qaratiladi, O'zbekistonda mazkur mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini hisoblash juda qiyin. Bundan tashqari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi suratlari qandaydir tarzda ularning eksport hajmiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi sababi, odatda eksportga faqat qo'shimcha ishlov berilgan va ma'lum darajada yuqori sifatli mahsulotlar yuboriladi. Hozirgi kunda O'zbekistonda bunday mahsulotlarning umumiy hajmdagi ulushi o'sib borishiga erishilmoqda.

Bunday iqtisodiy jihatdan maqbul variantlardan biri bu kooperatsiyadir. Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda qishloq xo'jaligi subyektlarining o'zaro kooperatsiyasi shaxsiy xo'jaliklarning iqtisodiy mustaqilligini saqlab qolish uchun ixtiyoriy teng sheriklikka jalb qilinishini, shuningdek boshqaruv qarorlari uchun javobgarlikni anglatadi.

Shu bilan birga, kooperativlar agrofirmalarning kuchli korxonalari mavjudligiga qaramay, fermerlarning manfaatlarini himoya qilishlari va bozorda raqobatbardoshligini oshirishlari mumkin.

Xorij tajribasida davlat bunday kooperativlar faoliyati bilan bog'liq maxsus huquqiy asoslarni yaratdi va o'z navbatida fermerlar faoliyatini tartibga soladi. Ammo turli mamlakatlarda qishloq xo'jaligi subyektlarining kooperatsiyalarida bunday yondashuv bir xil emas. G'arbiy Yevropa mamlakatlari ushbu masala bo'yicha qishloq xo'jaligi kooperativlari faoliyatini batafsil yorituvchi hujjatlar mavjudligi bilan ajralib turadi. Shu o'rinda Finlyandiya tajribasini ta'kidlash joiz, xususan bu yerda qishloq xo'jaligi deyarli 100% qishloq xo'jaligi kooperativlari tomonidan belgilanadi.

Shu bilan birga, Amerika Qo'shma Shtatlari ularning faoliyatiga tegishli faqat umumiy tavsiyalar va qoidalar mavjudligini ta'kidlashi kerak. Ammo har bir shtat darajasida kooperativlar faoliyati to'g'risidagi batafsilroq dasturlari mavjud.

Amerika Qo'shma Shtatlarida 2,2 millionga yaqin fermer xo'jaliklari ro'yxatga olingan bo'lib, ular kooperativlarga birlashtirilgan va ular qishloq xo'jaligidagi barcha yerlarning 89 foiziga egalik qiladi.

Dunyoning turli xil mamlakatlarida xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, alohida hujjatlar asosida qishloq xo'jaligida kooperatsiya to'g'risidagi huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlab qo'yilgan. Xususan:

1. Portugaliya va Italiya kabi mamlakatlarda kooperativlarning faoliyati va huquqiy asoslari Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan ;

2. Qonunlar va qoidalar. Kooperativlar to'g'risidagi shunga o'xshash hujjatlar ko'pgina mamlakatlarda mavjud: Portugaliya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Germaniya, Yaponiya, Belgiya, Shveytsariya, Avstriya, Rossiyada alohida qonun amal qiladi.

Rossiya Federatsiyasida qishloq xo'jaligi kooperativlari faoliyati "Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi to'g'risida" Federal qonuni bilan tartibga solinadi.

Shuningdek, kooperativ faoliyatini tartibga soluvchi hujjat turidan qat'i nazar, uning mazmuni kooperativning mutlaq maqomini belgilaydigan jihatlar mavjudligini anglatadi. Bunga bog'liq ravishda qishloq xo'jaligi kooperativlarining maqsadlari ham belgilanadi.Unga ko'ra:

1. Fermerlarning manfaatlarini himoya qilish.
2. Uyushmalar daromadlarining ko'payishi.
3. Ishtirokchilarning moddiy ehtiyojlarini qondirish.
4. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish kabilar maqsad qilib olinadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativlarida boshqaruv barcha qatnashchilarning ichki xatti-harakatlarini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi. Ustavda kooperativning qatnashchilar soni, uyushmaga kirish shartlari, boshqaruv tuzilishi, badallarning miqdori va muddati, ishlab chiqarish faoliyatining umumiy qoidalari kabi kooperativ qoidalari tartibga solinadi.

Bizning fikrimizcha qishloq joylarda mayda tovar ishlab chiqaruvchilar kichik biznes shakllari sifatida kooperatsiyasini uzoq muddatli rivojlantirishda o'z ichiga quyidagi tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

a) kichik biznes shakllarining qishloq kooperatsiyasini, shu jumladan mintaqaviy dasturlarning maqsadli rivojlanishini qo'llab-quvvatlash sohasida huquqiy bazani shakllantirish;

b) kichik korxonalar va qishloq xo'jaligi kooperativlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini shakllantirish va mintaqaviy kooperatsiyani rivojlantirish nuqtai nazaridan tizimli monitoringni yaratish;

v) qishloq xo'jaligi kooperativlari ishlab chiqarish bazasini tashkil etish, modernizatsiya qilish va hududiy tartibni shakllantirishda xususiy davlat sherikchiligi tizimini rivojlantirish;

d) milliy va xalqaro miqyosda sheriklik munosabatlarini rivojlantirish maqsadida mahalliy va xorijiy investorlarning mablag'larini jalb qilish.

19.1-jadval. Qishloq xo'jaligida mayda tovar ishlab chiqaruvchilarining kooperatsiya potentsiali SWOT-tahlili

Ichki omillar	Tashqi omillar
Kuchli tomonlari	***Imkoniyatlari***
Iste'molchi va hamkorlarning hududiy yaqinlashuvi Yuqori moslashuvchanlik va tezkor o'zlashtirish qobiliyati Yuqori bo'lmagan xarajatlar Kichik mexanizatsiyadan foydalanish imkoniyati Kuchlarni birlashtirish (kooperatsiya) imkoniyati	Imtiyozli kreditlash imkoniyati Qishloq hududlarida barqaror rivojlanishni ta'minlash Qishloq aholisini bandligini oshirish Kooperatsiya va dvertsifikatsiya natijasida daromadlarning oshishi
Kuchsiz tomonlari	***Xavf-xatarlar***
Moliyaviy resurslar va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini yetishmasligi Mahsulot sotish, material-texnik bazasi va axborot va maslahat xizmatlarining zaifligi Past mexanizatsiyalashganligi (qo'l mehnatining yuqoriligi) Ijtimoiy himoyaning kuchsizligi	Davlat organlarining nazorat tartiblari Sifatli va o'z vaqtida resurslar ta'minotining yetishmasligi Narxlardagi noaniqliklar Qishloq xo'jaligi texnikalari va asbob uskunalarining (mashin va asobob uskunalarning buzilishi, ta'mirlash zaruriyati). yetishmasligi

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqib quyidagi xulosa va tavsiyalarga kelindi:

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi kooperativlari manfaatlarini ifoda etuvchi vakolatli tashkilot sifatida O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari Kengashining ustuvor vazifasiga aylantirish zarur;

Rivojlangan mamlakatlar tajribalariga ko'ra, kelgusida Qishloq xo'jaligi vazirligi soha korxonalariga ko'rsatma berish, resurslarni taqsimlash, reja belgilash kabi eski ish usullaridan mutlaqo voz kechib vazirlik servis tashkilotiga aylanishi, xususiy agrosanoat tashkilotlariga yer holatini aniqlash, ekin turlari va urug'ni to'g'ri tanlash, zararkunandalarga qarshi kurashish, moliyaviy ko'maklashish, mahsulot bozorini topish bo'yicha xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yishimiz zarur.

Qishloq xo'jaligi kooperativlarini rivojlantirishni ustuvor yo'nalish sifatida yondoshish orqali imtiyozli kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash zarur;

Kelgusida qishloq xo'jaligi kooperativlarini rivojlanishi natijasida qishloq xo'jalik korxonalarining eng katta guruhini tashkil qiladi. Shunga

ko'ra, qishloq xo'jaligi kooperativlarining roli o'z manfaatlarini himoya qilish sifatida belgilanishi kerak;

Yangi tashkil etilayotgan qishloq xo'jalik kooperativlarini dastlabki 3 yilda iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq barcha soliqlardan ozod qilish hamda o'z faoliyati uchun chetdan import qilinayotgan jihozlar va asbob usukunalardan bojxona to'lovlarini bekor qilish orqali samarali motiv yaratish mumkin.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari manfaatlarini huquqiy himoya qilish bilan ijobiy iqtisodiy natijalarga erishish mumkin. Natijada kooperativlar faoliyatida olinadigan iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Bir qator vazifalarni bajarishda birlashtirishning samarasi mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning o'zlarining ishlab chiqarish muammolarini hal qilish va ularning moddiy holatini yaxshilash imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligida agrosanoat integratsiyasining shakllari. Hozirgi bosqichda qishloq xo'jaligini sanoat bilan integratsiyasining asosiy shakllari quyidagilardan iborat.

Agrosanoat korxonalari - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uchun sanoat ishlab chiqarishni o'z ichiga oladigan qishloq xo'jaligi korxonalari. Qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlash korxonalari qurilishining iqtisodiy samaradorligi, tayyor mahsulotni iste'molchiga yetkazib bergunga qadar butun texnologik jarayonni tashkil etishning sinxronlashuvi bilan belgilanadi. Bunday integratsiya ayniqsa tez buziladigan kam tashiladigan mahsulotlar: mevalar, rezavorlar, sabzavotlar, sut ishlab chiqarish va qayta ishlashda muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi korxonalari ko'plab nostandart mahsulotlarni olishadi. Masalan, bog'dorchilik va sabzavotchilikda bu yalpi yig'imning to'rtdan biriga to'g'ri keladi. Shu munosabat bilan ushbu mahsulotlarni qayta ishlash bo'yicha ustaxonalar va fabrikalarning qurilishi ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Agrosanoat majmualari meva-sabzavot mahsulotlarini konserva, kraxmal ishlab chiqarishda, shuningdek uzumchilik va vinochilikda keng tarqalgan. Bunday kombaynlar qishloq xo'jaligi va sanoatning hududiy, texnologik va tashkiliy jihatdan chambarchas bog'liq bo'lgan bir qator turlarini birlashtiradi. Ularda qishloq xo'jaligi mahsulotlari sanoatni qayta ishlash uchun xom ashyo bo'lib xizmat qiladi va chiqindilar chorva mollari yoki boshqa ishlab chiqarish uchun ozuqa sifatida ishlatiladi.

Agrosanoat birlashmalari qishloq xo'jaligi va sanoat kooperatsiyasining juda murakkab shaklidir. Ular korxonalarda qishloq xo'jaligi xom ashyosi ishlab chiqarishni uni sanoat tomonidan qayta ishlash bilan organik ravishda birlashtirishga erishadilar va ba'zi hollarda ular bir vaqtning o'zida mahsulot ishlab chiqaradilar va qayta ishlaydilar. Ular asosan mavsumiy tusga ega bo'lgan kam tashiladigan va tez buziladigan mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlash sohalarida shakllanadi. Uyushmalar tarkibiga kiradigan korxonalarning tashkiliy-iqtisodiy faoliyatining asosiy xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish va moliyaviy mustaqillikni saqlab qolish, barcha munosabatlarni uyushma kengashining yagona boshqaruvida to'liq iqtisodiy hisob kitoblar asosida amalga oshiriladi.

Ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari. Ular fanning ishlab chiqarish bilan uyg'unligini to'liq o'zida aks etadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarini va ular bilan bog'liq bo'lgan boshqa tarmoqlarni rivojlantirish muammolarini hal qilishda qo'l keladi. Ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari ilg'or texnologiyalarni, mashina va uskunalarning to'liq to'plamlarini har tomonlama rivojlantirdi, mashina texnologiyalari sharoitlariga mos yangi yuqori mahsuldor navlarni yaratishga makon bo'lib xizmat qiladi. Mazkur birlashmalar - ilmiy-tadqiqot, loyihalash va texnologik tashkilotlar, fabrikalar, tajribaviy ishlab chiqarish korxonalari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini o'z ichiga oladi.

Tijorat birlashmalariga - korporatsiyalar, konsernlar, xolding kompaniyalar, konsortsiumlar, moliyaviy - sanoat guruhlari kiradi.

Koorporatsiya - aksiyadorlik jamiyat bo'lib, unda bir nechta firmalar umumiy maqsadlarga erishish yoki umumiy manfaatlarni himoya qilish uchun birlashadi. U mustaqil tadbirkorlik subyekti bo'lib markazlashtirilgan boshqaruv organlariga ega va kreditorlarning barcha mol-mulki bilan qarzdorligi uchun javobgardir.

Korporatsiyalar ma'lum bir mintaqaning agrosanoat majmuasini boshqarishni takomillashtirish, davlat va mintaqaviy oziq-ovqat fondini shakllantirish funktsiyalarini bajarish, qishloq ishlab chiqaruvchilarga ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishda ko'maklashish va qishloq xo'jaligi korxonalarini moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etiladi.

Konsern - patent va litsenziya shartnomalari, moliyalashtirish va yaqin ishlab chiqarish kooperatsiyasi tizimi bilan bog'liq bo'lgan mustaqil

korxonalar uyushmasidir. Konsern tarkibiga kiradigan korxonalar yuridik shaxslardir, garchi ular konsernning moliyaviy nazorati va boshqaruviga bo'ysunsalar ham, rasmiy ravishda mustaqillikni saqlab qolishadi. Kapitalning yuqori konsentratsiyasiga va katta ishlab chiqarish quvvatlariga ega bo'lgan bozorlar tebranishlarga nisbatan ancha chidamli va investitsion resurslarni asosiy yo'nalishlarga jamlab yanada samarali taqsimlashga qodir.

Xolding kompaniyalari - boshqa tijorat tashkilotlarini o'zlarining aktsiyalari va pul mablag'lariga ega bo'lish orqali boshqaradigan yoki kompaniya menejerlarini tayinlash huquqiga ega bo'lgan birlashmalardir. Xolding tarkibiga kiruvchi korxonalar yuridik jihatdan mustaqil tashkilotlar bo'lib qolmoqda. Xolding umumiy biznes faoliyati bilan bog'liq qator funktsiyalarni bajarishi mumkin, masalan xolding kompaniyasi ishtirokchilarining moliyaviy resurslarini markazlashtirish va qayta taqsimlash ishlarini amalga oshiradi.

Moliyaviy-sanoat guruhi - bu turli sohalarning huquqiy va iqtisodiy jihatdan mustaqil korxonalari uyushmasi. Bunga qishloq xo'jaligi korxonalari ham, sanoat, savdo, transport, kredit va boshqa tashkilotlar ham kirishi mumkin. Moliyaviy va sanoat guruhlarining boshida bir yoki bir nechta bank turadi. Ularning vazifalariga tashkilotlarning moliyaviy kapitalini boshqarish va sanoat moliyaviy guruhiga kiruvchi korxonalar faoliyatining barcha yo'nalishlarini muvofiqlashtirish kiradi. Moliyaviy va sanoat guruhlariga kiruvchi tijorat tashkilotlari bozorlarni o'zaro taqsimlaydi, narxlarni kelishib oladi, bozorlardagi harakatlarni muvofiqlashtiradi va boshqa moliyaviy masalalar bilan shug'ullanadi.

Konsorsium - yirik investitsiya, ilmiy, texnik, ijtimoiy va ekologik loyihalarni amalga oshirishda aniq muammolarni hal qilish uchun tuzilgan tadbirkorlarning vaqtincha ixtiyoriy birlashmasidir. Bunga bitta maqsadga ega bo'lgan, ammo unga erishish uchun mustaqil imkoniyatlarga ega bo'lmagan yirik va kichik korxonalar kiradi. Konsorsiumning yaratilishi yirik uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish natijasida kelib chiqadigan xavfni kamaytirishga yordam beradi. Qishloq xo'jaligida yerlarni boshqarish, mahsulotni qayta ishlash, shuningdek ekologik loyihalarni ishlab chiqish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish uchun bunday konsorsiumlar yaratilmoqda.

Konsorsiumlar shartnoma asosida tuzilgan. Ular tarkibiga barcha tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxona va tashkilotlar kiradi va konsorsium

oldiga qo'yilgan vazifalarni hal qilgandan so'ng ular faoliyatini to'xtatadilar va isloh qilinadi.

Kartel - bu savdo sohasidagi korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi savdo bozoridagi, mahsulot, tovarlar va xizmatlar narxlari, shuningdek mahsulot ishlab chiqarish va sotishning umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushiga oid masalalarni hal qilish uchun tuzilgan kelishuvdir. Kartelni tashkil etadigan korxona va tashkilotlar iqtisodiy va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotmaydilar va kartel shartnomasi asosida harakat qiladilar.

Trest - bu turli tovar ishlab chiqaruvchilarga tegishli korxonalarni yagona ishlab chiqarish majmuasiga birlashtirish. Trest tarkibiga kiruvchi korxona va tashkilotlar huquqiy iqtisodiy mustaqillikni yo'qotadilar. Trest iqtisodiy faoliyatning barcha funktsiyalarini o'zida mujassam etgan va trestni tashkil etadigan korxonalar butun ishlab chiqarish majmuasini yagona operativ boshqarishni ta'minlaydigan bosh tashkilotga bo'ysunadi.

Sindikat - bir xil korxonalarni birlashtirishning bir shakli bo'lib, unda moddiy-texnik resurslarni yetkazib berish va o'z mahsulotlarini sotish funktsiyalari markazlashtirilgan holda bo'ladi. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxona va tashkilotlar o'zlarining huquqiy mustaqilligini yo'qotmaydilar va o'z faoliyatini kelishuv asosida amalga oshiradilar.

Qishloq xo'jaligida yuqorida qayd etilgan tijorat birlashmalari bilan bir qatorda kasaba uyushmalari yoki notijorat tashkilotlari bo'lgan birlashmalar ham tuzilishi mumkin. Ular tadbirkorlik faoliyatini muvofiqlashtirish shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida yaratilgan.

Bunday notijorat tashkilotlarning tashkil etilishi va faoliyati O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi va "Nodavlat va notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. Birlashma (assotsiatsiya) agar ta'sis hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa faoliyat muddati cheklanmagan holda tuziladi.

Ular bitta shaxs tomonidan o'rnatilishi mumkin emas. Agar birlashma (assotsiatsiya) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan bo'lsa, mulkida alohida mol-mulkka ega bo'lsa, ushbu mol-mulk bilan shu majburiyat bo'yicha javobgar bo'lsa, sudda da'vogar va javobgar bo'ladi. Uyushma (birlashma) mustaqil balansiga ega bo'lishi va belgilangan tartibda mamlakat hududida va undan tashqarida hisob raqamlarini ochishi mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi uyushma (birlashma) ning yuqori boshqaruv organi uning a'zolarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Yig'ilish uyushma a'zolarining yarmidan kami ishtirokida barcha iqtisodiy va moliyaviy masalalarni hal qilish vakolatiga ega. Uyushma a'zolarining umumiy yig'ilishida boshqa doimiy kollegial boshqaruv organlari tuzilishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini joylashtirish nima?
2. Qishloq xo'jaligini mamlakat bo'yicha oqilona joylashishi taqsimlash nima uchun kerak?
3. Qishloq xo'jaligining joylashuvi samaradorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
4. Mamlakatda qishloq xo'jaligini taqsimlashning asosiy tamoyillari nima?
5. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini joylashishini amalga oshiriladigan iqtisodiy rayonlarni sanab bering.
6. Mamlakatning aniq iqtisodiy rayonlarida qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlarining rivojlanishini tavsiflab bering.
7. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish tushunchasiga nimalar kiradi?
8. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirishning asosiy shakllari qanday?
9. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish samaradorligi qanday?
10. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
11. Qishloq xo'jaligida kontsentratsiyani rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
12. Qishloq xo'jaligida xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi qanday tamoyillarga muvofiq rivojlanmoqda?
13. Xo'jaliklararo kooperatsiya va qishloq xo'jaligini integratsiyasi o'rtasidagi farq nima?
14. Qishloq xo'jaligini sanoat va agrosanoat majmuasining boshqa tarmoqlari bilan integratsiyasining asosiy shakllarini sanab bering.

20-MAVZU. PAXTA ISHLAB CHIQARISH IQTISODIYOTI

Reja:

20.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish

20.2. O'zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi

20.3. Paxta ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari

20.4. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi

Tayanch ibora va tushunchalar: *paxtachilik, joylashtirish va ixtisoslashtirish, resurs, innovatsion texnologiya, resurs tejovchi texnologiya, samaradorlik, tomchilatib sug`rish.*

20.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish

O'zbekistonda paxtachilik tarmog'ining ahamiyati. Paxtachilikning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati benig'oya kattadir. Chunki paxta yoki uning mahsulotidan tayyorlangan buyumlar u yoki bu mikdorda ishla- tilmaydigan iqtisodiyot tarmog'ining deyarli o'zi yo'q.

Paxtachilik boshqa qishlok xo'jalik ekinlariga nisbatan farq qilib, bir yula uch turdagi qimmatli mahsulot, ya'ni to'qimachilik mahsuloti uchun xom-ashyo –tola, oziq-ovqat uchun moy, chorva ozuqasi - kunjara va sheluxa beradi.

G'o'za asosan tola olish uchun ekiladi. 1 tonna paxta xom ashyosidan o'rtacha 320 - 340 kg tola, 560 - 580 kg chigit olinadi. 340 kg toladan o'z navbatida 3500 - 4000 m gazmol, 580 kg chigitdan esa 112 kg moy, 10 kg sovun, 270 kg kunjara, 170 kg sheluxa va 8 kg lint (momiq) ishlab chiqariladi.

Paxta tolasidan yuqori sifatli tekstil va texnik mahsulotlari (buyumlari) ishlab chikarilganligi uchun ham sun'iy tolalardan farq qiladi va universal xom - ashyo beruvchi tabiiy tolalar guruhiga mansubdir.

Paxta tozalash zavodlarida chigitli paxtadan 34-35 % tola, 60-62 % chigit, 2-2,5 % momik (lint)va 1,0—1,5 % chiqitlar ajratib olinadi.

Dunyo miqyosida to‘qimachilik tolasi ishlab chiqarishda paxta ulushiga 50-60 % dan ko‘prog‘i to‘g‘ri keladi. Tolasidan, asosan ip yigiriladi, to‘qimachilik buyumlari, kiyim va gigroskopik paxta tayyorlanadi. Undan aviatsiya, avtomobil, elektr va boshqa sanoatlar keng foydalanadi. Toladan parashyutlar, baquvvat iplar, kirza, shlanglar, qayish, kino - rasm plyonkalari, yozuv qoqozlari kabi ko‘plab mahsulotlar tayyorlanadi.

Chigitdan presslash va ekstraktsiya qilish yuli bilan paxta moyi olinadi. Moyi esa oziq-ovqat va texnik maqsadlarda ishlatiladi. Undan sovun pishirishda, alif, lak, emal va boshqa xil buyumlar ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Chigit tarkibida gossipol pigmenti (zaxarli organik birikma) bo‘lib, moy olish jarayonida ajratib olinadi va undan ham har xil sintetik moddalar ishlab chikariladi. Moy ishlab chiqarishdagi qoldiq gudron ham foydalanish uchun xalq xo‘jalik tarmoqlariga yuboriladi.

Momiq paxta kiyim-kechak, kurpa-yostiqdan tashqari, sun‘iy ipak, plastmassa, lak, kog‘oz, portlovchi moddalar tayyorlashga saflanadi.

Chigit pusti (sheluxa) dan va shrotidan chorva uchun oziqa bo‘lishdan tashqari, sanoatda potash, oshlovchi moddalar, spirt, kog‘oz, karton va boshqa ko‘plab mahsulotlar olinmoqda. Hatto go‘za shrotidan fitin va oziq-ovqat oqsili ajratiladi.

G‘uza tupidan 100 dan kuproq birikmalar olinishi mumkin. Bargidan 20 xil organik kislotalar, jumladan kimmatli olma va limon kislotalar olinadi. Shuningdek vitaminlar, stimulyatorlar, aminokislotalar, mikroelementlar ham paxta tozalash zavodlarining chiqitlarida uchraydi.

Poya, chanoqlardan yoqilgilikdan tashqari qurilish materiali sifatida keng foydalanish ahamiyatlidir. Undan preslangan fanerlar, yog‘ochlar, mebel yasash uchun kerakli materiallar tayyorlanadi. Shuningdek qog‘oz, karton, tsellyuloza ham olinadi. Maydalangan g‘uzapoya o‘g‘it va fermentlash yuli bilan yem-xashakka aralashgan holda mollarga ozuqa sifatida ham qo‘llash mumkin.

G‘o‘za o‘simligi o‘zida ko‘p miqdorda shira saqlaydi. Shuning uchun paxtachilik bilan shug‘ullanuvchi xo‘jaliklarda asalarichilikni rivojlantirish imkoniyati ham kattadir.

Paxtachilik-ko‘pgina mamlakatlar qishloq xo‘jaligining etakchi tarmog‘i hisoblanadi. Dunyoning 84 mamlakatida g‘o‘za o‘stiriladi,

jumladan, Shimoliy va Janubiy Amerikada 20, Osiyo va Okeaniyada 28, Afrikada 31, Yevropada 3 (bundan 20 yil oldin 9 ta edi) mamlakat hamda Avstraliya paxta yetishtirish bilan shug'ullanadi.

Agar jahon bo'yicha bundan 20 yil oldin 17 million tonna paxta tolasi yetishtirilgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich qariyb 25 million tonnani tashkil etmoqda. O'tgan davr mobaynida AQShda paxta tolasini yetishtirish 35 foizga oshgan. Xitoy, Pokiston, Braziliya va Hindistonda bu ko'rsatkich 1,5–3 marotaba ko'paydi.

Hozirgi kunda Avstraliya paxta tolasi yetishtirish bo'yicha peshqadamlik qilmoqda. Ushbu davlatda tola yetishtirish salkam 5 barobar oshdi yoki 210 ming tonnadan 980 ming tonnaga ko'paydi.

Ko'pgina mamlakatlarda, chunonchi AQSh, Pokiston, Braziliya va Avstraliyada paxta tolasi ishlab chiqarish hajmi ichki hamda tashqi sharoitlarga, ko'pincha esa jahon bozoridagi ehtiyojga qarab o'zgarib turadi. Bunga ahyon-ahyonda ob-havo sharoiti, o'simliklarning yoppasiga kasallikka chalinishi va boshqa sabablar ta'sir etadi.

Paxta maydonlarining yarmidan ko'prog'i lalmikor yerlarda joylashgan. Lalmi paxtachilik, ayniqsa, Hindiston, Pokiston, Janubiy Amerika va Afrikada (Nigeriya, Gana, Togo va boshq.) rivojlangan. Biroq bunday yerlarda hosildorlik odatdagidan 2–3 baravar past bo'ladi. Lalmikor paxtachilik AQShda ham (Texas shtati) uchraydi.

Umuman dunyo bo'yicha har yili, 20 yil oldin ham, bugun ham, 32–33 million gektar yerga chigit ekiladi. Ta'kidlash joizki, paxta tolasi yetishtirishning ko'payishi, faqat har gektardan olinadigan hosil salmog'ining oshishiga bog'liq. Masalan, keyingi yillarda har gektardan olinadigan hosil Hindiston va Pokistonda 2–3, Xitoy, Braziliya va Avstraliyada 1–1,5 marta oshdi.

Bugun paxta tolasini sotish bo'yicha AQSh peshqadamlik qilmoqda. Amerika Qo'shma Shtatlari mamlakatda ishlab chiqilgan paxta tolasining 80 foizini sotuvga qo'ymoqda. Bu jahon bozorida sotiladigan tolaning 41,3 foizi demakdir. Hindiston ishlab chiqilgan paxta tolasining 12,6 foizini sotuvga qo'yib, jahon bozorida tola sotish bo'yicha ikkinchi o'rinni egallab turibdi.

O'zbekistonda paxta yetishtirish uzoq tarixga ega bo'lib, bugungi kunda respublikamiz dunyoda paxta yetishtiruvchi 80 dan ortiq davlatlar ichida ko'plab ko'rsatkichlar (paxta ekin maydoni, ishlab chiqarish

hajmi, hosildorligi) bo'yicha birinchi o'ntalikda oldingi o'rinlarni egallaydi.

Sohada shakllangan intellektual salohiyat (yuqori hosildor g'o'za navlari, yaratilgan va joriy qilingan agrotexnologiyalar, paxtachilik sohasi uchun resurslar ishlab chiqarish) va tola sifati bo'yicha esa birinchi beshtalik davlatlar tarkibida turadi.

Liverpul xalqaro paxta birjasida o'zbek olimlari yaratgan "Buxoro-6" g'o'za navining tolasi etalon sifatida qabul qilingani esa paxtachilik ilm-fani sohasidagi yutuqlarimizning dunyo hamjamiyati tomonidan katta e'tirofi ramzidir. Ayni paytda yuqorida tilga olingan natijalarga to'liq mahalliy olimlar tomonidan yaratilgan g'o'za navlari, yetishtirilgan urug'liklar va yaratilgan agrotexnologiyalar asosida erishilmoqda. Jumladan, bugungi kunda o'zbek olimlari yaratgan g'o'za o'simligini himoyalashning biologik usulini dunyo hamjamiyati tan olgan va bu borada dunyoda etakchilik qilmoqdamiz.

Paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasi (ICAC) ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda dunyo mamlakatlarida 33-35 million gektar maydonda g'o'za ekiladi. Agar jahonda bundan 20 yil oldin 17 million tonna paxta tolasi yetishtirilgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich o'rtacha 25 million tonnani tashkil etmoqda. O'zbekistonda bugungi kunda o'rtacha 1 million tonna atrofida paxta tolasi yyetishtiriladi.

Xususan, 3 ta eng yirik paxta yetishtiruvchi davlatlarni ko‘rib chiqaylik (16.1-rasm).

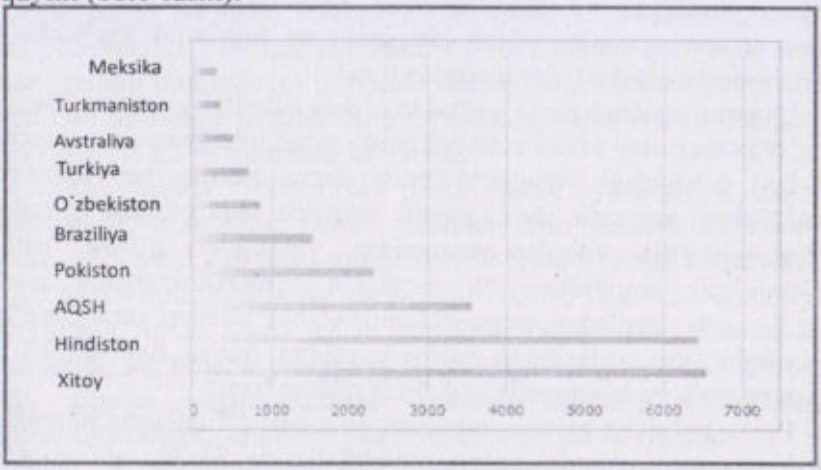

16.1-rasm. Dunyo mamlakatlarida paxta tolasi ishlab chiqarishning top 10-taligi[64]

1-o‘rinda: Xitoy paxta yyetishtiradigan eng yirik mamlakat bo‘lib, uni 100 mingga yaqin fermer yyetishtirmoqda. Mamlakatda har yili 73 milliard dollarlik paxta matolari ishlab chiqaradigan 7,5 mingga yaqin to‘qimachilik korxonalari mavjud. Paxtani yetishtirish uchun o‘rtacha yog‘ingarchilik talab etiladi va Xitoyda dehqonlar o‘simlikni zararkunandalardan tozalash uchun ko‘p miqdorda pestitsid va o‘g‘itlardan foydalanadilar.

2-o‘rinda: Hindiston jahon bozorida paxta ishlab chiqarish bo‘yicha ikkinchi o‘rinda turadi. Yiliga 6 423 ming tonna paxta ishlab chiqaradi. Bunday ulkan chiqimning sababi qulay iqlimdir: paxtani yetishtirish uchun o‘rtacha 25-35 daraja Selsiy harorati mos keladi. Hindistonda xom ashyoni qayta ishlash zamonaviy dastgohlar yordamida ham amalga oshiriladi.

3-o‘rinda: Amerika Qo‘shma Shtatlari paxta yetishtirish bo‘yicha uchinchi o‘rinda turadi. U asosan Florida, Missisipi, Kaliforniya, Texas

[64] Хлопок: тенденции и перспективы международной торговли», подготовленном компанией BAC Reports.

va Arizona kabi shtatlarda o'stiriladi, chunki bu yerda iqlim eng qulay. O'rim-yig'im o'simliklarga zarar bermasdan bollarni kesadigan mashinalar yordamida amalga oshiriladi.

20.2. O'zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi

So'nggi yillarda respublikamiz paxtachilik tarmog'ida amalga oshirilayotgan bozor mexanizmlarini joriy qilish, paxta yetishtiruvchi fermerlarni o'z mehnati natijalariga to'liq egalik qilgan holda, tadbirkor sifatida iqtisodiy erkin faoliyat yuritishlari uchun keng sharoitni yaratish bilan bog'liq islohotlar, xom-ashyo sotish salmog'ini keskin kamaytirib, qayta ishlash salmog'ini oshirish orqali qo'shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 martdagi PQ-4633-son qarorida O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish bo'yicha asosiy tamoyillar aks ettirilgan[65].

2020 yil hosilidan boshlab:

birinchidan, paxta xom ashyosini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinadi va uning xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechiladi;

ikkinchidan, paxta xom ashyosini yetishtiruvchilar – fermer xo'jaliklari, paxta-to'qimachilik klasterlari, kooperatsiyalarga rayonlashtirilgan g'o'za navlarini erkin joylashtirish huquqi beriladi;

uchinchidan, sertifikatlangan urug'lik etkazib berish tizimi, shu jumladan urug'lik paxta uchun amaldagi ustama to'lash tartibi saqlab qolinadi. Bu bosqichma-bosqich Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Urug'chilikni rivojlantirish markazi (keyingi o'rinlarda - Markaz) tarkibidagi urug'chilik klasterlari hamda paxta-to'qimachilik klasterlari zimmasiga yuklatiladi;

to'rtinchidan, paxta-to'qimachilik klasterlari tashkil etilmagan hududlarda paxta tozalash korxonalari negizida fermer xo'jaliklarining ixtiyoriy kooperatsiyalari tashkil etiladi. Asosiy vazifa – ishlab chiqarish jarayonining barcha ishtirokchilari chambarchas hamkorligi va yuzaga keladigan masalalarga tezkor echim topish orqadi «tayyorlash – tashish – saqlash – qayta ishlash – realizatsiya qilish» zanjirini yo'lga qo'yish.

[65] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 martdagi "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4633-sonli qarori. Manba: www.lex.uz

Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlariga muvofiq tashkil etilgan paxta-to'qimachilik klasterlariga belgilangan imtiyozlar paxta xomashyosini yetishtiruvchi va qayta ishlovchi kooperatsiyalar uchun ham tatbiq etiladi;

beshinchidan, respublikada ishlab chiqarilgan paxta tolasi uchun birjada boshlang'ich narx shakllanishida amalda qo'llanilayotgan 10 foiz miqdoridagi chegirma bekor qilinadi;

oltinchidan, 2020 yil hosili uchun urug'lik chigit «O'zpaxtasanoat» AJ tizimidagi urug'chilik tsexlari va paxta-to'qimachilik klasterlari tomonidan etkazib beriladi. Bu qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilarni o'z vaqtida mahalliy sharoitga mos sifatli urug'lik bilan ta'minlash, tegishli tartibda ishlov berilmagan urug'lik orqali kasalliklar tarqalishining oldini olish, paxta xom ashyosi hosildorligini izchil oshirib borishga imkon beradi.

2020 yil 15 martdan boshlab banklar tomonidan fermer xo'jaliklari, paxta-to'qimachilik klasterlari, kooperatsiyalar, shuningdek Markaz tarkibidagi elita urug'chilik xo'jaliklari tomonidan paxta xom ashyosi yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun kreditlar ajratiladi. Shartlar: muddat – 12 oygacha, stavka moliyalashtirish hajmiga bog'liq bo'ladi (shundan bank marjasi 2%), lekin quyidagi miqdorlardan oshmaydi:

- paxta xom ashyosi umumiy qiymatining 50%igacha bo'lgan miqdorda moliyalashtirilganda – yillik 8%;
- 60%igacha bo'lgan miqdorda moliyalashtirilganda – yillik 10%.

Kreditlar qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi (keyingi o'rinlarda – Jamg'arma) mablag'lari hisobidan beriladi. Qarz oluvchilar agrotexnik tadbirlardan kelib chiqib, kredit mablag'laridan erkin foydalanadi hamda moddiy resurslar etkazib beruvchilarni ixtiyoriy tanlaydi. Paxta-to'qimachilik klasterlari tomonidan fermer xo'jaliklarining paxta xom ashyosi yetishtirish bilan bog'liq xarajatlarini bo'naklash pul mablag'lari shaklida amalga oshiriladi. Muddatida qaytarilmagan qismi tijorat krediti sifatida qayta rasmiylashtiriladi.

Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalari yetishtirgan paxta xom ashyosini xarid qilish va paxta yig'im-terimi xarajatlarini moliyalashtirish uchun paxta-to'qimachilik klasterlari va kooperatsiyalarga tijorat banklari tomonidan tijorat kreditlari ajratiladi.

Muddati – 12 oygacha. Bunda quyidagilarni qoplash uchun Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi hisobidan kompensatsiya beriladi:

- milliy valyutada ajratiladigan tijorat kreditlari bo'yicha foiz stavkasining MB asosiy stavkasidan oshadigan, lekin 10 foiz punktidan ko'p bo'lmagan qismi;
- xorijiy valyutada ajratiladigan kreditlar bo'yicha belgilangan foiz stavkasining 30%igacha, lekin 3 foiz punktidan ko'p bo'lmagan qismi.

Respublika byudjetidan, ehtiyojga qarab, ushbu maqsadlar uchun 700 mlrd so'mgacha mablag' ajratiladi. Kredit mablag'larining muddatida qaytarilmagan qismiga kompensatsiya berilmaydi. Hukumat MB asosiy stavkasi o'zgargan hollarda, Jamg'armadan ajratilayotgan kreditlar foiz stavkalariga, bank marjasiga hamda kompensatsiya miqdoriga o'zgartirish kiritishga haqli.

Paxta xom ashyosini o'zi yetishtiradigan va qayta ishlaydigan paxta-to'qimachilik klasterlariga paxta xom ashyosi yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun Jamg'arma mablag'lari hisobidan ajratilgan kreditlar 12 oydan so'ng har oyda teng miqdorlarda qaytarish sharti bilan 12 oy muddatgacha bo'lgan tijorat kreditlariga qayta rasmiylashtiriladi.

Bunda 2021 yil hosilidan boshlab paxta xom ashyosi yetishtirish uchun kredit olish fermer xo'jaliklari tomonidan mustaqil ravishda aniqlanadi. Yer maydoni to'liq paxta-to'qimachilik klasteriga berilgan hududlar istisno etiladi.

Respublikamizda xususiy investorlar ishtirokidagi paxta-to'qimachilik klasterlarini rivojlantirish joriy yil paxta hosilidan boshlab, xomashyosini yetishtirish, uni qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarishda sanoat kapitali asosiy o'rinni egallaydi.

Respublikada 2020 yilda jami 96 ta paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari faoliyat yuritmoqda. Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari tomonidan 2020 yilda 906 313 gektar yer maydoniga paxta xom ashyosi etiriladi. Bu Respublikadagi paxta xom ashyosi yetishtiradigan umumiy yer maydoning 87,7 %, tashkil etadi.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari paxta xom ashyosi yetishtirish davrida ilg'or zamonaviy innovatsion

texnologiyalarni jalb etgan holda paxta hosildorligini qo'shimcha 10 sentnerga oshiradi.

Paxta-to'qimachilik klasterlari yuqori unumli paxta hosili olish uchun quyidagi ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan:

- chigit ekiladigan yer maydonlarini oziqlantirish uchun xorijdan (Rossiya, Qozog'iston) fosforli o'g'itlar hamda agrotexnik ishlovlar berish davrida zararkunandalarga qarshi kurashda kimyoviy prpearatlar Xitoy, Turkiya, Rossiya, AQSh, Avstraliya, Shvetsiya va boshqa davlatlardan xarid qilinmoqda, chigit ekish uchun Xitoy, AQSh, Turkiya, Frantsiya, Germaniya, Shvetsiya davlatlarida ishlab chiqarilgan zamonaviy bo'lgan 6, 8, 10, 12 qatorli xarid qilingan pnevmatik chigit ekish seyalkalarida amalga oshirilmoqda.
- paxta ekilgan yer maydonlarining sug'orilishi qiyin bo'lgan joylarda zamonaviy tomchilatib so'g'orish texonlogiyalarini joriy etgan holda sug'orish ishlari amalga oshirilmoqda va gektridan 50-60 sentnerdan paxta yetishtirishga erishilmoqda.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari paxta terishni zamonaviy usullaridan foydalanilmoqda, jumladan, AQSh (John Deere), Germaniya (Case), Xitoy va boshqa davlatlarda ishlab chiqarilgan paxta terish mashinalarida terib olinmoqda.

20.1-jadval. O'zbekistonda paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish klasterlari

T/r	Hududlar	Tashkil etilgan klastelar soni	Paxta maydoni gektar, ga
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	5	48 665,0
2.	Andijon viloyati	12	79 391,0
3.	Buxoro viloyati	8	97 900,0
4.	Jizzax viloyati	5	69 700,0
5.	Qashqadaryo viloyati	9	11 1900,0
6.	Navoiy viloyati	2	32 588,0
7.	Namangan viloyati	7	63 406,0
8.	Samarqand viloyati	11	75 580,0
9.	Surxondaryo viloyati	6	60 044,0
10.	Sirdaryo viloyati	6	72 557,0
11.	Toshkent viloyati	6	55 008,0
12.	Farg'ona viloyati	9	63 245,0
13.	Xorazm viloyati	10	77 799,0
14.	Respublika bo'yicha jami	96	906 313,0

*Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari

Qolgan paxta maydonlarida (112,5 ming gektar yoki 10,9%) yetishtiriladigan paxta xom-ashyosi, paxtachilik fermer xo'jaliklarining qayta ishlovchi sanoat korxonalari bilan tuzilgan shartnomalar asosida sotiladi.

Bozor tamoyillarini paxtachilikda joriy qilinishi O'zbekiston tarixida hali amaliyotda bo'lmagan iqtisodiy mexanizm joriy qilinadi. Bu sodda qilib aytiladigan bo'lsa, fermerlar uchun mahsulotni erkin ishlab chiqarish va iste'molchilarni erkin tanlash orqali bozor talabiga muvofiq sotish deganidir.

Bunda paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari paxta to'qimachilik klasterlari hamda paxtachilikka ixtisoslashgan kooperativlar a'zolari sifatida o'z mahsulotlarini (paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlari) klasterlar yoki kooperativlar orqali birjada shakllangan narxlarda to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida sotish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ammo paxta ishlab chiqaruvchi fermer nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, paxta xomashyosi boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan farqli o'laroq ko'plab turli yo'nalishlardagi iste'molchilarga ega emas. Paxta xomashyosining iste'molchisi paxtani qayta ishlovchi korxonalar (paxta tozalash zavodlari) yoki chuqur qayta ishlovchi (tayyor to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi) subyektlar bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham fermerga mahsulot sotishda uyushgan savdo tizimining o'rni juda kattadir.

Endilikda amaliyotga joriy qilinadigan tadbirlarning yana bir muhim jihati shundaki, paxtachilik fermer xo'jaliklari vegetatsiya davrida turli davlat boshqaruvi va nazorat idoralarining ko'rsatmalari, har qanday usullar bilan bo'lsa ham rejalarni bajarish majburiyatlaridan ozod bo'lib, tadbirkor sifatida maksimal foyda olish maqsadini oldiga qo'ygan holda faoliyat yuritish imkoniga ega bo'ladi.

Bunday sharoitda, fermer tomonidan mineral o'g'it, kredit mablag'i, neft mahsuloti va shunga o'xshash resurslardan tejamli foydalanish holatini nazorat qilish zarurati yo'qoladi. Chunki bu paxta yetishtiruvchi fermerning tijorat maqsadining asosi hisoblanadi.

Demak, paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari endilikda paxta to'qimachilik klasterlari yoki fermerlarning o'zlari tomonidan tashkil qilinadigan kooperativlar tarkibida faoliyat yuritadi.

Bu borada kooperativlar klasterlardan farqli o'laroq, dunyo amaliyotida sinovdan o'tgan, tadbirkorlarning ixtiyoriy uyushish shakli

bo'lib, to'liq demokratik tamoyillarga asoslanadi. Ammo bu vazifalarga erishishimiz mumkin, qachonki, mahalliy hokimiyat idoralari kooperativlarni tashkil qilish, ularning raislarini saylash, faoliyatini davriy ravishda "monitoring" qilishdek uzoq yillardan buyon ongimizda shakllanib qolgan, hamon inertsiya asosida davom etayotgan salbiy holatlardan xalos bo'lsa. Mazkur masala kooperativlarni tashkil qilishdagi eng katta ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda paxta to'qimachilik klasterlarida o'z tarkibidagi fermerlarning iqtisodiy, ishlab chiqarish faoliyatiga ma'muriy aralashuvi uchun dastaklar ancha ko'p bo'lib, bu masalada fermer xo'jaliklariga o'zlari birgalikda faoliyat yuritishi uchun klasterlarni erkin tanlov imkoniyatini yaratish imkoniyati bor.

Ayni paytda paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari klasterlar bilan tuzilgan o'zaro manfaatli hamkorlik shartnomalari asosida faoliyat yuritishi uchun amalda (faqatgina qonunlarda emas) barcha imkoniyat mavjud.

Endilikda klasterlar tarkibida ishlayotgan fermer xo'jaliklarining iqtisodiy va huquqiy manfaatlarining himoyachisi sifatida O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi hamda Adliya idoralari, ommaviy axborot vositalarining o'rni sezilarli bo'lishi lozim. Shundagina paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini joriy qilish yo'nalishida qabul qilinayotgan qaror va farmonlarda ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirishimiz mumkin bo'ladi.

20.3. Paxtachilikda ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari

Paxtachilikda mehnat unumdorligi. Mehnat unumdorligi – muhim iqtisodiy kategoriya bo'lib, aniq bir ish vaqti birligi sarfi mobaynida ma'lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarish (yoki belgilangan sifatdagi ish hajmini bajarish) o'zida aks ettiradi.

Mehnat unumdorligi ishchi kuchidan foydalanish samaradorligini ifodalaydi. Ish vaqti birligi sarfi hisobiga qancha ko'p mahsulot ishlab chiqarilsa, ishlab chiqarilgan mahsulot birligi hisobiga shuncha kam vaqt sarflanadi va ushbu ko'rsatkich shuncha yuqori bo'ladi. Bu o'z-o'zidan mahsulot tannnarxi pasayib, ishlab chiqarishning foydalilik darajasi ortishiga olib keladi. Yoki ijtimoiy masalalarni hal etish imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bu o'rtacha yillik ishchi hisobiga yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot miqdori bilan beligiladanadi. Bu ko'rsatkich yillik yalpi mahsulot hajmini o'rtacha yillik ishlovchilar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi, shuningdek bevosita mehnat sarfi va bir ishchi xodim hisobiga natural holdagi asosiy turdagi mahsulot miqdori bilan ham o'lchanadi.

Natural ko'rsatkichlardan tarmoqlarda yoki bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarda mehnat sarfi darajasini aniqlash va taqqoslash uchun foydalaniladi. Masalan, paxtachilikda mehnat unumdorligi ko'rsatkichi sifatida 1 sentner paxta xomashyosini ishlab chiqarish hisobiga mehnat sarfi (kishiG'soat) paxtachilikda o'rtacha yillik ishchi hisobiga paxta xomashyosi miqdori kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari quyidagilardan iborat: ishlab chiqarishni texnik jihozlash, fan-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalar, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, mehnatni energiya bilan qurollantirish darajasini oshirish, mexnatni tashkil etish va haq to'lash tizimini takomillashtirish va boshqalar.

Paxta xom-ashyoni ishlab chiqarish rentabelligi darajasi. Rentabellik bu ishlab chiqarish moliyaviy natijalarini o'zida aks ettiruvchi muhim iqtisodiy kategoriya bo'lib, korxonaning daromadlilik darajasini o'zida aks ettiradi.

Rentabellik ko'plab ko'rinishlarda hisoblansada umuman olganda ishlab chiqarish natijasida olingan foydaning ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslar sarfi miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi va foizlarda o'lchanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi asosan: mahsulotni sotishdan olingan foydaning mahsulot tannarxga nisbati sifatida (xarajatlar rentabelligi) aniqlanib foizlarda ifodalanadi. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarishdagi joriy xarajatlarning o'z-o'zini qoplashini ifoda etib, ishlab chiqarish samaradorligini to'liq tavsiflash uchun etarli emas. Chunki bu usul bilan hisoblangan rentabellik xo'jalikdan mavjud ishlab chiqarishi fondlari sarfini qoplash darajasini o'zida ifoda etmaydi.

Turlicha tarkib va hajmdagi ishlab chiqarish fondlariga ega bo'lgan xo'jaliklarda harajatlar rentabelligi bir xil bo'lishi mumkin, lekin asosiy

fondlardan foydalanish darajasini yetarlicha ifoda eta olmaydi.

Shuning uchun sotilgan mahsulotdan olingan foydani o'rtacha yillik asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'lar qiymatiga nisbati sifatida (foizlarda) ifodalash orqali fondlar rentabelligi hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichlar miqdori bo'yicha bir xil emas. O'rtacha yillik asosiy fondlar va aylanma mablag'lar qiymati miqdor jihatidan ko'pligi boisdan rentabellik darajasi asosiy fondlar orqali hisoblanganda nisbatan past ko'rsatkichga ega bo'ladi. Bu ko'rsatkichlar birgalikda mahsulot ishlab chiqarishda joriy xarajat hamda ishlab chiqarishda moddiylashgan-jonli va pul mablag'larini o'z-o'zini qoplashi darajasi va samaradorligini ifodalaydi.

Rentabellik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish shunchalik samarali ekanligini o'zida aks ettiradi. Rentabellik darajasini o'sishi xo'jalikni o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashga, ishlab chiqarishni rivojlantirishga va dehqonlar mehnatini rag'batlantirish darajasi oshishiga xizmat qiladi.

Yalpi daromad-bu ishlab chiqarishning umumiy iqtisodiy natijasi bo'lib, yalpi mahsulot miqdori va ishlab chiqarishga sarf qilingan jami moddiy xarajatlari o'rtasidagi farqning qiymat sifatidagi ifodasidir.

Xo'jaliklarning iqtisodiy ahvolini tahlil qilishda yalpi daromad ko'rsatkichdan foydalanish ahamiyati xususiy tadbirkorlik shakllari rivojlanib borayotgan sharoitda yanada ortadi.

Yalpi daromad paxtachilikda 100 ga sug'oriladigan maydon hisobiga yoki tarmoqda band bo'lgan bir ishchiga nisbatan, shuningdek 100 ga ekin maydoni hisobiga ham aniqlanishi mumkin.

100 ga sug'oriladigan maydonga minimal moddiy xarajatlar qilgan holda nisbatan ko'proq paxta xomashyosi yetishtirilsa, 100 ga sug'oriladigan yer hisobiga to'g'ri keladigan yalpi daromad miqdori shuncha ko'p bo'ladi.

Yalpi daromad iste'mol hamda jamg'arma fondlaridan iborat bo'ladi.

Iste'mol fondi - bu ish kuchini takror ishlab chiqarish asosidir. Bu paxtachilikda band bo'lgan ishchilarni zaruriy yashash darajasi va moddiy holatini oshirishni ta'minlovchi yangidan yaratilgan mahsulotning bir qismidir.

Jamg'arma fondi - bu asosiy va aylanma moddiy fondlarni o'sishini, ishlab chiqarishni kengaytirishni ta'minlovchi va ijtimoiy

jamg'armalarni shakllantiruvchi manba hisoblanadi.

Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymat xosil qilmaydi, balki faqat o'zini qiymatini paxtachilik mahsulotlari qiymatiga o'tkazadi. Yalpi mahsulot jonli mehnat evaziga yaratilgan yangidan yaratilgan qiymat hisoblanadi va u ishlab chiqarishning yakuniy natijalarini o'zida aks ettiradi.

Paxtachilikda sof daromad – tarmoqda yaratilgan yalpi daromad va moddiy xarajatlar qiymati o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi.

Agar sof daromad paxta xomashyosini ishlab chiqarish xarajatlaridan mahsulot qiymatining yuqoriligini bildirsa, foyda esa paxta xomashyosini faqat sotilgan qismining moliyaviy natijasi sifatida namayon bo'ladi.

Paxtachilikda sof daromad miqdori paxta xomashyosi yetishtirishning qanchalik foydali (rentabelli) ekanligini ko'rsatadi.

Sof daromad ishlab chiqarishni kelgusida kengaytirish va ijtimoiy iste'mol fondlari miqdorini o'stirish manbai hisoblanadi. Xo'jalikning iqtisodiy holati tahlillari jarayonida 100 ga sug'oriladigan maydon va 100 gektar paxta ekin maydoni hisobiga yaratilgan sof daromad miqdori ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Paxtachilikda sof daromadning bir qismi soliqqa tortish va baho mexanizmi orqali davlat tomonidan o'zlashtiriladi va umumdavlat ehtiyojlari uchun sarflanadi.

Paxtachilikda yalpi va sof daromad miqdori yalpi mahsulot hajmiga bevosita va moddiy xarajatlar miqdoriga teskari nisbatda bog'liq bo'ladi. Ya'ni, yalpi mahsulot qiymati qanchalik ko'p va moddiy xarajatlar kam bo'lsa, yalpi va sof daromad summasi ham shunchalik ko'p bo'ladi.

Paxtachilikda ishlab chiqarish samaradorligi – ishlab chiqarishning moliyaviy ko'rsatkichlari orqali ifodalanib, tarmoqda sarf qilingan moddiy va mehnat resurslari sarfining yangidan yaratilgan qiymat hisobiga qoplanishi darajasini bildiradi. Bu tarmoqda band bo'lgan yillik ishchilar soni yoki sarflangan bir birlik resurslar hisobiga to'g'ri keladigan sof daromad va sof mahsulot ko'rinishida ham ifodalanishi mumkin.

Paxtachilik tarmog'ining qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsulotning umumiy qiymatidagi va umumiy xarajatlaridagi salmog'i. Paxtachilik tarmog'ining qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsulotining umumiy qiymatidagi va jami xarajatlardagi salmog'i paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari iqtisodiyotida paxtachilik sohasining tutgan o'rni va ahamiyatini aks ettiradi.

Paxtachilik tarmog'ining salmog'i ko'p omillarga bog'liq bo'lib, eng asosiysi aniq bir xo'jalikni ixtisoslashganlik darajasidir.

Paxtachilik tarmog'ining xo'jalik yalpi (tovar) mahsulotidagi salmog'i paxtachilik yalpi (tovar) mahsuloti qiymatining fermer xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Fermer xo'jaliklari rivojlanishining xozirgi bosqichida, paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari paxta bilan birga boshoqli don ham yetishtirmoqda. Ushbu ekinlarning jami ekin maydonlaridagi salmog'i deyarli bir biriga yaqin bo'lib, bu nisbat yalpi mahsulot qiymatida ham saqlanadi. Ammo tovar mahsulot tarkibi turlicha salmog'g'a ega bo'ladi. Bu birinchi navbatda paxta va g'allaning tovarlilik darajasiga bog'liq holda o'zgaradi. Jumladan, paxta xomashyosining tovarlilik darajasi 100% bo'lsa bu ko'rsatkich boshoqli g'allada fermer xo'jaliklarining o'lchamiga bog'liq ravishda 60-70 foizni tashkil etadi.

Paxtachilikda mehnat sarfi - paxta xomashyosini ishlab chiqarishga jalb qilingan jonli va moddiylashgan mehnat bilan xarakterlanadi. Shuningdek, faqatgina jonli mehnat sarfi ham tushinilishi mumkin. Mehnat sarfi bevosita va bilvosita xarajatlarga bo'linadi.

Bevosita mehnat sarfi - bu paxta xomashyosini ishlab chiqarish bilan bevosita band bo'lgan ishchilarning mehnat sarfi hisoblanadi va kishi/soat yoki kishi/kunlarda aniqlanadi. Bevosita mehnat sarfi mahsulot ishlab chiqarishdagi ishtiroki darajasi nuqtai nazardan qaraganda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi mehnatning asosiy va faol qismini tashkil qiladi.

Bilvosita mehnat sarfi - paxtachilik xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish tizimida band bo'lgan, lekin paxta xomashyosini ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan ishchilarning mehnat sarfini o'z ichiga oladi.

20.4. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi

Dunyo mamlakatlarida paxta yetishtirish rentabelligi so'nggi bir necha yil mobaynida o'zgarishsiz qolmoqda. Bunga sayyoramizda yuz berayotgan global iqlim o'zgarishi, paxtachilik uchun muhitning stress omillari – ekish davrida haddan ziyod yomg'ir yog'ishi, gullash bosqichida haroratning oshishi, tuproq unumdorligining pasayishi, zararkunanda va kasalliklar guruhi ko'payishi, resurslar taqchilligiga qarshi agrotexnologiyalar yetishmasligi kabi muammolar salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu jihatdan

paxtachilikdagi ushbu muammolarni echish, paxtachilikda foydalanilayotgan resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, tarmoqqa innovatsion, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish kabi tadbirlarni amalga oshirib borilishi lozim.

Mamlakatimiz paxtachilik tarmog'ida resurslardan samarali foydalanish, resurs tejamkor texnologiyalarni amaliyotga joriy etish samaradorligini oshiruvchi tadbirlar davlat ahamiyatiga molik masalalardan hisoblanadi. Jumladan, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida[66] qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va boshqa resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish kabi masalalar ustuvor vazifa qilib belgilangan. Shuningdek, paxtachilikda suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilishni iqtisodiy rag'batlantirish, tomchilatib sug'orish tizimlarini butlovchi qismlar bilan ta'minlovchi mahalliy ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari mavjud emasligi ta'kidlangan. Shu nuqtai nazardan, paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligini oshirish yo'nalishida ilmiy-tadqiqot ko'lamini kengaytirish dolzarb masala hisoblanadi.

Paxta yetishtirish resurslar sarfi, ayniqsa, suv va mehnat resurslari sarfi juda yuqori bo'lgan ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi. Shu boisdan ham mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlashda resurs tejash masalasi muhim ahamiyat kasb etib, paxta xom ashyosi ishlab chiqarishda resurslarni tejash masalasiga ilmiy va amaliy jihatdan quyidagi yo'nalishlarda yondashishni talab qiladi.

Birinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini mutlaq tejash yo'nalishi sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxta xom ashyosi ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilinadigan moddiy-texnik va mehnat resurslari miqdorini paxta ekin maydoni hisobiga mutlaq kamaytirib borish masalasi nazarda tutiladi. Masalan, bir gektar ekin maydoni hisobiga suv sarfi miqdorini kamaytirish, bir gektar maydon hisobiga mehnat resurslari sarfi miqdorini yoki ekin maydoni hisobiga yoqilg'i moylash materiallari miqdorini kamaytirish ko'rinishidagi resurslar sarfini nazarda

[66] 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi

tutish mumkin.

Ikkinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini nisbiy tejash yo'nalishi sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxta ekin maydoni hisobiga resurslar sarfi miqdori o'zgarishsiz qolgani holda paxta hosildorligini oshirish natijasida mahsulot birligi hisobiga to'g'ri keladigan sarf-xarajatlar miqdorini kamaytirish masalasi nazarda tutiladi.

Uchinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini tejashdagi majmuali yo'nalish sifatida yondashish qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxtachilikda xarajatlarni kamaytirishda "Resurslar sarfi miqdorini mutlaq tejash yo'nalishi" va "Resurslar sarfi miqdorini nisbiy tejash yo'nalishi" dan birgalikda foydalanish nazarda tutiladi. Quyida tomchilatib sug'orish texnologiyasini tahliliy ko'rib chiqaylik (20.2 - jadval).

20.2-jadval. Tomchilatib sug'orish texnologiyasini qo'llashning SWOT-tahili

Kuchli tomonlari	*Kuchsiz tomonlari*
➢ etarli miqdorda suv, mineral o'g'it va mikroelementlarning bevosita o'simlikning ildiziga etib borishi; ➢ suv resurslarining 2-5 marotaba tejalishi; ➢ ekinlarning intensiv rivojlanishi va o'sishi; ➢ hosildorlikning 30-50% o'sishi va mineral o'g'itga xarajatlarning 2 barobar kamayishi; ➢ YoMM xarajatlarning kamayishi; ➢ begona o'tlar va kasalliklarga qarshi kurashish osonlashadi; ➢ mehnat unumdorligi oshadi (3-4 operator 100-200 ga maydonni bemalol sug'ora oladi); ➢ agrotexnik tadbirlarni to'siqlarsiz amalga oshirish; ➢ Tuproqning unumdor qatlami yuvilmaydi; ➢ tog' va tog'oldi sharoitlarida tuproq eroziyaisini oldi olinadi; ➢ drenaj tashlamalarning mavjud emasligi;	➢ Uskuna qiymatining yuqoriligi; ➢ imtiyozli kreditlashning chegaralanganligi; ➢ kredit olish uchun ta'minot zarurligi; ➢ sifatsiz uskunalar; ➢ malakali operatorlarning yo'qligi; ➢ texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlashga ko'plab xarajatlarning mavjudligi; ➢ servis xizmat ko'rsatish markazlarining mavjud emasligi; ➢ malakali quruvchilar talab etiladi; ➢ sug'orish uchun chuchuk suv talab etiladi; ➢ elektroenergiya xarajatlari mavjud; ➢ sho'rlanish darajasi yuqori bo'lgan tuproqlarda qo'llashning imkonsizligi; ➢ Tomchilatib sug'orish texnologiyalari va sohaga oid kompaniyalarni tanlashda fermerlar tajribasining etishmovchiligi; ➢ tizimni loyihalashda hatoliklar;
Imkoniyatlar	**Tahdidlar**
➢ Paxta hom-ashyosini yetishtiruvchilarga 1ga paxta maydoni uchun 8 mln.so'm	➢ Qonunchilikdagi o'zgarishlar (imtiyozli soliqlar va kreditlarning bekor

subsidiya ajratish; ➢ EKIHning 1000 baravarigacha 3 yilga imtiyozli kreditlash; ➢ 5 yil muddatga yer solig'idan ozod qilinishi; ➢ Fermer xo'jaliklari, korxona va tashkilotlar tomonidan tomchilatib sug'orish texnologiyalarini chetdan olib kirishda bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtirish uchun bojhona yig'imlari bundan mustasno) ozod etilishi; ➢ tog' va tog'oldi hududlarda 1072,2 ming ga. maydongacha nasos qo'llamasdan foydalanish mumkinligi; ➢ Mashinali sug'orish maydonlarida yuqori samaradorligi; ➢ Sug'orish maydonlarinig 2-3 barobar ko'payishi.	qilinishi); ➢ Tabiiy ofatlar – (sel kelishi- suvlarning loyqalanishi); ➢ Tomchilatib sug'orishga zarur bo'lgan polietilen va boshqa turdagi butlovchi qismlar narxlarining oshib ketishi; ➢ Elektroenergiya narxining oshib ketishi;

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda paxtachilik tarmog'ining ahamiyati nimada?
2. Dunyo mamlakatlarida g'o'za yetishtirishning holati qanday?
3. Paxta xom-ashyoni ishlab chiqarish rentabelligi darajasi qanday hisoblanadi?
4. Paxtachilikda ishlab chiqarish samaradorligi fanday aniqlanadi?
5. Amaliyotda paxta xom ashyosini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinishi va uning xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechilishining ijobiy tomonlarini nimalarda ko'rish mumkin.
6. O'zbekistonda paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish klasterlarini tashkil etilishining zaruriyatlari nimada va uning ijobiy tomonlarini sanab bering?
7. Paxtachilikda tejamkor texnologiyalarning samaradorligini izohlang.

21-MAVZU. MEVA, UZUM, SABZAVOT VA KARTOSHKA ISHLAB CHIQARISH IQTISODIYOTI

Reja:

21.1. Meva, uzum, sabzovot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari

21.2. O'zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasining hozirgi holati va rivojlantirish omillari

21.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish yo'llari

Tayanch tushuncha va iboralar: *qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti, raqobat, eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ruxsat berishning soddalashtirilgan tizimi, bir darcha tamoyili, elektron deklaratsiyalash, soliq va bojxona imtiyozlari, interaktiv xizmatlar, meva-sabzavot mahsulotlari, eksport qiluvchilar, invoys, eksport kontrakti, nohalol eksport qiluvchilar reestri.*

21.1. Meva, uzum, sabzovot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari

So'nggi 20 yil ichida dunyoda sabzavot va mevalarni iste'mol qilish yiliga o'rtacha 5-7% ga o'sib bormoqda. O'zbekiston nafaqat aholining ehtiyojlarini qondiradi, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qiladi va bu borada katta imkoniyatlarga ega.

O'zbekistonda yiliga 20 million tonnadan ortiq meva-sabzavot ishlab chiqariladi, ularning qariyb 1,0 mln. tonnasi eksport qilinadi. Ayni paytda respublikada 140 mingdan ortiq fermer xo'jaliklari, 100 ga yaqin ixtisoslashtirilgan qishloq xo'jaligi klastelari faoliyat ko'rsatmoqda, ular ichki va tashqi bozorni sifatli meva-sabzavot mahsulotlari bilan ta'minlamoqda. Respublikadagi omborlarning umumiy hajmi 975 ming tonna mahsulotni, shu jumladan 502 ming tonnaga mo'ljallangan zamonaviy sovutgich kameralarini tashkil etadi. Bu aholini qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari bilan uzluksiz ta'minlash, ularning eksportini kengaytirishga yordam beradi. Transport infratuzilmasi jadal rivojlanmoqda, shu bilan birga, o'zaro bog'langan logistika tarmoqlarini ta'minlash bo'yicha ishlar olib

borilmoqda, tashqi savdo aloqalari kengaymoqda, bu sohaning eksport salohiyatining o'sishini ta'minlaydi.

Meva-sabzavotchilik tarmog'ini rivojlantirish nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, balki uning atrofida yangi tarmoqlarni shakllantirish, odamlar turmush darajasi o'sishini ta'minlaydigan yangi ish o'rinlarini yaratish bilan bog'liq.

Mamlakatimizda 2016-2020 yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish dasturi, qabul qilinishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirish, ilg'or qishloq xo'jaligi texnologiyalarini joriy etish, qishloq xo'jaligini kompleks mexanizatsiyalash va xom ashyoni qayta ishlashni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Unda paxta yetishtirish uchun maydonlarni bosqichma-bosqich optimallashtirish, unumdorligi past bo'lgan yerlarni tortib olish yo'li bilan keyinchalik meva-sabzavot, kartoshka va boshqa ekinlar ekinlarini bo'shatilgan maydonga joylashtirish, shuningdek intensiv bog'larni tashkil etish, seleksiyani yanada rivojlantirish va urug 'yetishtirish ko'zda tutilgan..

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini qabulqilinishi orqali aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash; qulay agrobiznes muhitini va qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish; soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash; davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish; tarmoqni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish; qishloq xo'jaligida ilm-fan, ta'lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish; qishloq hududlarini rivojlantirish; tarmoq statistikasining shaffof tizimini ishlab chiqish.

Ushbu va boshqa tadbirlarni agrar sohada amalga oshirish respublikaning oziq-ovqat xavfsizligini va oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy turlari bilan o'zini o'zi ta'minlashini yanada mustahkamlashni, shuningdek, talabga javob beradigan ushbu mahsulotlar tashqi bozorlarda eksportining sezilarli darajada oshishini ta'minlaydi.

Hozirgi vaqtda meva-sabzavot mahsulotlari eksportining asosiy muammosi uning diversifikatsiyalanmaganligidir (import qiluvchi mamlakatlarning tor ro'yxati va mustahkam tuzilishi bilan cheklangan).

Bu holat bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, asosiy import qiluvchi mamlakatlarda iqtisodiy ahvolning yomonlashishi va meva-sabzavot mahsulotlariga bo'lgan talabning pasayishi butun sanoat uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Ikkinchidan, import qiluvchi mamlakatlarning monopsoniya kuchi shunday vaziyatni keltirib chiqarishi mumkinki, import qiluvchi xaridorlar o'zbek mahsulotlariga narxlarni belgilash imkoniyatiga ega.

O'z navbatida, rivojlangan mamlakatlar (Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Koreya, Xitoy) bozorlari, o'zlarining standartlariga javob beradigan yuqori sifatli mahsulotlarni etkazib berishni diversifikatsiya qilishda, ko'proq xaridorlik qobiliyati nuqtai nazaridan qiziqarli. O'zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish geografiyasini, xususan, Yevropa Ittifoqi, Sharqiy Osiyo (Xitoy, Yaponiya, Koreya) va dunyoning boshqa mintaqalariga etkazib berishni ko'paytirish orqali kengaytirilmoqda, shu bilan birga meva-sabzavot mahsulotlarining tovar tarkibi ham ko'paytirilib borilmoqda.

Biroq, ushbu islohotlarni amalga oshirish uchun meva va sabzavotlarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va eksport qilish tizimidagi institutsional va me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha maqsadga muvofiq ishlar talab etiladi.

Xususan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning klaster usuli yo'lga qo'yildi, klasterlarga ajratilgan qishloq xo'jaligi maydonlarining hajmi ekin turlari bo'yicha paxta-to'qimachilikda — 67 foizni, chorvachilikda — 8 foizni, meva-sabzavotchilikda — 7,5 foizni tashkil etmoqda.

Klaster usulida yyyetishtirilgan xomashyoni qayta ishlash natijasida tayyor mahsulot ko'rinishida iste'molchiga etkazib berish imkonini bermoqda.

Bugungi kunda respublikamizda yyetishtirilayotgan 80 turdan ortiq qishloq xo'jaligi mahsulotlari dunyoning 66 ta mamlakatiga eksport qilinmoqda. 2010 yilda eksportning 11,3 foizi paxta tolasi hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1,6 foizgacha kamaydi.

Shu bilan birga, sohada ayniqsa meva-sabzavotchilik va uzumchilikni rivojlantirishda samarali bozor mexanizmlari tizimli yo'lga qo'yilmaganligi, ilmiy yondashuvning etarli emasligi tarmoqning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligiga olib kelmoqda.

Hisob-kitoblarga ko'ra, 1 gektar maydonda yyetishtirilgan paxta xomashyosiga nisbatan uzumdan 7 baravar, gilosdan 6 baravar, yong'oqdan 5 baravar ko'p daromad olish imkoniyati mavjud.

Mamlakatimizda meva-sabzavot va uzumchilik sohasida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish, eksport hajmini oshirish, foydalanishdan chiqqan va lalmi yerlarni o'zlashtirish, paxta, g'alladan qisqartirilayotgan maydonlarga eksportbop qishloq xo'jaligi ekinlari ekishni ko'paytirish, shuningdek, bog', tokzor va issiqxonalar imkoniyatlaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 dekabrda "Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish, sohada qo'shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4239-son qaroriga asosan Jizzax, Samarqand, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining 8 ta tumanida jami 41 ta meva-sabzavotchilik yo'nalishidagi qishloq xo'jaligi birlashmalari tashkil etildi, xalqaro moliya institutlari mablag'larini jalb etgan holda 2020 yilda Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarining 22 ta tumanida 31 ta, 2021 yilda respublika bo'yicha 100 ta qishloq xo'jaligi birlashmalari tashkil etilishi belgilab olingan.

Ushbu qarorga muvofiq:

•qishloq xo'jaligi birlashmalari a'zolari va meva-sabzavot klasterlari ishtirokchilariga intensiv ko'chatlar (pakana va yarim pakana) hamda payvandtaglarni sotib olish xarajatlarining bir qismini qoplash uchun subsidiyalar ajratiladi;

•uzumchilik yo'nalishidagi investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun tijorat banklari kreditlari bo'yicha kafillik taqdim etiladi;

•kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash maqsadida tashkil etiladigan qishloq xo'jaligi birlashmalari a'zolariga subsidiyalar ajratiladi.

Biroq amalga oshirilayotgan ishlar ko'lami qanchalik keng bo'lmasin mavjud imkoniyatlardan, resurslar saloyihatidan samarali foydalanimayaoti. Masalan jahon bozorida meva-sabzavot mahsulotlari savdosi 205 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bir paytda,

respublikaning mazkur bozordagi ulushi bir foizga ham etmayapti [67]. Ushbu mahsulotlaring mamlakat eksporti tarkibidagi ulushi esa atigi **7 foizni** tashkil qiladi.

Shuningdek, kelgusi yilda meva-sabzavot eksportini 2,5 milliard dollarga etkazish, keyingi uch yilda bu ko'rsatkichni 5 milliard dollarga etkazish imkoniyatlari mavjudligi ta'kidlangan.

O'zbekistonda bunday mevazorlar, ayniqsa intensiv usuldagi bog'lar etarlicha tashkil etilmayotgani, bog' va tokzorlar yaroqsiz holatga kelib qolgani sababli ularning iqtisodiy samaradorligi o'ta past darajada qolayotgani, qator tumanlarda minglab gektar eski bog'lar yillar davomida hosil bermayotgani tanqid qilindi. Hanuzgacha "mahsulot yetishtirish – xarid qilish – saqlash va qayta ishlash – eksport" zanjirini tashkil etadigan kooperatsiya tizimi joriy qilinmaganligi ham mavjud salohiyatdan samarali foydalanimayotganligidan dalolat bermoqda.

Mamlakatimizda meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish hajminig o'sishi kuzatilmoqda. Xususan sabzavotlar jami 2000 yilda 2644,7 ming tonna ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2019 yilga kelib 10215,1 ming tonna yoki 3,8 barobarga oshgan. Mevalar 2000 yilda 790,9 ming tonna yyetishtirilgan bo'lsa, 2019 yilda 2757,2 ming tonnaga yoki 3,5 barobarga ko'paygan (21.1-jadval).

21.1- jadval. O'zbekiston Respublikasi barcha toifalarda ishlab chiqarilgan meva-sabzavot mahsulotlari (ming tonna)

Mahsulot turi	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2018 y.	2019 y.	2020 yil yanvar sentabr)
Sabzavotlar – jami	2644.7	3517.5	6262.4	9390.0	9760.3	10215.1	7630.4
shu jumladan	x	x	x	x	x	x	x
pomidor	1011.1	1317.1	2042.1	2562.3	2284.2	2145.1	x
bodring	153.8	200.2	336.8	840.2	857.1	853.1	x
baqlajon	-	-	-	-	73.9	169.2	x
qalampir (achchiq va boshqalar)	-	-	-	-	97.6	181.3	x
sabzi	367.1	505.8	1310.7	2055.4	2185.1	2768.6	x
piyoz	431.3	546.3	822.5	1206.6	1464.5	1233.0	x

[67] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2019 yil 5 noyabr kuni meva-sabzavotchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish va eksportini oshirish, aholi tomorqalaridan samarali foydalanishni ta'minlash masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi. Manba https://president.uz/uz/lists/view/2972

sarimsoq	-	32.1	45.7	165.8	254.9	214.8	x
karam	206.2	287.3	585.3	952.6	743.4	703.4	x
qo'ziqorin	-	-	-	-	0.2	1.5	x
Oziqbop poliz, jami	451.4	615.3	1182.4	1853.6	1837.0	2068.7	1399.1
Mevalar va rezavorlar	790.9	949.3	1676.3	2467.9	2706.2	2752.7	2067.7
shu jumladan:	x	x	x	x	x	x	x
urug'lilar, jami	477.0	524.7	881.1	1181.8	1385.1	1341.4	x
olma	-	-	-	-	1130.3	1132.6	x
nok	-	-	-	-	98.4	101.7	x
behi	-	-	-	-	76.9	84.7	x
danaklilar, jami	277.0	367.3	659.6	1042.8	1052.1	1109.8	x
olxo'ri	-	-	-	-	134.9	130.0	x
olcha	-	-	-	-	56.7	64.7	x
gilos	-	-	-	-	172.0	175.4	x
o'rik	-	-	-	-	493.8	535.7	x
shaftoli	-	-	-	-	161.9	188.2	x
yong'oq mevalilar, jami	7.4	20.6	34.1	87.3	85.7	90.6	x
Uzum	624,2	641,2	979,3	1518,2	1589,8	1603,3	1275,3
Kartoshka	731,1	924,2	1694,8	2586,8	2911,9	3089,7	2432,7

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz qishloq xo'jaligini intensive rivojlantirish natijasida asosiy turdagi meva-sabzavot mahsulotlari bilan ichki ta'minlanish darajasiga erishildi (21.2-jadval).

21.2-jadval. O'zbekistonda aholi jon boshiga asosiy turdagi meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlari

Mahsulot turi	Meyor bo'yicha kg.	Haqiqatda		2000 yilda meyorga nisbatan	2015 yilda meyorga nisbatan	2019 yilda	
		2000 yil	2019 yil			meyorga nisbatan %	2000 yilga nisbatan %
Meva	**65,3**	**31,7**	**86,8**	**48,5**	**132,9**	**126,7**	**348,4**
Uzum	**13,9**	**25,1**	**49,9**	**180,5**	**359,0**	**346,8**	**256,8**
Sabzavot	**109,2**	**106,2**	**320,2**	**97,2**	**293,2**	**281,3**	**386,7**
Kartoshka	**50,4**	**29,4**	**85,3**	**58,3**	**169,2**	**184,3**	**422,6**
Poliz	**19,3**	**18,1**	**58,6**	**93,8**	**303,6**	**322,3**	**309,9**

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblangan.

Jumladan, agar 2000 yilda aholi jon boshiga hisoblaganda me'yorga nisbatan yyetishtirilgan mahsulot hajmi mevada 48,5 %ni, kartoshkada 58,3 %ni, sabzavotda 97,2 %ni, polizda 93,8 %ni tashkil etgan bo'lsa,

2019 yilga kelib bu ko'rsatkich mevada 126,7 %ni, kartoshkada 184,3 %ni, sabzavotda 281,3 %ni va polizda 322,3 %ni tashkil etdi. Ichki iste'moldan ortiqcha meva-sabzavot mahsulotlarining bir qismi qayta ishlash sanoati ehtiyojlari uchun sarflansa, qolgan qismi yangi uzilgan holda eksportga chiqariladi.

Biroq kartoshkachilikda 20-30 foizi urug'chilika ishlatiladi, kooperasiya munosabatlarini takomillashtilmaganligi, agro logistika tizizmdagi kamchiliklari natijasida 20 foizdan ortig'i nes-nobut bo'lib ketadi. Oqibatda har yili 300 ming tonna atrofida kartoshka import qilinmoqda.

21.2. O'zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirish omillari holati

O'zbekistonning tuproq-iqlim sharoiti sabzavot, poliz ekinlarining keng assortimentini yetishtirish uchun qulaydir, boshqa mamlakatlardan olingan o'xshash mahsulotlardan sifati, tarkibida shakar, fruktoza, askorbin kislotasi va boshqa qator muhim mikroelementlarning miqdori jihatidan ancha ustundir. muvozanatli ovqatlanishni ta'minlaydigan biologik qimmatli moddalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Xususan, pomidorning mahalliy navlarida shakar va askorbin kislotasi miqdori mos ravishda 0,5-1,4% va 2-5% ni tashkil etadi, bu chet el analoglaridan yuqori. Bodringning mahalliy navlari xorijiy analoglardan shakar miqdori bo'yicha 0,2-0,4% ga, askorbin kislotasi esa 3-4% ga oshib ketadi. O'zbekistonda ishlab chiqariladigan oq karam navlari o'zlarining xorijiy o'xshashlaridan sharbatlari, askorbin kislotasi (5-20%) va shakar (1,0-1,8% ga) oshadi va tarkibida kamroq qo'pol tolalar (0,4-0, 7%) mavjud. . Qovunning mahalliy navlari biokimyoviy ko'rsatkichlar bo'yicha xorijiy analoglardan eng katta ustunlikka ega, ular ozuqa moddalarining miqdori jihatidan boshqa mamlakatlarning qovunlaridan ikki baravar yuqori bo'lib, ularning ta'mi va xushbo'yligi bilan ajralib turadi.

Zo'r ta'm parametrlari bilan bir qatorda, O'zbekistonda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari arzon narxlar bilan ajralib turadi. Masalan, bir vaqtning o'zida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eng yirik import qiluvchi va ishlab chiqaruvchilardan biri bo'lgan Qo'shma Shtatlarda kartoshka, sabzi, karam, qovun narxi o'rtacha 5-6 baravar, pomidor esa deyarli o'n baravar yuqori O'zbekistonga qaraganda. Shu

bilan birga, O'zbekiston barcha asosiy meva va sabzavot ekinlari hosildorligini oshirish orqali nisbiy xarajatlarni kamaytirish uchun jiddiy qo'shimcha imkoniyatlarga ega.

Mamlakatda qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirishning izchil strategiyasini amalga oshirishning yangi bosqichida asosiy maqsadlar ichki oziq-ovqat resurslari ishlab chiqarish asosida oziq-ovqat xavfsizligini yanada kuchaytirish, qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish salohiyatini samarali ravishda oshirishdir. yer va suv resurslaridan foydalanish. Bunday dasturni amalga oshirishning ijtimoiy samarasi ish bilan bandlikning o'sishi, qishloq aholisi daromadlari va butun mamlakat aholisi iste'mol qiladigan oziq-ovqat sifatidir.

Biroq, hozirgi paytda meva-sabzavotchilik sohasi rivojiga va uning eksport salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan bir qator omillar mavjud.

1. Yer va suv resurslarining cheklanganligi.

Cheklangan yer va suv resurslari sharoitida va respublika aholisining doimiy o'sib borishini hisobga olgan holda an'anaviy dehqonchilik usullari yangi yondashuvlarni talab qiladi. Bog'dorchilik va uzumchilikni jadal rivojlantirish uchun yangi yondashuvlar va mexanizmlar, umuman qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibini o'zgartirish, innovatsion va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibida bog'dorchilik ulushi 40% dan ortiqni tashkil qiladi. Shu bilan birga, meva va sabzavot ekinlari uchun ajratilgan ekin maydonlarining ulushi umumiy ekilgan maydonning 20 foizidan oshmaydi.

Yer va suv resurslarining obyektiv cheklanishini hisobga olgan holda, tuproq bonitet balini hisobga olgan holda ekin maydonlarining joylashishini optimallashtirish va tuzilishini yaxshilash, ichki va tashqi bozorda eng samarali va talab qilinadigan qishloq xo'jalik ekinlarini tanlash yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirishga erishish va uni boshqa ekinlarni yetishtirish asosida oshirish.

Avvalgi yillarda erishilgan natijalar shundan dalolat beradi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligining umumiy ekin maydonidagi don ekinlarining ulushi 1991 yildagi 25,7 foizdan oshdi. 2016 yilda 45,2% ga (1,67 million ga), kartoshka va sabzavot va poliz mahsulotlari - 7,0%

dan 9,5% gacha (350,6 ming ga), texnik ekinlarning ulushi esa 41,9% dan 34,2% gacha (1,27 mln ga) kamaydi.

Hozirgi vaqtda barcha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining 21 foizdan ko'prog'i meva-sabzavot yetishtirish uchun foydalanilmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmida sanoatning ulushi 45 foizdan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportida esa 43,4 foizni tashkil etadi.

Ekin maydonlarini optimallashtirish bilan bir qatorda bog'dorchilik va uzumchilik sohasida zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etishni jadallashtirish, yangi intensiv bog 'va uzumzorlar yaratish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etilmoqda, tuzga chidamli va sabzavot ekinlarining zararkunandalarga chidamli biologik navlar yaratish ishlari amalga oshirilmo'da.

2009 yildan boshlab, shuningdek, yangi yuqori samarali intensiv pakana plantatsiyalarini yaratish orqali bog'lar maydonini ko'paytirish jarayoni ham sodir bo'ldi. 2009-2016 yillar uchun 36,8 ming gektar yangi bog'lar va 40,5 ming gektar yangi uzumzorlar yaratish, 63,7 ming gektar bog 'va 40,8 ming gektar tokzorlarni rekonstruksiya qilish orqali bog'larning 60 foizidan ko'pi va uzumzorlarning 50 foizi yangilandi.

Shuningdek, ilg'or xorijiy tajriba asosida 31,4 ming gektardan ziyod (bog'larning umumiy maydonining 12%) yuqori mahsuldor pakana va yarim pakana intensiv bog'lar yaratildi va ular zamonaviy tomchilatib sug'orish texnologiyalari va boshqa innovasiyalardan foydalanilmoqda..

2009-2019 yillarda meva-sabzavot mahsulotlarini ko'paytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlari va farovonligi darajasini oshirish uchun 4,0 ming gektar atrofidagi maydonda 56 mingdan ortiq issiqxonalar tashkil etildi, shundan 1044 tasi gektar issiqxonalar aholining 51,6 ming uy-joy maydoniga to'g'ri keladi.

2016 yil yig'im-terimidan boshlab paxta xomashyosini shartnomaviy bitimlar bo'yicha ishlab chiqarish hajmi 386 ming tonnaga qisqartiriladi va shunga muvofiq paxta ekish maydonlarini 185,5 ming gektarga qisqartirildi. 2017 yil yig'im-terimidan boshlab donli don ekinlari maydonini 50 ming gektarga qisqartirildi.

Kartoshka (36,0 ming gektar), sabzavot (101 ming gektar), ozuqa (50,9 ming gektar) va moyli o'simliklarga (15,2 ming gektar) bosqichma-bosqich bo'shatilgan unumdorligi past va unumdor yerlarga,

yangi intensiv bog'larga (20,8 ming gektar) joylashtiriladi.) va boshqa ekinlar (12 ming gektar) 2.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, g'alla hosildorligi 10 ts / ga dan oshmaydigan yerlarda paxta ekishni bosqichma-bosqich qisqartirish, umumiy maydoni 220,5 ming gektar maydonda 20 ts / ga dan kam bo'lgan don ekinlari va boshqa oziq-ovqat ekinlarini joylashtirish Ular meva-sabzavot ishlab chiqarishni ko'paytiradi 4856 ming tonna mahsulot, 1670 ming tonna yem-xashak ekinlari va 62 ming tonna moyli o'simliklar. Bu ushbu sohalarda har yili 270 milliard so'mdan ortiq miqdordagi zarar o'rniga 490 milliard so'mdan ortiq qo'shimcha daromad olish, shuningdek, ish bilan band bo'lganlarni 175 ming kishiga ko'paytirish imkonini beradi.

Shuningdek, mavjud eski bog 'va uzumzorlarni bosqichma-bosqich intensiv bog'larga almashtirish, shuningdek, yangi texnologik agrotexnik tadbirlardan foydalangan holda ozod qilingan yerlarda yangi intensiv bog'lar va meva-sabzavot ekinlari barpo etish. ekish va yuqori mahsuldor intensiv bog'larning ulushi 12% dan, yoki 28 ming gektardan, 2015 yilda 28,3% gacha yoki 78 ming gektar, 2020 yilda bog'lar hosildorligini kamida 3-4 baravar oshirish.

Mahsulot hajmini oshirish uchun joriy yilda 124 ming gektar oborotdan chiqqan yerlarni to'liq o'zlashtirish lozim.

Bugungi kunda Baxmal tumanida 3 ming gektar, Qo'shrabot tumanida 5 ming gektar, Beshariq tumanida 2 ming gektar oborotdan chiqqan yerda quduqlar qazilib, bog' va tokzorlar barpo qilish boshlangan. Bunday loyihalarni boshqa hududlarda ham amalga oshirish, suv chiqarib, lalmi yerlarni o'zlashtirish eng samarali yo'llardan biridir.

Meva-sabzavot, poliz va dukkakli ekinlarni ekish asosan kichik va tarqoq maydonlarda amalga oshiriladi, bu yerda turli xil navlar, turlar va turlardagi meva-sabzavot va dukkakli ekinlar ishlab chiqariladi. Bularning barchasi chet ellik xaridorlar uchun navi, hajmi va tashqi ko'rinishi talablariga javob bermasdan, eksport bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda 40 dan ortiq sabzavot, poliz va kartoshka turlari, 32,5 mingdan ortiq meva va 955 turdagi uzum yyetishtiriladi.

Shu bilan birga, har yili 100 tonnadan ortiq turli xil sabzavot urug'lari chetdan olib kelinadi. Masalan, 2015 yilda 4,9 million dollarga 179 tonnadan ortiq urug' import qilingan.

Zamonaviy naslchilikning vazifasi noqulay o'sish sharoitlariga moslasha oladigan ekologik toza navlarni yaratishdir. Sabzavot ekinlari bilan turli xil unumdor navlarni yaratish uchun seleksiya ishlarini olib borish kerak: oshxonalar, qayta ishlash va eksport qilish uchun. Ushbu navlarning har bir guruhida yuqori hosildorlik bilan birgalikda ma'lum bir xususiyat va xususiyatlar to'plami bo'lishi kerak.

Kartoshka har qanday mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Respublikamizda kartoshka ekish uchun 111 ming gektardan ortiq yer maydoni ajratilgan. Ushbu maydonni urug 'bilan ta'minlash uchun 334 ming tonna urug'lik kartoshka zarur. Shu bilan birga, "elita" sinfidagi urug 'kartoshkasiga talab 18,0-20,0 ming tonnani tashkil etadi.

"Respublikada kartoshka yetishtirishni kengaytirish va urug'chiligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" Prezident qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, kartoshkachilikka ixtisoslashtiriladigan tumanlarda kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalari tashkil etiladi[68].

Innovatsion va resurs tejamkor texnologiyalar asosida yaxlit maydonlarda iste'mol va urug'lik kartoshka yetishtirish hamda sohada qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalari faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Qaror bilan iste'mol va urug'lik kartoshka yetishtirishga ixtisoslashtiriladigan tumanlar hamda hududlar ro'yxati tasdiqlandi.

Qarorga ko'ra, 2020 yil 1 maydan boshlab kartoshka yyetishtiruvchi fermer xo'jaliklari, qishloq xo'jaligi korxonalari, shuningdek, kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalarining urug'lik kartoshka xarid qilish xarajatlarini moliyalashtirish uchun ularga 12 oy muddatgacha tijorat kreditlari ajratiladi.

Bugungi kunga qadar respublikada elita kartoshka navlarining urug 'jamg'armasi to'liq shakllanmagan, bu kartoshka urug'larini sanoat

[68] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublikada kartoshka yetishtirishni kengaytirish va urug'chiligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. Manba: www.lex.uz

miqyosida etkazib berishga imkon beradi. 2015 yilda elita sinfidagi urug 'kartoshkasi import hajmi 16,8 ming tonnani tashkil etdi.

Intensiv bog'dorchilik uchun ko'chatlarni ommaviy ravishda etkazib berish asosan 2010 yildan buyon amalga oshirilib kelinmoqda va shu kungacha ko'chatlarning 80 dan ortiq navlari chetdan keltirilgan.

Turli navlarni sinash tartibiga ko'ra, ko'chatlarning yangi navlari namunasi 3 yil davomida sinovdan o'tkaziladi va natijada reestrga kiritiladi. Ammo, bugungi kungacha Reyestrga faqat 4 xil ko'chat va faqat olma daraxtlari kiritilgan, garchi 2010 yildan buyon Vazirlar Mahkamasining buyrug'iga binoan shaftoli (nektarin), o'rik, olxo'ri va gilos ko'chatlari ham mavjud. import qilingan.

Hozirgi kunda dunyoda mitti va yarim mitti daraxtlarning yangi navlari yaratilmoqda, ular yuqori mahsuldorlik va erta etuklik, shuningdek ta'mga ega.

Ammo ushbu navlarning Davlat reestrida yo'qligi sababli fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari ularni olib kelib, ekishga qodir emaslar.

Natijada respublikaning eksportbop meva mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi salohiyatidan to'liq foydalanilmayapti.

21.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish

Mamlakatimizda ishlab chiqarishi diversifikasi qilish bo'yicha olib borilgan siyosati natijasida paxta va g'alla maydonlari qisqatirildi, meva-sabzavot ekin maydonlari sezilarli ravishda oshirildi. YIMda paxta va g'allaning ulushi 2018 yilda 7 foizdan 2020 yilga kelib 4 foizga qisardi, meva-sabzavot mahsulotlari esa ushbu davrda 5,2 foizdan 10,6 foizgacha oshirildi.

Etiborlisi ekin maydonlari 2000-2020 yillarda sabzavot 64 %ga, meva va poliz 42 %ga oshirildi va hosildorlikni oshishi kuzatildi.

Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun ushbu sohada bir qator tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Urug'lik sanoatini rayonlashtirish va rivojlantirish

Eksportga yo'naltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari hajmini oshirish uchun har bir mintaqada faqat bitta turdagi va navdagi meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarishga 3-4 ta tumanni

ixtisoslashtirib, meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarishni rayonlashtirish zarur, ichki va tashqi bozorda talab yuqori bo'lgan.

Bu eksportga yo'naltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari hajmini oshirish, xorijiy xaridorlarning talablariga muvofiq yuqori sifatli bir xil turdagi, sifati, navi, kalibri va ta'mi yuqori sifatli meva-sabzavot mahsulotlarini etkazib berish imkonini beradi.

Bog'dorchilikning intensiv usulini ishlab chiqish, zamonaviy intensiv bog'larning yangi turlarini yaratish va eksportga yo'naltirilgan meva mahsulotlarini eksport bozorlarida talab qilinadigan ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun navlarni sinash bo'yicha ishlarni jadallashtirish bo'yicha choralar ko'rish zarur. eksport bozorlari uchun talab qilinadigan meva va sabzavot mahsulotlarining yangi zamonaviy navlarini davlat reestriga kiritish.

Suvni tejash

Tomchilatib sug'orish tizimidan keng foydalanish uchun intensiv bog'dorchilikni rivojlantirish va meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash imkoniyatlarini oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun fermer xo'jaliklariga suzish havzalarini qurish, katta joy almashish imkoniyatini yaratish tartibi qabul qilinishi kerak. tanklar to'g'ridan-to'g'ri qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish joylarida. Ushbu tadbir erdan oqilona va samarali foydalanishni, bog'dorchilikning intensiv usullarini ishlab chiqishni, tomchilatib sug'orish tizimidan foydalangan holda mevali ekinlar ekinlari maydoniñi ko'paytirishni ta'minlaydi.

Meva va sabzavotlarni sotib olish, tayyorlash va sotish

Meva va sabzavotlarni sotib olish, tayyorlash va sotish tizimini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat.

1. Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish shartnomalarida quyidagilar ko'zda tutilishi kerak:

- byudjet tashkilotlari uchun ta'minot hajmining kamida 30 foizi miqdorida avans to'lovi hukumat tomonidan kafolatlanishi;

- tovar ishlab chiqaruvchilarga ushbu pudrat shartnomalari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish imkoniyati.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish bo'yicha davlat shartnomalarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, byudjetdan moliyalashtiriladigan barcha davlat shartnomalarini tuzish va bajarish bilan bog'liq barcha masalalarni

tartibga soluvchi normalarni yagona maxsus qonunchilik aktida birlashtirish zarur. shu jumladan davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish bo'yicha shartnomalar.

2. Meva va sabzavotlarning deyarli 50% aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida yetishtirilayotganligi sababli, ushbu xo'jaliklarda mahsulotlarni faolroq sotib olish / sotib olish va uni iste'molchiga etkazish mexanizmi zarur. Buning vositalaridan biri dehqon xo'jaliklaridan va uy-joy uchastkalari egalarisiz to'g'ridan-to'g'ri, naqd pulda, ishlab chiqarish joylaridan dehqon xo'jaliklaridan sabzavot va mevalarni sotib olish bo'yicha xususiy kompaniyalar / firmalar faoliyatini rag'batlantirishdir.

3. Yangi uzilgan meva va sabzavotlarni sotib olishning eng istiqbolli shakllaridan biri bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning ixtiyoriy birlashish shakli sifatida kooperativlardir. Ular o'z mahsulotlarini sotish uchun ma'lum sharoitlarni yaratish uchun sabzavot ishlab chiqaruvchilarni birlashtirishi mumkin. Kooperativlar sabzavotlarni to'g'ridan-to'g'ri yirik do'konlarga ("supermarketlar" kabi) va ulgurji bozorlar orqali sotib olishlari va sotishlari mumkin. O'sha. kooperativlar nafaqat meva-sabzavot ishlab chiqaruvchilari, balki "ishlab chiqarish - qayta ishlash - sotish", "ishlab chiqarish - saqlash - sotish" va "ishlab chiqarish - saqlash - eksport" o'rtasidagi samarali aloqani ta'minlovchi haqiqiy mexanizmga aylanishi mumkin.

Chakana savdo tarmoqlari bilan ishlash maxsus yondashuvlarni talab qiladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, xususan, kichik ishlab chiqaruvchilar tomonidan sabzavotlarni sotish kanallarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu savdo bozor ishtirokchilarining shaxsiy aloqalariga asoslangan va o'z-o'zidan paydo bo'lgan. Marketing kanallarida ko'plab vositachilar tuzilmalari va shaffof bo'lmagan tarqatish sxemalari ustunlik qiladi. Markazlashgan bozorlarning yo'qligi va shaffof savdo-sotiq narxlarning betartibligi uchun obyektiv shart-sharoitlarni yaratadi, iste'molchilarga qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi, shuningdek ishlab chiqaruvchilar uchun asossiz ravishda past daromadlarni keltirib chiqaradi va bularning barchasi ishlab chiqaruvchilarning o'z mahsulotlariga ega uyushgan qishloq xo'jaligi bozorlariga kirish imkoniyati yo'qligi sababli . Umuman olganda ta'kidlash joizki, O'zbekistonda rivojlangan ulgurji bozorlar tarmog'ining yo'qligi (logistika markazlari) bog'dorchilik sanoatining

zararli va past raqobatdoshligi sabablaridan biri hisoblanadi, chunki uning sher ulushini ishlab chiqaruvchilar kichik ishlab chiqaruvchi

Ular bilan sheriklikni faqatgina yil davomida ko'plab mahsulotlarni etkazib berish sharti bilan o'rnatish mumkin. Bundan tashqari, nafaqat yuqori sifatli, balki xaridor uni ko'rishni xohlaydigan usuli: yuvilgan, kalibrlangan, to'g'ri qadoqlangan va ko'pincha kesilgan. Supermarketlar menejerlari ko'pincha yuvilgan sabzavotlar (30% gacha), kalibrlangan (40% gacha) va qadoqlangan (50% gacha) sabzavotlarga yuqori narxlarni, etkazib beruvchilardan kelib tushadigan va sifat standartlariga javob bermaydigan sabzavotlarga narxlarni tushiradilar. Bunday sharoitda kichik ishlab chiqaruvchilar bozorda o'ziga xos joylarni topib, ta'minlay olsagina raqobatbardosh bo'lib qolishlari mumkin.

Ushbu muammolarni hal qilish usullaridan biri qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ulgurji savdo bozorlari orqali ulgurji savdoni rivojlantirish bo'lib, u yerda birjadan tashqari mahsulotlar sotiladi: yangi sabzavot, meva, go'sht, baliq va boshqalar. Ulgurji bozorlar (logistika markazlari) chakana savdoni va bozor narxlari shakllanadigan, ulgurji partiyalar shakllanadigan va tovar oqimlari ko'chiriladigan, shu jumladan eksport uchun mo'ljallangan yagona markazda keng turdagi mahsulotlar bilan umumiy ovqatlanish.

Shunday qilib, ulgurji bozorlar tarmog'ini (logistika markazlari) yaratish "soyadan" chiqib ketishga va mahsulot oqimlarini qonuniylashtirishga, talab va taklif asosida narxlarning shaffof shakllanishiga va tovar ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini oshirishga yordam beradi.

Yangi uzilgan meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash va sotishga ixtisoslashgan korxonalarda o'z qadoqlash zavodlari, mahsulotlarni oldindan sovutish uchun uskunalar va saqlash joylari bo'lishi mumkin. Yangi meva va sabzavotlarning kafolatlangan savdosini ta'minlash uchun o'zingizning savdo tarmog'ingizni tashkil qilish mumkin.

Oxirgi yillarda O'zbekistonda eksporni qo'llab-quvatlash bo'yicha qator islohotlar olib borildi, ayniqsa meva-sabzavot mahsulotlarini eksporti o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Bu borada qonunchilik bazasini mustahkamlanishi, ekspotiyor korxonalarga berilayotgan imtiyozlar, pereferensiyalar meva-sabzavot mahsulotlari eksportini sezilarli oshishiga olib keldi.

O‘zbekistonda 2019 yilda 19,7 mln. tonna meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirildi, shundan 1,4 mln. tonnasi (7,1%) eksportga chiqarildi. Oxirgi besh yilda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti qariyib 2 barobardan ko‘p 611 ming tonnadan 1,4 mln tonnagacha oshirildi (21.1-rasm).

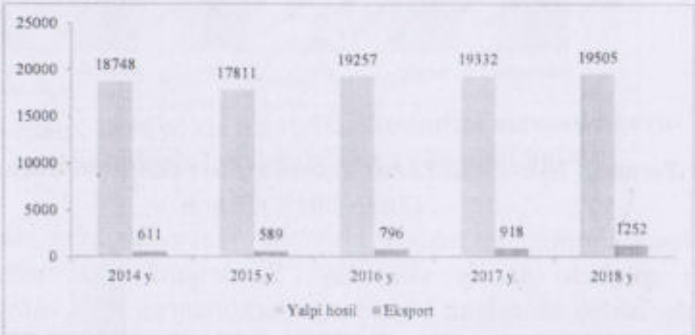

21.1-rasm. 2014-2018 yillarda meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va eksportini o‘zgarishi[69]

Mamlakatimizda 2015-2019 yillarda meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish 9,6 %ga oshdi va 19,7 mln. ton. yyetishtirildi.

O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti 2016 yilda 796,2 ming t., 2017 yilda 903,4 ming t. (umumiy o‘sish 113,5%, shu jumladan sabzavot - 103,9%, qovun – 4,2 marta, uzum – 125,0%, dukkakli – 106,8%, quritilgan meva va sabzavolar – 162,4%) tashkil etgan bo‘lsa, 2018 yilda 1,252 ming t. (umumiy o‘sish 138,65%, shu jumladan sabzavot - 195,3%, meva – 110,6%, qovun – 119,2%, dukkakli – 155,3%, quritilgan meva va sabzavolar – 148,4%) hosil olingan (21.2-rasm).

[69] Davlat statistika qo‘mitasining 2014-2018 yillar bo‘yicha ma’lumotlari

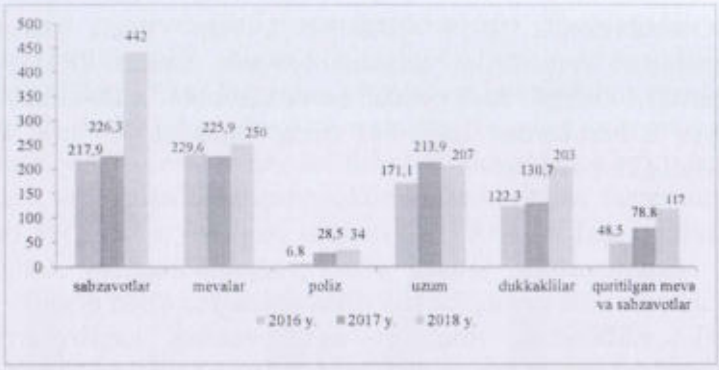

21.2-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlari eksporti dinamikasi[70] (2016-2018 yillar)

Mamlakatimiz huduhlari bo'yicha meva-sabzavot mahsulotlarini ekspor qilubchi asosiy viloyatlar: Samarqand (202 ming t., 8,2% umumiy ishlab chiqilgan hajmdan), Surxondaryo (198 ming t., 11,3%), Farg'ona (176 ming t., 9%), Toshken (172 ming t., 6,8), Sirdaryo (121 ming t., 13,2%), va boshqalar (18.5-jadval).

Ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan Andijon (3,3%), Jizzax (3,1%), Qashqadaryo (2,3%), Buxoro (1,2%), Xorazm (0,6%) va Qoraqopog'iston Respublikasi (3,0%) eksport ko'rsatkichlari pastligi kuzatiladi.

Asosiy yangi uzulgan va quritilgan meva-sabzavot mahsulotlarini import qiluchi Qozog'iston, Rossiya, Qirg'iziston, Afg'oniston va Xitoy davlatlariga to'g'ri keladi. Jumladan, Qozog'iston eksporti 26,6%ga (472 ming t., 598,0 ming tonnagacha), Rossiya Federasiyasi 44,6%ga (165,2 dan 238,9 ming tonnagacha), Xitoy uch barobar oshgan (21,9 dan 66,9 ming t.) (17.3-rasm).

[70] Davlat statistika qo'mitasining 2016-2018 yillar bo'yicha ma'lumotlari

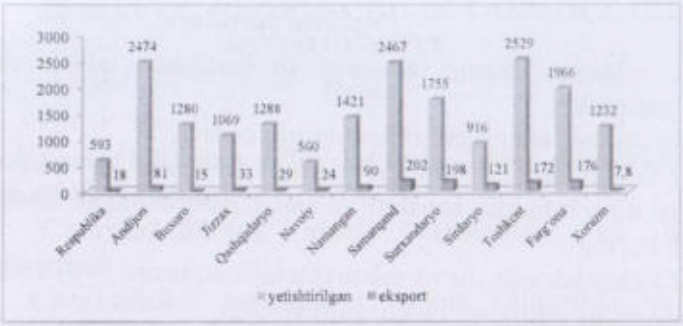

21.3-rasm. 2018 yilda hududlar kesimida meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va eksporti hajmi[71]

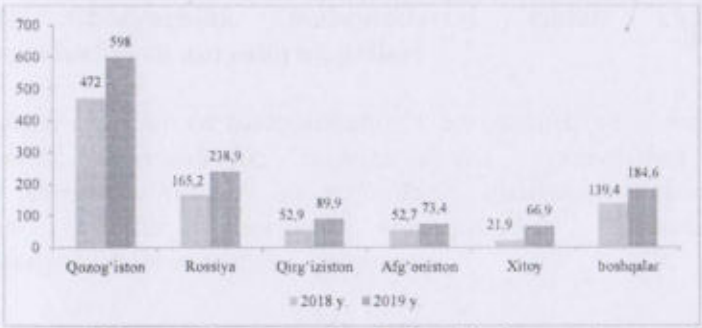

21.4-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini eksporti geografiyasi

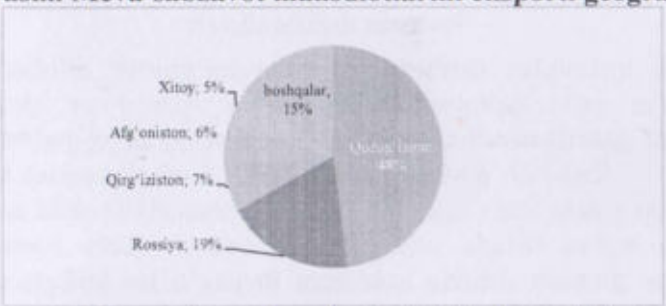

21.5-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini eksportidagi asosiy davlatlar ulushi %da (2018 yil)

[71] Davlat statistika qo'mitasining 2018 yil bo'yicha ma'lumotlari

Nazorat savollari

1. Meva, uzum, sabzovot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatini tushuntirib bering.
2. Mamlakatimizda meva, uzum, sabzovot va kartoshka ishlab chiqarishning huquqiy asoslari va amlga oshrilayotgan islohotlar haqida so'zlab bering.
3. O'zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirishiga ta`sir qilubchi omillarni tushuntirib bering.
4. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish yo'llari
5. Meva-sabzavot mahsulotlarini eksport geografiyasini so'zlab bering.

22-MAVZU. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI

Reja:

22.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlanti-rish asoslari
22.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari
22.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy sama-radorligi
22.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi
22.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yollari

Tayanch iboralar va tushunchalar: *Chorvachilik, yalpi mahsulot, dehqonchilik, mahsuldorlik, zooveterinariya, yyem-xashak, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari, uy xo'jaliklari, chorvachilik klasterlari, ozuqabop ekinlar, mehnat unumdorligi, samaradorlik, mexanizatsiyalash, kooperatsiya, integratsiy.*

22.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlantirish asoslari

Chorvachilik tarmog'ini jadal rivojlantirish xalqimizni arzon va sifatli go'sht va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, ayniqsa qishloq joylarida istiqomat qilayotgan fuqarolarning bandligini oshirish va daromadlarini ko'paytirishda muhim o'rin tutadi.

Chorvachilik O'zbekiston qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 31 foizini tashkil etadi. Ushbu soha qishloq aholisi uchun daromad keltirishda muhim rol o'ynaydi mamlakat aholisi, shuning uchun uni rivojlantirish muammolari va istiqbollari ustuvor ahamiyatga ega.

Chorvachilik - bu chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qishloq xo'jaligi chorva mollari va parrandalarini ko'paytirish bilan shug'ullanadigan qishloq xo'jaligi tarmoqlaridir.

Aholi chorvachilikdan sut, go'sht, tuxum, yog'lar va boshqalar qimmatbaho mahsulotlarni oladi. Odamlarning ovqatlanishida ular

kaloriya jihatidan taxminan 30% ni, protein tarkibida esa 60% ni egallaydi. Chorvachilik engil va oziq-ovqat sanoati uchun qimmatli xom ashyo: jun, teri, buta va boshqalarni beradi. Chorvachilik sanoatining rivojlanishi qishloq xo'jaligida mehnat va moddiy resurslardan yil davomida bir tekis va unumli foydalanishga imkon beradi. Chorvachilik sanoatida o'simlik mahsulotlari va chiqindilar iste'mol qilinadi, qimmatli organik o'g'itlar - go'ng olinadi.

Sog'likni saqlash vazirligi tavsiyalariga binoan, yiliga bir kishiga go'shtni oqilona iste'mol qilish koeffitsienti 78 kg, sut - 360 kg, tuxum - 291 donani tashkil etadi. O'zbekistonda so'nggi o'n yil ichida chorvachilik mahsulotlarining asosiy turlarini iste'mol qilish 1,3-1,4 baravarga oshdi.

Hozirda barcha chorvachilik mahsulotlarining 90% dan ortig'i kichik dehqon xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqariladi. Ma'lumotlarga ko'ra, yurtimizda bugungi kunda 12 mln. 961 ming bosh qoramol, shundan 4 mln. 664 ming bosh sigir boqilmoqda. Barcha toifa xo'jaliklarida boqilayotgan qoramollarning 93,2 foizi aholi xonadonlariga, 6,8 foizi fermer xo'jaliklariga to'g'ri keladi.

1992 yildan 2020 yilgacha qoramollar soni O'zbekistonda 2,4, Qo'y va echkilar 1,9, tovuqlar 2,7 baravarga oshdi (22.1-jadval). Shuningdek go'sht ishlab chiqarish 2,9 baravar, sut sog'ish 2,7 baravar oshgan.

22.1-jadval. Chorva mollari bosh soni (ming bosh)

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/1992 %
Yirik shoxli hayvonlar	5275	5225	5879	8026	11637	12181	12961	245
Shu jumladan sigirlar	2218	2290	2557	3327	4173	4217	4342	195
Qo'y va echkilar	10329	8697	9929	13523	19096	19698	20240	196
Tovuq	26181	13935	17676	29505	61071	67038	71042	271

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda aholining

chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish, bozorlarda go'sht, sut, tuxum, baliq va boshqa mahsulotlar serobligini ta'minlashga ustuvor vazifalardan biri sifatida yondashilmoqda.

Chorvachilik – mamlakat qishloq xo'jaligining muhim tarkibiy qismidir. Chorvachilik tarmoqlarining maqsadga muvo-fiq, samarali joylashtirilishi respublikada mehnat taqsimo-tining ijobiy hal etilishiga bevosita ta`sir etadi. Hududlarning tabiiy, iqtisodiy sharoitlarini hamda bozor talablarini e`tiborga olgan holda chorvachilikning qoramolchilik, qo'ychilik, baliqchilik, asalarichilik, ondatrachilik tarmoqlarining joylashtirilishi va rivojlantirilishi zarur. Chunki bu tarmoqlarda oziq-ovqat va qayta ishlash sanoati korxonalari uchun go'sht, sut, jun, teri, asal va boshqa mahsulotlar yyetishtiriladi.

Chorvachilikning rivojlanishi natijada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ham ta`minlanadi, chorvachilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun zarur, oqsil moddalarga boy bo'lgan turli xildagi mahsulotlar ham yyetishtiriladi. Respublikada aholi jon boshiga go'sht, sut yetishtirish va iste'mol qilish tibbiy me`yorlar darajasidan past. Chorvachilik tarmog'ining bugungi holati inson organizmi uchun zarur miqdor va me`yorlarni ta`minlab bera olmaydi. Shuning uchun respublika hukumati mamlakatning barcha sohalarida chorvachilikni rivojlantirishga qaratilgan yirik dasturlar ishlab chiqib, ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Bundan tashqari, chorvachilikda dehqonchilik va chorvachilikning ayrim sohalari rivojlanishini ta`minlaydigan mahsulotlar ham yyetishtirilmoqda. Chorva chiqindisi – go'ng tuproq unumdorligini oshiradi, o'simliklar uchun organik o'g'it hisoblanadi. Talab katta bo'lgan chorvachilik mahsuloti sut esa aholi tomonidan iste'mol qilinishidan tashqari yangi tug'ilgan yosh hayvonlarga ham beriladi.

Hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda chorva chiqindisi – go'ngdan biogaz-bioenergiya olish yo'lga qo'yilgan bo'lib, go'ng arzon energiya manbai hisoblanadi.

Chorvachilikning tarmoq tuzilmasini aniqlashda mahsulot bozorining holati, muassasaning bu bozorda tutgan o'rni (bozor hajmi, raqobatning mavjudligi va darajasi, mazkur muassasa ishlab chiqargan mahsulotning raqobatdoshligi) eng muhim omillardan hisoblanadi.

Mamlakatda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti 2017 yilga kelib faol iqtisodiy o'sish kuzatilgan. Bunda qishloq xo'jaligidagi institutsional

o‘zgarishlar, fermer xo‘jaliklari asosiy xo‘jalik yuritish shakli sifatida namoyon bo‘lishi, klasterlashtirish va dehqon ho‘jaliklarini (tomorqa yer egalari) davlat tomonidan amaliy qo‘llab-quvatlanishi asos bo‘lgan (22.2-jadval). Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotlari 2019 yilga kelib 1992 yilga nisbatan 2,9 barobarga ko‘paygan, shu jumladan chorvachilikda 2,6 barobar, dehqonchilikda 3,2 barobarga oshgan. Yoki dehqonchilikda chorvachilikka nisbanan tezroq iqtisodiy o‘sish kuzatilmoqda.

22.2-jadval. Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti 2017 yildagi narxlarda (mlrd.so‘m)

	1992 y.	2008 y.	2016 y.	2018 y	2019 y	1992/ 2019 %
Qishloq xo‘jaligi mahsuloti jami	33 888	37 225	61 867	85956	99191	2,9
Shu jumladan						
chorvachilik	10 791	16 161	21 935	24897	28312	2,6
dehqonchilik	23 096	21 064	39 932	64322	75420	3,2

Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Shu bilan birga, ozuqa ekinlari ekilgan maydon 73 foizga kamaygan. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar tasarrufidagi yaylovlarning maydoni keskin kamaydi.

Dehqon xo‘jaliklari yetarli ozuqa va ishlab chiqarish uchun yyem-xashak yyetishmasligini sezmoqdalar. Sut chorvachiligining rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillardan biri bu ko‘pchilik ishlab chiqaruvchilarning juda kichikligi hisoblanadi. Sut asosan uy xo‘jaliklarida ishlab chiqariladi va shaxsiy iste‘mol ishlatiladi. Kichik ishlab chiqaruvchilar ilg‘or texnologiyalarni joriy etish qobiliyatiga ega emaslar, natijada zootexnika talablari, o‘z mahsulotlarini samarali sotish, shuningdek, yaxshi yyem-xashak ekinlarini sotib olishdagi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

22.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari

Ushbu soha bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

• qoramol katta miqdordagi dag'al va suvli ozuqani iste'mol qiladi;

• chorva mollari qoida tariqasida yyyem-xashak ekinlari va tabiiy yyyem-xashak yerlarining katta maydonlari mavjud bo'lganda saqlanadi;

• Chorvachilik nisbatan ko'proq kapitalni talab qiladi. Bu, bir tomondan, texnik xususiyatlar bilan, boshqa tomondan, chorvachilikning o'zi ishlab chiqarish vositasi sifatida ancha yuqori qiymatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, chorvachilikda ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun binolar, mexanizatsiyalash vositalari va boshqalar kerak;

• Tarmoqda kapital qo'yilmalar asosan tabiiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Ular shuningdek, tarmoq ichidagi ixtisoslashuvga bog'liq - sutga boqiladigan chorvachilik go'sht bilan taqqoslaganda ko'proq kapital talab qiladi;

• chorvachilik - mobil tarmoq. Agar qishloq xo'jaligi tarmog'i joyning doimiyligi bilan bog'liq bo'lsa, chorva mollari agar kerak bo'lsa ko'chirilishi va eng munosib joylarga joylashtirilishi mumkin.

Chorva hayvonlari iqtisodiyoti quyidagi guruhlari va turlari bo'yicha o'rganiladi:

1. Qoramolchilik- go'sht va sut yo'nalishi bo'yicha;
2. Qo'ychilik- go'sht, jun, teri yo'nalishi bo'yicha;
3. Echkichilik- jun va tivit, sut yo'nalishi bo'yicha;
4. Cho'chqachilik- bekon, yarim yog', yog'lik go'sht yo'nalishi bo'yicha;
5. Parrandachilik- tuxum va go'sht broyler yo'nalishi bo'yicha;
6. Yilqichilik- go'sht va sut, ish hayvonlari hamda sport yo'nalishi bo'yicha;
7. Tuyachilik- go'sht, junva sut yo'nalishi bo'yicha;
8. Pillachilik bo'yicha;
9. Asalarichilik bo'yicha;
10. Quyonchilik bo'yicha;
11. Hovuz baliqchiligi bo'yicha;
12. Mo'ynachilik bo'yicha va boshqalar;

Moddiy - texnik elementlarga: chorvani saqlash uchun bino, mashinalar tizimi va tarmoqni yuritish uchun zarur bo'lgan boshqa vositalar kiradi. Chorvachilikda mahsulot yetishtirishni jadallashtirish darajasi qancha baland bo'lsa, bu elementlar shuncha ko'p ahamiyatga ega bo'ladi.

Texnologik elementlar - chorvani qayta ishlab chiqarishni tashkillashtirish, nasldorlikni kuchaytirish, zotdorlik sifatlarini yaxshilash, ozuqalantirish tiplari va chorvani boqishni takomillashtirish, chorva kasalliklariga qarshi kurash tadbirlarini qamrab oladi.

Tashkiliy - iqtisodiy elementlar - sohaga yo'naltirilgan tuzilma va ishlab chiqarish kiradi. Bu-muassasa faoliyati aniq sharoitlariga mos yer maydoni birligiga hisoblangan chorva tuyog'ining soni, uning ixtisoslashuvi, bozordagi o'rni demakdir. Tarmoqda chorva tuzilmasi har bir holatda ishlab chiqarish yo'nalishiga mos kelishi kerak.

Ishlab chiqarish usuli va chorvani oziqlantirish hamda saqlashga ko'ra, eng muhim belgilar sifatida chorvachilikda quyidagi tizimlar mavjud:

- yaylov - ekstensiv, ko'chma, yaydoq-yaylov, doimiy yaylov, madaniy yaylov;
- og'ilxona-yaylov - tabiiy ozuqa, aralash ozuqalarning o'rtacha jadalligi, ekiladigan va yuksak mahsuldorli tabiiy ozuqalarga boyligi bilan ajralib turadi.
- og'ilxona - yillik og'ilxona, og'ilxona – lager (mavsumiy).

Barcha turdagi chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi omil va imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish zarur:

1. Chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirish.
2. Chorva hayvonlarning zotdorlik belgilarini saqlash va yanada mustahkamlash.
3. Qishloq xo'jalik korxonalari, fermer, dehqon xo'jaliklarini yuqori mahsuldor zotli chorva mollari bilan muntazam ta'minlash.
4. Chorvadorlarning mehnat unumdorligi va mehnat haqini barqaror oshirish.
5. Hayvonlarni saqlashning progressiv usullaridan, shu jumladan, bog'lamasdan saqlash, maxsus qo'ralardan foydalanish.
6. Asosiy vositalardan ayniqsa, chorva binolari va inshootlari quvvatidan oqilona foydalanish.

7. Progressiv zooveterinariya xizmatlaridan foydalanish.

Aksariyat chorvacyilik mahsulotlari dehqon xo'jaliklarida yyetishtirilsada, sut etishtitirishda fermer xo'jaliklari samarali hisoblanadi, chunki ular uchun bu asosiy faoliyat va asosiy daromad manbai.

Hozirgi vaqtda bunday holatni dehqon xo'jaliklari uchun sifatli sut va sut mahsulotlarini yetishtirish uchun muhim motivatsiya va imtiyozlar yetarli emasligi bilan izohlash mumkin.

Uy xo'jaliklarida chorva mollarini boqishning zaif tomonlarini quyidagicha izohlash mumkin:

a) Sog'in sigirlarning o'rtacha yoshi - 4-5 yoshdan va undan yuqori;

b) Bir sigirdan kam sut olish - kuniga 1-4 litrgacha sut;

v) Chorva mollarini almashtirishning asosiy usuli tabiiy nasl, ya`ni almashtirish naslli sigirlarni sotib olish bilan emas, balki o'z-o'zini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Fermer ho'jaliklarini afzalliklari va kuchli tomonlarini quyidagicha izohlash mumkin:

a) sog'in sigir populyatsiyasi o'rtacha yoshroq sigirlar bilan ifodalanadi;

b) sut sog'ish sigir boshiga 3-8 litrni tashkil etadi;

v) chorva mollarini almashtirish naslli sigirlarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Dehqon xo'jaliklari asosan o'zini o'zi ta'minlash bilan shug'ullanadi. Ular yyetishtirayotgan mahsulotlarni tovarlilik darajasini oshirishda bir qator institutsional va boshqa omillar xalaqit beradi. Masalan, yer maydonlarining cheklanganligi, tashqi moliyalashtirish imkoniyatining yyetishmasligi, moddiy-texnika bazasining zaifligi va qishloq aholisining bilim darajasi pastligi, ularning an`anaviy ishlab chiqarish texnologiyalariga asoslanganligi va boshqalar.

22.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy samaradorligi

O'tgan davr mobaynida qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini joriy etish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkdorlar sinfini shakllantirish hamda ularning mustaqilligini ta'minlash bo'yicha bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirildi.

Islohotlarning dastlabki bosqichida fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyatini tashkil etish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda ularni etakchi kuchga aylantirish bo'yicha mustahkam huquqiy asos xamda zarur shart-sharoitlar yaratildi.

Qabul qilingan «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi va «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi qonunlar erning haqiqiy egasi sifatida fermer va dehqon xo'jaliklarining huquqiy maqomini aniq belgilab berdi hamda ularning qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy sub`ektlar sifatida shakllanishi va rivojlanishini ta`minladi.

Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil etish, ularga zarur shart-sharoitlar yaratish, fermer va dehqonlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'tkazilgan islohotlar natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 99 foizidan ortig'i fermer va dehqon xo'jaliklari hamda tomorqa yer maydonlarida yyetishtirilishiga erishildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 oktyabrdagi «Fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»5199-sonli Farmoniga muvofiq qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, fermer xo'jaliklarini bosqichma-bosqich ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklariga aylantirish, 2022 yil 1 yanvardan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklariga o'zlashtirmagan fermer xo'jaliklari bilan yer ijarasi shartnomalarini bekor qilish masalalari ko'rib chiqilgan.

Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasini oshirish, chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun har biriga kamida 0,5 gektar maydon ajratiladilishi belgilangan.

Xalqimizning chorvachilikni rivojlantirish borasidagi tadbirkorlik tashabbuslarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ushbu tarmoqda ilmiy yondashuvlar va ilg'or zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, import o'rnini bosuvchi va eksportbop chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashni yanada rag'batlantirish, pirovardida aholi farovonligini yuksaltirish va daromadlarini ko'paytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi «Chorvachilikni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-

tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilingan. Unga ko‘ra[72], tuman hokimliklari zaxirasidagi lalmi va yaylov yer uchastkalarini chorvachilik fermer xo‘jaliklari va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalariga ozuqabop ekinlar yyetishtirish, tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish texnologiyasini joriy qilish majburiyatlari bilan yer ajratish, ozuqabop ekinlar yyyetishtiruvchilarga mazkur yer uchastkalarida sug‘orish tik quduqlari burg‘ulashga har bir metr chuqurligi uchun 100 ming so‘mdan subsidiya berildi.

Shuningdek, ozuqabop ekinlar yyyetishtiruvchilarga subsidiyalar, pasaytirilgan foiz stavkasi bo‘yicha bank kreditlari va bojxona imtiyozlari berilishi nazarda tutilgan.

Amalga oshirilayotgan amaliy ishlar natijasida, yillar davomida chorvachilik xo‘jaliklarida ishlab chiqarishi o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda (22.3-jadval). Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, mustaqillik yillarida go‘sh ishlab chiqarish 3,2 barobar, sut 2,9 barobar, tuxum ishlab chiqarish 4,0 barobarga oshganligini ko‘rish mumkin (to‘liq ma’lumotlar 3-ilovada).

22.3-jadval. Barcha toifadagi chorvachilik xo‘jaliklarida ishlab chiqarish

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/ 1992 %
Go‘sht ishlab chiqarish tirik vaznda (ming tn.)	777	809	937	1288	2172	2281	2 473	318
Sut (ming tn.)	3679	3495	4031	5426	9703	10083	10 714	291
Tuxum ishlab chiqarish (mln.dona)	1898	1165	1632	2431	6153	6605	7 771	409

Davlat statistika ma’lumotlari

Bugungi kunda yurtimizda jami 6 ming 445 ta chorvachilik xo‘jaliklari mavjud. Joriy yilda chorvachilik va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha jami qiymati 3 trln. 434 mlrd. so‘mlik 1 172 ta loyihalar shakllantirilib, ishlar boshlangan. Bundan tashqari, aholini

[72] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martda «Chorvachilikni yanada rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Manba: www.lex.uz.

sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida sanoat usulida go'sht va sut ishlab chiqarishga mo'ljallangan 270 ta yirik bo'rdoqichilik va 260 ta yirik sutchilik loyihalarini ro'yobga chiqarish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu loyihalar doirasida bugungi kunga qadar qiymati 600 mlrd. so'mlik 236 ta loyiha amalga oshirilgan.

Respublikamizda naslchilik ishlarini yaxshilash, chorvachilik yo'nalishidagi fermer xo'jaliklarini rivojlantirish ularda naslli qoramollar podasini ko'paytirish, naslchilik yadrosini shakllantirish va kengaytirish, qoramollar mahsuldorligini oshirish maqsadida respublikamizga 2006-2020 yillar mobaynida Ukraina, Belorussiya, Polsha, Avstriya, Germaniya, Gollandiya va boshqa Yevropa mamlakatlaridan 80 ming boshdan ortiq naslli golshtinfriz (Germaniya, Polsha) qora-ola (Belorussiya, Ukraina), qizil-cho'l (Ukraina), simental (Avstriya) zotlarga mansub yuqori mahsuldor urg'ochi qoramollar import qilindi va ko'pgina naslchilik fermer xo'jaliklari yangidan shakllandi. Chetdan keltirilgan mollar bugungacha tug'ish hisobidan 100 ming boshga yaqin ko'paydi.

Jumladan, yurtimizda naslli qoramollar sonini oshirish maqsadida mustahkam ozuqa bazasiga ega bo'lgan, naslli mollarni veterinariya talablari asosida saqlash va boqish imkoniyati mavjud chorvachilik xo'jaliklari tomonidan chet davlatlardan 2019 yilda 30 ming bosh, joriy yilda 7 ming boshdan ortiq naslli qoramollar olib kelindi. Bundan tashqari, mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan naslchilik xo'jaliklarida yyetishtirilgan naslli mollarni etkazib berish bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar hokimliklari tomonidan naslli mollar etkazib berish dasturi ishlab chiqilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 yanvardagi "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi qarori chorvachilik tarmog'ini rivojlanishiga muhim ahamiyat kasb etdi.

Hujjat bilan shunday tartib o'rnatiladiki, unga muvofiq 2020–2022 yillarda[73]:

• respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo'jaliklaridan sotib olingan nasldor qoramolning har bir boshiga 1 million so'm miqdorida;

[73] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 yanvardagi "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi qarori. Manba: www.lex.uz.

•xorijiy davlatlardan import qilingan nasldor qoramolning har bir boshiga
2 million so'm, nasldor qo'y va echkining har bir boshiga 400 ming so'm miqdorida;

«O'zbekbaliqsanoat» uyushmasiga a`zo bo'lgan intensiv usulda baliq yyetishtiruvchi xo'jaliklarga davlat tomonidan quyidagi tartibda subsidiya ajratiladi:

intensiv usulda yyetishtirilgan bir tonna baliq mahsuloti uchun 1 million so'm miqdorida;

O'zbekiston Respublikasi hududiga import qilingan 1 dona nasldor ona baliqning 3,5 million so'mgacha bo'lgan xarajatlarining 50 foizi miqdorida;

«Parrandasanoat» uyushmasiga a`zo bo'lgan parrandachilik xo'jaliklariga har bir bosh 1 kunlik nasldor jo'jani import qilish bilan bog'liq xarajatlarning 9 ming so'mini qoplash uchun davlat tomonidan subsidiya ajratiladi.

2020 yilda sotib olinadigan nasldor qoramollar uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo'jaliklaridan sotib olish uchun 10 milliard so'm miqdorida, xorijiy davlatlardan import qilish uchun 40 milliard so'm miqdorida, qo'y va echkilarni import qilish uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi 6 milliard so'm miqdorida belgilandi.

Qaror bilan Chorvachilik va uning tarmoqlarini rivojlantirish Respublika kengashini tuzish belgilandi. Chorvachilik sohasida davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash sanoati korxonalari hamda chorvachilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik sub`ektlarining o'zaro hamkorligini ta'minlash mazkur kengashning asosiy vazifasi etib belgilandi.

O'zbekiston Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi hamda Qishloq xo'jaligi vazirligiga chorvachilik sohasini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish vazifasi yuklangan.

Chorva mollari mahsuldorligini o'sishda quyidagilarga etibor qaratilishi maqsadga muvofiq:

1) ozuqani yetishtirish, yig'ish, saqlash va undan oqilona foydalanish jarayonini optimallashtirish.

2) iloji boricha qishloq xo'jaligi ekinlarining almashlab ekish usullaridan foydalangan holda, ozuqa ekinlarini yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish, ularning hosildorligi va sifatini oshirish. Bu ozuqa sifatini yaxshilaydi.

3) Hayvonlar parhezini qayta ko'rib chiqish. Ratsion quruq, suvli va konsentrlangan yem bilan muvozanatli bo'lishi kerak. Ko'pincha, samaradorlikni oshirish uchun to'g'ri parhez ovqatlanish yetarli.

4) Sut yetishtirish texnologiyasiga muvofiqligiligi ta'minlash. Ba'zan sigirlarni shunchaki «so'gishadi». Veterinariya shifokorlari sigirlarni 430 va hatto 470 kunlik laktatsiya davrida kuzatishlari zarur. Boshqa tomondan, quruq davr ba'zan uzaytiriladi. Bu sigirlarning mahsuldorligini pasaytiradi. Shartlarga rioya qilish uchun «Quruq davr-homiladorlik-buzoq-tug'ilish-laktatsiya» sikliga qat'iy rioya qilish kerak. Shunda unumdorlik yuqori bo'ladi.

5) Mahsulotlar, xizmatlar va sohadagi o'zgarishlar va innovasiyalarni joriy etish masalalaridan mutaxassislarning xabardorlikni oshirish ham samaradorlikni oshirishi mumkin. Samarali ozuqa qo'shimchalari, veterinariya preparatlari, malakali veterinar vrachlar xizmatlari sut chorvachiligining mahsuldorligini oshirishi mumkin.

6) mikroiqlim. Hayvonlarni o'ta yuqori harorat, haroratning sezilarli o'zgarishi, namlik va tana funktsiyalariga to'sqinlik qiladigan va sigirlarning sog'lig'iga zarar etkazadigan boshqa omillarga duchor bo'lishdan saqlanish kerak.

7) Parazitar va yuqumli kasalliklarning oldini olish. Sog'lom, emlangan chorva mollari har doim samaraliroqdir.

8) sun`iy urug'lantirish, yosh chorva mollarini ko'paytirish. Naslchilikni takomillashtirish, yosh sigirlarni to'g'ri parvarish qilish mahsuldorlikni oshirish usullaridan biridir.

22.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi

---

Chorvachilik klasteri – chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish jarayonlarini yagona zanjirga birlashtirish va yuqori texnologik innovatsiyalardan foydalanish orqali qishloq xo'jaligi

mahsulotlarining ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish, qishloq joylarda infratuzilma majmuini shakllantirish va rivojlantirish, qishloq aholisining ish bilan bandlik darajasi va daromadlarini oshirish hamda ekologik muhitni yaxshilashga qaratilgan xo'jalik yuritish sub`ektidir.

Shu sababli ham bugungi kunda klasterlarga keng imkoniyatlar berilmoqda va jamoatchilik orasida klaster faoliyatini targ'ib qilish maqsadida ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

Chorvachilik klasteri bir qancha fermer va dehqonlar qatorida xaridor bilan shartnoma tuzuvchi, odatda ko'pincha qayta ishlovchi sub`ektdir. Bugungi kunda chorvachilikda ko'proq ipakchilik tarmoqlarida klaster tizimi keng joriy qilingan.

Yangi klaster tizimi parrandachilik, baliqchilik, sutchilik tarmoqlarida keng o'rin tutmoqda va joriy etilmoqda. O'zbekistonda sut mahsulotlarining hajmi 2,9 mlrd. AQSh dollarini va shundan xususiy sektor ulushi 2,4 mlrd. AQSh dollariga yoki umumiy bozorda 83 foiz ulush, xususiy tarmoq hissasiga to'g'ri keladi. Ma'lumki, sutchilik tarmog'i sezilarli ravishda dehqon xo'jaliklariga, qishloq ayollariga bog'liq, qaysiki, ularning qo'lidagi 95 foiz sog'in sigir sutning 96 foizini yyetishtirmoqda. Sut mahsulotlarini yetishtirish domiy ravishda, yil mobaynida dehqon xo'jaliklariga, ayollarga qo'shimcha daromad keltirmoqda.

Chorvachilik. Mazkur sohada klasterga to'xtaladigan bo'lsak, Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi "Chashmai safed" nomli fermer xo'jaligi sutchilikdagi klasterlarning faoliyatiga misol bo'la oladi. Chorvachilik fermasida bugungi kunda jami 926 bosh qoramol, shundan 494 boshi sog'in sigiri, (xo'jalik yaqinda yangi 192 bosh Golshtin friz naslli mollarni Gollandiya davlatidan import qilgan) Fermer xo'jaligi naslchilik yo'nalishida bo'lib, yangi tug'ilgan erkak buzoqlarni 4-5 oylik bo'lgunicha boqib, o'rtacha 2 mln so'mdan 2,5 mln so'mgacha aholiga va fermerlarga sotmoqda. Kuniga 4 tonna sut etkazib bermoqda. Mavsumda kuniga 6 tonnagacha sut oladi. Bir litr sutning tannarxi bugungi kunda 2400 so'mga aylanmoqda. Undan tashqari uchta chorvachilik fermasidan ham litriga 2700 so'mdan, 30 km. raduisda aholidan sutning sifatiga qarab o'rtacha 2500 so'mgacha xarid qilmoqda. Qish mavsumida kuniga bir marotaba, yoz faslida ikki

marotoba sut yig'ib olinmoqda. Fermerlar 200-250 litr sutni kuniga va aholidan sutni yig'ib beruvchilar 2500 litrgacha miqdorda sutni yig'ib "Chashmai safed" fermer xo'jaligiga topshirishmoqdalar. Fermer xo'jaligida sutni qayta ishlash zamonaviy texnologiyaga asoslangan, qayta ishlangan turli xil tayyor sut mahsulotlari - pishloq, tvorog, qaymoq, smetana, kefir va sut mahsulotlarini Namangan shahrida joylashgan o'zlarining chakana savdo do'konida va Farg'ona vodiysidagi doimiy mijozlariga, asosan supermarketlarga uzoq muddatli shartnomalar asosida sotmoqdalar. Xo'jalikda jami 153 nafar ishchi-xodim mehnat qilmoqda.

Parrandachilik. Endi parrandachilikdagi klaster haqida to'xtalsak. O'zbekistonda parrandachilikni asosan uchta kategoriyaga bo'lish mumkin: (a) go'sht yo'nalishidagi parranda; (b) tuxumchilik yo'nalishidagi va (v) boshqa turdagi uy parrandalari. Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda yiliga 81,54 million tovuq, 7,36 milliard dona tuxum va 180000 tonna parranda go'shti ishlab chiqarmoqda.

Agrosanoat majmuasida parrandachilik jadal rivojlanmoqda, 58 foiz tuxum dehqon xo'jaliklari tomonidan yyetishtirilmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda mahsulotlari eksportga yo'naltirilgan kompaniyalar mavjud bo'lib, ulardan biri «SIFATLI TOVUQ» – Safi xususiy korxonasidir. Yiliga 5000 tonna go'sht ishlab chiqarmoqda va kelgusida bu ko'rsatkichni 60000 tonnaga yetkazish ko'zda tutilgan.

2018 yilda O'zbekiston Respublikasi 580 ming AQSh dollari qiymatida tuxum eksport qilingan va 10000 tonna parranda go'shti import qilingan. Hukumat aholining iste'mol ehtiyojini o'rganib, jon boshiga parranda go'shti iste'moli 1,6 kg dan 15 kg.gacha oshirish dasturlari ishlab chiqilgan. Respublikada parrandachilikni yanada rivojlantirish va har tomonlama qo'llab-quvvatlash, sohaga ilg'or texnologiyalar va innovatsion ishlanmalarni joriy etish, parranda mahsulotlarini qayta ishlashni chuqurlashtirish, ularning turlari va eksport ko'lamini kengaytirish maqsadida, Prezidentimizning 2018 yil 13 noyabrdagi "Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq [74] ilg'or xorijiy davlatlar tajribasidan foydalangan holda parrandachilik

[74] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 13 noyabrdagi "Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Manba Lex.uz.

klasterlarini tashkil qilish, bu orqali innovatsion texnologiyalarni keng tadbiq etish belgilangan. Parrandachilik klasteri keng tarmoqli fermer xo'jaliklarining ko'payishi va rivojlanishiga amaliy yordam ko'rsatib kelmoqda. Har bir viloyatda kamida bittadan parrandachilik klasterlarining shakllanishi belgilab qo'yilgan.

«Parrandasanoat» uyushmasi klasterlarning ishlashining ikkita shaklini (modelni) bugungi kunda ko'rmoqda, birinchi klaster modeli: ozuqa uchun 20-30 ga erga, 50 000 parranda va uning 50 foizi tuxum yo'nalishiga va 50 foizi go'sht yo'nalishaga qaratilsa, 10 ta imorat 5 gektar maydonda joylashadi, har bir imoratni bir dehqon ho'jaligiga kontrakt asosida biriktirib beradi, dehqonlar inkubatsion tuxumlar, 1 kunlik jo'ja, ozuqa mahsulotlari, dori-darmon hamda qo'shimcha komponentlar bilan ta'minlanadi.

Dehqonning vazifasi mahsulotni yetishtirish, bo'lsa tayyor mahsulotni sotish va marketingi bilan klaster shug'ullanadi. Ikkinchi shakli esa, quyidagichadir: bir guruh dehqonlar bitta fermer atrofida birikishadilar, imtyozli kredit olishadi, naslli ona tovuq va barcha turdagi texnologik asbob-uskunalar sotib olishadi, kichik inkubatsiya tsexni tashkil qilishadi, ixtisoslashgan bino-inshootlarga ega bo'lishadi yoki amalda mavjud imoratni qayta ta'mirlab olishadi va birgalikda ozuqadan boshlab boqish, har xil xizmatlarni birgalikda ko'rsatadilar. Yaxshi rivojlanayotgan parranda klasterini Farg'ona viloyati "Vodiy naslli parranda" MChJ misolida keltirish mumkin. Mazkur parrandachilik xo'jaligida 8 gektar yer maydon mavjud bo'lib, 330 000 dona parranda 5ta imoratga joylashgan. 70 xodim faoliyat ko'rsatmoqda. Imorat ichida to'liq avtomatlashtirilgan tizim ishlamoqda. Bu yerda bir navdagi jo'jalar 5 oy boqiladi va keyingi 14 mobaynida tuxum mahsuloti beradi va undan keyin parranda go'sht uchun topshiriladi. Asosiy muammo sotib olayotgan ozuqa sifatining doimiy emasligi va narxlarning tez o'zgarib borishidadir.

Tuxumni ishlab chiqarish tannarxi bugungi kunda 400 so'mni, shunda xarajatning 70 foizi ozuqa tashkil qilmoqda va ularning sotishdan olgan foydasi 30 foizni tashkil etmoqda. Mahsulotining 80 foizi ichki bozorga va 20 foizi eksportga qaratilgan, biroq, mavsumga qarab bu mutonosiblik o'zgaradi. Ushbu mas'ulyati cheklangan jamiyat klaster tashkil etish tashabbusi bilan chiqqan va mahalliy hokimiyat ularga 523 gektar sug'oriladigan yerni 49 yilga ijaraga ajratib bergan.

Klaster dehqonlarga 1,5-10 gektargacha yerni shartnoma osida biriktirib bergan va ular ozuqa uchun don, bug'doy va boshqa turdagi ozuqalarni yyetishtirib berishadi. Dehqonlarga naslli ona tovuqlar jo'jalaridan, ozuqa, veterinariya xizmatlarini ko'rsatib bermoqda, ular yyyetishtirgan tuxumni qayta sotib olmoqda.

Baliqchilik. Respublikada baliqchilik tarmog'ini jadal rivojlantirish, baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etgan holda hajmlarini oshirish, sohani tartibga solish bo'yicha bir qator hujjatlar qabul qilinib, ularning ijrosini ta'minlash choralari ko'rilmoqda. Baliqchilik xo'jaliklariga biriktirilgan suv havza maydonlaridan samarali foydalanish, ularning meliorativ holatini yaxshilash, shuningdek, resurs tejamkor texnologiyalar va innovatsiyalarni keng ko'lamda joriy qilish ishlariga yetarlicha e`tibor berilmayapti.

Baliqchilikda dehqon xo'jaliklarining ishtirokining juda kamligi, shu bilan birga, intensiv usulda baliq yetishtirish bo'yicha ishlarga yetarli darajada e`tibor qaratilmayapti. Respublikada tabiiy suv havzalari umumiy maydoni 560000 gektar. Shundan tabiiy suv havzalari 400000 gektarni tashkil etadi. Yiliga 80 000-140 000 tonna baliq ishlab chiqarilmoqda va iste'molning 5 foizi import hisobiga qoplanmoqda.

Baliq yetishtirish mavsumsiy xarakterga ega sohadir. Sohani rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6 noyabrdagi "Baliqchilik sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq[75], tegishli vazirliklar, tashkilotlar «O'zbekbaliqsanoat» uyushmasining baliqchilik sohasida to'liq tizimli (inkubatsiya tsexi, chavoq va tovar baliq yetishtirish, yuqori oqsilga boy baliq emi, qayta ishlash va saqlash) ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan baliqchilik klasterlarini tashkil etish to'g'risidagi taklifi ma'qullangan va chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etgan holda faoliyat ko'rsatayotgan ikkita baliqchilik xo'jaliklariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bulardan biri Farg'ona viloyatidaga "Teshaboev" mas`uliyati cheklangan jamiyat bo'lib, Vetnamdagi Xanoe baliqchilik universititeti bilan hamkorlik qilmoqda, MChJ 382 gektar sun`iy havzada mahsulot yyetishtirmoqda.

[75] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6 noyabrdagi "Baliqchilik sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Manba: www.lex.uz

Xo'jalik o'tgan 2018 yilda jami 300 tonna baliq yyyetishtirgan bo'lsa joriy yilda hajmini 500 tonnaga etkazishni rejalashtirmoqda.

Ikkinchi MChJ bu "Buxorobaliq"dir. Uning umumiy maydoni 175 gektar bo'lib, shundan 50 gektari baliq chavoqlarini yetishtirishga ixtisoslashgan. Yiliga 500 tonna baliq yyetishtiriladi. MChJ aprel oyida chavoqlar yyetishtiradi, buning uchun suv harorati 18°C bo'lishi lozim. MChJ Tailand fermerlari bilan xamkorlik ishlarini olib bormoqda, maqsadi yangi turdagi tropik baliq naslini olib kelish va umuman ishlab chiqarishni intensivlashtirib mahsulot yetishtirish muddatini qisqartish ustida ishlamoqda.

Pillachilik. O'zbekistonda o'tgan 2010-2016 yillarda har yili 25000 tonna pilla xom ashyosi ishlab chiqilgan, biroq 2017 yilda ob-havoning quruq kelishi va pilla uchun tutzorlar kam hosil berganligi bois yetishtirish qisqargan. Birinchi darajali sifatdagi xom pilla ishlab chiqarishning 44,3 foizini, ikkinchi darajali sifatlisi 27,2 foizni tashkil etadi. Bir qancha xususiy korxonalar ipak yyetishtiruvchilar, masalan Buxorodagi "Romstar Silk" MChJ dehqonlar bilan tutzorda hosil olish, xom pilla yetishtirishga munosabatlar to'g'ri yo'lga qo'yilib, iqtisodiy samarali usulda faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Bugungi kunda ipakchilik sanoatining eng asosiy muammosi, yetarli xom pillaning yyetishmasligidir. Hozirda pillaning 95 foizi xom ashyo holida chetga eksport qilinmoqda. Atigi 5 foiz mahsulot o'zimizda qayta ishlanib, tayyor mahsulot sifatida taqdim etilmoqda.

Ipakchilikda klaster haqida gapirganimizda avvalo, dehqonlar muhim ahamiyat kasb etishiga to'xtalishimiz kerak, ular tutzorlarga qaraydi, xom pillani yyetishtirib qayta ishlovchilarga etkazib beradi, demak qayta ishlovchi va dehqonlar orasida uzviy munosabat bor. Ko'pgina xususiy korxonalar o'z oldilariga klaster tizimida ishlab, qo'shimcha qiymat zanjirini yuqori bosqichiga chiqarishga harakat qilishmoqda, ya`ni rangli ipak va matolar yetishtirish ustida ishlashmoqdalar. Masalan, Farg'onadagi yirik ipakchilik to'qimachilik korxonasi "Agro-Silk" MChJ Farg'ona viloyati hokimiyati bilan birgalikda klaster tizimida ishni boshlagan. Ular har bir dehqon oilasiga o'rtacha 0,5 gektardan jami 2500 gektardan yangi tutzor plantatsiya daraxtlarini shartnoma asosida biriktirib bergan, 2018 yilda korxona 4 mln. AQSh dollari qiymatida Xitoy, Hindiston, Angliya, Vetnam va Eron davlatlariga xom ipakni eksport qilgan.

Xulosa qilib aytganda, professional maslahat markazlari barcha sohaga jumladan, fermer va dehqonlarga sohalariga qarab ma'lumotlar talab qilinmoqda.

Shunday ekan, maslahat markazi konsalting xizmatiga aylanishi kerak;

Qoramol sutchiligini rivojlantirish uchun, chorva sabzavotlari, masalan, chorva "repa"si, chorva lavlagi yetishtirishni, issiqxona sharoitida chorva ozuqasi yetishtirish masalan, loviya gullarini yetishtirishni o'rganish va amaliyotga joriy qilish ma'lum darajada masala yechimini topishga yordam beradi;

Parrandachilikda ozuqa muammosi, uning sifati va narxi va tuxumlarni sotishda mavsumiy xarakterdaligi hamda parranda go'shti eksportiga maxsus ruxsatnoma olish talab qilinadi, bir necha qavatda kletkalarda tuxum yyetishtirib olinmoqda, kelajakda bir qancha davlatga eksport qilishda cheklovlar qo'yish xavfi bor. Ijobiy tomoni shundan iboratki, hukumat klasterlarni shakllanishi va dehqonlarga qo'shimcha ish o'rnini tashkil qilganligi uchun imtiyozlar, yer ajratib bermoqda;

Baliqchilikda, ishlab chiqarish mavsumi cheklangan, ko'plab xo'jaliklar eski usulda baliq maxsulotlarini yyetishtirmoqdalar, yangi zamonoviy usulda baliq yetishtirish uchun bilim va tajriba, ko'nikmalar yetishmaydi, buning echimlari, qo'shimcha investitsiya kiritish, qishda chavoq yetishtirishni yo'lga qo'yish va h.k.;

Ipakchilikda muammo, xom ipak yetishtirish bilan cheklanish, pilla xom ashyosi yetishtirish uchun zamonaviy tutzorlarning sharoitga mos navlariga ehtiyoj ortmoqda. Masalaning echimi, qo'shimcha investitsiyalarni jalb qilib yakuniy tayyor mahsulotni O'zbekistonda tayyorlashni talab qilinmoqda;

Ipakchilikda qayta ishlovchilarning dehqonlar bilan munosabatini boshqa chorva klasterlariga namuna sifatida ko'rsatib, klasterlarning dehqonlar bilan ishlash tizimini shakllantirish barcha bosqichlarda ishtirok etayotganlarga iqtisodiy, ijtimoiy manfaat keltiradi.

22.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yo'llari

Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligi tabiiy va iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida baholanadi.

Umuman chorvachilikning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun quyidagi xarajat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

- yalpi mahsulot tannarxi, sohada band bo'lgan 1 xodimga to'g'ri keladigan yalpi daromad va foyda yig'indisi, 1 kishi-soat, 1 bosh qoramol, har 1000 so'mga ishlab chiqarish;
- ishlab chiqarish xarajatlari 1000 so'mga mahsulot tannarxi;
- ishlab chiqarilgan va sotiladigan mahsulotlar rentabellik darajasi;
- rentabellik darajasi.

Mahsulotlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishni qiyosiy iqtisodiy baholashini aniqlash uchun tabiiy va tannarx ko'rsatkichlari qo'llaniladi:

- qishloq xo'jaligi chorva mollarining mahsuldorligi;
- bitta xodimga to'g'ri keladigan jismoniy va pul ko'rinishidagi yalpi mahsulot, 1 kishi/s., 1 bosh chorva mollari;
- 1 bosh uchun ishlab chiqarish xarajatlari. chorva mollari, 1 tonna mahsulotga, 1000 so'mga yalpi ishlab chiqarish;
- 1 tonna mahsulotni sotish narxi;
- 1 bosh chorva moliga va 1 tonna mahsulotga foyda;
- ishlab chiqarish rentabellik darajasi.

Chorvachilik zotlari, uni parvarishlash tizimlari, podalar tarkibi, turlari, me'yorlari, ovqatlanish ratsionlari va boshqalarni qiyosiy iqtisodiy baholash quyidagi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- chorva mollarining mahsuldorligi;
- 1 bosh qoramolga jismoniy va pul shaklida yalpi mahsulot;
- mehnat unumdorligi;
- 1 bosh chorva mollari uchun ishlab chiqarish xarajatlari;
- ishlab chiqarish tannarxi;
- 1 boshga chorva moliga va 1 tonna mahsulotga to'g'ri keladigan daromad yoki foyda;
- rentabellik darajasi.

Iqtisodiy samaradorlik bir nechta variantlarni taqqoslash va eng samarali variantni tanlash orqali aniqlanadi.

Veterinariya tadbirlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli veterinariya xizmati ushbu tadbirlarning xarajatlari bilan oldini olishga muvaffaq bo'lgan iqtisodiy zararni taqqoslashga asoslangan. Darhaqiqat, zarar, o'lim, majburiy so'yish, mahsuldorlik va mahsulot sifatining pasayishi natijasida yuzaga keladigan zararlardan iborat. To'g'ridan-to'g'ri

yo'qotishlarga karantin joriy etilishi, orqada qolayotgan yosh o'sishni oshirish, narxining oshishi va boshqalar tufayli bilvosita zararlar qo'shiladi.

Veterinariya tadbirlarini o'tkazish xarajatlarini belgilashda faoliyatga jalb qilingan veterinariya mutaxassislari va yordamchi ishchilarga ish haqi, dori-darmon vositalari, biologik mahsulotlar, kiyim-kechak, kombinezon va maxsus poyabzal va boshqa xarajatlar uchun - mahsulotlarni zararsizlantirish, jasadlarni yo'q qilish va boshqalar uchun xarajatlar hisobga olinadi.

Chorvachilikni yanada rivojlantirish, uning ishlab chiqarish, mehnatni tashkil etish va boshqarishning barcha omillari va jihatlariga oid ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish bilan bog'liq.

Chorvachilikni rivojlantirish uchun nafaqat podalarni ko'payishining biologik omillarini, balki iqtisodiy sharoitlarini ham yaxshilash zarur. Qo'shimcha sarmoyalar uchun jamg'armalarga ega bo'lish uchun tarmoq rentabellikka ega bo'lishi kerak. Ikkinchisi nafaqat tashkiliy omillarga, balki ko'pincha chorvachilik tarmoqlarining zarur rentabelligini ta`minlamaydigan narxlarni tartibga solish amaliyotiga ham bog'liqdir.

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishning eng muhim yo'nalishi chorva mollari va parandalarning mahsuldorligini oshirish, ularni yetishtirish uchun moddiy va pul mablag'larini tejash bilan izohlanadi. Kelajakda qoramollarning mahsuldorligini 1,3-1,5 baravarga oshirish va mollarning tirik vaznidagi o'rtacha kunlik o'sishni 600-700 g (hozirgi vaqtda 520 g) ga etkazish kerak.

Balansli ovqatlanish va chorva mollarini to'g'ri parvarish qilish chorvachilikni rivojlantirishning asosidir. Shu munosabat bilan birinchi navbatda oziq-ovqat bazasini jadal rivojlantirishga e`tibor qaratish lozim.

Yyem-xashak bazasi bo'lgan o'simlik va chorvachilikni rivojlantirishda mutanosiblikni saqlash muhim ahamiyatga ega. Amalda, ozuqa etkazib berish va ozuqadan foydalanish o'rtasidagi bog'liqlik fermada ozuqa muvozanatini saqlash orqali ta`minlanadi.

Chorvachilikning iqtisodiy samaradorligini oshirishga barcha texnologik jarayonlarni kompleks mexanizatsiyasini joriy qilmasdan erishish mumkin emas. Fermer xo'jaliklarida ozuqa va go'ngni tarqatish, sigirlarni sog'ish va suv bilan ta'minlashni to'liq mexanizatsiyalash zarur. Mehnat talab qiladigan jarayonlarni kompleks mexanizatsiyalash bilan chorvachilik mahsuloti birligiga sarflanadigan mehnat xarajatlari 35-40% ga kamayishi mumkin.

Bu jarayon ikki yo'nalishda - mavjud fermer xo'jaliklarini rekonstruksiya qilish va ularni texnik qayta jihozlash va zamonaviy mexanizatsiyalashgan fermer xo'jaliklari va majmualarini qurish yo'li bilan ketmoqda.

Qishloq xo'jaligi korxonalari, dehqon va uy xo'jaliklarining agrosanoat integratsiyasi va kooperatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Buning uchun har xil integratsiya shakllaridan foydalanish kerak, jumladan, chorvachilikni rivojlantirishga sarmoya kiritishga qodir bo'lgan moliyaviy va sanoat tuzilmalari bilan birlashish, chorvachilik mahsulotlarini sotishda vertikal integratsiya, moddiy-texnika resurslari va ishlab chiqarish xizmatlarini rivojlantirish va hakazo.

Integratsion jarayonlarni, ayniqsa kooperatsiya, agrosanoat majmuasining qishloq xo'jaligi va boshqa tovar ishlab chiqaruvchilarining manfaatlarini himoya qilishning shakllanishi va rivojlanishida etakchi rol tarmoq birlashmalariga (uyushmalariga) yuklatilgan.

Shuni ta`kidlash kerakki, ishlab chiqarish texnologiyasi chorvachilik sanoatining iqtisodiy samaradorligiga sezilarli ta`sir ko'rsatadi.

Sut ishlab chiqarishga ixtisoslashgan fermalarda sigirlarning fiziologik holati va mahsuldorligini hisobga olgan holda alohida-alohida guruhli saqlashga asoslangan texnologiyasi istiqbolli hisoblanadi.

So'nggi o'n yillikda chorvachilikning mahsuldorligi pasayishining sabablaridan biri seleksiya va naslchilik ishlariga yetarlicha e`tibor berilmagani. Ba`zi yirik naslchilik fermer xo'jaliklari bankrotlik jarayonidan o'tgan.

Qishloq xo'jaligi chorvachilikning genofondini saqlash va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun huquqiy asoslar zarur bo'ladi.

Chorvachilikning iqtisodiy samaradorligiga mahsuldorlik, sigirlarni g'unajinlardan oshib ketishi va chorva mollarining o'limi salbiy ta`sir ko'rsatmoqda. Masalan, 3000 kg sut mahsuldorligi podasida 10% qari sigirlari bo'lsa, har bir sigirdan o'rtacha yillik sut sog'ish 150-200 kg ga kamayadi. Sog'in sigirlarning sutining kamayishi chorvachilik samaradorligi bir xillik ta`sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirish va tannarxini pasaytirishning quyidagi asosiy usullari aniqlanishi mumkin:

• ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va ozuqa bazasini mustahkamlash asosida tarmoqni izchil intensivlashtirish;

• chorva mollarining naslchilik va mahsuldorlik sifatlarini yaxshilash;

• chorvachilikning tashkiliy-huquqiy shakllarini rivojlantirish va takomillashtirish;

• qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash; qayta ishlash korxonalari monopoliyasi darajasini pasaytirish;

• aholining xarid qobiliyatini oshirish; mahalliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlari yo'lida import va eksport operatsiyalari hajmini tartibga solish.

Nazorat savollari:

1. Chorvachilik tarmog'ining hozirgi holati va rivojlanish tendentsiyalariga tavsif bering.
2. Qishloq xo'jaligida chorvachilik tarmog'ining ahamiyati qanday?
3. Chorvachilik tarmog'ini ixtisoslashuvini tushuntirib bering.
4. Mamlakatimiz hududlari bo'yicha chorvachilik tarmog'ining joylashishini tavsiflang.
5. Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari qanday?
6. Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini izohlab bering.
7. Chorvachilik tarmoqlarining xususiyatlarini sanab o'ting.
8. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish va tannarxini pasaytirishda kooperatsiya va integratsiyaning o'rni qanday?
9. Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga ob`ektiv ehtiyojning sababi nimada?
10. Chorvachilik mahsulotlarini sotishning mavjud va mumkin bo'lgan kanallarini sanab o'ting va ularning iqtisodiy samaradorligini baholang.
11. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning imkoniyatlari va asosiy omillarini tushuntiring.
12. Chorvachilik mahsulotlarining raqobatbardoshligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ayting.
13. Chorvachilik klasterlari afzalliklari va iqtisodiy samaradorligini izohlab bering.

GLOSSARIY

Agrar islohotlar, qishloq xo'jaligidagi islohotlar – davlatning yerga mulkchilik munosabatlari va yerda xo'jalik yuritish usullarini o'zgartirishga karatilgan chora-tadbirlari majmui. Dastlab Agrar islohotlar konsepsiyasi maqsad va vazifalari, yo'nalishi, uni o'tkazish bosqichlari aniqpab olinadi. Shunga asoslanib Agrar islohotlarni o'tkazishning aniq chora-tadbirlari belgilanadi va ularni davlat amalgaa oshiradi.

Agrar siyosat – bozor islohotlarining tarkibiy qismi bo'lib, agrar islohotlar asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi, agrosanoat majmui (ASM) boshqa tarmoqlarining samarali rivojlanishi va qishloq joylaridagi munosabatlarning boshqaruvi borasida ilmiy qarashlarning, g'oya va maqsadlarning siyosiy ya amaliy vositalarining yig'indisidir.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu iqti-sodiyotning qishloq xo'jaligini zarur ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, ularni saqlash, qayta ishlash, iste'molchiga etkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar majmuidir.

Almashlab ekish – ekinlarni vaqt (yillar bo'yicha) va bo'shlikda (dalalarda) ma'lum muddatda amalga oshiriladigan ilmiy asoslangan navbatlab turilishi tushuniladi.

Amortizatsiya – asosiy fondlar qiymatini ular vositasida ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar tannarxiga asta-sekin o'tkazish hamda eskirgan asosiy fondlarning o'rnini keyinchalik qoplash maqsadida pul mablag'larini to'plab borish.

Amortizatsiya fondi – eskirgan asosiy fondlarning o'rnini keyinchalik qoplash maqsadida pul mablag'larini to'plab borishga mo'ljallangan fond.

Asosiy ishlab chiqarish vositalari – ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, o'zining qiymatini mahsulot qiymatiga qisman o'tkazadigan, tashqi ko'rinishini o'zgartirmaydigan ishlab chiqarish vosi-talariga aytiladi.

Asosiy vositalar – ishlab chiqarishning moddiy sharoitlarini ta'minlaydigan vositalar (mehnat qurollari, bino, inshoot, qurilma va boshqalar). Buxgalteriya hisobi va rejalashtirishda Asosiy vositalar

tarki-biga xizmat muddati bir yildan ortiq va qiymati eng kam ish haqining 15 ba-robaridan arzon bo'lmagan vositalar kiritiladi

Avans (bo'nak) – oldindan to'lanadigan pul summasi va to'lov hisobi, kelgusida to'lanadigan to'lovlar hisobiga oldin beriladigan pul miqdori.

Axborot – yangilik elementi, qabul qiluvchi uchun qarorlar qabul qilish uchun foydalaniladigan ma'lumotlar, bilimlar, xabarlar.

Axborot tizimi – boshqaruv tizimida qo'llanadigan ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, to'plash, izlash va uzatish tizimi.

Aylanma aktivlar – korxonalar va tashkilotlarning buxgalterlik balansi aktiv qismida aks ettiriladigan me'yorga solinuvchan va me'yorga solinmaydigan aylanma mablag'lar.

Aylanma ishlab chiqarish vositalari – ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini mahsulotlarga bir ish davrida to'lig'i bilan o'tkazadigan, asl tabiiy holatdagi kurinishlarini o'zgartiruvchi ishlab chiqarish vositalaridir.

Aylanma vositalar (mablag'lar) – korxona (xo'jalik)ning xo'jalik faoliyatini moliyalash uchun foydalanadigan pul mablag'lari; Aylanma vositalar aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlaridan tashkil topadi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, har bir ishlab chiqarish davrida butunlay iste'mol qilinadi, o'z natural sha-klini o'zgartiradi, uning qiymati yyetishtirilayotgan mahsulotga to'liq o'tadi va mahsulot sotilishi bilan pulga aylanadi (xom ashyo, materiallar, kelgusi davr xarajatlari, arzon baho anjomlar va boshqalar).

Balans – muvozanat, muttasil o'zgarib turuvchi hodisa yoki tushunchaning nisbatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. daromadlari va xara-jatlari va boshqa balanslar mavjud.

Bandlik yoki aholini ish bilan ta'minlash — mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunlarga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Big Data - bu gorizontal ravishda kengaytiriladigan dasturiy vositalar tomonidan qayta ishlangan juda katta hajmdagi, xilma-xilligi bo'yicha tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlarning belgilanishi.

Biologik isitish – organik materiallarni mikroorganizmlar yordamida chirishi oqibatida chiqaradigan issiqlik bilan isitish.

Birja – (lotincha hamyon degani) bozor munosabatlarining muhim tarkibi bo'lib, uning asosiy vazifasi moddiy-texnika ta'minotining qayta taqsimlash organlari (moddiy bazasini saqlab qolgan holda) xizmatini o'z zimmasiga olib, bozor munosabatlarining me'yorli ishlab turishini ta'minlashdan iborat.

Biznes – 1) sohibkorlik tijorat ishlari bilan shug'ullanish, pul topish maqsadida biror ish bilan band bo'lish.

Biznes reja – qat'iy hisob-kitoblarga asoslangan hujjat bo'lib, mavjud bozorlar holatini yaxshi tahlil qilib o'z maqsadini aniq, ravshan ko'z oldiga keltira biladigan fermer xo'jaliklari rahbarlari tomonidan mustaqil ravishda yoki mutaxasislar va maslahatchilarni jalb etgan holda ishlab chiqiladi.

«Bilimlar maydoni» - bu qishloq xo'jaligi korxonalari mutaxassislari uchun masofaviy o'qitish uchun mo'ljallangan tarmoq elektron ta'lim muhitidir.

Bonitirovka — hayvonlarning nasldorlik va mahsuldorlik sifatlarini baholash;

Bozor - tovarlarga talablar, takliflar va narxlar shakllanadigan savdo muomalasi sohasi.

Bozor infratuzilmasi – bozor iqtisodiyoti uchun xizmat ko'rsatuvchi har xil sohalar.

Bozor muvozanati – bozordagi talab va taklifning miqdoran va tarkibi jihatidan bir-biriga muvofiq kelishi.

Bozorni segmentlash – bozorni biron-bir belgi bo'yicha alohida bo'g'inlarga ajratish.

Byudjet – davlat, viloyat, shahar, tuman, muassasa, tashkilot va boshqalarning ma'lum muddatdagi (yil, kvartal, oy) daromad va xarajatlarining pul hisobi. Byudjetning xarajat qismi daromad qismidan ortiq bo'lsa, byudjetning taq-chilligini bildiradi. Byudjet daromadining xarajatdan ustunligi ijobiy qol-diqni hosil qiladi.

Chet el investitsiyalari — chet ellik investor tomonidan ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar;

Chet ellik investorlar — chet davlatlar, chet davlatlarning ma'muriy yoki hududiy organlari, davlatlar o'rtasidagi bitimlarga yoki

boshqa shartnomalarga muvofiq tuzilgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyekti bo'lgan xalqaro tashkilotlar, chet davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil etilgan va faoliyat ko'rsatadigan yuridik shaxslar, har qanday boshqa shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar, chet davlat fuqarolari va O'zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy yashaydigan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;

Chorvachilik - qishloq xo'jaligining bir tarmog'i; aholining oziq-ovqat, kiyim-kechakka bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun hayvonlarni ko'paytirish sohasidir.

Daromad – korxonaning sof foydasi shakli, ya'ni mahsulot yoki xizmatlarni sotishdan tushgan umumiy daromadning undan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyingi qismi.

Davlat buyurtmasi – Davlat tomonidan muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchiga yetkazib berish, ishlab chiqarish, noishlab chiqarish va ilmiy tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishni bajarish bo'yicha korxona va xo'jaliklarga beriladigan topshiriq.

Davlat mulki – asosiy mulkchilik shakllaridan biri. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan iqtisodiyotni demokratiyalashtirish, davlat mulki monopoliyasini tugatishni taqozo qiladi. Davlat mulkining hukmronlik doirasi keskin qisqaradi. Davlat mulki asosan jamoa mulkiga va xususiy mulkka aylantiriladi.

Davlat suv kadastri – suvni miqdor va sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish, suvdan foydalanishni qayd qilish va hisobga olish ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Davlat yer kadastri – yerlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer egalariga, yerdan foydalanuvchilarga, ijarachilarga hamda mulkdorlarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat.

Diversifikatsiyalash – bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarishlarni bir paytda har tomonlama rivojlantirish, mahsulot turlarini kengaytirish.

Dotatsiya (lot. dotatio — tuhfa) — 1) ma'lum harajatlarni qoplash uchun iqtisodiyotning bir sub'yekti tomonidan ikkinchisiga qaytarib bermaslik sharti bilan pul mablag'i berilishi. Dotatsiya odatda, davlat byudjetidan ajratiladi.

Ekologiya – o'simliklar va tashqi muhitning o'zaro munosabatini o'rganadigan fan.

Eksport – tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport kontrakti — eksport qiluvchi va O'zbekiston Respublikasi norezidenti o'rtasida meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish uchun tuzilgan xo'jalik shartnomasi;

Eksport qiluvchilar — O'zbekiston Respublikasi norezidentlari bilan eksport kontraktlari tuzgan yoki eksport kontrakti tuzmasdan invoys asosida eksport qiluvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar – O'zbekiston Respublikasi rezidentlari;

Elita urug' – mazkur navning selektsiya urug'chilikning biror maxsus usulini qo'llab yetishtirilgan navdorligi va ekish sifatlari bo'yicha talablarga to'liq javob beradigan boshlang'ich urug'iga aytiladi.

Fermer xo'jaligi – o'ziga tanlov asosida uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt.

Fermerning biznes rejasi – bu korxo-naning ishlab chiqarish faoliyatini ma'lum bir muddat davomida amalga oshirish bo'yicha mavjud imkoniyatlar, korxonaning maqsadi va bozor talabini muvofiqlashtiruvchi, korxonaning yuqori darajada foyda olishini ta'minlash borasidagi yozma dasturidir.

Foyda – sotilgan mahsulotning qiymati bilan tannarxi ayirmasi; qo'shimcha mahsulotning pul shakli.

Genofond (kam sonli) zot — muayyan zotga mansub va yo'q bo'lib ketish xavfi ostidagi kam uchraydigan hayvonlar guruhi;

Gidromodul – bir gektar ekin maydoniga suvning litr/sekund hisobidagi solishtirma sarfi. Yerlarni gidromodul jihatdan bo'lish natijasida har bir gidromodul hududida yetishtiriladigan ekinlardan mo'l hosil olish uchun suv miqdori va sug'orish muddati belgilanadi.

Grafik – ish ko'lami va bajarilish muddati aniq ko'rsatib tuzilgan reja.

Ijara – mol-mulkni yollash bo'yicha shartnoma.

Inflyatsiya – 1) mamlakatda muomalada yurgan qog'oz pul miqdorining xo'jalik muomalasi ehtiyojlaridan haddan ziyod oshib

ketishi. Narx-navo umumiy darajasining ko'tarilishi. 2) pulning qadrsizlanishi.

Infratuzilma – iqtisodiyotda ishlab chiqarish hamda aholiga xizmat qiladigan sohalar.

Innovatsiya – yangilikni joriy etish, 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar;

Integratsiya (lot. Integratio dan - «tiklash», «to'ldirish», «qo'shilish») - qismlarni bir butunga birlashtirish jarayoni.

Internet jihozlar - bu bir-biri bilan yoki tashqi muhit bilan o'zaro aloqada bo'lish uchun o'rnatilgan texnologiyalar bilan jihozlangan jismoniy obyektlarning (narsalarning) kompyuter tarmog'i tushunchasi, bunday tarmoqlarni tashkil qilishni iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni qayta qurishi mumkin bo'lgan hodisa deb hisoblaydi. , harakatlar va operatsiyalarning bir qismidan inson ishtiroki zarurligini istisno qilish.

Investitsiya (sarmoya) – xususiy yoki davlat kapitalini, mulk yoxud aqliy boylikni milliy (ichki investitsiyalar) yoki xorijiy (tashqi investitsiyalar) iqtisodiyotga foyda olish maqsadida uzoq muddatga sarflash.

Investitsiya faoliyati — investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlari majmui;

Investitsiya faoliyatining ishtirokchisi — investitsiyalarning amalga oshirilishini buyurtmalarni bajaruvchi sifatida yoki investorning topshirig'i asosida ta'minlaydigan investitsiya faoliyati subyekti;

Investitsiya loyihasi — iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa foyda olish uchun investitsiyalarni amalga oshirishga yoxud jalb etishga qaratilgan, o'zaro bog'liq bo'lgan tadbirlar majmui;

Investitsiya majburiyati — belgilangan maqsadlarga erishish uchun investor tomonidan qabul qilinadigan majburiyat;

Investitsiya shartnomasi — investitsiya faoliyati subyektlari o'rtasida tuziladigan, investitsiya shartnomasi taraflarining huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan yozma bitim;

Investitsiya siyosati — O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida va uning alohida tarmoqlarida investitsiyalarning zarur darajasini va tuzilmasini ta'minlashga, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiya manbalarini topishga va ulardan foydalanishning ustuvor

tarmoqlarini aniqlashga yo'naltirilgan investitsiyaviy faolligini oshirishga doir o'zaro bog'liq tadbirlar majmui;

Investitsiyalar — investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar kiradi.

Investor — foyda olish maqsadida investitsiya faoliyati obyektlariga o'zining mablag'larini va (yoki) qarz mablag'larini yoxud jalb qilingan boshqa investitsiya resurslarini investitsiya qilishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti;

Invoys — meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish uchun hisobvaraq-faktura;

Iqtisodiy samara – iqtisodiy faoliyat natijalari va ushbu natijalarni olish hamda ulardan foydalanish uchun hisoblab chiqilgan sarf-xarajatlar o'rtasidagi xilma-xillik.

Iqtisodiy samaradorlik – tizimning faoliyat yuritishiga ketadigan sarf-xarajatlar va uning natijalari nisbati.

Ish haqi – mehnat birligining bozor bahosi bo'lib u shartnomada belgilab qo'yiladi va muayyan vaqt birligi ichida bajariladigan va muayyan kasb - malaka xususiyatlariga ega bo'lgan mehnatga to'lanadigan haq darajasini belgilab beradi.

Ish vaqti – xodim ish tartibi yoki grafigiga yoxud mehnat shartnomasi shartlariga muvofiq o'z mehnat vazifalarini bajarishi lozim bo'lgan vaqt.

Ishlab chiqarish omillari — Ishlab chiqarishda qo'llanadigan resurelar; yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik faolligi (tadbirkorlik qobiliyati) kabi omillar Ishlab chiqarish omillari hisoblanadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi, miqdori ulardan foydalanish darajasiga boglik, bo'ladi

Ishlab chiqarish samaradorligi — korxona miqyosida iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy dasturlar va tadbirlarning foydali natijalar berishi, olingan iqtisodiy samaraning muayyan qiymatga ega bo'lgan resurslarni qo'llagan holda eng yuqori ishlab chiqarish hajmiga erishishga sabab bo'lgan ishlab chiqarish omillari, resurslar sarflariga nisbati bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish samaradorligi — korxona miqyosida iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy dasturlar va tadbirlarning foydali natijalar berishi, olingan iqtisodiy samaraning muayyan qiymatga ega bo'lgan resurslarni qo'llagan holda eng yuqori ishlab chiqarish hajmiga erishishga sabab bo'lgan ishlab chiqarish omillari, resurslar sarflariga nisbati bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarishni boshqarishning samaradorligi – ishlab chiqarishni boshqa-rishning maqsadga erishish uchun mo'ljallangan resurslardan foydalanish darajasi bilan ifodalanadigan samaradorligi.

Ishlab chiqarishni intensivlash — texnika, moddiy va mehnat resurelari potensialining har bir birligidan yanada to'liqroq foydalanish yo'li bilan i.ch. jadalligini oshirish. Zamonaviy texnika va texnologiyani joriy etish, i.ch. jarayonini mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, kompyuterlashtirish, mehnat resurelaridan ratsional foydalanish orqali barcha jabhalarda yuqori ko'rsat-kichga erishishga asoslanadi.

Ishsizlik — bir qism iqtisodiy faol aholining o'ziga loyiq ish topa olmasdan qolishi va mehnat zaxirasiga aylanishi.

Kadastr – 1) obyektlarning bahosi va o'rtacha daromaddorligi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi ro'yxat;

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish — ishlab chiqarish jarayonining doimo kengaytirilgan hajmida yangidan boshlanib, takrorlanib turishi. Aholining ko'payib borishi, individual iste'molning ortib borishi, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojning to'xtovsiz o'sishi Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni zaruriy shart qilib qo'yadi. Bu esa ehtiyojni qondirishning asosiy usuli bo'lgan ishlab chiqarishning kengaygan holda takrorlanishini taqozo etadi.

Klaster (inglizcha klaster - klaster, zanjir, to'da) - bir nechta bir hil elementlarning birlashishi, ularni ma'lum xususiyatlarga ega bo'lgan mustaqil birlik deb hisoblash mumkin.

Ko'p ukladli iqtisodiyot – turli mulk shakllari va har xil xo'jalik turlarining yaxlitligidan tashkil topgan iqtisodiyot. Bozor iqtisodiyoti xilma-xil, bir-biri bilan erkin raqobatlashadigan xo'jalik ukladlarini taqozo etadi, o'z tabiatiga ega bo'lgan ishlab chiqarishdan iborat bo'ladi.

Konsern - patent va litsenziya shartnomalari, moliyalashtirish va yaqin ishlab chiqarish kooperatsiyasi tizimi bilan bog'liq bo'lgan mustaqil korxonalar uyushmasidir.

Konsorsium - yirik investitsiya, ilmiy, texnik, ijtimoiy va ekologik loyihalarni amalga oshirishda aniq muammolarni hal qilish uchun tuzilgan tadbirkorlarning vaqtincha ixtiyoriy birlashmasidir.

Kontrakt – mamlakatlar, firma, korxona va boshqalar o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarni o'rnatish, o'zgartirish yoki to'xtatish to'g'risidagi ikki tomonlama yozma kelishuv shartnoma.

Kontseptsiya – tushunchalar va ular o'rtasidagi biron-bir voqelikni rivojlantirish va xususiyatlarining asosiy yo'nalishlarini belgilovchi aloqalar majmui.

Konyuktura – iqtisodiyotning umumiy holati; uni fan texnika taraqqiyoti, iqtisodiy o'sish, struktura siljishlari, eksport imkoniyatlari kabilar xarakterlab beradi. Iqtisodiy kon'yuktura o'zgaruvchan, salbiy va ijobiy bo'ladi.

Kooperatsiya (lot. Cooperatio) - bu ma'lum miqdordagi odamlar (tadbirkorlar, xo'jaliklar) yoki korxonalar birgalikda yoki bir xil umumiy mehnat, ishlab chiqarish jarayonida yoki turli xil, lekin o'zaro bog'liq bo'lgan mehnat jarayonlari, ishlab chiqarishda birgalikda qatnashadigan mehnatni tashkil etish shakli.

Korporatsiya - aktsiyadorlik jamiyat bo'lib, unda bir nechta firmalar umumiy maqsadlarga erishish yoki umumiy manfaatlarni himoya qilish uchun birlashadi. U mustaqil tadbirkorlik subyekti bo'lib markazlashtirilgan boshqaruv organlariga ega va kreditorlarning barcha mol-mulki bilan qarzdorligi uchun javobgardir.

Kredit – pul vositalarini, tovar va xizmatlarni ma'lum ustama to'lab qaytarib berish sharti bilan ma'lum muddatga qarzga berish.

Krizis – iqtisodiy tanglik, tanazzul.

Kvota – umumiy ishlab chiqarish, sotish, eksport, import va boshqa iqtisodiy faoliyat sohalarida kelishuv asosida har bir ishtirokchi uchun joriy qilinadigan hissa. Bitimlarga binoan amalga oshiriladi.

lalmi yerlar — qishloq xo'jaligi mahsulotlari tabiiy yog'ingarchilik hisobiga yetishtiriladigan yerlar;

Lizing – mashina, asbob-uskuna, traktorlar, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini uzoq muddatli ijaraga olish.

Logistika - bu turli xil tizimlarni tovar va moddiy resurslar bilan samarali ta'minlash uchun tashkiliy-boshqaruv va ishlab chiqarish va texnologik jarayonlar majmui. Logistikaning yanada kengroq ta'rifi uni turli xil tizimlarda moddiy, axborot va moliyaviy resurslarning

harakatini rejalashtirish, boshqarish va boshqarish doktrinasi sifatida talqin qiladi. Amaliy qo'llanilish nuqtai nazaridan logistika - bu kerakli sifatli, kerakli miqdordagi tovarlarni o'z vaqtida, kerakli joyda minimal xarajatlar bilan ta'minlashning eng samarali variantini tanlash.

Loktatsiya – molning bolalashidan tortib to sutdan chiqquniga qadar bo'lgan davr.

Mahalliy investorlar — investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, O'zbekiston Respublikasi rezidenti maqomiga ega bo'lgan chet ellik fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari;

Marketing – korxonaning bozorni o'rganish, mahsulotni bozor talabi hamda tovarlarni iste'molchiga yo'naltirish hisobga olingan ishlab chiqarish bo'yicha tashkiliy-texnik va tijorat vazifalari majmui.

Mehnat resurslari - mamlakat aholisining mehnatga layoqatli yoshdagi qismi, iqtisodiy resurslarning tarkibiy unsuri; 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar, 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar Mehnat resurslariga kiritiladi.

Mehnat taqsimoti - mehnat turlarining bir-biridan ajralib mustaqil ahamiyat kasb etishi; mehnat turlarining ixtisoslashuvi.

Mehnat unumdorligi - ishlab chiqarish jarayonida kishilar mehnatining foydaliligi, samaradorligi va mahsuldorligi; Mehnat unumdorligi ishlovchining ma'lum vaqt birligi (soat, smena, oy, yil) ichida tayyorlagan mahsulot hajmi bilan o'lchanadi.

Melioratsiya – lotincha suz bo'lib «yaxshilash» ma'nosini anglatadi. Melioratsiyaning asosiy maqsadi – tuproqlarning noqulay sharoitlarini (suv, havo, ozuqa, issiqlik) tubdan yaxshilash uning unumdorligini doimo oshirib qishloq xo'jalik ekinlaridan barqaror, mo'l, sifatli va arzon mahsulot yetishtirishdir.

melioratsiya obyektlari — kollektor-drenaj va yer usti tashlama suvlarini to'plash hamda ularni sug'oriladigan yerlardan tashqariga chiqarib tashlashga ko'maklashadigan, kollektorlarni va kollektor-drenaj tarmog'ini, vertikal drenaj quduqlarini, melioratsiya nasos stansiyalarini (agregatlarini) va kuzatuv tarmog'ini o'z ichiga oladigan suv xo'jaligi obyektlari;

Menejment – boshqarish, mudirlik, zamonaviy ishlab chiqarishni boshqarish (rejalash, tartibga solish, nazorat qilish), shuningdek ishlab chiqarishga rahbarlik qilish, uni tashkil etish.

Meva-sabzavot mahsulotlari — sabzavotlar, mevalar, dukkakli, yong'oq, uzum va poliz mahsulotlari, muzlatilgan, quritilgan sabzavot va mevalar

Mexanizatsiya - bu qo'l mehnatini mashinalar, mexanizmlar va boshqa uskunalar bilan almashtirish jarayoni. Avtomatlashtirish - bu mexanizatsiyalashning eng yuqori darajasi, unda butun ish tsikli inson boshqaruvi ostida mashinalar va mexanizmlar tomonidan amalga oshiriladi.

Moddiy-texnika bazasi – moddiy boylik ishlab chiqarish sharitida bevosita band bo'lgan mehnat vositalari va mehnat buyumlari yig'indisidir.

Moliya — markazlashgan va markazlashmagan maqsadli pul fondlarini hosil qilish, jamlash, taqsimlash va qayta taqsimlash yoki ishlatish yuzasidan paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarga aytiladi.

Moliya tizimi — iqtisodiyot pul sektorining bir qismi, moliya amaliyoti. Moliya tizimi faqat moliya munosabatlarini emas, balki moliyaga taallukli siyosiy, tashkiliy munosabatlarni ham qamrab oladi.

Moliyaviy-sanoat guruhi - bu turli sohalarning huquqiy va iqtisodiy jihatdan mustaqil korxonalari uyushmasi.

Monitoring – iqtisodiy obyektlarni uzluksiz kuzatib borish, ularning faoliyatini boshqaruvning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish.

Narx, baho — tovar qiymatining puldagi shakli; bozor iqtisodiyotida amal qiluvchi iqtisodiy dastak. Iqtisodiy tafakkur tarixidagi ayrim qarashlarda narxni qiymatning mehnat nazariyasiga asoslanib talqin qilishgan, unga qiymatning puldagi ifodasi deb qaralgan.

Naslchilik — seleksiya maqsadida nasldor hayvonlarni urchitish, naslli mahsulot (material) yetishtirish va undan foydalanish;

Nasldor hayvon — kelib chiqishi hujjatlar bilan tasdiqlangan, muayyan zotni takror ko'paytirish uchun foydalaniladigan va belgilangan tartibda ro'yxatga olingan hayvon;

Nasldor hayvonlar va nasldor podalarni davlat ro'yxatiga olish — kelib chiqishini aniqlash va mahsuldorligini belgilash maqsadida

nasldor hayvonlar hamda nasldor podalar haqidagi ma'lumotlarni hisobga olish;

Naslli mahsulot (material) — nasldor hayvon, uning urug'i va embrionlari, nasldor tuxum, ipak qurti urug'i;

Nohalol eksport qiluvchilar reestri — Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimiga kiritilgan eksport kontraktlari bo'yicha muddati o'tgan debitor qarzdorligi mavjud bo'lgan, real vaqt rejimida avtomatik ravishda shakllanadigan eksport qiluvchilar ro'yxati.

Ozuqa birligi – turli ozuqalarning o'lchov birligi va ozuqalik qiymatini baholash. Turli davlatlarda turli ozuqa ekvivalenti qo'llaniladi. Masalan, O'zbekiston, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Islandiya va Finlandiyada Skandinaviya ozuqa birligi 1 kg o'rtacha quruq suliga teng. Germaniya, Angliya va boshqa davlatlarda kraxmal ekvivalenti, bunda bir birlik ozuqa 1 kg kraxmalga teng.

Poda strukturasi – har xil jins yoki yosh guruhlardagi mollarning biror muddatdagi nisbati tushuniladi.

Poda tarkibi – xo'jalikdagi mollar jins va yosh guruhlarining o'zaro foiz nisbati.

Qishloq xo'jaligi - bu mamlakat iqtisodiyotining to'qimachilik, poyabzal, parfyumeriya va oziq-ovqat sanoati uchun oziq-ovqat mahsulotlarining aksariyat qismi va xom ashyo ehtiyojlarini qondiradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradigan sohasidir.

qishloq xo'jaligi ekin maydonlari — muntazam ravishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ozuqa (yem-xashak) ekinlarini yetishtirish maqsadida foydalaniladigan (sug'oriladigan va lalmi) yerlar;

qishloq xo'jaligi ekinlari — asosiy va takroriy maydonlarga ekiladigan g'o'za, boshoqli don, sholi, sabzavot, poliz, kartoshka, yem-xashakbop ildiz mevali o'simliklar, bir yillik o'tlar, beda, makkajo'xori, tamaki, dukkakli ekinlar, shuningdek, «to'qsonbosdi» usulida ekiladigan boshqa ekinlar;

qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish — qishloq xo'jaligi ekinlarining alohida turlarini ekin yer maydonlari konturlari va yerdan foydalanuvchilar kesimida joylashtirish va yetishtirishni (ishlab chiqarishni) tashkil etish bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlar majmui;

qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanuvchi — qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish (ishlab chiqarish) uchun belgilangan tartibda yer uchastkasidan ijara shartlari asosida foydalanuvchi fermer xo'jaliklari va boshqa tashkilotlar (korxona, muassasa, klaster, birlashma va kooperatsiyalar);

Qishloq xo'jaligi korxonalarining kooperatsiyasi – qishloq xo'jaligi korxonalarining birlashish usuli bo'lib, bundan maqsad fan texnika taraqqiyoti (FTT) erishgan yutuqlardan va yirik ixtisoslashgan ishlab chiqarish imkoniyatlaridan yaxshiroq foydalanish.

Raqamli iqtisodiyot - bu elektron biznes va elektron tijorat bilan bog'liq raqamli texnologiyalarga va ular ishlab chiqaradigan va sotadigan elektron tovar va xizmatlarga asoslangan iqtisodiy faoliyat.

Raqamli platforma - 1) raqamli o'zaro ta'sirning o'ziga xos va ixtisoslashgan tizimini yaratish uchun asos sifatida foydalaniladigan texnologiyalar guruhi; 2) yangilik va yangilik. bu 6 ta ma'lumot tizimi va ma'lumotlar va qadriyatlar almashinuvi uchun ko'p tomonlama foydalanishni ta'minlaydigan, tranzaksiya xarajatlarining pasayishiga, ish jarayonlarini optimallashtirishga va etkazib berish zanjiri samaradorligini oshirishga olib keladi. tovarlar va xizmatlar.

Raqamli qishloq xo'jaligi - bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar samaradorligini oshirishga mo'ljallangan raqamli pastki platforma. Asosiy vazifalar: - qishloq xo'jaligi korxonalarida mehnat unumdorligini bir ishchiga 2 baravar oshirish; - korxonalarni biznesni boshqarish uchun birlik xarajatlarini 1,5 baravar kamaytirish; - qishloq xo'jaligi mahsuloti (yoqilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, elektr energiyasi, ko'chat materiallari, ozuqa va boshqalar) birligining tannarxidagi moddiy xarajatlar ulushini 20 foizga yoki undan ko'proqga kamaytirish.

Raqamli qishloq xo'jaligi - bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning zamonaviy usullariga asoslangan raqamli texnologiyalar (Internet Internet, robototexnika, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlarni tahlil qilish, elektron tijorat va boshqalar) dan foydalangan holda qishloq xo'jaligi, bu mehnat unumdorligini oshirishni va ishlab chiqarishni kamaytirishni ta'minlaydi. xarajatlar.

Raqamli qishloq xo'jaligining asosiy maqsadi - agrosanoat majmuasida texnologik yutuqni ta'minlash va «raqamli» qishloq xo'jaligi korxonalarida hosildorlikning o'sishiga erishish uchun raqamli texnologiyalar va platformaviy echimlarni joriy etish orqali qishloq xo'jaligini raqamli ravishda o'zgartirishdir.

«Raqamli qishloq xo'jaligi» - bu idoraviy loyiha doirasida taqdim etilgan mintaqaviy va shahar darajalarida qishloq xo'jaligini boshqarish uchun raqamli pastki platformalar bilan birlashtirilgan raqamli platforma

1) biznes – tovar ishlab chiqarish va uni sotish, xizmat ko'rsatish, transport va boshqa sohalardagi faoliyatdir.

2) ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari natijalari bo'lgan yangi texnika, texnologiya. Ixtirochilikning rivojlanishi, biror yo'nalishdagi yirik ixtiro va kashfiyotlarning maydonga kelishi innovatsiyaning muhim omillari hisoblanadi.

3) jon boshiga olinadigan soliqqa tortiladigan kishilar ro'yxati.

Raqamli texnologiyalar - uzluksiz spektr sifatida emas, balki analog darajadagi diskret diapazonlarda signallarni aks ettirishga asoslangan texnologiya. 5-banddagi barcha darajalar bir xil signal holatini anglatadi. Raqamli texnologiyalar asosan hisoblash raqamli elektronikasida, birinchi navbatda kompyuterlarda, shuningdek elektrotexnika turli sohalarida va boshqalarda qo'llaniladi.

Raqobat - bu eng katta foyda olish uchun o'z mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchilarining o'zaro kurashini angalatadi.

Reinvestitsiyalar — investitsiyalardan olingan, tadbirkorlik faoliyati va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan har qanday daromad, shu jumladan foyda, foizlar, dividendlar, royalti, litsenziya va vositachilik haqlari, texnik yordam, texnik xizmatlar uchun to'lovlar va haqlarning boshqa turlari;

Rentabellik – tarmoq yoki korxonalarning foyda olib ishlashi; foyda olish darajasini ko'rsatadi, foiz hisobida hisoblanadi.

Reproduksiya – elita urug'ini har yili navbatdagi ko'paytirilishidan olinadigan urug'lar.

Robotlashtirish - bu sanoat va boshqa robotlar asosida ishlab chiqarishni avtomatlashtirishni rivojlantirish.

Rotatsiya – har bir dalada ketma-ket o'tuvchi ekinlarning davri belgilangan almashlab ekish sxemasi.

Sertifikat — nasldor hayvonning kelib chiqishi, mahsuldorligi va boshqa sifatlarini, shuningdek urug' yoki embrionning sifatini tasdiqlovchi hujjat. Oqsillar almashinuvi – oqsil hayvonlar uchun zarur eng muhim organik modda hisoblanadi.

Servitut – ega hisoblanmagan shaxslarning tabiiy vaziyatlar taqozo etganda qonun bilan belgilangan yoki shartnomada ko'zda tutilgan yer maydonlari va imoratlardan qisman foydalanish huquqi.

Shartli etalon gektar – traktor agregatlarining umumiy ishlab chiqarish me'yorini o'lchash birligi sifatida shartli etalon gektar (shartli natural birlik) qabul qilinadi. U quyidagi shartlar bo'lganda 1ga yer haydashga muvofiq keladigan va etalon sifatida qabul qilinadigan ishlar hajmidan iborat.

Shartnoma – korxonalar, tashkilotlar va xususiy shaxslar o'rtasida o'zaro majburiyatlar, mas'uliyatlar va huquqlarni o'rnatish to'g'risida bitimlarni rasmiylashtiradigan hujjat.

Shaxsiy mulk – fuqarolarning shaxsiy ehtiyojini qondirishga xizmat qiluvchi mulk.

Silos – konservalangan ko'katli oziqadir.

Sinergetik aloqa – tizim elementlarining birgalikdagi harakatlanishi tufayli umumiy samaradorlikni mustaqil harakat qiladigan ushbu elementlar samarasi yig'indisiga nisbatan mumkin qadar katta hajmgacha oshirishni ta'minlaydigan aloqa.

Sinergizm – ishbilarmonlik amaliyo-idagi umumiy natija alohida samaralarning miqdoridan oshib ketadigan holat.

Sof daromad – 1) korxonada yaratilgan qo'shimcha mahsulotning bir qismi, pul shakliga ega; 2) korxona yalpi daromadida ish haqi fondi chegirib tashlangandan so'ng qolgan qismi; 3) milliy daromadning bir qismi; unda moddiy ishlab chiqarish sohasida ishlovchilar yaratgan qo'shimcha mahsulot gavdalanadi.

Subsidiya (lot. Subsidiumdan - yordam, qo'llab-quvvatlash) - davlat yoki mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan beriladigan to'lovlar, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslar, mahalliy hokimiyat organlari va boshqa davlatlar uchun maxsus fondlardan to'lovlar.

Subventsiya ("qutqarish uchun" lotincha Subvenire-dan) - berilgan vakolatlar bo'yicha xarajatlar majburiyatlarini moliyaviy ta'minlash

maqsadida byudjetlararo transfer. Muayyan maqsadlarga ega; subsidiyadan farqli o'laroq (printsipial maqsadi yo'q), ular maqsaddan chetga chiqish holatida qaytarilishi kerak.

sug'oriladigan yerlar — qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari sug'orishni ta'minlay oladigan sug'orish manbai bilan bog'langan doimiy yoki muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlar;

Sun'iy intellekt - bu an'anaviy ravishda inson huquqi deb hisoblanadigan ijodiy funktsiyalarni bajarish uchun aqlli tizimlarning xususiyati. Eng umumiy yondashuv sun'iy intellekt odamdan farq qilmaydigan xatti-harakatlarni namoyish etadi deb taxmin qiladi.

suv bilan ta'minlanganlik darajasi — muayyan hududda aniq qishloq xo'jaligi ekin turini yetishtirish bo'yicha vegetatsiya davrida ushbu ekin turining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun talab etiladigan ilmiy asoslangan miqdordagi suv hajmi bilan ta'minlanganlik;

Suv iste'molchilari uyushmasi — yuridik shaxs bo'lgan suv iste'molchilari tomonidan suvga doir munosabatlar sohasidagi o'z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish uchun ixtiyoriy asosda tashkil etiladigan nodavlat notijorat tashkiloti;

Suv iste'molchisi — o'z ehtiyojlarini qondirish uchun suv obyektidan suv resurslarini belgilangan tartibda oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

suv iste'moli (suvni iste'mol qilish) — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun suv resurslaridan ularni suv obyektidan belgilangan tartibda olgan holda foydalanish;

Suv obyekti — suvlar doimiy ravishda yoki vaqtincha to'planadigan va suv rejimining o'ziga xos shakllari va belgilari bo'lgan tabiiy (jilg'alar, soylar, daryolar va boshqalar) hamda sun'iy (ochiq va yopiq kanallar, shuningdek kollektor-drenaj tarmoqlari) suv oqimlari, tabiiy (ko'llar, dengizlar, yer osti suvli qatlamlari) va sun'iy (suv omborlari, sel suvlari to'planadigan joylar, hovuzlar va boshqalar) suv havzalari, shuningdek buloqlar va boshqa obyektlar;

Suv obyektlarini muhofaza qilish — suv obyektlarini saqlash va tiklashga qaratilgan tadbirlar tizimi;

Suv rejimi — suv obyektlari va tuproq-gruntda suv sathi, tezligi, sarfi va hajmining vaqt bo'yicha o'zgarishi;

Suv resurslari — foydalaniladigan yoki foydalanilishi lozim bo'lgan suv obyektlari suvlari;

Suv xo'jaligi — iqtisodiyotning suv resurslarini va suv obyektlarini o'rganish, hisobga olish, boshqarish, ulardan foydalanish, ularni muhofaza qilish, shuningdek suvlarning zararli ta'siriga qarshi kurashishni qamrab oluvchi tarmog'i;

Suv xo'jaligi obyekti — suv resurslarini to'plash, boshqarish, yetkazib berish, ulardan foydalanish, ularni iste'mol qilish, ajratib berish va muhofaza qilish maqsadida suv xo'jaligi faoliyati amalga oshiriladigan suv obyekti;

Suvdan foydalanish — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanish;

Suvdan foydalanuvchi — suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

Suvlar — suv obyektlarida to'plangan barcha suvlar majmui;

Suvlarning zararli ta'siri — suv toshishi, suv bosishi, zax bosishi va suvlarning o'zga ta'sirlari natijasida ayrim tabiiy-xo'jalik obyektlari va hududlarning yuvilishi, buzilishi, loyqa cho'kishi, botqoqlanishi, sho'rlanishi va boshqa salbiy hodisalar;

Taklif - bu bozorda taklif qilinadigan tovarlar hajmi. Boshqacha aytganda, bu ishlab chiqaruvchilar ushbu mahsulotlarning bozor narxlarini ma'lum darajada ishlab chiqarishga tayyor bo'lgan mahsulotlar miqdori.

Talab - bu bozorda taqdim etiladigan va tegishli naqd pul bilan ta'minlangan ehtiyojni ifodalash shakli. Boshqacha aytganda, talab to'lov qobiliyatiga bo'lgan ehtiyojdir.

Tannarx – mahsulot, ishlab chiqarish, ish va xizmatlar xarajatlarining puldagi ifodasi.

To'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari — chet ellik investorning hukumat kafolatlarisiz, tavakkalchilik sharoitlarida o'z mablag'lari yoki qarz mablag'lari hisobidan investitsiyalari;

Tomchilatib sug'orish – ekinlarga suv berishning eng ilg'or usullaridan biri bo'lib, bunda suv o'simliklarga to'g'ridan to'g'ri maxsus jihozlar va qurilmalar yordamida tomchi tarzida etkaziladi.

Transchegaraviy suv obyektlari — ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o'tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan suv obyektlari;

Transchegaraviy suvlar — ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o'tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan har qanday yer usti yoki yer osti suvlari"

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ishlab chiqarish jaryonlari va xarajatlari bo'lib, bular evaziga kalendar yil oxirida pirovard mahsulot olinmagan hisoblanadi.

tuproq ball-boniteti — qishloq xo'jaligi ekinlari agrotexnikasi o'rtacha darajada bo'lganda, tuproq sifati hamda tabiiy unumdorlik quvvatiga beriladigan qiyosiy baho;

Tuproq eroziyasi – suv yoki shamol harakati ta'sirida tuproq qatlamining emirilishi. Eroziya 3 turga bo'linadi: suv, shamol va irrigatsiya eroziyasi.

tuproq unumdorligi — tuproqning o'simliklar o'sishi va rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni ta'minlash qobiliyati;

Unumdorlik – ma'lum bir vaqt mobaynida (soat, chorak, yil, mavsum) bajarilgan ish hajmi.

Unuvchanlik – urug'larni ekinning talabiga mos keladigan qulay sharoitda belgilangan muddat ichida unib chiqish qobiliyatidir.

Xolding kompaniyalari - boshqa tijorat tashkilotlarini o'zlarining aktsiyalari va pul mablag'lariga ega bo'lish orqali boshqaradigan yoki kompaniya menejerlarini tayinlash huquqiga ega bo'lgan birlashmalardir

Xronometraj – ishchining mehnat operatsiyalariga ketgan ish vaqti sarfini mazkur operatsiyalarning mehnat talab-ligini aniqlash maqsadida o'lchash.

Yalpi daromad – mahsulotining mahsulotlar ishlab chiqarish uchun ketgan moddiy xarajatlardan ortgan qismi bo'lib, jonli mehnat natijasida yaratilgan qiymatdir.

Yer kadastri - yer uchastkasini miqdor va sifat jihatdan baholash hisoblanadi. Yer kadastri, davlat yer kadastri — yagona davlat kadastrlari tizimining asosiy tarkibiy qismi, yer resursining tabiiy, xo'jalik, huquqiy rejimi, toifalari, sifat xususiyatlari va qimmati, yer uchastkalari o'rni, o'lchamlari, chegarasi va maydoni, ularning yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar o'rtasidagi taqsimoti to'g'risidagi ma'lumotlar hamda hujjatlar majmui.

Yer osti suvlari — yer sathidan pastda yer qobig'ining tog' jinslari qatlamlarida joylashgan suvlar;

Yer usti suvlari — yer qobig'ining ustida joylashgan suvlar;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O‘zbekiston Respublikasining me’yoriy-huquqiy hujjatlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. “O‘zbekiston” NMIU. 2017 y.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Yer kodeksi” Manbaa Www.lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi “Soliq kodeksi” Manbaa Www.lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi “Mehnat kodeksi” Manbaa Www.lex.uz
5. O‘zbekiston Respublikasining “Aholini ish bilan ta’minlash to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahriri) 2-moddasi,1998 yil 1 maydagi 616-I sonli O‘zR Qonuni bilan tasdiqlangan. //http: // www.lex.uz
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-Farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. Www.lex.uz
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr www.gov.uz.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2020 yil 24 yanvar. www.gov.uz.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. www.gov.uz.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Manba Www.lex.uz
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Manba: www.www.lex.uz
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda «Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan ta’minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Qarori. Манба:www.www.lex.uz

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda "Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Манба: www.www.lex.uz

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 fevraldagi «Paxta xom ashyosi va boshoqli don yetishtirishni moliyalashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Qarori. Manba: Www.lex.uz

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 apreldagi "Agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan o‘z vaqtida ta’minlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-4268-sonli Qarori. Manba: Www.lex.uz

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 26 noyabrdagi "Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 952-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi "Chorvachilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4243-son qarori. Manba: www.lex.uz

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 dekabrdagi "Paxta xom ashyosini yetishtirishda tomchilatib sug‘orish texnologiyalaridan keng foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-4087-sonli qarori. Manba: www.lex.uz

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi "Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-5742-sonli farmoni. Manba: www.lex.uz

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi "Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi "Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori. Manba: www.lex.uz

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 oktyabrdagi "Meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish

gini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar gi PQ-3978-sonli Qarori.

zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda gan "Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari tako millashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlar gi PQ-3680 sonli qarori

zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda xo‘jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni xo‘jaligi texnikalari bilan ta’minlashni davlat tomonidan quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4410-sonli Manba: www.lex.uz

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston O‘» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish tadbirlari to‘g‘risida” 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son i. Manba: www.lex.uz

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining kiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo‘jaligida shtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Manba: www.lex.uz

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 gi “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi dagi Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi hamda kiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi chilik va vinochilikni rivojlantirish agentligining uzum shtiruvchilar va vino tayyorlovchilarni qo‘llab-quvvatlash rmasi to‘g‘risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida”gi 271-sonli Manba: www.lex.uz

O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya davlat kadastri davlat qo‘mitasi to‘g‘risida nizomi. Manba: lex.uz

Asosiy adabiyotlar:

29. Экономика сельского хозяйства. Учебник для академичекого бакалавриата / Н.Я.Коволенко / Москва: Издательство ЮРАЙТ, 2018.

30. Экономика сельского хозяйства. Учебник / В.С.Долгов / Издательство «Лань», 2019.

31. У.Умурзаков, У.Сангирова. "Экономика АПК", Учебное пособие. Т.:ТИИИМСХ, 2019.

32. Экономика сельского хозяйства: краткий курс лекций для студентов направления подготовки 38.03.01 «Экономика» / Сост. Зуева Е.И., Лиховцова Е.А. // ФГБОУ ВО Саратовский ГАУ

33. Кундиус, В. А.. Экономика агропромышленного комплекса: учебное пособие для системы доп. проф. образования; 2013.

34. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит // Антология экономической классики: 2 т. М.: Экономика, 1993.

35. Третьяк, Л.А., Белкина, Н.С., Лиховцева, Е.А. Экономика сельскохозяйственной организации: Учебное пособие, 2-е изд. 2015.

36. Burxanov A.X. va b. Mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik.-Sirdaryo "Ziyo nashriyoti", 2020 y.

37. Burxanov A.X. va boshqalar. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.-Sirdaryo "Ziyo nashriyoti", 2021 y.

Qo'shimcha adabiyotlar va boshqa manbalar

38. O'zbekiston qishloq xo'jaligi 2015-2018 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi to'plami, Toshkent: 2019.

39. O'zbekiston raqamlarda 2017-2018 / O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi to'plami, Toshkent: 2019.

40. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma'lumotlari. 2020 y. Manba: www.mehnat.uz

41. O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to'plam.-T., 2019.-43-bet.; O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2005-2018 yillar.

42. Abduvoxidov AA. va b. Innovatsiyalar iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.-Toshkent: "Mumtoz so'z", 2020 y.

43. Amanov O.A. Qishloq mehnat bozorini modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari. Monografiya. - Toshkent: "Fan va texnologiya", 2014. Б.77.

44. O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to'plam.-T., 2014.-47-bet;

45. O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2010-2016 yillar.-T.: 2017.

46. Чепель С.В. «Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана» Монография, Ташкент.. // Издателство IFMR 2014.

47. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligini oshirish yo'llari R.Rashidov "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2020 yil.

48. Повышение производственного и экспортного потенциала плодоовощной отрасли Узбекистана: проблемы и перспективы. Аналитический доклад - 2016/09 Центр экономических исследований, 2016 (**www.cer.uz**), ПРООН, 2016 (**www.uz.undp.org**)

49. Повышение потенциала плодовощной отрасли Узбекистана путем развития производства и экспорта нетрадиционных видов продукции востребованных на внешних рынах сбыта. Аналитический доклад. Минестерства Сельская хозяйства Руспублики Узбекистана. Ташкент 2019.

50. Suggested Citation: Naumov, Jurij; Pugač, Igor' (2019) : Проблемы и перспективы развития животноводства в Узбекистане, Discussion Paper, No. 188, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale), http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-112940

MUNDARIJA

Kirish 3

1-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIK IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, VAZIFASI VA USLUBLARI 7

1.1. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanining predmeti, maqsadi va vazifalari. Fanni o'rganish usullari 7

1.2. Qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati 11

1.3. Qishloq xo'jaligining xususiyatlari 14

1.4. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari 17

Nazorat savollari 18

2-MAVZU. O'ZBEKISTONDA AGRAR ISLOHOTLARNING MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO'NALISHLARI 20

2.1. Respublikada agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati 20

2.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari 29

2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish 37

2.4. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari 43

3-MAVZU. AGROSANOAT MAJMUASINING MOHIYATI, TARKIBI VA VAZIFALARI 51

3.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi 51

3.2. Qishloq xo'jaligining tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar 60

3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi 62

Nazorat savollari 66

4-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDAGI BOZOR VA BOZOR MUNOSABATLARI 67

4.1. Bozorning shakllanishi tushunchasi, roli va shartlari 67

4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi 72

4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati 78

4.4. Bozorlarning tasnifi 81

4.5. Qishloq xo'jaligi uchun omillar bozori 84
4.6. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish 90
Nazorat savollari 107
5- MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA YER-SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 109
5.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi 109
5.2. Davlat yer kadastri va yer monitoringi 120
5.3. Qishloq xo'jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi 124
5.4. Yer islohoti va qishloq xo'jaligida yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari 134
Nazorat savollari 141
6 - MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 143
6.1. Mehnat resurslari qishloq xo'jaligidagi ahamiyati 143
6.2. Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozori 150
6.3. Qishloq xo'jaligida bandlik va ishsizlik 157
6.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari 167
6.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati 170
6.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko'rsatkichlari 173
6.7. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo'llari 178
Nazorat savollari 186
7-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MULK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARINING SAMARADORLIGI 187
7.1. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni: egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish. Mulk obyekti va subyekti 187
7.2. Mulk shakllarining tasniflanishi. Davlat mulki, jamoa mulki, shaxsiy mulk, xususiy mulk va aralash mulk 192
7.3. Iqtisodiyotni isloh qilishda mulkchilikning o'rni. Mulkchilik shakllarini o'zgartirish usullari: milliylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish 197

7.4. O'zbekiston Respublikasida mulkchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari 203
7.5. Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish shakllari va uning samaradorligi 214
8-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 232
8.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlanishi 232
8.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari, samarali texnologiyalar 237
8.3. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi 239
8.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish 247
Nazorat savollari 254
9-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA ASOSIY VA AYLANMA FONDLAR HAMDA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 255
9.1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi 255
9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish 260
9.3. Asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari 265
9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo'nalishlari 270
9.5. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi 272
9.6. Aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi 277
9.7. Aylanma mablag'larning samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari 281
Nazorat savollari 283
10-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INVESTITSIYALAR VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 285
10.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo'llari 285
10.2. Kapital qo'yilmalarning mohiyati va manbalari 287
10.3. Qishloq xo'jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klassifikatsiyasi 290

10.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi 293
10.5. Qishloq xo'jaligiga jalb qilinadigan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi 297
Nazorat savollari 305
11-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INNOVATSIYALAR VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI 306
11.1. Innovatsiya tushunchasi va turlari. Innovatsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida 306
11.2. Innovatsiyon faoliyat va innovatsion jarayon bosqichlari 310
11.3. Qishloq xo'jaligidagi innovatsion jarayonlarni o'ziga xos xususiyatlari 321
11.4. Qishloq xo'jaligida innovasiyon rivojlanishning ustuvor ustuvor yo'nalishlari 326
11.5. Innovatsiyalar transfertida axborot-maslahat xizmatlarini roli Ixtisoslashtirishning shakllari, kursatkichlari va samaradorligini oshirish imkoniyatlari 329
Nazorat savollari 331
12-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INFRATUZILMA VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI 332
12.1. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati 332
infratuzilma tushunchasi va vazifalari 332
12.2. Ishlab chiqarish infratuzilmasining iqtisodiy ahamiyati 336
12.3. Ijtimoiy infratuzilma va uning qishloq xo'jaligini rivojlantirishdagi o'rni ... 345
13-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA MAHSULOT TANNARXI 356
13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi 356
13.2. Qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari 361
13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash 364
13.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o'sishi sabablari va pasaytirish omillari 374
Nazorat savollari 388

14-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH 390

14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funktsiyasi 390

14.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi 401

Nazorat savollari 412

15-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISHI IQTISODIY SAMARADORLIGI 413

15.1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati 413

15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me'zonlari va metodikasi 418

15.3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari 423

Nazorat savollari 426

16-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA YALPI VA TOVAR MAHSULOTLARINI KENGAYTIRILGAN TAKROR ISHLAB CHIQARISH 427

16.1. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish 427

16.2. Qishloq xo'jaligida yalpi daromadni taqsimlash 430

16.3. Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlari va manbalari 433

Nazorat savollari 436

17-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISHINI REJALASHTIRISH 437

17.1. Qishloq xo'jaligida rejalashtirishning ahamiyati 437

17.2. Rejalashtirish ko'rsatkichlari tizimi. Strategik, bir yillik va operativ rejalashtirish maqsad va vazifalari 440

17.3. Qishloq xo'jaligida biznes reja va uni tuzish tartibi 447

17.4. Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishning texnologik xaritasi 461

Nazorat savollari 466

18. MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INTENSIVLASHTIRISHNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH 467

18.1. Qishloq xo'jaligi intensifikatsiyasi tushunchasi va iqtisodiy mohiyati 467
18.2. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi 469
18.3. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi 473
18.4. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo'llari 475
Nazorat savollari 477
19-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGINI IXTISOSLASHTIRISH VA INTEGRATSIYALASHNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH..... 479
19.1. Joylashish ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida 479
19.2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi .. 489
19.3. Xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi 495
Nazorat savollari 515
20-MAVZU. PAXTA ISHLAB CHIQARISH IQTISODIYOTI 516
20.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish 516
20.2. O'zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi . 521
20.3. Paxtachilikda ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari .. 526
20.4. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi..... 530
Nazorat savollari 533
21-MAVZU. MEVA, UZUM, SABZAVOT VA KARTOSHKA ISHLAB CHIQARISH IQTISODIYOTI..... 534
21.1. Meva, uzum, sabzovot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari..... 534
21.2. O'zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirish omillari holati . 540
21.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish 545
Nazorat savollari 552
22-MAVZU. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI..... 553
22.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlantirish asoslari 553
22.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari 557
22.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy samaradorligi 559

22.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi 564
22.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yo'llari 570
Nazorat savollari: 574
GLOSSARIY **575**
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR **594**
ILOVALAR **606**

ILOVALAR

2020 — 2030 yillarda qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning

PROGNOZ KO'RSATKICHLARI

Hudud nomi	Jami	Shu jumladan						
		Qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan eng'atiladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan	Shundan irrigatsiya-melioratsiya tadbirlari		Yer osti suvidan foydalanish hisobidan	Boshqa suv manbalari hisobidan	Lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan	O'rmon turlarini foydalanishga kiritish hisobidan
			1-bosqich 2019 — 2021 yillar	2-bosqich 2022 — 2024 yillar				
Respublika bo'yicha jami	1 111 723	258 563	147 703	150 859	155 857	91 000	535 632	72 472
Qoraqalpog'iston Respublikasi								
Amudaryo	1 050							1 050
Beruniy	3 154	2 054	1 233	799				1 100
Qorao'zak	5 860	5 761	5 761		149		920	1 050
Kegeyli	17 433	15 700	3 462	12 304	73		460	1 100
Qo'ng'irot	9 855	9 395	3 675	5 720			460	
Qonliko'l	9 137	8 436	3 454	4 982			142	600
Mo'ynoq	5 528	4 730	272	4 458	136		282	
Nukus	10 017	7 357	2 368	4 989			2 460	
Taxtako'pir	12 860	12 360	3 643	8 717	23		477	
To'rtko'l	2 103	503	503				500	1 100
Xo'jayli	8 328	7 228	3 716	3 512				1 100
Chimboy	17 395	13 642	3 964	9 678	427		2 026	1 100
Shumanay	4 214	3 614	3 614					600
Ellikqal'a	3 820	2 340	763	1 577			380	1 100
Taxiatosh	552	552	552					
Jami	111 004	93 720	35 000	56 720	1 210		8 174	9 500
Andijon viloyati								
Oltinko'l	85						85	
Andijon	1032.7	369.7	369.7				663	
Asaka	2491.8	300	300				2491.8	100
Baliqchi	20							20
Bo'z	20							20
Buloqboshi	130	40	40				70	20
Jalaquduq	2132	320	320		51		1781	
Izboskan	20							20
Qo'rg'ontepa	1576						326	1250
Marhamat	747	300	300				357	100

606

Fastachod								
Ulog ave	2 949.65	900	900		808.5		641.35	
Ny tastrad	1443.5	260.3	260.3				1181	
Hedtorvet	62						62	
Jami	**12517.15**	**2490**	**2490**		**859.5**		**765.65**	**1510**
Stenra vikvati								
Ola	2 503	603	603		1 300		7	600
Hytten	3 350	1 050	1 050		2 050			
Verkstad	100						100	
Uppbevar	5 242	422	422		4 420			400
Kogen	1 500	250	250		1 250			
Utsidor 1	4 162	1 172	1 172		1 970			1 250
Fodder	4 256	1 006	1 006		2 580			670
Kontor	1 367	147	147		2 520			700
Stalle	6 335	1 605	1 605		3 660			900
Skolekon	6 339	639	639		5 060			700
Qvist tillbehor	2 299	320	320		970			1 000
Jami	**39 063**	**7 304**	**7 304**		**25 360**		**108**	**6 300**
Jatan vikvati								
Arkiver	4 075	4 055	1 139	2 916				
Hemsal	29 100				5 050		20 149	2 000
Uthamsel	56 805				10 452		43 353	1 000
Sk Redskaber	14 968	400	200	200	2 239		12 329	
Tjenst	35 980	317	317		9 000		26 632	4 050
Tillbehor	8 691	2 675	1 337	1 338			5 016	
Klassevar 1	2 162	1 661	830	831			501	
Tjenstbod	1 871	1 291	646	645			580	
Tjenstkor	262	262	262					
Tjenst	24 005	195	195		615	20 000	3 193	1 000
Vagnsbod	21 547	1 333	1 138	195	583		17 631	2 000
Stort ch	1 581	31	31				1 050	
Jami	**194 685**	**12 290**	**6 875**	**6 325**	**23 942**	**20 000**	**128 413**	**10 050**
Quidgadarve vikvati								
Ekstra	34 467	7 600	5 470	2 130	2 000		24 977	100
Skogsarbeid	49 248	452	100	352		1 600	37 396	800
Tjenstbil	32 940	4 075	1 965	2 110	5 190		24 181	1 500
Utvikl	9 468	5 427	2 800	2 627	1 070		2 821	150
Kjore	29 838	14 583	4 370	10 013	1 980		12 425	50
Kalle	3 638	2 638	988	1 650				
Kalle	10 497	574	574		1 380		7 643	1 000
Mjolkekor	8 863	6 980	3 725	3 255			1 473	30

Mobarak	13 947	11 767	4 917	6 850			1 980	200
Nrshon	9 760	9 710	3 949	5 761				50
Chrogchi	78 065	3 730	1 797	1 933	19 408	4 900	46 627	400
Shahyaahr	5 287				2 284		2 603	400
Yakkateng'	14 349	2 180	1 320	1 000	6 930	400	4 339	500
Jumi	**289 373**	**69 496**	**33 875**	**36 921**	**38 932**	**6 900**	**103 865**	**4 900**
			Sawair viloyati					
Kormoy	1 943	1 542	1 542				401	
Qizilbeja	6 869	1 893	1 893		937		4 576	500
Narbghor	1 350	791	791		264		451	50
Karmana	1 767	764	764		237		726	100
Nurota	43 726	928	928		10 000		22 798	10 000
Xatirchi	6 671	517	517				5 463	1 691
Jumi	**62 521**	**6 337**	**6 337**		**11 839**		**32 215**	**12 941**
			Namangan viloyati					
Kreomoy	1 431	336	250	86	45		250	800
Mingbuloq	5 423	3 990	1 454	2 496	1 991		244	100
Namangan	3 820	465	238	227			3 355	
Norin	145	45		45				100
Pop	7 648	1 395	956	1 043	1 704		549	3 400
To'raqo'rg'on	5 241	1 105	513	592	2 601		35	500
Uchqo	362						62	300
Uchqo'rg'on	70	20		20				50
Chortoq	1 806	1 325	606	719			281	200
Chust	2 508	1 659	249	1 410	541		208	100
Yangiqo'rg'on	4 581	1 961		1 161	3 262		58	100
Jumi	**39 231**	**15 503**	**3 708**	**7 803**	**8 644**		**5 034**	**5 050**
			Samarqand viloyati					
Oqdaryo	928				227		401	300
Bulung'ur	13 184	209	206		1 882	11 000	96	
Jomboy	2 290				1 200		1 090	100
Ishtixon	9 600				1 875		7 725	
Kattaqo'rg'on	18 920	1 206	1 206		1 895		16 378	241
Qo'shrabot	28 664				3 300		20 364	5 000
Narpay	1 950	732	732		660		578	
Nurobod	46 874	1 036	1 036		3 700		38 038	2 100
Payariq	23 679	3 251	3 251		2 450		17 978	
Paxtachi	5 272	615	615		1 265		1 392	
Pastdarg'om	5 620	2 937	2 937		700		1 783	200
Samarqand	1 923				960		73	
Toyloq	460						60	400

Urgut	4 571	1 055	1 055		1 275		1 241	1 000
Jami	**359 736**	**33 039**	**33 039**		**33 179**	**11 000**	**187 397**	**9 141**
				Surxondaryo viloyati				
Angor	750	636	233	413				100
Boysun	24 103	568	61	507		1 000	21 535	1 000
Denov	2 870						2 870	
Jarqo'rg'on	1 528	1 228	580	648				300
Muzrabot	1 350	1 350	414	936				
Oltinsoy	3 089	321	29	292			2 768	
Sariosiyo	6 078	378		378		6 000	800	3 000
Termiz	700	600	149	451				100
Uzun	7 543	477	57	420			5 266	2 000
Sherobod	9 168	1 775	711	1 064			7 213	200
Sho'rchi	878	306	145	161			272	100
Qiziriq	1 167	2 967	482	2 485				200
Qumqo'rg'on	1 857	1 215	113	1 102			542	100
Jami	**66 680**	**11 827**	**2 751**	**9 076**	**7 000**		**40 953**	**6 900**
				Sirdaryo viloyati				
Oqoltin	2 831	1 831	408	1 423			950	50
Boyovut	1 911	1 057	529	528			754	100
Guliston	253						252	
Sardoba	717	145	145				472	100
Sayxunobod	6 553	4 901	2 408	2 494			1 352	300
Mirzaobod	12 910	8 012	4 427	3 585			4 498	500
Sirdaryo	1 293	354	354				339	600
Xovos	8 717	4 075	2 002	2 073	2 126		1 936	580
Jami	**34 284**	**20 195**	**10 073**	**10 122**	**2 126**		**9 533**	**2 480**
				Toshkent viloyati				
Bekobod	1 881	1 396	653	736	442			50
Bo'stonliq	13 235	5 579	1 360	2 219	1 979	2 000	3 457	300
Bo'ka	5 064	3 085	1 980	2 005	1 160		518	300
Chinoz	5 464	364	123	240	431		4 268	400
Do'stlik	3 432	1 500	480	1 119	1 938		315	
Qibray	4 367	3 886	1 166	2 720	298		34	150
Ohangaron	203	179	24	155	24			
Parkent	6 535	1 250	400	850	3 186			100
Piskent	1 143	424	91	333	392		427	100
Quyi Chirchiq	6 082	429	129	300	1 744	3 300	1 209	200
Yuqori Chirchiq	1 570	807	242	565	1 108		294	300
Yangiyo'l	1 867	1 273	357	917	294		200	50
Yuqori Chirchiq	700	395	83	312	360			

Ilimiy – uslubiy nashr

BURXANOV ALISHER XADJIMURADOVICH

QISHLOQ XO`JALOGI IQTISODIYOTI

DARSLIK

Nashriyot muharriri:	M.Yuldasheva
Musahhiha:	Sh. Muqimova
Texnik muharrir:	B.Yakubov

"Ziyo nashr-matba" Nashriyoti
Manzil: 120100 Guliston sh., O`zbekiston ko`chasi 8 uy.
Tel (67) 227-63-09

Nashriyot lisenziyasi N 880921, 14.08.2020-y.
Bosishga ruxsat etildi 20.01.2022 y.Qog`oz bichimi 60x84 1/16
Ofset qog`ozi Tiymes New Roman garniturasi.
Hisob nashriyoti tobog`i 45,0. Shartli bosma tobog`i 46,0.
Adadi 100. Buyurtma N 230
Bahosi kelishilgan narxda

"Sirdaryo Print" Ma`suliyati cheklangan jamiyatida chop etildi.
Manzil: Sirdaryo sh., O`zbekiston ko`chasi 92 uy.